Parts are not sold singly.

FASCICULE 9
UDYOGAPARVAN (1)

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S. K. BELVALKAR, S. K. DE, A. B GAJENDRAGADKAR, P V. KANE; R. D KARMARKAR; V G PARANJPE, V. K RAJAVADE, N B UTGIKAR†; P. L. VAIDYA, V. P. VAIDYA; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R ZIMMERMANN, S J.†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1937

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor Dr. HERMANN JACOBI "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised; and the only advice I can add is to push forward the publication with all energy."

Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable"

Professor F. W. THOMAS: "I agree with the views expressed in your "Foreword" It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute "The Ādi parvan, in Dr Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Muller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M WINTERNITZ

Indian Historical Quarterly, Calcutta "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute.... But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena . . . which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic"—Professor Dr. SUSHIL KUMAR DE.

Indian Culture, Calcutta "In the present edition the one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. BERRIEDALE KEITH

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original possible to be retraced under the present circumstances"—Professor A BANERJI-SASTRI.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues"

Bulletin of the School of Oriental Studies, London "On the basis of a careful collation of many MSS from various regions Dr Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in

॥ उद्योगपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः ।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ C 5 1 B 5 1.1 K. 5.1.1

☞ The first two folios of K3 Dn2 are missing the third fol. of K3 begins with प्रजोस्य (cf. 25^{e}), that of Dn2 with adhy 3. — The first six fol. of G3 are also missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (K3 Dn2 missing). K1.2.5 Ds2 D1.5-7.8.10 read व्यासं (for चैव) in the *second* line

Before the introductory mantra, K1.4.5 Dn1 D2-5.8-10 ins. श्रीगणेशाय नमः; K2 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय; B1.2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B3 ॐ नमो गणेशाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय; Ds1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः, Ds2 ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ।, followed by:

2* जन्मेजय उवाच ।
एवं निर्वर्त्य चोद्वाहं संगतः सह बन्धुभिः ।
काः कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय ॥;

D1 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D6 श्रीगणेशाय नमः । ॐ श्रीगणेशाम्बिकाभ्यां नमः; D7 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः.

After the introductory mantra, K2 ins.

3* महाभारतयष्टिर्वः सुपर्वव्यासवंशजा ।
स्खलतामवलम्बाय जायतां भववर्त्मनि ॥

T1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । उद्योगपर्व । श्रीमते रामानुजाय नमः ।, which is followed by:

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥;

T2 begins with शुभमस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ उद्योगपर्व ॥, which is followed by:

5* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥
[= Ādi 13*]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजयः) — G1.2 begin with हरिः । ॐ शुभमस्तु; G4 श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G5 begins with हरिः । ॐ उद्योगपर्व ।, which is followed by:

6* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
[= Ādi 7* and 11* (with v. l).]

M begins with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । (M1 cont. स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M5 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

---

1 Owing to missing folios, stanzas 1–25^{ab} of this adhy. are lost in K3, the first two adhy, in Dn2, and the first seven adhy together with st 1–23 of adhy 8, in G3. Dn2 G3 are mostly ignored in this adhy. — K2 M (except M1) om. the ref. — ^{a}) K2 पुरुषप्रवीराः; C3 तु कुरुप्र° (as in text) — ^{b}) D2.8.9 ततः; G4 तथा (for तदा) B D7.8 T2 Cn मुदिताः स्वपक्षा ; D3 D6.10 T1 G1.2.5 M मुदिताः सपक्षाः; G4 मुदिताः समर्थाः. Ca cites सपक्षाः. — ^{c}) Ds2 D2.5.9 T G1.2.5 विश्राम्य; Ca.3 as in text K4 B1.3.5 Dn1 D3.4.6.7 रात्र्यामुषसि; B2 Ds D2.5.8 (by corr).10 T G1.5 चत्वार्युषसि. Ca.3 cite उषसः (as in text), Cnp उषसि — ^{d}) K5 तथैव (for ततोऽभि-). — For other readings see notes at the end of the Virāta (p 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C. 5 2
B 5 1 2
K. 5 1 2

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २
अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३
पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६
तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७
ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

---

2 K3 missing (cf v. l 1) — a) K1 2 5 D2 8 सभां शुभां; D5 शुभां सभां; D10 सभा शुभा (for सभा तु सा). T1 G1 2 4 मात्स्य°. K1 2 5 D5 8 समृद्धां. — b) K1 D5 मणिप्रकारो(D5 °प्रवज्रो)त्तमरत्नचित्रां, K2. 5 D2. 8 °रत्नचित्रां; D6 T1 G1 °कोज्वल(D6 °कोत्तम)चारुचित्रा; G2 5 Ca °कोज्वल(Ca °कोत्तर)रत्नचित्रा; Cs as in text. — c) K1 2 5 D2 5 8 न्यस्तासनां °वतीं °गंधां. — d) K1 2 5 D5 8 °राजपुत्राः; K4 B Dn1 D8 D1–4 6 7. 9. 10 °राजवृद्धा·; T2 °लोकपालाः.

3 K3 missing (cf v. l 1) — a) B2 4 सभासनान्याविशतः; T2 अथासने प्राविशतः. Ca. s आविशतां (as in text); Cap आविशतः. — b) D9 वृद्धौ (for उभौ). D5 महांतौ (for नरेन्द्रौ). — c) K1. 2 D2. 8. 10 वृद्धौ च मान्यौ; K4 5 B Dn1 Ds D3 4 6 7 वृद्धाश्च मान्याः; D5 समं समंतात्. D5 पृथिवीश्वराणां, D9 च महीपतीनां. — d) K2 5 D8 पुरस्कृतौ, K4 B (except B2) Dn1 Ds D3. 4. 6. 7. 10 Cap पित्रा समं, D2 चित्रासनं; D5 मध्ये सभां; G2 सबांधवः; Ca s पितामहो (as in text). K4 B D (except D1 5 8 9, Dn2 missing) °जनार्दनौ च.

4 K3 missing (cf v l 1). — a) Some MSS. पंचाल°. K1 2 5 हि (for तु). — c) S (mostly) मात्स्यस्य. K1 2 5 D5 च (for तु) K1. 5 D8 T2 सु(T2 अभि)संनिविष्टौ, K4 B1 3–5 Dn1 D3. 4 6 7 10 G2 °कृष्टौ; B2 Ds D1 2 5. 9 °कृष्टे Ca cites संनिकृष्टे.

5 K3 missing (cf. v. l. 1). — a) M (except M1) तु (for च). D1 2 5 9 transp. सर्वे and राज्ञो. D5 अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य). — b) D5 पांडोः समेताः सहिताः सुहृद्भिः. — c) Some MSS °शांबौ. K2. 5 D8 मधु·; B4 T1 G1 यदु· (for युधि). K1 °सांबौ युधि रूढविक्रमौ. — d) K4 B D (except D9) T2 °पुत्रैश्च. T [illegible]था (for सह).

6 K3 missing (cf. v l 1). — a) K1 2 5 तथैव (for सर्वे च), and समेता (for समाना). — b) K2 M1 transp. वीर्येण and रूपेण K1. 2 5 बलेन युक्ताः; K4 B1. 2 Ds D4 7. 10 तथा बलेन — d) K4 D6–8 सुरत्नचित्रेषु; M1. 2 मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण°). D5 महौजसो युद्ध·विशारदाश्च.

7 K3 missing (cf v. l. 1). — a) K4 Ds D10 T G5 M तत्र (for तथा). K1 T1 G2. 5 वरासनेषु; D5 च तेषु तद्वत् (for महा°). — b) K1 B5 Dn1 D1–3 9 विरा(K1 D1 °भ्रा)जमानाभरणांबरेषु; K4 B3 D4 7 विराजमाणांबर°; D5 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु; T1 G1 विभ्राजमानेषु महारथेषु. — D5 om. 7cd.

8 K3 missing (cf v l. 1). — a) Ds Ca समुदाय·युक्ताः (Cap as in text). D5 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते कथाः. — d) K1 2 5 D8 कृष्णाभिनं, D1. 5 वृष्ण्यंधकाः (for कृष्णं नृपाः). G4 M तं (for ते). D1 समुदीक्ष्य पार्थान्; Ca as in text.

9 K3 missing (cf v. l 1). — a) K1. 2 च माधवस्य; S (except T2, G3 missing) जनार्दनेन. D5 कथां समासाद्य

कथान्तमासाद्य च माधवेन
　संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्व-
　न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं
　युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं
　पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
　सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
　वर्षाणि षट् सप्त च भारताग्र्यैः ॥ ११
त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय-
　मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै-
　र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
　दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
　धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत
　राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।　C. 5. 14 B. 5. 1. 14 K. 5. 1. 14

जनार्दनात्तु. — b) B1 2 संचोदिताः, D2 संतोषिताः, D5 समास्थिताः, T2 समीरितं, Cs संवेदिताः; Ca as in text. D2 8 पार्थिव° (for पाण्डव°). — After 9ab, K5 ins.:

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र

— c) D5 सहिता अशृ°; T2 G2.4 M सहिताभ्यशृ°. — d) K5 समर्थं, Ca s महार्थं (as in text). B2–4 Dn1 D1–3 8.9 T2 G5 सु- (for the first च).

10 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 D1 2.9 om. the ref. K1 2.4 B3 Dn1 Ds D3–5 7 10 श्रीकृष्ण उ°, T1 G1 जनार्दन (T1 adds उवाच!), T2 G2 5 श्रीभगवान् (T2 G2 add उवाच!); M श्रीवासुदेवः (M1 om. श्री). — a) K1 2 B (except B5) Ds2 सर्वं (for सर्वैर्). K5 B3 S (except T2, G3 missing) यथावत् (for यथायं). — c) T1 G1 °त्या च हृतं. — d) K1.2.5 B4 Dn1 Ds2 D2–5 7.8 वन- (for पुनः).

11 K3 missing (cf. v. l. 1). — b) D9 समे स्थितैः, Ca सत्यस्थिरैः (Cap सत्ये स्थितैः as in text). K4 B (except B1) Dn1 Ds D7.8.10 Cap सत्यरथैः (Cs cites सत्यरथाः), D1.6 9 सत्यरतैः, D2 T1 G1 2 5 सच्चरितं (G2 5 °तैः), Cnp सत्यैकप्रियैः (for तच्चरितं). D5 यथैव (for यथा°). — K5 om. 11c–15b. — c) D5 कृतं ह्येतैस् (for पाण्डोः सुतैस्). — d) K4 5 B (except B2) Dn1 Ds D2 m. 3.4.6.7 10 चीर्णमग्र्यैः (for भारता°). D1.5.9 T2 चीर्णा (D5 °र्णां; T2 °र्णं) समा द्वादश भारताग्र्यैः (D1 भारतैर्यैः; D5 च क्रमेण).

12 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ds त्रयोदशं चैव; D10 °दशेऽब्दे च. B1.2.4 D1 8 T2 G4 सुदुश्चरोयं. K1 2 त्रयोदश चैव सुदुस्तरं च; T1 G1 °दशं दुश्चरमेव वर्षं. — b) K1 2 न ज्ञायमानैः; D10 अज्ञातवासः. D1 5 क्षपित°, D9 क्षयितः, T1 G1 2 द्विषतां (for भवतां). D1 5 Cs महोग्र°; D9 सहोग्रैः (for समीपे). — D5 om. 12cd. — c) K1 2 अशेषान् (for असह्यान्). K4 B D (Dn2 missing, D5 om.) विविधान् सह(B1.2 D1 मह-; Dn1 Ds सुहृ)द्भिः (for च तितिक्ष°). — B1.2 4 om. 12d and line 1 of 8* (see below). — d) T1 G4 5 यथोदितं. T2 G2.4 5 M विदितं (G2 °तः) चैव (for तद्विदितं च). G2 सम्यक् (for सर्वम्). K4 B5 Ds D2 m. 4 6.7 10 तीर्णो महद्भिः स्वबलेन राजन्; B3 Dn1 D2.3 8 महात्मभिश्चापि वने निविष्टं, D1 इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यं (cf. 8*). — B1.2 4 (all om. line 1) ins. after 12c: Dn1 D1–3 7–9, after 12.

8* एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-
　रिच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L. 1) D8 9 स तैः. — (L. 2) For D1 see above also. Dn1 D2 8 9 आप्तु. B1 2 4 स्वकुले हि; D8 °बलेन.]

13 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 13 (cf. v. l. 11). — b) K2 सुयोधनस्यापि हितं च यत्स्यात्. — D6 om. 13c–14b. — c) M1 (sup. lin.) सं-; M3 तं (for तच्). B2 Dn1 D2.3 8 कुरुपुंगवानां, D5 पुरुषप्रवीराः.

14 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 14 (cf. v. l. 11), D6 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) K1.4 B D (except D5; Dn2 missing; D6 om.) T1 transp. च and न. — c) K4 B3 D (except Ds D4.6; Dn2 missing) T1 तु (for च). — d) Ds D10 राज्ये (for ग्रामे).

C. 5 15 B 5. 1 15 K. 5. 1 14 धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७
बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः
संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

---

15 K3 missing (cf v 1 1) K5 om 15^{ab} (cf v l. 11). — ^{b}) D10 यथाकृष्टं D8 10 धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf. 16). — K4 D6 (hapl) om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) G5 मिथ्याप°. B1.4 D8 D5 10 तथा ह्यनेन, B2 3 5 Dn1 D2–4 7–9 T2 यथा ह्यनेन, D1 तदा हृतेन; G1 तदाप्य°, G5 M तदप्य°.

16 K3 missing (cf. v. 1 1) K4 D6 om. 16^{ab} (cf. v. 1 15). — ^{a}) K1 2 D1.5 9 पार्था (for पार्थो). K1 2 D1.5 9 विजिताः, T1 विदितं, G1.4 5 विदितः. K1 2 रणे ते; K5 रणे वै, S (G3 missing) कथंचित् — ^{b}) K5 D9 S (except T2, G3 missing) °सा वै (K5 तैर्; D9 वा) धृतराष्ट्रपुत्रैः. — ^{c}) K1.2 पार्थाः संहताः (for राजा सहितः). — ^{d}) K1 2 °प्संते.

17 K3 missing (cf v. l. 1). — ^{a}) K4 B2.4 Dn1 D3.4.6.7 तु (for तत्). G2 राज्यं (for स्वयं) — ^{b}) K1 2.5 समार्जितं. B3 निपात्य, B4 5 Dn1 D1–3 5.8 प्रपीड्य, D9 प्रपद्य, S (G3 missing) प्रमथ्य. — ^{c}) K2 om from षप्रवीराः up to धर्मेव in 1^{a} of the next adhy — ^{d}) G2 5 महाबलाः पाण्डुसुताश्च तेद्य.

18 K3 missing (cf v. l. 1). K2 om. 18 (cf v. 1 17) — ^{a}) G (G3 missing) बलाभियुक्तैर् (for बालास्त्विमे तैर्) — ^{b}) K4 B3–5 Dn1 D3.4 6–9 अमित्रसंधैः; Ca.s as in text. — ^{c}) K2 5 अमीभिर् (for असद्भिर्). — ^{d}) K2 Tf G (G3 missing) तत्तद्; K5 T2 वस्तद् (for तद्वो).

19 K3 missing (cf v 1 1) K2 om 19 (cf. v 1 17), T2 (hapl.) om 19^{a}–20^{b} — ^{a}) D9 लोभात् (for लोभं). D9 वृद्धिं, G2 वृत्तिं (for वृद्धं). — ^{b}) K1 5 तथात्मवत्तां च, K4 D4 6 धर्मार्थतां चापि, B Dn1 D2 3. 7 8 10 धर्मज्ञता चापि, T1 G (G3 missing) धर्मे रू(G2 र)तिं चैव, M धर्मे रतत्व च — ^{c}) D10 प्र- (for अपि) D5 सर्वे, D9 चैषां (for तेषां). — ^{d}) K1 हितं, K5 D5 T1 G1 2 मतं (for मतिं). K1 5 D5 वद° (for कुरु°) T1 G1.2.5 पुरुषप्रवीरा. (for सहिता. पृथक्च).

20 K3 missing (cf v 1 1). K2 om. 20 (cf. v 1. 17), T2 om 20^{ab} (cf. v 1. 19) M *repeats* 20^{a}–24^{b} (with v 1) after 5. 2 3. — ^{a}) D1 शमे, T1 G (G3 missing) एते (for इमे). K1 वनांते; G4 च सर्वे; G5 च सत्या, M (second time) हि पार्थाः. K1 M (second time) नियताः; K4 5 D8 D4–6 10 निरताः, D1 च रताः (for ऽभिरताः). M (first time) तथैव (for सदैव) — ^{b}) K1 ते (for तं). K4 5 B Dn1 D2.3 6–8 पालयित्वा; Ca s np पार° (as in text) K1 तथैव (for यथावत्). — B4 om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) B2 ततो, D1 अथ; Ca s अतो (as in text) D9 T1 उपचार्य°, T2 अनुचर्य°; G (G3 missing) M अपचर्य°. — ^{d}) M (second time) समूलान् (for समेतान्).

21 K3 missing (cf v l. 1) K2 om. 21 (cf. v. 1 17), B4 om 21^{ab} (cf. v 1 20) For M cf. v. l. 20 also. — ^{a}) T G (G3 missing) °कारान् (for °कारं).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य
किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
संपूज्य वाक्यं तददतीव राजन् ॥ २५ C 5 26 B 5 1 26 K 5 1 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T2 G1 2 निशाम्य; M2 (second time) नृपं च. K4 D6 Cn कार्ये, K5 Dn1 D1–4 7–9 T G (G3 missing) राज्ये (for राज्ञः) — b) Ca तं (for तान्) K1 5 D10 परिवारयतः, K4 B1 2 D4 6 T2 °वारयेरन्; B3 विनिवारयेरन्, D8 °पालयेरन् D5 °ना· सपरिवारयेरन् — c) Cs एतान्; Ca इमान् (as in text) B2 D6 तथैव. — d) K1 5 युयुत्समानाः; K4 निर्वध्य°; B2 T1 M (both times) तैर्बाध्य°, D1 6 तैर्बध्य°; D5 तैर्वार्यमाणाः, D8 तैर्युध्यमानं. K1 नि- (for च). — After 21, D1 ins .

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी
धर्मेण वैरीन्निहताश्च हन्युः ।

22 K3 missing (cf v 1 1) K2 om 22 (cf v 1 17) For M cf v 1 20 also — a) K1 4 B D1, 2 m. 4–7 9 T1 G1 2 अथ (for तथा) M1 3 5 (all second time) नेमेल्पबलाः — b) M (second time) वधाय (for जयाय). S (G3 missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मतं) D8 D5 मे (for वः) — K1 (hapl) om 22^{c}–23^{d}. — c) D9 M4 समेत्य सर्वैः; T2 सर्वैः समेत्य, M1 3–5 (all second time) इमे च सर्वे. — d) M1 2 (both second time) भृशं यतेरन् (for यतेयुरेव). D1 यास्यामहे धार्तराष्ट्रांतिकं वै.

23 K3 missing (cf v 1 1) K1. 2 om 23 (cf. v. 1 22, 17), B4 om 23^{ab} For M cf v 1 20 also. — a) K5 D1 सुयो° (for दुर्यो°). M (second time) न तावत् (for यथावत्). — b) M (second time) प्रज्ञा° (for न ज्ञा°). — d) Ds2 M (except M3) किंचित्; D8 न स्यात् (for किं स्यात्). D1 5 9 न किंचिदारभ्यमतो मतं मे (D5 भवेत; D9 मतं नः), T G (G3 missing) M (second time) मंत्रस्य पारं कथमभ्युपेयं (T1 G1 2 5 °मः).

24 K3 missing (cf v 1 1) K2 om 24 (cf v. 1 17) For M cf v 1 20 also. — a) Ca अतः (for इतः). M (second time) धर्मनित्यः — b) K1. 5 प्राज्ञः (for शुचिः), and मतं मे (for ऽप्रमत्तः).

25 K2 om 25 (cf v 1 17) K3 missing up to °था in 25^{c} (cf v 1 1) — c) T G (G3 missing) अधो(T1 G4 °थो)क्षजस्य, M अथाग्रजस्तु — d) M transp वाक्यं and तद्. S (G3 missing) रामः (for राजन्) D5 पुरुषोत्तमस्य (for तददतीव राजन्).

Colophon om in K2, Dn2 G3 missing — *Adhy name* K3 5 D8 10 कृष्ण(K5 श्रीकृष्ण)वाक्यं, D1 G2 5 M वासुदेववाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B1 3 Ds1 D2 6 7 10 S (G3 missing) 1. — *S'loka no.* K5 26, D8 25

2

☞ This adhy. is missing in Dn2 G3 (cf. v. l. 5. 1 1)

1 K2 om 1^{ab} (cf v l. 5. 1. 17). B3 D1 श्रीबलदेव उ°; T2 बलरामः; G5 M1 2 रामः (G5 with prefixed श्री-). — cd) M transp. हितं च and तथैवं. B5 यथैव; D8

२

C 5 2
B 5 2 1
K 5 2 1

बलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १

अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २

लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३

दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४

स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥ ५

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

तथैव, D10 हित यत्, T G (G3 missing) च युक्त (for हित च)

2 ^{a}) Ca निसृज्य, Cs as in text K1 2 D2 3 कुरुप्रवीरा, D5 विसृज्य राजा — After 2^{a}, T2 ins

10* जिता गतारण्यमित पुरा ते ।

(see below) — Dn1 (hapl) om 2^{b}–3^{a} — ^{b}) B2 लोकहिते, D4 5 9 T2 तस्य कृत D5 स्म मेने (for यतन्ते) — After 2^{b}, T2 ins

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ

(see above) — ^{c}) M (except M3) आदाय — ^{d}) K5 सुखा, D7 सुख K1–3 मोदतु, D1 लोके (for मोदेत्)

3 Dn1 om 3^{a} (cf v 1 2) — ^{a}) K5 तथा (for लब्ध्वा) K2 च, G4 अर्धं (for हि) — ^{b}) K1 2 च कौरवेषु, K3 5 परेषु चैव — ^{c}) B3 4 Ds D1 5 9 10 S (except T2 G5, G3 missing) आवसेयु — ^{d}) K (except K4) Ds D1 5 7 9 10 एषा (for तेषा) D1 च (for प्र) K2 3 5 D1 10 हिता, D7 हिते — After 3, M *repeats* 20^{a}–22^{d} of the previous adhy, which is followed by

12* ततो विनाश कुरुपाण्डवाना
सबान्धवाना भविताचिरेण ।
तस्माद्यदुक्त मधुसूदनेन
'तत्सर्वलोकस्य हित यतध्वम्',

which in its turn is followed by 16* (cf v 1 12), and thereafter M *repeats* 23^{a}–24^{b} of the previous adhy

4 ^{a}) K (except K4) D5 T1 G (G3 missing) एव (for अपि) Ds D9 मतिं, T2 हित (for मत) M2 तावत् (for वेत्तु) — ^{b}) M (except M2) वक्तु वचो सत्प्रहित च तत्र — After 4^{ab}, K2 3 5 D3 10 ins

13* प्रयातु दूत पुरुष प्रधानो
हिताय तेषा च तथैव चैषाम् ।

— ^{c}) B1 2 4 Dn1 D2 3 8 च मे, D5 -वद, G2 च व. (for मम) K1 चात्र, K5 वा च, D5 नाम (for तत्र) — ^{d}) K1–3 D9 भवार्थं, K5 हितार्थं, D7 समर्थं (for शमार्थं) D1 8 कुरुपुगवाना

5 ^{ab}) K (except K4) D3 आसाद्य (for आमन्त्र्य) D5 transp कुरु and महा° — ^{d}) D1 सह (for च स)

6 ^{a}) B1–4 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 2 सर्वां (B4 D8 र्वा)स्तथान्यान्, D8 (after corr) सर्वे तथान्ये, T2 अन्याश्च सर्वान् B1 2 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 2 पुत्रान् — ^{b}) B1 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 बल(B1 वीर)प्रधानान् B1–3 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 2 निगमप्रधानाश्च, D3 7 नियमप्र Ca cites निचय — ^{c}) B1–3 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 स्थितान् (for स्थिता) Ds2 D9 M3 5 स्व- (for च) K4 5 B (except B4) Dn1 D2–4 7 8 10 तथा स्वकेषु, D9 यथास्थितेषु, T2 यथार्थकेषु, M1 यथायथेषु, M2 यथाधकेषु

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्त
कुन्तीसुतस्यार्थकर यथा स्यात् ॥ ७
सर्वास्ववस्थासु च ते न कौव्या-
द्ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् । C 5 38 B 5 2 12 K 5 2 12

D5 स्थिताश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान् — d) K2 लोकप्रधाना, B1–4 D1 2 5 8 (before corr) M2 लोक(D1 5 °के) प्रवीरान्, D9 लोकेषु वीरा K3–5 D3 4 6 7 Cnp °काल-वृत्ता, B1 D2 3 (before corr) °कालवृद्धान्, B2 °शील वृत्तान्, D1 5 T G (G3 missing) M2 °शीलवृद्धा (D1 5 T2 M2 °द्धान्), D9 कार्यवृद्धा, Ca s as in text M1 3–5 विप्रा (M1 °प्रान्) विवेकश्रुतशीलवृद्धा (M1 °द्धान्)

7 a) K1 B5 Ds Ca s गतेषु, K2 नृपेषु, Cap एतेषु (as in text), condemned by Arj as प्रमादपाठ T2 शार्ति च (for सर्वेषु) — b) T2 बालेषु, M3–5 विप्रेषु (for पौरेषु) M3–5 पौरेषु (for वृद्धेषु) K1 3 5 D10 सु-, K2 स (for च) K5 D5 S (G3 missing) समतेषु, Ca s as in text — c) D1 प्रणिधान-, D10 प्रणिपत्य — d) K1 (m as in text) G5 यथावत्

☞ Our fragm MS of the commentary of Devabodha begins here on fol 3a

8 a) K4 5 B D (D10 marg as in text) T2 कोप्या, T1 G (G3 missing) M कोपाद् (G2 कोपा), Ca d s कौव्याद् (as in text) — b) K1 2 ग्रस्ता, T1 G1 5 त्रस्ता, T2 G4 M त्रस्त, G2 स्वस्थ, Cs ग्रस्त (as in text) K1 2 सर्वै, S पार्थ (T1 G1 5 र्थो) (for सोऽर्थो) S (G3 missing) आश्रितेन (G2 °तैर्हि) — c) B1 2 Ds D1 2 (m as in text) 9 श्रियाभ्युपेते च, Dn1 D6 8 10 T2 श्रियाभ्युपेतस्य, D10 प्रियासमेतस्य Ca d cite प्रियाद्युपेतै, Cs प्रियाभ्युपेते G2 दैवाय बुद्धेश्च युधि — d) B3 5 Dn1 D2 3 5 T2 प्रसक्तस्य, Cs प्रम (as in text) K4 B1 Ds D1 4 6 10 T G1 4 5 M स्व, D5 G2 हि (for च)

9 a) K3–5 B D (except Ds2 D5 9) °प्रवीर — b) K (except K4) D10 गतम्, D1 3 S (G3 missing) स्वयम्, D5 द्रुतम् (for ह्ययम्) K (except K4) D10 अक्षवत्या (for अप्य) — After 9[ab], Dn1 D2 3 7 8 ins

14* स दीव्यमान प्रतिदीव्य चैन

— c) K5 D6 महाक्ष (for मता) — After 9[c], Dn1 D2 3 7 8 ins

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधन च

10 a) D5 T2 दुरोदरे, G (G3 missing) M दरोदरा K1 5 तस्य (for तत्र) — c) G4 तावत् (for चाय) — d) K (except K4) समाह्वयत्तेव, T2 M ह्वयामास G2 4 5 समाह्वयन्निर्जितो [अ]क्षवत्या

11 a) K3 सदीव्य, Ds स दीव्यमान, M सजीयमान K1 3 5 D9 प्रतिदीव्य चैन, K4 T G (G3 missing) प्रति दीव्यतैन, B2 3 D1 4 6 7 10 प्रतिदीव्यदेन, Ds2 दीव्यमान — b) M चाक्षेषु K4 B Dn1 D1–4 6 7 G2 नित्य तु परा, Ds1 D3 10 Ca d s निर्यत्नपरा, D5 नित्य च परा° — c) K4 D4 6 7 Cnp सरब्धमाण, T1 G1 2 4 सभाषमाण, T2 स दीव्यमान, Cs सरभ्यमाण, Ca d as in text K1 5 अपि जित, T1 अथ जित (for विजित) D5 जित स दैवेन तदा प्र°, M स्वय स सरभ्य जित प्र

12 b) D9 °युक्त (for वीर्य) K (except K4) D10 m बहुमान, M3–5 मृदुसाम° — c) K5 D1 यथा हि, Ca तथापि (Cap तथा हि as in text) Cd cites अपि K1 2 पापा, K5 D5 शक्या (for शक्यो) K (except K4) D5 °पुत्रा — d) K1–3 शक्या नियोक्तु, K5 स्वस्थान-युक्त — K (except K4) D (except Ds D2, 4 5 9, Dn2

C 5 38
B 5 2 13
K 5 2 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे
शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।
यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

missing) T1 G1 4 5 ins after 12 M ins after 12* (cf v 1 3)

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणा
साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थे ।

[(L 1) T1 G1 4 5 न (for अ) T1 G1 4 5 तेन राज्ञा, M2 कौरवेयै (for कौरवाणा) — (L 2) T1 G1 5 आश्वसध्व, M आसदध्व — D6 om lines 3–4 — (L 3) T1 हितोर्थो G1 4 5 हितार्थो K3 5 D8 हि चैव, T1 G1 4 5 M हि लोके (for भवेत) — (L 4) K3 5 D1 3 10 M -र्थो (D1 वै) भविता न, T1 G1 4 5 र्थोपि तथा न (T1 स) (for भविता नेह)]

13 a) D2 3 S (G3 missing) यदु° (for मधु) — c) K2 T1 G1 2 5 तस्य, T2 तथा (for तच्च) B2 Ds2 D2 T2 परिनिदितस्य, Dn1 D9 प्रतिनिंद्य तस्य K2 वीर, T1 G1 तच्च, G2 5 तत्र (for तस्य) — After 13, Ca quotes (with v 1) 5 3 23

Colophon missing in Dn2 G3, D2 reads it in marg — *Major parvan* K3 उद्यम, the rest उद्योग — *Adhy name* K1 D1 3 T1 G1 2 M बलदेववाक्य, D10 बलवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B3 D7 8 10 S (G3 missing) 2, — *S'loka no* K5 14, Dn1 15

3

☞ This adhy is missing is G3 (cf v 1 5 1 1) Dn2 begins from this adhy

1 b) D1 स प्रजल्पते (for संप्र) Cs cites भाषते — B4 om 1cd — c) G4 भूतो (for रूपो) K5 द्वै; D5 च (for ते) — d) K (except K4) D8 T1 G1 2 4 तथायुक्त

2 a) K3 केचित् (for शूरा) — c) G2 उभौ वृथा सपक्षौ तु — d) Some MSS दृश्यते (for दृश्येते)

3 b) N (except K1 2 5 D10) महाबलौ

4 a) K2 नाभ्यर्चयामि — b) G4 °अद्य वै (for ब्रुवतो) D5 T G1 5 तालकेतन, D9 अस्मान्हलध्वज, T1 (*sup lin*) दारणध्वज, G4 सीरणध्वज, M वारणध्वज, Ca d s as in text G2 तेषु प्रेमपर बल — c) K1 Ds D4 च (for तु) G4 ये शृण्वति च ते वाक्य

5 b) K1 transp दोष and अल्प K5 D1 ध्रुव (for ब्रुवन्) — c) K3 5 D10 लभेत, D5 सहते (for लभते) K1 पर्षदा, K3 5 पार्षदो, D10 पर्षदो (for परिषन्) S (except T2, G3 missing) लभेत्परिषदो मध्ये — d) D1 M1 2 °भय

6 b) D8 जितवानक्षकोविद — c) Dn D2 3 8 यदा, D5 तथा (for यथा°) — d) D1 G2 M3–5 तेषा (for तेषु) D1 4 (before corr) 8 T1 G1 2 4 धर्मो जय, Cn धर्मे जय

7 d) M3–5 transp तत् and तेषा D9 धर्मभाक् (for धर्मतो)

अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ६
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥ १०
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
अहं तु तांञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १७
पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् । C 5 58 B 5 3 17 K. 5 3 18

8 K5 om 8 — ^{a}) K4 B Ds D4 6 7 10 S (except M3–5, G3 missing) कौंतेय (for राजान) D1 हूय महात्मान — ^{b}) D5 8 T2 धर्ममनुव्रत, M1 2 धर्मरत शुचिं — ^{d}) Dn D5 7 Cd तु, Ca स्वित् (for नु) K1 2 D2 5 8 9 Ca d पद, D1 फल, T1 G1 2 कृत, G4 5 M मत (for पर)

9 ^{a}) D1 प्रणमते — ^{b}) D5 महान्कृत्वा, T2 इति कृत्वा, M अपाकृत्वा B1 G2 4 पर पण (by transp), D1 पर पद T2 M महत् (for परम्) — ^{c}) K (except K4) D8 10 विनिर्मुक्त (for विमुक्तस्तु) D5 9 S (except T2, G3 missing) सन् (for तु) D1 वनवासाभिमुक्त सन् — M2 om 9^{d} — ^{d}) K5 प्राप्य, Dn D7 प्राप्स्ये, D10 प्राप्तु (for प्राप्त)

10 ^{a}) K4 यश्चाय, D1 तस्याय, D5 यथा न (for यद्यय) Dn D2 3 G5 पाप (for पर) — ^{b}) K1–3 Ds D10 कामयीत — ^{c}) K1 पद (for एव), and एव (for अय) Ds पर्यंत (for अत्यन्त) T2 एवमत्यर्थमत्यश, G2 एवमस्तु पुन स्वीय — ^{d}) B4 Ds पर न, D6 परम्, T1 G (G3 missing) न चैव, T2 नाय (for परान्न)

11 ^{a}) D5 स्व, T G (G3 missing) ह्य-, M हि (for च) — ^{b}) M1 (*sup lin* as in text) अर्थं, M3–5 ह्यर्थं, Ca d s न च (as in text) Ds चिकीर्षव, G4 जिगीषव, Ca d s as in text — ^{c}) D1 5 T1 G1 4 5 निवृत्तवनवासास्तान् (D1 °सास्तु, D5 सास्तु) — ^{d}) D1 यदाहुर्, D5 यानाहुर्, D9 प्रत्याहुर् D1 5 विजितानिति

12 ^{b}) Dn D2 3 8 विदुरेण च (for च महा°) — ^{d}) K4 B D4 6 7 9 10 पद (for वसु)

13 ^{a}) T2 तान् (for तु) K1–3 T2 निशितैर् (for ताञ्शितैर्) — ^{b}) Dn D2 3 7 रणे परान्, T G (G3 missing) ससौबलान्, M1 (*sup lin* as in text) 2 महाबलान्

14 D7 om 14^{c}–15^{b} — ^{c}) T1 G1 सहामात्यै — After 14, D5 8 T2 ins

17* दशाशा छादयन्त मामेकवीर मदोत्कटम् ।
विजिष्णु मन्यते लोको युध्यन्त च महीतले ।
सत्य ममान्तेवासित्व जयस्य जयशालिन ।
छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीना शिरास्यहम् ।

[(L 1) T2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो° — (L 2) D5 मस्यते (for मन्यते) T2 विक्रुष्ट (for युध्यन्त) — (L 4) T2 पातयिष्यामि खड्गेन]

15 D7 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) K (except K4) D8 10 धर्मराजस्य (for युयुधा) — ^{b}) D1 5 युयुत्सव — ^{c}) Ds D1–9 10 (m as in text) वोढु (for °सोढु)

16 ^{b}) K5 कश्चित्, D5 को वा (for कश्च) D5 S (G3 missing) रणे (for युधि) — ^{c}) B2 4 D5 9 वा (for च) K3 कोपि, K5 कस्तु B1–3 जेतु, Dn D2 3 8 क्रुद्ध (for को नु) — ^{d}) K1 कच्चित्, K2 3 5 कश्चित् (for कश्च) T1 G1 महाबल (for दुरा)

17 ^{b}) K4 B D (except D1 10) यमकालोपमद्युती — After 17^{ab}, Dn D4 (marg) ins

18* विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— ^{c}) K3 आगच्छेत्, K4 Dn2 Ds D7 9 आसादेत् (for आसीदेत्)

C 5 58 B 5 3 18 K 5 3 19 समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

---

18 [a]) K4 Dn Ds2 D2 3 7 M2 एतान् (for इमान्) D2 3 9 द्रौपदेयान् (for पाण्ड°) B4 Dn D3-5 तु (for च) K3 समरे क समर्थं स्यात् — [b]) T G (G3 missing) प्रीति (for कीर्ति) — [c]) M3-5 समप्राणान्हि पा° — [d]) D8 M1 बलो (for मदो°) T2 G2 4 5 समवीर्यबलोत्कटान्

19 [b]) K (except K4) त्रिदशैर्, D9 असुरैर् (for अमरैर्) — [c]) A few N MSS शाम्बाश्च — [d]) K3 °चक्रानिलो, K5 °चक्रानलो, B2 Dn D2 3 6 8 सूर्यानलो, D5 °वन्ह्यनिलो°, M2 °वज्रानिलो

20 [a]) K (except K4) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान् — [b]) T1 G1 M3-5 पुत्रान् (for पुत्र) K (except K4) कर्णं च सहसौबल, D9 पुत्रान्हत्वा ससौबलान् — [c]) B2 Dn D2 3 7 8 कर्णं चैव (for कर्णेन च) K4 B5 Ds D4 6 तु, T G (G3 missing) वि (for च) K1-3 5 D9 अभिषेक्ष्यामहे पार्थं, D10 कर्णेन सह हत्वाजौ — [d]) D1 5 T2 G2 4 °क्ष्यामि D2 3 पाण्डवान् K (except K4) D9 ते वय (D9 धर्मज्ञ) धर्मज नृप

21 [b]) D9 कुरून् (for शत्रून्) — [c]) K4 Dn Ds D5 7-9 G4 M2 अधर्मं D9 चायशस्य D1 अधर्मोयमयशस्य — [d]) G5 क्षत्रियाणा (for शात्र°) K (except K4) D10 m प्रसादन (for प्रया) — After 21, K5 ins the foll gloss on आततायिन्

19* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिन ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।
जिघासन्त जिघासीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ।
इति स्मृति ।

22 T1 transp 22[ab] and 22[cd] — [a]) Ds D9 M2 5 त्वस्य (for तस्य) — [b]) Dn1 D3 9 M3 तत् (for तं) G5 अनिंदिता (for अतन्द्रि) — [cd]) K1 2 निदिष्ट, K4 B1 3 4 Ds D6 7 10 T1 विसृष्ट D5 9 धार्तराष्ट्रेण Dn1 D7 9 प्राप्नोति S (T1 also as in text, G3 missing) धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G2 विना युद्ध) न राज्य दातुमिच्छति

23 [b]) D1 तु, D8 च (for वा) — [c]) G5 आहत K3 5 ते रणे, K4 D2 m 6 7 9 T G1 2 4 M Ca वा मया ; D8 तु रणे, G5 तरसा T G4 5 M1 4 5 सख्ये, M2 3 सघे, Ca सवे (as in text) — [d]) K1 स्वपत्ति, K4 D4 6 9 S Ca शेष्यति (G5 °ते), Ds शेष्यसे (for स्वप्स्यन्ति)

Colophon missing in G3 — *Major parvan* K1 उद्यम, the rest उद्योग — *Adhy name* D1 10 T1 G1 2 M सात्यकिवाक्य (G2 M1 °किवचन) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 Ds1 D5-8 10 S (G3 missing) 3, D2 2 — *S'loka no* Dn2 23, D5 25, D8 27

4.

☞ This adhy is missing in G3 (cf v 1 5 1 1)

1 [a]) G4 °न्महाभाग — [c]) K1 2 राजा (for राज्य) — [d]) T1 G1 अयुद्धेन, Ca मधुरेण (as in text)

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च । C. 5 75 B 5.4 12 K 5.4 12

---

2 B4 om 2 — a) Dn1 D2 3 5 7 8 T2 अनुमस्यति, Dn2 D1 9 T1 G1 2 4 M °वत्स्यति, D8 °वत्स्यंते, D10 मस्येत K (except K4) त चापि धृतराष्ट्रो वै (K1 °ष्ट्रोपि) — b) D9 प्रतापवान्, T2 सुत प्रिय K (except K4) पुत्रप्रीत्यानुमस्यते (K5 मन्यते) — d) K3 5 मोहाद् (for मौर्ख्याद्)

3 a) M (except M2) सकर्षणस्य (for बल°)

4 a) K1 2 D5 नानु-, K3 ननु, B3 D9 न च, T2 न हि (for न तु) K2 परो (for वचो) Cap मृदुतया वच — c) G4 5 तु (for हि) — d) T2 दुर्बुद्धि समतो मम, G5 °द्धि कथचन

5 a) K4 D8 D6 7 10 transp गर्दभे and मार्दव — b) K2 D6 10 M तैक्ष्ण्य (for तीक्ष्ण) — After 5, D5 ins

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव प्रहिणोमि तम् ।
नाह कुर्यां यदेतद्वै विश्वासादेव शाश्वतम् ।,

while T2 ins

21* अहमेको विजेष्यामि प्राहतान्सविधाय च ।
नाह करोमि तद्वाक्य प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 a) B (except B3) Dn1 D4 8 मृदु, Dn2 D2 3 7 मृदु D5 T2 त्व (for वै) Dn D2 (m as in text) 3 मृद्यते, D5 मस्यते (for मन्यते) — b) K3 4 B D (except Dn D5, D1 corrupt) भाषमाण K4 B (except B1) D8 D4 6–8 10 अशक्तिक, T G (G3 missing) अश क्तिमत् (T2 °क्तवत्) — c) T G (G3 missing) हितमर्थं न जानीयात् — d) D5 S (G3 missing) दुर्बुद्धिर् (for अबुधो)

7 a) K2 4. 5 B1 3 D1 4 8 9 T2 G4 5 M चैव, T1 G1 एव (for चैव) — b) K2 (*sup lin* as in text) 3 D9 G4 इति (for इह) — c) B3 G2 °यामि, D8 T G1 4 5 याम (for याम) — d) Dn D6 बलान्, D1 बल (for बलानि)

8 a) K2 (*sup lin* as in text) 5 माल्यस्य, M (except M2, M1 *sup lin* as in text) पाड्यस्य (for शल्यस्य) — b) K1 2 द्रुम, K5 श्रुत, M1 (*sup lin* as in text) 3–5 द्युम (for जय) K1 3 D5 T2 G5 M2 चाभिभो, K4 B Dn D8 D2–4 6–9 वा विभो, T1 G1 च प्रभो Ca d s cite अभिभू (cf v 1 12) — c) K1 2 Dn D8 5 कैक, K4. 5 B1 3 5 D8 D2 4 6–10 कैके (for केक°) K1 2 5 M3–5 तु (for च)

9 a) K4 B5 D (except D1 2 5 8) स च, T2 यावत्, M3–5 सोपि (for स तु) T2 M दूतान् (for नून). — After 9ab, T2 ins

22* तावद्दूतान्वय तूर्णं प्रेषयिष्याम माचिरम् ।
स तु दुर्योधनो नून प्रेषयिष्यति तान्नृपान् ।

— c) T2 M (except M1) तु, G2 ते (for च) — d) K4 B5 Dn2 D5 6 Cn °चोदन, G5 चोदकान् — Cf 5 7 11cd

10 a) B1 T1 G1 2 कुरुध्व (for त्वर) — b) K (except K4) प्रणोदने, G1 2 प्रचोदन — c) D82 सोढव्य, T2 M4 बोद्धव्य

11 a) D1 T1 M2 प्रेषता — b) K3 D8 G4 ये च तस्य वशा(K3 पदा)नुगा — cd) K (except K4) तु (for च) M (except M2, M1 *sup lin* as in text) भगदत्तस्य राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf 12)

12 b) K3–5 Dn D8 5–8 क्यायात(K3 5 D8 °ध)काय च, M3–5 काथायाथ शकाय च — c) M3–5 °प्रज्ञस्य K4 B3 5 Dn D8 D2 m 3–7 शूराय, M3–5 मह्लस्य — d) M3–5 रोचमानस्य K2 5 D5 8 10 G1 5 M3–5 चाभिभो°, K4 B Dn D82 D2–4 6 7 9 वा विभो, D81 M1 (*sup lin*)

C. 5 75 B 5 4 12 K. B. 4 12 दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पह्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

वाभिभो, T2 वै प्रभो, G4 चाविभो Ca d s cite अभिभू (cf v l 8)

13 ^{a}) T2 बृहत्क्षत्र (for बृहन्तश्च) — ^{b}) T2 सेना बधु G4 M3–5 वीर्यवान् (for पार्थिव) — After 13^{ab}, D2 8 read 16^{cd} (with v l) — ^{c}) D (except D1 2 8) T2 सेनजित् M3 4 (*sup lin*) प्रतिवीरश्च, M5 प्रतिवीर्यश्च — M om 13^{d}–14^{a} — ^{d}) K (except K4) मित्रधर्मा, D8 चित्रधर्मा, T1 G1 2 4 मित्रवर्मा K (except K4) D2 8 10 च (K3 सु-) वासुकि, T G (G3 missing) सुवास्तुज — After 13, D1 reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab}, 14, 15^{ab} and 17

14 M om 14^{a} (cf v l 13) — ^{a}) Some MSS बाल्हिको K2 जम्बुकेश, D1 G4 मुजकेतु — S (G3 missing) transp 14^{b} and 14^{d} — ^{b}) D5 D10 चैत्याधि, S (G3 missing) देवाधि — ^{c}) G5 transp सुपार्श्व and सुबाहु — ^{d}) M1 महाबल — After 14, G2 reads 23^{cd}

15 T2 G1 2 read 15^{ab} after 19 — ^{a}) K (except K4) सुह्माना, D1 ह्लाना, S (G3 missing) लाटाना (for शकाना) K1 2 D9 बाल्हिकाना, K3 दरदाना, Dn2 D5 D8 पह्लवाना, S (G3 missing) मलदाना (for पह्ल) — ^{b}) K3 पह्लवाना (for दर) K5 ये नृपा पक्षत स्थिता — K4 Dn D3–7 transp 15^{c}–19^{d} and 20^{a}–23^{d} — D2 (hapl) om 15^{c}–16^{b} — For sequence in D1 cf v l 13 — ^{c}) K1 2 काबोजा कु(K2 तु)डिकेराश्च, K3 5 D8 10 काबोजा कुति(K5 D8 ती)भोजा(K5 °ज)श्च, B1 D1 9 काबोज(D1 जा)र्षिकराज्ञा च, T1 G (G3 missing) काबोजऋषिराजश्च, T2 °जा बक्षराजान, M काबोजानामि (M1 2 °मृ)षीकाणा

16 For sequence of K4 Dn D3–7, cf v l 15, for D1, cf v l 13 D2 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{b}) K1 2 5 D9 10 पाचनदा°, T G1 M3–5 पाचजना — D9 om 16^{cd} D2 8 read 16^{cd} after 13^{ab} D2 8 10 all contain the K3 5 variant of 16^{cd}, but while D2 8 ins it after 16^{ab}, D10 ins it after 16 — ^{c}) Some MSS क्रथ K (except K4) प्राच्याश्च (K1 पाश्चात्या) दाक्षिणात्याश्च, D2 8 पुत्राश्च दुर्धर्षा — ^{d}) K3, 5 ये प्रतीच्याश्च (for पार्वतीयाश्च) K (except K4) भूमिपा (for ये नृपा)

17 For sequence of K4 Dn D3–7, cf v l 15 — ^{a}) K3 5 जानुक, D5 जालकि., D7 9 जानक° K (except K4) G2 सुधर्मा, D1 सुवर्मा (for सुशर्मा) — ^{b}) K2 मणिवान् K1 2 घोषवासिक, K3 4 B1, 4 Dn D2–4 6 8 9 योतिमत्सक (K3 वास्यक, B1 D8 9 °मत्स्यके); K5 D10 पौतिमा°, B2 सोतिमत्सक, D5 यौतिसत्स्यक (D52 त्सक), D1 चाथमत्स्यक, T1 G1 2 4 प्रतिम(G2 मा)त्स्यक, T2 G5 M1 (*sup lin*) 2 पूतिम(G5 मा)त्स्यक, M1 3–5 चेदिमत्स्यका (M2 क) — M2 om 17^{cd} — ^{c}) Some MSS पाशु- D9 10 पाड्य° (for पासु) T2, M3–5 सुराष्ट्राधिपतिश्चैव — ^{d}) K1 5 (m as in text) D10 धृत (for धृष्ट)

18 For sequence of K4 Dn D3–7, cf v l 15 B2 D1 G1 om 18^{ab} T1 reads 18^{ab} after 20, T2 transp 18^{ab} and 18^{cd} — ^{a}) K1 2 5 D10 औड्रश्च, K3 उद्र, K4 B4 Dn1 D6 पौंड्र, Dn2 D3 4–7 तुड, D51 औद्र, D52 ओद्र, D2 8 उग्र, D9 पुड्र, T1 G4 5 औदार, T2 भेदक, G2 औधक, M1 औदक, M2 औदर, M3–5 दृडश्च T G2 4 5 M1 2 कुड (for दण्ड°) — K (except K4) om 18^{c}–19^{d}, M2 om 18^{c}–19^{b} — ^{d}) M3–5 मान्कर्ण एव च

19 For sequence of K4 Dn D3–7, cf v l 15 K (except K4) om 19, M2 om 19^{ab} (cf v l 18), B4 om from 19 to the end of the present adhy M3–5 transp 19^{a} and 19^{c} — ^{a}) M3–5 transp बृह and महौ D1 महातेजा°, T G (G3 missing) M1 बृहत्तेजा (for महौजाश्च) — M3–5 om 19^{b} — ^{b}) D10 सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः । C 5 88 B 5 4 5 K 5 4 25

पुर — M_{3-5} om 19^{d} — ^{d}) B_2 M_1 धीमता (for वीर्य) — After 19, T_2 $G_{1\ 2}$ read 15^{ab}

20 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf v l 15 B_4 om 20 (cf v l 19); $B_{2\ 3\ 5}$ om 20–23, M_2 om 20–21 — ^{a}) $K_{1\ 5}$ आदारिश्च, K_4 B_1 Dn D_5 $D_{3-7\ 10}$ सुरारिश्च, D_1 आरादिश्च, $D_{2\ 8}$ आ(D_8 अ)रावश्च, D_9 अजाविश्च, T $G_{4\ 5}$ अनादिश्च, $G_{1\ 2}$ आदिन(G_2 र)श्च, M_1 आभीरश्च, M_{3-5} आदारी च (M_4 *sup lin* आदीजश्च) (for अदारिश्च) — After 20^{ab}, G_1 reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time), $G_{2\ 5}$ read 24^{c}–25^{b} — K_4 B_1 Dn D_{3-6} om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) $K_{3\ 5}$ सुधीरश्च, T $G_{1\ 4}$ पराजेतु (for सुवीरश्च) — After 20^{c}, T_2 ins.

23* एको वीर्यबलोत्कट ।
वीरबाहु सुबाहुश्च

— ^{d}) D_5 D_9 कल्पक (for कन्यक) T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ एको ($G_{1,\ 5}$ कको) वीर्यबलोत्कट , M_{3-5} र क(M_3 का)न्यकुब्जक. — After 20, T_1 reads 18^{ab}, while T_2 M_{3-5} ins

24* वीरबाहुश्च दुर्धर्षो भूमिपो जालकीटक ।
[T_2 भीम (for वीर), and बालनायकं (for जाल)]

21 K_4 B_1 Dn D_{3-6} om 21^{ab}, B_{2-5} M_2 om 21 (cf v l 19, 20) — ^{a}) D_5 $D_{2\ 7\ 10}$ T_1 $G_{1\ 5}$ महावीर्यं , G_4 तदा वीर K_1 सकद्रु , D_5 $D_{2\ 7\ 10}$ T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 सुकद्रु , D_1 चकद्रू , D_9 सुतुद्र , G_4 सुभद्र , G_5 सुतद्रु , M_{3-5} सुकक्ष्य — ^{b}) K_5 निकध्र , D_5 $D_{1\ 2\ 9}$ निचक्रु ($D_{1\ 2}$ क्र), $D_{7\ 10}$ G_2 निश्चक्र (G_2 क्रु), D_8 निकद्रु , T G_5 M_{3-5} निचक (T_2 य , G_5 का), G_4 M_1 नीलक , G_1 नीचक (for निकर) Some MSS तुमल , G_5 तुमुला , M_3 तुबुरु K_{1-3} तुमलद्रुम (for तुमुल क्रथ) T_1 $G_{1\ 5}$ तथा (for क्रथ) — ^{cd}) K (except K_4) transp वीरधर्मा (K_1 वीरवर्मा, K_2 चीरचर्मा) and भूमिपाल D_1 S (M_2 om., G_3 missing) वीर(M_1 वक्र)धन्वा (for धर्मा) T_2 एकलव्य सहात्मज (for 21^{d})

22 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf v l 15 B_{2-5} om. 22 (cf v l 19, 20), K_1 (hapl) om 22^{a}–23^{d} — ^{a}) T_2 निर्जय T_2 $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2\ 5}$ दतवक्रश्च K_2 योनूतवक्ता च, $K_{3\ 5}$ योरिभवक्रश्च — D_1 (hapl) om 22^{bc} — ^{b}) K_{2-5} D_9 G_2 M_1 स (for च) M_{3-5} रुग्मी (M_5 क्मी) सजय एव च — M_2 om 22^{c}–23^{b} — ^{c}) D_2 (m as in text) आत्मदो (for आषाढो) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ सर्वशाली, K_5 पूर्वशाली, D_1 माली, $D_{2\ 8}$ पूर्वांशाली (D_2 m पूर्वांपाली), D_9 वाली, T_1 पाती — After 22, T_2 ins

25* आर्षो देवा बुध सूतस्तथा हरिहयोपम ।

23 For sequence of K_4 Dn D_{3-7}, cf v l 15 K_1 B_{2-5} om 23 (cf v l 19, 20, 22), M_2 om 23^{ab} (cf v l 22), $G_{2\ 5}$ om 23^{a}–24^{b}, D_1 om 23^{ab} — ^{a}) $K_{2\ 3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ देवलश्च, $D_{2\ 8}$ वीरक°, M_{3-5} पावक — ^{b}) K_4 B_1 D (D_1 om) T_1 एकलव्य सहात्मजै (D_5 नुजै , $D_{2\ 8\ 9}$ T_1 °त्मज , D_{10} नुज), T_2 विश्वजिच्चापराजित , G_4 व्यश्च वीर्यवान्, M_1 व्यस्य सात्मज — G_2 reads 23^{cd} after 14 — ^{c}) Some MSS. कारूशक° and कारु , D_1 कारुषिका , T_1 $G_{1\ 4}$ काल्रू M_{3-5} बभ्रु (M_3 भ्रू) शुक(M_5 शक्र)श्च राजा वै — ^{d}) K_5 $D_{8\ 9}$ मूर्तिश्च, D_2 धूर्तश्च

24 B_4 M_{3-5} om 24 (cf v l 19), $G_{2\ 5}$ om 24^{ab} (cf v l 23) G_1 reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab} — ^{a}) D_5 D_{10} उत्तर (for उद्धव) K (except K_4) D_{8-10} व क्षेमधन्वा च — ^{b}) K_2 D_1 वाटधानाश्च K_2 D_1 पार्थिवा , $D_{2\ 8}$ वीर्यवान् — $G_{2\ 5}$ read 24^{c}–25^{b} after 20^{ab} — ^{c}) K_4 $D_{5\ 6}$ श्रुताबश्च, G_5 श्रुतवायु K_4 $D_{5\ 6}$ दृढाबश्च, D_1 गदायुश्च, $D_{2\ 8}$ शतायुश्च — ^{d}) Some MSS साल्व , K_2 (*sup lin* as in text) शिल्यपुत्रश्च, $D_{2\ 8}$ शल्यायुश्चैव — After 24, D_3 *repeats* 18^{cd}

25 B_4 om 25 (cf v l 19) For $G_{1\ 2\ 5}$ cf v l 24 — After 25^{ab}, D_4 *repeats* 18^{cd}, and Dn *repeats* 20^{cd} — ^{d}) M_{3-5} एतन्मह्य हि रोचते

26 B_4 om 26 (cf v l 19) — ^{a}) K_{1-3} Dn_2 तु, Dn_1 य (for च) $K_{1\ 3\ 5}$ यातु न (for ब्राह्मण) K_4 D (except $D_{1\ 2}$) M_{3-5} विद्वान् (for शीघ्र) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 9}$ धार्तं (for धृत) — ^{d}) K_4 B (B_4 om) D (except $D_{1\ 2\ 5\ 8\ 9}$) T_2 असौ (for अस्मिन्) K_4 Dn

C 5 88 B 5. 4 25 K. 5 4 25 प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १
एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

$D_{8\,4\,6\,7}$ प्रदीयता (for सम) M_{3-5} गत्वा सर्वं निवेद्यतां

27 B_4 om 27 (cf v 1 19) — ^{b}) K (except K_4) कृप (for नृप) M_{3-5} द्रोण शांतनवस्तथा — ^{c}) K (except K_4) D_8 यथावच्च (for यथा वाच्यो) — ^{d}) K_4 B (B_4 om) D (for $D_{2\,8}$ see below) रथिनां, G_4 वदता (for विदुषा) $D_{2\,8}$ द्रोण शस्त्रभृता वर , M_{3-5} माचिर तदिहोच्यता — After 27, M_2 ins 26* (cf v 1 5 5 1)

Colophon missing in B_4 G_3 — *Adhy name* $D_{1\,8\,10}$ T_1 $G_{1\,2\,5}$ M द्रुपदवाक्य, D_2 पुरोहितयान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_2 Ds_1 $D_{5\,7\,10}$ S (G_3 missing) 4, D_2 3 — *S'loka no* D_8 28

5

☞ This adhy is missing in G_3 (cf v 1 5 1 1)

T $G_{1\,4\,5}$ M ins before वासुदेव उ° (M_2, after 5 4 27)

26* वैशंपायन ।
द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारद ।
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L 1) T_1 $G_{1,4\,5}$ वाक्यविदा वर — (L 2) M_2 वासुदेवस्ततस्तत्र, and यदुसिंहो T_2 M (except M_2) वच (for इदम्)]

1 $G_{1\,4}$ om वासुदेव उ° K_3 श्रीकृष्ण उ , D_1 G_5 श्रीवासुदेव , T_2 श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°) — ^{a}) K_2 सर्वं (for वाक्य) — ^{c}) T_1 G_1 राजन् (for राज्ञ) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1\,3\,10}$) अमितौजस , T_1 $G_{1\,5}$ महात्मन (for महौ)

2 ^{a}) K_{3-5} B $D_{1\,3\,4\,7\,9\,10}$ T G_5 M_2 पूर्वं कार्यं, $D_{2\,8}$ कार्यं पूर्वं — ^{b}) $B_{1\,3\,5}$ D_2 T G_1 सुनीतिम् ° $K_{3\,5}$ D_8 $D_{9\,10}$ अभि(D_9 °ति)काङ्क्षित — ^{c}) D_2 ह्याचरेत् $K_{1\,2\,5}$ बुध्या, S (except $M_{1\,2}$, G_3 missing) कार्यं (for कर्म)

3 ^{a}) $K_{1\,2}$ $D_{5\,9}$ G_4 नु (for तु) K (except K_4) $D_{1\,3\,9}$ T_2 सावधिक, Dn_2 D_7 सबधिक, D_8 Cap dp sp सावधक, Ca d s as in text. — G_2 om 3^{cd} — ^{d}) D_8 परेषु (for च तेषु)

4 B_4 om 4^{ab} — ^{a}) G_5 आहूता (for आनीता) — ^{b}) N (except $K_{1\,2}$, B_4 om) T $G_{2\,4}$ तथा (for यथा) — ^{c}) B_4 $D_{1\,2\,9}$ T_1 G_1 कृतो विवाहो, D_4 जाते विवाहे G_5 भिमन्यो (for मुदिता) — ^{d}) T_1 G_1 गच्छाम स्व (for गमि) K_1 यथागत (for गृहान्प्रति)

5 ^{a}) K (except K_4) तेषा (for भवान्) $D_{8\,5-7}$ वृद्धतरो K_4 राजन् (for राज्ञां) — ^{b}) K_4 तपसा (for वयसा) — ^{c}) D_1 शिष्याश्च ते, T_2 शिष्यास्तव K (except K_4) भीष्म प्रवृद्धो (K_5 °त्तो) वयसा — ^{d}) $K_{1\,5}$ भवानिह, $K_{2\,3}$ भवानिव, S (except T_1, G_3 missing) भवेमहि

6 M (except M_2) ins after 6 T_2, after 7^{ab}

27* तस्माद्यदनुरूप हि साम्प्रत त्विह मन्यसे ।
त प्रेषय यथान्याय कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L 1) T_2 यास्तु तदनुरूपाश्च, and ह्यभिमन्यते — (L 2) T_2 तान्, M_1 तत् (for त) T_2 यथान्याय्य, and कुरुष्व (for कुरुभ्यो)]*

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ ९
ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ११
द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७ C 5 107 B 5 5 18 K 5 5 19

---

7 In B4, the portion from 5 5 7 to the end of adhy 6 is missing — a) D2 भवान्प्रेषयता चैव — b) D2 नर (for वच) T2 वार्थं हितांश्चरान्, M3–5 तत्र गत्वा स वक्ष्यति — After 7^{ab}, T2 ins 27* — c) D9 •प्रेषित (for निश्चित) K4 Dn1 Ds2 D4 (before corr) 10 तत्र, D9 ह्येतत्, T2 यत्तत् (for तन्न) — d) D8 ह्युत्प्रेष्ययति (for प्रेष) Dn D1 9 T2 G2 तद् (for यद्)

8 B4 missing (cf v 1 7) — a) K1 2 5 Ds D1 8–10 T2 G4 स्वय, K4 D6 7 सम, T1 G1 2 5 M स तत् (for शम) — After 8^{ab}, M ins

28* कृतमित्येव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवा ।

— c) D1 स , M स (for न) D3 5 7 तावत् (for भवेत्) — d) K1 2 D4 G2 महाक्षय , T2 महाभय, M (except M5) महान्क्षम

9 B4 missing (cf v 1 7) — a) D1 धर्मान्वित, D2 8 T2 गर्वान्वित, D9 दर्पोद्धतो (for दर्पा) — T1 G (G3 missing) read 9^{cd} after 10 — c) K1 2 D9 M2 4 5 तु (for च) — d) D2 6 T G1 4 ह्वयेत्, D7 ह्वय

10 B4 missing (cf v 1 7) T1 G (G3 missing) read 9^{cd} after 10 (cf v 1 9) — b) T2 G5 M3–5 सामात्य सहबाधव — c) D5 8 (both marg) नाश, M1 (sup lin as in text) 3–5 दिष्ट, Ca d s निष्ठा (as in text) — d) T2 रुष्टे, G2 युद्धे (for क्रुद्धे)

11 B4 missing (cf v 1 7) — a) Ca दाशार्हं (for वार्ष्णेय) — b) K M2 गृह (K4 गृहात्) Ds संप्रेषयामास

12 B4 missing (cf v 1 7) — a) Ds2 D9 द्वारकातु , D2 10 द्वारकाया — c) D2 सवे (for सर्वं)

13 B4 missing (cf v 1 7) K2 3 om (hapl) 13 — b) M (M2 sup lin as in text) पाडवै (for बान्धवै) K4 m दूत प्राज्ञ कुलोद्भत — K4 om from 5 5 13^{cd} up to 5 6 3

14 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 14 (cf v 1 13) — a) G5 कुरुवीराणा — b) Some MSS मात्स्य K1 M3–5 तथा, K2 तु ते (for च ते) — d) T2 महारथा

15 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 15 (cf v 1 13) — b) T2 G4 समानीत K (K4 om) D2 6–10 महाबल, T2 G (G3 missing) बल महत् (by transp) — c) K1 B1 2 D1 2 9 T1 G1 5 M3–5 सुत (as in text), the rest सुता K1 2 5 चैव (for चापि) — d) K1 B1 2 D1 2 9 T1 G1 5 M3–5 समानिन्ये (as in text), the rest निन्यु M3–5 नराधिपान् (for मही)

16 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 16 (cf v 1 13) — a) K1 2 प्राज्ञ (for राजन्) — d) M3 4 महात्मना (for मही) — After 16, B (B4 missing) D (except D1 10) T1 ins

29* सकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 17 (cf v 1 13) — a) K (K4 om) भीमानि (for वीराणा) — b) D1 2 3 M2 समागच्छन् (for आगच्छ) M2 इत (for the first तत) — c) K1 2 5 चालयति महीं, Dn1 °यति च गा, D9 °यन्निव गां M1 सर्वां (for देवीं)

18 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 18 (cf v 1

C. 5 107 B. 5. 5 18 K 5. 5. 19 ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३
विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

---

13) — ^{a}) K (K_4 om) प्राज्ञ (for प्रज्ञा) Dn D_3 G_5 °वृद्ध — ^{b}) $K_{1\,2\,5}$ D_1 T_2 $G_{2\,4\,5}$ $M_{3\,4}$ पाचाल , Dn_1 पचाल्य — ^{c}) $M_{3\,4}$ कुरूणा — ^{d}) K_3 B D T_2 G_4 Ca स्थित (D_9 सदा)

Colophon om in K_4, B_4 G_3 missing — *Adhy name* K_5 Dn_1 $D_{3\,5\,10}$ पुरोहितयान, D_2 राजोपमन्त्रण, D_8 राजोपमन्त्रणे पुरोहितयान, G_1 M_1 वासुदेवगमन, M_2 सेनासमागम , $M_{3\,5}$ वासुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 Dn_2 Ds_1 $D_{2\,5-7\,9\,10}$ S (G_3 missing) 5 — *S'loka no* K_5 18, Dn_2 D_8 19

6

☞ This adhy is missing in B_4 G_3 (cf v 1 5 5 7, 5, 1 1)

1 =(var) Manu 1 96 — K_4 om 1–3 (cf v 1 5 5 13) — ^{a}) Ca भूतेषु Cd s cite भूतानि — ^{b}) K_2 मतिजीविन , G_5 बुद्धिजीवका , Ca d s as in text — ^{c}) K_2 मति (for बुद्धि) — ^{d}) B D (except $D_{9\,10}$, D_2 by corr , for D_1 see below) नरेष्वपि (for नराणा तु) K_1 हि, D_9 T $G_{1\,2\,5}$ च (for तु) K_5 णा बुद्धिजातय , D_1 G_5 नरेषु ब्राह्मणा स्मृता Ca cites द्विजा , Cd s as in text

2 K_4 om 2 (cf v 1 1) — 2^{ab}=(var) Manu 1 97^{ab} — ^{a}) D_1 G_5 ब्राह्मणेषु च विद्वास , T_1 $G_{1\,2\,4}$ M द्विजेषु विद्वाञ्छ्रेष्ठस्तु Ca d s वैद्या (as in text) — ^{b}) S (G_3 missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु) — After 2^{ab}, $K_{3\,5}$ B D (except D_9) T G_5 ins

30* कृतबुद्धिषु कर्तार कर्तृषु ब्रह्मवादिन ।

[=Manu 1 97^{cd} — K_3 कृतनिश्चया , B_1 D_5 ब्रह्मवेदिन ; Cd s ब्रह्मवादिन (as above)]

3 K_4 om 3^{ab} (cf v 1 1) — ^{c}) B Dn D_{3-7} सदृश , D_2 त्व सम , Ca d s अनवम (as in text) — ^{d}) T G (G_3 missing) M_1 शुक्रेणांगिरसा तथा, M_{2-5} शुक्रांगिरसयोरिव

4 ^{b}) M_1 सुयोधन (for स कौरव)

5 ^{a}) $K_{1\,2}$ T $G_{2\,4\,5}$ विदित, K_4 D_9 विदितै , Dn_2 D_2 M_5 विदित , G_1 यद्वृत्त, Ca d s विदिते (as in text) — ^{b}) K_{1-3} विजिता (for वञ्चिता) K_1 इति, K_4 सुतै (for परै)

6 ^{a}) D_8 शकुने T_2 G (G_3 missing) $M_{1\,2}$ °पूर्वेण (for °पूर्वं हि) K (except K_4) $D_{2\,8-10}$ च (for हि) M_{3-5} बुद्धिपूर्वं च शकुनि — ^{b}) D_1 T_1 $G_{1\,4}$ M_2 यदा , T_2 G_2 M_1 यथा (for समा) M_{3-5} समाह्वयत पाडव — ^{c}) $K_{1\,5}$ D_7 स, M_{3-5} तु (for सन्) — ^{d}) K_2 क्षत्रधर्मे, $D_{2\,8}$ क्षत्रधर्म T_2 क्षत्रधर्मे व्यवस्थित, G_2 क्षत्रधर्ममते स्थित, M_{3-5} क्षत्रवृत्तरत शुचि

7 ^{a}) $K_{1\,2\,5}$ च (for तु) — ^{b}) K_5 $B_{1\,3\,5}$ D (except D_9) धर्मराज, T_1 G_1 कुतीपुत्र, M_2 धर्मात्मान — ^{d}) $K_{1\,2\,5}$ D_8 स्वक (for स्वय)

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ १३
स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ C 5 127 B 5.6 18 K 5 6 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

---

8 •K_4 om 8^a–9^b — ^{a}) $D_{2\,8}$ स भवान् (for भवांस्तु) T_1 $G_{1\,4\,5}$ धर्मयुक्त सन् (for धर्म) — ^{c}) $D_{1\,2\,8}$ तेषा (for तस्य) G_1 M यौधाना — ^{d}) K_2 पुनर्, G_5 ब्रुवन् (for ध्रुवम्)

9 K_4 om 9^{ab} (cf v 1 8) — ^{b}) M (except M_2) बृह° (for साध) — ^{c}) B_8 वै, $D_{2\,8}$ तु (for च) K_8 $B_{1\,2\,5}$ Dn Ds $D_{8\,4\,6\,7\,10}$ °कृपादीना — ^{d}) $K_{4\,5}$ स जन , $D_{1\,2\,4\,8}$ $M_{8\,4}$ (*sup lin* as in text) °ध्यसि

10 ^{a}) D_1 हि, $D_{8\,9}$ G_5 वि (for च) — ^{b}) A few S MSS यौधेषु K_1 विषमेषु — ^{c}) K_5 B_5 D (except Ds $D_{1\,8\,9}$) पुनरेकत्रकरण, T_1 M_1 °रैकाङ्य , T_2 न तथा पुनरेकाग्र, $G_{1\,2}$ रैकाङ्य°, Ca d s as in text — ^{d}) B_1 transp तेषा and कर्म G_4 कार्यं (for तेषा) T $G_{1\,5}$ कार्यं, G_2 काल , G_4 तेषा (for कर्म)

11 ^{b}) K D_8 एकाग्र(K_4 कात)मानसा , T_1 G (G_3 missing) एकातवृत्तय T_2 सुमेधा हितबुद्धय — D_7 (hapl) om 11^d–12^c — ^{d}) T_2 सग्रह (for सचयम्)

12 D_7 om 12^{abc} (cf v 1 11) — ^{a}) $K_{3\,5}$(m as in text) B_1 विद्यमानेषु G_4 M_5 वै (for च) B_2 सर्वेषु, M_2 याधेषु (for च स्वेषु) G_4 तेषु (for स्वेषु) T_2 भिन्नेषु च स्वकीयेषु — ^{b})•K (except K_1) M_2 मानेषु वै, B (B_4 missing) Dn Ds $D_{2-6\,8\,10}$ M_1 °माने तथा, D_1 °मानेषु च, D_9 M_{3-5} °मानेपि च (for °माने च वै) Cd लम्बमानेषु, Ca s लम्बमाने (as in text) — ^{d}) M (except M_2) यथा वय (for न सशय) —•After 12, D_9 ins 32* (cf v 1 5 7 1)

13 ^{a}) K_1(*sup lin* as in text) $_2$ पार्थं (for चात्र) — ^{b}) D_1 M_{3-5} लक्ष्यते, D_9 लक्षय (for °लभ्यते) — ^{c}) G_2 M_3 (*sup lin*) सगत्य

14 ^{a}) T_2 $G_{1\,4}$ M_2 बुद्धियुक्तश्च, G_2 भक्ति , $M_{1\,3-5}$ धर्मयुक्तानि — ^{b}) K D_{7-10} T_2 G_2 धर्मं, M_2 सम्यक् (for धर्म्यं) G_4 धर्म्येषु सममाचरन्, $M_{1\,3-5}$ धर्मात्मसु समा° — ^{c}) K कृपालु क्षुत् (K_4 लु सु), D_{s1} D_{10} कृपालुश्च T_2 परिक्लेश — ^{d}) K_8 B (B_4 missing) D (except $D_{1\,8\,9}$) G_1 पाडवीयान् (for वानां) M_5 तैयेत्

15 ^{a}) K_1(m as in text) $_8$ Ds D_{10} कुरुधर्मं, S (except G_5, G_5 missing) कुलधर्मान् — ^{b}) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्) K (except K_5) अधिष्ठित, S (G_3 missing) अनुष्ठितान् — ^{d}) K_4 वै (for मे) D_1 नास्ति (for नात्र) $M_{3\,5}$ वर्तते मति (for नात्र सशय)

16 ^{a}) M_{3-5} न तेभ्यो हि भय — ^{c}) D_2 शक्त (for युक्त) — ^{d}) D_9 वृद्धश्चापि विशे

17 ^{b}) M मुहूर्ते विजयेतुले — ^{c}) K_1 स कौरवान् (for कौर°) $K_{1\,5}$ D_9 T_2 $G_{4\,5}$ प्रयाह्याशु, M प्रयात्वद्य K_3 D_8 कौरवान्प्रति यात्वाशु — ^{d}) $K_{1\,2}$ पाडव (for कौन्तेय)

18 ^{b}) M_{3-5} पाचालेन (M_5 °लाना) B_3 यशस्विना (for महा) — After 18, K Dn $D_{1\,3\,4}$(marg. *sec m*) $_{7\,8}$ ins

31* शिष्यै परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविद ।

७

C 5 131
B 5 73
K 5 78

वैशंपायन उवाच ।
गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।

पाण्डवाना हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।
[(L 1) D1 शिष्टैश्चापि वृतो K1 2 Dn1 D4 8 नीतिशास्त्रेषु (Dn1 D4 स्वार्थे) कोविदै — (L 2) D4 कौरव]

Colophon missing in B4 G3 — *Adhy name* K4 5 B1–3 5 Dn Ds1 D3–7 10 पुरोहितयान, D2 8 पुरोधायान, G2 विदुरप्रेषण, M दूत(M2 पुरोहित)प्रेषण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 4 Ds1 D2 5–8 10 S (G3 missing) 6 — *S'loka no* Dn 19, D8 20

7

☞ This adhy is missing in G3 (cf v 1 5 1 1)

1 B Dn Ds D2(marg *sec m*) 3–8 10 S (except M2, G3 missing) ins after वैश उ D9, after 5 6 12

32* पुरोहित ते प्रस्थाप्य नगर नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासु पार्थिवेभ्यस्ततस्तत ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारका पुरुषर्षभ ।
स्वय जगाम कौरव्य कुन्तीपुत्रो धनजय ।
[(L 4) T G वार्ष्णेय (for कौरव्य)]

— ^{a}) M3–5 याते, Cd s गते (as in text) — ^{c}) D7 वृष्ण्यधिपै (for वृष्ण्यन्धकै) — ^{d}) D2 8 तु (for च) K1 2 5 सदसस्, T2 (before corr) G2 सहितस् (for शतशस्) B (except B3) Dn Ds1 D1–5 8 9 10m G1 2 तदा (for तथा)

2 ^{a}) K1 4 आशस°, K2 आकर्ण°, Dn D3 5 7 आख्याप, Ca d n s आगम° (as in text) — D1 transp 2^{b} and 2^{d} — ^{b}) D$^{2}_{1}$ पाचालाना (for पाण्ड°) — ^{d}) K1 2 5 दूत-, B Dn D2–7 T G1 2 5 गूढै, D8 गूढ-, D9 पूर्वं, Ca d s दूतै (as in text) Ds2 च तै, Ca d चारै, Cs as in text G4 गूढै प्रच्छन्नचारिभि, Cap गूढै प्रणिहितैश्चरै

3 ^{a}) M (except M1) तत् (for स) K1 3 4 B D (except Dn2 D1 8 9) T G1 2 4 M4 (*sup lin*) यात — ^{c}) K4 च (for न) K1 2 D1 स्व(D1 स)बलेनाति°, D2 9 बलेन (D9 सैन्येन) महता चापि (D9 युक्तो)

4 ^{b}) G5 कुतीपुत्रो धनजय, M (except M2) °य श्वेतवाहन — ^{c}) M स्वय जगाम कौरव्य — ^{d}) T G (G3 missing) आजगाम, M कुतीपुत्र (for जगामाशु)

5 ^{a}) K1 2 4 D9 T1 गत्वा, D1 यातौ (for यात्वा) M (except M2) यात्वा तु (for तौ यात्वा) M3–5 परवीरघ्नौ (for पुरुष) — ^{c}) M1(*sup lin* as in text) 3–5 सुप्त महति पर्यंके — ^{d}) K1 2 शय्या त, K4 राजान, K5 शय्याया, D10 शयन- B D (except D1 2 8 10) चाभि (for चोप)

6 ^{ab}) S (G3 missing) दुर्योधनस्तु प्रथम वासुदेवमुपाश्रयत् (T2 M3–5 गमत्, G4 5 M1 2 °द्रवत्) — ^{c}) K (except K3) उच्छीर्षे तस्य (K4 स तु, K5 तत्र), D1 5(m as in text) तच्छीर्षतश्च, D10 उच्छीर्षदेशे B3 D7 S (G3 missing) तु (for च) Cd s cite उच्छीर्षं, Ca उच्छीर्षत (as in text) — ^{d}) T1 G1 °सादासने शुभे — G5 ins after 6 G4, after 8^{ab}

33* सिंहासनगत पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 ^{a}) D10 पार्थ (for तत) G4 तत्र (for तस्य) — ^{b}) G5 द्युति (for °मना) — ^{c}) K3 D2 3m 7 पादाते, B (except B2) पश्चाच्च, Ca d s पश्चार्धे (as in text) K1 2 5 D3 तस्य, K3 चाय, K4 D1 स तु, B (except B2) एव स, Dn D2 8 7 स च, D8 चैव, T1 G1 तु स (for च स) D9 G4 5 M पश्चार्धेन स कृ°, D10

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १२
कृष्ण उवाच ।
भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् । C 5 145 B 5 7 16 K 5 7 17

पश्चार्धदेशे कृ , T2 G2 पादाब्जजाते कृ
8 a) K (except K3) D1 3–10 च, S (except T1 G5, G3 missing) तु (for स) — b) K1 2 धनंजय (for किरी) — After 8ab, D3 ins
34* उच्छीर्षतश्चासनस्थं ददर्शाथ सुयोधनम् ।,
while D10 ins
35* पश्चाद्दुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे सस्थितं तदा ।
On the other hand, G4 ins and G5 repeats 33* after 8ab G4 cont after 33* T1 ins after 8ab
36* वैचित्रवीर्यज पश्चाद्यादवाना धुरधर ।
Finally, M ins after 8ab
37* पश्चाद्दुर्योधन शौरिरपश्यदमितद्युति ।
— c) K (except K3) उभयो , D1 तयो सु-, D2 3 तयो स॰ (by transp) T1 G1 5 पृष्ट्वा (for कृत्वा) — d) N T1 यथावत् (D1 यथार्थं) (for यथार्हं) K1 2 4 परिपूजितौ, K5 B Dn D2–9 प्रतिपूज्य (B4 गृह्य) तौ, D3 प्रतिपूजितौ, D1 परिपूज्य च, G2 अभिपूज्य च — T2 reads 8ef twice, first as in S and then as in text (with v 1)! — e) K4 D1 2 8 9 तौ (for तदा) S (G3 missing, T2 first time) पप्रच्छ तौ महाबाहु (T1 G1 M1 °बाहू, T2 G2 4 भागौ, G5 ःमानौ), T2 (second time) तयोरागमने हेतु, Ca as in text — f) K1 पृष्टवान्, K2–5 अपृच्छत् (for पप्रच्छ) S (G3 missing) किं कार्यं युवयोरिति
9 b) D9 प्रोवाचेद हसन्निव, S (except T2 G2, G3 missing) इद वचनमब्रवीत् — c) B3 D2–7 Cap सह्य, D9 10 मह्य, Ca d s as in text — d) K (except K3) D1 T1 अर्हसि D9 10 साहाय्य दातुमर्हसि (D10 ति)
10 K3 (hapl) om from सख्य up to गत in 11a — a) M3–5 सम सबधक चैव — b) K2 4 B2 4 D (except D3 D4 9 10) T1G (G3 missing) मम (for मयि) D1, 2 3 T1 G1 4 5 अर्जुनस्य, D9 अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि) T2 G2 वा (for the second च) M (except M1) सख्य च तव सात्वत. — M2 reads 10cd first as in text and then as in M3–5! — c) K (K3 om) D1 3 10 साब- धिक, D3 T2 G2 साबधक K1 2 सर्वं (for तुल्य) M3–5 मयि चैव महाबाहो — d) K (K3 om) तव (for त्वयि) Dn2 माधवे, G2 मानद M3–5 कुतीपुत्रे च फल्गुने
11 K3 om up to गत (of v 1 10) — a) D9 चाप्यागत , S (except G5, G3 missing) त्वभिगत — c) K1–4 D3 चाभिगतान्, K5 D32 S (except T2 G2, G3 missing) चाभि(G5 M2 चाधि)गता — d) K2 4 5 धर्मचा(K4 °सा)रिण , D3 D9 T1 G1 5 M1 पूर्वसारिण, T2 G2 शास्त्रदृष्टय , G4 पूर्वधारिण, M2–5 चोदक, Ca d s as in text
12 a) D3 ज्येष्ठतमो S (except T2 G2, G3 missing) त्व चापि (M3 5 च) पुरुषव्याघ्र (G3 5 श्रेष्ठ) — b) D2 3 T2 G2 मध्ये (for अद्य) T1 G1 4 5 M सत्तमोसि (G5 न समोपि) सतामपि — c) D9 सगत , T2 सत्कृत , G2 सस्मृत (for समत) S (G3 missing) लोके (for चैव) — After 12, G2 ins
38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
स्वागत तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
किं चागमनकृत्य ते कस्मिन्काले त्वमागत ।
[दुर्योधन ।*]
त्वद्दर्शनार्थी गोविन्द अह पूर्वमिहागत ।
प्रीत्यर्थी स भवान्साह्य मम दातुमिहार्हति ।,
while M ins
39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्य श्रुत्वामरवरोत्तम ।
पुरुषोत्तमस्त्विद वाक्य दुर्योधनमभाषत ।
13 K2 B3 Dn2 D6 7 10 श्रीकृष्ण उ , D1 T1 G1 श्रीकृष्ण , D2 8 9 श्री(D9 om श्री)भगवानुवाच, T2 G2 श्रीभगवान्, G4 5 श्रीवासुदेव , M (M2 om) वासुदेव — b) M3–5 इति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति) — cd) S (except T2 G2, G3 missing) मया तु दृष्ट (G4 ॰पि दृष्ट , M3–5 दृष्टस्तु) प्रथम कुतीपुत्रो धन
14 b) M3 5 om अपि, and transp पूर्वं च and अस्य T1 G1 एव (for अपि) — c) M3 5 transp साहाय्य and उभयोरेव — d) D9 G5 M3, 5 न सशय (for सुयो°).

C 5 145 B 5.7 16 K 5.7 17 साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

---

15 ^{a}) K2 4 Dn1 D8 4 7 प्रधारण (see below), D2 पाडवाना (sic), D8 m सप्रदान, all comm as in text K1 च, K2 3 5 D8 हि, Ca तु (as in text) — ^{c}) K2 4 Dn1 D2–4 7 प्रधारण (for प्रवा), see above — ^{d}) K4 D9 अर्हेत् (for अर्ह)

16 ^{a}) M1 (*sup lin* as in text) 3–5 सपत्ना (for तुल्याना) — ^{b}) K (except K3) D1 2 3–10 योधाना, M1 (*sup lin* as in text) 3–5 गोपाला (for गोपाना) M1 (*sup lin* as in text) 3–5 मम (for महत्) — ^{d}) K3 Ds D1 2 9 Ca d s सस्कृतयोधिन , T2 G2 सग्रामकोविदा Cap सुकृत , सस्कृत , सग्राम°

17 ^{a}) T2 G2 योधा (for युधि) M (except M2) ते युध्यमाना बहवो (M1 बलिन) — ^{b}) Ds D1 भवति, M1 सतु वा (for भवन्तु) — ^{c}) M1 (*sup lin* as in text) 3–5 साहाय्य (for सग्रामे) — T1 (hapl) om 17^{d}–19^{c} — ^{d}) M1 (*sup lin* as in text) 3–5 करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्र) — M (except M1) ins after 17 G1 4 5, after 18

40* द्यूतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्यं च पुन पुन ।
तान्वा वरय साहाय्ये मा साचिव्येन वा पुन ।
[(L 2) G1 4 5 व्येथवा (for व्येन वा)]

18 T1 (cf v l 17) M (except M1) om 18 — ^{a}) K3 अन्यतम, D1 G2 एकतम, D2 9 एकतर, D10 G1 4 अन्यतरत्, K2 यत्ते, K4 चार्थं (for पार्थ) — ^{b}) K1 हृदि (for यत्ते) K1 4 5 D8 G4 M1 हृद्यतम, Dn Ds D3–7 10 कृत्यतर (D6 °म) K5 B3 Ds D2 8 10 महत् (for मत) D1 G2 यत्रेच्छा वर्तते तव — ^{c}) K1 2 4 पार्थं (for अग्रे) — ^{d}) K2 Dn1 D2 प्रधार्यं , G2 प्रार्थिता, Ca d s प्रवार्यं (as in text), cf v l 15 K2 B1 D7 9 T2 G (G3 missing) M1 मे मत (for धर्मत) — After 18, G1 4 5 ins 40*

19 T1 om 19^{abc} (cf v l 17) — ^{a}) M3–5 कौंतेय (for कृष्णेन) — ^{b}) M3–5 वासुदेवेन पाडव — ^{c}) M3–5 साहाय्ये (for सग्रामे) — After 19, B D (except D1, D2 marg *sec m*) ins

41* नारायणममित्रघ्न कामाज्जातमज नृषु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B2) Dn D8 9 cont

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्य सर्वमावरयत्तदा ।
[B1 3 तत (for तदा) D9 सर्वमादाय पार्थिव]

20 Ds1 om 20, B2 D9 om 20^{ab} — ^{b}) S (G3 missing) गोपाना (for योधाना) K2 Ds2 G4 M1 भारत , D1 2 3 कौरव (for भारत) — ^{c}) = 28^{c} K B2 3 5 Ds2 D1 2 4 8 9 T2 G2 4 मत्वा (for ज्ञात्वा) — ^{d}) K1 2 4 सप्राप्त , K5 प्राप्तवान्, B5 D1 8 9 T G (G3 missing) M1 2 स प्राप M3 4 च परा (for परमा)

21 ^{ab}) D1 transp सैन्य and सर्वं M1 क्षिप्र (for सर्वं) K1 2 4 वीर्यवान्, K3 Dn2 D7 8 T2 G2 M2 पार्थिव, D1 2 वै तदा, G4 भारत — ^{c}) D10 मुदा (for ततो) S (except G5 M5, G3 missing) °बल — ^{d}) Ds G5 M3–5 बल

22 ^{a}) K4 G4 om च D7 वा, G5 हि (for च) — ^{b}) S (G3 missing) तस्मै कृत्स्न (T2 G2 प्रीत्या, M3–5 सम्यङ्) न्यवेदयत्

23 Before 23, N M4 ins बलदेव उ , T2 G5 (with prefixed श्री) बलराम , G2 राम — ^{a}) M2 कौरव° (for ते नर) — ^{d}) K1 2 4 D1 2 3 10 T2 G1 2 M1 पुरे, G4 M3 4 पुर (for पुरा)

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०

गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥ ३१
अर्जुन उवाच ।
भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५ C 5 170 B 5 7 38 K 5 7 40

---

24 c) K1 4 मम; S (except T2 G2, G3 missing) त्वया (for मया) K Ds2 D1 2 3 10 सावधिक, B2 G2 सवधिक, Ds1 T2 सावधक, T1 -नुबधक

25 a) D9 S (G3 missing) मे (for वै) D10 न तद्वाक्य मदुक्त वै — b) B (except B1) केशव D2 3 9 प्रत्यगृह्णत S (G3 missing) प्रतिजग्राह केशव

26 a) B2 5 Dn D3-7 पार्थस्य (for पार्थाना) — b) D10 च (for अपि) B2 4 G2 M1 च, T1 G1 वा (for वै) D1 नापि दुर्योधनाद्य ते — c) M2 वर्तते (for निश्चिता) — d) K (except K5) B1 D10 T1 G1 5 हि, B2 4 T2 G2 च, M3 4 वै (for ह)

27 a) Dn1 T1 M2 4 (*sup lin* as in text) 5 हि, G5 च (for असि) — b) D2 3 सर्वराजसु पूजिते

28 Before 28, all MSS (except T1, G3 missing) ins वैश उ (S and a few N om उ) — a) N (except D1 2 4 3 10) M2 तु (for स) — c) = 20c B5 Ds D3 चापकृत K D1 2 3 मत्वा (K3 कृत्वा), D4 बुध्या (for ज्ञात्वा) S (G3 missing) कृष्ण चापि महाबाहु (T2 G2 °भाग) — d) K4 D4 ज्ञात्वा, D9 मेने (for युद्धान्) D9 युद्धे (for मेने) K1-3 5 ज्ञात्वा मे (K2 स मेने) निश्चित जय, B1 2 5 D1 2 3 जित मेने धनजय, S (G3 missing) आमन्त्र्य भरतर्षभ (T2 G5 M2 भ)

29 In B4, the portion from 29 up to 5 8 34, is lost on a missing fol — a) D10 सोभ्यगात्, G5 ततस्तु — b) K1 D1 4 10 G2 M2 नृप — c) S (G3 missing) बल (for ददौ) D3 S (G3 missing) तस्मै (for तस्य) — d) Some MSS. अक्षो° D1 तथा, S (G3 missing) ददौ (for तदा)

30 B4 missing (cf v 1 29) — a) T2 G2 5 सह, M3-5 पूर्व (for सर्व-) — b) K1 3 4 G4 5 नदन — c) D3 सवृत प्रययौ N (except K2 D2, B4 missing) परि (for प्रति) T1 G1 5 राजा, G4 राजन् (for हृष्ट) — d) G4 प्रहृष्ट (for सुहृद) K2 प्रतिनदयन् (for सप्र) — After 30, K3 B (B4 missing) D (except D1 9, D2 marg *sec m*) ins

43* तत पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दन ।

31 B4 missing (cf v 1 29) — a) D3 हृष्ट (for कृष्ण) — c) G4 समरे (for का बुद्धिम्) — d) K1 आदाय, G4 किमह (for आस्थाय) G4 तु (for अह) B (B4 missing) D (except D1 2 3 9) transp त्वया and वृत

32 B4 missing (cf v 1 29) — b) K (except K4) D10 निहतु मनसापि हि — c) T1 एव (for अपि) M3 4 एव (for एक) — d) B (B4 missing) D (except D2 3 10) M1 पुरुषर्षभ

33 B4 missing (cf v 1 29) — a) D2 3 9 च (for तु) — b) K1 T1 G2 4 5 M1 2 यद् (for तद्) A few MSS त्वा (for त्वा) — c) B1-3 Dn Ds1 D2-4 T2 G1 यशसा M1 अभ्यर्थी — d) G5 तस्मादस्मिन्, M3-5 तेनासि त्व

34 B4 missing (cf v 1 29) — a) K1 2 4 हि, D3 च, M3-5 मे (for तु) — b) Ds तदा (for सदा) — c) D9 M2 °रात्रस्थित Ds D10 G4 M3 4 कार्यं (for काम) — d) K1 2 4 D7 भवान्मे, D10 मे भवान् (for

C. 5 171 B. 5 7 39 K. 5 7 41

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥ २
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३
स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तन्नवान्) A few MSS अर्हसि

35 B4 missing (cf v 1 29) D8 om the ref D2 T2 G2 4 M2 श्रीभगवान् (D2 adds उ , M2 om श्री), T1 श्रीकृष्ण , G1 5 श्रीवासुदेव — a) B1 तत्ते, D2 वाक्य (for पार्थ) — b) K1 यस्यार्थे तन् (for यत्स्पर्धेथा) K2 स्पर्धत, K3 स्पृहेथा , B2 3 5 Dn D3-7 स्पर्धसि, D8 10 वर्तेथा , T2 G2 ते स्वार्थे, Ca d s स्पर्धेथाः (as in text) — d) K3 (sup lin) D5 सपद्यते, S (G3 missing) सवर्तता, Ca as in text K3 तदा (for तव)

36 B4 missing (cf v 1 29) G5 (om उवाच) श्रीवेश — a) M3-5 स तु (for एव) G2 उक्तस्तत (for प्रमु) — b) D2 9 तत , T2 तथा (for तदा) — c) G5 प्रीतो (for वृतो)

Colophon missing in B4 G3 — *Adhy name* K5 B3 5 Dn D3-7 10 पुरोहितयान, D8 कृष्णगमन, G1 भगवत्सारथ्यकथन; M सारथ्यवर्णन (M1 2 °वरण) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 Ds1 D2 5 6 8 10 S (G3 missing) 7 — *S'loka no* K5 36, Dn 39, D8 41

8

1 In B4, stanzas 1–34 are missing (cf v 1 5 7 29), in G3, stanzas 1–23 and lines 1–3 and 5 of 59* likewise missing (cf v 1 5 1 1) — K1 om the ref G5 श्रीवैश° — a) M3-5 transp शल्य and श्रुत्वा तु T2 G2 तच्चारै , Ca दूताना (as in text) — D2 transp 1b and 1d — c) D1 द्रष्टु, D2 M3-5 राजा (for राजन्)

2 B4 G3 missing (cf v 1 1) — a) K1 2 4 सेनानिवास — c) K1 4 5 M2 अपि (for हि) K3 B Dn Ds D3-7 10 T1 G1 4 5 विपुला, K5 D1 2 8 बहुला K5 D1 2 8 सेना — d) K3-5 B5 D (except D1 2 8 10) transp स and बिभर्ति B1 D1 7 T2 G4 M1 नरर्षभ, B5 D5 D10 नराधिप — After 2, B (B4 missing) D (except D1, D2 marg *sec m*) T G2 M3-5 ins •

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रम ।

[Some MSS अक्षो° D10 T2 M3-5 राजा (for राजन्)]

3 B4 G3 missing (cf v 1 1) — a) M3-5 वीरा (for शूरा) — b) T1 G1 5 विचित्रायुधका — c) K2 विचित्रस्रग्धरा सर्वे, D2 विचित्रवाहना सर्वे (cf 45*) — K3 (hapl) om 3d and the prior half of 45* — d) K1 विचित्रायुधभूषिता , K4 चित्राभरणभूषणा , K5 Dn2 D1 2 विचित्राबरभूषणा (cf 45*) — After 3, N (except K2 D1 9, B4 missing, D2 marg *sec m*) ins

45* विचित्रस्रग्धरा सर्वे विचित्राम्बरभूषणा ।

[Prior half om in K3 K1 4 5 Dn2 विचित्ररथवाहना (=3d), D8 विचित्राबरधारिण]

4 B4 G3 missing (cf v 1 1) — a) Some MSS वेशा (for °वेषा°) K सुवेषाभरणा (K1 °षा सुभगा) वीरा — b) M3-5 शूरा (for वीरा) K शतशोथ सह° — d) D9 भरतर्षभ (for क्षत्रिय)

5 B4 G3 missing (cf v 1 1), M2 om 5ab — a) B2 त्रास (for व्यथ) — c) K1-3 विश्रामयन्, M3 5 आश्वासयन् °M2 सैन्य (for सेना) — d) K2 D5 D9 10

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ७
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८
स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् । C 5 187 B 5 8.15 K 5 8.16

T_2 M (except M_1) प्र (for स) S (G_3 missing) यत्र (for येन) $K_{1\ 3}$ B (B_4 missing) Dn_1 Ds $D_{4\ 5}$ G_4 पाडवा, $K_{2\ 5}$ D_{10} पाडवान् $D_{1\ 2\ 3}$ ययौ येन स पाडव

6 B_4 G_3 missing (cf v 1 1) — [a]) M_{3-5} त तु (for ततो) G_5 राजा (for श्रुत्वा) — [b]) Dn $D_{3\ 6}$ T_1 महात्मान (for सेन) M_{3-5} बल (for रथम्) — [c]) K (except K_3) D_9 T_2 $G_{1\ 2}$ M_{3-5} उपयातम्, $B_{1\ 2}$ समायातम् T $G_{1\ 2}$ M_{3-5} अनु (for अभि) — [d]) $K_{1\ 2\ 4}$ D_2 आमन्त्र्य, K_5 आनद्य, Dn_2 D_7 $G_{4\ 5}$ आनर्च्यं, T_2 G_2 अभ्येत्य, Ca d s as in text — After 6, K D_3 T_2 G_2 (latter two om line 1) M (except M_2) ins

46* शल्यस्य मन्त्रिभि सर्वैर्दुर्योधनवशानुगै ।
अविज्ञात च शल्यस्य हृदयस्य प्रिय कृतम् ।

[(L 1) K (except K_5) सुयो (for दुर्यो°) — (L 2) T_2 G_2 M (except M_2) अज्ञात चैव (T_2 G_2 सह) शल्यस्य कौरव्य (T_2 G_2 मन्त्रिभि) कृतवान्प्रिय]

7 B_4 G_3 missing (cf v 1 1) — [b]) $K_{1\ 4}$ सभा (for सभा) — [d]) M_{3-5} रत्नपूर्णा — B (B_4 missing) Dn Ds D_1(om line 3) $_2$(marg) $_{3-8\ 10}$ T_2 G_2 $M_{1\ 3-5}$ ins after 7 D_9 (om line 1), after 49* (cf v 1 10) T_1 $G_{1\ 5}$ ins line 1 after stanza 7 and lines 2–4 after stanza 8 G_4 M_2 (both om line 1) ins after 8

47* शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिता ।
तत्र माल्यानि मासानि भक्ष्य पेय च सत्कृतम् ।
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धना ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ।

[(L 1) M (M_2 om) विविधाश् — (L 2) G_4 $M_{1\ 2}$ वासासि (for माल्यानि) $D_{1\ 9}$ T_1 $G_{1\ 5}$ M_{3-5} वामासि, T_2 G_2 वस्त्राणि, G_4 $M_{1\ 2}$ माल्यानि (for मासानि) Ds_2 $D_{3\ 10}$ T_2 G_2 च (T_2 G_2 सु) सस्कृत, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ M च पुष्कल — (L 3) S (G_3 missing) गधाश्च विविधा पुण्या (for the prior half) — (L 4) B_3 Dn_1 D_5 औदनानि, Dn_2 $D_{2\ 3}$(after corr) $_{4\ 8}$ अदनानि, Ds D_3 (before corr) ओदनानि, D_7 उद्यानानि, T $G_{1\ 2\ 5}$ M_2 (*inf lin*) मोहनानि, G_4 मनोज्ञानि B_1 D_9 M Ca मोद(M ह)नागृहकाणि च, D_1 सोदकाग्रहकारिता, D_{10} मनार्यंत्रगृहाणि च]

8 B_4 G_3 missing (cf v 1 1) — [a]) $B_{1\ 3}$ D_2(before corr) $_{5-8}$ सभा (for स ता) — [b]) $D_{1\ 4\ 9}$ महारथ, G_5 यथा मनु (for यथामर) — [d]) $K_{1\ 4}$ यथाहित, B_2 सु पूजित, B_3 Ds यथामर, Dn_1 D_{3-7} समतत, Dn_2 च यत्नत (for यथार्हत) — [f]) T_2 G_2 सुधर्माप्रतिमा शुभा — After 8, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ M_2 ins lines 2–4 of 47*, while T_2 G_2 ins

48* तत्र वासासि माल्यानि भक्ष्य पेय च पुष्कलम् ।
गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहरा ।
सरासि सादरो राजा सविहगमृगानि च ।

9 B_4 G_3 missing (cf v 1 1) — [a]) B (B_4 missing) Ds $D_{1\ 2\ 3}$ T_2 G_2 विविधैर्, D_9 अतिशयैर्, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ M (except M_2) विभवैर् (for विषयैर्) — [c]) $D_{1\ 7}$ G_5 अपि (for अभि-)

10 B_4 G_3 missing (cf v 1 1) — [a]) K स तु तान्, B_2 सतत, Ds_2 M_{3-5} स तु तत्, $D_{1\ 3\ 9}$ T G M_2 स तदा (for स तत) — [b]) K सतत (K_4 स तत), Ds_2 प्रहृष्य, D_2 प्रहृष्ट, D_3 प्रहृष्टान् $B_{1\ 3}$ $D_{2\ 3}$ पुरुषर्षभ — [d]) $K_{4\ 5}$ G_4 के तु (K_4 *sup lin* च), B_3 Dn Ds_1 D_{2-7} केत्र, D_1 कि नु, D_9 चक्रु, T $G_{1\ 2\ 5}$ ये तु (T_2 G_2 नु), M_{3-5} के वै, Ca as in text Cd cites नु D_9 किं तु (for चक्रु) S (except M_{3-5}, G_3 missing) इति (for इमा) — [e]) M_{3-5} समीप मे (for सभाकारा) — [f]) $B_{1\ 2}$ Ds D_9 प्रसादार्हा — After 10, B (B_4 missing) D (except D_1, D_2 marg) S (M_1 om lines 1 and 3) ins

49* प्रसादमेषा दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिता ।
सप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L 1) S (M_1 om) प्रदेय (for प्रसाद) D_{10} एतान्, S (M_1 om) एभ्य (for एषा) S (M_1 om) कुतीपुत्रप्रियेप्सया — After line 1, S ins

50* तत प्रहृष्ट राजान ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L 2) D_{10} स पूरुषा, M_{3-5} सुविस्मिता (for स्म विस्मि°) — (L 3) D_3 T $G_{2\ 5}$ यथा (for यदा) D_3 $M_{3\ 4}$ प्रदित्सुर्, T_2 G_2 प्रदित्सति (for दिदित्सुर्) D_3 जीवन (for जीवितम्) T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ प्रदित्सति वर मत (G_4 मम)]

C. 5. 188
B. 5 8 17
K 5. 8. 17

तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३
स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

— After 49*, D9 ins 47* (cf v 1 7)

11 B4 G3 missing (cf v 1 1) D9 om 11^{ab} M2 reads 16^{ab} first as in M and then as in text — ^{ab}) G4 राजा (for तत्र) T2 G2 M (except M1) दुर्योधनोनुगम्येनमभ्यवादयदच्युत (T2 दर्चित, G2 दर्चित) — ^{c}) K3 5 Dn D3 10 च (for तु) — ^{d}) B1–3 तु (for च) K1 तु, K2 4 5 B2 3 D2 9 M1 तत् (for तम्) — For 11^{cd}, T2 G2 M (except M1) subst

51* दृष्ट्वा दुर्योधन राजा विस्मित स नरोत्तम ।
मन्त्रिणश्चापि शसन्ति मद्रराज सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्शुश्रूषितमिद प्रभो ।
प्रिय प्रियार्हस्य सत कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमङ्कमुपवेश्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मद्रराट् ।

[(L 4) T2 G2 प्रियाहस्य सता प्रीतिं for the prior half] — ^{f}) K2 D3 इष्टार्थो T1 G1 5 व्रियताम् (for गृह्यताम्)

12 B4 G3 missing (cf v 1 1) — ^{a}) K1 2 B1 2 D1 2 3 9 T2 G2 Ca ऋत (for सत्य) — ^{b}) S (G3 missing) अय (for वै) — ^{c}) K3 4 सैन्य (for सेना) K3 Dn D1 3 वै (for मे) — After 12, S (G3 missing) ins

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्य तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्य च पाल्य च भक्त च भज मा विभो ।
शल्य ।
एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
वर ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L 1) M3–5 ते (for एव), and वीर (for तुभ्य) T2 वय, M2 स्म्यह (for ह्यहम्) — (L 2) T1 G4 प्रभो, G5 भवान् (for विभो) M3–5 अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा विभो — (L 4) T2 G1 2 ददानि (for ददामि)]

13 B4 G3 missing (cf v 1 1) T G1 2 4 5 M1 2 om the ref — ^{a}) D2 3 एव (for इति) — ^{cd}) M3–5 एतदि(M4 मि)त्येव कौरव्य (M4 व्य) (for 13^{c}) K1–3 5 पुन पुनरथाब्रवीत् (for 13^{d}) K4 कृतमित्येव गाधारीपुत्र शल्यमथाब्रवीत् — After 13, B (B4 missing) D (except D1, D2 marg *sec m*, D9 om lines 4–7) S (G3 missing) ins

53* शल्य उवाच ।
गच्छ दुर्योधन पुर स्वकमेव नरर्षभ ।
अह गमिष्ये द्रष्टु वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिर राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।
अवश्य चापि द्रष्टव्य पाण्डव पुरुषर्षभ ।
दुर्योधन उवाच ।
क्षिप्रमागम्यता राजन्पाण्डव वीक्ष्य पार्थिव । [5]
त्वय्यधीना स्म राजेन्द्र वरदान स्मरस्व न ।
शल्य उवाच ।
क्षिप्रमेष्यामि भद्र ते गच्छस्व स्वपुर नृप ।
परिष्वज्य तथान्योन्य शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L 1) D9 10 S (G3 missing) स्वमेव (D9 स्वकीय; D10 स्वक त्व) भरत(D9 T1 G1 4 5 M2 *sup lin* पुरुष)र्षभ — (L 2) M3–5 भद्र तेह गमिष्यामि (for the prior half) B1 Dn1 D8 T2 अरिंदम M3–5 अनिंदित — (L 3) S (except M3–5, G3 missing) दृष्ट्वैव धर्मराजान D5 D10 M1 जनाधिप, D8 नराधिप T G (G3 missing) M1 3–5 क्षिप्रमे(T1 G1 पुनरे)ष्यामि भारत (M3 5 पार्थिव, M4 पार्थिव). — (L 4) T G1 5 एव (for चापि) T G (G3 missing) M1 2 द्रष्टव्या M3–5 द्रष्टव्यास्ते मयावश्य S (G3 missing) पाडवा मे नरर्षभा (G4 पुरुषर्षभा, M3–5 भरतर्षभ) — (L 5) S (except M3–5, G3 missing) दृष्ट्वा (for राजन्) T G (G3 missing) M1 2 पाडवान्गच्छ (for पाण्डव वीक्ष्य) B1 2 5 Dn2 D5 D8 10 पार्थिव, M2 मातुल M3–5 दृष्ट्वा पाडोसुतानिह — (L 6) S (G3 missing) त्वद(G2 5 व्य)धीनोस्मि D5 D10 स्मरन्पुन, M3–5 हि मे स्मर T G1 2 5 M1 मे, G4 M2 वै (for न) — (L 7) S (G3 missing) गच्छ त्व (G2 4 ता) (for गच्छस्व) B1 M3–5 प्रति (for नृप) — After line 7, S (except T1 G2, G3 missing) ins

54* दृष्ट्वा तु पाण्टवान्राजन्न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L 8) M1 (*sup lin*) सस्वजेता, M2 सस्वजाते (for परिष्वज्य) D8 तदा, M1 (*sup lin*) अथ (for तथा) D10 परिष्वजाते अन्योन्य, T G (G3 missing) M1 3–5 परिष्व (G1 4 पर्यष्व, G2 तत स्व)जेतामन्योन्य]

14 B4 G3 missing (cf v 1 1) Before 14, S (G3 missing) ins वैश — ^{a}) B5 D10 T G (G3 missing) M2 तदा (for तथा) K1–3 आपृच्छय (for आमन्त्र्य) — ^{b}) T1 M1 3 4 पुरम् (for पुनर्) T G1 2 5

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८

कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२

C 5 203
B 5 8 32
K 5 8 33

M परतप , G4 कुरूद्वह (for स्वक पुरम्) — ^{c}) M3 4 अप्यगच्छत् (for जगाम) K3 Ds D7 M1 कौंतेय — ^{d}) M3–5 तस्य चेष्टित (for कर्म तस्य तत्)

15 B4 G3 missing (cf v 1 1) — ^{a}) S (G3 missing) प्लाव्य, some N MSS प्लव, Ca s प्लव्य (as in text) D2 8 G4 च (for तु) — ^{c}) T2 सर्वांश्च (for तान्सर्वाञ्) K4 पाडवास्तान्स सर्वांश्च, M3–5 पाडवास्तु तदा शल्य — ^{d}) K मद्रराजो (for शल्यस्तत्र) M3–5 [अ] पश्यत्पार्थिवसग(M3 ह)तान् — After 15, G2 4 M1 ins 58* — T G1 5 M2 ins after 15 G2 4 M1, after 58*

55* चिरात्तु दृष्ट्वा राजान मातुल समितिजयम् ।
आसनेभ्य समुत्पेतु सर्वे सहयुधिष्ठिरा ।

Thereafter T G (G3 missing) M1 2 read 18^{ab}

16 B4 G3 missing (cf v 1 1) — ^{a}) K4 B (B4 missing) D (except D2 8) T G (G3 missing) M1 च (for तु) T G1 2 5 M2 बाहु — ^{b}) K3 सर्वै , T G1 2 5 M2 शल्य D10 सुत, T1 G1 सुतस्, T2 G2 4 5 M2 सुतास् (for सुतैस्) K5 T2 तथा, D2 8 M1 सह, M3–5 नृप (for तदा) — After 16^{ab}, D10 reads 18^{ab} — ^{c}) Some MSS अर्घं — ^{d}) S प्रतिगृह्य (T1 G1 परिग्राह्य, G4 प्रतिग्राह्य, G5 परिगृह्य) पुरोधसा (M1 3–5 स) — After 16, S (except M3–5, G3 missing) ins

56* कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।
स्वागत तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ।
ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।
तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डव ।

Thereafter T1 G1 5 read 22–23 — T1 G1 5 ins after 23 (transposed) T2 G2 4 M1 2, after 56*

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्रराजाय भारत ।
कुशल पाण्डवोऽपृच्छच्छल्य सर्वसुखावहम् ।
स तै परिवृत सर्वै पाण्डवैर्धर्मचारिभि ।

Thereafter T G (G3 missing) M1 2 read 18^{cd}

17 B4 G3 missing (cf v 1 1) T G1 2 4 5 M2 om 17^{ab}, D10 M1 om 17 — ^{a}) K1 2 D9 च, K3 B3 Dn D3 हि (for स) — ^{b}) K1 रिसूदन, K4 निपून्न , M3–5 रिसूदन — T1 G1 5 read 17^{cd} after 19^{ab}, and M2, after 19 — ^{d}) Dn1 समाश्लिष्यद्, M3–5 परिष्वज्य

18 B4 G3 missing (cf v 1 1) D10 reads 18^{ab} after 16^{ab}, T G1 2 4 5 M1 2 read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57* — ^{a}) D1 T2 G2 तत , D9 यथा, M2 तदा (for तथा) Dn2 D5 6 Cn कृष्णौ, D1 चैव, Cnp हृष्टौ (as in text) — ^{b}) K2 5 Dn1 Ds2 यमजौ, D9 एव तौ (for च यमौ) M3–5 माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ — T G1 5 M2 ins after 18^{ab} G2 4 M1, after 15

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— ^{c}) M2 उपसविष्ट (for उपविष्टस्तु) D10 T2 M3–5 सन्, T1 G1 2 5 M1 स (for तु) — ^{d}) T1 G1 5 अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — After 18, T2 G2 4 read 17^{cd}

19 B4 G3 missing (cf v 1 1) — ^{b}) S (G3 missing) सर्वत्र (for कच्चित्ते) — T1 G1 5 read 17^{cd} after 19^{ab}, while M2 reads it after 19

20 B4 G3 missing (cf v 1 1) T2 om 20^{ab} — ^{a}) T1 G1 4 5 M1 दुष्कर ते (G4 हि), M2 दुष्कृत ते (for सुदुष्कर) D1 2 3 इद (for कृत) K2 वीर (for राजन्) — ^{b}) T1 G1 5 गहने (for वसता) K3 Dn Ds D10 त्वया (for वने) — ^{c}) T1 G1 5 M1 2 कौन्तेय (for राजेन्द्र) — ^{d}) K (except K5) तथा, D1 तदा, D3–7 T1 G1 5 M2 अनघ (for सह) G4 कृष्णया सह भार्यया

21 B4 G3 missing (cf v 1 1) — ^{b}) K2 3 T2 M2 दुष्कृत (for दुष्कर) — ^{c}) K2 5 एतत्, T1 एव (for एव) K3 ध्रुव, M कृत (for कुत) — ^{d}) K (except K1) D2 3 T2 G2 4 राज्याद्भ्रष्टस्य, Dn Ds D6 भ्रष्टराज्यस्य — After 21, K3 *repeats* 21^{cd} as in text

22 B4 G3 missing (cf v 1 1) M1 2 om 22–23 For T1 G1 5 cf v 1 16 — ^{a}) Cap sp cite अते चैतस्य Cd cites अन्ते — ^{c}) T1 G1 5 M3–5 फल, G4

C. 5 204 B. 5 8 33 K 5 8. 24 विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोभकृतं किंचित्तव तात न विद्यते ।। २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ।। २४

युधिष्ठिर उवाच ।

सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।। २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ।। २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृत (for सुख) — d) K (except K2) D8 transp हत्वा and शत्रून्

23 B4 G3 missing (cf v 1 1) M1 2 om 23 (cf v 1 22), K5 G2 om 23ab For T1 G1 5 cf v 1 16 — a) K1 3 4 D8 3 भाग (for राज) — b) B (B4 missing) Dn Ds D2–7 10 m G4 Cs लोकतन्त्र, D1 T2 लोकवृत्त, D8 लोभतत्त्व, D10 लोभतन्त्र K1 3 4 D8 परतप, M3–5 तु सर्वश — c) K2 M3–5 लोके कृत, K4 D7 T1 G1 4 5 लोककृत, D9 लोकभय K3 तात, M3–5 चैव (for किंचित्) — d) K3 किंचिन् (for तात) — After 23, B (B4 missing, B1 3 om line 7) D (except D1, D9 om lines 1, 2 and 7, Ds D2–3 10 om line 7) S (except G2, T2 om line 1, G3 missing for lines 1–3 and 5, T1 G1 4 5 M1 2 om lines 1 and 8, M3–5 om lines 5 and 8) ins

59* राजर्षीणा पुराणाना मार्गमन्विच्छ भारत ।
दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।
क्षमा दमश्च सत्य च अहिसा च युधिष्ठिर ।
अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठित ।
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायण ।
धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिका ।
सर्वं जगदिद तात विदित ते परतप ।
दिष्ट्या कृच्छ्रमिद राजन्पारित भरतर्षभ ।
दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मान सहानुगम् ।
निस्तीर्ण दुष्कर राजस्त्वा धर्मनिचय प्रभो ।

[(L 1) M3–5 अवेहि (for अन्विच्छ) — (L 2) S (except G2, G3 missing) transp दाने and सत्ये Dn1 D2 4–7 T G1 4 5 M तव (M5 सर्वं), Ca भव (as above) T G1 4 5 M बुद्धिर् (for तात) M3–5 नराधिप (for युधि) — (L 3) D10 शमो (for क्षमा) T1 G1 4 5 M1 2 अहिसा च, T2 धर्मश्च (for सत्य च) D10 क्षमाहिसा, T G1 4 5 M1 2 दया चापि (for अहिसा च) T1 G1 5 नृपोत्तम, T2 M3–5 आजव तथा (T2 त्वयि), G4 नरोत्तम (for युधि) — (L 4) S (except G2) read line 4 after line 7 S (except G2) मुदित (for अद्भुत), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठित) — (L 5) G1 5 दातो (for दाता) — After line 5, M3–5 ins

60* उत्थान सयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृति स्मृति ।

— (L 6) S (except G2) धर्मिष्ठास्ते (G4 धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन् B1 3 D9 लोकसाक्षिण — (L 7) S (except G2) व्यथित (for विदित) G3 M तव वि(M1 ते परि)भ्रमात् (for ते परतप) — After line 7, S (except G2) read line 4 — (L 8) Ds2 T2 कृत्स्नम् (for कृच्छ्रम्) B1 T2 G3 पालित, Ca पारित (as above) T1 G1 3 4 ते परतप, G5 M ते नरर्षभ (for भरत°) — (L 10) T2 दुस्तर (for दुष्कर). B2 3 धर्मनिरत, T2 धर्मतिमिर]

After the above, B5 ins an addl colophon

24 Before 24, all MSS (except Dn1 D9 T2 G3, B4 missing) ins वैश उ (S and some N om उ) — a) T1 G M1 2 त चास्य (G5 तच्चास्य), M3–5 त तस्य (for ततोऽस्य) K2 B1–3 Ds2 T1 राजन् (for राजा) — c) K5 तत्र, G2–4 तस्य (for तच्च) — d) S (except T2 G2–4) कौरवे (for भारत) — After 24, D1 ins an addl colophon

25 B4 missing (cf v 1 1) — a) M3–5 यत्कृत सुकृत राजन् — c) K4 दुर्योधनाय — d) K1 प्रकाशित, B1 D6 प्रतिष्ठित, Ca as in text — After 25^{cd}, M3–5 ins

61* दुर्योधनस्य चास्माक विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— e) K5 M3–5 एकमिच्छामि, T G M1 2 एतदिच्छामि — f) K (except K2) D1 3 महामते (for मही) S त्वया कृत(M3–5 कार्य)मरिंदम — After 25, B (B4 missing) D (except D1 9, D2 marg sec m) ins

62* राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L 1) Cf 27^{ef} B1–3 मातुल, D2 मानद (for सत्तम)]

On the other hand, S (except M3–5) ins after 25

63* स्पर्धते हि सदा कर्ण पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B4 missing (cf v 1 1) M3–5 read 26^{ab} after 26^{ef} — a) M (except M1) अपि (for इह) K (except K2) D1 3 10 महातेजा, S च सारथ्ये (M3–5 च राजेंद्र) (for महाराज) — b) T2 माधवेन समो M3–5

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ २७

शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३१
एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२
यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३
जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४
सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५
दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६
इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

C 5 226
B 5. 8. 54
K 5 8. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभु (for युधि) — K3 om 26^{cd} — ^{e}) M2 सग्रामे (for सप्राप्ते) M3–5 कर्णार्जुने सप्रवृत्ते — After 26^{cd}, S ins

64* वासुदेवेन सारथ्य कार्यं पार्थस्य मातुल ।
[M (except M1) पार्थिव (for मातुल)]

— ^{f}) K1 नृपसत्तम, M3–5 रणमूर्धनि (for नात्र सशय)

27 B4 missing (cf v l 1) M3–5 transp 27^{ab} and 27^{cd} — ^{ab}) K2 B1 Ds D1 2 4 8 मे (for मत्-) M3–5 पालयेथा रणे तत्र फल्गुन जयता वर — ^{c}) M1 कर्तव्य (for ते कार्यं) M3–5 तत्र तेजोवध कार्यं — ^{d}) K5 -सुखावह , G2 -जयाय वै (for -जयावह) G4 कर्णे स्यात्मजयापह , M (except M2) सौते पार्थस्य सत्त्वै — After 27^{cd}, G2 *repeats* 27^{ab}, reading as in M3–5

28 B4 missing (cf v l 1) — ^{b}) S (except T2 G2) वधोपाय (for यद्ब्रवीषि) B5 महा (for दुरा) — ^{cd}) Dn सगमे (for सयुगे) S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्य युद्धा(G5 धर्मा)भिनदिन — After 28, T2 ins

65* तेजोवधनिमित्त मा तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B4 missing (cf v l 1) — ^{c}) D1 Cd s समित, G4 सदृश (for हि सम) K (except K2) D10 G2 M3–5 वासुदेवसम युद्धे (G2 M3–5 सत्वे) — ^{d}) K2 इह, S (except G2) सोभि (for स हि) K1 3–5 स मा पार्थिव मन्यते

30 B4 missing (cf v l 1) — ^{a}) K5 राज° (for कुरु) — ^{b}) Ds प्रतीपसमित, Cap सहित, Ca as in text — After 30, T1 G M1 2 ins

66* अह तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।
[G2 M1 2 तव, G3 4 तथा (for तस्य) G3 4 करि° (for भवि) G3 4 M1 सग्रामे, M2 सहायो (for सारथी)]

31 B4 missing (cf v l 1) M3–5 om 31^{a}–32^{b} — ^{a}) K3 4 D9 अपहृत , Dn1 D2–4 8 G1 स हृत , Ds2 D7 M2 सहृत , D10 अपहृत , G3 स हृततेजाश् G4 चेत् (for च) — ^{b}) D3 4 7 8 10 G1. 2 M1 हृततेजाश्, G3 हृतदर्पश् — ^{e}) K (except K3) B1–3 Ds D6 9 10 Ca सुख (for सुख) G5 M1 2 सुखोदर्कं (for सुख हन्तु), cf 35^{b} — ^{d}) T1 G1 4 5 M1 2 transp सत्य and एतत्

32 B4 missing (cf v l 1) M3–5 om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{c}) K1 3 तथा, D10 अथ (for यच्च) K4 पश्यामि, M3–5 वक्तासि (for शक्ष्यामि) — ^{d}) D1 सयुगे, S (except T2) ते हित (for ते प्रियम्)

33 B4 missing (cf v l 1) — ^{d}) M3–5 कृत हि तत् (for कृतानि वै)

34 B4 missing (cf v l 1) M3–5 om 34 — ^{c}) T1 G1 5 द्रौपद्युपगत, G4 द्रोपद्याभिगत — ^{d}) K1 2 यथा पुरा, Dn2 D9 10 यथाश्रुत

35 ^{a}) K4 Dn Ds D3 9 G2 सर्वंदु खम्, M3–5 प्राप्त दु खम् M3 4 राजन् (for वीर) — D6 om 35^{c}–36^{b} — ^{c}) K (except K2) न च (for नात्र)

36 D6 om 36^{ab} (cf v l 35) — ^{a}) K1 G3 ह, D2 8 G2 4 M1 इह, M3–5 च (for हि) — ^{c}) D10 तु,

९

C 5.227
B 5 9 1
K 5 9 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १
शल्य उवाच ।
शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २
त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥ ३
ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४
वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।
एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५
स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ६
तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७
कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८
इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९
यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

G4 च, M1 सु (for हि) — For 36cd, M3-5 subst

67* देवदानवगन्धर्वा किंनरोरगराक्षसा ।
दु ख प्राप्ता यथा राजस्तच्छृणुष्व नराधिप ।

37 a) K3 इन्द्रेणापि स्वय राजन्, M (except M1) इन्द्रेणापि पुरा पार्थ — cd) K1 4 5 D1 G2-4 M1 राज्ञापि (for राजेन) D9 G4 धीमता (for भारत) M2-5 मह दु ख यथा प्राप्त श्रृणु मे राजसत्तम

Colophon — *Adhy name* K2 4 B1 2 4 D2 8 10 पुरोहितयान, T1 G1 2 शल्य(G2 om it)युधिष्ठिरसमागम, M शल्याभिगमन (M1 शल्यागम) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 6 S 8, D2 7, D7 10 9 — *S'loka no* K5 41, Dn 54

9

1 a) K1 किमिद्रेणेह राजेद्र, S (except M3-5) कथ मातुल शक्रेण — c) K1 D9 M3-5 पुरा, K2 3 5 D1 8 T2 G5 M2 महा, T1 G1-4 M1 महद् (for पर)

2 ab) K1 3 Ds2 D2 8-10 T G1 5 यथा-, K4 महा (for पुरा) M (except M1) हत ते कथयिष्येहमुपाख्यान मिद नृप

3 a) D1 om हि K5 D7 8 च, D9 तु (for हि) — b) M (except M1) ऋषि° (for देव), and यशा (for तपा) — cd) K1 3 5 इन्द्रद्वेषात्, D1 शक्रद्रोहात्, M2 शक्रक्रोधात् G2 (*sup lin* as in text) इह (for किल) K3 ससर्ज ह (for किलासृजत्) M3-5 तस्य पुत्रो महावीर्यस्त्रिशिरा नाम भारत

4 a) K1 5 D9 स प्रार्थयन्, K4 Dn Ds2 D2 7 G1 3 4 स्प्रार्थयत्, D1 10 G2 सप्रार्थयन्, G5 समभवत्, M प्रार्थयते — b) K (except K2) तपा (for द्युति) — c) M3-5 दीप्तै (for घोरै)

5 a) K4 वेद चैकेन (for वेदानेकेन) — b) D1 सुधाम् (for सुराम्) G3 4 अन्येन (for एकेन) B2 4 पाति च (for चापिबत्)

6 c) B D (except D8-10) तस्य, B4m T2 G1 तप्यन् (for अतप्यन्) K1 3 5 D10 G4 महातीव्र, K2 महत्तत्र M (except M1) तप्यते स्म तपस्तीव्र — d) M3 4 दुश्चर च महात्मभि

7 a) D5 7 ततो वीर्यं, T1 G M तपो (G2 3 तथा, G4 महद्) घोर, T2 तपस्तीव्र — b) K3 5 B Dn Ds D2-9 T G सत्य, D10 धैर्यं (for सत्त्व) — d) M3-5 भवितेद्रोयमित्यथ

8 a) B3 5 Dn Ds D3-6 सज्जेच्च, T G (except G5) सज्येत, M2 स सज्जेद्, M3-5 सज्जेत्स — b) D9 हि, D10 तु (for च) T G1 तपेच्च, M2 तप्येत (for च तप्येन्) M3-5 न तप्येत तप कथ — c) D1 2 स (for वि य — d) B1 3 5 Dn D2-7 G1 2 हि (for त्रि) D8 श्रते) (for ग्रसेत्)

9 a) M (except M1) एव (for इति) T2 मनसा (for बहुधा) — c) M3-5 च (for स) — d) K2 4 5 D1 8 9 त्वष्टु (for त्वष्टृ-)

10 Before 10, K3 reads इन्द्र उ — a) M (except M1) transp यथा स and सज्जेत् D8-10 सज्जेत, T1 G1 3 4 तु सज्येत्, G5 नुषज्येत् (for स सज्जेत्) — b) D10

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२

अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८ C 5 247 B 5 9 19 K 5 9 19

मोहित , M2–5 वीर्यवान् (for वै भृश) K1 कामभोगैस्त दाहता , K2 गे सुरागना , K4 गैस्तथावृत , K5 गैस्तथा हृता , D1 गे वशगत , D2 8 गैर्वरागना , T G M1 गे वरागना (T2 G4 तथागना , G1 तदाहता , M1 तथाहता) — c) M (except M1) गच्छथ (for कुरुत) T2 तत्सर्वं, M (except M1) भद्र व (for गच्छध्व)

11 D1 om 11 — a) Some MSS वेशा — b) K1 2 5 B2 5 Dn Ds2 D3–8 10 हारैर्, K3 Ds1 Cd 8 हावैर्, Ca भावैर् (as in text) K1 मनोहरा , G2 3 M (except M1) मनोरमै — After 11ab, B (B1 marg) D (except D1, D2 marg) ins

68* हावभावसमायुक्ता सर्वा सौन्दर्यशोभिता ।

— D8 om 11c–12b — d) K5 शमयतु K1 4 5 D10 ज्वर (for भय) M3–5 भयप्रशमनाय वै — After 11, M ins

69* प्रजापतिर्भवेदेष चन्द्रो वैश्रवणो यम ।
वरुण पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D8 om 12ab (cf v l 11) — a) D9 असुख हि स्वमात्मान, M (except M1) स्थमिव चात्मान — b) D1 कामभोगा (for लक्ष) K2 सुरागना , D1 तथागना — c) Dn Ds D3–7 तन्मे, M (except M1) तस्मात् (for एतन्) M (except M1) समुत्पन्न (for महा) — d) M3–5 अद्भुत (M4 *sup lin* अतुल) (for अबला)

13 K4 (hapl) om from 13b up to ष्यामो in 14e — b) K2 शत्रोस् (for शक्र) M2 transp शक्र and तस्य — c) T1 G1 2 वा नाप्स्यसि (for नावा) K1 5 यथा न स्याद्भय तस्मात् — d) K1 पुनर् (for तस्माद्) K5 पुनर्भोगैर्निमज्जति

14 K4 om up to ष्यामो in 14e (cf v l 13) — b) K1 3 5 महातपा , D2 8 S तपोधन (G4 दहन्निव) — c) T G1 2 4 5 त विलो (for त प्रलो) — d) D2 8 G4 5 M (except M1) गच्छाम — e) D1 M (except M1) ष्याम K1 3 5 D8 9 वश, D1 तथा, G5 वय (for वशे) — f) T1 G1 M1 अप (for व्यप) D1 तपो- (for च ते)

15 a) M2 च, M3–5 ते (for तास्) D7 G2 M अभि-, T1 अपि, G1 3 हि (for तु) — b) M3–5 त्रिशीर्षस्य प्रलोभने — c) K1 त तत्र, D10 हावैश्च (for तत्र ता) M (except M1) transp तत्र and ता K1 B1m 2 Ds D3m 4–6 हावैर्, M3–5 वेषैर् (for भावैर्) — d) M3–5 उपाक्रामस्तपोधन — e) K2 B3 4 (m as in text) 5 Dn Ds D3 4 नित्य, T G M2 नृत्त (G2 अथ), M1 नृत्ते (for नृत्य) B Dn Ds D3–7 9 10 M1 सदर्शयामासु , G2 शयिष्यत K1 3–5 D1 2 3 ता (for च) M3–5 नृत्तेन दर्शयामासु, — f) T1 G4 5 च (for एव) B2 गात्रेषु, M2 अगेषु च (for एवाङ्गेषु) Cs cites अगेषु M1 3–5 अगसौष्ठवमुत्तम

16 a) G3 विदधु (for विचेरु) G4 सप्रहर्षत्य K2 4 B D (except D1 2 3) T1 G1 5 M नाभ्य(K4 T1 G1 नाध्य , M2–5 नैवा)गच्छत्प्रहर्षं ता (T1 G1 5 M स) — b) K2 B1 4 पश्यन्स सु , K3 नान्वगच्छन्, K4 Dn1 Ds D9 10 सपश्यन्सु , B2 3 5 Dn2 D3 4 स पश्यन्सु-, D2 8 नाध्यगच्छन्, D5–7 स पश्यश्च, T1 G1 M1 प्रातप्यत्सु , G5 प्राप्य तत्सु (for नाभ्यगच्छन्) M2 प्रातप्यत्सुमहत्तपा , M3–5 पूर्णसागरसनिभ (=16d) — d) G4 पूर्वसागर°, M3–5 पश्यन्नपि न पश्यति

17 ab) T1 G1 5 उपागता (for उपस्थिता) M (except M1) ताश्चेष्टा विविधा कृत्वा आगम्याहु (M2 °शु) शतक्रतु — cd) T1 G1 5 M1 देवदेवम् (for देवराजम्) M2–5 वृत्तात कथयामासु सर्वं बहुविध कृत

C 5 247 B 5 9 19 K 5 9 19

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५

तक्षोवाच ।

महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

---

18 ^{a}) K_2 transp स and शक्य T_1 G (except G_4) च (for स) M_{3-5} शक्यते (for स शक्य) D_1 दुराधर्षं, T_1 M_{3-5} स दुर्धर्षं M_2 न शक्य स दुराधर्षं — ^{b}) D_1 गर्वांच् (for धैर्यांच्) — ^{c}) M_{3-5} न्याय्य (for कार्यं) K_5 S राज (for °भाग)

19 ^{b}) B_2 महीपति, T_2 G_{3-5} महाद्युति (for मति) — ^{c}) M (except M_1) शत्रुमापेदि(M_2 चिंतामापेदु)वा न्भूय — ^{d}) B_5 Dn Ds D_{3-7} $_{10}$ युधिष्ठिर, D_1 महामति, D_9 पुरदर (for महा°) M (except M_1) वधोपाये च तस्य (M_2 च्चिरस्य) वै

20 M_2 reads 20^{ab} (with v l) as in text and also as in M_{3-5}! — ^{ab}) K_5 चिंतयित्वा वै (for यन्वीरो) D_1 धीर, M_2 (first time) धीमान् (for वीरो) T_1 G_1 $_5$ देव (for राज) M_2 (second time) $_{3-5}$ स तीक्ष्णबुद्धिर्देवाना देवो निश्चित्य वीर्यवान् — ^{c}) D_1 शूर, D_2 G_3 $_4$ वीर, G_2 धीर (for धीमान्)

21 ^{a}) G_4 अह (for वज्र) G_4 वज्र, G_5 अद्य, M उग्र (for अस्य) Ds M (except M_1) अस्य, G_5 एव (for अद्य) — ^{b}) K_2 स नून, D_2 $_8$ M (except M_1) क्षिप्र स (by transp) G_1 $_5$ निहनिष्यति (for न भवि°)

22 ^{cb}) K_1 transp कृत्वा and बुद्धिं D_1 $_2$ $_8$ transp वधे and दृढा K_2 च वै (for वधे) — ^{ef}) G_2 चिक्षेप (for मुमोच) G_4 transp वज्र and शक्र

23 ^{a}) K_1 $_4$ $_5$ D_9 महाबाहु (for हतस्तेन) — ^{b}) D_1 $_2$ दृढपर्वणा, D_{10} च मरुत्वता — ^{d}) T G_1 $_4$ $_5$ M_1 निकृत्त, G_3 निकृत्त (for प्रणुन्न) D_1 धरणी (for मेदिनी°)

24 ^{b}) K_2 अवनीतले, K_5 D_8 अनलोपम, M (except M_1) ज्वलनप्रभ — ^{c}) M_{3-5} तत्र वज्रधर शर्म — ^{d}) T G पीडितस्, M_{3-5} न लेभे (for दीपितस्) K_2 पतितस्यापि (for दीपितस्तस्य) — After 24^{cd}, K (except K_2) D_8 $_{10}$ ins

70* घोररूपो महारौद्रस्तीव्रस्तीव्रपराक्रम ।
[K_5 D_8 तेजा रौद्र (for रौद्रस्तीव्र)]

— ^{e}) K_2 दीप्तसतेजा, T_1 G_1 $_4$ $_5$ M_1 तपसा दीव्य(G_1 $_5$ °प्य)न्, M_{2-5} तेजसा दीप्त (for दीप्ततेजा स) K_1 च, K_5 D_8 सन्, G_3 तु (for स) — ^{f}) K_2 सजीवन् (for जीवन्निव) B_2 अपि (for इव) K_2 इव, K_3 B_3 $_5$ Dn Ds D_{1-9} G_3 हि (for च) K_4 व्यदृश्यत, D_{10} प्रदृश्यते (for च दृश्यते) — After 24, K_3 (om lines 2-4) B (B_4 om line 4) D (except D_1, D_2 marg, D_{10} om line 1) ins

71* घातितस्य शिरास्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ।
ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।
अथाजगाम परशु स्कन्धेनादाय वर्धकि ।
तदरण्य महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातित ।

[(L 2) D_{10} शक्रो (for ततो) B_2 Ds D_5 $_8$ $_{10}$ भीतो (B_2 भीत)रूपात्तु D_9 भीतोतिरोषात्तु D_{10} तूष्णीम् (for शक्र) — (L 3) Some MSS वाधकि]

On the other hand, S ins after 24

72* शिरासि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनास्त्रय ।
तित्तिरि कलविङ्कश्च तथैव च कपिञ्जल ।
विश्वरूपशिरास्येव जायन्ते तस्य भारत ।

[Cf 35 below — (L 3) T G तानि (for तस्य)]

25 B_4 missing up to तपोबला in 50^{c} — ^{a}) B (B_4 missing) Dn D_{2-7} $_9$ स भीत, D_{10} सोभित, Cd s अभित (as in text) K_2 D_6 तस्य, D_1 $_8$ सोथ, D_9 सोपि (for तत्र) — ^{c}) M (except M_1) इयद्देवराजस्त — ^{d}) K_1 $_3$ $_4$ T_1 G_1 सत्वर — ^{ef}) K_3 (m as in text) शिरो ह्यस्य°, G_2 शिरास्यद्य T_1 G_1 $_5$ M (except M_1)

इन्द्र उवाच ।
मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।
मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७
तक्षोवाच ।
कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८
इन्द्र उवाच ।
अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९
तक्षोवाच ।
क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०
इन्द्र उवाच ।
पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१
अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२
शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३
शल्य उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४ C. 5 66 B 5 9 38 K 5 9 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरास्यस्य निकृन्त वै — $25^f = 27^b$

26 B_4 missing (cf v l 25) — ^{a}) $G_{2\ 3}$ स्कधो (G_3 स्कध) ऋषिर् (for स्कन्धो भृश) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B (B_4 missing) D (except $D_{2\ 7-9}$, D_{10} marg) G_5 Cs ap भविष्यति (D_{10} orig सरिष्यति), T_2 क्रमिष्यति, $M_{1\ 2}$ करिष्यति, Ca d तरिष्यति (as in text) — ^{c}) $D_{1.\ 2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ कथ (for कर्तुं) D_{n1} D_{s1} D_{5-7} न शक्यामि, $D_{1\ 2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ करिष्यामि (for न शक्ष्यामि) M न पर्याप्तोस्मि भद्रं ते — M_4 (hapl) om 26^d–28^c — ^{d}) S (M_4 om) चैतद् (for सद्भिर्)

27 B_4 missing (cf v l 25) M_4 om 27 (cf v l 26), M_2 om 27^a–28^d — $K_{1\ 4.\ 5}$ D_{10} शक्र उ (for इन्द्र उ) — ^{a}) G_4 भैषी (for भैस्त्व) $K_{2\ 4\ 5}$ B D (except $D_{1\ 2\ 3\ 10}$) शीघ्र, G_4 त्व च (for क्षिप्र) D_9 एतद्धि, D_{10} T_1 G $M_{1\ 3\ 5}$ एवैतत् (G_4 वै क्षिप्र) (for एतद्वै) — $27^b = 25^f$

28 B_4 missing (cf v l 25) M_2 om 28 (cf v l 27), M_4 om 28^{abc} (cf v l 26) — ^{a}) D_8 कष्टवत (for क भवन्त) $M_{3\ 5}$ जाने (for विद्या) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ अप्युत, T_2 G_{2-4} $M_{1\ 3\ 5}$ अच्युत (G_3 M_1 त) (for अद्य वै) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 5}$ च ज्ञातु, T_2 $G_{2\ 3}$ तत्वेन, G_4 $M_{1\ 3\ 5}$ भद्र ते (for अह श्रोतु) — ^{d}) D_1 तत्व च, T_2 $G_{2\ 3}$ वेदितु (for तत्त्वेन)

29 B_4 missing (cf v l 25) — ^{ab}) M (except M_1) देवराज हि मामिद्रमेव जानातु वै (M_2 मा) भवान् — M_{2-5} (which all om 29^{cd}) ins after 29^{ab} T (T_2 om line 1) $G_{1\ 5}$ ins after 29

73* मया हि निहत शेते त्रिशिरास्त्व च विद्धि वै ।
स प्रह्व प्राञ्जलिर्भूत्वा इद वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) M_2 अपि M_{3-5} अभि (for हि) — (L 2) T_2 तक्ष (for प्रह्व), and इद्र (for इद)]
— ^{c}) M_1 तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्) T_1 G च (for एतद्) B_2 वचो मह्य (for यथोक्त मे) — ^{d}) K_5 तु (for त्व)! K (except K_2) D_{10} विलबिथा (for विचा) — After 29, T (T_2 om line 1) $G_{1\ 5}$ ins 73* (see above)

30 B_4 missing (cf v l 25) — M (except M_1) om the ref — ^{ab}) K_2 त्व शक्र, K_5 शक्र त्व, D_{s2} D_8 G_3 शक्रेण (for शक्रेह) M (except M_1) नापत्रपसि क्रूरेण कर्मणा सुरसत्तम — ^{d}) $K_{1\ 3\ 5}$ ब्रह्मवध्याभय, G_3 हत्या भवेत् T_1 $G_{1\ 5}$ किं (for ते) M (except M_1) न कथ ब्रह्महा भवेत्

31 B_4 missing (cf v l 25) — N (except $D_{2\ 3}$) शक्र उ (for इन्द्र उ) — ^{a}) $D_{1\ 9}$ करि (for चरि) — ^{c}) M (except M_1) घोरो (for वीर्यो) — ^{d}) T $G_{1\ 3\ 4}$ नाद्रोहात्, $G_{2\ 5}$ M_1 न मोहात्, M_2 दोषाद्धि, M_{3-5} रोषाद्धि (for वज्रेण)

32 B_4 missing (cf v l 25) — ^{a}) K_4 अस्मि (for अपि) $D_{1\ 2\ 3}$ transp अपि च and अह — ^{b}) T_2 तेन, G_4 तस्मात् (for तक्षन्) K_4 D_1 तस्माद्, K_5 अस्य, T G M_1 तस्य (T_2 तक्ष, G_4 तक्षन्), M_{3-5} त्वस्य (for अस्माद्) $D_{2\ 3}$ अह (for वै) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2\ 3\ 10}$ T_2 $G_{3\ 5}$ अस्य (for त्व)

33 B_4 missing (cf v l 25) — ^{a}) K (except K_2) D_8 तु ते भाग, D_2 प्रदास्यति — ^{b}) K (except K_2) D_8 यज्ञे दास्यति, S (except T_2) यज्ञभागेषु (G_2 न) (for भाग यज्ञेषु) — ^{c}) T_2 G_3 $M_{3\ 4}$ तक्ष (for तक्षन्). — ^{d}) B_5 D_{s1} D_5 T_1 $G_{1\ 5}$ M_1 transp कुरु and मम

C 5.287 B 5.9.39 K 5.9.41 निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

---

34 B_4 missing (cf v l 25) — [a]) $K_{1\ 5}$ G_3 च, $D_{1\ 9}$ स, M_{3-5} अथ (for तु) T_2 M_5 तक्ष D_1 तु, $D_{2\ 8\ 9}$ वै, T_2 असौ (for स) T_1 $G_{1\ 5}$ एतत्तक्षा समाकर्ण्य — [b]) $K_{3\ 4}$ B (B_4 missing) D (except $D_{2\ 8}$) $M_{2\ 5}$ °वचनात् — [c]) K_3 G_3 अस्य (for अथ) — [d]) D_{10} न्यकृतत (for अच्छिनत्तदा)

35 B_4 missing (cf v l 25) — [b]) K_1 निष्क्राता, D_{10} न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्) K_3 D_2 निष्क्रामत शिर (D_2 मुने), D_1 विनिष्क्राता मुने (for निष्क्रामस्त्रिशिरा) K_1 शतश, K_4 B_5 Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ अडजा, $B_{1\ 2}$ त्रिशिर, S शिरस (G_3 शकुना) (for त्रिशिरा) K_1 $D_{1\ 2\ 10}$ G_4 तदा, K_4 $B_{1\ 5}$ T_2 तथा, G_3 त्रय (for त्वथ) $K_{2\ 5}$ D_9 निष्क्रामत (K_2 स्ते) शिरस्यथ, B_3 मति शिर सु च — [c]) M_2 तित्तिरिका (for राश्च) — [d]) $G_{1\ 4\ 5}$ M_1 (*inf lin*) कलविंगा, $M_{1\ 2\ 5}$ कलपिका, Ca d s as in text K_2 Ds $D_{5\ 6\ 10}$ च सघश, D_9 सहस्रश

36 B_4 missing (cf v l 25) — [a]) $D_{1\ 2\ 3}$ स (for स्म) G_4 येन वेदान्यधीयते — [c]) Dn $D_{3\ 4}$ विनिश्चेरु (for ष्पेतु), cf v l 37, 38

37 B_4 missing (cf v l 25) — [a]) K_1 दिशश्चापि (for दिशो राजन्) — [c]) K_3 Dn $D_{3\ 4\ 9}$ विनिश्चेरु (for ष्पेतु), cf v l 36, 38 G_4 तस्माद्धि वक्त्रान्निष्पेतु

38 B_4 missing (cf v l 25) — [a]) $K_{2\ 3}$ च (for तु) K_3 तत्र (for तस्य) — [b]) $K_{1\ 3}$ $D_{3\ 9}$ G (except G_4) तथा (for तदा) — [c]) $G_{1\ 4\ 5}$ कलविगा, M_5 पिका $K_{3\ 4}$ Dn Ds $D_{3-7\ 10}$ समुत्पेतु, $D_{1\ 2}$ विनिश्चेरु (for ष्पेतु), cf v l 36, 37 — [d]) B (B_4 missing) Dn Ds $D_{3-7\ 10}$ श्येनाश्च (for तेनास्य) D_9 क्षिप्र तस्य नरेश्वर

39 B_4 missing (cf v l 25) M_2 om 39^{ab} — [a]) K $D_{1\ 2\ 8-10}$ T_2 एव (for ततस्) — [b]) K_3 transp विज्वरो and मघवान् K_1 मघवा, B_{1-3} Dn_1 Ds $D_{3\ 4\ 6\ 7}$ भगवान् (for मघ) K_1 तत, K_3 अभवत्, B (B_4 missing) Dn Ds $D_{2-7\ 9}$ अथ, D_{10} नृप (for अभूत्) — After 39^{ab}, S (except M_2) ins

74* तक्षणे चैव वर दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वर ।

— [c]) $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{2\ 8\ 9}$ T_2 शक्र, T_1 G M देव (for हृष्ट) — [d]) K_2 $D_{1\ 2\ 8}$ T_2 स्वगृह D_9 तक्षकोपि दिव ययौ, T_1 G_1 तक्षा स्वगृहमाव्रजत्, G_{2-5} M तक्षा गृहमथाव्रजत् — After 39, S (T_2 om line 12) ins

75* तक्षापि स्वगृह गत्वा नैव शसति कस्यचित् ।
अथैन नाभिजानन्ति वर्षमेक तथागतम् ।
अथ सवत्सरे पूर्णे भूता पशुपते प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मघवान्न प्रभुर्ब्रह्महा इति ।
तत इन्द्रो व्रत घोरमचरत्पाकशासन ।
तपसा च सुसयुक्त सह देवैर्मरुद्गणै ।
समुद्रे च पृथिव्या च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्या च ताश्च सयोजयद्वरै ।
वरदस्तु वर दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्य स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्या नुनोद ताम् ।
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजित ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभि ।

[(L 4) T_1 $G_{1\ 5}$ समाक्रो (for ते चाक्रो) T_2 G_2 बहुशो (for न प्रभुर्) $G_{3\ 5}$ M प्रभु(G_5 प्राहु)र्ब्रह्महणस्त्विति, G_4 प्रभुस्तु ब्रह्महेति वै — (L 5) T G_{3-5} आचरत् — (L 7) T_1 $G_{1\ 5}$ समुद्रेषु (for द्रे च) — (L 8) M (except M_1) स (for the first च) T_1 $G_{1\ 5}$ तान्वरैरभ्ययोजयत्]
— N (B_4 missing) ins after 39 T, after 75*

76* मेने कृतार्थमात्मान हत्वा शत्रु सुरारिहा ।

[$D_{2\ 8\ 9}$ T_1 हृष्टश्च (T_1 प्रहृष्टो) बलवृत्रहा (for the posterior half)]

40 B_4 missing (cf v l 25) — [ab]) K (except K_2) $D_{2\ 8\ 10}$ T_2 नि- (for अथ) T_1 G M त्वष्टा तु निहते पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा

41 B_4 missing (cf v l 25) Before 41, K_4 $B_{1\ 3\ 5}$ D (except $D_{1\ 2\ 10}$) ins त्वष्टोवाच — [a]) S (except $M_{2\ 5}$) घोर (for नित्य) — [b]) T_1 G_{1-3} transp क्षान्त and दान्त D_9 साधु क्षात, G_4 दात शात, Cd s

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८　C 5 283 B 5 9 54 K 5 9 63

क्षान्त दान्त (as in text) T2 शात (for दान्त) — c) Lengthening *metri causa*! K1 5 B (B4 missing) D1 M2 3 5 अनपराधिन (metrically defective) Dn Ds D3–7 10 विनापराधेन यत, T2 अपराध विना कस्मात्, M1 अपराधहीन यस्मात्स (hypermetric!) — d) K1 3 5 D3–10 निहत (for हिसित)

42 B4 missing (cf v l 25) — a) Dn Ds D3–7 °विनाशाय, D1 2 8 वधायाद्य, T1 G4 5 M1 इन्द्रवधा, G3 शत्रुवधा — b) K1 4 5 D1 8 10 S पुत्रम् (for वृत्रम्) — d) Ds D1 5 फल (for बल) D1 बल (for महत्) — e) K1 5 D2 8 G2–4 M2 तु (for च) S (except T2) देवेशो (for देवेन्द्रो)

43 B4 missing (cf v l 25) — a) K2 एवमुक्त्वा भृश क्रुद्ध — b) K1 3–5 D9 10 M1 3 4 स, T G च (for सु-) K2 त्वष्टा च सुमहातपा, D2 8 स तपस्वी महा — c) K3 B (B4 missing) D (except D1 8 9) T2 G1 2 अग्नौ (for अग्नि) — d) D10 सुत (for घोर) Dn D3 4 शत्रुम्, Ds तत्र, M2 पुत्रम् (for वृत्रम्) D1 अवोचत (for उवाच ह) — f) D8 प्रसादात् (for प्रभा)

44 B4 missing (cf v l 25) — a) K4 लब्ध्वा, Dn1 त्वाष्ट्र (for स्तब्ध्वा) — b) T2 G2 3 M2 वैश्वानरप्रभ — e) K2 जहीहि (for जहीति) K4 G3 चाप्युक्ते, D10 स प्रोक्त — f) K2 D1 2 8 S बली (for तत) K1 3–5 त्रिदिव च (K1 स) जगाम ह

45 B4 missing (cf v l 25) — b) Dn D2–4 8 9 महत् (for तदा) — c) Ds1 सबद्धयोर्, Ds2 सबधयोर्, G4 ससक्तयोर् (for सक्रु) D9 तयोर्घोर, S (except T2) महाराज (for महाघोर) — After 45, M (except M1) ins

77* ग्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
त्वष्टृतेजोविवृद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ।
सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चम ।
हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B4 missing (cf v l 25) — a) M (except M1) सक्रुद्ध (for देवेन्द्र) — b) K2 D9 वृत्रवीर, M (except M1) वृत्रो दव K1 3–5 वृत्र क्रोधसमन्वित — K1 (hapl) om 46cd — c) G3 M अपावृतास्यो (for वृत्य स) K2 D2 9 च, D1 8 तु (for स) K3–5 मुखे क्षिप्त्वा, B (B4 missing) Ds D2 m 3–6 10 T2 आक्षिपद्वक्रे, Dn D7 क्षिपद्व(D7 न्व)क्रे (for स जग्रास) K2 (*sup lin* as in text) D1 2 8 9 G (except G2) जग्राह (for जग्रास) — d) B (B4 missing) D (except D1 2 8) T2 शक्र, T1 G1 4 वक्रे, G2 5 वक्र (for वृत्र) K2 B1 3 5 D (except D1 2 8 9) T2 कोपसम, M (except M1) क्रोधवशार्दित K3–5 स्थितो वृत्र शतक्रतु

47 B4 missing (cf v l 25) — a) M3–5 गीर्णे (for ग्रस्ते) K0 transp वृत्रेण and शक्रे तु D2 8 च (for तु) — b) K3 B (B4 missing) Dn Ds D3–7 त्रिदिवे(B1–3 दशे)श्वरा, D10 त्रिदिवौकस (for त्रिदशास्तदा) K1 5 M2 तथा, T1 G1 5 तत (for तदा) — c) K (except K2) D1 2 3–10 T1 G M2 असृजत (G4 जत्ता), M1 जत्सु, M3–5 जश्च (for जस्ते) K2 महाचर्डी, K5 Ds2 D9 10 T2 M3–5 °सत्त्वा, Dn2 °सत्त्वात्, D1 2 8 त्मान, T1 G M1 2 घोरा — d) D2 (m as in text) कृत्तिका (for जृम्भिका) K1 3–5 रिपुनाशनी, K2 D1 8 वृत्रमोहिनीं, B1 2 Ds G3 नाशनीं, T2 °मर्दिनीं, M2 धावनीं, M3–5 बाधनी

48 B4 missing (cf v l 25) — a) Ds जृभमाणस्य च (for विजृम्भ) M (except M1) तदा (for ततो) — c) Ds स्वमगानि K1 च, K3–5 T2 अपि, Ds D2 8 10 G4 अति- (for अभि) T1 G1 5 स्वागान्यतीव सक्षिप्य, M

C 5 284 B 5 9 55 K 5 9 63 जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
कि कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।
सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।

ह्रस्व रूपमथो कृत्वा — [d]) K_2 B (B_4 missing) D (except $D_{1\ 2\ 8\ 10}$) $M_{3\ 4}$ बलनाशन — [e]) M (except M_1) तदा (for तत) K_4 D (except $D_{1\ 2\ 8-10}$) लोकस्य (for लोकेषु) — [f]) K_1 B (B_4 missing) Dn Ds D_{3-6} T G_1 प्राण°, K_{3-5} D_8 सस्थिता, D_1 प्राण सस्थिता, D_2 प्राणसभृता, D_9 प्राणससृता, D_{10} प्राणिषु स्थिता M (except M_1) प्राणिनो जृभिकाविशत्

49 B_4 missing (cf v 1 25) — [a]) Dn_1 $D_{2\ 9}$ $G_{4\ 5}$ जहर्षु T_1 G M_1 ते (for च) M (except M_1) प्रहृष्टाश्च तदा देवा — [b]) K_{3-5} D (except $D_{1\ 2\ 8\ 9}$) transp दृष्ट्वा and शक्र K (except K_2) D_8 M (except M_1) विनिर्गत — [c]) D_9 प्रादुरभूद् (for प्रववृते) — [d]) K_4 T_2 तदा, Ds इह (for पुन) — K_3 om 49[ef] — [e]) K_4 सवृत्तयोस् (for सर) T_2 पुन (for तदा)

50 B_4 missing up to तपोबला in 50[c] (cf v 1 25) — [a]) S तदा (for यदा) T_1 $G_{1\ 4}$ ह्यवर्धत, T_2 $G_{2\ 3}$ अभ्युवर्ध(G3 तै)त — [c]) K_2 B (B_4 missing) D_9 तेजो° (for तपो) K_4 विद्ध , B_4 वृद्धान्, D_9 वृद्ध , Ca विद्वान् (as in text) Dn Ds $D_{3-7\ 10}$ त्वष्टुस्तेजोबलाविद्ध — [d]) $D_{2\ 8}$ S तत (for तदा) $K_{1\ 3\ 4}$ शक्रो निववृते (K_3 वै विव्यथे) तदा

51 [a]) B Dn Ds D_{2-9} T_2 च (for तु) K_{3-5} T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ $M_{1\ 3\ 4}$ तत (for तदा) Ds_2 महायुद्धे (for तदा देवा) K (except K_2) $D_{1\ 2\ 8}$ T_2 शक्रे (for देवा) D_{10} तत शक्रे निवृत्ते तु — [b]) K (except K_2) $D_{1\ 2\ 8\ 10}$ T_2 सुरा , G_3 भृश (for परम्) — [c]) B D (except $D_{1\ 2\ 8}$) T_2 सह शक्रेण (for शक्रेण च ते) K_5 G_4 तु (for च) — [e]) $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{2\ 8-10}$ S (except T_2) अमन्त्रयन्हि (for °यन्त) K_5 $D_{9\ 10}$ T_2 $G_{2\ 3}$ $M_{3\ 4}$ त (for ते)

52 [a]) K_5 B D (except $D_{1\ 2\ 8\ 9}$) वै (for ते) — [c]) T_1 $G_{1\ 5}$ महात्मान — [e]) K_3 मदिराग्रे, T_2 मदराद्रौ — [f]) T_2 देवा (for सर्वे)

Colophon $K_{1\ 2}$ B_{1-4} D (except $D_{1\ 9}$) T_1 $G_{1\ 2}$ M_1, all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T_1 G_1 M_1 इन्द्रविजयोपाख्यान, G_2 विजयेन्द्रोपाख्यान) — *Adhy name* $K_{1\ 4}$ B_2 पुरोहितयान, K_5 पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवध , D_2 G_1 त्रिशिरसो वध , D_8 T_1 G_2 M त्रिशिरो (G_2 M_2 र , $M_{3\ 5}$ रा)वध — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 Ds_1 $D_{5-7\ 10}$ S 9, K_1 (marg *sec m*) D_2 8 — *S'loka no* K_5 58, Dn_2 60, D_8 64

10

1 Before 1, T_2 $M_{1\ 2}$ ins

78* शल्य ।
आख्यानमुत्तममिदमितिहास पुरातनम् ।
शृणु मे भ्रातृभि सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L 2) T_2 च युधिष्ठिर, M_1 विजयावह (for च जया)]

T_2 cont

79* एव विचिन्त्य विबुधै शक्रस्त्रिभुवनेश्वर ।
वृत्रस्य मरणोपाय पुनर्वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, $M_{1\ 2}$ ins after 78*

80* सर्वं व्याप्त जगत्तेन वृत्रेणेतीह न श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शल्य उवाच ।

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९

विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० C 5 300 B 5 10 10 K 5 10 10

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजा समेत्य सह दैवतै ।
अमन्त्रयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।

— K (except K2) D2 8 9 S शक्र उ (resp शक्र) — ^{a}) M (except M1) transp सर्वं and व्याप्त — ^{c}) S (except G1 3) सदृश कश्चित् (for श किंचित्) — ^{d}) Dn D3 4 प्रतीघाताय S यो (for यद्)

*2 ^{b}) K2 D9 हि (for ऽस्मि) D1 समर्थोऽस्मि न साप्रत — ^{c}) K करोमि, Dn1 D5 7 तु कुर्यां, Dn2 Ds D10 नु कुर्यां (by transp), D1 T G M1 2 कुर्यांम, D2 8 कुर्यां तु, D3 4 6 नु कार्यं, D9 कुर्यांच्च (for कुर्यां नु) M3–5 करवाणि कथ ह्यद्य — ^{d}) B1 3 5 D (except D1 2 8 10) G4 दुर्धर्षं स हि (for दुष्प्रधर्षं स) Ds मति (for मत)

3 ^{a}) D1 तेजोवान् (for तेजस्वी) — ^{b}) M3 4 वीरश्च (for युद्धे) D1 2 8 M3–5 चाद्भुत (for चामित) — ^{c}) D2 T G ग्रस्त (for ग्रसेत्) K5 च (for त्रि-) — ^{d}) K1 2 4 B1 D1 2 9 M1 मानव (for मानुष)

4 ^{a}) Ds वो (for वि-) K3 M2 3 4 (m as in text) इद (for इम) — ^{b}) K (except K2) Dn D3–7 10 त्रि- (for मे) — ^{c}) K1 D1m गृह, Ca d s क्षय (as in text) — ^{e}) K (except K2) D10 तेन सार्धं चिंतयाम (D10 विमृष्याम), D1 ते गत्वा तु तमाचक्ष्यु Ca cites वेत्स्याम (as in text) — ^{f}) D1 2 (m as in text) महा (for दुरा) — After 4, M2 ins 81*

5 M2 om 5^{ab} D9 T2 G2–4 om the ref — ^{a}) Dn1 D3 4 7 S (except T2, M2 om) उक्ता (for उक्ते) M3–5 महेंद्रेण (for मघ) — ^{b}) D2 ऋषि (for सर्षि) K1 3 5 D7 (m as in text) 8–10 तथा (for तदा) M3–5 सर्वे देवा सवासवा — M ins after 5^{ab} (M2, which om 5^{ab}, ins after 4)

81* प्रणिपत्य महात्मान सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— ^{cd}) D9 T2 transp देव and विष्णु G4 M (except M1) transp देव and जग्मुर् D1 transp जग्मुर् and विष्णु K3 जग्मुर् (for देव), विष्णु (for जग्मुर्), and देव (for विष्णु)! D1 महाबला , G2 सनातन

6 ^{a}) K1 4 Dn Ds2 M1 सर्वं , M2–5 देव- (for सर्वे) — ^{b}) M (except M1) तत्र सर्वे भया — Before 6^{cd}, T1 G1 5 ins देवा — ^{c}) D (except D1 2 8 9) S (except T2) त्रयो लोकास्त्वया (T1 G M1 स्त्रिभि) क्राता — ^{d}) T1 G M1 पुरा वै विक्रमै (for त्रिभिर्विक्र) K2 3 B विभो, D (except D1 2 8 9) पुरा (for प्रभो) K1 4. 5 पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभि

7 M2 transp 7^{ab} and 7^{cd} — ^{a}) B1 5 Ds D2 च हृत (for चाहृत) T1 G चाप्युपहृत (for चाहृत विष्णो) — ^{b}) G4 देवाना च कृते त्वया — ^{c}) T2 बलिर्बद्धो महादैत्य — ^{d}) M2 शनैर्, M3–5 इन्द्रो (for शक्रो) D1 2 8 देवेश्वर , M3–5 लोकाधिप

8 ^{a}) K1 4 सर्वभूताना, D (except D1 2 8 9) सर्वं देवाना — K3 om 8^{bc} — ^{b}) D9 G4 कृत (for ततम्) — ^{c}) K1 B (except B4) D (except Ds2 D2 9) M1 देवो (for देव) K4 Dn2 D1 5 6 10 S (except T1 G4 M1) महादेव — ^{d}) K1 3 4 B5 D1–4 8 9 T G M1 2 सर्वदेव(T2 भूत)नमस्कृत (T G1–3 M2 त), M3 4 स्कृत — After 8, D9 ins

82* गन्धर्वोरगरक्षाणा सर्वेषाममरोत्तम ।,

while M (except M1) read (for the first time) 9^{cd} (with v l वृत्रेण सुमहात्मना in all except M2), *repeating* the lines in its proper place

9 ^{a}) Dn2 Ds D2 भवस्व, S (except T2 M5) भवस्मि (for भव त्व) D2 8 देवेश (for देवाना) — ^{b}) D8

C 5.801 B 5.10 11 K 5 10 11

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४
समीपमेत्य च तदा सर्वे एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्) K1 4 5 अमरार्चित (K4 त), S (except T2) च (M8 त्व) सुरोत्तम (M1 म) D9 नारायण नमोस्तु ते — d) D1 2 8 ण सुरसत्तम

10 T2 G3 4 श्रीभगवान्, G2 भगवानुवाच(!), G5 श्रीविष्णु° — a) Dn Ds1 M2 अवश्य (for इय) — d) D1 2 9 T G M1 2 स (G4 न) (for ऽसौ) G4 स (for न) M3–5 येन त्वाष्ट्र वधिष्यथ

11 ab) M3–5 प्रयात (for गच्छध्व) K1 4 D7 M3–5 ऋषि, D8 सर्वे (for सर्षि) — c) K1 सामवाक्य, D8 समेतस्य M3–5 साम एवात्र कुर्वाणा — d) K1 हनि, M3–5 वधि (for विजे)

12 a) M3–5 वर्धिष्यते (for भवि) K1 4 D2 8 पुनर्, K2 3 T1 G (except G2) M1 2 मतिर्, K5 Dn Ds D3–7 9 10 T2m जयो, M3–5 बल (for गतिर्) — b) M3–5 इन्द्रस्य (for शक्रस्य) D3(m as in text) 4 सह (for मम) K1 4 5 D2 3 शक्रश्च (K1 D2 श्चि) भुवनेश्वर, Dn1 शक्रस्यामिततेजसा — d) T G M2 एव (for अस्य) M3–5 आयुध महत् (for आयुधो) K2 B D (except D2 3–10) वज्रे ह्य(B1 2 4 चा)स्यायुधोत्तमे

13 ab) M3–5 गच्छतु मुनय सर्वे गधर्वाश्चापि सर्वश — c) D2 T2 G3 4 वृत्रेण, M3–5 इन्द्रस्य (for वृत्रस्य) D2 T2 G3 4 शत्रस्य, M3–5 वृत्रेण (for शक्रेण) — d) M3–5 सधिश्च क्रियतामिह

14 D2 T1 M (except M1) om the ref — ab) K2 B D (except Ds° D10) उक्ते (for उक्तास्) D10 transp ऋषय and त्रिदशा D1 2 8 9 मुनय (for ऋषय) D2 3 G4 M1 2 तदा (for तथा) M3–5 विष्णुनाप्येवमुक्तास्ते देवा शक्रपुरोगमा — K3 om 14cd — c) K1 5 S विभुना (G2 विधिना), K2 विविधा, K4 विबुधा, D1 2 3 सहसा, D10 सगणा (for सहिता) — After 14c, M3–5 ins

83* चक्षुश्चैव विभोर्वच ।
तत समेत्य वृत्रेण

15 a) K3–5 D10 आगत्य (for एत्य च) Ds2 सहसा (for च तदा) K4 Dn Ds1 D3 4 6 यदा, T2 सदा (for तदा) — b) D8 अमितौजस, T G1 दिवौकस, G3 M1 महौजस — c) K4 Dn D1 5 6 M2 5 तत्, D9 स्व (for त)

16 b) D9 G3 M8 चद्रमसस् K B4 Ds D9 10 G3 तथा (K3 इव), D2–3 G4 तदा (for यथा) — c) B (except B4) Dn Ds D3–7 ते तत (for तत्र ते) K2 D2 त, D1 तद् (for ते) — d) D2 3 भारत (for देवता)

17 a) K2 T1 G3 5 M1 2 च, G4 तु (for अथ) K5 D3 10 तम्, T2 G3 तथा (for तत) T° राजन् (for ऽभ्येत्य) M3–5 ऋषय सहगधवा — b) M (except M1) प्रियवदा — Before 17cd, T G M2 ins ऋषय — M2 (? hapl) om 17d–19a

18 M2 om 18 (cf v l 17) — a) K3 T2 शक्नोषि, K5 T1 G1 5 शक्नोति, D7 शक्नोसि G4 न शक्नोषि हि निजतु — b) K5 T1 G1 5 वासवो (for वासव) B2 4 M3–5 भूरितेजस, Dn Ds D3–7 बलिना वर (Dn1 र), D2 3 तेजसा — c) K1 3 5 युवयो, K4 क्रुद्धयो, D3 9 M3 4 युध्यत (for युध्यतो) D7 transp च and अपि D10 om च K2 वा हि (for चापि) K1 3–5 युध्यतो (for चापि वा) D2 3 9 M3–5 ते, Ca d s वा (as in text) K° परम (for वा कालो) — d) K1 3 4 D1 G4 5 इव, K5 अपि (for इह) K2 कालोतीत° सुदारुण, D10 व्यतीयाय महानिह, M3–5 सुमहान्यत्यवर्तत

19 M2 om 19a (cf v l 17) — a) D2 3 M3–5 हि (for च) G5 सुरा (for प्रजा) — b) B (except B1) D (except D1 2 3 9) T G1–3 M1 2 मानुषा — c) M3–5 भद्र ते (for ते वृत्र) — d) D3 4 देवतै

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५
तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६

शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७ C 5 318 B 5 10 27 K 5 10 27

(for नित्यदा) — [e]) D_{1-9} T $G_{1\ 4\ 5}$ M transp त्व and च $G_{2\ 3}$ नित्य (for त्व च) K_4 हि (for च) — [f]) K_5 G_4 ⁵ शक्रो (for शक्र) M_1 (*sup lin* as in text) $_{3-5}$ इन्द्रश्चैव न सशय

20 [a]) D_{10} एव, M_{3-5} एव (for अथ) — [b]) D (except $D_{1\ 2\ 3}$) transp स and वृत्र M_{3-5} वृत्रस्तु (for स वृत्र) D (except $D_{1\ 2\ 3\ 9}$) तु (for सु-) — [c]) K_5 च (for तान्) K_5 D (except $D_{1\ 2\ 3\ 9}$) G_5 ऋषीन्, T_2 G_{1-3} M_2 तथा, M_{3-5} तत (for तदा) — [d]) K_2 D_1 T_2 सुरान्, D_2 महान्, M_{3-5} प्रभु (for असुर)

21 [b]) Ds $D_{5\ 6}$ गधर्वैश्च D_{10} $G_{2\ 3}$ M_2 अपि (for एव) G_4 वांश्च विशेषत — [c]) K_1 अत्र, K_3 B_{3-5} Dn_1 Ds_1 $D_{1\ 3-6\ 10}$ T_1 G_5 M_1 ब्रूथ, K_4 भूत, D_7 यूय (for ब्रूत) K_1 न कृत (for तच्छ्रुत)

22 [a]) M_{3-5} transp सधि and कथ D_{10} नु, G_3 वा, M_{3-5} तु (for वै) — [b]) M_2 transp मम and शक्रस्य G_5 (*sup lin* as in text) चैव हि (for चोभयो) — [c]) G_5 M_1 तेजसा M_1 अपि (for हि) S (except M_{3-5}) आवयोर् (for द्वयोर्) K_2 उपायश्चित्यता देवा — [d]) D_7 च, D_{10} M_{3-5} तु (for वै) T_1 G_{3-5} $M_{1\ 2}$ भवति वै (G_3 तत्) (for वै भविता) — After 22, K (except K_2) $D_{1\ 2\ 8\ 10}$ ins

84* एतद्वेदितुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमा ।

23 [a]) M_2 सत, Cd s सकृत् (as in text) K_2 S ईप्सि (for लिप्सि), see below — [b]) B_1 यद्भवितव्यम्, Cd s भविता भाव्यम् K B_4 Dn_2 Ds $D_{1\ 8}$ (after corr) $_{9\ 10}$ भाव्यमेव (K_2 भावि यच्च) (for भव्यमेव) — [c]) K_3 B_4 Dn D_6 T_1 G_5 नातिक्रामेत्, M_{3-5} कुर्यात्सदा $M_{3\ 4}$ सत्पुरुषैस्तु (for षेण) T $G_{1\ 2\ 5}$ षेण सग — $D_{6\ 7}$ (hapl) om 23^{d}–24^{c} — [d]) D_1 $G_{4\ 5}$ सद्भि (for सता) K_2 D_{10} S ईप्सि (for लिप्सि), see above

24 $D_{6\ 7}$ om 24^{abc} (cf v l 23) — [a]) M_{3-5} सकृत् (for दृढ) T_1 G_4 सगत $D_{1\ 2}$ चैव नित्य, M_{3-5} चेत्पुरस्तात् — [b]) M_{3-5} transp ब्रूयात् and अर्थं (omitting च) $D_{1\ 2}$ स्वार्थं, T_1 G_5 च क, $G_{1\ 5}$ शक्र (for चार्थं) D_{10} M_{3-5} om हि D_1 स्वार्थं (for ह्यर्थं) K अभिज्ञ (K_2 भावान्), D_1 G_4 भीत, D_2 अतीत, D_9 T_1 $G_{1-3\ 5}$ M अभीत (for धीर) — [c]) M_{3-5} अमोघ व (for महार्थ) D_9 सगतिं, T_1 $G_{1\ 2}$ सग — [d]) T_2 G_2 सग, $M_{3\ 4}$ कृत (for सन्त) D_1 जिघासीत, $D_{2\ 8\ 9}$ जिघासति, D_{10} जिघासेद्, Cs जिघासेत (as in text) K (except K_2) वीर, $D_{2\ 8\ 9}$ धीरा, D_{10} अभिज्ञ

25 K_3 om 25^{cd} — [c]) D (except $D_{1\ 2\ 3}$) ह्यनिंद्यश्च, M_2 ह्यदीनात्मा — [d]) M_5 सर्वं (for धर्मं) $K_{1\ 4\ 5}$ D (except $D_{1\ 2\ 9}$) M_{3-5} सूक्ष्मनिश्चय, T_2 च विनि (for सुविनि) B_3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चित

26 [a]) $D_{3\ 4}$ एतेन (for तेन ते) — [b]) D (except $D_{1\ 2\ 3\ 9}$) नित्यदा (for शाश्वत) — [cd]) M_{3-5} विश्वास गच्छ भद्र ते मा ते बुद्धिरतोन्यथा

27 M (except M_1) om the ref — [a]) M_{3-5} ऋषीणा (for महर्षि) — [c]) D_1 S (except G_1) हि (D_1 तु, M_{3-5} च) भवतो (for भगवन्तो) — [d]) K_2 मनस्विन, M_{3-5} तपोधना

28 [a]) D_2 इद (for अह) K_3 सौम्य (for देवा)

C 5 319
B 5 10 28
K 5 10 28

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

M_{3-5} समय तमह ब्रूया — ^{b}) K (except K_2) transp तत् and सर्वं $B_{2\,4\,5}$ D (except $D_{1\,2\,8}$) क्रियते (for क्रियताम्) K (except K_2) $D_{1\,2\,8}$ G_4 इति, $B_{2\,4\,5}$ Dn Ds $D_{3-7\,9\,10}$ यदि (for इह) M_{3-5} तेन सधिर्भ वेद् द्वयो — ^{c}) M_{3-5} नापि रात्रौ न च दिवा — ^{d}) K (except K_1) $D_{2\,8}$ यन्मा ब्रूत, D_1 यत्प्रब्रूत, G_4 मा यदूचु (by transp) $K_{1\,3\,4}$ D_{10} द्विजोत्तमा , K_2 नरर्षभा , K_5 तपोधना , $B_{1\,3}$ सुर , $B_{2\,4}$ महर्षय , $T_{1\,2}$ (before corr) G $M_{1\,2}$ दिवौकस M_{3-5} हतव्यो भूरितेजसा

29 ^{b}) M_{3-5} न लोष्टेन न दारुणा — ^{c}) $K_{1\,2\,5}$ $D_{2\,8\,9}$ transp शस्त्रेण and वज्रेण K_4 B चास्त्रेण, D_1 चास्त्रेण (for शस्त्रेण) K_3 Dn Ds D_{3-7} चास्त्रेण, B D_1 शस्त्रेण, D_{10} शापेन (for वज्रेण) — ^{d}) T G $M_{1\,2}$ अपि वा (for तथा) M_{3-5} सर्वप्रहरणैरपि

30 ^{a}) M_2 अहमेव (for भवेय) M_{3-5} अवध्योह भवेय च — ^{b}) Some MSS देवतै — ^{d}) K_2 transp शक्रेण and सह K (except K_1) $D_{1\,2\,8-10}$ नान्यथा (for नित्यदा) T_1 G_1 युष्माक यदि रोचते

31 ^{a}) K (except K_1) $D_{2\,8}$ M एवम् (for एव) $D_{9\,10}$ मुनय , G_2 ते सर्वे (for ऋषय) — ^{c}) D (except $D_{1\,2\,8\,9}$) वृत्ते (for कृते) $K_{1\,4\,5}$ च, M_{3-5} हि (for तु) M_{3-5} सधौ तु (for सधाने) — ^{d}) M_{3-5} शक्र (for वृत्र) K_5 T G $M_{1\,2}$ स (for प्र) — After 31, T G $M_{1\,2}$ ins

85* तत सधिं मिथ कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजस ।
शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्यथागतम् ।

T G cont M subst for 32^{ab}

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्र सचिन्त्य भारत ।
[M (except M_1) इद्र (for शक्र)]

32 For 32^{ab}, M subst 86* G_4 transp 32^{ab} and 32^{cd} — ^{a}) $K_{4\,5}$ B_5 D (except Ds_1 $D_{2\,8-10}$) युक्त , Cd s यत्त (as in text) T_2 G_4 यत्नवान् (for यत्त सदा) B (except B_5) समभवत् (for सदाभवत्) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1\,2\,10}$, D_5m as in text) G_4 हर्ष (for ऽमर्ष) Cd s cite अमर्ष — ^{c}) K_5 तु वधे युक्तान्, M_{3-5} वधसयुक्त — ^{d}) M_{3-5} उपाय (for उपायान्) K (except K_1) $B_{1\,3}$ Dn_2 $D_{1\,2\,6\,8\,9}$ T G_1 $M_{1\,2}$ अन्व(K_3 बह्व , $K_{4\,5}$ बहु)चिंतयत्, G_4 स विचिंतयन्, M_{3-5} त्वभ्य(M_5 न्व)चितयत् — T G $M_{1\,2}$ ins after 32^{cd} (G_4, which transp 32^{ab} and 32^{cd}, ins after 32^{ab})

87* अभिसधिर्महेन्द्रस्य सधिकर्मणि य कृत ।
ऋषिभिस्त्वीरित यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— ^{e}) K_3 $B_{3\,5}$ D (except $D_{1\,2\,8-10}$) M_{3-5} छिद्रान्वेषी M_{3-5} च वृत्रस्य (for समु) — ^{f}) K (except K_2) T $G_{1\,4\,5}$ $M_{1\,2}$ तदा (T_2 तथा) (for सदा) G_5 आसीद् (for अभूद्) B_5 D (except D_1) T_2 G_{2-4} वसति ($D_{2\,8}$ T_2 G_{2-4} भवति) देवराट् (for भूद्बलवृत्रहा)

33 ^{b}) B_5 T_1 G (except G_4) सम (for तम) M_{3-5} वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह — ^{c}) M_{3-5} उपव्यूढे (for उपा) K_2 सध्याकालमुपासीन, M_2 उपावृत्ते महाघोरे — ^{d}) $K_{1\,4}$ $B_{1\,3\,5}$ $D_{8\,9}$ रौद्र , K_2 सौम्य , $B_{2\,4}$ Dn Ds D_{3-7} चाति°, D_{10} [ऽ]तिभयकरे, T_2 राग (for रम्य) M_{3-5} रौद्रे कालेथ भारत

34 ^{a}) K_3 T $G_{1\,5}$ मघ (for भग) — ^{b}) M_2 महामना , M_{3-5} महाद्युते — ^{d}) K Dn_1 $D_{1\,3\,4\,7\,9}$ दिवसो T_1 $G_{1\,5}$ न च वासर , M_{3-5} न दिवाप्युत (for दिवस न च) — After 34^{cd}, K D_8 ins

88* वरश्चानेन सप्राप्तो ह्यवध्यो दैवतैरपि ।
तत्कथ त्विह कर्तव्यमुपाय चिन्तये सदा ।

— M_{3-5} om 34^{e}–36^{b} — ^{f}) $K_{4\,5}$ स मे (for मम)

35 M_{3-5} om 35 (cf v l 34) — ^{a}) D_8 (before corr) T G $M_{1\,2}$ नि (for न) — ^{d}) $T_{1\,2}$ (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेन तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०
नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥ ४२
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते । C 5.337 B 5 10 46 K 5 10 49

---

corr) G $M_{1\ 2}$ तत् (for न)

36 M_{3-5} om 36^{ab} (cf v 1 34) — ^{a}) D_8 स (for स) K_3 एव चितापरो राजन् — ^{c}) M_{3-5} अथ फेनोत्कर पश्यन् — ^{d}) D_{10} सामुद्र (for समुद्रे)

37 ^{a}) K_4 transp अय and शुष्को M_{3-5} चाप्यार्द्रो (for॰चार्द्रोऽय) — ^{b}) M_{3-5} महत् (for तथा) — ^{c}) $K_{1\ 3\ 5}$ D_9 T G $M_{1\ 2}$ एतत्, $D_{1\ 2\ 5}$ एव, $D_{7\ 8\ 10}$ M_{3-5} एते (for एन) T_2 G_4 M_{3-5} क्षिपामि (for क्षेप्स्यामि) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 5}$ D_{10} एन, $K_{2\ 4}$ B_1 $D_{5\ 6}$ एव, $M_{1\ 2}$ इव (for एव) $K_{1\ 3\ 5}$ D_{10} वधिष्यति, K_4 विनक्ष्यति, $D_{2\ 9}$ नशिष्यते, $M_{1\ 2}$ विनश्यति T G तत्क्षणाद्विनशि , M_{3-5} क्षिप्र स न भविष्यति

38 ^{a}) K_4 D_8 (before corr as in text) $_{10}$ T_2 सामुद्रम् (for सवज्रम्) K_1 D_9 तु, $K_{2\ 3}$ Ds T $G_{1\ 3\ 5}$ $M_{1\ 2}$ तत् (for त) G_4 स वज्री फेन तत्क्षिप्र — ^{b}) G_4 वृत्र समभिसृष्ट — For 38^{ab}, M_{3-5} subst

89* जग्राह च स त फेनमिन्द्रो वृत्रनिबर्हणम् ।
निगृह्य शक्रो बाहुभ्या प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— ^{c}) M_{3-5} transp फेन and विष्णु K_4 T $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2}$ तद् (for त) — ^{d}) K_5 Dn_2 D_8 T_2 G_2 M_2 विनाश , T_1 $G_{1\ 5}$ ह्यनाश , G_3 स नाश , M_{3-5} न्यसूद

39 D_{10} om 39^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ तदा, D_9 तथा (for ततो) M_{3-5} हते तु वृत्रे शक्रेण — ^{b}) D_1 वितमसो (for वितिमिरा) — ^{c}) B_1 तदा, Ds ततो, D_{10} शुभो (for शिवो) $D_{2\ 8}$ ववौ शिव सुखो वायु , D_9 M_{3-5} ववौ च सुशिवो (D_9 खदो) वायु — ^{d}) $D_{2\ 8}$ प्रजहृषु , T_1 $G_{1\ 5}$ च तुतुषु , $M_{1\ 2}$ च मुमुदु , M_{3-5} च सुखिन (for च जहृषु) D (except $D_{1-5\ 8\ 10}$) T_1 G_5 तथा, M_{3-5} अभवन् (for तदा) K_3 जहृषुर्देवतास्तथा

40 ^{a}) M_1 च (for स) — ^{b}) B_4 D (except $D_{1\ 2\ 8\ 9}$) यक्षरक्षोमहोरगा — ^{d}) D_2 प्रास्तुवन्, M (except M_1) तुष्टुवुर् (for अस्तुवन्)

41 ^{a}) Dn_1 भूतान् (for भूतै) — ^{b}) Dn_1 इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि) Dn_2 D_{2-6} असान्त्वयत् ($D_{2\ 5}$ न्) — ^{c}) K_2 B_{1-4} Ds हत्वा वृत्र, K_4 B_5 Dn D_{3-7} हत्वा शत्रु, D_1 हते शत्रौ, D_{10} हतवृत्र , M_{3-5} हतारय D_{10} प्रसन्नात्मा, M_{3-5} प्रहृष्टेन्द्रा — ^{d}) Some MSS देवतै M_{3-5} देवा अग्निपुरोगमा — ^{f}) D_9 धर्मत (for वित्) M_{3-5} मुहु सपूजयत्तदा

42 ^{c}) M_{3-5} ब्रह्महत्याभिभूतश्च — ^{d}) K_3 परम॰ दु खित — ^{e}) $K_{2\ 3}$ त्रिशीर्षस्य, K_4 $D_{1\ 7}$ त्रिशीर्षया, M_2 त्रैशीर्षम् K_1 M_1 अभिषक्तश्च, K_{3-5} M_2 अभिषिक्त , T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ अभियुक्त M_{3-5} त्रिशिरोवधज चापि — ^{f}) M_{3-5} कश्मल चाप्यदेवराट् — After 42, T G ins

90* महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महन्निति ।
आक्रुष्टो निभयैर्भूयो व्रीडितो बलवृत्रहा ।

[(L 1) T_2 G_3 देवैश्च (for देवस्य) G_3 विदुर्ब्रह्महरन्निति — (L 2) T $G_{1\ 3}$ अभियुक्तोभव(T_2 G_1 क्तो भवे)द्भूय (T_2 तै) T_2 वेदितो (for व्रीडितो)]

43 ^{b}) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ ह्यचेतन (for विचे) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 7\ 8}$ G_{2-4} M_1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा॰) M_{2-5} ततोनश्यत्स देवेद्र — ^{d}) G_5 हि (for तु) K च कल्मषै (K_5 किल्बि), $B_{3\ 5}$ स कल्म , $D_{2\ 8}$ तु कल्म , T_1 G M_1 स्वकर्मभि , T_2 स किल्बि॰ M_{2-5} कश्मलेनाभिपीडित — ^{e}) K_1 D_{10} $M_{2\ 5}$ वसन्, B_5 Dn Ds $D_{3\ 4\ 6\ 9}$ ॰वसच्च, $D_{1\ 5\ 7}$ वसश्च, $M_{3\ 4}$ ॰वसद् (for वसति) T_1 G M_1 अपि, M_{2-5} राजन् (for अप्सु) — ^{f}) K_2 Ds_2 D_1 M_{3-5} वेष्ट , $T_{1\ 2}$(m as in text) G $M_{1,2}$ नष्टसज्ञ॰ $D_{2\ 3\ 9}$ नि॰ श्वसन्निव चोरग

44 ^{a}) D_{10} $G_{3\ 4}$ प्रणष्टे D_1 जात प्रनष्टो देवेंद्र — ^{b})

C. 5. 338
B. 5. 10 47
K 5 10 50

भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५
अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स्म कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।
ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १
स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K1 ब्रह्मवध्या°, Ds D10 वृत्रहत्या, D1 दित — d) K1 4 5 D9 S (except T2) नि (K1 D9 वि)श्लक्ष्णा, B4 D1 Cd s निवृत्ता (for निर्वृक्षा) — e) Some MSS श्रोतसो — f) D2 सर्वाण्यबुधराणि च

45 G1 om 45^{a}–46^{b} — a) M सक्षयश्चापि K2 भूताना, G3 M2 लोकाना — b) K5 ह्यभूत् (for ऽभवत्) — c) D10 सर्वे (for चापि) — d) D6 सर्वे चैव (for तथा सर्वे)

46 G1 om 46^{ab} (cf v l 45) — a) K5 अराजक तया (for जक जगत्) G5 इद (for जगत्) — After 46^{ab}, K2 4 ins

91* राजा वा क्रियतामद्य महेन्द्रो वाथ मृग्यताम् ।
[K4 शक्रश्चाप्यथ मृष्यति (for the posterior half)]

— c) K5 भ्राता (for भीता) — d) K1 3–5 नु, K2 B1 D2 9 न्य, Dn1 पि, Ca d s न (as in text) K3 5 भविष्यति (for भवेदिति)

47 a) K (except K2) चैव, D10 भीता (for चापि) — K3 om 47^{cd} — c) D9 तत्र (for च स्म) K1 4 5 न स्म कश्चिद्धि, B3 Dn Ds D3–8 10 न स्म कश्चन (for न च स्म कश्चिद्) — d) K1 4 5 D (except D1 2 3 9) राज्ये वै (for राज्याय) D (except D1) मति (for मन)

Colophon K2 5 B1–4 D (except D1 9) G1 2 M1 2, all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G1 2 M1 2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 5 D8 पुरोहितयानं, T1 G1 2 M वृत्रवध (or ध) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5–7 10 S 10, D2 9 — *S'loka no* K5 52, Dn 50

11

1 D9 om 1 — a) D1 च (for अथ) — b) K2–4 B4m D (except Dn2 D1 2 3 9) G3 5 त्रिदिवेश्वरा, M (except M1) त्रिदिवौकस — c) T1 G1 5 M च (for वै) — d) D7 देवराज्येभितिष्ठतां — After 1^{cd}, B D (except D1 9, D2 marg) ins

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।
[D10 नित्यदा धार्मिको नृप (for the posterior half)]

— e) K1 4 5 D1 2 3 transp गत्वा and अथ D10 त गत्वा (for गत्वाथ) K3 हि, Dn Ds D3–7 तु, D9 च (for अथ) T1 G1 5 देवगधर्वा (for अथाब्रुवन्सर्वे) — After 1^{e}, M1 ins

93* देवाश्च त्रिदिवेश्वरा ।
नहुष त्व महाबाहो

2 b) K2 B2 3 D1 2 3 G2–4 M1 3 4 सर्षि° (for ऋषि), cf v l 4 K2 B2 5 Ds D10 G (except G3) M तदा (for तथा) — c) D2 9 मन्त्रिभि, T2 M ऋषिभि (for पितृभि) K4 5 D2 7 S सहित (for सहितान्) D2 7 8 S राजा (for राजन्) — d) D6 परीप्सुर् (for परीप्सन्)

3 c) B4 G3 जायता, B4m Ds D1 2 10m T G1 2 4 M ज्ञायता (M2 ज्ञायते) (for जायते) S कश्चित् (G5 *sup lin* शक्ति) (for राजा) — d) S बली शक्रस्तु (for बल शक्रे हि) G4 सर्वश (for नित्यदा)

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
परस्परभयं घोरमस्माक हि न संशयः ।
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
सुदुर्लभं वर लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सतत भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।
सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवः षड्‌ देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः । C 5 359 B 5 11 18 K 5 11 18

---

4 a) K_2 B तत , S (except G_5) सुरा (for पुन) — b) $M_{2\,3\,5}$ दिव्या (for देवा) D (except $D_{1\,2\,3\,9}$) $M_{3\,5}$ ऋषि (for सर्षि), cf v 1 2 T_2 गधर्वर्षिपुरो° — d) B त्रिपिष्टपे(!), D_1 ष्टप

5 a) $K_{1\,2}$ $D_{7\,10}$ परस्पर, D_{s1} परपर- — b) K_4 अस्मान्पाहि (for अस्माक हि) $G_{2\,5}$ तु (for हि) — c) K_1 D_{n1} षिच्यस्व, $D_{1\,3}$ S षिचस्व — d) B त्रिपिष्टपे(!)

6 a) K_5 सिद्धाना (for °यक्षाणा) — b) K_5 ग्रहाणां, M_5 रक्षसा (for ऋषीणा) M_5 पक्षिणा (for रक्षसा) — c) $K_{2\,3}$ B (except B_5) सिद्धगधर्व , T $G_{1\,2\,4\,5}$ °देवाना, G_3 M_1 दैत्याना, M_{2-5} सिद्धाना — d) S (T_2 before corr) दृष्ट्वा (for चक्षुर्-) S -वासिना (for वर्तिनाम्) — e) D_1 आसाद्य मे, $D_{3\,4\,7}$ चादास्यसे, T_1 G_5 स्यते K_1 भवान्, $K_{4\,5}$ D_9 T_1 G M पश्चात्, $D_{1\,2\,3}$ दृष्ट्वा (for पश्यन्) T_2 तेज आसाद्य दिष्ट्या त्व

7 B_1 om 7^{ab} — a) T G_4 स्व(T_2 सु)धर्मं वै (T_1 च) पुरस्कृत्य — $D_{5\,6}$ om 7^{cd} — c) K_1 मह (for ब्रह्म°) — d) T_2 $G_{1\,2}$ गोपायाशु, G_{3-5} गोपयाशु, M_1 गोपाय त्व $K_{2\,3\,5}$ D_3 T_2 त्रिविष्टप, B त्रिपिष्टप(!) — B Dn Ds D_2(marg) $_{3\,4\,7\,10}$ ins after 7 G_1, after 15^{ab}

94* अभिषिक्त स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।
धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L 1) $B_{1\,2\,4}$ Ds अभ्यषिच्यत, D_{n1} अभ्यषिच्य स, D_{n2} अभ्यषिंचत, D_7 G_1 षिच्यत (for अभिषिक्त स) B (except B_3) त्रिपिष्टपे(!) — For line 1, D_{10} subst

95* ओमित्युक्तेऽथ नहुषो देवराज्येऽभिषेचित ।

— (L 2) $D_{2-4\,7\,10}$ सदा (for तदा)]

8 Before 8, K D_{n1} $D_{1\,2\,3}$ B_5 S ins शल्य उवाच (S om उ) — a) D_{n2} Ds सुदुर्लभवर, T_2 सुदुर्लभान्वरान् — b) B (except B_3) त्रिपिष्टपे(!) — c) K_1 काले (for भूत्वा)

9 b) K_4 नदनेषु च भारत, $D_{1\,2\,3}$ नदनोपवने तथा, M_2 कदरेषु वनेषु च — c) Some MSS कैलाशे — e) $K_{1\,4\,5}$ $D_{7\,9}$ G_2 महेद्रमलये

10 b) M कीर्त्या (for कन्या-) K_5 $D_{1\,2\,3\,10}$ समन्वित (for समावृत) — c) K_1 च, K_2 B स, K_{3-5} Dn Ds D_{3-7} अथ, $D_{2\,3}$ असौ (for सन्) — d) $D_{1\,7}$ (*sup lin* as in text) T_2 $G_{2\,3}$ तथा (for तदा) K (except K_2) D_{10} चिक्रीड विधिवत् (D_{10} विविध) तदा

11 a) M_1 transp दिव्या and बहुविधा K (except K_2) शृण्वन्बहुविधा दिव्या (K_1 रम्या) — b) K (except K_2) कथा श्रुतिमनोहरा, $D_{2\,3}$ कथाश्चातिमनो — c) $K_{2\,3}$ $D_{1\,2\,3}$ B (except B_5) च दिव्यानि, T_2 विचित्राणि (for च सर्वाणि) — d) D_{n2} D_3 T_2 °स्वन (for स्वर)

12 a) K_5 तुबरु (for नारद) — c) M_2 ऋषय (for ऋतव) G_4 चापि (for षड्) — d) K_2 (before corr) $D_{7\,9}$ G_4 मूर्तिमतम् K_2 T_1 $G_{1\,5}$ उपासते

13 a) $K_{1\,2\,4}$ $D_{5\,7\,10}$ G_1 M_1 (*sup lin*) वि-, $K_{3\,5}$ B Dn Ds $D_{1\,6}$ T च (for हि) — b) B_4m D (except $D_{1\,2\,3\,9}$, D_{10} marg) दुरा (for महा°)

14 a) $K_{1\,4\,5}$ विलोक्य, T_2 सम्प्रेक्ष्य (for संदृश्य) — b) $K_{1\,4\,5}$ $D_{2\,3}$ M_2 चिंतयामास भारत — d) $G_{1\,5}$

C 5 360 B 5. 11 19 K 5. 11 19 आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर ।
तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेराङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

transp कस्मान् and मा D7 M3 4 मा (for मा) K1 4 T1 तिष्ठते, K3 सर्पति (for तिष्ठति)

15 ^{a}) K1 4 अथ, K2 5 अद्य, D1 च, D2 अपि, D8 हि (for अस्मि) — ^{b}) K2 महे (for तथे) — After 15^{ab}, G1 ins 94* — ^{d}) K2 शीघ्र मेद्य (for क्षिप्रमद्य) D9 मम (for अद्य)

16 ^{a}) K2 B अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — ^{d}) K4 B4m D (except D1 2 8 9) M1 त्वामस्मि K4 D2 5 शरणागता

17 ^{b}) D3 4 मा (for त्व) D3 4 G4 प्रति° (for मा प्र) — ^{d}) D3 4 9 G2 अत्यर्थं, G5 M2 6 अत्यत (for अत्यन्त) K1 4 सगिनीं, G2 5 M2 भोगिनीं (for भागिनीं)

18 ^{ab}) K1 Dn2 D8 युक्ता वापि, K2 युक्तां मा, K3–5 B Dn1 Ds D2–7 युक्ता चापि, D9 युक्ता च (for सयुक्ता) Ds2 दृढव्रता, D1 यतव्रता, T1 G4 5 तपस्विनीं, G1–3 M यशस्विनीं (for पति) — ^{c}) K2 transp मा and पूर्वं B2 4 यत्, M (except M2) मा (for मां) — D6 om from मा up to भवेत् in 19^{c} — ^{d}) D2 तद्दता (for ऋता ता)

19 D6 om up to भवेत् (cf v 1 18) — ^{a}) T1 G1 5 हि (for च) K1 मृषावाक्य, D10 ते वचन (for च भगवन्), see below — ^{b}) Dn Ds D3–5 7 वृथा (for मृषा) K1 भगवन् (for मृषा ते), see above K5 मृषा किंचिदिहेश्वर, D10 मृषा किंचन गीष्पते

20 ^{b}) N (except D1 2 8, D3m as in text) शक्राणीं Ds2 D1 T2 भयविह्वला — ^{c}) D9 हि त्व (for देवि) — ^{d}) D8 transp सत्य and तत् D9 देवि (for सत्य) K4 T G ते, D7 च (for तद्)

21 ^{a}) D1 T1 G1 5 राज त (for राजान) — ^{b}) K2 B D1 पुनर् (for शीघ्रम्) G2 ईदृश शीघ्रमागत — ^{d}) G3 5 एव (for एतद्) — ^{e}) Dn1 D8 G3 समानयिष्ये, D9 समानेष्यामि, Cd s as in text — ^{f}) D6 इह (for अहम्)

22 ^{a}) K1 इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव) — ^{b}) K1 3 D (except D1 2 8) शक्राणीं K5 B5 D (except Dn1 D1 3 4 6 9) T1 G (except G5) शरणागता — ^{c}) K1 G1 5 बृहस्पतिं K1 G1 5 चागिरस, K5 Dn2 D5 T G3 4 M3–5 आ(T चा)गिरस, Ca as in text — ^{d}) K4 T G1 5 नृपतिस्, B1 2 5 D1 2 8 G2–4 नहुषस् (for स नृपस्) D9 transp नृप and तदा Dn2 चुक्रोध नृपसत्तम

Colophon K1 2 4 B1–4 D T1 G1 2 M all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D1 नहुषो पाख्यान and इन्द्राणीविजय, T1 G1 2 M इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 D3 पुरोहितयान, D2 नहुषराज्य, G2 नहुषाभिषेकशच्युपरोध, M1 नहुषाभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 6 10 S 11, D2 10 — *S'loka no* K5 24, Dn 26

12

1 ^{a}) K2 D (except D1 2 8 9) G5 दृष्ट्वा, G4 M (except M1) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) K3 G4 सर्षिगणास्तथा (G4 °दा), D (except D1 8 9) ऋषि(D2 अग्नि)पुरोगमा

१२

शल्य उवाच ।

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणी चाशुभं वचः ॥ १०
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि । C 5 378 B 5.12 11 K 5.12 11

---

2 [b]) D_{10} transp त्वयि and क्रुद्धे B_1 $D_{1\ 2\ 3\ 9}$ T G प्रभो (G_4 पते) (for विभो) — [c]) D_1 T_1 त्रस्त (for त्रस्तं) $D_{1\ 2}$ ससुर (for सासुर)

3 [a]) $D_{2\ 3}$ G_{2-4} वीर (for साधो) — [b]) G_4 transp न and क्रुध्यन्ति $K_{3\ 4}$ D (except $D_{1\ 2\ 9}$) कुप्यति (for क्रुध्यन्ति) — [c]) $K_{1\ 4\ 5}$ शक्रस्य (for परस्य) — [d]) K_2 D_1 प्रसीद त्व (for प्रसीदस्व) G_3 सुरोत्तम

4 [a]) G_4 क्रोधात् (for पापात्) — [b]) Some N MSS मर्षणात् — [c]) $G_{1\ 5}$ देवराड् (for राज) — [d]) K_1 D_{s1} प्रजा (for प्रजा)

5 [d]) K_2 M_4 नराधिप, $B_{1\ 2\ 4}$ $M_{3\ 5}$ नराधिप, $D_{1\ 2\ 10}$ $G_{3\ 4}$ सुराधिप, D_9 मुनींस्तदा (for सुरा)

6 [b]) M (except M_1) तप (for यश) — [c]) S पत्यौ (M_{2-5} पतौ) जीवति से(T_2 G_{3-5} चें)द्रेण — [d]) $=7^d$ $K_{4\ 5}$ B_1 D_{10} T G च, D_1 वै (for व) G_3 नु (for न) M_{3-5} च (for नि-) M_2 स कि च न पराजित

7 $D_{1\ 9}$ om (hapl) 7 — [a]) $K_{1\ 3\ 5}$ इह, K_4 हि (for च) — [b]) T_1 G_4 सुरा (for पुरा) — [c]) $K_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{s\ 7}$ G_4 M (except M_1) वैधर्माणि, all comm as in text Ds उपधा, G_4 उपायात्, Ca d s उपधा (as in text) K_1 उपधाभिश्च, K_2 उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव) — [d]) $=6^d$ $K_{1\ 4}$ च, Ca व (as in text) B Ds $D_{5\ 7\ 10}$ T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ कस्मान्न वारित, M (except M_1) किं न च वारित'

8 [a]) K_2 B D (except D_9) transp मा and देवी $K_{1\ 3-5}$ सा (for मा) G_{2-4} देवी सा (for मा देवी) — [b]) K_4 यत्तद्, K_5 T_1 $G_{1\ 5}$ ह्येतद् (for एतद्) K_3 T $G_{1\ 5}$ M तस्या (for अस्या) $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{9\ 10}$ M_1 transp हित and पर $B_{2\ 4}$ भवेत्, T_2 M_3 वर (for परम्) — [c]) K_2 B_1 T_2 G_4 तु, T_1 $G_{1\ 5}$ हि (for च) D_6 (hapl) om 8^d–10^a — [d]) T_2 $G_{3,4}$ एतद् (for एव)

9 D_6 om 9 (cf v l. 8) — [a]) T आनयिष्याम — [b]) D_9 M यदि (M_2 यद्) (for यथा) D_1 दिव सद, T_2 तथास्तु वै (for दिवस्पते) K (except K_2) D_{10} देवराज तवातिक (K_3 D_{10} के), T_1 G सुराधिप यदी(G_4 दि)च्छसि — [c]) D_9 M देव (for वीर)

10 D_6 om 10^a (cf v l 8) K_2 B_4 D_9 S (except T_2 $G_{2\ 3}$) om the ref — [a]) K_2 B Dn D_3 $D_{1\ 3-5\ 7\ 10}$ त, D_9 ता (for ते) $K_{2\ 3}$ D_9 M_{3-5} ततो (for तदा) D_9 देवीं (for देवा) — [b]) $K_{1\ 4}$ मुनिभि (for ऋषिभि) — [c]) D_1 °स्पतेर् (for °स्पति) D_9 विप्र (for वक्तु) K_1 जग्मुर्बृहस्पतिगृह — [d]) D_{10} शक्राणीं (for इन्द्राणीं) D_1 om च $K_{1\ 4\ 5}$ B_1 D (except D_{n2} Ds D_6) T_1 G_1 M (except M_1) शुभ (for अशुभ)

11 Before 11, D_1 T_2 ins देवा — [a]) M (except M_1) G_4 जानीम (for म) — [c]) D_7 दत्त्वाभय (for दत्ता)

12 [a]) D_2 G_3 ततो, D_3 नत्वा (for ते त्वां) D_{s2} D_1

C 5 378 B 5 12 11 K 5 12 11 दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ १५

बृहस्पतिरुवाच ।

शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।

T1 G1 2 M त्वा (for त्वा) K3 बृहस्पते देवा (for देवा सग°) — ^{b}) K (except K2) D10 मुनय (for ऋषय) — ^{c}) K5 D8 प्रसादयते, D1 2 T2 G2 4 यत K D10 शक्राणी, D1 8 T2 इन्द्राणीं, D2 G2 4 इन्द्राणी, T1 G1 5 सैंद्राणी (for चेन्द्राणी)

13 ^{a}) T1 G देवेशो (for नहुषो) — ^{b}) T1 G नहुषोय, T2 देवेशोय (for देवराजो) D9 देवराजसमद्युति — ^{c}) G3 4 वरय (for वृणोतु) B (B4 m as in text) Dn2 D9 इम, D10 अमु, G3 4 त्व (for इय) K5 वृणु त त्व वरारोहे, D1 वृणोति त्वां वरा, D2 G5 वरयस्व (G5 य त्व) वरारोहे, T1 G1 (m as in text) 2 M वरयत्विय (M2 म) वरा (hypermetric) — ^{d}) T1 G1 4 5 भर्तारं K5 G5 वर्णिनि

14 ^{a}) K1 4 5 D8 10 T2 G2 3 उक्ता (for उक्ते) M1 तदा (for तु सा) G3 वरारोहा (for तु सा देवी) K1 D8 देवै (for देवी) — ^{b}) Ds D10 (m as in text) अन्वास्य (for उत्सृज्य) K1 2 4 5 सुस्वरं, K3 Dn Ds D1 3–7 10 (m as in text) सस्वन, D2 8 सत्वर, G2 गद्गद — ^{c}) K4 तु तदा (for रुदती) K1 4 देवी, D2 भीता (for दीना)

15 Before 11, T2 ins इन्द्राणी उ, G1 इन्द्राणी — ^{a}) G3 भजामि, M2 अर्हामि (for इच्छामि) — ^{b}) K1 4 5 B1–3 D3–10 M2 अन्वासितु, Ca अन्वास्य त (as in text) Cd s cite अन्वास्य K1 4 5 B2 D8 9 प्रभो, K3 विभो, D10 गुरो, G3 विभु (for प्रभुम्) B4 m Dn Ds D3–7 T2 (m as in text) पति देवर्षिसत्तम, D2 इति मत्वास्म्यह प्रभो, M1 3–5 पतिमन्वेषयाम्यह — ^{c}) Hypermetric! K2 D9 S शरण (for शरणा) M3–5 ब्रह्मस्त्व (for ते ब्रह्मन्) K4 भद्र (for ब्रह्मन्) — ^{d}) K3 Dn Ds D5–7 त्रायस्व (for त्राहि मा) D9 त्व महामते (for महतो भयात्) — After 15, K1–3 ins

96* एवमुक्तस्तया देव्या वाक्यमाह बृहस्पति ।

16 K2 3 om the ref — ^{a}) Hypermetric! K3 5 B D (except D8 9) गत (for °गता) K1 D9 न त्यजेह, D6 न भेतव्य — ^{b}) K (except K2) D (except D9) T2 निश्चय (for निश्चितम्) T1 2 (before corr) G इन्द्राणीं च यशस्विनीं, M त्वामिन्द्राणि (M2 5 णीं) मनस्विनीं (M1 °नि) — ^{c}) N (except D1) सत्यशीला (for धर्म°) — D7 (hapl) om 16^{d}–17^{c} — ^{d}) D (except D1 6 8 10, D7 om) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्) K1 3 5 D9 T1 G अनिंदिता

17 D6 om 17^{abc} (cf v 1 16) — ^{c}) K1 सत्यधर्म, K5 S (except G2) श्रुतधर्म

18 ^{a}) K (except K2) D2 6 8 एव (for एतत्) — ^{b}) D2 8 च (for वै) — ^{c}) D10 om च

19 ^{a}) S चास्य (for तस्य) K Dn2 D1 9 10 T1 G1 3 5 M1 4 (sup lin as in text) रोह (for बीज) — ^{b}) Dn तस्य (for चास्य), cf S above K2 4 D1 9 10 T2 देवो (for वर्षं) — ^{c}) = 21^{c} Cf 20^{c} D1 भीरु (for भीत) K4 (sup lin) च (for the second प्र-) — ^{d}) D1 transp न and स M1 2 om स M3–5 असौ (for स) K2 D2 उत्तमान्, K3–5 उत्तर, B (B4 m as in text) Dn Ds D2 m 3–7 10 M2 (m as in text) T2 (before corr as in text) त्रातार, D1 उत्तम, M3–5 त्राण (for अन्तर) G3 भजते (for लभते) K2 ईप्सन् (for इच्छन्)

20 ^{a}) K1 D8 स मोघ, D2 (m as in text) नोष्ण, Cs मोघ (as in text) B4 Dn1 D2 m 3 4 7 अर्थं, D1 T2 सर्वं, Cs अन्न (as in text) K2 D9 10 T1 G1 विंदते, Cs

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१
एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३

शल्य उवाच ।

अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

नहुषं याचतां देवी किंचित्कालान्तरं शुभा ।
इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५
बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६

शल्य उवाच ।

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७
ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८ C 5. 396 B 5 12 29 K 5 12 29

विन्दति (as in text) K_2 हि, T_1 G_5 वा (for च) K_2 $D_{9\,10}$ T G अप्रचेता, K_3 D_1 अल्पचेता, M_2 अप्युपेत (for अप्यचेता) — ^{b}) D_1 G_2 सर्वात्, M_2 धर्मात् (for स्वर्गात्) $K_{2\,4}$ T_2 G नश्यति (for भ्रश्यति) $K_{1\,4\,5}$ Ds_2 D_2(m as in text) $_{3\,4\,9}$ M_5 नष्टचेता, D_{5-7} चाप्यचेष्ट, D_8 चाप्यचेता, T_2 भ्रष्टचेता, G M_1 भ्रष्टचेष्ट (G_4 हृष्टचेता) — T_1 G om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) Cf 19^{c} K_4 (*sup lin*) च (for प्र) $K_{2\,3}$ D_2 शत्रवे, M_5 योत्र वै (for यो वै)

21 T_1 G om 21^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) M न जायते (M_1 *sup lin* प्रजायते), Ca d s प्रमीयते (as in text) M_1 (*sup lin*) अपि (for हि) M (M_1 *sup lin* as in text) काले (for अकाले) — ^{b}) K_1 Dn_1 Ds $D_{3-8\,10}$m विवाद, K_{2-5} D_{10} विनाश, D_9 विषाद, Cs विवास (as in text) — ^{c})=19^{c} $K_{4\,5}$ D_{10} यो हि, T_1 G_4 च (for the second प्र)

22 ^{a}) K_2 $B_{1\,2\,4}$ प्रजानन्, D_1 प्रपन्ना (for विजानन्) — ^{b}) D_1 ददामि (for दास्यामि) T_2 G अह (for इमाम्) — D_1 om 22^{cd} — ^{c}) M देवीं (for लोके)

23 ^{b}) D_{10} यन्मम (for मम च) T_1 G_4 transp च and अपि) Ds_1 $D_{1\,9}$ वा (for च) — ^{c}) $K_{1\,4\,5}$ त्रिदश (for तत्सुर) — ^{d}) K_1 T_2 om हि K_1 transp अह and शचीं T_2 शचीमिमां (for अह शचीम्)

24 D_1 M om the ref — ^{a}) Dn Ds $D_{3-7\,10}$ सगधर्वा (for तमेवाहु) D_1 अथ देव्याश्च ते प्राहु — ^{b}) S (except T_2) ऋषि (for गुरु) $B_{2\,5}$ T_1 $G_{1\,2}$ अगिरस D (except $D_{1\,2\,8\,9}$) गुरुमाहुरि(D_5 हमि°; D_6 °ह इ)द वच — ^{c}) $K_{1\,5}$ Dn Ds $D_{1\,3\,4\,6\,7\,10}$ नु, K_3 च, $D_{2\,8}$ हि (for तु)

25 G_4 गुरु (for बृह उ) — ^{a}) $M_{2\,5}$ देवि (for देवी) — ^{b}) D_5 $G_{2\,4}$ $M_{1\,2}$ कचित् D_2 तदा (for शुभा) D_1 कचित्काल शुभातरे — ^{c}) $M_{2\,5}$ इद्राणि हि T G हितमेतद्धि वै मन्ये — ^{d}) K_5 T_2 यथा, D_8 तदा (for तथा)

26 G_3 om 26^{ab} — ^{a}) $K_{2\,5}$ B D (except $D_{2\,8}$) °विघ्न सुरा, G_4 विघ्नतर, M_2 विघ्नकर M_2 काल, Cs काल (as in text) — ^{b}) K_1 transp काल and काल K_4 स्वय, D_9 तस्मात् (for काल) G_2 त हि, Cs काल (as in text) M_{1-4} निनेष्यति (for नयि°) K_3 रम्य कालो भविष्यति, Dn_1 काल न क्षपयिष्यति, D_1 काल कालेन गच्छति, T $G_{1\,4\,5}$ कालस्त घात(T_2 G_4 नाश)यिष्यति, M_5 काल विघ्नेन नेष्यति — ^{c}) D (except $D_{1\,2\,8-10}$) M_2 Cs गर्वितो (for दर्पितो) — ^{d}) B (except B_4) $D_{2\,8\,9}$ M (except M_1) बल (for वर)

27 D_7 om 27^{ab} T G om the ref — ^{a}) K_4 D_8 यथा (for तथा) $K_{1\,4}$ $D_{2\,8\,9}$ T_2 उक्तेन (for उक्ते तु) K_2 अथ चागिरसा प्रोक्ते — ^{b}) K $B_{2\,3\,5}$ Dn Ds $D_{1\,3\,6\,9\,10}$ तथा, $B_{1\,4}$ $D_{4\,5}$ तदा (for तम्) K_2 ध्रुव (for अब्रुवन्) — ^{d}) K_4 B Ds_1 $D_{2-4,\,6\,7}$ M_1 सर्वं (for सर्व-) — ^{f}) D_{10} शक्राणीय प्रपद्यता

28 ^{b})=5 13 8^{b} B_1 साग्निपुरोधस, Dn D_{2-4} चाग्नि, D_8 अग्नि — ^{c}) $D_{1\,2}$ एकाग्रा, G_5 अव्यग्रा (for अव्यग्रा) — ^{d}) T $G_{1\,2\,5}$ देवाना (for लोकाना)

29 Before 29, K_5 $B_{3\,4}$(marg) $_5$ D (except

G. 5 397 B. 5 12.29 K. 5 12.29

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ३०
एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शल्य उवाच ।
अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २
नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किंचित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

D1 2 8 9) ins देवा ऊचु — c) D1 देवि, T1 G1 5 साध्वी (for सत्या) D1 त्व (for च) — d) D1 G1 5 गच्छ त्व (for गच्छस्व)

30 a) K5 अथ (for क्षिप्र) K1 D9 तद्-, K2 3 5 D1 8 10 त्वद् (for त्वाम्) K2 3 D1 अधि (for अभि) K4 स, D10 तु (for च) — b) K1 D1 विनक्ष(D1 क्ष्य)ति स, Ds2 विनश्यति च, D7 T1 G स विनश्यति, D9 स विनक्ष्यति D (except D1 2 8 9) G5 पापकृत् (for पार्थिव) — c) K3 5 M दिवि (for देवि) — d) K3 5 Dn1 D7 G3 अवाप्स्यसि

31 Before 31, T G (except G5) ins शल्य — a) D5 6 विनिश्चित (for श्चय) K1. 3-5 मत्वा, K2 D1 ज्ञात्वा (for कृत्वा) — b) K (except K2) D1 3 4 9 10 शक्राणी (for इन्द्राणी) — c) G2 3 5 °गच्छच्च (for °गच्छत) S सव्रीळा — d)=5 13 3[d]

32 a) D1 2 8 transp दृष्ट्वा and ता K1 5 तु (for ता) D10 राजा (for चापि) — d) K1 4 कालोपहत , K3 5 D2 कालोपहत , Ds2 D1 कामोपहत°

Colophon K1 2 5 B D (except D2) T1 G2 M2 all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D3 इन्द्रजय, T1 G2 M2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 5 पुरोहितयान, D2 नहुषनिश्चय , D8 पुरोहितयान and नहुषनिश्चय , G1 2 नहुषातिक्रमे बृहस्पतिवाक्य (G2 स्पतिसवाद), M1 नहुषशचीप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5-7 10 S 12 D2 11 — *S'loka no* Dn D8 32

13

1 a) B1 दुःखिताम् (for अथ ताम्) — b) K1 transp नहुष and देवराट् D1 तथा (for तदा) — f) K2 पति वै (for पतित्वे)

2 a) K4 5 M1 3 उक्ते (for उक्ता) — c) D1 प्राकपत (for प्रावे)

3 a) K1 2 B Dn Ds D1 3-8 10 प्रणम्य सा, D9 नमस्कृत्य K2 B Dn Ds D1 3-7 हि, D9 च (for तु) Ds भर्तारं (for ब्रह्माण) G4 ब्रह्माण सा नमस्कृत्य — b) K2 B D (except D2 8-10) शिरसा तु कृताञ्जलि , K3 5 (also as in text) विष्णु च शरण (K5 णा) गता — c) K3 5 दुर्विनीतम् (for देव°) — d)=5 12 31[d]

4 a) D9 सप्राप्तु (for अह लब्धु) K (except K2) प्राप्तु, T1 G1 5 किंचित् (for लब्धु) — b) K1 3 G4 M1 2 कच्चित्, M3-5 अद्य (for किंचित्) K2 D (except D1 2 8 9) T2 G2 3 त्वत्त क(T2 G2 कि)चित्, T1 G1 5 त्वत्तो लब्धु (for किंचित्त्वत्त) — d) K2 क्वासौ कुत्र, B D (except D1 2 8) कि वा प्राप्त (by transp), T G कुत प्राप्त , M प्राप्त कुत्र K3 Dn G4 च (for the second वा)

5 a) K2 एव, B1 D1 9 एव (for एतत्) K1 च (for तु) K5 परिज्ञाय, T2 तु वै ज्ञेय (for तु विज्ञाय) — b) K4 T2 G1-3 वि (for न) K5 D1 2 8 9 S विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९
ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०
त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । C 5 417 B 5 13 17 K 5.13.17

(for प्रभो) — ^{c}) K (except K_2) त्वाहम् (for ऽह त्वाम्) — ^{e}) D_5 महेन्द्राण्या, D_1 स चैन्द्राण्या

6 T G om the ref — ^{a}) $D_{1\ 2\ 8}$ एवमस्तु महाभागे — ^{b}) N (except $D_{1\ 9}$) G_2 M_1 इह (for अभि-) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ $D_{8\ 10}$ S (T_2 after corr) स्मर, K_5 T_2 (before corr) स्मरन्

7 $K_{2\ 5}$ B D (except $D_{2\ 8}$) S (except T_2) om the ref. — ^{a}) D_9 S (except T_1 G_{3-5}) सा (for च) — ^{c}) K (except K_2) B D (except $D_{1\ 2\ 8}$) च (for सा) T_2 बृहस्पतेस्तु भवन — ^{d}) $K_{1\ 4.5}$ जगामाथ, B D (except $D_{1\ 2\ 8}$) सा जगाम, T G (except G_3) प्रजगाम K_3 सुदुःखिता, $B_{3\ 5}$ D (except $D_{1\ 8\ 9}$) यशस्विनी

8 ^{a}) M (except M_1) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च) D_8 वचस, D_9 सुवच, T_1 $G_{1\ 5}$ वचन (for च वचो) K_3 इन्द्राण्याश्च प्रतिज्ञाते — ^{b}) = 5 12 28^{b} K_1 D_8 सर्षि, Dn $D_{2-4\ 6}$ चाग्नि — ^{c}) $K_{2\ 3}$ B D (except $D_{2\ 8\ 9}$) चिंत° (for मन्त्र°) D_5 D_9 T_2 अव्यग्रा (for एका)

9 ^{a}) $K_{1.2}$ D_8 देवा (for देव-) — ^{c}) D_1 त, S (except T_2 G_4) एव (for एन) — ^{d}) S सर्वे दिवौकस (for वाक्य°)

10 ^{a}) K (except K_2) $B_{1\ 3\ 5}$ D (except $D_{1\ 2\ 8\ 9}$) ब्रह्मवध्या° $D_{2\ 8}$ T_2 असौ (for वै) — ^{b}) K (except K_2) $D_{1\ 2\ 8\ 9}$ G_{2-4} सुरगणाधिप, T_2 त्रिभुवनेश्वर. — After 10^{ab}, K_4 ins

97* क्व गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते ।,

while T_2 ins

98* अविज्ञात सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— ^{d}) K_2 $B_{1\ 3}$ D_9 G_3 सर्वतो, $B_{2\ 4}$ (m as in text) सर्वशो, D_1 सर्वस्य, T_2 सर्वं यो (for पूर्वजो) — ^{e}) T_1 G_1 सर्वदेवाना — ^{f}) K_5 विष्णो त्वा, D_1 विष्णो त्व, D_6 T_1 विष्णुस्त्व, Cs विष्णुत्व (as in text) K_4 D_6 अपि जग्मि°, D_5 अभिजग्मि, T_1 अपि जज्ञि, G_3 उपजज्ञि

11 K_3 om 11^{ab} — ^{a}) K_2 B D (except $D_{8\ 9}$) G_4 त्वद्वीर्यनिहते — ^{b}) $K_{1\ 4\ 5}$ ब्रह्मवध्यावृत प्रभो (K_1 सु) — ^{c}) K (except K_2) शक्र (for वृत) K_2 $D_{2\ 8}$ G_1 श्रेष्ठ — ^{d}) G_1 त्वद्य (for तस्य)

12 ^{a}) T_1 $G_{1\ 5}$ तु (for तद्) — ^{c}) D_1 तपसा (for मामेव) D_1 युज्यता, G_4 भज° (for यज) — ^{d}) $M_{3\ 4}$ पाल (for पाव)

13 ^{d}) $K_{1\ 4}$ D_9 M_2 भय

14 ^{a}) K_2 स्वकर्मणैव (for भिश्च) — ^{c}) K_5 Dn_2 Ds_2 $D_{1\ 6-9}$ T_1 $G_{3\ 5}$ किंचित् (for कं) K_1 $D_{8\ 9}$ T_2 G_3 $M_{1\ 2\ 5}$ इद (for इम) — ^{d}) K_1 D_8 ऋषयश्चाप्यतन्द्रिता — K_3 ins after 14 K_2, after 15^{ab}

99* शल्य उवाच ।
विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्षिपुरोगमान् ।

15 ^{a}) T_2 शुभ, G_3 तथा (for शुभा) K_2 $D_{2\ 8}$ T_1 $G_{1\ 5}$ वाणीं, T_2 वाक्य (for सत्यां) — ^{b}) $K_{3\ 5}$ Dn $D_{3-7\ 10}$ transp ता and वाणीं K_2 सत्या ताम्, T_2 परमम् (for ता वाणीम्) T_1 $G_{1\ 5}$ सत्याम् (for वाणीम्) K (except K_2) Dn D_{3-5} अशरीरिणीं, G_2 अकुतोभया — After 15^{ab}, K_2 ins 99* — ^{c}) T G transp सर्वे and सुरगणाः — ^{d}) B_1 Dn_2 सुरर्षिभि, D_1 M_{3-5} मह°

C 5 417
B 5 13 17
K 5. 13 17

यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for सह°)

16 ^{a}) K_{3} तत , D_{9} तस्य (for तत्र) — ^{c}) $K_{4\,5}$ T_{2} $G_{2\,3}$ ववृधे, G_{4} प्रवृत्त (for ववृते) B_{2} पावनार्थाय — ^{d}) K (except K_{5}) Ds $D_{5\,7\,9\,10}$ ब्रह्मवध्या°

17 Before 17, $D_{3\,4\,7}$ ins शल्य उ — ^{a}) M_{3-5} विभजन् (for °भज्य) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,2\,4}$ ब्रह्मवध्या B_{2} D_{7} वै, G_{3} च (for तु) — ^{d}) D_{10} महिलासु (for स्त्रीषु चैव)

18 Ds D_{10} om 18^{ab} — ^{a}) D_{9} T_{2} स (for स) — ^{b}) K_{5} नि सृत्य, D_{4} विभज्य — ^{c}) $K_{2\,4}$ B (except B_{4}) D (except Ds) धूत (for पूत) — ^{d}) K (except K_{2}) वृत्रहा, D_{9} बलहा, S विमुक्तो (for वासवो) D_{1} आत्मना (for °वान्)

19 ^{a}) K_{3} अचाल्य, B Dn Ds $D_{2-7\,9}$ अकपत्, D_{1} M_{2} अकल्प्य; T_{2} आगम्य (for अकम्प्य) D_{1} तस्मात्, $G_{1\,5}$ स्वस्थ (for स्थानात्) K_{5} स्वस्थानस्थ च नहुष — ^{b}) K_{2} B D बलनिषूदन (for च बल) — ^{d}) B_{2} सु- (for च)

20 ^{a}) K_{3} B D (except $D_{1\,2\,3\,9}$) T_{2} देव , T_{1} $G_{1\,3\,5}$ M_{2} भीत (for वीर) — ^{b}) D_{6} विनश्यति, G_{5} न दृश्यत — ^{d}) D_{1} T_{2} G (except G_{5}) कालकाक्षी D_{1} G_{4} च भारत (for चचार ह)

21 ^{a}) Ds $D_{1\,8\,10}$ $G_{3\,4}$ प्रणष्टे (see below) $D_{2\,3}$ च (for तु) K(except K_{2}) पुन (for तत) T_{1} $G_{1\,5}$ तत प्रणष्टे देवेशे — ^{c}) Ds D_{2} ततो (for तदा) G_{4} दीना (for देवी)°

22 Cf 1 9 4^{ab} — Before 22, M ins शची — ^{a}) K_{5} हुत चापि (for यदि हुत) — ^{c}) $K_{1\,4}$ $D_{1\,2\,8\,10}$ T G एकभर्तृकता मे (D_{1} च), B_{4} एकपत्नीत्वमेव (for °भर्तृत्वमेव) Dn_{2} $D_{2\,8}$ $G_{1\,3\,5}$ M_{2} अस्ति, D_{1} इति (for अस्तु) — ^{d}) $D_{2\,8}$ वै, M चेन् (for वा)

23 ^{a}) D_{1} पुण्य, T_{1} $G_{1\,2\,5}$ अर्घ्यां K_{1} चैताम्, D_{1} चेदम्, M_{3-5} त्विमाम् (for चेमाम्) K_{1} विद्या, D_{1} दिव्य — ^{b}) D_{1} प्रवृत्त, T_{2} प्रवृत्ते $K_{2\,5}$ Ds_{2} $D_{2\,8}$ उत्तरायणीं (K_{5} °णात्), D_{1} T_{2} चोत्तरा — ^{c}) Some MSS रात्रीं — ^{d}) K (except K_{2}) Dn_{1} $D_{3\,4\,7\,8\,10}$ सिध्यता मे रथा

24 ^{a}) K_{2} प्रीयता, K_{3} नियता, D_{1} प्रयाता, D_{5} T_{2} प्रयता D_{2} ता (for च) K_{1} वच्मि ता (for च निशा) K_{2} G_{4} $M_{3\,4}$ निशा — ^{b}) $K_{1\,2}$ उपा(K_{2} °प)तिष्ठतु, D_{9} G_{5} उपतिष्ठति K_{1} सा मयि, K_{2} मामिति, T_{1} तत्र ह — ^{c}) $K_{1\,4\,5}$ $D_{1\,2\,10}$ पतिव्रताना, K_{2} $D_{7\,8}$ G_{3} M_{5} °व्रतत्वात्, D_{9} पातिव्रत्यस्य — ^{d}) D_{9} G_{5} उपाकरोत्, G_{2} अथाशृणोत् — After 24, K_{4} ins

100* सा दृष्ट्वा ता ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K_{3} transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^{a}) G (except G_{5}) मे, M अपि (for असौ) — ^{b}) $K_{3\,4}$ वै स- (for देश) G_{3} ह, G_{4} न (for मे) — ^{c}) S प्र(G_{3} प्री)त्या होपश्रुतिर् (G_{2} तिं) K B_{4} Dn $D_{2-4\,8\,9}$ G_{4} देवीं — ^{d}) M (except M_{2}) सत्यासत्येन (for सत्य स) Dn_{1} दृश्यते, $M_{2\,5}$ दृश्यता

Colophon $K_{1\,2\,4\,5}$ B D G_{2} M_{2-5} all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G_{2} M_{2-5} इन्द्र-

१४

शल्य उवाच ।
अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २
उपश्रुतिरुवाच ।
उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।
ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९ C 5 438 B 5.14 11 K 5 14 11

विजैयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 5 B1 2 4 D3 पुरोहितयान, M1 2 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरण (M2 कथन) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 13, D2 6 12 — *S'loka no* K5 28, Dn 27

14

1 a) D10 M2 एता (for एना) K3-5 D5 6 8 10 T1 G4 5 M (except M1) रूपिणी G4 M देवीम् (for साध्वीम्) — c) K2 ततस्ता रूप

2 a) G2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी) K (except K4) B2 3 5 D (except D2 3 9) स(K5 D1 सा)प्रहृष्टात्मा (for हृष्टा सा) — b) K2 T1 G (except G3) इदम् (for एनाम्) B1 3 5 D (except D1 2 3-10) अथाब्रवीत्, T1 G उवाच तां (G4 5 *sup lin* ह) T2 सपूज्य समुवाच तां — d) K2 तत् (for का), and वरागने (for वरान) — After 2, T2 ins

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 K3 G3 4 om the ref — a) D5 9 देवी, M (except M1) भद्रे (for देवि) — c) D2 3 देवि (for चैव) G2 सप्राप्य — d) K (except K2) transp तव and सत्येन K2 भामिनि, B D (except D1 2 3 10) भाविनि (for तोषिता) T G भवत्या सत्यभाषितात्

4 a) K2 B (except B2) D (except D1 2 3-10) T2 G3-5 च (for असि) D1 2 3 युक्तासि (for युक्ता च) — b) K1 5 D3 S शमेन, K2 तपसा, B2-4 दमेन, D2 समेन (for यमेन) B3 विनयेन, D2 विषमेन, G5 च दमेन (for नियॅ) — d) D1 2 3 9 देवि (for देव) K1 5 शत्रुनिषू , G3 यत्रारिसूदन, some MSS निसूदन — e) T2 आगच्छ (for अन्वेहि) — f) D1 प्रेक्षसे (for द्रक्ष्यसे)

5 All MSS except G5 om the ref — a) K5 Dn2 D5 7 10 Cn प्रहिता (for प्रस्थिता) — b) K2 3 पृष्ठमन्वगात्, B1-3 पृष्ठतोन्वया(B3 ॅगा)त् (for सा सम) — c) D9 T1 G1 4 5 देवारण्यम् — d) G1 4 तत (for बहून्) K2(*sup lin* as in text) 5 D3 D2 3-10 तथा (for तत) — f) B2 4 आसदत्, T G आगता (for आगमत)

6 a) T1 G सुजवत (G3 उन्नत त) (for समुद्र च) — b) K D3 10 विस्तर — c) G4 आजगाम (for आस) — d) D9 T2 G1-3 लताकुल, T1 G4 5 लतायुत•

7 b) D2 3 ॅशकुनिसेवित, T1 G1 शकुनिनादित, T2 शकुनिसवृत, G5 द्रुमलताकुल

8 b) K3 सुरभीणि समतत — c) T1 अनुॅ (for उप) — d) K प्रोत्फुल्लानि (K2 पुष्कलानि) B1 च सर्वत (for सह) — After 8, K (except K5) D (except Ds D1 9 10, D2 marg *sec m*) ins

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।
गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।
[(L 2) K1-3 D3 णोद्गतनालेन]

9 a) M transp पद्मस्य and भित्त्वा D9 तु, S सा

C. 5. 439 B. 5 14 12 K 5 14 12 तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।
एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

(for च) — e) K2 Ds1 D5 T1 G1 2 5 M1 3 बिसतंतु प्रविष्ट, Cs as in text B2 4 S तु (T2 M2 त) (for च) K4 विश्रातमुपतिष्ठत — d) K4 तसा (for तत्र) M शचीपति (for शतक्रतुम्)

10 a) K3 transp दृष्ट्वा and च B1 3 5 अति, B2 D2 तु, D1 T G1 2 5 M अथ (for च) D9 सूक्ष्मरूपेण, G3 चैव रूपेण, G4 अथ सुरश्रेष्ठ (for च सुसू) — b) K4. 5 वेषेण, G3 4 सूक्ष्मेण (for रूपेण)

11 Before 11, M (except M1) ins शल्य — b) D1 विशुद्धै, Cs विश्रुतै (as in text) — c) K2 D9 स्मय (for स्तूय) T1 G1. 5 तथा, G4 M1 2 तदा (for ततो) T1 G1 5 स्तोत्रै (for देव)

12 a) K1 4 5 D2 3–10 T2 G5 इह, D1 त्वसि, G3 अपि (for असि) — b) D10 G5 नु (for तु) — After 12[ab], K (except K5) D3 ins

103* केन चास्मि तवाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 c) T1 G प्राप्तो (for प्राप्य) K3–5 B (except B1) D (except D1 2 3 9) समन्वित (for °मदान्वित) — c) K3 B1 D2 तु, T2 स (for च) M3–5 दुरात्मा स (for च दुष्टात्मा) — e) Hypermetric! K4 T1 उपातिष्ठ, T2 उपैहि, G3 आतिष्ठ (for उप) K1 B2–5 Dn2 Ds D3–7 10 T1 G1m 4 इति स, K3 4 Dn1 D1 3 9 इति मा, B1 D2 इति मा, T2 मामिह (for मामिति) K5 G5 उपतिष्ठत (G5 ति) मा क्रूर — f) T1 G1 3 5 M मयि, G2 प्रभो (for मम)

14 a) K (except K2) आयास्यसि (for त्रास्यसि) — b) T2 G2 3 M मा (for मा) — c) B1. 3 M सन्त्रस्ता, B5 Dn Ds D3–10 G4 °प्राप्ता (for °तप्ता) K1 एतेन कारणेनात्र, K3 4 D2 एतेनाह सम्रतप्ता (K4 प्य), K5 एतेन चाह सम्प्रतप्ता (hypermetric) — d) B5 Dn2 द्रुत, Dn1 D3–8 10 नून, D9 तप्ता (for प्राप्ता) G4 सततप्ताह (for प्राप्ता शक्र) — T G1 3–5 read 14[ef] after 15, followed by 104* — f) K3 5 त दुष्ट (for नहुष) D1 क्रूर (for पाप°)

15 a) B1 D2 M1 3 4 प्रकाशय स्व(B1 त्व)मात्मान, B2–5 Dn Ds D3–8 10 प्रकाशयात्मनात्मान — b) G2 दैवेन हतचेतन — c) K2 स्वमा (for समा) D1 प्रभो (for विभो) — After 15, T G1 3–5 read 14[ef] T G1 3–5 ins after 14[ef] (transposed) G2 M, after 15

104* यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदित ।
[T2 M (except M4) स, G3 हि (for च)]

Colophon K1 4 B D (except Dn2 D2) T1 G1 M3–5 all om sub-parvan name, cite only इद्रविजय (M3–5 इद्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 B1 2 4 पुरोहितयान, D2 इद्रप्रदर्शन, G1 शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रोपलब्धि, M1 शच्युपश्रुतिसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 14, D2 6 13 — *S'loka no* K5 17, Dn 18

15

1 a) K (except K5) D3 T G M2 तु (T1 G1 च) (for स) — b) T2 शचीं (for शच्या) D (except D1–4 9) ता पुनर् (for पुनरथ)

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १२
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् ।　C 5 459 B 5 15 14 K 5 15. 14

---

2 ^{a}) K (except K2) D10 T2 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्) — ^{b}) Dn D1 3 4 7 G4 5 हव्यकव्यैश्च B D (except D1 2 6 8–10) भाविनि — ^{c}) T2 इति (for नीतिम्) D1 अनु , T2 मन्त्र (for अत्र)

3 ^{a}) G2 एव (for गुह्य) D10 S om च K1 4 5 B1 D2–4 8 एव (for एतत्) K5 धार्यं (for कार्यं) — ^{b}) K2 D1 G4 ख्यातव्य (for आख्या) — ^{d}) K (except K2) वदस्व, D1 ब्रूहि त्व (for ब्रवीहि) B2 4 D (except D1 2 9 10) च सु (for तनु)

4 ^{b}) B1 जगत्प्रभो — ^{c}) K5 वशप्राप्ता, T1 G1 2 4 5 वशीभूता K1 चाह, K2 D1 9 T2 प्रीत्या (for प्रीता) G3 एव ते विनयी प्रीत्या — ^{d}) Ds2 भविष्यामि तवान्तिक

5 ^{b}) S (except G3) पत्न्या (for पत्नी) D5 पौलोमी (for पत्नी सा) — ^{c}) K5 B1 D1 2 T G1 2 4 M त (for तु) K1 4 D2 9 G3 5 एवमस्त्वित्य(D2 9 G3 स्तु त)थेत्युक्त्वा

6 ^{b}) K4 B D (except D1 9 10) सस्मितो — ^{d}) D1 2 G3 ब्रवीषि (for करोमि)

7 K1 om 7^{a}–8^{b} — ^{b}) D2 तत्कर्तास्मि प्रसीद मे — D2 om 7^{cd} — ^{d}) K4 5 करिष्यामि (for तत्करिष्ये)

8 K1 (cf v 1 7) T1 om 8^{ab} — ^{a}) S (mostly) व्रीला (for व्रीडा) — ^{b}) D1 मम (for मयि) B D (except D1 9. 10) T2 G5 विश्वसे (for स) — ^{c}) Dn1 G5 च, D1, 3 एव, D10 अह, T1 G1–4 M (except M2) ते (for वै) — ^{d}) K2 B D (except D1 2) करिष्ये (for कर्तास्मि)

9 B2 G1 5 शच्युवाच (G1 5 om उ) — ^{a}) K2 B D (except D1) M1 transp त्वया and कृत — ^{b}) K (except K1) T1 G M3 4 आकाक्ष (for क्षे) — ^{c}) K2 4 B1 D1 9 G1 3 5 transp भर्ता and मे — ^{d}) G1 5 नरा (for सुरा)

10 G5 om 10^{a}–11^{d} — ^{a}) M कार्यार्थं (for कार्यं च) D10 हृदये (for हृदि मे) D5 6 T2 तु, D9 च (for तद्) — ^{b}) T1 G1 2 4 उप (for अव) — ^{d}) K1 D7 एव, K4 5 एव (for एतत्) — ^{f}) D7 गता (for तत) M3–5 तत्तस्या (for तत स्या) K1 3. 4 D7 G3 अह (for स्या) D9 मम चेदिच्छसि प्रिय, T1 G1 ततस्त्व कर्तुमर्हसि

11 G5 om 11^{abcd} (cf v 1 10) — ^{b}) K2 B (except B4) वा, D2 च (for अथ) D2 G4 transp रथा and तथा — ^{e}) K (except K2) D10 अपूर्वं वै, B2 3 Dn Ds D3 5 6 8 9 अथापूर्वं — ^{f}) D1 T1 G1 5 M1 सुराणा (for असु)

12 ^{a}) D9 M1 3 4 त्वा (for त्वा) K2 B Dn Ds D2–8 °भागा , D1 9 °भाग (for राज) — ^{b}) K3–5 D3 4 10 मुनय (for ऋषय) K3 शसिता, D1 सशिता (for सगता) D9 T2 मुनय (T2 ऋषय) सशितव्रता

13 G2 om 13^{abcd} — ^{b}) K2 Ds M3–5 अर्हति (Ds अर्हथ) — ^{c}) K4 D1 9 T आधत्स्व, B Dn Ds D3–8 10 G5 M1 आदत्से — ^{f}) B D (except D1 2, 9 10) शक्नोति (for इच्छति)

14 S om the ref — ^{a}) K1 3 4 उक्ते (for उक्तस्) — ^{b}) K3 प्राहृष्यज्ञानदुर्बल — ^{c}) D10 भूय (for

C 5 460
B 5 15. 15
K 5 15. 15

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४
अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १५
न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६
मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १७
न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९
एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २०
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१
नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२
बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ २३
न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि) — ^{d}) T_2 इद्राणी, M (except M_4) नरेंद्र (for सुरेन्द्र)

15 Before 15, all MSS ins नहुष उ (S om उ) — ^{c}) D_2 T_2 $G_{2\ 4\ 5}$ रुचिर, G_3 कथित

16 ^{ab}) $G_{3\ 4}$ अ(G_4 ना)ल्पवीर्यौ भवति यो वाहान्न (G_4 न्स) कुरुते मुनीन्

18 ^{a}) K_3 क्रुद्धे मयि विनश्यति — ^{b}) $K_{2\ 4\ 5}$ B_1 T_1 G (except G_5) M_{3-5} सर्वे, M_2 सह (for सर्वं) — After 18, T_2 $G_{1\ 5}$ ins

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवाना लोकाना च महेश्वर ।
मयि हव्य च कव्य च लोकाश्चैव सनातना ।
[(L 2) T_2 प्रतिष्ठिता (for सना°)]

19 T_1 om 19 — ^{d}) $K_{1\ 3\ 5}$ देव (for ब्रह्म) T_2 तथा ब्रह्मर्षयोमला — G_2 (which om 19^{e}–20^{b}) ins 107* after 19^{cd} — ^{e}) K (except K_2) D_{10} माहात्म्य पश्य मे देवि, Dn $D_{3\ 4\ 9}$ पश्य माहात्म्ययोग मे — ^{f}) $D_{2\ 10}$ समृद्धिं (for ऋद्धि च) — After 19, T_2 (om line 2) $G_{1\ 5}$ ins

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवा ।
यद्यस्य तेज पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D_9 om 20, G_2 om 20^{ab} (cf v l 19) — Before 20, N (except K_1, D_9 om) T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ ins शल्य उ (T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ om उ) — ^{a}) D_1 M_{3-5} अथ, $M_{1\ 2}$ च (for तु) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तु (for च) — T $G_{1\ 3\ 4}$ M_1(om lines 1 and 4) $_2$ ins after 20^{ab} G_2 (om lines 1–2), after 19^{cd}

107* अथ सचिन्त्य नहुषो बलवीयेण भारत ।
विसृज्य सुप्रतीक च नागमैरावत तथा ।
हसयुक्त विमान च हरियुक्त तथा रथम् ।
स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।
[(L 1) T_2 $G_{3\ 4}$ वीर्येण भरतर्षभ, M_2 बलवीर्यसमन्वित]

— ^{c}) $K_{1\ 3\ 5}$ T $G_{1\ 2\ 5}$ M तु, $B_{3\ 5}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ $G_{3\ 4}$ च (for स) — ^{d}) T $G_{1\ 4\ 5}$ मुनीन् (for ऋषीन्) $K_{1\ 5}$ स ऋषीन्नियमस्थितान्, B_5 ऋषीन्नियमसयतान्

21 ^{a}) K_2 $D_{1\ 9\ 10}$ S (except T_2) ण्यावलेपेन — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1\ 2}$) T_1 $G_{1\ 5}$ $M_{2\ 4}$ मद(D_{10} वर)बलेन, $M_{1\ 3\ 5}$ बलमदेन — ^{c}) T_2 G_4 कामयुक्त K_5 D_9 G_{3-5} M (except M_5) सु-, D_1 च (for स)

22 Before 22, T_2 G_4 ins शल्य — ^{a}) $B_{1\ 2}$ D_{10} सा (for च) — ^{b}) K_2 B Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ अथाब्रवीत् (for उवाच सा) K_4 D_9 च, K_5 D_1 T_1 ह (for सा) — ^{c}) G_{2-4} शिष्टश् (for शेषो) T G च (for मे) — ^{d}) K_2 $B_{2\ 4}$ D_2 तु, G_3 च (for इह) — ^{e}) Ds $D_{5\ 6}$ त (for त्व) — ^{f}) K_1 भक्ताया

23 ^{d}) T_2 नहुषो $K_{1\ 4\ 5}$ °चेतनात्, T_2 चेतन

24 ^{b}) T_2 M_4 (*sup lin* as in text) हत (for गत) K_3 B_4 D_1 T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ एव (for एष) $B_{2\ 4}$ नृपाधम , Ds_2 T_2 G_5 नराधिप , D_9 न सशय — ^{c}) K_1 ऋषीणा च (for महर्षीणा) — ^{d}) B (except B_2) Dn Ds D_{3-8} T_2 $G_{3\ 4}$ तत (for हत) D_{10} वाहनाद्धतमगल

ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
अग्निरुवाच ।
बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
शल्य उवाच ।
तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः । C. 5 484 B 5 16 2 K 5 16 2

---

25 K2 D1 T2 om (hapl) 25[bc] — [e]) M (except M1) तु (for च) K1 अपि गमिष्यामि, K3-5 अप्याय पिष्यामि, G4 अह गमि, M (except M1) अभिगमि

26 [a]) M1 वह्नि स (for विधिवत्) — [b]) D1 2 सुमहत् (for परम) — [c]) D8 राज (for तेजा) — [d]) D1 देवराजप्रशातये — After 26, B5 Dn D2 (marg) 3-8 T2 (marg) ins

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजञ्छक्रमन्विष्यतामिति ।
[Dn2 D2-6 8 T2 अन्वेष्य, Cn as above]

27 K4 (hapl) om from मद्भुत in 27[c] up to पागमत् in 28[f] — [d]) K2 B D (except D1 9) तत्रैव (for सहसा)

28 K4 om up to °पागमत् in 28[f] (cf v 1 27) — [a]) D10 सर्वा (for चैव) — [b]) B5 Dn1 D8 4 पर्वतानि (for तांश्च) — [d]) K1 Dn Ds1 D5-7 9 विचिन्त्याथ, K2 विचीयाथ, K4 5 विजगाह, B Ds2 D2-4 8 विचिन्त्याथ, D1 विदेशांश्च, D10 समन्विष्य, T G M1 2 4 (sup lin as in text) विचिनोति (for विचीयाति) D1 महोदधीन्, G2 महामति, M4 (sup lin as in text) मनोतिग (for मनोगति) — [e]) K3 D7-9 निमिषांतर° — [f]) D2 °गत (for गमत्)

29 G3 om the ref M1 वह्नि (for अग्नि) — [b]) K3 B D (except D1 2 9) इह (for अह) — [c]) T G तथा (for सदा) — [d]) G5 °ष्टु नाहमुत्सहे·

30 All MSS om the ref — [ab]) K1 महातेजा, K2 आगिरस, K3-5 म(K4 बृ)हत्तेजा, D2 T1 G M बृहस्पति (for देवगुरु) K (except K2) D1 10 आपो (for अपो) K3 G4 महामते T2 बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो विश पावक

31 [a]) Dn1 D8 9 शक्यामि (for शक्ष्या) — [d]) M1 2 मे (for ते) K (except K2) T G1 2 4 5 महाकवे, B1 3 G3 महामते D2 प्रपन्नोस्मि महामते

32 = Manu 9 321 — [c]) T1 G (except G3) सर्वगत (for त्रग) — [d]) B3 स्व स्व (for स्वासु)

Colophon K1 2 5 B D (except Dn2) T1 G1 M2 all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D7 इन्द्रजय, T1 G1 M2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1. 4 D8 पुरोहितयान, D2 शचीवाक्य, G2 इन्द्रान्वेषणे अग्निबृहस्पतिसंवाद, M1 2 इन्द्रान्वेषण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 15, Dn2 16, D2 6 14 — *S'loka no* K5 35, Dn 34

16

1 [ab]) = (var) 1 220 22 K4 D1 T2 G3 4 M2 भूताना (for °देवाना) — G3 (hapl) om 1[bc] — [c]) K1 अग्ने (for अन्त) K1 3 4 D9 सर्वभूतेषु G4 त्वम तश्चरसि भूताना (hypermetric!) — [d]) G5 त्वमसि

C 5 484 B 5 16 2 K 5.16 2 त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५
त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६
त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

(for चरसि)

2 2^{ab}=(var) 1 220 23^{ab} — ^{a}) K (except K_2) transp आहु and एक Cs as in text — T_1 om 2^{cd} — ^{c}) D_1 व्याप्त (for त्यक्त) $K_{3\ 5}$ D_{10} हीद, D_9 चैतत्, G_2 सर्वं, G_4 इद, M_2 सह (for चेद) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ न स्याद् (for नश्येद्) K_3 विनश्यति न सशय, D_1 अन्य न स्याद्धुताशनात्

3 =(var) 1 220 25 — ^{a}) K_1 $D_{1\ 2\ 9}$ तुभ्य कृत्वा (by transp), K_{3-5} T G (except G_5) तव कृत्वा — ^{b}) $K_{1\ 4\ 5}$ सत्कर्म, K_2 B_4 Ds $D_{5\ 7\ 8\ 10}$ T_2 G_2 °विहिता — ^{d}) K (except K_2) D_9 T G (except G_5) पुत्रै (for सुतै)

4 ^{a}) K_1 Ds D_1 हव्यवाह M त्वम(M_2 द)ग्ने हव्यवाहस्तु ($M_{1\ 2}$ स्त्व) — ^{c}) Ds यजते D_2 सत्रे, T_2 यज्ञैस् (for सत्रैस्) — ^{d}) K_1 यजति, T_2 मन्त्रैश्च, G_3 यच्छति (for यज्ञैश्च) K_1 T_1 $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ परमा(G_2 च वरा, G_4 विविधा)ध्वरै, G_3 परमेश्वर

5 ^{a}) K_1 D_{s2} द्रष्ट्वा (for सृष्ट्वा) K_4 त्वम् (for त्रीन्) G_1 हव्यवाह, M_2 जातवेदा K_5 सृष्ट्वा च लोकाञ्छ्रुतिमान्हव्य — ^{b}) D_9 S (except T_2 $G_{2\ 3}$) transp प्राप्ते and काले $K_{2\ 3\ 5}$ G_4 समृद्ध, D_6 प्रसिद्ध, T_2 समस्तान् (for समिद्ध) — ^{c}) B (except B_1) D (except D_1) त्व सर्वस्य (for सर्वस्यास्य) K_4 जगतस्त्व (for भुवनस्य) $K_{3\ 5}$ त्व प्रसूति (for प्रसूति)

6 =(var) 1 220 26 — ^{a}) D_2 एव (for अग्ने) — ^{b}) B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ T_2 (before corr as in text) मनीषिण, M (except M_1) महाद्युते (for त्वमेव हि) G_{2-4} च (for हि) D_2 खे विशत्काश्च विद्युत — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B Dn $D_{2-4\ 6\ 7}$ वहति, Ds G_4 दहते — ^{d}) B_1 भानव, B_{2-5} D (except $D_{1\ 2}$) हेतय (D_9 व), T_2 दीप्तय, G_1 रश्मिभि, G_5 रश्मय, Ca d s हायना (as in text)

7 7^{ab}=(var) 1 220 28^{ab} — ^{a}) K_2 T_2 त्वयापो, G_3 त्वयासीन् (for त्वय्यापो) $K_{2\ 4}$ D_{10} विहिता° (for (for नि) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ विश्व (for सर्व) — ^{c}) D_9 अस्तु (for अस्ति) — ^{d}) T_1 $G_{1\ 5}$ सुव्रत (for पावक)

8 ^{a}) T_2 G_5 M स्वा, G_4 त्वा (for स्व) D_9 विशते सर्वा (for भजते सर्वो) — ^{b}) K_5 T_1 G_1(*sup lin* as in text) 4 विशतु (for विशस्व) — ^{c}) K_5 D_9 G_3 M (except M_2) त्वा (for त्वां) — ^{d}) T G ब्रह्म- (for ब्राह्मैर्)

9 N (except D_3) M (except M_1) om the ref — ^{a}) B D (except $D_{2\ 8-10}$) T $G_{1\ 2\ 5}$ हव्यवाद् स (for °वाहो) — ^{b}) K_4 $D_{2\ 10}$ T_1 G_{1-3} कविसत्तम — ^{c}) D_9 उवाचेद (for अथोवाच) — ^{d}) K_1 उत्तर, D_{s2} G_2 अब्रवीत् (for उत्तमम्) — ^{e}) M (except M_1) transp ते and शक्र G_4 अह (for ते) — ^{f}) K_2 $D_{1\ 2}$ अह (for ते)

10 Before 10, $K_{3\ 5}$ B D (except D_{s1} $D_{1\ 3}$) $G_{4\ 5}$ M ins शल्य उ (S MSS om उ) — ^{a}) D_2 विचित्य (for प्रविश्य) — ^{b}) B_1 सपर्वता, D_2 समुल्बणा (for सपल्वला) — ^{c}) Dn $D_{3\ 4}$ आससाद (for आज) $K_{1\ 4\ 5}$ तद्वै, K_2 D_2 S तत्र (T_2 M_1 तत्तु) (for तच्च) — ^{d}) M_{3-5} transp गूढ and यत्र $B_{2\ 4}$ शचीपति (for शत)

11 ^{a}) G_4 सत्पार्चि, $M_{2\ 3\ 4}$(*sup lin*) 5 सरसि (for पद्मानि) — ^{c}) K_4 अभ्य°, Dn $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ अपश्यत्स, G_3 अथा (for अन्व) Dn $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ तु (for स) — ^{d}

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२
गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६

त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
त्व देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७
पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०

बृहस्पतिरुवाच ।

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।

C 5 505
B 5 16 21
K 5 16 21

MSS बिश, विस or विश also B (except B_1) Dn D_3 D_{3-8} $_{10}$ तदा, D_2 स्थिर, G_4 प्रभु (for स्थितम्) T_2 बिसम्मध्ये व्यवस्थित

12 ^{a}) S (except G_3) आगम्य $D_{2\ 9}$ M_2 च पुनस्, M_{3-5} सरसस् (for च ततस्) — ^{b}) D_{10} M_2 समा (for तमा) K (except K_5) B_{1-3} $D_{2\ 9\ 10}$ बृहस्पतिं — ^{d}) K_2 तत्वाश्रय, S (except T_2) सूत्राश्रित

13 ^{a}) D_9 S (except M_2, G_1 before corr as in text) गधर्व- (for गन्धर्वैः) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ पौराणै (for पुरा°) D_1 कविभिर्, G_3 स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्) T_1 $G_{1\ 5}$ दिव्यै (for देव) M विविधाभिश्च स्तुतिभि

14 ^{a}) T_1 $G_{1\ 5}$ शत्रु (for शक्र) — ^{b}) K_2 $D_{2\ 9}$ T_2 M दानवस्, D_7 दारितस् (for दारुणस्) K_1 तथा (for त्वया) — ^{c}) D_{10} उभौ (for एव) — ^{d}) D_9 अथोभौ, D_{10} सहतौ, T_2 तथा तौ K_{3-5} $B_{2\ 4}$ D_{10} घोरदर्शनौ

15 ^{b}) D_9 T_2 G_4 सर्वं (for सर्वाञ्) K_4 om from 15^{c} up to हत in 16^{c} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_1 M (except M_1) वज्र, K_3 B (except B_1) Dn D_{2-8} शक्र, $D_{3\ 2}$ च हि (for वज्रिन्) — ^{d}) D_3 D_{10} मह, T_1 $G_{1\ 5}$ ऋषीन्देवान् (for देवर्षींश्च) K_5 स्वयमागतान्, D_9 च सनातनान्, D_{10} समुपागतान् (for च समा)

16 K_4 om up to हत in 16^{c} (cf v 1 15) — ^{b}) G_3 लोकान् (for लोका), and (by corr) प्रभो (for विभो) T_2 त्वया लोका सुरक्षिता — ^{c}) T_2 दाय (for °साद्य) — ^{d}) B Dn_1 D_{2-4} तेजोति (for °तेजोप)

17 ^{a}) B (except B_1) देवेषु (for °भूतेषु) Dn D_3 $D_{2-8\ 10}$ शरण्य (for वरेण्य) K_{3-5} D_9 S वरो ($K_{3,4}$ D_9 समो, K_5 सम) वरेण्य ($K_{4\ 5}$ T_2 ण्य) (for वरेण्य ईड्य) — ^{b}) D_9 समो, G_3 पर (for सम) D_2 एव (for इह) — ^{c}) K_5 शश्वत् (for शक्र) — ^{d}) K_1 G_5 अभिमान, K_4 D_7 महिमा त्व, T_2 शत्रुमाजौ, G_4 अतिमान (for महिमान) $K_{1\ 3-5}$ गतिश्च, G_4 च शक्र, G_5 च कर्ता, Cd s चकर्थ (as in text) K_2 त्व देवानामापद हसि नून

18 ^{a}) K_2 त्राहि, G_4 पासि (for पाहि) K_2 D_2 T_2 G (except G_5) transp देवान् and लोकान् K_3 $B_{2\ 4}$ Dn D_{3-8} सर्वान्, D_9 M (except M_1) लोकान् (for देवान्) K D (except D_3 $D_{5\ 8}$) T G च, M (except M_1) स्व (for स) D_9 माहेद्र (for -लोकाश्च) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ G_5 त्वमवा (for बलमा) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_2 T G तु, D_9 अथ (for च)

19 ^{a}) K_2 om च D_{10} पुरेव (for स्व चैव) G_5 आदाय (for आस्थाय) — ^{b}) K_2 सर्वभूत, D_8 (by transp) स बभूव — ^{c}) K_1 D_3 गुरून् (for गुरु) K_1 देवान् (for देवो) — ^{d}) K_5 B D (except D_1) अव (D9 उपा) स्थित

20 ^{a}) D_1 G_4 वै (for वो) — ^{b}) M बल (for सुर) — ^{c}) K_2 स, D_9 तु (for च) $K_{1\ 4\ 5}$ D_{10} अपि (for सु) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 9}$ $G_{2\ 4}$ M_{3-5} स (for य) B Dn D_3 D_{2-8} यो वै लोकाननाशयत्

21 ^{a}) K_1 मानवो (for मानुषो) D_6 (hapl) om from राजा up to नहुषो in 22^{a} — ^{b}) K (except K_2) बलवीर्येण तेजसा, T_2 महर्षिगण° — ^{c}) $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{9\ 10}$ T_2 अनुप्राप्य (for प्राप्त) — ^{d}) D_9 M बाधति नो (for नो बाधते) G_{2-4} अधिक (for भृशम्)

C 5. 505
B 5 16 21
K 5 16 21

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवाना प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त
त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पद तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३
गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र
त्व नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्व तपसा तेजसा च ॥ २४
एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै
राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः
कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५
तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता
न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे
बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

---

22 D6 om up to नहुषो in 22^{a} (cf v l 21), Dn1 om the ref K2 B Ds D1 5 7-10 शक्र (for इन्द्र) — ^{a}) K D2 7-9 G3 4 M3-5 तु, B2 Dn D3 4 च, B4 वै (for नु) K (except K2) मानुषो (for नहुषो) G2 5 राजा (for राज्य) — ^{b}) K1 5 Ds2 G4 प्राप्य (for प्राप) D10 मानुष (for दुर्लभम्) T2 M देवाना प्राप्तवान् विभो (T2 नृप, M1 प्रभो), G5 देवराज्येभिषेचित — ^{c}) G2 सयुक्त (for वा युक्त) — ^{d}) Ds वो, T1 G अथ (for वा) — After 22, T1 G (except G3) ins

109* तत्सर्वं कथयध्व मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।
[G4 कथयस्व त्व (for °ध्व मे)]

23 T2 G2 om the ref G4 गुरु (for बृहस्पतिरु°) — After the ref, S ins

110* त्वयि प्रणष्टे देवेश विश्व प्रव्यथित जगत् ।
परस्परभयोद्विग्न बभूवार्तमराजकम् ।
ततो देवै सगन्धर्वै सर्षिसघै सपावकै ।
मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचित ।

[(L 1) T2 प्रविष्टे, M2 3 प्रनष्टे (for प्रणष्टे) — (L 3) G2 5 ऋषिवर्यै (G2 र्यै), G4 सर्षिसिद्धै (for सर्षिसघै)] — ^{a}) T1 G1 2 4 5 M1 (*sup lin*) 2 ततो, M1 3-5 यतो (for देवा) Ds T1 G1 4 5 M नाकामयत, D1 9 10 आकाम, G2 न काम (for अकाम) G3 ततो हि ता शकुना कामयन्त — ^{b}) S (except T2) राज्य त्वया त्यक्तमिद महात्मन् — ^{c}) D1 तथा, S ततो (for तदा) T1 G1 5 महर्षय (for अथर्षय) — ^{d}) B Dn Ds D2-8 °मुख्या, D9 T2 सिद्धा° (for °सघा°)

24 ^{a}) K1 2 Dn D1-4 9 S transp शक्र and तत्र — D4 (hapl) om from राजा up to देवै in 25^{a} — ^{b}) K3 transp नो and राजा — Dn2 G4 5 om भव K4 भव वै (for भव) B1 T G1 3 भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य) — ^{c}) K5 G5 अस्ति शक्ति (for अस्मि शक्त) — ^{d}) T2 हीनस्त्वह, M आप्याययध्व (for आप्यायध्व) B (except B1) D (except D1 2 9, D4 om) मा (for च)

25 D4 om 25^{a} (cf v l 24) — ^{a}) K1 3 4 स एवमुक्तो, K2 एव युक्तो, K5 B1 D9 G5 एवमुक्तो, D1 T1 G1 एव चोक्तैर् (D1 क्ते) D10 सर्षिदेवै (for चापि देवै) — ^{b}) G3 रूप (for वीर्य) — ^{c}) T2 त्रैलोक्य M3 4 om च T1 G1 5 M1 अस्मिन् (for च) M1 प्राप्तराज्यस् (for प्राप्य राज्य) K4 B (except B1) D (except D9) G2-4 महर्षीन् (for तपस्विन) — ^{d}) D10 transp कृत्वा and वाहान् K1 D9 लोक, D1 लोके (for लोकान्) M3-5 महात्मा (for दुरा)

26 ^{a}) M (except M1) °हण (for °हर) — ^{b}) T G त (for त्व) D2 त नहुष, T1 G त्व नहुष (for नहुष वै) M त पश्येस्त्व नहुष मा कदा — ^{c}) B2 5 Dn Ds D5-9 G4 भृशार्ता, D2 प्रयाता (for भयार्ता) — ^{d}) B1 न पश्यति, B2-5 Dn Ds D2-10 G2 4 न पश्यते, D1 दृश्यते ते, G3 पश्यतो वै (for न पश्यन्तो) B D G2 4 चरत (for चरन्ति)

27 ^{a}) K1 T G ब्रुवति (for वदति) — ^{d}) G4 transp देव and सोम Ds D10 om the first च

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८
स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुषो घोररूप-
स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९
ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०
इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१
ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भवितामे तवापि
ऐन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२ C 5 517 B 5. 16. 32 K. 5 16 34

---

28 a) K5 G3 समागत्य — b) D10 शक्र (for चैव) — c) Dn G4 M1 3 4 त्वा (for त्वां) T G अद्य सर्वे (for अक्षतं च) — d) Dn Ds1 D3-5 7 पश्याम वै, D8 पश्यामि वै, T2 सपश्यामो K D1 2 10 पश्याम देवेंद्र पुन समग्रा

29 a) After यथावत्, N (except K1 3 5) T (T2 marg *sec m*) ins

111* च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्र ।
• उवाच चैनान्

[(L 1) K2 प्रतिपूज्येह राजा, D10 नृपलोकपालान् — (L 2) K2 सद्यो मन्ये निहतारिं शक्र]

— D9 om from प्रतिभाष्य to स्यान्तरेण in 29b K प्रतिपूज्य (K2 °भाष्य), M परिभाष्य — b) K1 3 5 सनोदयन्, K2 4 B D (D9 om) G2 °चोदयिष्यन्, M3 4 °चोदित (for चोदयन्) D7 नहुष च (for नहुषस्य) T G M1 अतरायम्, Cd s अतरेण (as in text) — d) S (except G1) तस्मात् (for तत्र) K1 D2 10 साहाय्य, D5 7 सह्य K1 transp दीयता and मे S (except G5) वै (for मे)

30 a) G3 तत् (for ते) T G तु (G3 ते) (for च) K4 5 °कल्पो (for °रूपो) — b) Ds2 T G1 3-5 दृष्टिर्विष (G3 4 षस्), G2 षष्टिर्वर्षं (for दृष्टी) K3 4 G M बिभेम, T बिभेमि K1 B Dn Ds D6 ईश, K2 D10 शक्र, T2 घोरं (for देव) D7 दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शं — c) K1 Ds G2 चेद्राजा, K2 B Dn D3-8 10 G1 3-5 चेद्राजान (K2 °जा त), D1 चेंद्र जानन्, D2 देवराज (for चेद्राजन्) D9 त्वा चेद्राजासौ नहुष पराजयेत् — d) K1 3 5 B2-5 Dn Ds D3-8 10 G1 (after corr) ततो, K2 B1 D1 ते वै, K4 G3 त्वत्तो, D2 T G1 (before corr) 2 4 5 M1 त वै, D9 न वै (for तद्वै)

31 a) K5 अर्वाग् (for अब्रवीद्), and अयम् (for भवान्) M3-5 भगवान् (for भवतु भवान्) K3 इद्रश्च पूर्वं वरुणश्च पश्चात् — b) K5 सहाभिषेक, B (except B1) Dn Ds D3-6 मयाभि° — c) K3-5 सप्राप्नुयु, D2 9 प्राप्नुवत्वद्य, D10 संप्राप्नुवता, T G M1 (orig) अवाप्नुता (T2 अवाप्याह, G4 सप्राप्नुता), M (M1 *sup lin*) अवाप्तवान् (for सप्राप्नुवन्त्वद्य) K (except K2) D2 9 T G सहिता (T2 °तो) देवताभि (K1 °ताश्च), D10 सह देवताभि, M नहुषो (M1 सहितो) देवताभि (for सहैव तेन) Dn D3-7 दैवतै, Cs तेन (as in text) D1 (corrupt) प्राप्नुवत्वद्य देवता सहिता भीरुरूप — d) G5 रिपून् (for रिपु) K4 B Dn Ds D1 3-8 T1 G1 रिपु जयाम, D9 रिपुजय, M ज(M1 ज्ञा)यामहे B (except B2) Dn1 D3-8 त (D7 वै) नहुष (for नहुष) B1 D2-4 9 10 G4 रूप (for दृष्टिम्)

32 a) D1 अनल प्राह (for ज्वलनोऽप्याह) T1 2 (m as in text) G ततस्त्वग्नि (G1 2 स्त्वमग्नि) प्राब्रवीदिंद्र भाग — b) K1 4 5 वै (for मह्य) Dn भवत् (for तव) K1 साहाय्य, Ds D7 8 सह्य (for साह्य) D2 करोमि (for करिष्ये) — c) M3 4 तदाह G3 om अग्ने and reads इति (for अपि) — d) K1 3 5 ऐद्राग्न्योर्, K4 B1-3 5 D2-4 6 7 चेद्राग्न्योर् (K4 ग्न्यो), B4 Dn Ds D1 5 8 चैंद्राग्न्योर् (Dn1 °ग्नौ, Dn2 ग्नो, Ds ग्न्यो, D5 ग्नोर्) D9 चेद्राग्नौ भाग एतौ महान्तौ

33 Before 33, except K2 all MSS ins शल्य उवाच (S om उ) — a) K (except K2) एतत्, M तत (for एव) T2 G समन्य (G2 सयम्य), M सत्कृत्य (for सचिन्त्य), cf v 1 34 — T1 G1 5 transp 33cd and 34ab — d) K3 राक्षसाना, B1 धनदाना (for धनाना च) T G चाधिप (T2 G4 अधिप) (for च प्रभु) K3, 5 Ds D1

C 5. 518 B 5 16 33 K 5. 16 c8 एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३
वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।
अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३

इन्द्र उवाच ।
स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४

शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M_1 *sup lin* as in text) तदा (for तथा)

34 T_1 $G_{1\,5}$ transp 33^{cd} and 34^{ab} — ^{b}) T_1 G_1 हि (for अपि) T_1 $G_{1\,5}$ अपि (for तथा) — ^{c}) K_5 D_5 D_8 G_2 आधिपत्ये (for °पत्य) — ^{d}) K_3 D (except D_5 $D_{1\,2\,9\,10}$) सचिंत्य (for सत्कृत्य), cf v 1 33 N (except $K_{1\,2\,4}$ D_5) T $G_{1\,2\,5}$ तथा (for तदा)

Colophon $K_{1\,2\,4}$ B D (except Dn_2 D_9) $G_{1\,2}$ $M_{2\,3}$, all om sub-parvan name, cite only इद्रविजय ($G_{1\,2}$ $M_{2\,3}$ इद्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* $K_{4\,5}$ पुरोहितयान, M_{2-5} इद्रप्रत्यक्षी(M_2 °क्ष)करण — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 Ds_1 $D_{5\,7\,8\,10}$ S 16, $D_{2\,6}$ 15 — *S'loka no* K_5 Dn 34, D_8 36

17

1 ^{a}) D_9 एव (for अथ) B_1 G_3 सचित्यया(G_3 °मा)नस्य, D_9 चितयतस्तस्य — ^{d}) N (except K_2) सदैवतै, T G सहाम(G_2 सु)रै — ^{f}) D_2 प्रत्यपद्यत

2 ^{a}) S तत्र (T_2 अथ) (for अर्च्य) Dn_2 G_3 $M_{2\,4}$ देवेंद्र — After 2, S ins

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराज शतक्रतुम् ।
दिष्ट्या धर्मे स्थितो लोके दिष्ट्या लोका प्रतिष्ठिता ।

[(L 1) T_1 $G_{3\,5}$ पश्यामि — (L 2) M_1 धर्मे स्थितो लोक] — T G cont M ins after 3^{ab}

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^{a}) Dn $D_{3\,4}$ अद्य (for च) D_1 नष्ट, M दग्ध (for भ्रष्ट) — ^{b}) M तिमिर च प्रणाशित — After 3^{ab}, M ins 113* — ^{cd}) S (except T_2 G_{2-4}) transp हतारिं and भवन्त K_2 B_1 D_1 M_1 पश्यामो D_1 सर्वं एव च, G_2 M_2 बलसूदन, $M_{1\,3-5}$ वलसू

4 D_1 शल्य (for इन्द्र उ°) — ^{a}) D_1 तु, S (except G_3) वै (for ऽस्तु) — ^{b}) M_2 प्रीतोस्मि S transp दर्शनात् and तव — ^{d}) Some MSS अर्घं

5 K $D_{1\,2\,9}$ S om the ref — ^{a}) K_1 हि, $K_{4\,5}$ D_9 T_1 $G_{1\,5}$ च, D_1 तद् (for तम्) K_3 पूजितेषूपविष्टेषु — ^{b}) K_4 आसीन (for आसने) K_2 T_2 मुनिपुगव — ^{c}) $D_{1\,2}$ देवेंद्र (for देवेश) S (except T_2) पप्रच्छ देवदेवेश — ^{d}) K (except K_2) राजसत्तम, D_2 T_2 मुनिसत्तम (for ब्राह्मण) D_1 प्रहृष्टवदनस्तदा, D_9 प्रहृष्टे नांतरात्मना, T_1 G M तदा त नहुष प्रति

6 Before 6, M ins इद्र — ^{a}) T G श्रोतुम् (for एतद्) G_2 एव हि (for इच्छामि) M अह ब्रह्मन् (for भगवन्) — ^{b}) K_5 तपोधन, D_{10} त्वयानघ (for द्विजो) — ^{d}) D_1 कामनिश्चय, D_7 पापदुर्मति

अगस्त्य उवाच ।
शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।
अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।
ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १४
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५　C 5 637 B 5 17 17 K 5 17 17

7 ^{b}) G_{3} मदाद् (for यथा) M सुदुर्मति (for दुरा) — ^{c}) D_{10} transp स्वर्गाद् and भ्रष्ट — ^{d}) $K_{2\ 4\ 5}$ $B_{1\ 3\ 5}$ Ds D_{10} बलगर्वित , D_{2} वरदर्पित

8 G_{5} om 8^{ab} — ^{ab}) M श्रीमत (for श्रमार्ता) K_{3} B (except B_{1}) Dn Ds D_{3-8} च, D_{10} त (for तु) D_{10} च (for त) $K_{1\ 5}$ M पापकर्मिण, D_{2} पापचारिण T G (G_{5} om) ऋषयस्तु परिश्रान्ता वाह्यमाना दुरात्मना — ^{d}) K_{5} (m as in text) D_{7} M_{3} र्षयोबला — ^{ef}) D (except $D_{1\ 2\ 9}$) transp संशय and नहुष $K_{1\ 2}$ M_{3-5} देवा , D_{8} T_{2} देव, D_{10} घोर, M_{2} देव K_{2} जयिना (for जयता) K (except K_{3}) Ds $D_{2\ 5\ 7}$ T $G_{4\ 5}$ वर, $D_{1\ 9}$ G_{2} वरा (for वर) M पापचेतन (for जयता वर)

9 ^{a}) $K_{3\ 5}$ इमे वै, Cs य इमे (as in text) K (except K_{3}) M_{1} ब्राह्मणा , Cs as in text — ^{c}) $K_{1\ 4\ 5}$ D_{1} प्रमाणा, Cs प्रमाण (as in text) — ^{d}) D_{2} पार्थिव (for वासव) — ^{f}) S सहसा (for तमसा) K_{1} Dn_{1} $D_{1\ 4}$ गूढ (for मूढ)

10 $D_{2\ 6}$ ऋषिरुवाच, M_{2} ब्रह्मर्षय — ^{a}) G_{4} अथा धर्मेण वृत्तस्त्व — ^{b}) T $G_{1\ 5}$ transp धर्मं and न D_{2} स्वधर्मं, G_{2} M अधर्मं (for धर्मं न) D_{2} नोपपद्यसे, T_{1} $G_{1\ 5}$ च जिघृक्षसि, T_{2} प्रतिगूहसे, $G_{2\ 4}$ M प्रतिगृह्णसि $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{9\ 10}$ (*sup lin* as in text) स्वमत (D_{9} अधर्मं) च प्रशससि, G_{3} धर्मं प्रतिजिहीर्षसि — ^{c}) $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 3\ 4}$ एकम् (for एतद्) — ^{d}) $K_{1\ 4\ 5}$ D_{9} पूर्वोक्त च, $D_{1\ 5}$ $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 2}$ पूर्वप्रोक्त G_{3} मनीषिभि

11 ^{a}) K_{1} B_{4} तु, K_{2} T_{2} G_{2-4} सन् (for स) — ^{b}) K_{3-5} D_{2} S (except $M_{2\ 5}$) ऋषिभि. (for मुनि) $K_{1\ 5}$ Ds_{2} D_{9} G_{3} वासव

12 ^{a}) K_{1} S (except G_{3}) ह्रत , K_{5} $D_{2\ 8}$ गत (for हत) $K_{1\ 4\ 5}$ B D (except $D_{1\ 9}$) च, $K_{2\ 3}$ असौ, T $G_{1\ 2\ 4}$ सन् (for स) — ^{b}) $K_{1\ 4\ 5}$ स नि श्रीक , G_{4} अश्रीकश्च B_{5} शचीपति , Dn $D_{3\ 4}$ महीपति — ^{c}) $M_{1\ 3\ 4}$ अत (for तत) K_{4} $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ तमसा विग्न, Ds $D_{5\ 7\ 8}$ (before corr) सहसाविग्न, D_{10} सहसोद्विग्न, G_{4} अहमुद्विग्न, M ऋषय क्रुद्धा — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B_{2} Dn $D_{2-4\ 9}$ भृशपीडित (K_{2} $D_{2\ 9}$ त) M अवोचन्भय (M_{2} न्भृश)पीडिता

13 ^{a}) M पूर्व (for पूर्वै) K_{3} Dn D_{3-6} ब्रह्मन्, B_{1} D_{8} कर्म, D_{2} वर्त्म, S मार्ग (for ब्रह्म) — ^{c}) D_{2-4} अदृष्ट (for अदुष्ट) $K_{3\ 4}$ $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ मे (for वै) — ^{d}) K_{1} यस्त्व, K_{2} यन्मा, D_{10} यन्मे, G_{3} यस्य, G_{4} यस्मान् (for यच्च) $K_{1\ 4\ 5}$ Ds मूर्ध्नास्पृश (Ds शन्), D_{9} मौर्ख्यात्स्पृश , D_{10} मूर्ध्न्यस्पृशन् T $G_{1\ 2\ 5}$ यन्मूर्धन्यस्पृश (G_{2} शन्) पदा

14 ^{a}) M देवान् (M_{2} एतान्) (for मूढ) — ^{d}) M_{2} ह्रतप्रभ

15 ^{a}) D_{3} $G_{3\ 5}$ परिभ्रष्ट — ^{b}) $K_{4\ 5}$ Dn_{1} D_{1} महीतले — ^{d}) B_{1} T_{2} भवान्, T_{1} G M महीं (for महान्) — ^{e}) M चरिष्यसि च (for विचरि) $K_{1\ 2\ 5}$ D_{2} चीर्णेन, K_{4} T_{1} G $M_{1\ 2}$ पूर्णे च, D_{1} चीर्णे तु, D_{9} T_{2} M_{3-5} पूर्णे तु (for पूर्णेषु) — ^{f}) D_{2} G_{2} तत (for पुन) T G गमिष्यसि (for अवाप्स्य) — $K_{3\ 5}$ D_{8} T G M_{1} ins after 15 M_{2}, after 16^{ab}

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिर नाम तव वशसमुद्भवम् ।

C 5 537 B 5 17 18 K 5 17 19

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७

शल्य उवाच ।

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८ .

शल्य उवाच ।

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १
पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G $M_{1\ 2}$ cont

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 ^{a}) K_1 $D_{1\ 2\ 3}$ G_2 असौ (for स) — After 16^{ab}, K (except K_2) D_8 ins

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतन ।
[K_3 D_8 पापपूरुष]

On the other hand, after 16^{ab}, M_2 ins 114* and 115* (cf v l 15) — ^{d}) S (except $M_{2\ 5}$) ब्रह्मर्षि° (for ब्राह्मण)

17 ^{a}) B (except B_2) त्रिपिष्टप(!) D_9 समासाद्य (for प्रपद्यस्व) — ^{c}) Dn Ds D_9 जितामित्र — ^{d}) K_1 महात्मभि (for मह°)

18 $K_{1\ 4\ 5}$ S (except G_5 M_1) om the ref — ^{b}) Ds सेविता — ^{c}) G_4 ऋषय (for पितर) D_{10} पितरो वसवो यक्षा — $K_{1\ 3\ 5}$ om 18^{d}–19^{a} — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2\ 3}$ S transp भुजगा and राक्षसा D_8 भुजगाश्चैव राक्षसा

19 $K_{1\ 3\ 5}$ om 19^{a} (cf v l 18) — ^{a}) K_2 B_1 $D_{1\ 2}$ पनगाश्चैव, K_4 शतशश्चैव, T_1 $G_{1\ 5}$ किनराश्चैव, T_2 G_4 प्सरसश्चैव, $G_{2\ 3}$ $M_{1\ 2}$ सर्वशश्चैव, M_{3-5} सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 5}$ गधर्वाप्सरसा गणा , D_9 किंनराश्च सहस्रश , T_2 G_4 सर्वे देवगणास्तथा — ^{c}) K_3 $D_{2\ 3}$ G_3 चैव (for शैला) — ^{d}) K_3 समुद्रा (for सागरा)

20 ^{a}) $K_{4\ 5}$ B D (except Ds $D_{5\ 8\ 9}$) T G_1 उपागम्य — ^{b}) $K_{4\ 5}$ शत्रुजित D_1 दिष्ट्या सवर्धिता वय, T_1 G हतारिर्भव शत्रु° — ^{c}) D_{10} निहतो (for हतश्च) — ^{f}) T_2 सर्परूपो (for कृत सर्पो) K_{3-5} महीपति , T G महीं गत , M_1 (*sup lin*) महीपते

Colophon $K_{1\ 2}$ B D (except Dn_2 D_9) T_1 G_1 M_2 all om sub-parvan name, cite only इन्द्र(D_1 शक्र) विजय (T_1 G_1 M_2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* $K_{4\ 5}$ पुरोहितयान, D_2 शक्रनद , G_2 नहुषप्रपतन, M_2 नहुषपापशास्ति (sic), M_{3-5} नहुषशाप — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 Ds_1 $D_{5\ 7\ 10}$ S 17, Dn_2 18, $D_{2\ 6}$ 16 — *S'loka no* K_5 13, Dn_2 23

18

1 ^{a}) T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ तत सस्तूयमान स (G_4 °नो वै) — ^{c}) K (except K_2) $B_{1\ 3\ 5}$ D (except Dn $D_{6\ 8\ 9}$) ऐरावण $K_{1\ 3}$ साद्य, Ds D_{10} स्थाय (for °रुह्य) — ^{d}) M_1 गजेंद्र (for द्विपेन्द्र) D_2 लक्षणान्वित (for लक्षणैर्युतम्)

2 ^{a}) K_4 D (except $D_{1\ 2\ 3\ 10}$) सु- (for च) K_3 आजगाम महाबुद्धि — ^{b}) T_2 ब्रह्म (for मह) — ^{d}) K (except K_2) D_{10} धनाधिप (for धने)

3 ^{a}) D_{10} सर्वदेवै M (except M_1) एतै (for देवै) — ^{b}) K_4 ततो (for शक्रो) $D_{2\ 9}$ दैत्य , G_4 बल , M_{3-5} शत्रु (for वृत्र) — ^{c}) T_1 G सर्वाभिर् (for गन्धर्वैर्) — ^{d}) M_{3-5} स्तुतस् (for यातस्) $K_{2\ 5}$ B_2 M_1 विभु , B_3 प्रति, B_4 हरि , M_{3-5} ययौ (for प्रभु) K_4 देवराज शतक्रतु (= 4^{b}), cf v l 4

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
भ्रातृभि सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर । C 5 560 B 5 18 17 K 5 18.17

4 ^{a}) D_7 स महेंद्रो, T_2 G_3 समेत्य च, M_2 स स्वमेत्य — ^{b}) = 8^{d} K_4 शक्रस्त्रिभुवनेश्वर, cf v 1 3 — ^{d}) K_3 त्रिष्टप (for देवराट्)

5 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B_3 $D_{1\ 2\ 9}$ T G M_2 तु (for स) — ^{b}) K_2 $D_{2\ 9}$ प्रत्यदृश्यत, D_6 T_2 G_4 समपद्यत — D_6 (hapl) om 5^{c}–6^{b} — ^{c}) Ds वेदैर्मंत्रैश्च, G_5 वेदैरेन तु — ^{d}) D_{10} महेंद्रं (for देवेन्द्र)

6 D_6 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) $K_{1\ 3}$ $D_{1.3}$ (after corr) S (except M_5) स (for तु) — ^{b}) K_4 Dn D_{3-5} सहृष्ट D_1 दृश्यत (for पद्यत) — ^{c}) G_2 वासव (for वर च) K_5 स, B_1 तु, D_{10} स (for च) $K_{1\ 3\ 5}$ राजन्, K_2 Ds $D_{5\ 7}$ तस्मात् (for तस्मै) — ^{d}) K_1 तस्मादागिरसै, K_5 D_2 गिरसा (D_2 स) K_5 अपि, D_9 तथा (for तदा)

7 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 9}$) T_2 G_1m $_4$ °रसो (for °रस) D_{10} नाम्ना (for नाम) K_5 तस्माच्चागिरसे तात Cs cites अथर्वांगिरा — ^{b}) $K_{4\ 5}$ D_2 तस्मिन्, D_9 ह्यस्मिन्, T_1 $G_{1\ 5}$ त्वस्मिन् (for अस्मिन्) K_2 कृद्रोहे (sic) वै, K_3 B D_{3-7} वेदेस्मिन्वै, Dn D_3 वेदोस्मिन्वै, Ds वेदोस्माद्वै Cn अस्मिन्वेदे (as in text) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ यज्ञे (for यज्ञ) D_1 लिप्ससे, $D_{2\ 9}$ M लप्स्यसि

8 ^{b}) K_5 °गिरसा, D_1 °गिरसे K_4 D_9 T_1 तथा (for तदा) — ^{c}) Dn_1 G_5 विसर्जयन् K (except K_2) D_9 °भागो, M °बाहुर् (for °राज) — ^{d}) G_5 महाराज (for देव°)

9 ^{a}) $K_{1\ 4\ 5}$ D_2 transp सर्वान् and त्रिदशान् — ^{c}) M_4 राज्य (for राजन्) — ^{d}) M प्रभो (M_2 भु) (for प्रजा)

10 ^{a}) K_{3-5} एतद् (for एव) D_9 इद (for अनु-)

11 ^{b}) K_2 महीपते, $K_{3\ 5}$ द्युते, G_3 °मते (for महा)

12 ^{b}) D_9 लप्स्यसि (for प्रा) — ^{cd}) $K_{1\ 2}$ B_1 $D_{1\ 2\ 9}$ वृत्रहता (for वृत्र हत्वा) T_1 $G_{1\ 5}$ M transp प्राप्त and शक्र

13 ^{a}) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च) K_4 स (for च) — ^{c}) $K_{3\ 5}$ शापाभिभूतो, T_1 G (except G_1) शापाग्निहतो

14 ^{a}) M (except M_2) ते च (for तव) — ^{b}) D_3 शत्रुमर्दन, M_1 कर्शन

15 ^{b}) D_9 पृथिवीम् (for मेदिनीम्) — ^{c}) $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ राजन्, T_2 तात (for वीर) — ^{d}) B_1 T_1 $G_{1\ 5}$ सह् प्रभो, B_{2-5} Dn Ds $D_{3-5\ 7-10}$ सहानया, D_6 महानय, T_2 तथा विभो (for सहाभिभो)

16 ^{a}) $K_{1\ 4\ 5}$ D_9 राजन् (for शक्र-) — ^{b}) K_1 नाम समत, Ds $D_{1\ 7\ 9}$ T_2 देवस (for वेदस°) — ^{c}) K_3 राज्ञो, K_5 D_2 G_3 M (except M_5) राज्ञा, T_1 G_1(m as in text) $_{2\ 5}$ राजन् (for राज्ञा) — ^{d}) D_1 जयता वर, T_1 G_4 M_{3-5} जयमिच्छता

17 D_1 om 17^{ab} — ^{a}) D_9 सश्रावयामास, G_3 वयिष्यामि (for वयामि त्वा) M_{2-4} त्वा (for त्वां) — ^{b}) M_{3-5} जयाय, Ca विजय (as in text) D_7

C 5 580 B. 5 18 17 K 5 18 17 संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१
श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छतां (for जयता वर) D2 G4 वर (for वर) — c) K4 सश्रुत्य (for सस्तूय) M वर्धंति, Ca वर्धन्ते (as in text)

18 a) K1 4 5 D2 महाबाहो, G4 M अभावाय (for अभावोऽय) — b) M3-5 दुरा (for महा°) — After 18, K (except K2) D2 7 8 ins

117* सग्रामे सक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G2 om 19–20 — a) D2 M (except M1) आरयात (for आख्यान) D2 9 T1 G1 3 M चेद्र° (for इन्द्र) — b) K (except K2) D1 M2-4 इम, T1 G1 5 चैव, G3 4 च वै (for इद) G3 M3 5 नियत — c) D10 धौत, T G (G2 om) हत, M1 3 4 पूत Dn Ds D8 9 M3 जित स्वर्ग, G4 वसेत्स्वर्गे — d) K2 B1 D1 2 G4 M1 प्रेत्य च, K4 T2 G1 3 सप्रेत्य, B2-5 Dn Ds D3-8 10 परत्र (for स प्रेत्य) K5 मोदति, M नन्दति (for मोदते)

20 G2 om 20 (cf v 1 19) — a) T G (G2 om) च शत्रु (for चारिज) — b) K3 B (except B1) D (except D1 2 9) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो) M (except M1) पुन (for नर) — c) D8 आपद, G4 अशुभ (for आपद) K2 5 Dn1 Ds D1 7 9 T2 G3 4 M1 2 किंचित् D2 नाप्नुयादापदा किंचित् — e) D1 स तत्र (for सर्वत्र) — f) K3 5 पराभव, Ds D10 G1 पराजय

21 B2 3 5 om the ref — a) D6 राजन् (for राजा) — b) Dn1 Ds2 G3 M3 4 भरतर्षभ — d) D2 धर्मविदा K2 B1 D2 3 T1 G4 5 M1 2 वर (for वर) K1 3-5 शल्य च (K1 त शल्य, K4 ल्य तु) कुरुनन्दन (K1 3 °न)

22 a) K1 B Dn Ds D1 3-8 10 तु शल्यवचन, D2 S (except T2) तु (M1 3-5 च) शल्यस्य वच (for शल्यस्य वचन) — b) B1 धनजय (for युधिष्ठिर) — c) T1 G तमुवाच (for प्रत्यु) K5 महाबाहु, T2 तदा राजा (for महाबाहुर्) — d) M धर्मराज (for मद्रराजम्)

23 Before 23, T2 G2 3 ins युधिष्ठिर — a) K1 4 5 D8 सारथ्ये (for °थ्य) — b) K1 4 5 D8 भविष्यति (K4 सि), K2 G4 करिष्यसि — d) K1 न च (for मम) K1 2 D9 सस्तव, K4 समते, D1 च स्तव, G3 ससृतै (for सस्तवै) K3 5 कर्णस्यास्मदभिस्तव, B Dn Ds D2-8 10 T G1 2 Ca कर्णस्यार्जुनसस्तव (Dn1 D2-4 °भव, T G1 2 स्तवै)

24 b) T1 G त्व, M3-5 मा (for मा) K4 T2 त्व (for स) — c) K1 वक्ष्यामि, Ds1 D8 शक्यामि, D10 कर्तव्य (for शक्ष्यामि) G5 वक्ष्यसे राजन् (for अपि शक्ष्यामि) — d) K1 तत्करिष्ये न सशय, K4 करिष्यामि हित तव

25 a) K4 ततश्चामन्त्र्य, B D (except D1 2 9 10) ततस्त्वामन्त्र्य, T G तमामन्त्र्य च (G2 स तमामन्त्र्य) K2 D1 2 7 T G कौंतेय — b) K1 D9 G1 5 तथा — c) K2 स बली, D10 सेनया (for सबल) D10 सार्धं (for श्रीमान्) — d) K2 5 Dn2 D3 4 7 8 अरिंदम, K3 4 B3 D9 10 S (except T1 G4 M1 2) आरिंदम D1 सुयोधनपुर

१९

वैशंपायन उवाच ।
युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७
मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः । C 5 578 B 5.19 9 K 5 19 9

प्रति — After 25, K_{4} ins 118* (cf v l 5 19 1)

Colophon $K_{1\,2\,5}$ B D $G_{1\,2}$ M all om sub-parvan name, cite only इन्द्र(D_{2} शक्र)विजय ($G_{1\,2}$ M इन्द्रविजयोपाख्यान), to it B D (except $D_{2\,8}$) $M_{1\,3-5}$ add समाप्त — *Adhy name* $K_{1\,5}$ $B_{1\,3}$ पुरोहितयान, D_{2} इन्द्रराज्यप्राप्ति , T_{1} $G_{1\,2}$ महेन्द्रराज्यप्रा(G_{2} ज्यावा)प्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K_{1} Ds_{1} $D_{5\,7\,8\,10}$ S 18, $D_{2\,6}$ 17 — *S'loka no* K_{5} Dn 25

19

1 K $D_{7\,8}$ ins after वैश उ (K_{4}, after 5 18 25)

118* तत शल्य सहानीक कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगर नागसाह्वयम् ।

— ^{b}) T_{1} G सात्वता समतो (G_{5} प्रवरो) रथी (G_{3} थ , G_{4} °णे), M शिनीना समतो बली — ^{d}) K_{1} M (except M_{2}) अयात् (for अगात्) D_{1} न समदृश्यत

2 ^{a}) M (except M_{2}) यस्य (for तस्य) $G_{1\,5}$ $M_{3\,5}$ यौधा $D_{1\,9}$ महावीरा — ^{b}) $K_{1\,4\,5}$ देश्या , D_{9} °देशात्, T G दिग्भ्य (for देश) — ^{c}) B_{1} D_{1} कारा , D_{2} घोरा॰, D_{9} T_{1} G शूरा (for वीरा) K (except K_{3}) T_{2} °प्रहरणोपेता

3 ^{a}) Some MSS परस्व° $K_{1-3\,5}$(*sup lin*) $D_{7\,8\,10}$ भिण्डिमालै , B D_{2-4} T भिंदि — ^{b}) $K_{1\,4\,5}$ पट्टिशै , K_{3} B (except $B_{1\,4}$) Dn $D_{3\,4\,6\,9}$ शूल , T_{1} G शर° (G_{4} प्रास°), M_{2} गदा°, M_{3-5} खड्ग Cs cites शक्ति तोमर — ^{c}) $K_{1\,4\,5}$ D_{8} कुतर्ष्टिपरशुप्रासै (K_{5} स), $K_{2\,3}$ B Dn Ds $D_{3-7\,10}$ परिघैर्यष्टिभि (K_{2} घैर्न्ॠष्टिभि , D_{5} घै पट्टिशै) प्रासै (K_{3} Dn $D_{3\,4\,6\,7}$ पाशै), $D_{1\,2}$ पट्टिशैर्ॠष्टिभि प्रासै , T_{2} यष्टिभि परिघै प्रासै , G_{5} शक्तिटकगदाप्रास Cs cites यष्टि प्रास — ^{d}) K_{2} सु॰ (for च) D_{2} कणपैश्च सुनिर्मलै , T_{1} $G_{1\,2\,4}$ कर्प(T_{1} र्ष)णैश्च वि , G_{3} कृपाणैस्तु सु , G_{5} कार्पणैरति Cs cites करवाल

4 ^{a}) $K_{1\,3\,4}$ $B_{3\,5}$ Dn_{1} $D_{1-5\,7\,8\,10}$ निर्व्यूहै (for निर्यूहै) Cs cites निर्व्यूह — ^{b}) S (except G_{2}) शस्त्रै (for शरै) — ^{c}) $K_{1\,2}$ तैलधूत , T_{1} G शिला (G_{3} शरा), Cs as in text D_{1} प्रसन्नाग्रै , G_{4} पृषत्कैश्च (for प्रकाशद्भि) — ^{d}) $K_{3\,4}$ $B_{3\,5}$ Dn $D_{2-4\,6}$ सदा, K_{5} D_{8} सम्॰, Ds $D_{1\,7}$ $G_{2\,4}$ M_{1} तदा, T_{2} तथा, G_{3} तत (for तद्) $K_{4\,5}$ T_{2} G_{3} तत् (for वै) K_{1} अशोभत महाबल

5 ^{b}) K_{4} $B_{2\,4}$ $D_{1\,7\,10}$ T_{2} M (except M_{2}) शस्त्रास्त्रै , Dn $D_{3\,4}$ सौवर्णै , D_{2} शस्त्रौघै , G_{3} चक्रास्त्रै (for शस्त्रैस्तै) K_{3} वै (for च) — ^{d}) D_{9} एव (for इव)

6 ^{a}) Here and below S (mostly) अक्षो (for अक्षौ)! $K_{1\,4\,5}$ $B_{1\,3}$ Dn $D_{2-4\,9}$ G तु (for हि) $K_{1\,4\,5}$ B_{1} Dn $D_{2-4\,6\,9\,10}$ G transp सेना and सा T_{2} सुपूर्णा सा, M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा) — ^{b}) T_{2} G_{3} तथा (for तदा) — ^{d}) $K_{4\,5}$ D_{9} सागरे, G_{2} पर्वते (for सागर) $K_{4\,5}$ च, T_{2} G_{3} तु (for कु॰) K_{1} सागरेषु नदी य , Dn_{1} सार कुलनदी य

7 ^{a}) D_{9} तथा च, T_{1} G पूर्णाम् (for तथैव) — ^{b}) $G_{1\,2\,4}$ M_{1} अधिपो (for ऋषभो)

8 ^{b}) K_{5} Dn_{1} Ds_{2} $D_{6\,8-10}$ T_{1} G_{3-5} M_{5} जरासंधिर्, D_{7} जरासधो K_{1} ततो बली (for महाबल) — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_{2} G_{3} च (for एव) M सैन्याना (for सैन्यस्य) — ^{d})

C 5 578 B 5 19 9 K 5 19 9 वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

D_7 उपाययौ (for उपागमत्)

9 ^{a}) D_{10} पाड्यराजेंद्र G_1 M_1 राजेंद्र (for राजेन्द्र) — ^{c}) D_8 ततो (for वृतो) G_1 $M_{3\,4}$ यौधै, M_1 सैन्यै (for योधै) — ^{d}) T_1 $G_{1\,5}$ यौधिष्ठिरमगा(G_5 या)द्बल — After 9, T_1 $G_{1\,4}$ read 23 and 25 (G_4 *repeating* 23 in its proper place), while $G_{2\,3\,5}$ read here 25 only

10 T_1 G read 10 after 13 — ^{b}) T_2 बहु, $G_{1\,5}$ जन (for बल) — ^{c}) $K_{1\,4\,5}$ $D_{8\,9}$ T G (except G_4) तम (for °तर) — ^{d}) K (except K_2) D_8 सुरूप, B D_{3-7} सुवेश, G_5 परेषा (for सुवेष) T_2 अभवत्तदा, M (except M_1) बलवत्तर — After 10, T_2 reads 25

11 ^{a}) K_2 आबभौ, $D_{1\,2}$ S अभवत् (for अप्यभूत्) — ^{b}) D_9 देशात्समा — ^{c}) G_2 पुरुषव्याघ्रै (for पुरुषै शूरै) — ^{d}) G_2 अन्यैर् (for अस्य) D_2 बलै (for °रथै)

12 ^{a}) K_5 राजन् (for राजा) $G_{1\,3\,4}$ मात्स्याना — ^{b}) $D_{1\,2}$ M क्षौ(*or* क्षो)हिणी (for वाहिनी°) — ^{d}) T_1 $G_{1\,3\,5}$ अयात्, T_2 ययौ, G_4 अगात् (for इयात्)

13 ^{a}) M_3 (*sup lin* as in text) अत (for the first इत) D_{10} तत (for the second इत) — ^{b}) $D_{1\,2}$ समागच्छन्, G_{2-4} सेना जग्मुर् — ^{c}) $K_{4\,5}$ $D_{1\,2\,8}$ च (for तु) K_3 B D (except $D_{1\,2}$) एता (for एव) — ^{d}) K_3 D_{s2} D_1 विविधा ध्वजसकुला (D_1 युता), G_5 विविधा सुष्ठलकृता — ^{f}) G_2 सम्प्रहर्षयन् (for सम°) — After 13 T_1 G read 10

14 D_7 om 14^{ab} — ^{b}) T_1 G_4 सपरि, $G_{1\,2\,5}$ सप्रति (for समभि) G_3 प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्, Cd s as in text Ca cites हर्षं and वर्धयन् — ^{d}) K_2 D_1 तदा, Cap dp ददौ (as in text)

15 ^{a}) D_8 (before corr) तस्य नीचै, T_2 तस्यानीकै — ^{b}) $K_{3\,5}$ D_8 काबोजै (for काञ्चनै) $K_{3\,5}$ T_2 चैव (for इव) D_2 इव सवृतै, G_5 M अभिसवृत (M_{3-5} °तै) $K_{1\,2\,4}$ काबोजैश्च सुसवृत — ^{c}) $K_{1\,4}$ बभूव तद् (for बभौ बलम्)

16 ^{ab}) T_1 G (except G_5) ततो (for तथा) $D_{1\,2}$ transp शूर and शल्य D_7 वीर (for शूर) K_3 G_2 शल (for शल्य) K_5 $D_{2\,10}$ S (except M_{3-5}) कुरुनदन — ^{c}) B_5 $D_{3\,4\,8}$ M_1 उपायाताम्, D_{s2} यातम्, $D_{1\,2}$ याता, D_9 T_1 $G_{1-3\,5}$ $M_{3\,4}$ उपेयाताम्, G_4 उपायान्तौ, M_2 उपेयातौ K_4 (hapl) om 16^{d}–17^{b}

17 K_4 om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{b}) K_2 D_1 S (except T_2) भोजाध(T_1 भ्र)कवरै (G_5 कुकुरै, M_3 कुपरै), B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8\,10}$ कुकुरै — ^{c}) $K_{2\,3}$ सैन्यस्य (for सेनाया) — ^{d}) D_3 उपागत

18 ^{b}) D_2 ध्वज, Cd s वन (as in text) — ^{cd}) D_2 transp यथा and वन G_5 M_2 महा (for यथा) D_7 T_2 G प्रक्रीडित, D_{10} विक्रीडितै

19 ^{b}) M_2 बाल्हिन — ^{d}) $K_{1\,2}$ अचल, K_3 G_5 M_1 अचला, M_2 अवनिं (for अचलान्)

20 D_4 om 20^{c}–21^{d} — ^{cd}) $K_{2\,4\,5}$ B D (except D_8 D_1) M_1 मानो वातेन °रूप इवाबुद (K_4 °धि)

21 D_4 om 21 (cf v l 20) — ^{b}) T_2 $G_{3\,4}$ M transp यवनै and शकै $K_{1\,3\,5}$ सशकै, K_4 शशकै, B_3

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०　C. 5. 600 B 5 19 31 K 5 19 31

सोमकै (for च शकै) K1 3 5 वृत , D1 2 T G3 M सह (for तथा) G1 2 5 यवनेशश्च पार्थिव (see below) — After 21[ab], T G4 ins

119* आजगाम महाबाहुर्यवनेशश्च पार्थिव ।

[T2 बलवान्बलसयुक्तो (for the prior half) G4 यवनै सह (for नेशश्च)]

22 [a]) K1 5 D1 समायाता, S (except T2, G1 *inf lin* as in text) समावाप , Cd s समावाय (as in text) — [b]) K3 5 इवायति (for इवाबभौ) — [c]) K1 3–5 D10 अथ, K2 T G सा च (G3 सेना) (for स च) D1 त (for स) — [d]) K2 D9 तथा (for तत्र) D9 °दंधत् (for दंधे) K1 3–5 D1 2 नादृश्यत (D2 श्यत) महीपति (K1 तलात्, K3 तले, K4 पते)

23 M1 2 om 23 T1 G1 4 read 23 with 25 after 9 (G4 *repeating* 23 here) — [a]) T2 G5 ततो, G4 तत्र (for तथा) K2 माहिष्मतीराजा, D8 M3 माहीष्मती , G1 वासो — [b]) D2 नाना (for नीला) — [c]) D2 महावीर्यौ, G3–5 M3–5 पालैर् (for पालो) K1 2 B5 Ds T G M3 4 वीर्यौ (for वीर्यै) — [d]) K (except K2) दक्षिणावासिभिर्नृपै , D1 दक्षिणानूप , D9 गामिभि

24 [a]) T G2 अवतिकौ (T2 का-), G1 3–5 आवतिकौ (for आवन्त्यौ च) K (except K2) D1 2 9 10 आवत्यश्च महीपालो (K1 लै) — [b]) K1 सुसयुतै , K3 पराक्रम , K4 5 मुदावृत , D1 समन्वित , D2 9 सुसवृत , D10 S °समावृ(M2 समन्वि)तौ — [cd]) G4 उप° (for अभि) K2 आपेततुश्च (for तावभियातौ) K1 3–5 D2 अक्षौहिणीभ्या (K3 D2 हिण्यैव, K4 हिण्या च) कौरव्य दुर्योधनमुपागमत्

25 For the sequence in T G, cf v 1 9, 10 — [a]) Some N MSS कैकेया and कैकया D2 महात्मन , G4 महावीर्या (for नर) — [b]) T G सोदरा (G4 भ्रातर a gloss?) (for सोदर्या) G4 पार्थिव (for वा) — [c]) D1 सहर्षयत T1 G1 5 कौंतेयान्, T2 G2–4 कौरव्यान् — [d]) K3–5 समाव्रजन्, D1 ब्रुवन्, T G1 2 गता , G3–5 वृता

26 [a]) M3–5 अत (for the first इत) K2 3 B D त(D10 इ)तस्ततस्तु (K3 श्च) (for इतश्चेतश्च) K3 भूपाना (for सर्वेषा) — [b]) K1 2 भूपालाना, K3 सर्वेषा सु , D1 भूपाना च (for भूमि) — [c]) G5 हि (for ऽन्या) M अक्षो(M1 क्षौ)हिण्योऽभ्यवर्तंत

27 [a]) Dn1 D3 4 7 T2 G2 5 दशावृत्ता , T1 G1 4 दशविधा , M दशधृता — [b]) T1 G1 5 वै (for ता) — [c]) D1 कौरव्य, D10 कौंतेयै (for कौन्तेयान्) D9 प्राप्ता सेनास्तथैवात्र

28 [ab]) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो — [c]) K2 Ds D3–10 T2 G3 स्वबल , K3 सुबल , Dn D1 च बल , G4 सबध

29 [a]) D5 पाचनद, D6 पाचनदश् — [b]) K2 3 D2 5 जगल, D6 7 मडल — D6 om 29[c]–30[d] — [c]) K1 रौहीत , K2 3 रोहीत — [d]) K Dn1 D1 3 4 M2 भूमि च (K2 भूम्यश्च) K1 5 Dn1 M2 केवला, K2 वला , K3 4 D3 4 7 G5 वल, D9 रला

30 D6 om 30 (cf v 1 29) — [a]) K1 4 5 D1 छत्रा, B Ds D3–10 छत्रा K1 5 कूटीं, K2 B2 कूटी, K4 D1 कूटा, B1 3–5 Ds D10 कूटा — [b]) B Ds D3 10 गगातीर — [c]) K1 Ds D5 10 वरणा, K3 4 D2 वारुणा, K5 वरुणा, B4 D9 वरण, Dn D3 4 7 G3 वारण, M3–5 वाराणा K1 2 G1 2 वटधान, K4 वीरधान, B1 M1 वाटधानश्, D1 3 M3–5 धानाश्, T1 धार, T2 दान, G4 यान, G5 वरधार — [d]) K1 2 D1 3 यामुनाश्चैव, T G यामुन चैव K1 4 5 D3 सर्वेश , D1 पर्वता , T G1 2 5 पर्वत, G3 सर्वत , G4 भारत

C. 5 600
B. 5 19 31
K. 5 19. 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१
तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

---

31 a) K2 च, T1 M (except M5) तु (for सु) — b) D7 8 प्रभूतो (for प्रभूत-) — c) K4 बभौ च (for बभूव) — d) K (except K2) बलेनासीत्समावृत (K3 कुला), D1 सैन्येन सुमहाकुला, Dn D2–7 9 बलेनातीव सवृत, S बलेन सुसमावृत (T2 महता°, G5 °हित)

32 a) B1 3 D1 5 S तत्तु (for तत्र) K1 D9 यथा°, Ds2 समा°, G3 4 तदा यु (for तथा) — c) K (except K2) असौ, D10 G4 तु, T2 च (for स) Some N MSS पचाल G3 राज्ञा तु (for राजेन) — d) K1 3 5 प्रहित (for प्रेषित) T1 G (G1m as in text) कुरुजागल (for कौरवान्प्रति)

Colophon *Adhy name* K1 2 4 5 B Dn D1 3–5 7–9 पुरोहितयान, D8 D10 पुरोहितयाने बलागमन, D2 सैन्यसमवाप्ति, D6 सजय(*sup lin* पुरोहित)यान, G1 पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमन, M1 सेनासमावाप, M2 पुरोहितयाने सेनासमावाप — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 19, D2 6 18 — *S'loka no* K5 Dn2 G5 33, D8 34

20

1 a) B2 4 5 Dn D2–8 च, G3 M1–3 5 त (for तु) K1 D2 कौरव (for °व्य) K5 M4 शत्रु (M4 तत) कौरवमासाद्य, D1.10 स कौरव्य (D10 °व) समासाद्य, Cd s as in text

2 a) K1 Dn1 D1 9 सर्वकौशल्य, K2 G3 4 M स्त्वौन् (K2 स वै, G3 4 सर्वं) कुशल, T2 सर्वं कौशल, G2 सर्वान्कौशल्य Cd s cite कौशल्य B2 4 G5 तु, D2 अस्मै (for आदौ) — b) K2 पृष्टश्, M2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K3 B2 3 एन, D10 एषा, T G1 2 5 एतान्, G3 M एवापि, G4 एव (for एव) G4 निरामय, Cd s as in text — c) K2 B Dn1 Ds D2 5 7 °सैन्य (for सेना) — d) K2 जगाद (for उवाच) K4 तत् (for ह)

3 b) M प्रतापवान् (for सनातन) — c) D1 वाक्योपधानहेतोस्, S वाक्योत्पाद(T1 G5 M5 दा)नहेतोस् (T2 °तौ), Ca d s as in text

5 a) K3 5 G5 वै (for ये) — b) K2 B Dn Ds D3–8 10 प्राप्त तै, K3 5 तै प्राप्त, D2 प्राप्तास्ते (by transp) K4 B (except B1) Ds D5–7 9 10 पद, T G (except G3) धन (for वसु), see below — G3 (hapl) om 5cd — c) K1.5 T G (G3 om) पाडो पुत्रा, B3 पाडुपुत्रै — d) B3 प्राप्त (for प्राप्ता) D8 D10 पद, G4 5 धन (for वसु), see above

6 a) G1 5 वन (for एव) K1 5 D8 G1 गतै, K2 च वै, K3 च तै (for गते) G5 पाडवे च (for वेयै) — b) T2 विहित (for विदित) K2 च, K5 Ds वा, S हि (for व) K4 Ds2 D9 S transp पुरा and यथा — c) K3 राज्य (for द्रव्य) — d) K3 5 D1 S धृत° (for धार्त°) S यद्धृत°, Ca d s सवृत (as in text)

7 a) K1 2 M (except M2) अभ्यु (for अप्यु°)

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥१४
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः ॥ १८
यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते । C 5 621 B 5 20 19 K. 5. 20 19

M om 7^{bc} — ^{b}) T_2 प्रयच्छन्द्रिर् B_8 D_9 अनेकधा — ^{c}) D_8 शेषतस्ते, T_1 तेषामत , all comm शेषवन्त (as in text) T_2 परै शक्ता (for न शकिता) G_4 धार्तराष्ट्रैर्महामायै — ^{d}) K_2 B Ds $D_{2\ 5-8\ 10}$ Cs गमितु, K_4 Dn $D_{3\ 4\ 9}$ T_1 G नेतु वै (T_1 G ते), D_1 नयत्त (for नयितु)

8 ^{a}) $D_{2\ 9}$ राष्ट्र (for राज्य) — ^{b}) D_9 दुरात्मना (for महा) — ^{c}) D_7 छलेन (for छद्मना) B_1 S (except G_1 M_5, M_2 om) राज्य, B_2 पापै (for क्षुद्रै) — ^{d}) D_9 महाबलै (for ससौ°)

9 ^{a}) Ds_2 तदा (for तद्) D_2 अनुत्तम°, D_9 °गत, T G_2 कृत, G_4 चित (for °मत) D_2 कर्तु (for कर्म) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B D (except $D_{2\ 9\ 10}$) T_2 यथायुक्त, G_4 तथावृत्त K_5 D_1 मतेन, D_9 च तेन (for अनेन) K_5 व (for वै) — ^{c}) T_2 M विवासिता (for वासिताश्च) — ^{d}) B_1 वर्षाणा (for वर्षाणि) B_1 T_2 च (for इह)

10 ^{b}) G_2 सभार्यैस्तु (for सहभार्यैस्) K_2 B_1 D_2 S (except T) तदा, D_1 सदा (for तथा) K_5 कृत (for भृशम्) — ^{d}) T_2 वै (for तै) $D_{1\ 2}$ महारथै (for सुदा°)

11 ^{a}) G_3 तदा, G_5 ततो (for तथा) — ^{b}) G_3 M देहातर (for योन्यन्तर°) Cd s cites योन्यतर D_2 अपि (for इव) D_8 योन्यतर्गतेन वै — ^{c}) $K_{1\ 5}$ प्राप्ता परमस(K_5 का)क्लेशा , B_1 T_2 सप्राप्त परम क्लेश , D_{10} सप्राप्ता परमक्लेशा

12 ^{a}) K_3 D_2 तत् (for ते) K_{3-5} $B_{2\ 3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ S सर्व (for सर्वे), see below — ^{b}) K_3 तै (for तत्) K_1 $D_{1\ 9}$ S (except G_3) पूर्व, K_3 कृत, K_5 सर्वे (for सर्व), see above $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 2\ 9}$ S कर्म (for पूर्व°) — ^{c}) K_5 D_{10} S (except T_2 G_3 M_2) साम्नैव, Dn_2 साम वै (for सामैव) T_1 $G_{1\ 5}$ सधिम् (for सार्धम्) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 5}$ पुरुषर्षभा (K_3 भ), K_2 कुरवस्तथा (for कुरु)

13 ^{a}) K_1 तु (for च) G_4 वृत्तिं (for वृत्त), see below T G विज्ञाय (for आज्ञाय) — ^{b}) G_4 वृत्तिं (for वृत्त), see above D_8 वै (for च) — ^{d}) $K_{4.5}$ B_2 Dn $D_{2-4\ 7\ 9}$ T_2 $G_{1\ 4}$ M_{3-5} धार्त (for धृत), cf v 1 15

14 ^{a}) M_{3-5} विक्रम (for विग्रह) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 5}$ $D_{8\ 10}$ काक्षति (for कुर्वन्ति) — ^{d}) D_9 G_3 स्वय, T_2 श्रिय, Ca स्वक (as in text)

15 ^{a}) G_3 M_2 यत् (for य) T_2 $G_{3\ 4}$ धृत (for धार्त), cf v 1 13 — ^{b}) D_1 S (except T_1 G_5) निग्रह (for वि) — ^{d}) D_1 महात्मान (for बलीयास) T_2 च पाडवा (for तथा हि ते)

16 ^{a}) B Dn Ds $D_{2-8\ 10}$ T G च (B_1 अपि), D_1 अत्र (for हि) G_4 एते (for एव) — ^{b}) T_1 G राजस्य (for पुत्रस्य) D_1 T $G_{2\ 4\ 5}$ M_2 पडिता , D_2 G_3 पीडिता , $M_{1\ 3-5}$ पिडिता (for सगता) — After 16^{ab}, D_1 reads 17^{cd} — ^{c}) M इच्छन्त कुरुभिर्योद्धु — ^{d}) K (except K_3) D_1 G_3 स्म, G_4 अथ, M हि (M_1 च) (for अस्य) T_2 स्म विग्रह, G_2 सुशासन, G_5 अनु° (for अस्य शासनम्)

18 ^{a}) $D_{1\ 2}$ सहिता (for पृतना) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ अक्षौहिण्य , S कौरवाणा (for एकतश्च) K (except K_4) B_4 Ds $D_{5\ 8\ 10}$ ते (for च) — ^{d}) K_2 सर्वरूपो, $K_{3\ 5}$ सूर्य , Dn Ds_2 $D_{3\ 4.7}$ बहुरूपी, D_1 एकरूपो T_1 G

C. 5. 621 B. 5. 20 19 K 5. 20 19 एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ २०
ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except G_3) जनार्दन

19 ^{ab}) T G तथा (G_3 तदा) (for यथा) K_5 $B_{1\,3\,5}$ D (except $D_{1\,2\,9}$) T_1 G_4 transp सेनाभ्य and सर्वाभ्य K_4 D_1 च्यति, T G ह्यति, M भ्यति (for व्यति) — ^{c}) D_1 पार्थौ, D_2 पार्थान् (for एव) B (except B_1) बुद्धिर् (for बाहुर्) — ^{d}) D_1 मति (for द्युति)

20 ^{a}) $K_{3\,5}$ सैन्याना, $D_{2\,9}$ सेनाया, T_2 M सेनाया — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1\,2\,9\,10}$) बुद्धिमत्त्व, G (except G_3) ऋद्धिमत्ता K_5 बुद्धि कृत्स्ना च कृष्णस्य — ^{d}) T G जानन् (for बुद्ध्वा) K_1(m as in text) युज्येत, D_3 युध्यति (for युध्येत) G_3 रणे (for नर) M बुध्वा बुध्यत कौरवा

21 ^{cd}) D_1 इति (for अयम्) M पाण्डवाना प्रयच्छतु धर्मेणैव नरोत्तमा

Colophon D_2 reads it in margin — *Adhy name* N (except D_2) पुरोहितयान, T_1 G_1 $M_{1\,3-5}$ पुरोहितवाक्य, M_2 पुरोहितयाने पुरोहितवाक्य (followed by पुरोहितयान समाप्त !) — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 Ds_1 $D_{5\,7\,8\,10}$ S 20, D_6 19 — *Sloka no* K_5 Dn_1 D_8 21, Dn_2 20

21

1 ^{b}) K_4 T_1 G (except G_4) प्राज्ञो वृद्धो, M वृद्ध प्राज्ञो K_2 महामति, D_1 महीपति — ^{c}) S (except T_2) त (for एन) K_2 $D_{1\,8}$ काम, D_2 न्याय (for काल)

2 Before 2, D_{10} T_2 M ins भीष्म (D_{10} cont उ) — ^{b}) $K_{1\,5}$ D_9 T_2 G_{2-4} पाडवा सहबाधवा, B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8\,10}$ सह दामोदरेण ते (=3^{d}), M पाण्डवा ससुहृज्जना — ^{c}) D_2 च सत्यवतश्च (for सहाय)

3 ^{a}) $D_{1\,2}$ दिष्ट्या च धर्मकामास्ते, S दिष्ट्या च (G_2 तु) सधि (M_2 सह) काक्षते (G_3 दिष्ट्या सधि प्रतीक्षते) — ^{b}) $K_{1\,5}$ S भ्रातृभि (for भ्रातर) — ^{c}) K_5 चायुद्ध (for न युद्ध) — ^{d}) B (except B_1) D (except $D_{1\,2\,9}$) पाडवा सह बाधवै (=2^{b})

4 ^{a}) N (except $K_{1\,3\,5}$ D_1) तु G_2 हि (for च). T_1 $G_{1\,5}$ सत्यमुक्त च धर्म च (G_1 धर्मज्ञ, G_5 सर्वज्ञ) — ^{b}) T_2 सत्य (for सर्व) D_2 एव (for एतत्) D_1 T_2 असशय (for न सशय) — ^{c}) B_1 तद् (for ते) — ^{d}) G (except G_3) मृत (for मति)

5 ^{a}) K_5 असशित, G_5 नसशय (for असशय) — ^{b}) K_5 चासे (for चेह) — ^{c}) D_2 T_1 $G_{1\,2}$ प्राप्य (D_2 प्ता) स्वधर्मत Ds D_{10} पूर्व, D_2 T_2 G_4 सवे (for सर्व) T_2 G_5 प्राप्य तु सर्व धर्म (G_5 धर्म्य सर्व) हि — ^{d}) D_{10} पैत्र्य (for पितुर्) D_2 अनुत्तम (for असशयम्) $K_{1\,5}$ इह ते धर्म(K_5 धन)सचय, T_2 पित्र्यमर्थं न सशय

6 ^{a}) T_1 G तथैव (G_3 यथैको) (for किरीटी) K_5 चाभवत् (for बलवान्) K_2 B Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ शूर (for पार्थ) — ^{b}) $K_{1\,3\,4}$ Dn $D_{3\,4\,9\,10}$ रथ, T_1 $G_{1\,5}$ द्युति (for बल) — After 6^{ab}, S (except T_2) reads

C. 5 640 B 5 21 17 K 5 21 18 न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

२२.

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D1 यथाय (for यदय) — [d]) Dn2 D2 T G1 M4 भक्षयिष्यामि Some MSS पाशुकान्, K (except K2) D8 पाशुक, T1 G1 5 M पासु च (M1 2 सुक) — After 17, T1 G1 5 ins

122* दुर्योधन सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न सशय ।

18 K5 D2 G4 M om the ref — [c]) D1 अभि (for अव) — [d]) K1 5 D8 ततो, D9 भीतो (for इद)

19 Before 19, K2 ins धृतराष्ट्र उ , S (except G4 5 M2 4) ins धृत — [a]) K5 Dn D3 4 7 transp इद and वाक्य D10 अस्मद्धितकर वाक्य — [b]) S (except T2) उक्तवाञ्शान्तवीसुत — After 19[ab], K (K2 ins line 2 after 20[ab]) D1 8 ins

123* दुर्योधनसमक्ष च पार्थिवाना च सनिधौ ।
एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्य वाक्यविशारद ।

[(L 1) K2 तु (for च in both the places) — (L 2) K1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति)]

K4 cont

124* अस्मद्धितमिद वाक्य भीष्मेणोक्त महात्मना ।

— [c]) D10 हितकर (for हित चैव) — [d]) M सर्वेषा च महीक्षिता

20 [a]) K1 5 विचिंतयित्वा (for चिन्तयित्वा तु) — [b]) D1 G3 M (except M1) प्रेषयिष्याम K3-5 S (except T2) यद्धित (for सजयम्) — After 20[ab], K2 ins line 2 of 123* — [c]) M भगवान् (for स भवान्) D9 एव (for प्रति) K (except K3) T2 G (except G5) भवान्प्रतिप्रयात्व(K2 G3 त्व)द्य

21 [c]) D10 मध्येसभ (for सभामध्ये) — [d]) K1 5 D9 G2-4 चेदम् (for वाक्यम्)

Colophon All MSS except M2 om sub-parvan name — *Adhy name* K1-4 B D पुरोहितयान, G1 2 पुरोहितप्रतिनिवर्तन, M1 पुरोहितविसर्ग , to it K1 3 4 B1-3 5 Dn D2-6 8 10 add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 8 10 S 21 — *S'loka no* K5 22, Dn 21

22

1 [a]) D1 Ca आह Dn1 Ds2 सजय K4 राज° (for पाण्डु) — [b]) D1 प्लव्या, S प्लाव्य, Ca प्लव्ये (as in text) D2 तास्तु जानीहि, T1 तद्विजा° (for तान्विजा°) — [c]) T2 सभाजयेत, Ca as in text — [d]) S वनाद् (G3 4 भवान्) (for अनघ) D1 उपागतस्त्व K ब्रूयाश्च (K2 3 श्च) दिष्ट्या (K2 दिष्ट्यानघ) समुपस्थित(K2 पागत)स्त्व, B1 4 Dn2 D10 Cn दिष्ट्यानघ ह्यस्थानमुप , D2 दिष्ट्या न व्यग्र समुपागतस्त्वा — T2 M ins after 1 T1 G, after 7[ab]

125* पुत्रो मह्य मृत्युवश जगाम
दुर्योधन सजय रागबुद्धि ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २
नाहं कचित्संजय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
पर्याकार्षु पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३
दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परीक्ष-
न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४
घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय
धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५
त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषाम् ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६
अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-
र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७
उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः C 5 652 B 5. 22. 8 K 5. 22. 8

2 ^{b}) D_6 वान्यम्, Ca d s वासम् (as in text) K_3 B (except B_1) Dn $D_{1\,2}$ M_{2-4} अतदर्हान्, G_2 एतदर्हान्, G_4 तैदनर्हान् (for अतदर्हा) Dn_1 निरूप्य, D_6 निरस्य, G_4 निरीक्ष्य, all comm निरुध्य (as in text) — ^{c}) $D_{1\,5}$ G_{2-4} M नैषा — ^{d}) B (except B_1) $D_{6\,10}$ G_4 मिथ्या पेताना, Ca d s as in text D_1 S (except T_2 G_{1-3}) अपकारिणा S च (for सताम्)

3 ^{a}) S सर्वे (for सर्वां) D_1 आत्मवीर्येण, D_2 ह्यात्मबलेन K_5 B Ds $D_{1-4\,7\,10}$ लब्धा, D_6 नष्टा (for लब्ध्वा) — ^{d}) $K_{3\,4}$ $D_{2\,10}$ हार्षु, D_1 T_2 G_1 °कर्षुं, Ca d s as in text G_5 नित्यम् (for मह्यम्)

4 ^{a}) K_3 दोषानेषा, G_4 दोष येषा, G_5 तान्वै दोषान् K_2 B Dn Ds $D_{1-8\,10}$ नाध्यगच्छ K_1 D_1 T_1 G M परीक्ष्य, B Dn_2 Ds D_{10} T_2 परीप्सन्, Dn_1 $D_{5\,6}$ परीच्छन् (for परीक्षन्) — ^{b}) K_4 D_{10} S सूक्ष्म, K_5 तत्र (for नित्य) Dn_1 $D_{2\,9}$ S (except T_1 G_5 M_2) किंचिद् (for कंचिद्) K_1 D_8 गर्हे च, Ds $D_{5\,6}$ T_2 $G_{3\,4}$ M गर्हे(M_2 °र्हा)म (for गर्हेय) — ^{c}) T_2 G_4 पार्था (for नित्य) — ^{d}) N (except K_2) T_2 G_3 Ca सुखप्रिये, G_2 सुखाश्रये Cd s cite सुख and प्रिय K_5 नानुरुत्स्यति, Ca रुध्यते, Cd s as in text K_5 B (except B_3) Ds $D_{2\,4\,10}$ T_1 G_1 Cn कामात्, G_5 नित्य (*inf lin* काम) (for कामान्)

5 ^{a}) D_9 घर्मशीते, Cd s घर्मं शीत (as in text) — ^{b}) $K_{4\,5}$ $D_{7\,9}$ M (except M_4) निद्रातद्री, Dn_1 T_2 निद्रातद्रीं, D_1 निद्रातद्रे, D_5 निद्रां तद्रा Cd s cite निद्रा तन्द्रा — ^{c}) S (except G_2) चापि (for चैव) — ^{d}) K_3 °योगात्, $K_{4\,5}$ D_2 G_2 °योगा, Ds_2 °योग्या (for योगान्) $K_{4\,5}$ प्रतपति, B_1 प्रतियाति, $D_{1\,2}$ G_2 प्रसहति, D_9 प्रवसति, T $G_{1\,4}$ M प्रतिपद्यति, G_3 प्रवदति (for प्रयतन्ति)

6 ^{b}) K Ds $D_{1\,2\,10}$ T_1 $G_{1\,2\,5}$ Cs जीर्यते, M (except M_1) जीर्यंति, Ca d जीर्यति (as in text) K_1 $D_{1\,10}$ मैत्र्यमेषा, K_2 B Dn Ds D_{3-8} तेषु मैत्री, K_5 प्रीतिरेषा, T_2 मैत्र तेषा, G_3 M मैत्रिरेषा — ^{c}) S (except T_2 G_2) यथार्थ (for यथार्ह) D_9 हितार्थास् (for हि पार्थास्) — ^{d}) D_9 दोषो (for द्वेष्टा) $K_{1\,3}$ Ds $G_{3\,4}$ M_2 आजमीढपक्षे, K_2 $D_{2\,5}$ T_2 G_2 अजमीढस्य पक्षे, $D_{1\,9}$ T_1 $G_{1\,5}$ $M_{1\,3-5}$ अजमीढपक्षे, Ca as in text

7 ^{a}) D_2 $G_{1\,4\,5}$ विषमतो (for मान्) — ^{b}) Ds क्षुद्रचराच्च, G_5 दुष्प्रसहाच्च — After 7^{ab}, T_1 G ins 125* — ^{c}) Dn Ds $D_{3\,4\,7\,8}$ हीमौ, T_1 $G_{3\,5}$ M_1 °$_5$ हि मे (for हीमे) $D_{5\,6}$ तेषा इ हीमौ न सुख — ^{d}) B_4 $D_{5\,6}$ वर्धयतो हि, Ds स्पर्धयतो हि (for सजनयन्ति) D_{10} m कोप (for तेज) S (except G_2) महात्मना सजय पाडवाना — After 7, S (except G_2) ins

126* भाग गन्तु घटते मन्दबुद्धि-
र्महात्मना सजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L 1) T_1 $G_{1\,3}$ हतु, T_2 $G_{4\,5}$ कर्तुं (for गन्तु) — (L 2) T_2 दयालूना (for महात्मना) G_5 तीव्र (for दीप्त°)]

8 ^{a}) K_3 उत्थानवीर्यं, $D_{5\,6}$ तथोनवीर्यं, Ca d s as in text — ^{c}) Ds D_{10} यच्च भोक्ष्येत, $D_{1\,3}$ T $G_{1.5}$ मन्यते यच्च (D_1 श्च), G_4 यद्धिमन्येत — ^{d}) Ca अशक्य, Cd s शक्य (as in text) D_1 हतु, M_{3-5} कर्तुं, Ca d s हर्तुं (as in text) D_1 M_1 (*sup lin*) जीवित (for

C 5 652
B 5 22 8
K 5 22 8

शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८
यस्यार्जुनः पदवी केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२
यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३
गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवता)

9 [a]) M तस्य K1 5 D7 केशवस्य — [b]) G3 M (except M2) सत्यको K1 3 D6 9 T1 G3 4 M °शत्रु (M1 sup lin शत्रो as in text) — [c]) S चैव (for चापि) D (except D1 2 9) यांति (for सर्वे) — [d]) G5 वर, Ca d s पुरा (as in text) G5 तस्य चैव (for साधु तस्य) M1 (sup lin) सत्य, Ca d s तस्य (as in text) G4 M2 प्रसाद (for प्रदानम्)

10 [a]) D10 स एवैक, G4 सहस्रैक — [b]) K5 गाजीव D1 प्रवादे प्रजीयात्, T1 G1 2 प्रणुदेद्वै रथस्थ — [c]) K1 5 महान्, K3 B1 Dn D2–7 T2 जिष्णु, Cs विष्णु (as in text) Ca d mention विष्णु· Dn1 D9 om अपि K3 M (except M2) हि, K4 वा, K5 च (for अपि) B2 अधर्ष्यो (for अप्रधृष्यो) — [d]) K5 S (except T2 G4 M1 2) अपि (for अधि)

11 [a]) S (except G2) पुमान् (for मर्त्य) — [b]) K1 वेदेषु, K2 5 B D (except D9) लोकेषु (for देवेषु) G5 यथा (for वरेण्य) K3 इन्द्रात्, B D (except D1 2 3 10) एक (D9 एव), G5 महेंद्र (for ईड्य) — [c]) D2 प्रवर्षन्, D9 प्रवयत्, T1 प्रवमन्, G5 प्रवपेत् (for प्रवपन्)

12 D1 (hapl) om 12[b]–13[a] — [c]) Ds1 G4 M2 आहरन्, T1 G5 अहरत् — [d]) K5 सेवानुगान् N द्रविडान् (for बलिदान्)

13 D1 om 13[a] (cf v l 12) — [a]) D2 तथैव, D9 10 G3 4 M यश्च (for यश्चैव) — [b]) Some N MSS गाजीव° G1 वि- (for प्र-) — [c]) D1 उपानयत्, Cd s °हरत् (as in text) N (mostly) फाल्गुनो (B4 Dn D3 4 पाडवो) (for फल्गुनो) — [d]) M यशोमानौ

14 [a]) K4 D1 °भृतो (for °भृता) K2 3 B2–5 D (except D1 2) T2 G2 नास्ति (for नाद्य) K2 5 D3 समो हि, K3 B2 Ds D5 6 9 10 T2 G2 समोद्य, B3–5 Dn समोत्र (for समोस्ति) B1 गदाभृता भीमसमो न कश्चिद्, T1 G1 3–5 M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद् — [b]) T2 G1 हस्त्यारोहे K2 3 हि (for च) S (except G2–4) कश्चित्समोन्य (for समश्च तस्य) — [c]) D9 तथा (for रथे) K2 D1 2 G3 प्राहुर् (for आहुर्) — [d]) K2 3 B4 5 D (except Ds D8–10) G4 M1 बलेनायुत (for बले चायुत) Ds वीर्यं (for वीर्यम्)

15 [a]) K2 D9 स, Cs सु (as in text) K1 5 G3 कृतवीर — [b]) Dn D3 4 7 क्षुद्रास्तरसा — [c]) K2 स चात्यमर्षी, K5 D1 2 3 9 T1 G1 5 सदा ह्य K3 B3 5 Dn D3 4 6–9 G2 न बलात्स (for बलवान्न) T G1 3–5 M अशक्यो (for न शक्यो)

16 [a]) S (except T2 G2) °तेजसौ, Cd s °चेतसौ (as in text) — [b]) N G1 फाल्गुनेन (K5 °नस्य), T2 G5 फल्गुनस्य — [c]) K5 मृगान्, D1 2 °गण, D9 °गणान्, M2

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ
माद्रीपुत्रौ नेह कुरूनिवशेताम् ॥ १६
तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः
संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः
शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
द्युधिष्ठिर भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८
अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो
महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः

C 5 666
B 5 22 22
K 5 22 22

यूथ (for पूगान्) K1 2 D1 2 3 G5 व्रजतौ, K5 D7 भजतौ, G3 हरतौ (for रुजन्तौ) — [d]) K2 D5 D1 2 9 माद्रीसुतौ, T1 G1 5 पुत्रौ माद्या K2–5 D9 चेह (for नेह) K2 क्रुद्धन् (sup lin कुरून् as in text) K3 समस्तान् (for विशेताम्) Dn Ds D3–8 10 Ca s शेषयेता न शत्रून्, D2 नेह वशे कुरूणा (for नेह कुरूनिवशेताम्) Cd cites न विशेता G2 यमौ कुरूणा प्रसहेत कोत्र — After 16, N T1 G2 ins

127* एतद्बल पूर्णमस्माकमेव
यत्सात्वतां नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L 1) K1 पूर्वम् D2 सवम् (for पूर्णम्) K2 3 T1 एव, D9 G2 एक (for एव) — (L 2) K5 D8 सात्वतानां (for सात्वता) B Dn Ds D3–7 10 T1 यत्सत्य तान् (T1 यत्सात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये]

17 [a]) Ds D10 येषा (for तेषा) D1 अन्यो, G5 अर्थे (for मध्ये) — [c]) Ds Ca s सात्वताना, Cd सात्वता (for सोमकाना) T1 प्रियार्हे, G1 5 वरिष्ठ, G4 प्रबाहु, Ca d s प्रबर्हे (as in text) — [d]) K1 4 5 त्यक्तात्मा वै, Ca d s सत्यक्तात्मा (as in text) K2 B Dn Ds D2–10 पाडवार्थे (K2 D2 °वाना) श्रुतो मे Cap पाण्डवार्थे, Ca d s पाण्डवाना (as in text) — After 17, B D (except D1 2 9 10) ins

128* अजातशत्रु प्रसहेत कोऽन्यो
येषा स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिह ।

18 [a]) T2 सहामात्य, Cd s सहोषित (as in text) C5 स हितार्थौ (for चरितार्थौ) Dn1 Ds G4 M1 वयस्य (for वय स्थ) — [b]) K1 2 4 S साल्वेयानाम् (G3 corrupt), B (except B1) D (except Ds D2 9) मात्स्येयानाम् (for शाल्वे) — After 18[ab], K4 5 read 30[ab], *repeating* it in its proper place — [c]) K1 4 5 D10 सहैव पुत्रै, K2 3 B Dn Ds D2–8 G2 स वै सपुत्र, D1 सहपुत्र, T1 G1 5 पुत्रे सार्धं (for सह पुत्रै) B3 D1 9 °वार्थेन (for °वार्थे च) T1 G1 5 हि (for च) D2 G2 निविष्टो (for च शश्वद्) — [d]) K3 B D (except D2 9) युधिष्ठिरे

19 [a]) K3 D8 अपरुद्धा, K5 अविरुद्धाश्च, Ds1 यथा-वरुद्धा, D2 सुविरुद्धा, D10 ये चावरुद्धा, S अथावरुद्धा Dn D3 4 7 9 S (except G2) रथिन (for बलिन) K D (except D1 5) कैकयेभ्यो, S (except G2) पच सति (for केक) — [b]) S (except G2) केकयेषु (for पञ्च सन्ति) — [c]) K1 2 ते कैकया, K3 कैकयेभ्यो, K4 5 Ds D10 G2 ते कैके(K4 G2 क)येभ्यो, Dn D3 4 7 9 कैकेयेषु, D2 5 6 8 G1 कैकेयेभ्यो — [d]) G4 युद्धात्क्षीणा (for युद्धार्थिन) K2 तानुपासति, K4 Ds D10 चानुसरति, K5 D8 चानुचरति, M चानुवदति K5 पार्थिवान् (for पार्थान्)

20 D2 om 20[ab] — [a]) K Dn D3 4 7–9 सर्वांश्च वीरान् K3 4 D8 पतींश्च, T1 G1 पतींद्रा, Ca d s पतीना (as in text) — [b]) Cf 21[d] K समानीतान्, B (except B4) Dn D3 4 7 9 गतान्, D8 G3–5 समानिता K B4 5 Dn D3 4 7–10 निविष्टान् — B2 (hapl) om 20[c]–21[d] — [c]) S सर्वान् (for शूरान्) K2 B1 Ds D1 5 6 अर्हान् (for अह) T1 भक्तिनत, G5 युत — [d]) K1 प्रीत्या च युक्तान् Dn2 सस्थितान् (for सश्रि)

21 B2 om 21 (cf v 1 20) — [a]) D1 T G1, 5 °श्रिता (for °श्रया) — [b]) K4 5 B3 5 Dn D3, 4, 8 9 जातिशुद्धा, B1 4 D6 7 जाश्च वृद्धा., Ds D10 °जातवृद्धाः

C 5. 666
B 5 22.22
K 5 22.22

समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २१

पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२

अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २३

अपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४

अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं
ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५

यशोमानौ वर्धयन्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६

तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७

यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for °जा विशुद्धा) S (except G2) यो(M3-5 यौ)धा सर्वे कुशला सनिविष्टा — G5 om 21cd — c) K5 S (except T2 G2, G5 om) नानाविधवीर्यं — With 21d, cf 20b

22 a) K3 Dn D3-7 9 10 समितीन्द्रकल्पो, K5 यत इन्द्र, D2 अर्चित इन्द्र, S (except G2) अमितवीर्यविक्रमो, Ca d s अमित इन्द्र° (as in text) — b) D2 योधप्र, T2 युधि प्रवीरो (for युधि प्र) D9 S (except T2 G2) बलिभि (for बहुभि) — K4 om 22d–23a — d) T1 G (except G3 4) त्रयेपि (for प्रवीरो) M (except M2) [अ]प्रतिवार्य°

23 K4 om 23 (cf v l 22) — b) D1 transp. कृपात् and भीष्मात् B1-3 D3 G2 श्रुत, B5 Dn Ds D3-7 10 m T2 वृत (for कृत) — c) B Dn D3-6 9 आहुर्, D2 चाहुर् (for प्राहुर्) S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभाव

24 a) K1 Dn D2-8 10 उपाश्रिताश्, K1 3-5 चेदिक रूषसेना K2 D1 9 अ(K2 उ)पाश्रितश्चेदिकरूषराज, S अपाश्रित(T2 तदाश्रित-, G2 आसादित)श्चैव करूशराज — b) B D (except D1 2 9) सर्वोद्योगैर् K3 B D (except D1 2 9) भूमिपाला K2 D1 9 S (except G1) समेत — c) D2 राज्ञा (for तेषा)

25 a) S (except T2 G2) अस्कद° (for अस्तम्भ) M यदि (for युधि) K3 Dn D3 4 °माना, K4 5 B Ds D1 2 5 7-10 M4 °मानो — b) K1. 3 4 B Dn1 D2 6 G1 2 Cn ज्या कर्षता; Ds ज्या क — c) T G1 महो (for सर्वो°) D8 वै निहत्य, M निगृह्य (for निहत्य) — d) S (except T2 G2) विष्णुस् (for कृष्णस्) B D (except D1 9 10) G1 सममर्द, G2 यशस्वी (for ममर्द)

26 a) K2 Ds D1 2 10 G3 5 यशो मान, K3-5 D8 योसौ मान (for यशोमानौ) N (except K2 Ds D1 9) T2 G2 पांडवानां (for याद°) — b) D2 °भवत्, S हनत् (T1 हनच्च, G4 हरत्, G5 °हता) (for °भिनत्) K5 महीप, B Dn Ds D2-8 10 समीक्ष्य, D1 समीपे, S (except G2) सुघोर (for समीके), cf v l 34 — c) K3 वर्धयिष्यति मान, D2 वर्धयति प्रभाव — d) K1 करूष-चेदिप्र°, D1 करूषराजप्रतिमा, T2 G3 4 M करूशराजप्रमुखा

27 a) T1 G1 तमस्यत, G2 तस्यातक — b) K2 सुधुर्य° (for सुग्रीव) B2 हृष्ट, G3 M2 यात (for कृष्णम्) — c) B2 Cn के (for स) — d) S सिंहार्दिता (for सिंह दृष्ट्वा) M1 यथान्ये (for इवान्ये)

28 a) K1 2 4 Ds यस्त प्रतीप (Ds पात्), Dn D2-5 7 9 T2 कस्त प्रतीपस् (T2 तस्), D1 त य प्रयात, T1 G तम(G3 त वै)प्रतीतस्, M त वै (M1 4 om वै) प्रतीतस् Cd cites प्रतीत D1 प्रदीयाद्; D3 अप्युदीयाद्, T1 G1 5 प्रत्यायासी(G5 °रसी)द्, Ca d s प्रत्युदीयाद् (as in text) — b) Ca d s अपार्थिवो (for आशसमानो) — c) K1-3 शेते स, K4 5 स तेन, D1 9 अशेत, D2 G2 समेत्य (for सोऽशेत) K3 क्षमाया (for परासुर्) — d) K1 D5 8 T

वतिनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८

पराक्रमं मे यदवेदयन्त
तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९

न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन
श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०

नो चेद्गच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेता-
मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१

धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ३२

नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा-
द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३

अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं संजयाहं सिमीके C 5 680 B 5.22 36 K 5.22.36

$G_{4\,5}$ एव, G_3 एव (for इव) T_2 मर्दित, G_5 M मथित (for उन्मथित) K_3m इवात्र (for कर्णिकार) K_2 वातेन भग्न स्स यथा कर्णिकार

29 ^{a}) $K_{3\,4}$ D_5 यदवेदयते (K_3 यन्वै), K_5 D_8 C_3 यदवेंदयत, D_1 यथा वेदयति, G_2 प्रतिवेदयति, Ca d यदवेदयन्त (as in text) T_1 $G_{1\,5}$ पराक्रम चाप्रतिम वदति, T_2 $G_{3\,4}$ M म त्वप्रमेय (M_1 त्वप्रतिम) वदति — ^{b}) S (except G_2) मध्ये (for अर्थे) Ca d s cite सशय (for सजय?) — ^{c}) D_1 अब्राह्मण्य (for अनुस्मरन्) M_4 सत्य (for तस्य) B_4 Ds D_1 Ca d n जिष्णो (for विष्णो) — ^{d}) Some S MSS गावत्गणे K_{3-5} नाभि° (for नाधि)

30 $K_{4\,5}$ *repeat* 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab} — ^{a}) D_1 न जातु त, S (except G_2) कस्तान् (T_1 $G_{3\,4}$ M_5 कस्ता, T_2 कस्मान्, G_5 M_2 कस्त) जेतु (T_2 हतु), T_2m न जातु ताञ् (as in text) D_1 शक्रुवत्य सहेत, D_9 शत्रुरस्युत्स T_2m शत्रुहन्यान्समेतान् — ^{b}) D_8 सदा (for स) — ^{d}) D_1 रथेन यातौ, M_2 °रथौ समेतौ

31 ^{a}) N G_2 न (K_{1-3} स, D_9 तौ) (for नो) D_7 वै (for चेद्) $K_{1\,3\,5}$ सयुग, K_4 D_9 सयुगे, D_1 S सगत (G_5 M_2 °तिं) (for सगर) — ^{b}) B Ds $D_{5-8\,10}$ ताभ्या लभेच्छर्म तदा सुतो मे — ^{c}) $K_{1\,4}$ Dn $D_{1\,3-7}$ तौ चेत्, $K_{2\,3}$ तत°, K_5 तावत्, D_8 G_5 तौ वै, T $G_{2\,4}$ सर्वान्, G_1 तौ वा, Cn नो चेत् (as in text) D_8 नो दहेताम् — ^{d}) D_5 मित्रो विष्णुर्, D_6 इद्रो विष्णुर् $D_{2\,10}$ सैन्य (for सेना) K_{3-5} D_9 M दानवाना चमूमिव (K_4 चमू च, K_5 चमूवत्, D_9 चमू वा), T_1 G_1 दानवानादिदेवौ (for दैत्यसेना यथैव) — ^{f}) B_1 जिष्णु, S (except $G_{1\,4}$) कृष्ण (for विष्णु)

32 ^{a}) B_1 D_9 G_5 धर्मराजो, G_3 स धर्मराजो, Ca धर्मा° रामो (as in text) B (except B_1) D (except $D_{1\,2\,6\,8\,9}$) G_5 Cap ह्रीनिषेवस्, Ca d s as in text M (except M_1) महात्मा, Cd s तरस्वी (as in text) — ^{c}) S (except G_2) तर(T_1 °प)स्वी (for मनस्वी) — ^{d}) D_1 न, Ca s नो (as in text) D_2 स (for प्र) Ca d s cite दहेत्

33 ^{a}) $K_{1\,4\,5}$ D_9 न ह्येवाह (for नाह तथा) $K_{1\,4\,5}$ चार्जुनाद्, Dn_2 Ds_2 अर्जु, D_1 G_2 अप्यर्जु, D_9 फाल्गुनाद् (for ह्यर्जुनाद्) — ^{b}) K_1 तथा भीष्माद्, $K_{3\,4}$ न (K_4 तथा) भीमसेनाद्, K_5 भीमसेनाद्, B_1 D_9 T_2 भीमाद्वा, Dn $D_{3\,4\,6\,7\,10}$ भीमाद्वाह (for भीमाद्वापि) K_2 बिभेमि om वा), K_3 वापि नून, $K_{4\,5}$ T_1 G_1 M वा(M_{3-5} चा)पि बिभ्ये (for वा बिभेमि) — ^{c}) K (except $K_{1\,2}$) D_9 S (except T_1 G_{1-4}) सजय, D_2 तात, D_{10} मन्योर् (for सूत) — ^{d}) K_3 मन्योर्भीतो, D_{10} गावल्गणे (for मन्योरह) K_2 D_9 S (except G_2) भीतभीत (for तर) D_{10} सदाह

34 ^{a}) $K_{1\,2}$ स वै तपो, $K_{4\,5}$ स वै सदा; B Dn Ds $D_{3-8\,10}$ T_2 महातपा, D_2 अलोलुपो (for अल तपो°) T_1

C 5.680 B 5.22.36 K 5.22.36 स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४

स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५

जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
र्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६

न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७

समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८

यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

$G_{1\ 3\ 5}$ M अल तपोब्रह्मचर्यं (G_5 र्यां) च युक्त (T_1 $G_{1\ 5}$ यदुक्त), Ca d s (as in text) — [b]) Ds D_{10} अल, D_2 वै, T_2 यो (for अय) M मनसस् (for मान) D_{10} G_4 Ca d s सिध्यै (for सिध्येत्) — [c]) D_9 क्रोधात् (for क्रोध) $K_{4\ 5}$ B Dn D_{3-8} S Cap समी(T_2 $G_{3\ 4}$ निरी)क्ष्य, Ca d s समीके (as in text), cf v l 26 — [d]) Dn $D_{3\ 4}$ S (except G_2) जात, Cn जानन् (as in text) T G (except G_2) transp अस्मि and अद्य

35 [a]) D_1 त्वरितो, T_1 G_4 M_3 सहि (for प्रहि°) $K_{1\ 3\ 4}$ जवेन (for रथेन) — [b]) Some N MSS पचाल (for पाञ्चाल) $K_{1\ 3}$ चमूमुपेत्य, K_2 D_1 चमू समेत्य, $K_{4\ 5}$ T_1 $G_{4\ 5}$ M चमू परेभ्य , B Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ T_2 चमूनिवेश (B_4 Dn $D_{3\ 4\ 6\ 7}$ T_2 वेशन), D_9 चमू परेण, G_3 चमू विगाह्य (for चमू परेत्य) Cs समेत्य, Ca d परेत्य (as in text) B_2 om 35^d–37^b — [d]) $D_{1\ 9}$ प्रीतियुक्तो T_1 G_1 वद त्व (for वदेस्त्वम्) D_7 प्रीतियुक्त वीर्यवत वद त्व

36 B_2 om 36 (cf v l 35) — [a]) S सूत (for तात) — [b]) K_3 $D_{3\ 4}$ महामात्य, $D_{1\ 2\ 9}$ सहामात्य, D_7 महामान्य, T_1 $G_{1\ 5}$ महामति, T_2 G_{2-4} M_2 महात्मान, $M_{1\ 3-5}$ महात्मना, Ca d s महामात्र (as in text) K (except K_2) D_9 वीर्यवत यशस्विन, T_1 $G_{1\ 5}$ वता वरिष्ठ (for वीर्यवतामुदारम्) — $36^c = 38^c$ — [d]) D_9 सधिम् (for शान्तिम्) K_2 इच्छु (for ईप्सु) T $G_{1\ 4}$ धा(T_2 स धा)र्तराष्ट्रै पाडव सधिमिच्छेत्, $G_{2\ 3\ 5}$ M धार्त(G_2 यद्धार्त-, G_3 M धृत)राष्ट्र पाडवै सधिमिच्छु ($G_{3\ 5}$ M च्छेत्), Cs as in text

37 B_2 om 37^{ab} (cf v l 35) — [b]) $K_{1\ 4}$ T_2 °सुतो (for °पुत्रो) — [c]) D_1 तेषाम्, D_9 चैवम् (for चैषाम्) S (except G_2) समतश्चैव (for आत्मसमश्च) — [d]) $K_{4\ 5}$ तेषा (for चैषा)

38 [a]) K_3 B (except B_2) D (except $D_{1\ 2\ 9}$) T $G_{1\ 2\ 5}$ M_2 °नीतान्, G_4 गतान्, Cd s नीय (as in text) K_2 $B_{2\ 3}$ G_1 सृञ्जयान् पाण्डवान् (by transp), D_{10} पाडवै सृजयान् — $38^c = 36^c$ — [d]) K_5 D_9 तान् (for तथा)

39 [a]) K_{3-5} परेषु, Cs परेभ्य (as in text) — [b]) D_1 G_2 मन्येथास्त्व (by transp) M_1 पाडवानां (for भारताना) S (except G_2) हिताय (for हित च) — [c]) K_5 B (except B_4) D (except $D_{2\ 5}$) G_5 M_2 Ca d s तद् (for तत्तद्) Dn_1 तात (for राज) — [d]) K_2 यत्सूत्रयेद्, $K_{3\ 4}$ D_8 यन्मूर्छयेद्, G_5 न क्रोधयेद्, Ca d s न मूर्च्छयेद् (as in text) B_{1-3} D_8 न (D_8 यन्) मूर्छयेयुर् (for न मूर्च्छयेद्यन्) B D (except $D_{1\ 2}$) न च युद्ध हेतु (for न भवेच्च युद्धम्) D_9 न मूर्छयेद्येन चेन्न युद्ध (catalectic!)

•

Colophon — *Sub-parvan* N $M_{1\ 3\ 5}$ संजययान — *Adhy name* T_1 G_1 M_{2-5} संजयप्रेषण — *Adhy no* (figures, words or both) Ds_1 $D_{5\ 7\ 8\ 10}$ S 22, D_2(*sec m*) $_6$ 20 — *S'loka no* K_5 D_8 41

२३

वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-
मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
गावल्गणे संजय स्वागतं ते
प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं
सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
चिरादिदं कुशलं भारतस्य
श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
दृष्ट्वैव त्वा संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा । C. 5 693 B 5 23.9 K. 5 23.9

23

1 ^{c}) D_1 उपप्लव्या, S प्लाव्य S (except G_2) शीघ्र (for द्रष्टु) — ^{d}) S (except G_2) द्रष्टु पार्थान् (M_2 पश्चान्) महौजस

2 ^{b}) $K_{2\ 3}$ B Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ कुतीपुत्र, D_1 धर्मराज (for धर्मात्मान) — ^{c}) $K_{2\ 4}$ B D (except D_9) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य) K_2 सर्वं, K_3 सर्वे, K_4 पूर्वान् (for पूर्वं)

3 ^{a}) G_{3-5} M_3 गावद्गणि K_{3-5} पुत्रो (for सूनुर्) — ^{b}) K (except K_2) अभ्यवदत्, S (except G_2) तमवोचत् (for अवदत्) D_{10} सुप्रतीत, T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ प्रतीत, G_4 प्रीत, M_2 प्रकीर्तित, Ca d प्रतीत (as in text) — After 3^{ab}, M (except M_1) ins सजय — ^{d}) D_1 तुल्य (for कल्पम्)

4 ^{a}) K_5 आंबिकेयो, $D_{8\ 9}$ त्वामाबिकेयो (for त्वाम्बिकेयो) Ca cites त्वा (as in text) — ^{b}) B_1 मनस्वी (for मनीषी) — ^{c}) K_1 भारताग्र्यो (for पाडवा) S (except G_2) कच्चित् कुशली (T_1 $G_{1.5}$ सुखी) पाडवाग्र्यो प्रधन्वा — ^{d}) K (except K_2) D_8 धनजयो माद्रवतीसुतौ च, S (except G_2) यो भीमसेनो यमौ च

5 ^{b}) K_1 T_1 $G_{1\ 5}$ सु (for स) — ^{c}) S (except $G_{2\ 4}$) मनस्विनी वाछति (T G_1 सि) यत्र च त्व — ^{d}) M_2 तामुत (for भारत)

6 ^{a}) Some S MSS गावद्गणे — ^{b}) K $D_{1\ 2}$ G_3 प्रीतात्मा त्वाम्, B Dn Ds D_{3-10} प्री(B_4 प्रि)यामहे, T_1 $G_{3\ 5}$ प्रीता(G_5 त्या)त्मान (for प्रीतात्माह) $K_{3\ 5}$ om त्वा $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ अभि(T_1 $G_{1\ 4}$ त्वाभि, G_5 चाभि)नदामि सूत, B Dn Ds D_{3-10} ते (D_9 त्वद्) वय दर्शनेन, G_2 त्वाभिवक्ष्यामि सूत — ^{d}) Ds त्मजे, D_{10} त्मज, T_1 G (except G_2) नुज (for नुजै) K (except K_2) सहानुजै सप्रति साधुवृत्त (K_3 °त्त, K_5 त्त)

7 ^{a}) Ds दर्शन (for कुशल) — ^{d}) K_2 च (for एव) G_4 transp दृष्ट्वैव and त्वा M त्वा (for त्वा)

8 ^{a}) D_2 G_2 यशस्वी, G_5 मनस्विना (for मनस्वी) — ^{b}) $K_{4\ 5}$ महाप्रज्ञ — ^{c}) K_2 $D_{1\ 2\ 9}$ T G_2 स कौरव — ^{d}) K_1 अप्यस्ति, K_2 अस्यास्ति, K_3 B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ अस्त्यस्य, D_1 अथास्य (for अप्यस्य).

9 ^{b}) D_9 S (except G_2) सूतपुत्र (for महात्मा)

C 5. 693 B 5. 23. 9 K. 5. 23. 9

महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९
स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-
द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०
महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता
धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११
सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२
वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-
न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि-
त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-
त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो
द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र
उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— [c]) K (except K_4) बाह्लिक प्रातिपीय, S (except G_2) बाह्लिकाना महात्मा Ca प्रातिपेय (as in text) — [d]) K_2 D_2 वृद्ध (for विद्वान्) S (except G_2) प्रातिवीर्य (T_1 G_5 $M_{2\ 5}$ °पीय, T_2 प्रतीयमान) कुशली तात कच्चित्, cf 10^a

10 M (? hapl) om 10^a — [a]) $G_{2\ 3}$ सौमदत्ति (for सोम) K_1 चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्) — [b]) T_2 G_1 $M_{1\ 2}$ सोमदत्त, G_{3-5} M_{3-5} सो(G_{3-5} सौ)मदत्ति (for सत्यसध) M च शल्यो (for शलश्च) — [c]) K (except K_2) सकृप (for च कृप) G_5 महारथो भुवि (for कृपश्च विप्रो) K (except $K_{1\ 2}$) अथ विप्रो, D_9 च वीरो (for च विप्रो) — After 10^c, G_5 ins

129* शारद्वत कुशली तात विप्र ।

— [d]) K_1 महेष्वासौ D_{10} अन्ये (for एते) $K_{1\ 5}$ हि (for अपि) — After 10, B D read 12^{ab} ($D_{1\ 2}$ marg $_5$marg *repeating* it in its proper place)

11 D_1 om 11^{ab}, D_9 om 11 — [a]) K_3 B_1 Ds $D_{6\ 8\ 10}$ T_1 G_{3-5} M_5 महाप्रज्ञा Ds D_5 °शास्त्रेवदाता, D_8 शास्त्रे च दाता, Ca शास्त्रावदाना, Cd as in text — [c]) Ds कच्चिद्दान K (except K_2) D_2 सर्वे लभते (for लभन्त एते) Cd cites दान, Cs कच्चिन्मान लभन्ते (as in text) — [d]) G_2 सर्वे एते (for कच्चिदेते) K (except K_2) D_2 आचार्यमुख्या भुवि विश्रुतास्ते (D_2 °ता ये)

12 B D read 12^{ab} after 10 ($D_{1\ 2}$marg $_5$marg *repeat* it here) — [b]) D_2m G_4 धनुर्भृतो (G_4 °ता) (for धरा) S (except T_2 $G_{2\ 3}$) च मह्या (for पृथिव्या) K_3 transp पृथिव्या and युवान B Dn Ds D_{3-8} 10 प्रधाना (for युवान) — [c]) D_2 G_4 तेषा, Cs येषा (as in text) K_2 D_1 G_3 न्यवसद्, Cs निवसति (as in text) — [d]) D_9 कुशली (for शीलवान्) D_1 °सूनु, Cs पुत्र (as in text)

13 [a]) D_{10} G (except G_1) M_4 वेश्यापुत्र — Ds_2 (hapl) om 13^{bc} — [b]) Dn_2 Ds_1 $D_{3\ 4}$ (by corr) $_{6\ 10}$ महाप्रज्ञो — [c]) K_5 D_9 G_2 मान्य, T $G_{1\ 3-5}$ M (except M_5) मानी (for ऽमात्य)

14 [a]) D_2 च या (for वृद्धा) $K_{1\ 4\ 5}$ D_{10} च नार्यो (for जनन्यो) — [b]) D_2 महानसे, T_1 $G_{1\ 5}$ महादास्यो, G_4 मानाढ्या वै, $M_{1\ 2\ 4}$ Ca d माहानस्यो, Cs महानस्यो (as in text) M_2 राजभार्याश्च — [c]) Ds वध्वश्च (for वध्व) D_{10} सपुत्रा, G_4 M_5 पुत्रो, $M_{1\ 3\ 4}$ पुत्र्यो (for पुत्रा) $G_{2\ 4}$ M (except M_2) भागिनेयो — [d]) G_4 दौहित्रेया, M (except M_2) त्र्यो वा (for त्रा वा) K (except K_3) M अल्पव्यलीका, $B_{2\ 3}$ एते ऽव्य, D_2 एतेप्यरोगा (for अप्यव्य) Cd s अव्य (as in text)

15 [b]) K_1 पूर्ववच्चानुवृत्ति, $K_{4\ 5}$ D_2 वृत्तानुवृत्तिं, Ds_2 °वन्मानवृ° Cd cites वृत्ति (as in text) — [d]) D_2 पार्थिवो (for सजय) D_1 नापहति

16 [a]) S (except G_2 M_2) तातो (for राजा) — [b]) S (except G_2) समीक्षते (for उपे) T_1 G_1(m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
शुक्रं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेता-
न्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात
दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
गाण्डीवमुक्तांस्तनयित्नुघोषा-
नजिह्मगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २०
न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन । C 5.706 B 5.23.22 K 5.23.22

text) 4 ब्राह्मणानव्यलीक, T2 M ब्राह्मणाना व्यलीक, G5 विप्रवर्यानलीक — c) K2 3 D2 कच्चिच्च हेतोरिह (K3 व) D1 2 G4 धर्मभूत, T G1 3 5 सव्यलीक, M वर्त्म भूत (M2 5 ता) (for वर्त्मभूत) B Dn Ds D3–8 स्वर्गस्य कच्चिन्न (B1 Dn Ds D3 4 om न) तथा वर्त्म भूता, D10 सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूत Ca cites हेतोर्वर्त्म भूता, Cd s हेतोर्वर्त्मभूत — d) B1 D (except D1 6 9) अपेक्षते K2 3 न न्यून, K5 सदानु, B D सदैव वृत्तिं (D1 राज्य मदीय, D2 9 सत्वानु), T1 स धूत, T2 G3 5 च न्यून (for स न्यूनवृत्तिम्) Ca d cite न्यूना वृत्तिं

17 a) K2 3 B D (except D1 2 9 10) T1 M1 ज्योतिश्चोत्तम — b) Ds1 D7 9 G3 शुक्र, Ca d s शुक्रं (as in text) D1 2 S प्रजात (for प्रजाना) — c) K4 G3–5 ते वै, D2 तच्च, T1 G1 तान्वै, T2 त वै (for ते चेल्) K1 2 4 5 Ca d दभ, K3 B D दोष (D1 2 इद, D9 दभान्), T G लोभा(G3 4 का)न् (for लोभ) D1 दभात् (for मन्दा) — d) D5 S (except G2) वै कुरूणा (for कौरवाणाम्)

18 a) M1 धृतराष्ट्रपुत्रो (for ष्ट्र सपुत्रो) — c) D3 om न G3 भेदेषु, Cs भेदेन (as in text) — d) K2 प्रहृष्टरूपा, D1 सुहृद्रूपान्, Ca d सुहृद्रूपा (as in text) K2 3 5 Ds2 D1 3 9 सुहृद (for दुर्हृद) K D7 3 10 चाप्यमात्या (K2 चैव सूत), B Ds D5 चैकमत्यात्, Dn D3 4 6 9 T2 चैव (D6 T2 °क-) मान्या (Dn2 च मान्या), D1 2 G2 अस्याप्यमात्या, G4 चाप्यमित्रा, G5 चैव मित्रा (for चैकमित्रा)

19 T2 G3.4 M transp 19^{ab} and 19^{cd} — a) K1 D9 Ca.d नु पाप, K3 उपायान्, K4 न पापात्, K5 न पापा, S (except G2) तु पाप (for न पाप) K2 पापा, G2 सूत (for तात) — b) K1 D1 9 S (except G2) न (for ते) — B D (except D9, D2 [marg] om lines 1–2, D4 marg) T2 G3 4 M (all eight S MSS om lines 3–4) ins after 19^{ab} T1 G5 (both om lines 3–4), after 19

130* द्रोण सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ।
कच्चिद्राज्य धृतराष्ट्र सपुत्र
समेत्याहु कुरव सर्व एव ।

[(L 1) M विप्र (for वीरो) — (L 2) T G3–5 M पितामहो विदुरो बाह्लिकश्च — (L 3) B1 2 4 राज्ये, Ds D10 गुह्य D1 2 ग्राह्य (for राज्य) D1 राष्ट्रस्य पुत्र]
— c) K1 4 5 D10 अनेकान् (for समेतान्)

20 a) K1 Dn1 D3 8 मौर्वी भुजाग्रप्रहिता (D3 °तान्, D8 ग्रात्सहिता), S मौर्वी भुजाग्रे (G3 °ग्या) प्रहिता K3 5 तु तात, S स्मरत (T2 G1 3 स्मरति) (for स्म तात) — b) B4 Ds D4 8 10 Cs गुणेन (for धरेण) T2 दोधूयमानस्य धनुर्धरस्य, G5 दोर्मूलदडस्य धनुर्धरस्य — c) B4 Dn D1–4 9 S (except T2) नुन्नान् (for मुक्तान्) — After 20, S (except G2) ins

131* न त दृष्ट्वा कच्चिदत्र प्रतीप
गन्ता गृहाञ्जातु जगाम रङ्गात् ।

[(L 1) T1 G (except G2) अस्ति (for अत्र) — (L 2) G (except G2 3) गतो, M1 (*inf lin*) गत्वा (for गन्ता) T1 G (except G2) गृह]

21 a) K2 B D (except D1 9) G3 च, T1 G1 4 5 अस्य, T2 अन्यम् (for हि) K (except K2) Ds D1 9 G3 4 कश्चिद्, G2 क्वचिद् (for कच्चिद्) — b) N (except K1 4 5 D1) योध, T2 शूर, G2 ध्रुव (for श्रुत) K2 5

C 3 706
B 5. 23 22
K. 5. 23. 22

यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी
प्रवेपयञ्शत्रुसंघाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु
चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
न्समागतानजयद्दन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
महाबल कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीची वशमानयन्मे
माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
द्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयाता-
नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य
स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्याय. ॥ २३ ॥

D5 6 8 G2 च (for वा) K2 वार्जुनेन, D1 2 फा(D2 फ)ल्गुनेन, D5–8 चार्जुनेन, T G (except G2 3) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन) — c) D8 D8 यस्यैष षष्टिर् D7 त्रिशिखास्, T1 G1 3 5 M निहितास् (for निशितास्) K (except K3) सुधारा , D10 तिग्मधारा (for तीक्ष्णधारा) — d) S सम(T1 ह)ता (for समतो) B2 G2–4 M1 3–5 हस्तवापा , T2 चापा , G5 हस्तिवाहा , all comm as in text

22 b) T1 G1 3–5 M1 3–5 प्राद्रावयञ्, T2 प्रधावयच् (for प्रवेपयञ्) K3 4 B2 अनेकान्, D1 समीपे, D2 T1 G M समीके, T2 समाजौ (for अनीके) — c) K3 5 B D (except D1) T G1 Ca s नड्व(D9 तद्व)लेषु, G3 5 षष्टि हायन , M5 (inf lin) शड्वलासु, Cd नड्वलासु (as in text) — d) G5 चाक्रम्यते, Ca d चङ्क्र° (as in text) D2 अनु , Ca d एन (as in text)

23 T2 transp 23 and 24 D1 *repeats* 23 (with v l) after 24 — a) D1 (second time) सुत (for °पुत्र) — b) K3 युद्धकाले, K4 अवकूरे, K5 क्षतक्रूरे (sic), Dn1 D2–4 7 अब्धिकूले, D1 (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूप , D5 दतवक्र, D9 अतकूले, T G1, 2 M दत्तवक्रे (M2 पते), G3 4 दतवक्रे, G5 °दतवक्र, Ca n दन्तकूरे (as in text) — c) B1 D2 5 T G1 5 योधै (G1 also यो वै as in text), G3 युद्धे, G4 M यो(M3 4 यौ)धान् — d) G3 D2 अनु (for एन)

24 K2 G2 om 24 K1 3 4 5 D2 read 24 after 26 T2 transp 23 and 24 — a) B D (except D1 2 9) पुरा जेतु (for उद्यन्नय) D8 प्रोषितो K1 8 यो, K4 यद्, K5 B D अय (D1 2 अभूद्), M (except M2) मे (for वै) — b) B D (except D1. 2 9) शिबींस्त्रिगर्तान्, a few S MSS गावद्गणे (for गावल्गणे) — c) D8 आनयेद्यो (for यन्मे) — d) S (G2 om) माद्रीपुत्र K1 एव, D2 अनु (for एन) — After 24, D1 *repeats* 23 (with v l, cf v l 23)

25 a) K2 m Dn2 D1–4 अत्याहवो, B Dn1 D8 D5–10 पराभवो, S अभ्यागमो (T2 अभ्यागते and पराभवो), Cd अभ्याभवो (as in text) K (except K3) D2 G4 यदासीद् (for य आसीद्) — b) K4 दुर्मन्त्रितैर्, D1 °न्त्रत्वे, D8 त्रित, G4 °त्रितो (for न्त्रिते) K4 Dn1 यात्रा गताना, G2 यात्रागसधौ — c) D2 अनयात् (for मन्दान्) B4 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्) — d) K1 न वांछेत्, S अर्जुनश्च (for जयश्च) K2 न मोचयितु भीमसेनोभिवाछेत्

26 b) D1 T2 G2–4 Cn सुतौ (for पुत्रौ) K3 T2 G1 3 सेन (for सेनश्) K च चक्र (K3 तथैव), B (except B1) D (except D2 9) G2 अप्य(G2 ऽय)रक्षत्, T G4 च सख्ये (G4 ख्ये), G1 3 5 च युद्धे (for च चक्रे) — c) K B4 Dn D3 4 7–9 G5 धन्वा (for °भृत्) T2 शत्रुसेना, G5 गणान् (for सघान्) K1 2 4 उदस्यन्, D9

२४

संजय उवाच ।

यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव
कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते
कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १
सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः
कुतो दायाँल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २
यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-
मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो
युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३
न चानुजानाति भृशं च तप्यते
शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४
स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे C 5 71 B 5 24.5 K 5 24 5

व्युदस्य, S प्रणुद्य (T2 साद्य, G2 णुद्यन्), Ca उदस्य (as in text) — d) K1 2 स्वस्त्यागमन्, K4 D2 गत , Ds D8 गम, Cd स्वस्त्यागमत् (as in text) K1 केचिद् (for कच्चिद्) — T2 *repeats* 23–26 after 26 K1 3 4 5 D2 read 24 after 26

27 a) D2 साधुकृतेन, all comm साधुनैकेन (as in text) M1 शक्य, Ca d s नून (as in text) — b) N (except B5 Ds D1 2) सुख, T G1 3–5 M Cs कार्यं (M1 नून), Ca d कर्तुं (as in text) B Dn Ds D3–8 शक्य वै, D9 हि शक्य, G4 शिष्य, G5 कर्तुं, M1 कार्यं, Cs शक्य, Ca d शक्य (as in text) — K1 om 27^{cd} — c) K4 B2 Ds D1 2 Ca d s np गेतु (for जेतु) B (except B4) T2 च (for चेन्) K (K1 om) D1 2 9 धृतराष्ट्र सपुत्र, S (except G2 M5) ष्ट्रस्य पुत्रान्

Colophon om in K1 — *Sub-parvan* K2 4 5 B Dn2 Ds D1 2 5–8 10 G1 2 M2–5 संजययान — *Adhy name* D2 युधिष्ठिरप्रश्न , G1 M2–5 कुशलप्रश्न — *Adhy no* (figures, words or both) D2 6 21, D7 8 10 S 23 — *S'loka no* K5 27, Dn 28, Ds 29

24

1 a) K1 यथार्हसि, B (except B1) D (except D1 3 9) यथात्थ मे (for यथार्हसे) G5 पांडवाना (for पाण्डव) G5 om तत् T1 G1 तान् (for तत्) G3 वक्तुमीदृश (for तत्तथैव) — b) G5 श्रेष्ठगुरून् (for °श्रेष्ठ-जन) T2 पश्यसि (for पृच्छसि) K1 2 गुरून्कुरूञ्श्रेष्ठतम (K2 °जनं) च पृ° — c) T1 G4 5 M मनस्विनो वै विमन-स्विनस्तान् (T1 G4 5 °नस्ते) — d) K1 2 Ds D5 °श्रेष्ठा, Dn1 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठान्) S (except T2 G2 M1) पृच्छसे K3 M पार्थिवास्त्व, D9 पार्थिव त्व, G3 4 पाडवास्त्व (for पार्थ यास्त्वम्)

2 c) K D3–10 रिपूणामपि, B Dn D1–4 7 G1 2 रिपुभ्योपि हि, Ds D5 6 विप्रेभ्योपि हि, M2 रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि) — D6 (hapl) om from 2^{d} up to धृतराष्ट्र (in 3^{c}) — d) K4 5 D3 (marg sec m) क्रुद्धो (for कुतो) T G1 3 4 M दापयेत्, G5 नार्पयेत् (for लोपयेत्)

3 K3 om 3^{abc} and *repeats* 4 23 16^{b} (with v l स for वै) instead, D6 om 3^{abc} (up to धृतराष्ट्र), cf v 1 2 — a) K1 2 युष्मासु यद्, Dn1 युष्माक, D1 3 यत्तु युष्माक, D2 T2 G (except G2) M यत्तद्युष्माक (G1 3 सु) (for यद्युष्माक) D1 सौम्य (for ऽसो न) S (for T1 see below) अ(G2 ह्य)धर्म्य (for न धर्म्यं) Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T1 हापयेद्वा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं Ca s as in text ❀Nil सौन सूनावान् हिस्र । तद्धर्मादनपेत सौन धर्म्यं क्रौर्यं । A curious aberration of the great scholiast !❀ — b) K5 D3 त्वन्मित्रेषु, D2 अभक्तेषु, T2 अक्लिष्टेषु (for अद्रुग्धेषु) K4 5 D3 द्रोहवान्, Dn D2–4 द्रुह्यवान् (Dn1 वत्), T2 क्लिष्टवत्, G5 मूढवत्, Cn द्रुग्धवत् (as in text) — c) K1 2 मित्रद्रोग्धा (for ध्रुक्स्याद्) D3 10 S (except T2 M5) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो — d) K5 न साधु , T1 G2 4 5 असाधु, G1 M2 न साधु

4 a) K1 न वानु-, K5 D3 G2 न जातु, D9 तथानु-, T1 स चापि, T2 G1 3–5 M न चापि (M1 न चाभि-) (for न चानु) D1 ह्यय न (for भृश च) K4 5 तप्येत् (for तप्यते) — b) K1 Dn1 D1 5 8 G1 3 5 M2–4 अत-K4 5 Ds D10 असौ, T2 G2 M1 अथ, G4 अपि (for अन्त)

C 5.717
B 5.24 5
K 5.24 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्क्रुष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः
समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— [d]) D1 2 T1 G1 4 5 M1 2 द्रोह, D9 G3 M3–5 द्रुह्य, G2 श्रुकत्व (for द्रोह) D1 2 9 S (except T2) गरीय

5 [a]) K जिष्णोर् (for तुभ्य) K1 B D T1 G5 सयुगे (for गमे) — [b]) K4 जित वापि (for च जिष्णोश्च) G2 प्रतिश्रुत (for प्रणेतु) K1 2 युद्ध युद्धे चापि युधा प्र , K5 युद्धे युता चापि युधा प्र , D2 युद्धेषु जिष्णु च युधा प्रधान, T1 G1 3–5 M युद्धे चापि युयुधानप्र — [c]) K2 4 5 D3 D5 M1 समुत्क्रुष्टे, D1 क्षुद्धे, T1 G4 5 क्रुष्टे, G2 क्रुष्टे K1 2 शङ्खनादे

6 [a]) K1–3 D2 M1 पुत्रौ (for सुतौ) K1 2 B1 D3 D5–8 10 रणाजिरेषु, K3–5 D2 रणे व्यवस्थितौ, D1 G2 महाजिमध्ये, T G1 4 5 तथाजिमध्ये — [c]) K शरवर्षेण राजन्, D2 शरजालैरजस्र — [d]) K1 2 समरे दुष्प्रसह्यौ, K4 5 B D (except D9 10) रे दुष्प्रकपौ, T1 G1 5 M1–4 °रेष्वप्रकम्प्यौ, T2 रे निष्प्रकपौ

7 [a]) M1 किंचिद् (for राजन्) — [b]) G3 M1 3 4 जायते (for ज्ञा) D1 2 7 S यद्भविष्यत् — [c]) S (except M2 5) त्वा (for त्व) B Dn D3 D8–10 चेत्तथा, D1 चेदिद, G2 चेदय (for चेदिम) S (except M2 5) °धर्मोपपन्न — [d]) S (except G4 M2) क्लेश S (except M2) कृच्छ्ररूप

8 [a]) K3 B Dn1 D3 4 M2 कृच्छ्रगतश्च, Dn2 सर्वं गताभि-, D1 मतश्च, D2 G2 तम च, D3 सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च) — [b]) K5 Dn D1 3 7 शमीकुर्या , S (except G1 2) समीक्ष्य कुर्या , Cd s समीकुर्या (as in text) — D6 om 8[c]–9[b] — [c]) G4 ते कामार्थौ (for न कामर्थं) Ds2 T1 च, G4 न (for हि) Ds2 धर्म्यं (for धर्मं) — [d]) K1 2 D1 2 T2 G3 4 पुत्रा (for सुता) •

9 K1 2 om 9[a], D6 om 9[ab] (cf v 1 8) — [a]) D2 एक (for एतत्) — [b]) B D G2 स(Dn D1–3 7 8 श)मीकुर्या, T G1 3–5 M क्षम (T1 G1. 5 क्षेम, T2 क्षमी) कुर्या (for शम कुर्या) T2 G1 M5 शमाप्नु , G4 शममाप्नु (for शर्माप्नु) C3 has शमाप्नुवति — [c]) D3 D10 समागता (for धार्तराष्ट्रा) D2 S (except T2) सृजया पाडवाश्च (by transp), cf v 1 5 25 1[a] — [d]) K1 2 D3 पार्थिवा सति वृद्धा , K3–5 B Dn D3 D1 3–7 9 10 सनिविष्टा (K3–5 सति वृद्धा, D3 D5 10 सनिकृष्टा) नरेंद्रा , D2 पार्थिवा सनिबोध (for पार्थिवा सनिविष्टा) — After 9, K1 2 ins

132* तेषा सर्वेषा शममेव विदध्या ।

10 [a]) K1 B D (except D3 D9 10) T2 G यन्मा, K3 यस्माद् (m यन्मा) (for यन्मा) T G सभायाम् (for निशायाम्) — [d]) K3–5 समेत्य तत्व वचन निबोध, S (except G2) समेत्य तच्छ्रोष्यसि सनियोग

Colophon missing in B4 — *Sub-parvan* K1–4 B1–3 5 D3 D1 2 5–10 M2–5 सजययान — *Adhy name* T1 G1 M2–5 सजयप्रतिवचन (T1 G1 प्रतिवाक्य) — *Adhy. no* (figures, words or both) K1 23, D5 7 8 S 24, D6 22 — *S'loka no,* K5 Dn2 D3 10

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १

संजय उवाच ।

अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि या भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ३
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-
स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः
प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या
ह्रीनिषेधाः कर्मणा निश्चयज्ञाः ॥ ५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्त-
च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-
न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च । C 5.780 B 5.25.9 K.5.25.8

25

1 ^{a}) T G सृजया पाडवाश्च (by transp), cf v l 5 24 9^{c} — ^{c}) K D_{10} धृतराष्ट्रोन्वशासत् ($K_{1\ 4\ 5}$ °शास्ते), D_2 राष्ट्रादुपात्त, D_7 धार्तराष्ट्रानुशिष्ट — ^{d}) Some S MSS गावद्गणे

2 ^{ab}) S (except $G_{2\ 5}$) transp वृकोदर and धनजय — ^{d}) $D_{1\ 2}$ G_2ससात्यकिं (for युयुधान)

3 ^{a}) B and some other MSS पचाला K_{3-5} चापि (for चैव)

4 D_2 reads 4 after 5^{ab} — ^{a}) K_1 स मा, D_6 Cap सम, G_4 धर्मं, Ca d शम (as in text) — ^{b}) K_1 G_3 $M_{1\ 3\ 4}$ न्ययोज, T_1 अबोध, G_4 नियोज, G_5 निवेद (for अयोज) T_1 G_4 थ धर्मे (for रथ मे) — ^{c}) K_1 Dn Ds स्व (for स) K_1 सर्वं, $K_{2\ 5}$ राजन् (for राज्ञस्)

5 ^{a}) K_1 G_3 सर्वैं धर्मैं, D_1 सहैव तै Cd cites तै T_1 G_5 समवेता, Cd समुपेता (as in text) $K_{1\ 3\ 5}$ $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{1\ 9}$) T_2 तु, Cd स्थ (as in text) S सर्वे (for पार्थाः) — ^{b}) K_3 B Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ स(Ds_1 m D_7 सप्र)स्थानेन, D_1 प्रस्थायमान, T G (except G_3) प्रज्ञानेन, M प्रस्थाने वा, Cd s प्रस्थानेन (as in text) $K_{1\ 4\ 5}$ प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text) — After 5^{ab}, D_2 reads 4 — ^{c}) K_{3-5} B $D_{1\ 2\ 5-8\ 10}$ कुले जाता (by transp) K_4 त्वनृशसा, B D (except $D_{1\ 2}$) S ह्यनृ — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B D (except Ds_1 $D_{2\ 9}$) Cs ह्रीनिषेवा (Csp as in text)

6 ^{a}) K_4 Ds $D_{1\ 9}$ G_2 Cd s दीन, Ca हीन (as in text) — ^{b}) G_4 सत्य, Ca सत्त्व (as in text) K_1 वै, Ca व (as in text) B_1 भीमवेगा, S (except T G_2) भैमसेना, all comm as in text — ^{c}) M_1 उद्भाव्यते, Ca उद्भासेत्, Cd उद्भासेत — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1\ 2\ 5\ 7\ 9}$) शुभ्रे (for शुक्ले) D_9 transp यद्भवेत् and किल्बिष

7 ^{a}) K_{1-3} सर्वा(K_2 °वा)पायो, K_4 सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो) D_{10} युद्धे (for कृत्स्न) — ^{b}) S (except G_2) पापोदयोभावसस्थ कुरूणा — ^{c}) K_4 B (except B_1) Dn_1 $D_{1\ 5\ 6\ 9}$ G_2 तत्र (for तत्) — ^{d}) K_3 वा नियमो, K_4 यत्र शमो (for यत्र समो) K_1 Cd यत्र यमोजय !

8 ^{b}) $K_{3\ 5}$ B Dn Ds $D_{2\ .-8\ 10}$ G_2 ते वै, $D_{3\ 4\ 9}$ ते व (for ये च) G_5 पांडवाश्च (for बान्ध) — ^{c}) K_1 उपन्यस्त, D_8 कृष्ट, S (except M_5) उपकु(G_3 उत्कृ)ष्टा,

C. 5 780 B. 5 25 8 K. 5 25. 8 उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु-
स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८
ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था
निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्या-
द्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९
को ह्येव युष्मान्सह केशवेन
सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं
लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०
को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-
नश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे प्रसोढुं विषहेत राज-
न्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११
महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः
को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च
निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥ १२
कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया
निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३
कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये
कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

---

all comm उपक्रुष्ट (as in text) Cs ये (for स) — ^{d}) B (except B_1) Dn D_{2-7} G_3 M_5 यत, G_5 सुता, Cs तत (as in text) $K_{1\,2}$ $D_{1\,2\,9}$ G_2 नियतो भव (K_1 तो वध, D_1 तो मत) स्यात्, K_{3-5} T $G_{1\,3-5}$ M नियत स्यादभाव (for नियतो वै भव स्यात्) Ca d cites भव, Cs भाव

9 ^{a}) $K_{1\,2}$ D_2 तांश्चे(K_2 ता चे)त्, K_3 तान्वै, $K_{4\,5}$ ए(K_4 जे)तान्, D_3 M नो चेत्, D_9 ते वै, T G (except G_5) न चेत्, Cs ते चेत् (as in text) Ca d cite ते (as in text) K_1 अनुशिष्या स्थ, K_2 शास्य व, K_5 शिष्याश्च, B Dn D_{2-10} शिष्याथ, D_1 वृत्ता स्थ, S ने(G_2 शि) ष्यामि, Cd s शास्य स्थ (as in text) Ca cites स्थ (as in text) K_4 अनुशिष्याश्चचारै (for शास्य स्थ पार्थाः) Dn $D_{3\,4}$ G_1 पार्थान् — ^{b}) $K_{2\,5}$ B Dn $D_{2-8\,10}$ S निर्णी(D_2 °र्नी, G_5 श्री)य, K_4 Ds निणीय, D_9 विनीय, Ca d s निनीय (as in text) D_1 विद्विषो, Ca d s द्विषतो (as in text) Dn_2 Ds_1 वै निगृह्य, D_1 G_3 विगृह्य, all comm निगृह्य (as in text) — ^{c}) K_1 D_5 च वस्तत्, K_2 च तत्, D_2 तत, G_2 वस्तु, Ca d s वस्तत् (as in text) — ^{d}) D_2 यज्जीवित, Ca d s वध्व (as in text) K_4 वधाज्ञ, K_5 वधात्तज्ञ, D_1 नाशाय, G_5 वधो न, Ca d s वधे न (as in text) D_1 साधु, Ca d s साधु (as in text)

10 ^{a}) Ds G_4 $M_{3\,4}$ को ह्येष, D_{10} को न्वेष, G_5 कोभ्येत्य (for को ह्येव) — ^{b}) K_1 Dn_1 $D_{5\,8\,9}$ T_1 सचेकितान्, $K_{4\,5}$ D_6 सभीमसेनान् $K_{1\,2}$ पार्थिव (for पार्षत) — ^{c}) $K_{4\,5}$ $D_{1\,8\,9}$ ससात्यकान्, Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ सात्यकीन्को Ds_1 $D_{3-5\,7\,10}$ विषहेतेह (for विषहेत) Dn_1 Ds_1 $D_{3-5\,7\,9\,10}$ जेतु, S (except G_2) प्रहर्तुं (for प्रजेतुं) — ^{d}) K_{3-5} D_2 समहे(D_2 सहें)द्रास्तथैव, B (except B_2) Ds D_{5-7} सचिवानपीन्द्र, D_9 सेंद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्) D_1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्स शक्रान्

11 ^{a}) K_1 क्रुद्धान् (for को वा) K_3 भीष्मद्रोणाभि (by transp), G_3 M_1 दिगुप्तान् — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_2 S युद्धे, D_1 युद्ध (for रणे) K_1 B Dn Ds $D_{3-8\,10}$ विजेतु, D_1 प्रकर्तुं (for प्रसोढुं) B_1 प्रसहेत (for विष) T $G_{1\,3\,4}$ $M_{2\,3\,5}$ वीरान्, G_2 राजा, G_5 कस्मात् (for राजन्)

12 ^{ab}) T G (except G_2) M_1 बृहद्बल K_2 राजन् (for राज्ञः) T_2 transp राज्ञ and को वै K_4 D_1 M_2 वा (for वै) — ^{c}) D_{10} पार्थ (for चैव), and वा (for the second च) — ^{d}) D_1 नाभिजानामि, G_3 नाभिग, G_4 चाधिग (for नाधिग°)

13 ^{a}) K_1 Ds Ca नीता, Cd s ap नीचा (as in text) G_5 दौष्कुलेन — ^{b}) D_1 विधर्मार्थं, D_2 अधार्मिक (for निर्धर्मार्थं) D_1 कुर्युर्हि, D_2 कुर्वंति (for कुर्युश्च) — ^{c}) $K_{1\,2}$ प्रपद्ये, D_2 प्रपद्य (for प्रसाद्य), cf 14^{a} B_1 प्रयतो — ^{d}) Some MSS पचाला D_9 चाधिपति च वृद्ध, D_{10} अधिप पार्षत च, S (except G_2) अधिप चापि वृद्ध

14 B_2 om 14^{ab} — ^{a}) B_1 D_1 T_1 $G_{1\,4\,5}$ M वै, G_3 अह (for व) — ^{b}) = 5 26 18^{b} G_4 पाण्डवाना (for सृञ्जयानाम्) — ^{c}) K_3 B_{1-4} Dn_2 Ds D_{2-6} ह्येवमेव, B_5 D_{10} ह्येव मे, D_9 ह्येष ते, G_1 ह्येवमेव, G_3 ह्येव

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय
सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था

C. 5 740
B. 5 26 3
K. 5. 26 3

ते (for ह्येव ते) Dn1 D8 T G5 मे (for ते) Cn cites ध्रुवमेव — [d]) K5 मृषाभूत (for धनंजयो) K1 2 D5 D1 G5 om वा D1 कुर्यान्न किंचित् (by transp)

15 [a]) K5 प्राणानाजौ, Dn D2–4 6 7 9 न्दद्याद्, D5 D5 Cap न्ददौ, Ca d s प्राणानादौ (as in text) Dn D3 4 8 9 10 G4 याचमान, Ca मानान्, Cd s as in text K3 4 प्रयच्छे, K5 D10 प्रयच्छेत्, D1 ततोन्यद्, Ca d कुतोऽन्यद् (as in text) — [b]) K1 2 एव विद्म, K3–5 D10 कुतोन्यदेतत्, D1 T2 G (except G5) एतद्विद्वान्, D2 एतद्वचन, Cs एतद्विद्वन् (as in text) — After 15[ab], D10 (marg) ins

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्य
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानीह नरप्रधाना
वृद्धस्य राज्ञ शासने तिष्ठता व ।

— [d]) D10 उत्तर (for उत्तमा) K1 2 मत च व सम्य गिहोत्तर स्यात्

Colophon — *Sub-parvan* K1 2 4 B D5 D1 2 5–10 M2 सजययान — *Adhy name* Dn2 सजयवाक्य, D2 सदेशप्रदान, T1 सजयवचन, G1 सजयवचनश्रवण, M2 सजयप्रतिवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 24, D5 3 S 25, D6 23 — *S'loka no* K5 Dn D8 15

26

1 [a]) K D8 10 कश्चिद्, B3 का त्व, D1 2 कच्चिन्न, G3 कदा नु, M2 का सु (for का नु) D7 शृणुयात्सजयो मे and also सजय मे शृणोषि (as in text) — [c]) K2 M2 तात, D7 चैतद् (for वै तात) — [d]) K1 2 कथ, K5 D1 5 6 G4 5 M3 कस्त, D9 M4 क स्त्व, G3 कष्ट, M1 क स (for कस्तल्) S (except T1 G1 2) साधु (for जातु) B (except B1, B5 m as in text) मूढ (for सूत)

2 [b]) D1 कामो (for सकल्पो) G4 M5 om the first य — [c]) K5 क, Ca s न (as in text) K5 ममैव तद्, D2 वै ममैतद्, G5 मे तदन्यद् (for ममैतद्) — [d]) K1 2 अपि, Ca d s बहु (as in text) K4 T1 G1 4 5 तल्लघीय, G3 तुल्यवीर्य, Ca यल्ल (as in text) K5 बहुलायासपापात् (for बहु यल्ल)

3 [a]) K को वा, D1 2 को नु (for कुतो) D9 युध्येत् (for युद्ध) K5 M कश्चित्, T1 G (except G2) किंचित्, T2 कच्चित् (for नर) K (except K5) G2 प्रशसेत् (K4 सन्), B Dn D8 D3–8 10 अवगच्छेत्, D2 प्रपश्येत्, G1 सुखाय (for प्रजानन्) — [b]) K1 4 Cd s दैवसक्तो, K3 B Dn D3 4 6 10 T G1 3 5 M देवशप्तो, Ds2 D2 दैवशक्तो; D1 वा शक्तो हि, D7 G4 देवशक्तो, Ca देवशप्तो (as in text) K1 2 वि, B D (except D1) T1 G4 5 M2 हि (for अभि) K1 2 4 दुख (for युद्धम्) — [c]) G4 शुभै, Ca सुखै (as in text) — [d]) K1 2 युद्धाद्, Ca d

C. 5 740
B 5 26 3
K 5 26 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
　कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
　य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
　यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
　भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो
　न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
　सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
　नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
　न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
　कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text)

4 [a]) K1 5 B D (except D8) G1 2 धर्मो , Ca s कर्मो (as in text) K1 B D (except D10) आशसमाना — [b]) K1 T2 G1 3 M1 3-5 कृच्छ्रापाय, T1 G5 M2 कृच्छ्रापयन्, all comm as in text K कर्म कुर्वीत (K1 वंति), D1 कि त्विति कर्म, D2-4 7-9 तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वत कर्म) Ca d s cite अतिकर्म D10 m वस्तुत (probably gloss for तत्त्वत) — B1 (hapl) om 4[cdef] — [c]) K1 B (B1 om) D (except D1 9 10) T2 G1 2 5 M2 Cs सुख प्रेप्सुर्, Ca d as in text K निजिघासुश्च, D8 वै जिघा , G2 विजिगीषुश्च, G4 M विजिहा D9 सुखप्रेप्सुर्विजित्वा सुखदु ख — After 4[c], D2 ins

134* कुलान्तक सजय कोऽभिवाञ्छेत्,

while S ins

135* कर्मारभेद्यच्च धर्मानपेतम्

— [d]) D1 T G1 3 5 क, D8 यद् (for य) K3-5 वशानुगश्च, Dn D3 4 8 10 रसानुगामी, D9 S (except T2 M5) वशानुगाना — [e]) T G1 2 5 M कर्मा(T2 M1 [sup lin] 2 4 5 कामा)भिज्ञ , G3 को हि प्राज्ञ , G4 यै कर्मभि , all comm कामाभिध्या (as in text) D1 T2 G2 3 धुनोति (for दु) — [f]) K5 D8 G2 यथा, Cs यया (as in text) B4 Dn D3-7 T1 G2-4 प्रमुक्तो, Cs °युक्तो (as in text) B4 Dn D1-7 G3-5 न, T2 अपि, Cd तु, Cs अनु- (as in text) K1 2 D2 (in addition to the variant shown above) 9 यया प्रयुक्त पुरुष कर्म कुर्यात् — After 4, S ins

136* तृष्णा त्यजेत्सर्वधर्मादपेता

5 [a]) K3 प्रवृद्ध , D32 आसिच्य°, Cs यथेध्य° (as in text) M1 2 समृद्ध° — [c]) K1 कामार्थभावेन, K4 D3 T2 लोभेन, G1-3 M3 4 कामोर्थं , G4 काम्यार्थं° — [d]) K5 न वै तृप्येद्, Cs न तृप्यते (as in text) K3-5 हविषा (for सर्पिषा) — [e]) K यद्, D8 मे, T2 वै (for इम) D2 भोग्यचय, T G3 5 भोगमोह, G1 2 4 M मह, Cd s as in text — [f]) G3 गृहाद्याति, Ca s सहास्माभिर् (as in text) — After 5, K4 ins

137* समोहन तस्य महत्तथैत
　यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 [a]) K1 नोश्रेयसाम्, K3 (by corr) M2 न श्रे , K5 B4 D5-7 T2 Cn नाश्रेयान्, Dn D3 4 न चाश्रेयाणाम्, D10 नाश्रेयान्स्याद्, G3 सश्रेयसाम्, Cn नाश्रेयान्, Cd s नाश्रेयसाम् (as in text) — [b]) K1 नोश्रेयसा, B Dn D3 D3-8 10 नाश्रेयान् (B1 श्रेयसा) वै (for नाश्रेयसा) K3 गीतनृत्यादिकाना, D7 गीतवृत्त शृणोति — [c]) K1 नोश्रेयस , K2 4 5 D9 T2 नाश्रेयसा, B Dn2 D3 D3-8 10 नाश्रेयान् (B1 °यसा) वै, Dn1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयस) Cs cites नाश्रेयान् D2 9 सेवति, T2 वहते (for सेवते) K1-3 T1 G1 3 4 गधमाल्यान्, K4 5 T2 G5 गधमाल्य, D9 M3-5 माल्यगध — [d]) B Dn D3 D3-5 7 10 न चाप्य श्रेयान्, D6 8 नाप्यश्रेयान्, S (except G2) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयासि)

7 [a]) K5 B D (except D1 2 9) नाश्रेयान्वै, Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयस) B Dn1 D3 D3-8 Ca n प्रावारान्, D1 2 G1-4 प्रवरान्, T2 प्रवराणि, Cd प्रावरान् (as in text) K4 प्रावरणोति वस्त्र, D9 प्रावरान्यध्यास्ते, G5 पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते) K1 2 एष वस्ते, K3 T2 अप्य(T2 ध्य)वस्ते, K5 D5 D8 10 Ca सनिवस्ते, B Dn D3-7 सविवस्ते, D1 G4 नाविवस्ते, G2 वाधिवस्ते (for अध्यवस्ते) — [b]) K1-3 तु (K1 न, K3 तु) सोस्मान्, B4 Dn D3-8 तस्मात्, D9 G4 Cn अस्मान्, G3 मम स्यात्, G5 M2 त्वस्मान्, M4 त्वमस्मात् (sup lin °न्), Cs अथान्

काम: शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे-
त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ९
प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा
लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो C 5 70 B 5 26 13 K 5 26 13

(for त्वस्मात्) D_{2-4} स प्रणुदेत्, D_9 Ca d s प्रणुदेत् (for सप्रणुदेत्) $B_{1\ 2\ 4}$ कुरून्वै, Ca d s कुरुभ्य (as in text) — ^{c}) T_2 $G_{4\ 5}$ चास्मान् (for एव च स्याद्) $G_{3\ 5}$ M_1 अवधूत, Ca d s अवधुर्य (for अवधूय) K_1 अत्रैव स्याद वधुर्यं एष, K_2 °व न स्यादवबुध्य काम, K_3 °व न स्यादव बुद्धिमान, K_4 व तस्य ह्यवधुर्यकाम, K_5 °व स्यादनुबध्य काम, B_1 Ds D_{10} व च स्यादबुधस्यैष (B_1 om एष) काम, B_{2-5} Dn D_{3-7} °व स्यादबुधस्यैव ($D_{5\ 6}$ ष) काम, $D_{1\ 2}$ व च स्यादवतीर्ण (D_2 धुर्य) एष, D_8 व स्यादवधुर्य स काम, D_9 °व च स्यादवनिंद्य एष — ^{d}) K (except K_1) शरीरभूतो, B D (except $D_{1\ 2\ 9}$) Cs प्राय शरीरे (for काम शरीरे) D_1 T_1 G_3 धुनोति, Cs सदुनोति, Ca d दुनोति (as in text)

8 ^{b}) K_3 सामस्थान्, K_4 B D (D_{10} m as in text) S Cap सामर्थ्यम् (Ds सामस्त्यम्, D_2 सस्थाम्), Ca d s सामस्थ्यम् (as in text) — ^{c}) K_1 यश्चात्मन, Ds यथा पुन, D_2 यथात्मना, Cs as in text B_1 T_2 G (except G_5) $M_{1\ 3\ 4}$ वृत्तिम्, M_2 वृत्तिर् (for वृत्तम्) $K_{2\ 3}$ B_1 D_1 Ca d s एव, K_4 $D_{2\ 9}$ T_2 M एषा, T_1 G एष (for एव) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Ds $D_{6\ 8\ 10}$ m S (except T_2) Cn s सोभ्युपैतु

9 ^{a}) D_9 समिद्धम् (for आसन्नम्) D_9 G_3 च (for तु) D_1 निधाय काले, G_2 विधाय काम (for निदाघकाले) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Ca गभीरवार्क्षे (Cap as in text) Cd cites वार्क्षे — ^{c}) K_3 T_1 $G_{1,4\ 5}$ M प्रवृद्धे, $K_{4\ 5}$ B_4 Dn_2 $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ विवृद्ध, B_3 G_2 वृद्धे, T_2 प्रवृद्ध, G_3 विवृद्धे (for वृद्ध) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 5}$ D_2 G_2 M_{3-5} °वेगेन, B_3 Ds D_8 °पथेन (for °वशेन) Dn_2 $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ सेवेत्, Cn s शोचेत् (as in text) — ^{d}) Dn_2 $D_{2-4\ 7\ 9}$ क्षिप्र, T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ कक्ष, T_2 G_4 कक्षे, all comm क्षेम (as in text) D_1 शरदो व्य°, Cs शिशिरव्य (as in text)

10 ^{a}) $K_{1\ 2\ 5}$ D_1 आत्तै, $D_{2\ 9}$ T G Cs आप्तै (for प्राप्तै°) — ^{b}) S (except T_1 $G_{1\ 2\ 5}$) समुह्य ते, Cd s लालप्यते (as in text) — ^{c}) B_1 अनादरे (for अनार्जवे) — ^{d}) G_2 transp पुत्र and मन्द K_3 T $G_{1\ 4}$ M_1 transp मन्द and मूढ K_5 स (for मन्द) D_9 M (except M_5) अमित्रिण (for अमन्त्रिण) K B_2 D_9 च, B_1 T_2 M (except M_2) त (for तु) D_2 T_1 G_{1-3} अमन्त्रणे रत, $G_{4\ 5}$ अमित्रमेष (G_5 वत) (for अमन्त्रिण तु)

11 ^{a}) K D_{10} अनात्मवान्, B Dn Ds D_{1-9} T_2 G_2 अनाप्तवच्च, Ca d अनाप्तवत् (for अनाप्त सन्) K आत्म वतश्च (K_3 तोस्य) (for आप्ततमस्य) $K_{3\ 4}$ B D (except $D_{2\ 10}$) G_2 Cs वाच (for वाच) — ^{b}) M_2 दुर्योधनो, Cs सुयो (as in text) $B_{1\ 4\ 5}$ $D_{3\ 4}$ T $G_{1\ 3-5}$ M Cn अवमत्य, D_1 G_3 मेने, Cs अवमन्य (as in text) D_9 om अवमन्य and 11^{cd} — ^{d}) S (except M_5) सयुज्य (G_2 सबोध्य), Ca d सबुध्य (as in text) $K_{1\ 2}$ मन्यते, T_1 G_1 द्विषते, Cn s सविशते, Ca d विशते (as in text)

12 ^{a}) D_1 om हि D_2 ह्यर्थकाल and °काम also — ^{b}) T_1 G_1 शीलवृद्ध, T_2 °वृत्त, G_5 वीर्यवत (for शीलवन्तम्) — ^{c}) K_1 Ds_1 सत, K_3 तथा, K_4 B_1 Dn D_{2-9} G_2 स त, K_5 सोते, B_{2-5} Ds_2 D_{10} सूत, D_1 स तु (for सूत) T $G_{1\ 3-5}$ M सुतस्याथे (for सूत राजा) D_1 सुव्रत, D_2 G_2 समृ(G_2 मि)द्धो, D_{10} प्रवृद्धो, T G_1 प्रमोहाद्, G_{3-5} M कुरूणा (for कुरुभ्यो) — ^{d}) K_4 B D (except D_8) G_2 न सस्मार, K_5 नासस्मरद्, T $G_{1\ 3-5}$ M अवासृजद् (for न सोऽस्मरद्) K $D_{2\ 8}$ T_2 G_5 °कामात्

C 5.750 B 5.26 13 K 5.26 13 न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेर्ष्यो:
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥ १३
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
र्मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४
तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for °काम्यात्)

13 a) K1–3 D1 3 सन्मानघ्नस्यात्म(K2 D1 र्थं)कामस्य, K4 5 D2 Cd मानघ्न(K4 स्त)स्यात्मकामस्य, B Dn Ds D3–7 मा(D6 समा)नघ्नस्यासौ मानकामस्य, D9 मानार्थस्यात्म कामस्य, D10 Ca s मानघ्नस्य मानकामस्य, T G1 3 5 मानघ्न स्याप्यर्थं(T2 नर्थं, G3 °प्यात्म)कामस्य, G2 सतानघ्नस्यात्म कामस्य, G4 मानस्तस्याप्यन्यकामस्य, M मानात्मनश्चात्मकार्यं (M1 °म)स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य) B D2–4 T2 G2 चेर्षो, G1 राज्ञ, G3 M3–5 चेष्ट्या, G4 M2 corrupt (for चेर्ष्यो) — b) G3 सरभेण (for रम्भिण) T1 G (except G2) M स्वार्थं (for चार्थं) T2 त्व भीषणस्यार्थं — c) K D1 9 G2 निष्ठू(K3 4 D1 G2 ष्ठु)रिणो, T G1 3 4 M दुर्वारि(T2 दि)णो (for दुर्भाषिणो) K2 B1 D1 2 9 T1 G3 5 तिगस्य (for नुगस्य) — d) K3 दुर्हृदौ, B D (except D2 9) T2 दौर्हृदैर् (B2 देर्, Ds D10 दे, D1 सुहृदो), T1 G M दुर्हृदा (for दुर्हृदो) B D (except Ds D1 2 9) T2 भावितस्य, Cap dp अभावनस्य, Ca d s भाव नस्य (as in text)

14 a) K4 D1 2 G4 अनयस्य, K5 अज्ञाय तस्य, Ca d अनेयस्य (as in text) K3–5 दृष्टे (for °मन्यो) — M2 om 14c–15b — c) K4 5 साक्षाद् (for राजा) — d) D1 G3 4 M5 °दृश्य, T1 G2 M1 3 4 दृश्यं, G1 °बुध्य, G5 दह्य° (for पश्य) K B D (except Dn2 D5–8) प्राजहा(K3 4 D9 ह)द्, S (except G2, M2 om) प्रजहाति (for प्रजहाद्) S (except G2, M2 om) अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ)

15 M2 om 15ab (cf v l 14) — a) S (M2 om) सदैव (for तदै°) S (T2 before corr, M2 om) वै, Ca d s अभूत् (as in text) — b) K1 D1 3 न चेत्, B Dn Ds D3–7 10 T2 (before corr) मति, Ca d s नो चेत् (as in text) K3 B D (except D3 9) T2 G1 2 Ca s कुरूणाम्, Cd कुरून् (as in text) — c) D1 श्रव्या, S (except G1) काम्या (T2 काव्या also), Ca d काव्यां (as in text) K D2 3 विदुर भाषमाण (K3–5 D3 ब्रुवाण) — d) D10 नाविदत, Ca d न विन्दते (as in text) K D3 धृतराष्ट्रो नृशस, B Dn D3–5 7 10 यद्धार्त (B1 वै धृत, B4 Dn2 यद्धृत)राष्ट्रात्प्रशसा, D1 2 धृतराष्ट्र प्रशस्ता (D2 स्त), D6 धार्तराष्ट्रात्प्र°, M2 धृतराष्ट्रप्र (for धृतराष्ट्रात्प्र)

16 a) G3 4 यथा (for यदा) — Before अन्ववर्तन्त, to avoid hiatus, K2 G2 ins च, K3–5 D3 ते, B Dn Ds D2–7 10 T2 M3 न, D1 9 G3 4 M1 2 4 5 तु, T1 G1 हि, G5 अपि! D1 5 6 G5 अनु (for अन्व°) K1 क्षत्तुर्यं दान्वावर्तते तत्त्वबुद्धि — b) B D (except D1 2 3 9) T2 सूत (for न) D10 जगाम, G5 M2 ह्याजगाम (for अभ्याज°) — c) M राज्ञ, Cs तस्य (as in text) — d) D2 M1 2 बुद्धिर् (for वृद्धिर्)

17 a) Ds1 M5 तदा (for तद्) T1 G1 M अर्थं लुब्धेषु, G3 ब्धे तु, G5 ब्धेथ (for ब्धस्य) K मे(K4 ते)स्य, G2 मे त्व (for मेऽद्य) — b) K4 D10 दुर्मन्त्रिणो, G4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो) K1 B D1 3 T G धृत° (for धार्त) — c) K1 2 B Dn2 Ds सौबलश्च (for सूत) — M2 (hapl) om 17d–19a — d) Some S MSS गावद्गणे K5 समोहितस्य (for हमस्य)

18 M2 om 18 (cf v l 17) — a) K1 2 D2 3 T1 G1 5 निरी, T2 समी (for परी°) — b) = 5 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २०
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा- C. 5 762 B 5. 26 25 K 5. 26 25

14[b] D2 G2 पाडवाना, D9 जागलाना (for सृञ्जयानाम्) — [c]) K4 B1 G2 आसै, Ds अत्यतै, T G1 3-5 M1 3-5 प्रासै (for आत्तै) D6 °राष्ट्रस्य पुत्रो, G4 °राष्ट्र सपुत्र (for °राष्ट्र परेभ्य)

19 M2 om 19[a] (cf v l 17) — [a]) K4 5 D1 9 S (except G2, M2 om) आशास्ते (for आश) K1 3 Ds D10 G2 om वै D6 G4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो, D10 सविधातु सपुत्रो — [b]) S मोहाद् (for महा) — [c]) G4 अस्मिन्, Ca d s तस्मिन् (as in text) Ds D8 Ca d s क्षेम (for शम) K1 D3-7 9 केवलो नोप, K3 Dn1 D8 Cd s केवले नोप°, Ca केवलैर्नोप° (for केवल नोप°) — [d]) K D1-4 8 9 G2 लब्ध सत (K3 स्वक, D1 3 4 सर्वं, D2 अर्थं), B Dn Ds D5-7 10 Cs सर्वं स्वक (B1 स्वकर्मभूत), T G1 3 M ह्य(T1 G1 प्र)त्यासन्न, Ca d बद्ध सत (for अत्यासन्न) K3 D5-7 G4 मन्यते, B M5 Cn मद्गते, Dn Cd s सगत, Ds D10 केवल, Cdp मद्गत (as in text) K3 चैव सोर्थं, D5-7 G4 मद्गते(D7 °ता)र्थं, Ca d s मन्यतेऽर्थम् (as in text)

20 [a]) K3-5 यत्त (for यत्तत्) K (except K3) D1 T2 G2 4 5 कर्णं, Cs कर्णो (as in text) Dn1 D7 S (except M2 5) वारणीय, all comm as in text — [b]) Dn1 D1 3 4 7 9 G2 3 M गृहीत्वायुधम् B D (except D1 2 9) अर्जुन वै (for अर्जुनेन) — [c]) G3 बहूनि तत्र (for पुरा महान्ति) — [d]) T G1 तदा कर्णो, G3 कस्मात्कर्णो, G4 तदाभवन्, G5 तदा कच्चिन्, M तदा (M2 भो) कथ (for कथ कर्णो) K Dn1 D1 G3 M1 Cd द्वीपम्, T G1. 2 4 5 M2-5 वीर्यम्, Ca n द्वीप (as in text)

21 [b]) K3-5 द्रोणोपि (for द्रोणश्च) K4 तथा कृपश्च (for पिता) — [c]) K1 तथान्ये (for अन्ये) K2-4 अपि (for च) G5 वै (for ये) G5 सवसति (for तत्र सन्ति) — [d]) D2 परो, G2 वरो (for अपरो)

22 [a]) K1 5 D2 G2 एव, K2 ते, B Dn Ds D3-8 10 T G1 4 5 एतत्, D1 एन, D9 एव (for एते) — [c]) K5 B D (except D1 3 9) T2 (after corr) G4 दुर्योधने, T (T2 before corr) G1 3 5 M °धनो (for धन) B Dn Ds D3-8 10 T2 राज्यमिहाभवद्यथा, D1 चापराधेन रक्त, T1 G1 2 5 M1 नापराध्येच्चरत, G3 नापरुध्ये च, G4 नापराध्यो च°, M2-4 नापराद्धे च, M5 नापरार्थे च° Ca d cite दुर्योधनस्यापराधेन चरत — [d]) D10 ह्यरिंदमे N (except D1) G1 2 T2 फाल्गुने

23 [a]) K5 Ds2 D10 केन, S (except G2) ततो, Ca d s तेन (as in text) B Dn D3-7 9 अनुबध, Ds1 D2 10 S (except M3 4) अर्थबध, Ca d s अर्थबद्ध (as in text) — [b]) K4 5 G2 हतु, Ds D1 कर्तुं, Ca d s हर्तुं (as in text) Ds1 D1 10 T2 G3. 4 M Cs पाडवाना ममेति (Ds1 D1 Cs समत्व, D10 समस्त), T1 G1 5 जीवता पाडवाना Ca d cite ममत्व (as in text) — [d]) K2 Ds2 D7 तद्वेदिता, T G (except G2) °दिन, Ca d s दिना (as in text) K1 2 4 Dn1 D9 सयुगे, T1 G4 सगर, Cn सयुग (as in text)

24 [a]) D10 गाजीव°, S शब्दमात्र — [b]) K3-5 अशृण्वतो, S (except G2) श्रुत्वैव (T2 M3-5 वै) ते (for अशृण्वाना) D2 ह्रियते, T G (except G2) क्रियते, M ह्रि(M2 प्रि)यते, Ca d ध्रियन्ते (as in text) — [e]) B

C. 5 762
B 5 6 5
K 5 26 5

वधूण्वाना धार्तराष्ट्रा म्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D1 2 9) क्रुद्ध न चेद्भी(B D7 दी)क्षते भीमसेन Ca cites न चेत् and भीमसेन Cd cites चेत् and भीमसेनस्य वेगात् (as in text) — d) K4 न मन्यते, Ca d मन्यते (as in text) Ca cites सिद्धि

25 a) T1 G1 5 एव (for एतन्) D1 T1 G1 2 4 M2 °त्सहेतापहर्तुं — b) K1 2 ऐश्वर्यं वै, D2 G4 र्यं मे, D9 मयि स्वय (for र्यं नो) — d) K D2 9 G2 मदीय, B Dn Ds D3–8 10 सहिष्णौ (for मदीये)

26 a) K3 सदैवैना, G3 स चेदिमा, Cs स चेदेता (as in text) Ds भिद्येत (for °पद्येत) — b) S (except G2) चैव (for सूत) — c) K3–5 D2 ध्रुव (for एव) — d) K1 4 5 D2 T G1 5 वि, Ca d न (as in text)

27 b) K1–3 त, Cs त्वा (as in text) K (except K4) D2 क्षमेद्य, D9 क्षमे ह, Cs क्षमेयम् (as in text) — c) G1 4 कौरवे, Ca d s वैर् (as in text) — d) K2 3 धार्तराष्ट्रैस्, Cs धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे) K2 तदाभूत्, Cs तदासीत् (as in text)

28 a) K अद्यैव (for अद्यापि) K5 तत्तच्च, D10 S (except G3) सा तत्र (for तत्तत्र) — c) T1 G1 5 वास्तु, T2 G3 4 M वा भवतु (for भवतु) K1 2 (marg sec m as in text) तथैव, Cn ममोप (for ममैव) — d) T1 G1 5 दुर्योधनो, M दुर्योधन D1 T2 M गच्छतु T2 G3 M भारताग्र्य

Colophon — *Sub-parvan* K1 2 4 5 B1–3 5 Dn1 Ds D1–5 8–10 T1 G1 2 M2–5 संजययान — *Adhy name* Dn1 D2 युधिष्ठिरवाक्य, Dn2 संजयवाक्य, M2–5 सन्धिप्रशसन (M2 प्रशस) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 25, D5 8 S 26, D6 28 — *S'loka no* K5 Dn 29, D8 27

27

1 a) K1 2 4 5 D6 10 धर्मात्मता, K3 B Dn Ds1 D1 3–5 9 G4 M2 धर्मनित्या (for धर्मे नित्या) K (except K3) D6 10 विशिष्टा, D1 हि चेष्टा, Ca d विचेष्टा (as in text) — c) K (except K2) B Dn D2–7 9 10 महाश्रा(K4 °श्र)व, D1 सहस्रार्धं, T1 महाह्राद, Ca s np °स्राव (as in text), cf v 1 3 Cd cites स्राव D1 नित्य, Ca d अनित्य (as in text) — d) K (except K3) Ds D1 5 6 8 10 T2 सपश्यस्त्व K1 पाडवा (marg sec m °व as in text), T2 साध्विद K (except K2, K1 marg sec m) B Dn Ds D3–10 Ca s द्य(D6

त्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥ ३
कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-
ल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
महाप्रतापः सवितेव भाति ।
हानेन धर्मस्य महीमपीमां
लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं C 5 773 B 5 27 7 K 5 27 7

---

sup lin वि)नीनश, T G विनक्षी (G2 विनश), Cd विनीनश (as in text)

2 [a]) D9 T2 नो चेद् K4 (by corr) राज्य (for भाग) D2 कौरवो (for कुरवो) — [b]) B Dn Ds D3-8 10 प्रयच्छेरन्, D1 च्छति (for च्छन्ते) — [c]) Some MSS भैक्ष्य(or क्ष्या)चर्याम् — [d]) M5 om राज्यम् (cf v 1 3)

3 M5 om 3[a] — [a]) K (except K5) Ds D2 8 T1 G1 4 5 अल्प काल, D6 अकल्पकाल, G3 अल्पल्पकाल — [b]) K1 (before corr) 4 5 D3 4 6 7 10 महाश्राव, K3 महाप्राज्ञ (before corr), D1 सहस्रार्थं, D5 महालय (for स्राव), cf v 1 1 K4 D2 9 दु खालय च, D7 दु ख बल च, D8 °दु ख भय च — [c]) K1 त्वद्वयसो, K1 (marg sec m) 2 (marg sec m as in text) 3-5 B3-5 Dn Ds D1 3-7 10 m त(K1 m 3 4 त्व, K2 य)द्यशसो, T2 G1 3 एतद्वयसो, G4 एतद्यशसो Ca d s cite वयसो (as in text) — [d]) K1 काम तस्मात्, K1 (marg sec m) 2 पाप तस्मात् (by transp) K2 (marg sec m) D2 9 प्रकाक्षी, K3 5 अत्र कार्षी, K4 अत्र काक्षी, B Dn Ds D3-8 10 कृथास्त्व, D1 प्रकार्षी, T प्रतीक्ष, G1 3 4 प्रवि(G3 वी)क्ष, G2 प्रसक्षी, G5 प्रविष्ट, M प्रवेक्षा, Ca d प्रसार्षी (as in text)

4 [a]) D2 कामान्मा पुष्यते (for कामा मनुष्य) K1 4 D5 प्रसृजत, K2 (marg sec m as in text) 5 Ds D6 8 °सज(D8 सज्य)त, D1 सहत, D2 °सक्तत, D7 m (orig as in text, cancelled) भवत्, S दह(T2 °हर)त B Dn Ds D3-6 7 (m as in text) 8 (before corr) एते (for एव) — [b]) S मूला (for मूल) D9 ये विघ्नमूल प्रसभ नरेंद्र — [c]) K D2 3 प्राज्ञो (for पूर्वं) K4 तत्र, D2 G1 तद् (for तान्) B D (except D1 2 3-10) मति (for धृति) B D9 Ca d प्रणि, Dn Ds D1 3-7 G2 M (except M2) प्रति (for विनि) — [d]) D1 प्रशस्ति (for प्रशसा) K1 2 न वाच्य, K3-5 D10 न निंदा, D2 7 चान-वद्या (for ऽनवद्याम्)

5 [a]) K5 D3 9 G1 4 निबधिनी, B1 धन K1 2 तृष्णैव, K3 M5 °तृष्णा हि (for तृष्णेह) K (except K4) D10 पापा (K2 marg sec m पार्थ as in text) — [b]) B Dn D3-8 G2 Ca इच्छ(B1 G2 एष)ता, Ds D1 10 Cd इच्छता, D2 9 एष्यता, T2 एषिता, G1 M2 एषते, Cs अनिच्छता (for एषतो) T2 G1 4 बाधते D9 एष (for एव) K3-5 तामिच्छन् (K4 च्छन्वै) धर्ममर्थं प्रस(K5 °ज)ह्यात् — [c]) D9 च, T1 G1 हि, Ca तु (as in text) G3 4 M प्र(G4 om प्र)वृणुते, Ca °वृणीते (as in text) K3-5 स बुद्धिमान्, B1 प्रबुद्ध, D1 स वै बुध, D6 बुद्ध, G1 4 5 सर्वबधु, G3 M (except M2) स बधु, Ca 8 स बुद्ध (as in text) Cd cites बुध — [d]) B Dn D3 4 7 9 Ca d गृध्रो, D2 G2 गृध्रो, T G1 3-5 M गृध्नु (for गृद्धो) K1 चानुसार, K2 चानुकाल, K3 5 चात्र साग्र (K5 सग्रे), B1 D1 9 T1 G1-4 M र्थानुरोधी, Ds D10 स्वानुरोधात्, D2 र्थानुसारी, T2 धर्मरोधी, G5 र्थानुबधी (for ऽर्थानुरोधात्)

6 [a]) D9 G1 3 5 कर्मणा, Cs णा (as in text) D1 मोक्ष, Cs मुख्य (as in text) — [b]) K3 4 S °प्र(G3 °नु)भाव, Ca d °प्रताप (as in text) K3 5 T G1 4 5 अव(K3 G4 वि)भाति (for भाति) — [c]) K3 हीनस्तु, K4 B D (except D1) G2 हीनो हि, K5 हीनोपि, T2 त्यागेन (for हानेन) K4 B D (except D1) G2 धर्मेण (for धर्मस्य) T1 G1 4 5 इमा च (for अपीमा)

7 [b]) K2 3 D9 प्र, K4 अत्र (for च) — [d]) D8 चात्मा, Cs आत्मा (as in text) K1 2 (marg sec m)

C 5.778 B 5.27 7 K 5 27 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किंचिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचि-

तप्तो, Cs दत्तो (as in text) K3 4 D3 4 10 G2 M2 °पूगान्, Ca d पूग (as in text)

8 a) D1 सुख प्रिय, D9 G5 सुखप्रिय Ca d cite सुख and प्रिय D2 वर्तमानो, G2 सेवमाने — b) D1 योगाभ्यासैर्, S (except T1 G2) योगन्यासे, Ca d s as in text K D2 9 Cd s धर्म (K2 बुद्धि), Ca कर्म (as in text) — c) K1 2 पुण्यक्षये, D1 वित्तक्षयैर् Ds2 G3 हीनसुखे — d) G1 4 दु खी (for दु ख) D1 यायात् (for शेते) D1 कामवेगेन नुन्न, D7 प्रपन्न, M2 भोग

9 B2 (hapl) om 9a–11b — a) K2 पुमान् (for पुनर्) K1 2 अर्थचर्याप्रयुक्त, K3 चार्थ°, K4 B1 3 5 Dn2 Ds D2 3 G2 ह्यर्थ, B4 Dn1 D3–7 Cn ब्रह्म°, D1 ह्यर्थकाम°, T1 G1 3 5 M त्वर्थ, G4 स्वार्थ° — c) K2 4 5 D10 अश्रद्दधान, Ca °द्दधत् (as in text) — d) T2 त्यक्त्वा (for हित्वा) K1 2 सघात सीदति, K3 5 च (K5 तु) सतप्यते, K4 असून्सतिष्ठते, Ds देह तप्यति, D1 2 10 G2 तनु (D1 सुख, G2 त त) तप्यते, T G1 3–5 सोसूस्तप्यते (G3–5 ति), M नुस(M5 स नस्)तप्यति (for देह तप्यते)

10 B2 om 10 (cf v l 9) — a) K1 5 D5 9 G5 विप्रनाशो, T2 G1 3 M प्रविनाशो° — b) K3 पुण्याना च, D2 पुराणाना (for पुण्याना वा) D1 9 G2 यदि वा, D2 यदिह, D10 पाडव (for अप्यथ वा) K3 पातकानां, D1 पापाना (for पापकानाम्) — d) K3 B4 D3–9 M1. 2 4 (inf lin) त्वेनम्, K5 G3 त्वे(G3 ए)वम्, B1 3 5 चैनम्, D2 10 एनम्, T G1 4 5 एतद् (for त्वेतद्) Cs cites एतत् K4 पुनरभ्येति, K5 पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव) Ca d s cite अनुयाति

11 B2 om 11ab (cf v l 9) — a) K5 योगो° (for न्यायो) K2 हि दत्त, K3–5 प्रदत्त, B4 D6 अथ दत्त (for यदन्न) — b) M1 श्रद्धापूर्व — D4 om 11c–12b• — c) K2 D3 G3 5 उत्तम दक्षिणेषु — d) M4 यथारूप, Ca d s तथा (as in text) •

12 D4 om 12ab (cf v l 11) — a) G5 महत्क्षेत्रे, Ca d s इह क्षेत्रे (as in text) Ds विद्यते, G4 क्षीय (for क्रिय°), see below Dn1 D3 7 9 पार्थ कर्म, G2 पापकार्य Ca d n कार्य — b) K1 (hapl) om 12b K4 B Dn Ds D2 5–9 G2 क्रियते (for विद्य), see above K5 प्रेत-, S (except G2) अन्यत्र (for प्रेत्य) Dn1 D3 7 9 कर्म (for कार्यम्) — c) K2 3 5 B Dn1 Ds2 D2–4 9 T1 G5 M पारलौक्य K1 2 पुण्य, K5 B4 D (except D1 2 9) कर्म (for कार्य) — d) K2 कार्य (for पुण्य) K3 अभिप्रशस्त, K4 5 B2 D10 अपि प्र, B1 3–5 Dn Ds D5–8 G4 अतिप्र°, D1 3 4 9 अनुष्ठित च (for अनुप्र°) K1 तस्मात्सता श्रेष्ठतमोसि नित्य

13 a) K1 नरो (for जरा) D2 G4 transp जरा and भय — b) B1 D9 T2 om न T1 G (G1 before corr) M1 (inf lin as in text) स (for न) B1–3 5 Dn Ds D5 6 10 मनस (B2 °सश्च) प्रियाणि, B4 मनसोप्रि°, D1 मनसा प्रि — c) D1 9 तात, G3 नैव (for तत्र) — d) D1 T G (except G2) वा (for वै) K (K2 m as in text) D2 इन्द्रियप्रीणनार्थं, B Dn Ds D1 3–10 चें(D10 स्वे)द्रियप्रीणनाद्धि (D1 9 °नार्थात्, D7 [marg corr] 3

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३
एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४
अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५
तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६
अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
दात्माधीन यद्बलं ते तदासीत् ।
नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७
मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता- C. 5 784 B 5. 27 18 K 5. 27 18

नार्थं), G5 प्रीणनत्वात् Cs cites इन्द्रियप्रीणनात्

14 [b]) B4 D5 6 8 9 Cn मात्रावह, Dn1 D3 4 7 मत्वा च त्व, T1 G2–4 M मातापिता, T2 ये तावता, G1 5 माता पित्रोर्, Ca d s मात्रावता (as in text) Dn1 D2 8 9 T G (except G3) हृदयस्याप्रियेण, Ca d s हृदयस्य प्रियेण (as in text) — [c]) D9 सक्रोधज, G5 त्यज क्रोध, Cn s स क्रोधजात् (for स क्रोधज) G4 M5 हर्षण, Cs लोभजात् (for हर्षज) Ca cites स क्रोधहर्षजौ, Cd सक्रोधहर्षलोभजात् K1 2 वा (for च) — [d]) K1 लोभ चोभौ, K2 (m as in text) लोभ नभो (for लोकावुभौ) Ca d cite नभ G3 प्रतिहासी, M जहासी, Cd हासी, Ca प्रहासी (as in text)

15 [a]) D2 अते, Ca d s अन्त (as in text) K4 D6 M2 कर्मणा, B3–5 Ds D2 Cs कर्मणो, Ca d कर्मणा (as in text) B4 Dn1 D3–5 7 G1 (by corr) मा प्रजह्या, D6 व्रजत्या, Ca d s या प्रशसा (as in text) — [b]) B4 D3–7 G1 M (except M2) दम, Cs दम (as in text) — [c]) K3 5 B4 D3–7 अश्वमेध राजसूय, K4 M °मेध (K4 मेधो) राजसूयस्य, B2 D2 मेध राजसूयस्, T G1 3–5 मेधै राजसूयेन (T2 सूयैर्) (for मेधो राजसूयस्) K4 सूयस्यवेज्या (for सूयस्तथेष्ट) K2 m त्वयेष्ट, K3 5 तथेष्ट्वा, B Dn Ds D1 2 10 तथेज्या (B1 2 Ds ज्य, D2 10 °ज्या), D3–7 9 T2 स (D9 च) चेष्ट्वा, D8 तथेष्टा, S (except G2, for T2 see above) चेष्ट्वा (for तथेष्ट) — [d]) K1 D9 पापस्याते, D2 पापस्वरूप, Cs पापस्यान्त (as in text) Ca d cite अन्त K4 कर्मणा, Dn2 G3–5 M (except M2) °णा, Cs ण (as in text) D5 अप्याहुरग्र्या, Ca d s मा पुनर्गा (as in text)

16 [a]) K1 D9 तच्चेदिद, K2–4 तदे(K2 °दै)वेद, K5 T G1 3 4 M न चै(M2 वै)वेद, D10 m न चेदेव, G5 न चैव देव, Cs तच्चेदेव (as in text) Ca cites तच्च, Cd तच्चेत् B Dn D3–7 10 द्वेष, D1 G5 देव, D8 दैव, M2 तव रू, Ca d s देश (as in text) — M4 (hapl) om from कर्म (in [b]) up to निवसध्व (in [c]) — [c]) K1 2 D1 G2 Cd नावत्स्यध्व, K3–5 D8 नि(K4 किं)वसित्वा, D2 किं नु सज्य, M2 निवर्तध्व, Cs नावसध्व, Ca निवसध्व (as in text) M2 4 5 वर्षपूग — [d]) D9 G2 दु खे वास, T1 G1 सुखा वास, T2 युयुत्ससे, G3 4 M सुख वास, G5 दु खावास, all comm. as in text D1 G3 5 M पाडव K4 B5 m Dn Ds D5–7 10 धर्म एव (D5 7 व), B1 5 D3. 4 धर्म नित्या, D1 9 धर्मचारिण (D1 रिन्) (for धर्महेतो)

17 [a]) K B2 Ds D1–4 8 9 Ca d s अप्रव्रजन्, T G (except G2) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये) K1–3 योजय(K2 य)स्त्व, K4 D8 योजयत्त्व, K5 योजयध्व, B (except B2) Dn Ds D5–7 10 मा स्म हित्वा, S (except G2 3) यात (for योज°) — [b]) B (except B1) D (except D1 8 9) ह्येतदासीत् — [c]) K2 (m as in text) अवनिपाला, K4 सत्य पा, B नित्य वश्या पाचाला, Dn Ds D3–8 10 नित्य च वश्या, D9 मत्स्या पाचाला, S (except G2) नित्या पा (for नित्य पा) — [d]) D9 S (except G2) युयुधानो विराट (for नश्च वीर)

18 [a]) Some S MSS मात्स्यो — [b]) K3–5 D10 योधै, Ds वीरै, D1 2 G2 मत्स्यै, T1 G1 5 मित्रै, G3 4 शस्त्रै (for पुत्रै) T G1. 2 5 M (except M2) सशस्त्रै, G3 4 सपुत्रै (for विराट) — [c]) K1–3 T G (except G2) ते, D8 वै (for च) K1–3 निर्जिता ये (K3 om ये), K5 D8 ये जिता, D2 विजिता ये (by transp), D9 T2 G2 4 M (except M5) ये विदिता K3 5 D8 पूर्वमेव (for पुरस्तात्) — [d]) K3 S (except G2 M5) त्वामेवैते, K5 D8 ते सर्वे त्वा (for त्वामेव ते) K1 2 D8 समतात,

C. 5. 784
B. 5 27 18
K. 5 27 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८
महासहायः प्रतपन्बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्द्विषतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९
बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०
अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं
संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्धं को नु त कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

K3 5 D9 पुरस्तात्, S (except G2, G1 before corr) महात्मन् (for समस्ता)

19 M om 19a — a) K1 Dn2 Ds D1 3 प्रपतन्, G3 प्रभवन् (for प्रतपन्) D1 रथ (for बल) — c) D9 वीरान्, T1 G (except G3) M1 3 4 परान् (for वरान्) Ds2 M1 3 4 हनिष्ये, D7 हति, G4 हरिष्यन् — d) D2 G2 3 M3–5 विनेष्यथा, D5–8 व्यने(D6 °न)श्य(D8 °ष्ये)था, D9 व्यनेष्यन्वा, D10 Cs व्यपनेष्यथा, Ca d व्यनेष्यथा (as in text) D9 G (except G2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं, T1 °ष्ट्रा सहर्षं (for स्य दर्पम्)

20 a) K1 वर्धयेथा, Ds T1 G5 वर्जयित्वा, D9 धर्षं T1 G1 5 परस्मिन् (for स्य) — b) K1 जानन्, T G1 M2 निंदां, G3–5 दारान्, M1 3–5 निंदन् (for निजान्) K5 Ds D1 8 9 कामान् (for कस्मात्) K1 कर्शयेथा, K3 5 B1 D5 6 8 9 कर्षयित्वा, K4 धर्षं, S दर्शं (G5 वर्जं) T G (except G2) M2 सभाया (for सहायान्) — c) K3 D9 निरूप्य (for निरुष्य) — d) G4 युयुत्सव K3–5 काल हीन, S (except G2) हीनकाले

21 a) K4 B D (except Dn2 D1) G2 M2 5 Ca d s अप्राज्ञो D9 वै, Ca d s वा (as in text) — b) K1 3 भूतितश्चेद्व(K3 °च्छु)पैति, K4 B D (except D1) भूतिमथो (K4 Dn1 D2–4 7 8 10 था)भ्युपैति, G2 °पथादपैति, G3 °पदाद्व्यपैति, G4 पथा (or पथो) व्यपैति, M1 3–5 पथो व्य(M5 प्य)पै(M4 वै)ति, M2 वधोप्युपैति (for भूति पथाद्व) Cs cites भूतिं and उपैति — c) K2 D7 S (except T1) युध्य°, Cs बुध्य (as in text) K2 पि धर्म्यं, T G1 3–5 पि धर्मात्, G2 M1 3 विधर्मा, M4 5 पि धर्मां (for ऽपि धर्मं) — d) K3–5 B D (except Ds D1 9) G2 सस्तभाद्, Ca d s as in text T2 om वा T2 सोभि, G3 नोपि (for सोऽपि) K4 D5 8 T1 G2–5 भूतैरपैति, K5 Ds रूपैते (Ds2 °त, K5 °ति), Cs as in text

22 a) K D10 वर्त° (for धीय) G5 नाधर्मे ते पार्थ बुद्धिर्न कार्या — b) K4 D2 करोषि (for चकर्थ) — c) K1–3 D2 अत्र, K4 5 D3 अत, B Dn Ds D3 4 7 10 आत्थ (B1 अथ), D5 6 G2 अथो, D9 अन्यद्वा, T1 अत्था, T2 अर्थात्, G4 5 अर्था, M2 अध, Cd अद्धा (as in text) D1 तत्कि, T G3 किंचित् (for किं तत्) K2 (sup lin as in text) त्वस्य, D2 7 T2 G2 4 5 कस्य, T1 तस्य (for यस्य) — d) K1 5 D1 प्रजा (for प्रज्ञा) D1 च (for कर्म) K5 D3 G5 त्व (for इदम्)

23 =(var) B 2 64 18 — a) D1 सव्याधिज, Cs as in text D1 कपक (for कटुक) K1 2 तीक्ष्णरोग, K3 तीक्ष्णमुष्ण, K4 5 तीक्ष्णरोगि, B D (except D1 2 3) शीर्षरोगि (Dn1 Ds2 D7 9 गी) (for शीषरोग) — b) D2 व्यय, D3 4 जुष (for मुष) B4 Dn2 Ds D5–7 10 वा (for च) — c) D1 T2 G5 सतामपेय न पिबति (T2 °त्य) सतो — d) K1m (sec m) D1 मृत्यु, G4 M3 4 मन्युर् (for मन्यु) D1 महाराजमिम प्रशास्य

24 a) K1 2 कर्म, D2 G2 को हि (for को नु) D1 2 9 S तत्, Cd त (as in text) K1 कृत्वा कामयेत, K2 कृत्वा ह्यल वै (for त कामयेत) — b) G4 एषा (for ते) D2–4 7 G2 4 नोत (D3 4 °प) भोग, T1 G1 को नु भोग (G1 °गा) (for नोत भोगा) Cd cites उत

यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं संजय सत्यमेत-
द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र- C. 5 795 B 5 28 2 K 5 28 2

---

25 a) K1 Dn2 D1 8 T2 G2 4 5 सोमदत्तिर्, M3-5 °दत्ती (for सौम) — B4 is missing from 25c up to 5 29 3c — c) D9 ईदृश (for एतान्) — d) D7 G4 पार्थो° (for पार्थ)

26 B4 missing (cf v 1 25) — a) G3 M2 लब्ध्वा सीमा S (except G2) सागराता धरित्रीं (for पृथिवीं सा) — b) K1 (before corr) 3-5 D2 8 (by corr) प्रजह्यात् — d) B3 D2 नैव, D3 4 9 जानन्, S (except G2) एतद् (for एव) B (B4 missing) Ds2 D3-7 10 M विद्वन् K1-3 Dn Ds D1 5 6 8 मैव (for नैव) B (B4 missing) Dn D2-9 T G1 2 5 कुरु त्व, Ds D1 G4 ध्व (for °ष्व) K4 5 नैव युद्ध विप्र(K5 वि)कुर्वंति धीरा

27 B4 missing (of v 1 25) — a) T G1 3 M1 3 4 वा यदि (for यदि) — b) D1 हि त, G4 कर्तुं (for युक्त) — c) K2 T1 M1 3 5 अपाक्रम , K3 B3 अपाक्रामे , K5 Dn D2-7 9 10 Cd s अपक्रामे , Ds Ca अपक्रमे , T2 M2 अपाक्राम (M2 मत्), G अपक्राम (G3 अपि क्रामा) K3 B (B4 missing) D (except D1 5 9 10) स्व, Ca d स (as in text) K1 2 त्वमेभ्यो, K3 5 त्वमेषा, K4 स्वमेषा, B (B4 missing) D (except D1 3 4 9) एव तेषा, Ca d स्वमेभ्यो (as in text) Cs cites स्व — d) D9 मापन्गास्त्व, T G1 3 4 M1 4 मा वा गास्त्व, G5 मा चापगास्त्व, M2 3 5 मापागास्त्व (for मा गास्त्व वै) D3 4 अथो, D7 त्वथो, G2 पथा (for पथो) K3 तु न , K4 D2 M अन्यत्, K5 च, B1 3 5 D10 (m as in text) अन्य, B2 तु, D1 3 4 9 वै (for ऽद्य)

Colophon missing in B4 — *Sub-parvan* K B1-3 5 Dn Ds1 D1 2 5-8 10 G1 2 M3 4 सजययान — *Adhy name* Ds D2 10 सजयवाक्य, T1 G1 मन्यु निन्दा, M3 4 युद्धनिंदा, M5 युद्धनिंदासम — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 26, D5 8 S 27, D6 29 — *S'loka no* Dn2 D8 27

28

☞ This adhy is missing in B4 (cf v 1 5 27 25)

1 a) G4 नित्यम् (for सत्यम्) — b) K1 2 धर्म्यं वच , K2m 3-5 D8 धर्म पर , D9 धर्माचार , M2 धर्मतो वर (for धर्मो वर) M1 (*inf lin*) कर्मणो — c) G4 गर्हसे, Cs गर्हये (as in text) M2 गर्हयेथा (for °स्त्व) — d) B (B4 missing) D (except D1 2 9) चरेय, Ca d s चरामि (as in text) K1 2 4 D1 2 G2 Ca d s यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि, K3 धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि

2 K2 *repeats* 2 (with v 1) — a) B (B1m as in text, B4 missing) D (except D1 2 9) G4 धत्ते, Ca बिभ्रत् (as in text) — b) K2 (first time) तथा धर्मो,

C 5 795 B 5 28 2 K 5 28 2

द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्मं कृत्स्नो) Ca s cite कृत्स्न and धर्मं — M2 om 2ᵉ — ᶜ) B (B4 missing) D (except D1-4 9) विभ्रद्धर्मो, T2 तदा धर्मो, Cd s तथा धर्मो (as in text) K (K2 both times) D1-4 9 बिभ्रदधर्मरूप, B (B4 missing) Dn Ds D5-8 10 धर्मरूप तथा च (for धारयन्धर्मरूप) — ᵈ) K2 (second time) प्रविशति (for सम्प्र) Ca cites धीरबुद्धा

3 ᵃ) B (B4 missing) D (except D1 2 9) G1 (by corr) M1 (*inf lin*) तथैव, Cd s एतौ (as in text) K3 m ते मतिस्तत्, Ca. d s लिङ्गमेतत् (as in text) — ᵇ) K3 नीतियुक्तौ, K4 5 D2 G2 नित्ययुक्तौ, B (B4 missing) Dn Ds1 D3-8 10 नित्यवृत्ती, G4 भक्तिनित्यौ, Ca d s वृत्ति नित्यौ (as in text) K5 भजेत्, S भजेते, Ca d s भजेता (as in text) — ᶜ) S आद्या(G1 अर्था)ल्लिङ्गाद् (G2 M1 *inf lin* as in text), Ca d s आद्य लिङ्ग (as in text) — ᵈ) T1 G1 आपद्धर्मं , Ca d s as in text K1 2 एत, K5 D1 7 तन्, D9 स , D10 त्व (for त) M1 (*inf lin*) वदति (for निबोध) — After 3, D2 reads 5ᶜᵈ for the first time, *repeating* it (marg *sec m*) with v l in its proper place

4 ᵃ) D1 9 T1 G1 2 M1 यो न, Ca d s येन (as in text) — ᵇ) K1-3 D3 G2 परीप्से(K3 प्सी)त हीन , K4 D2 T2 G4 प्सेदहीन , T1 प्सन्निहीन , Ca d प्सेद्धि हीन (for प्सेद्विहीन) Cs cites परिप्सेत् — ᶜ) K3 प्रकृति श्रेच्, Ca d s स्थ (as in text) D3 4 7 अनापदि, Ca s आपदि (as in text) K5 मानौ, M3 4 माना, Ca d s मान (as in text) K1 2 प्रकृतिस्थौ (K1 स्थे) चापदि वर्तमानौ — ᵈ) M3-5 भवता (for भवत) T1 G1 4 5 इमौ (for एतौ) K1 2 उभौ गर्ह्यौ सजयैतौ निबोध

5 For D2 cf v l 3 also — ᵃ) Dn D5-7 नाशम्, Ca d s लोपम् (as in text) K1 M1 4 इच्छता, Ca s ता (as in text) D10 m अनुतापवता (for अविलोप मिच्छता) — ᵇ) K1 2 Ds D1 G3 Cd transp विहित and यद् — ᶜ) K स आ(K1 सत्वा, K4 अत्वा)पदि कर्मसु, B1 2 Dn2 सपद्यथा(B2 ता)क , B3 5 Dn1 D2 (second time) 3-8 10 सपद्ये(B3 द्ये)था क , D1 सत्सु ह्यायास्थ क , D2 (first time) असत्यामापदि क , D9 अनापद्यक , S आ(G2 ना)पद्येतान् (G4 पद्धेतो) क °(for आपद्यथाक) Ca s cite आपदि K1 5 D2 (first time) मानो, K3 माना (for मानान्) — ᵈ) D1 S Cd s विमार्गस्थान्, D2 (first time) विकर्मस्थ , Ca विकर्मस्थान् (as in text) K3 गर्हयेन, K4 B (B4 missing) Dn Ds D2 (second time) 3-6 8 10 येत्स्व, D2 (first time) ये त, D7 (*sup lin* as in text) येस्थ, D9 यीत, S °येथा (for येत) Ca d cite गर्हयेत्, Cs विगर्हये — After 5, S (except G2) reads 4 29 19 for the first time, all of these MSS except G5 *repeating* it in its proper place

6 ᵃ) K D (except D1) G2 Ca d s सत्व , Cap तत्व (as in text) — ᵇ) S सत्य(T2 वै , G2 त्व)वृत्ति (T1 G1 3 4 त्त), Cs असत्सुवृ , Ca d सत्सु वृ° (as in text) — ᶜ) S (except G2) अब्रह्मण्या , Ca d s अब्रा (as in text) K ये त्व(K1 त्र)वैद्या , S (except G2) ये न विद्यु (T1 G4 द्या , G3 द्यन्), Ca ये न वैद्या (as in text) Cd s cite वैद्या — ᵈ) Dn2 D5 6 T1 सर्वोत्सग, D7 त्सेद, Ca d s np च्छेद (as in text) G2 5 धीर , Ca d s तेभ्य (as in text)

7 ᵃ) K3 5 B (B4 missing) Dn Ds1 D3-7 10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रश्नैषिणो ये च हि कर्म चक्रु-
नस्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
यत्किंचिदेतद्वित्तमस्या पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशाना परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा-
प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलाश्च
राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो
युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु
वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो C 5 806 B 5 28 13 K 5 28 13

तदध्वान , D1 तदहाँ न , D2 S तदर्थिन , Ca d s र्थां न (as in text) K (except K4) पूर्वं, Ca d पूर्वे (as in text) Cd is missing from here up to 5 30 2ab — b) K3 S (except G2) पूर्वं, Cs तेभ्य (as in text) K1 परोन्य , K3 S परेभ्य (G2 परे च) (for परेऽन्ये) K3 repeats परेऽन्ये also — c) K2 B1 3 5 Dn D3 4 7 9 10 S (except G2) Cap यज्ञै , D2 पदै , Ca s प्रज्ञै (as in text) K3 om च D1 Cs तु, D2 न, D10 अपि (for च) K4 D1 वि-, D2 च, D9 वा (for हि) D (except D8) G2 कुर्युर् (for चक्रुर्) — d) K4 B (B4 missing) Dn D2–7 9 G5 M5 नान्य (Dn2 त्य) ततो, K5 D1 T G1–4 M1–4 नान्यत्तत्तो, Ca s नास्त्यन्ततो (as in text) K4 B (B4 missing) Dn D3–7 G3 Cap नास्तिको(G3 नास्ति वा)स्मीति, Ca s नास्ति नास्तीति (as in text)

8 a) K1 4 B (B4 missing) D (except D8) G2 5 Ca यत्किंचनेद, T G3 4 M यत्किंचिदेव, G1 यात्कि चेद् (for यत्किंचिदेतद्) — b) K1 3–5 दे(K4 5 दै)वताना, K2 D2 दैत्याना, Cs देवाना (as in text) K1–3 पवित्र, K4 5 B (B4 missing) D G2 पर यत्, Cs पर च (for परत्र) — c) K यदि वा, Ds D10 त्रि(D10 वि)विध (for त्रिदिव) K2 3 लौक्य, K4 लोचन, K5 लोक्य (for लोक) — d) K D1 M (except M1) कामये(K यी)त, B (B4 missing) Dn Ds D5 6 8 10 °येय (Ds2 ये ह) (for °ये तत्)

9 ab) D1 धर्मे शूर , T2 धर्मे रत , Ca s धर्मेश्वर (as in text) B1 सर्वतो (for कुशलो) K3 5 om अपि G4 हि (for अपि) — c) K4 5 D2 °नृपान् (for विधान्) K3–5 D1 2 T1 G1 3 चापि (for चैव) — d) Ds D5–7 10 राज्ञो विजानन्, D1 राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्)

10 a) D1 विसृजे, S जामि (G1 by corr as in text), Cs जन् (as in text) K1 2 स्या न गर्ह्यो, B (B4 missing) D2–4 7 G1 (by corr) Cn सामग , Ds स्या सुग , S (G1 before corr) अस्य ग (for स्यामगर्ह्यो) — b) B (B4 missing) Dn D3 नियुध्य , T1 G1 4 5 न युध्य , G2 युयुद्ध , Cn युध्य (as in text) D1 स्वधर्मान् — c) D1 च (for तद्) G5 स्वधर्मं (for ब्रवीतु) — d) K1 नो वासु°, K3–5 D3 यद्वासु (for वासु) G5 *repeats* 10c (as in text) instead of 10d।

11 a) K1 सैनेया हि चैत्रका , K2 D9 G2 शै(D9 से)नेयाहिच्छत्रका , K3 D1 3 से(D1 शै)नेयकाश्चेत्रका , K5 सोमकाश्चैत्रका , B (B4 missing) Dn Ds D3–7 10 शैनेयोय (Dn2 या ये) चेदय , D2 सैनेयका यादवा (for शैनेया हि चैत्रका) K4 शैनेयकाश्चैत्ररथाधकाश्च, T G1 3–5 M शैनेया भीराश्चैत्य(G3 स्सोम , G4 °श्चैद्य)का अधकाश्च — b) K2 वार्ष्णेया भोजा K1 3 कोक(K3 रु)रा , B (B4 missing) Dn Ds D1–8 10 T G2 4 कुकुरा , D9 G1 3 5 M कौरवा D1 2 G2 वृष्णयश्च (for सृञ्ज) — d) Ds D10 नदयते (for यन्ति)

12 a) D10 उग्र°, G2 वृष्णि° (for ह्युग्र) K3 ये, G4 च (for वै) — c) B (B4 missing) D (except D1 2 9) °परायणा (for पराक्रमा) — d) S (except G2) महात्मानो (for बला)

13 a) K1 बभ्रुश्च, K5 वज्रश्च (for बभ्रु) K (except K3) गतौ (for गतो) — M3 5 om from उत्तमा (in

C 5 866
B 5 28 13
K 5 28 13

लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो
विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव
नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13^{a}) up to कर्मणा (in 14^{b}), and M4 reads the same portion *int lin* ! — ^{b}) K ह्येन (for कृष्ण), and केशवम् (for भ्रातरम्) — ^{c}) K1 4 ययो, K5 द्वयो, D1 G2 5 M1 4 यस्मिन्, Cs यस्मै (as in text)

14 M3 5 om up to कर्मणा (in ^{b}) and M4 reads the same *int lin* (cf v l 13) — ^{a}) K1 2 D8 (by corr) ईशो ह्यय, D7m ईशश्चाय, G3 यदीदृशोय (for ईदृशोऽय) B (B4 missing) D5 6 8 G2 Cs भूयान्, Dn विद्वान्(!) (for भूयो) — ^{b}) B (B4 missing) Dn Ds D1 3–6 8 10 M2 विद्धि, D2 G2 विद्म, G3 विदुर्, G5 सत्यो (for विद्मो) Dn Ds D5 8 कर्मणो, G3 4 णा (for णा) G5 निश्चयज्ञ — ^{c}) Ds T1 M3–5 °मतश्च (for °तमश्च) K3–5 लोके (for कृष्णो) — ^{d}) K2 5 Dn D3 4 8 °क्रामे, D9 क्रम (for क्रमे)

Colophon missing in B4, om in D5 6 — *Sub-parvan* K1–4 B1–3 5 Dn1 Ds D1 2 8–10 G1 2 M2–5 सजययान — *Adhy name* D7 T1 G1 युधिष्ठिरवाक्य, M2–5 आपद्धर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 27, K3 24, D8 S 28 — *S'loka no* K5 Dn D8 14

29

1 B4 missing up to 3^{c} (cf v l 5 27 25) For Cd, cf v l 5 28 7 K1 2 T G1 5 श्री(K1 om श्री)कृष्ण, D1 M1 श्रीवासुदेव, G3 4 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) D1 2 अविनाशे — ^{b}) D9 transp अह and एषा K2 श्रिय च, Ds प्रयच्छन् (for प्रिय च) — ^{c}) Ds राज्ये (for राज्ञो) K3 गतनेत्रस्य (for धृत°) — ^{d}) K1 3 5 D8 सदा चाशसे, B (B4 missing) Dn Ds D3–7 10 समाशसे, D1 2 G2 स(D2 त)दा चा(D1 प्य)ह, T2 G3 य(G3 त)थाशसे, M4 तदाशसे (for सदाशसे) K1 3 5 D1 2 G2 सह (for बहु)

2 B4 missing (cf v l 1) — ^{a}) T1 G1 3 एष, G4 एषा (for एव) — ^{b}) S (except G2) तथा ब्रूया स्तानभि(T2 पि, G4 व)शाम्यतेति, Ca s as in text — ^{c}) K4 एतत्, K5 मे तत्, S (except G2) अह (for हि) K1m 4 वृणोमि, G5 ब्रवी (for श्रृणो) — ^{d}) K1 2 च त, K5 B2 5 Dn2 D5 7 T2 वै तत्, B1 3 Ds D10 तद्धै, D2 चैत, D4 च तत्, G2 चैव, Cn चैतत् (as in text) K1 2 पाडवार्थे, Cs वाना (as in text) B2 3 D5–7 समक्ष, G1 समत्व, Ca s समर्थं (as in text)

3 B4 is missing up to 3^{c} (cf v l 1) — ^{a}) K3–5 ह्य(K5 य)त्र, B (B4 missing) Dn Ds D5–8 10 तत्र, D1 2 चापि (for चात्र) D1 अत्र, D9 अपि (for हि) — ^{b}) D2 प्रकीर्तित, G5 M (except M5) प्रदर्शित (for त) T2 G1 3 5 पाडवेषु (for °न) — ^{c}) K (except K4) D1 2 G2 यस्माद्, T1 एव, T2 G1 3–5 M अस्मिन् (for यस्मिन्) K1 5 B2 3 Ds2 D9 Ca s वृद्धो, D1 धृतो, D7 G2 गृ(G2 सगृ)ध्रो, T1 प्रवृत्ते, T2 G1 3 4 M1 3–5 वृत्ते,

कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३
तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४
अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र
हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६
सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-	C. 5 816 B 5 9 8 K 5 29 8

G5 ऋते, M2 धृते, Csp गृद्ध (as in text) D2 G2 राष्ट्रस्य पुत्र, T G1 3–5 M राष्ट्रे सपुत्रे — ^{d}) D2 G5 तस्माद् (for कस्माद्) D2 एतेषा (for तेषा) K1–3 B D6 Ca n नाव, Dn D3–5 7 8 G1 (by corr) नानु-, D9 नाग्नि (for नात्र)

4 ^{a}) K2 m Dn1 D7 9 न चाधर्मं, B Dn2 Ds D2–6 10 °न त्व ध, D1 S त(M4 5 स)त्व धर्मान् (for तत्त्व धर्मं) Cs cites त्व धर्मं K1 2 D1 T2 G3 5 व्याहरन्, B D6 G1 Cn °विचर, G2 आचरन् (for विचरन्) K3–5 D8 न त्व ध(K5 विध)र्मंच्यवन (K3 र्मं व्यचर) सज — ^{b}) Dn1 G4 5 जानाति, Ca s जानासि (as in text) — ^{c}) K4 5 D2–4 M3–5 अथ कस्मात्, D8 कथमस्मात्, G4 अतो क°, Ca अहो क, Cs अथो क (as in text) K5 D8 पाडवानां, Ca वस्य (as in text) — ^{d}) K5 D8 उत्साहिना, D2 दिन, S (except G2) हत, Ca हिन (as in text) K1–4 Ds D10 Ca s पारयितु (K3 यत), K5 D8 पूरयता, D2 प्रार्थयत (for पूरयत) — G2 om 4^{e}–5^{d} — ^{e}) D8 यथाख्यातिम्, T2 अथा, Ca s यथा (as in text) D8 आनीप्सत, Ca s आवसत (as in text) Some MSS कुटब *or* कुटुबे, Ca s कुटुम्ब (as in text) — ^{f}) B1(m as in text) 5 Dn D3–6 पुरा कस्मात्, D7 कर्णात्, Ca s °कल्पात् (as in text) M3 4 साध्व(M4 ध्व)विलोपम्, Cs as in text Ca cites विलोपम्

5 G2 om 5^{abcd} (cf v l 4) — ^{a}) K4 5 D2 मानो, Ca s °माने (as in text) K4 5 स्वधर्मे, Ca s यथावत् (as in text) — ^{b}) K4 5 D2(marg *sec m* as in text) न हीयते नापि गर्ह्यो हि लोके — ^{c}) K1 कर्मणा चाहु, D9 स्वकर्मणा, Ca s कर्मणाहु (as in text) S (G2 om) कर्मणा चेत् (T G1 4 5 केचित्, G3 एवेति) सिद्धिमाहु परत्र — ^{d}) K1 काम, K3 कामान् (for कर्म) — K5 (which om 5^{f}) ins after 5^{cd}

138* नो विन्दन्ति क्षत्रिया सजयापि

— ^{e}) K1 2 न चाभुजानो, K5 नो भुजानो, T1 न तामाहुर्, G1 3 नाहुर्ज्ञान, Ca s नाभुञ्जानो (as in text) D1 गृध्येद्, S तृहयै (T1 तृप्तिं, G2 वृध्यै), Ca तृप्येद् (as in text) — ^{f}) K5 om 5^{f} (see above) Ds इद (for इह) B Dn2 D5 6 10 Cn विहित (for विदित) D3 4 जनाना, D9 द्विजाना (for ब्राह्म) S विद्या नापि (T1 G1 विद्या न वा, T2 विद्यान्नापि, G2 तृप्तो विद्यान्न, G4 विद्याना वा, G5 विद्यान्न चा, M1 विद्यानामपि) विषय भोजनस्य

6 ^{a}) S (except G2 M2) विद्या साधय(T G1 3 5 य)तीह, Cs as in text — ^{b}) S (except G2 M5) तस्या, Cs तासा (as in text) D1 S (except G4 5) दृश्यते (for विद्य) S नेतराया, Cs as in text — ^{c}) D1 दृश, G4 बल, Cs फल (as in text) K3 D9 हि, G4 च (for तु)

7 G2 om 7^{a}–8^{b} — ^{a}) K2 Ds2 D3 योय, Cs सोऽय (as in text) K1–3 D10 विहितो वै (K2 3 by transp वै विहितो) विधान्ना, Ca विहित कर्मणैव (as in text) Cd cites कर्मणैव — ^{b}) K1–3 D8 प्रवर्तते, B (except B4) Dn D3 4 7 9 सव, D1 5 उद्व (for तद्व) K1–3 D8 कर्मणैव, K5 तच्च कर्म, D1 तत्रे कर्म, D2 9 कर्म त(D2 त)त्र, S (except M1, G2 om) यत्र कर्म, Ca s तत्र कर्म (as in text) — ^{c}) K1, 2 D8 अत्र, G3 स तत्र (for तत्र) K1 D1 G3 योन्य, T1 नान्यत् (for योऽन्यत्) Cs cites अन्यत् Dn Ds D3 4 8 10 T1 G3 5 M2 4 (*inf lin*) मन्ये, D1 T2 मता, M1 3 5 मन्यते (for मन्येन्) — ^{d}) K3 Dn2 D2 3 G4 आलपित, K4 ज्ञापित (for लपित)

C 5 816
B. 5 29 8
K 5 29 8

न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

8 G_{2} om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) K_{3} एव, K_{5} T G (G_{2} om) वै (for अमी) K_{4} कर्मणा चैता देवता परत्र — ^{b}) $K_{1\ 3}$ D_{9} $G_{3\ 4}$ एव, K_{2} एव हि, $K_{4\ 5}$ एव, D_{1} असौ, T_{1} G_{5} वाय, T_{2} G_{1} M एवाय (for एवेह) K_{1-3} पवति (K_{3} ति हि), $K_{4\ 5}$ प्रवते, B_{1} D_{9} T_{1} $G_{1\ 4\ 5}$ प(G_{4} आप)वते, D_{1} वाति तु, G_{3} पतते (for प्लवते) — ^{c}) K_{2} D_{2} G_{2} अहोरात्र, D_{1} दिवारात्र, G_{5} अहोरात्रिर् (for रात्रे) K_{1} व्यचरत्, $K_{2\ 3\ 5}$ व्यदधत्, D_{10} विधिवत् (for विदधत्) — ^{d}) K_{2} D_{2} ह्यतन्द्रितो, K_{4} स्वत, T_{1} $G_{1\ 5}$ स्वत (for अत) B_{4} D_{s} $D_{5-7\ 8\ 10}$ शश्वद् (for नित्यम्) K_{1} D_{2} उपैति (for उदेति) D_{2} G_{2} भानु (for सूर्यं)

9 ^{a}) K_{3} मासा तिथयो (for °मासानथ) $K_{1\ 3\ 4}$ ऋक्ष, K_{5} कृष्ण (for नक्षत्र) — ^{b}) K B_{2-5} D चाभ्युपैति, B_{1} T_{1} $G_{1\ 3\ 5}$ अ(B_{1} चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति)

10 ^{b}) M_{1} वहेदपीय (for बिभर्ति देवी) — ^{c}) K (except K_{1}) Dn_{1} D_{s} $D_{7\ 9}$ G_{3} M_{1} आपो (for अपो) — ^{d}) K_{3} Ds_{2} सद्य (for नद्य)

11 ^{a}) D_{1} वारिवाह, $Ca\ s$ भूरितेजा (as in text) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B_{4} Dn $D_{3\ 4}$ T_{1} $G_{1\ 2\ 5}$ M_{2} दिशश्च (for दिवं च) Dn_{1} (hapl) om 11^{d}-13^{a} — ^{d}) $D_{1\ 2\ 9}$ S (except G_{2}) श्रैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठत्वम्) K अ($K_{1\ 2}$ प्र)तिदेव°, $D_{1\ 2}$ वज्रभृद्देव (for बलभिद्देव°)

12 Dn_{1} om 12 (cf v l 11), K_{5} (hapl) om from मनसश्च (in 12^{a}) up to सुख (in 13^{c}) — ^{a}) $K_{3\ 4}$ प्रतिरुद्धे(K_{4} ध्ये)न्द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि) — ^{b}) K_{3} स तेन, D_{s} $D_{1\ 5-8\ 10}$ S (except T_{2} $G_{1\ 2}$) देव (for तेन) Ds_{1} D_{10} ज्यैष्ठ्यम् (for श्रैष्ठ्यम्) — ^{c}) B (except B_{4}) D_{s} $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ सत्य(D_{8} श्रेष्ठ)धर्मौ (B_{3} Ds_{1} $D_{5\ 6\ 10}$ °र्मा), D_{1} सत्यव्रतौ (for सत्यं धर्मं) K_{4} D_{10} G_{3} M पालयानो (for °यन्) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2\ 9\ 10}$ G_{2} ह्रियं (for प्रियं) — K_{1} om 12^{ef} — ^{e}) D_{8} °च्चीय° (for °सेव) — ^{f}) $K_{2\ 3}$ दैव, B D (except $D_{1\ 2\ 9}$) स दे(D_{7} दै)व, T G यो देव (for देव) D_{10} समवाप (for मघवान्प्राप)

13 Dn_{1} om 13^{a}, K_{5} om up to सुख in 13^{c} (cf v l 11, 12) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{7\ 8\ 10}$ शसिता, D_{1} सश्रिता, T_{2} सयता, G_{4} सहिता (for संशिता) K_{4} यथा च (for यथावत्) — ^{c}) G_{3} प्रतिमथ्येन्द्रियाणि — ^{d}) K G_{3} ततो (for तेन) K_{1} Ds_{2} $D_{1\ 6\ 8}$ T_{1} देवान्, Cs देवानाम् (as in text) K_{1} Ds_{2} $D_{6\ 8}$ आगमद्, Cs अगमद् (as in text)

14 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1\ 2\ 9}$) ins तथा before नक्षत्राणि — G_{3} (hapl) om 14^{b}-14^{f} — ^{b}) $K_{3\ 5}$ G_{2} अ(K_{5} अथा)श्विनो च, T $G_{1\ 4\ 5}$ M ये च दिव्या (for अथापि विश्वे) — ^{d}) D_{2} T_{2} अथ (for च) K_{3-5} D_{3} m सिद्धा, B (except B_{1}) Dn D_{s} $D_{3-7\ 10}$ G_{1} (by corr)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्या-
दार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म C 5 80 B 5. 9 22 K 5 29 22

सूर्तं, D_8 सूर्यं (for शुभ्रा) — [e]) K_3 G_2 विद्या क्रिया च, B_1 D_9 विद्या क्रिया च, T $G_{1\ 4\ 5}$ M विद्या व्रत च • B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ ब्रह्मविद्या ब्रह्मचर्यं क्रिया च — [f]) K_3 निषेवणान्, D_9 ससेव्यमाना K_4 B D (except D_9) ऋर्षयो (for मुनयो) B_1 M_2 यत्र, D_9 $G_{2\ 4\ 5}$ अत्र (for अमुत्र)

15 [a]) G_3 विद्वान् (for इम) — [b]) B_4 Dn $D_{3\ 4\ 9}$ विप्रेंद्राणा (for ब्राह्मणाना) — [c]) G_3 कस्मात्त्व च (for स कस्मात्त्व) D_2 ज्ञानतो, T_1 ज्ञानवान्, T_2 ज्ञायता, $G_{1\ 4}$ ज्ञानिना (for जानता) T_1 ज्ञानिना, T_2 G_4 ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्) D_2 त्व, S (except M_5) च (for सन्) K_{3-5} कस्माच्च (K_3 त्स) त्व जानमानोपि सूत

16 [a]) $K_{3\ 5}$ आम्नायेषु च, Ds_2 आम्नाये (for येषु) — [c]) $K_{4\ 5}$ D_{10} कर्मणा, Dn_1 D_7 च (for व) — [d]) K_3 हस्तत्राणे, $K_{4\ 5}$ हस्तितन्त्रे, $B_{1\ 2}$ Ds D_{5-10} अश्वपृष्ठे (Ds $D_{9\ 10}$ ष्ठै), B_{3-5} Dn D_2m $_{3\ 4}$ हस्त्यश्वाद्यै ; T_1 $G_{1\ 5}$ अस्त्रै शस्त्रै॰, G_3 M हस्तस्तोत्रै , G_4 अस्त्रैस्तोत्रै (for हस्तत्राणै) K_1 रथशब्दैश्च, K_{3-5} शास्त्रे च, G_1 शास्त्रैश्च Dn_1 G_5 भूप , D_{5-7} पृष्ट (D_5m भूय as in text)

17 [a]) T $G_{1\ 3}$ M इम (M_2 द), G_2 एन, $G_{4\ 5}$ इय (for इमे) K $D_{1\ 8}$ Ca_s s उपायान्, D_9 उपेय (for उपायम्) — [b]) K (except K_4) $D_{1\ 8}$ नाधि॰, B_4 Dn Ds $D_{3-7\ 10}$ M_5 अव (for अधि) K_1 D_3 अवधि न, K_5 $G_{3\ 5}$ अपथेन, Ca s अवधेन (as in text) K_3 पार (for पार्थां) — [d]) K_{1-3} आर्यं(K_2 आर्यैर्)वृत्तैर्, K_4 आचार्यवृत्तैर्, D_1 आर्यवृत्त, D_2 अनार्यवृत्तैर्, Cs आर्ये वृत्ते (as in text) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 7}$ S (except $G_{1\ 3}$) भी(G_5 M भै)मसेनान्, Ca s सेन (as in text)

18 [a]) G_1 वै (for चेत्) T_1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text), G_2 यत्तमाना — [c]) K_{1-3} पारयत , S (except T_2 $G_{1\ 2}$) पूरयता (for पूरयन्त) — [d]) K_3 Ds D_{10} M_{3-5} तदा, $K_{4\ 5}$ तथा (for तद्) K D_{10} (m as in text) प्रशसा (for प्रशस्तम्)

19 S (except G_2) reads 19 after 5 28 5 for the first time, all of these MSS except G_5 *repeating* it here — [a]) T_1 $G_{1\ 5}$ (first time) आहोस्वित्, Ca उताहो (as in text) $K_{1\ 3}$ धर्मम्, K_2 सधिम्, $B_{2\ 4\ 5}$ (m as in text) Ds D_{5-8} Cn शाम्यम्, D_2 सर्वथा (for सर्वम्) Dn_1 सर्वमेव, D_{10} शाम्यकार्यं (for सर्वमेव) — [b]) Ds D_{10} Ca युद्ध (for युद्धे) T_1 G_5 (first time) वर्धते (for वर्त) T_2 तत्व, Ca तन्त्रम् (as in text) — K_1 om 19^{cd}, M_2 (first time) om 19^{c} — [c]) K_4 अप्रयुद्धे, Ds D_{10} Ca अयुद्ध (for द्धे) $D_{1\ 2}$ न वर्तते T_2 तत्व (for तन्त्र) K_2 अयुद्धे वा धर्मतत्व शृणोषि — [d]) Dn_1 $D_{3\ 4}$ यथैव, T_2 अ , Ca n s त (as in text)

20 [a]) K $B_{2\ 4}$ $D_{3\ 4\ 8\ 10}$ G_5 सविभागम्, B_1 वै वि , Ca विभागम् (as in text) — [b]) K_5 अवेक्षस्व, D_1 ऐक्षस्व वै, T G_{3-5} अवेक्षसे (T_2 सि), Ca अवेक्ष्य त्व (as in text) D_2 धर्मं, Ca s कर्मं (as in text) — [c]) S (except T_2 G_2) निश्चित्य, Ca निशम्य (as in text)

C. 5. 830 B 5. 29 22 K 5 29 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एतान्राजा पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २५
श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

K1 2 चैषा, K3 वै, K4 5 D2 T1 G1 3–5 M त्व, G2 वा (for अथो) K1 2 विहित, Ca पाण्डवाना (as in text) K4 5 स्वधर्मं, B4 Dn Ds D3 4 10 Ca च कर्म (for स्वकर्मं) — ^{d}) K3–5 वा त्व स्वमत्या, Ca यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते) D1 तदप्येषा शस वा निंद वा त्व

21 ^{a}) K3 5 याजयीत, K4 Ds2 यो जयेत, Dn D2–4 7 वै यजेत, D8 9 T2 G3–5 M3–5 यो यजेत (for ऽथो यजेत) — K4 om 21^{b}, M2 om 21^{bcd} — ^{b}) K3 देवान्, K5 D1 6 7 T1 G2 4 5 M (M2 om) ईयात्, Ds D10 देयात्, Ca इयात् (as in text) M (M2 om) तीर्थंसुखानि — ^{c}) K3–5 D8 चैव, D7 10 M (M2 om) वापि (for चापि) K3 यज्ञान्, K5 याजान् (for याज्यान्) — ^{d}) Ds D1 5 6 10 प्रतिग्रह (D1 °हान्) च (D10 वै) (for प्रतिग्रहान्वा) K4 B Dn1 D2–6 10 T1 G (G3 corrupt) विहितान्, D1 विधित, Ca विदितात् T G1 4 5 उपेयात् (for प्रतीच्छेत्) K1–3 प्रतिग्रहान्विदिताश्चा (K3 °हिताना) ददीत — S (except G2) ins after 21 (M2, which om 21^{bcd} ins after 21^{a}, om also lines 1–3 of the following up to °येन्न)

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्याद्धन न तु याचेत किंचित् ।
न याजयेन्न तु चाध्यापयीत
एव स्मृत क्षत्रधर्मं पुराण ।

[(L 4) G3 4 M एष (for एव) T1 G3–5 श्रुत (for स्मृत)]

22 ^{a}) K1 2 मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो) — ^{b}) Ds D5 6 10 अप्रमादो (for अप्रमत्तो) K3 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा) — ^{c}) D9 °धर्मानधीत्य, S (except G2) °देवान्स्वधर्मात् (for °वेदानधीत्य) — D9 (hapl) om 22^{d} and line 1 of 140* up to अधीत्य — ^{d}) G2 (by transp) कृत्वा दारान्, G3 राजन्कृत्वा K1 2 गृह — After 22, B1 Dn D2 (marg) 3–8 9 (om up to अधीत्य) ins

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्य
यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L 1) D9 वेदान् (for पुण्य) — (L 2) D8 यदृच्छया, D9 पुण्यान्स (for यदि) D9 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्)]

23 ^{a}) S (except G2) प्यधीत्य (for ऽधीत्य) K4 B1 Ds D8 S (except T1 G1 3–5) गोरक्ष्य — ^{b}) K1 प्राप्य, K2 3 5 Ds D5 6 10 Ca चित्वा, K4 विद्वान्, D1 जित्वा, M विचिन्वन् (for चिन्वन्) K D2 पालयित्वा (for °यन्) — ^{c}) K4 5 D1 2 कुर्वाणो (for कुर्वन्) — ^{d}) T1 G1 धर्म्यान्सदा, G5 धर्म्यांस्तदा, M1 धर्मं कृत्वा, M2–5 धर्मं तथा (M2 दा) (for धर्मशील) K1 2 4 गृह, K5 गृहे (for गृहान्)

24 ^{b}) K3 5 नाधीयते, D1 अनाध्यायी (for नाधीयीत) — ^{c}) T1 G1 नित्योत्थाने (G1 °नो) (for °स्थितो) — ^{d}) B4 Dn D3 4 T2 M2 एव (for एष) K4 5 D9 G4 श्रुत, Ds D8 10 स्थि (for स्मृ)

25 ^{a}) K1 2 एव, K4 D9 T1 G4 5 एतद् (for एतान्) K3–5 पालयते (for °यन्) — ^{b}) K4 D1 2 G4 नियोजयेत् (for यन्) — ^{c}) Ds धर्मं, D2 सत्य°, D8 सर्वं, T1 G1 5 सप्र° (for सम) — ^{d}) T G1 3 4 अनुरुध्येद्, M1 नानुरुध्येत, M2 न निरुध्येत (for अनु) K3 5 B3 5 D2–4 6 10 कामात्, T G1 3 4 अकस्मात्, G5 कश्चित् (for कामान्)

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स तु दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-
न्न चेद्गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥ २६
यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो
विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-
त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।
इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म
उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७
स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः
प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ
किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं

C 5 842
B 5 29 34
K 5 29 34

26 ^{a}) K4 D1 श्रेयस् (for श्रेयास्) K2 3 5 D1 2 विंदेत, Ca s विद्येत (as in text) — ^{b}) D1 अवि, Ca s अभि (as in text) — For 26^{ab}, S (except G2) subst

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
नियोजयन्स्वेषु धर्मेषु वर्णान् ।

— ^{c}) K4 सत, T G1 3 4 M स तान्, G5 सदा, Cs स तु (as in text) K1 B D Cs द्रष्टुम् (D1 राष्ट्रम्), K2 3 प्रष्टुम्, T1 दृष्ट्वा, T2 G1 3 4 M दुष्टान्, G5 तुष्टान् (for दुष्टम्) K5 अनुशिष्ट, B3 G2 4 शिष्येत्, B4 D1 5 6 G5 °शिष्यन्, T G1 3 M शिष्य, Cs np शिष्यात् (as in text) K1 4 B D (except D1) G1 2 4 M5 Cs प्रजाना (for प्रजानन्) — ^{d}) B1 न च तद्, B2 न तद्, B3-5 D5-8 एतद्, D2 न वै, Cn न चैतद्, Ca s np न चेद् (as in text) K1 (m as in text) B4 D5 7 Cn बुध्येद्, D6 वध्येद्, Ca s np गृध्येद् (as in text) K1 (m as in text) दिवि, K4 D10 तात, B4 D5-7 न च (for इति) K1 (m as in text) नास्मिन्, Ca s तस्मिन् (as in text) K3 4 B D1 5 6 9 10 T1 Ca n s साधु, Cnp साधु (as in text)

27 ^{a}) B1 न चागृ, G3 यथा गृध्रो, Cs यदा गृ° (as in text) K (except K4) D9 भूम्या, B Dn Ds D1 3-6 8 10 भूतौ, D2 G2 भूमौ, D7 बुद्धौ, G4 भूमिपतिं (for परभूमिं) — ^{b}) K2 4 Ds D1 बलप्र, K5 D2 विधेप्र (for विधिप्र°) Ca cites प्रकोपात्, Cs विधि and कोपात् T2 G3 4 M बलिम् (M1 *inf lin* विधिम्), Ca s बलम् (as in text) K2 D1 Ca s आविदान, K5 T2 M1 (*inf lin*) आदधान (for आददान) K1 बलात्प्र बलमाविदान (sic) — ^{c}) K2 राज्ञो, Ds राज्ञा (for राज्ञा) K1 2 भवति हि, K3 5 D10 भवति च, K4 भवति, B Dn Ds D1-4 7-9 G2 Cs अभवद्, D5 6 Cn समभवद् (for भविता) D1 एव, D2 एव (for एतत्) — ^{d}) D8 तदात्र, D9 अत्र, T1 तत्तत्र, G3 तत्रैव, G4 ततो (for तत्र) K1 2 युक्त (for जात) Ds D1 धर्मशस्त्र, D2 9 10 धर्मशास्त्र (for वर्म शस्त्र) K3-5 तदा योग्य (K3 युक्त) धर्मशास्त्र धनुश्च — Dn1 Ds M2 (hapl) om 27^{ef} — ^{e}) B Dn2 D3-8 G1 Cn s एतद् (for इद) — ^{f}) B1 D1 2 9 G2 M5 धर्म श(D2 9 शा)स्त्र (for वर्म शस्त्र) K3-5 D10 उत्पादित ब्राह्मणाना हिताय — D2 repeats 27^{ef} (v l धर्मशस्त्र) — Dn D1 2 5 (marg) 8 T2 ins after 27 (Dn1, which om 27^{ef}, ins after 27^{cd})

142* तत्र पुण्य दस्युवधेन लभ्यते
सोऽय दोष कुरुभिस्तीव्ररूप ।
अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानै
प्रादुर्भूत सजय तन्न साधु ।
तत्र राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो
धन हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्षन्ते राजधर्म पुराण
तदन्वया कुरव सर्व एव ।

[(L 1) T2 तत्तद् (for तत्र) — (L 4) D5 8 प्रज्ञाभूत (D8 त) (for प्रादुर्भूत) Dn साधु तन्न (by transp) — (L 6) D2 Cn धर्म्य (for धन) — (L 7) D1 2 नावेक्षते — (L 8) Dn D2 तदाश्रया, T2 तथा त्वया, Cn तदन्वया (as in text) D1 एने (for एव)]

28 ^{a}) G4 वित्त (for धन) K1 2 ह्यदृश्य, K3 5 त्वदृष्ट, K4 G3 प्रदृष्ट, T G1 4 प्रनष्ट, G5 M प्रनष्ट (for ह्यदृष्ट) — ^{b}) G4 प्रगृह्य (for प्रसह्य) D3 4 9 वा(D9 चा)न्यत्र (for वा यत्र) B2 हरेत्तु, G5 भवेद् (for हरेत) D9 T1 G1 3 4 M दृश्य, G5 अदृश्य — ^{c}) Dn1 D3 4 वध्यो, D9 तौ वध्यौ, Cs गर्ह्यो (as in text) K4 भवता, Ds2 भवत (for भवत) T1 G1 5 इमौ (for एतौ) — ^{d}) K3 om 28^d K (K3 om) D2 किं वा, D1 7 9 M1 (*inf lin*) Ca s किं, T1 G1 2 M1 3-5 कि न, T2 तयो, G3 5 कि न, G4 M2 किं नु (for कि वै) T1 G1 4 M पृथग्, T2 एक, G5 पृच्छे, M1 (*inf lin*) पृच्छते, Ca s पृथक्त्व (as in text) K4 D10 धृतराष्ट्रे (for ष्ट्रस्य) K4 D10 सपुत्रे, T2 G2 4 पुत्र, G3 पुत्रे, G6 पुत्र (for पुत्रे) — ^{e}) B3 5 D (except D9) T2 सोय (for योऽय)

C 5. F42
B 5 29 34
K 5 29 34

यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ २८

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव
सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३०

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२

दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय

$K_{1\ 3}$ धर्ममेव, $K_{4\ 5}$ पापचेता, T_1 G_1 धर्ममेन, G_4 मेतद् (for धर्ममेत) C_s cites धर्मं — $K_{2\ 4\ 5}$ D_2 ins after 28^e K_3, after 28^f

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा
स्त्वासौ धर्मं स्तेयमाहुर्विधिज्ञा ।

[(L 1) K_2 अधम वा, K_4 स्वक धर्मं (for स्वधर्मं वै) D_2 हर्ता (for हारान्)]

— ^{f}) $K_{4\ 5}$ om 28^f B D_n D_s $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ यमिच्छति, $D_{3\ 4\ 7}$ $M_{1\ 5}$ यदिच्छति ($M_{1\ 5}$ ते), T_2 प्रयच्छते, G_5 यदीच्छते (for यमिच्छते) C_s cites इच्छति B D_n D_s $D_{3-8\ 10}$ M_2 क्रोध, D_1 धर्मं (for मन्यु)

29 ^{a}) K (except K_2) D_1 भाव (for भाग) G_4 पुरा (for पुन) D_{n1} $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ T_1 $G_{1\ 3}$ विशिष्ट, G_5 विनष्ट, C_n निविष्ट (as in text) — ^{b}) K_1 om 29^b K_3 D_1 स्व न (D_1 न) क, K_4 G_5 धन क, $B_{3\ 4}$ D_2 T C_n त न क, D_{n1} तन्मे क, $G_{1\ 3\ 4}$ M न न क, G_2 स त क (for त नोऽक) — ^{c}) B_5 D_s D_{10} तस्मिन्, C_s अस्मिन् (as in text) $K_{1\ 2}$ अर्थे, $C_{n\ s}$ पदे (as in text) T_1 G (except G_2) हि (for ऽपि) — ^{d}) G_4 राज्य (for श्लाघ्य) $K_{4\ 5}$ पैत्र्ये (K_4 त्रे), B D_n D_s $D_{3-7\ 10}$ $G_{3\ 4}$ $M_{2\ 5}$ पित्र्य, D_1 पित्र्यात्, D_8 पित्रे, G_2 पित्र्ये (for पित्र्य) K (except K_5) अमरराज्याद् (K_4 राष्ट्राद्), D_9 T_2 G_2 परराष्ट्राद्, C_s परराज्याद् (as in text) B D_n D_s $D_{3-8\ 10}$ $G_{3\ 4}$ विशिष्ट, D_9 ष्टात् — ^{e}) K_1 एतान्कामान्, G_4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्) G_3 हितार्थं (for पुराणान्)

30 ^{a}) $B_{3\ 4}$ D_2 ये, B_5 $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 8}$ T G M_5 एते (for ये ते) C_s cites ये $B_{2\ 5}$ $D_{8\ 4}$ G_5 मदान्, $B_{3\ 4}$ M_2 मदान् (for मन्दा) D_1 पथाभ्युपन्ना, D_2 G_3 °पाशोप(G_3 पाशाभि)पन्ना, T_2 वश प्रपन्ना, G_4 शापाभि (for वशाभि) — ^{b}) G_3 धार्तराष्ट्रेषु, G_5 धृतराष्ट्रेण, M_5 धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण) K_3 भूपा (for मूढा) — ^{c}) D_s कर्मणापाय (for कर्म पापीय) $K_{4\ 5}$ पापीय एतत्, D_2 य एव, D_{10} य एषा, M_1 पापीयसा व (for य एव) — ^{d}) C_s राज्ञा मध्ये (for सभामध्ये)

31 ^{b}) D_1 वयोभिपन्ना (for वृत्तोपपन्नाम्) — ^{c}) K_4 तद्, D_2 यद्वै, T_2 om यद् K_1 D_2 प्रे(D_2 प्रै)क्षत, K_2 प्रैक्षन्, K_5 B D_{n1} $D_{1\ 3-8}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ उपैक्षत, D_9 T_1 G_5 M उपेक्षते, G_3 ईक्षत (for उपेक्षन्त) — ^{d}) K_3 subst 144* for 31^d K_4 कामातुरेण, D_s कामभोगेन, $M_{1\ 3\ 4}$ कामानुरागेण, $C_{a\ s}$ कामानुगेन (as in text) $K_{1\ 2\ 4}$ $M_{1\ 3-5}$ अवरुद्धा ($M_{4\ 5}$ द्ध), K_5 अनुरुद्धा, G_5 उपरुद्धा, M_2 C_{np} रुद्ध, C_s रुद्धा (as in text) B D (except $D_{2\ 8\ 10}$) G_2 M व्रजती, G_5 प्रशाता (for रुदन्तीम्) — K_3 subst for 31^d $K_{4\ 5}$ ins after 31^d

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टा ।

[K_4 दु शासनो मदबुद्धिर्विचेष्टा]

32 ^{a}) $B_{1\ 5}$ D_n D_{2-7} त (as in text), the rest (for K_3 see below) ता G_3 तथा (for तदा) M_5 स्म ते (for ते) T_1 G_{3-5} M (except M_5) स्म कुमार°, T_2 $G_{1\ 2}$ स्म कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा) K_3 ममाप्यपेक्षा न कृता मदावैर् (sic) — ^{b}) K_4 D_n $D_{9\ 10}$ आवारयिष्यन्; D_1 अवारयत, T_1 G_4 अपालयिष्यन्, T_2 G_1(before corr) $_2$ $M_{2\ 4}$ अ(G_2 आ)पारयिष्यन्, G_5 निवार, C_n अवार (as in text) — ^{c}) K_3 करिष्यत्, D_{s2} M_3 अकरिष्यन्, T_2 G_4 करिष्यन्, G_3 करिष्येत् (for अकरिष्यत्) — ^{d}) G_2 om च K (except K_2) D_2 चेत्, C_s च (as in text) K (except K_1) D_{n1} $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ सुकृतम्, D_8 सूक्तम्, T_1 $G_{1\ 5}$ महिमा, T_2 G_4 M_{3-5} हितम्, $C_{a\ n\ s}$ कृतम् (as in text) K_2 G_4 अत्र, K_3 हित, T_1 $G_{1\ 5}$ च;

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार
तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो न सन्ति
पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः
प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
कृष्णाजिनानि परिधित्समाना- C 5 833 B 5 29 45 K 5 29 45

M1 (*inf lin*) अस्मात् (for अस्य) K8 स्यात्, G5 अभवत् (for अभविष्यत्)

33 a) K2-5 G2 प्रातिकामी (G2 मान्), B2-4 Ds2 D5 7 8 T1 प्रतिलोम्यान् (T1 म), D1 T2 G1 प्रतिकामी (T2 स्य, G1 म), G3-5 M प्रातिलोम्य (G3-5 म), Ca n s प्रातिलोम्यान् (as in text) G5 तदानीं (for निर्णीय) — b) D1 2 G2 समक्ष (for च कृष्णाम्) — c) S (except T2 G2 4) दीना (for नीता) B D करुण व्यपेक्ष्य (D1 कृपण समीक्ष्य), T2 कुरुमध्येतिदीना (for करुणान्यवोचन्) Ca cites करुण — d) K1 G1 3 5 आचष्ट, B D अवाप (D1 ऐक्षिष्ट, D2 अदृश्य, D9 अदर्शि) (for अदृष्ट) B Ds2 D5-7 G3 5 M2 Cn किंचित् (for कंचित्) G4 अपश्यती सा (for अदृष्ट कं) T2 G2 क्षत्तुर्नान्य नाथमपश्यदार्ता

34 a) K धर्ममेव (K4 °क), G2 कार्पण्याद्धि (for ण्यादेव) Cs cites कार्पण्यात् K1 तस्य (for तत्र) B Dn Ds D3-10 भूपा, D2 T2 भूय (for राज्ञो) — c) B Dn Ds D2-4 8 T1 G1 5 धर्म्यम् (as in text), the rest धर्मम् K D1 2 10 T2 G2 अवेक्ष(or क्ष्य)माणो (for अर्थं ब्रुवाणो) — d) K3 4 B Dn D3-7 T2 G5 M1 2 5 धर्म(D7 G5 M5 र्मं)बुद्ध्वा (K4 ध्वा), Ds1 यो धर्मबुद्ध्या, Ds2 धर्म्यं बुद्ध्वा, D9 धर्मे बुद्ध्वा (for धर्मं बुद्ध्वा) K अल्पबुद्धीन्, G4 M आर्यबुद्धि (for अल्पबुद्धिम्)

35 a) B (except B3) Dn Ds D10 Cs अबुध्वा (for अनुक्त्वा) G5 अनुद्धत (for अनुक्त्वा त्व) K1 D1 5 T2 G4 त, G3 तद् (for त्व) K1-3 Cs एन, B D G3 Ca एत, G2 एतत् (for एव) — b) K1 2 G3 अथेच्छसे, B2 D2 यथे, D3 4 7 9 अन्विक्षसे, T2 अथेहसे, G4 य इच्छसे (for अथेच्छसे) Cs cites इच्छसि G2 पाडवेभ्योपदेष्टु, Cs पाण्डवस्योप (as in text) — c) T1 G1 चचार (for चकार) K1 2 G2 शुभ्र, K3-5 D2 धर्म्यं (for शुद्ध) — d) K2 3 B D (except D1 2) T2 तत्र (for तद्धि) — ef) Cf 1 2 102 and B 2 72 3 T2 सहात्मना (for तथात्मान)

36 a) D2 तत्र, S (except G2) यद्, Cs तम् (for यत्र) — b) Ds2 D9 कृष्णा स्थिता, T2 कृष्णा प्राप्ता (for कृष्णा स्थिता) T1 G1 3-5 M प्राप्ता कृष्णा परिषदो वै सकाशे (G4 मीपे) — c) S (except T G2) पतिर् (for गतिर्) — d) T2 याहि, Ca प्रपद्य (as in text) B Dn2 Ds1 D1 2 5 6 10 T2 G2 M2 Ca दासी (for इदानीं) T1 G1 5 प्रपद्येथा, M1 प्रपद्यस्वेदानी (for प्रपद्येदानी) K1 4 5 D1 9 T G M1 धूत (for धार्त) — e) S (except T2 G2) हि सर्वे (M भद्रे) (for न सन्ति) — f) K कामिनि, B D (except D1 8 9) भाविनि (for भामिनि)

37 a) K1-3 स, K4 नो (for यो) B D (except D1 9) Ca s प्रोत, G3 गूढ (for प्रौढ) — b) K4 अस्थि छिदैर्, K5 छिद्धै, B1 प्राछिंदन्, B2 G1 5 छेदी, B3-5 Dn Ds D5 6 8 10 °छिंदन्, D1 प्रछिन्नन्, D2-4 7 9 T2 G2 प्रच्छिदन्, T1 प्रछिन्न, G4 स्पर्शं (for अस्थिप्रच्छिन्) S (except G2) पृषत्क (for सुघोर) — d) N Cs फाल्गुनस्य

38 a) T1 G1 4 5 M कृष्णा जि(M1 भी)ता वै परिभर्त्स्यं (M3 र्स्यं)मानो (M5 ने), T2 कृष्णाजिना वै परिधत्समानो,

C 5 853
B 5 29 45
K 5 29 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८
गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G3 नानि परिवत्स्यमाना — [b]) K1 4 D8 G1 कटुकान् (for कानि) K अन्वभाषी(K2 ष)त्, D1 G2 5 आबभाषे, T2 G4 अभ्यभाषीत्, G1 अभाषत् (for अभ्यभाषत्) — [d]) S (except G2 4) तथा (for क्षय) S (except G2) निरय (for नरक)

39 [a]) A few MSS गधार — [b]) K4 5 D1 2 7–9 स्म (for स) B (except B1) D (except D1 2 8 9) पार्थं (for पार्थान्) S (except G2) यदब्रवीत्पाडवान् (T1 G4 M2 व) द्यूतकाले — [c]) G2 पराजिते नकुले (for तो नकुल) B4 D5(m as in text) 6 नदन (for नकुल) S (except T2 G2–4) कि नु तेस्ति (for कि तवास्ति) — [d]) K3 (by transp) त्व कृष्णया, K4 कि कृष्णया त्व, D1 कृष्णाया वै K4 5 D1 G3 4 दीव्यसे (for दीव्य वै) G2 राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या)

40 [b]) N (except K3 D2) T2 G2 4 5 वाक्य (for ऽवाच्य) K1 2 5 D1 G2 4 वाच्यम्, K2(marg *sec m*) गर्हम्, K4 B Dn Ds D3–9 गर्ह्यम्, T2 सर्वम् (for वाक्यम्) D10 गर्हणीय, T1 G1 वाक्यमेतद् (for वाक्यमेव) K एव यथावत्, G4 एवविधोक्त (for एव यथोक्तम्) — [c]) D2 चाह, T1 G (except G2) वाह (for त्वह) — [d]) M2 एव (for एतद्) G3 M1 विनष्ट (for विपन्नम्) — After 40, T1 G1 4 5 ins

145* जानासि त्व धार्तराष्ट्रस्य मोह
दुरात्मन पापवशानुगस्य ।

41 [a]) D1 अवापयित्वा, T1 अह प्रयिष्यन्, G1 4 5 अहा(G4 °या)पयिष्यन्, G3 M अह प्रयात्वा (for अहापयित्वा) S (except G2) कुरुपाडवार्थं (T2 M2 °र्थे) — [b]) T G3 M हित, G1 5 अह, G4 अय (for शम) B Dn Ds D5 6 10 अपि चेत्, D3 4 7–9 अचिरात् (for अथ चेत्) B4 D5 6 T1 Cn शकेय, T2 G4 आचरेय, G5 शमोर्थं (for चरेयम्) — [c]) M3 4 om मे D1 2 महार्थं, T1 G1 (before corr) यथोदय (for महो) — [d]) K3 मुच्येयुश्च, B4 मुच्येरन्वै, Ds मुच्येरश्चेत्, D10 G2 विमुच्येरन्, T1 G1 3 5 M समुच्येरन्, T2 न मुच्येरन् (for मुच्येरश्च)

42 [a]) B D (except D1 2 9) मे वाच (for वाच) K2 वाच्या, K4 T2 G2–4 M काम्या, T1 G1 5 धर्म्यां, Ca s काव्या (as in text) — [b]) T1 G1 5 काम्या रम्याम्, T2 धर्म्यामक्र्याम्, G2 धर्म्यां रम्याम्, G3 4 धर्म्यारामाम्, Ca धर्मारामाम् (as in text) — [c]) K समीक्षे, T1 M2 अपेक्षे° (for अवेक्षे) Dn2 कुरव, D7 कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्रा) K D2 T2 G2 समेत्य, D1 M1 4 समर्थां, D3 4 9 T1 G1 3 5 समर्थां, G4 समग्रा, M2 3 5 समर्थं (for समक्ष) — [d]) K1–3 वै, D3 4 8 स (for च) Dn2 धार्तराष्ट्रा (for कुरव)

43 [a]) N (except D1 2) फाल्गुनेन — [b]) D10 सूत (for चैव) S MSS (mostly) दसितेन — [c]) K2 D2 9 पराशक्तान् (K2 marg *sec m* भूतान्), Dn1 D3 4 7 M1 जितान्, D1 G2 सृष्टान्, T1 G1 3–5 बलोत्सिक्तान्, T2 वरोत्सिक्तान्, M2–5 पराधिक्तान्, Ca n s परासिक्तान् (as in text) Dn Ds D3–8 10 T2 च, D1 2 T1 G M स्म, D9 हि (for तु) D2 पश्य (for विद्धि) — [d]) D2 प्रपद्य (for प्रदह्य) B D (except D1–4 9) पापान्, M चोक्त (for मन्दान्)

44 [a]) K D9 हि, Ds D10 T2 G1–3 5 M1 च, D1

३०

C 5 867
B 5 30 1
K 5 20 1

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किंचि-
दुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १
जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ
न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किंचित् ।
विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३
आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि
कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या
न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरव्याघ्रा सजय पाडवेया — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ D_{9} वर्तंते (for वर्धंते) D_{1} न लता जातु वर्धंते, G_{2} लता जातु न वर्धंते — ^{d}) $K_{1\ 2}$ त्वनाश्रित्य, K_{5} ह्यनाश्रित्य K (except K_{3}) G_{2} महाद्रुमान् B D (except $D_{2\ 9}$) G_{3} M महा(D_{1} विना)द्रुममनाश्रिता

50 ^{c}) K_{2} B_{2} $D_{2\ 3\ 9}$ M (except M_{1}) धार्तं (for धृत)

51 ^{a}) T_{1} $G_{4\ 5}$ हि मे, G_{1}(before corr) $_{2}$ ह्रीमे, G_{3} धर्मे, M वशे (for शमे) — ^{c}) K_{2} D_{1} युद्धे, D_{10} योद्धु, G_{5} M (except M_{1}) यौधा (for योधा) $K_{1\ 2\ 4\ 5}$ D_{2} समिद्धा, K_{3} B (except B_{1}) Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ T_{2} G_{2} समर्थां, G_{1} सनद्धा (for समृद्धा) K_{2} Dn_{2} Ds_{1} $D_{8\ 10}$ M_{2} तद्विद्वान्

Colophon — *Sub-parvan* $K_{2\ 4\ 5}$ B D (except Dn_{2}) M_{2-5} सजययान — *Adhy name* B_{3} Dn_{2} Ds $D_{2\ 8\ 10}$ M वासुदेववाक्य, B_{2} कृष्णवाक्य, T_{1} $G_{2\ 5}$ भगवद्वाक्य, G_{1} भगवद्वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K_{1} D_{5} 28, D_{6} (*sup lin sec m*) 26, $D_{7\ 8}$ S 29 — *S'loka no* K_{5} 59, Dn 58, G_{5} 57

30

1 ^{a}) K_{1-3} B D (except $D_{1\ 9}$) T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} त्वा (for त्वा) D_{2} °वर्यं, D_{9} देव (for देव) — ^{b}) K_{1} वो (for ते) — ^{d}) T_{1} G_{3-5} $M_{1\ 3\ 4}$ ते (for मे) M (except M_{2}) विषण्णात्, Cs अभिषङ्गात् (as in text)

2 ^{b}) K_{5} $D_{1\ 8\ 10}$ G_{3} पुत्रौ (for सुतौ) M सात्यकिचेकितानौ (for कि चेकितान) — Cd resumes from 2^{cd} (of v l 5 28 7) — ^{c}) K D_{10} शिव च वोस्तु, D_{2} T_{2} $G_{3\ 4}$ सुख शिव व (D_{2} G_{4} च) (for शिव सुख व) Cd cites शिव Dn_{1} T_{1} $G_{1\ 2\ 5}$ च (for व) — ^{d}) $D_{1\ 9}$ M मा (for मा) K_{4} क्षत्रिया (for चक्षुषा) $D_{2-4\ 7}$ अनघा, D_{9} अनघ (for नृपा)

3 ^{b}) K न ते चरे वा(K_{1} चा, K_{3} मो)प्रिय (K_{5} चराम्यप्रिय), B_{1} $D_{1\ 9}$ नरेश्वरस्य (D_{9} °स्य त्व) प्रिय, B_{2-5} Dn D_{3-8} G_{2} न न (D_{7} व) स्मरस्यप्रिय, Ds $D_{2\ 10}$ न ते स्मरास्यप्रिय (for न नोऽकार्षीरप्रिय) B_{1} जातुम्, D_{1} आख्याहि (for जातु) N G_{2} विद्वन् (K_{4} विप्र, K_{5} D_{8} विद्वान्, B_{1} इच्छन्) (for किंचित्) — ^{c}) G_{4} विदुश्च (for विद्मश्च) K (except K_{1}) B D T_{2} $G_{1\ 3}$ त्वा (Ds_{1} ते, D_{1} वा) (for त्वा) Ds_{1} त्वा च, D_{9} च ते, D_{10} हि च, T_{1} $G_{1\ 5}$ ते हि, M_{4} (*inf lin*) तात (for ते च) G_{2} विद्मश्च त्वा ते वय चापि सर्वे — ^{d}) K (except K_{5}) शुभस्थं, T_{2} सभाया (for सभास्थम्)

4 ^{a}) B_{2} D_{3-8} मे, G_{2} च (for असि) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ D_{1} T_{1} $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 2}$ कल्याणवान्, B_{9} ज्ञानवान् (for वाक्) $B_{4\ 5}$ Dn Ds $D_{5\ 6\ 10}$ T_{2} शीलवान् तृप्ति(Ds D_{10} स्वस्ति, T_{2} बुद्धि)माश्च, $D_{1\ 2}$ T_{1} G_{1-3} दृ(D_{1} सृ)ष्टिमाञ्शीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमाश्च) Ca d cite दृष्टिमान् — ^{c}) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्व) K_{1} जातु मान्यान्, D_{2} जातु मन्ये, D_{10} ज्ञानमत्या, T_{1} जातु सत्यान् (for जातु मत्या) — ^{d}) D_{1} मा क्रुध्येस्त्वम्, G_{2} न च क्रुध्येस्त्वम् (for न च क्रुध्येर्) $K_{4\ 5}$ D_{9} वक्ष्यमाणोप्यनर्थैं (D_{9} नार्थैं) B Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ उच्यमानो दुरुक्तैः, D_{1} अपि जानश्च तत्त्व, D_{2} उच्यमानोप्यनर्थैं, S उच्य(G_{4} ज्ञाय)मानोपि (T_{1} हि) त(G_{4} च)त्त्व (for मानोऽपि तथ्यम्)

5 ^{a}) G_{4} नाधर्मगा, Cn नो मर्मगा B_{1} जातु रूक्षा सिरूपा, D_{5} वक्ष्यसि जातु रूक्षा, D_{9} जातु वदेश्च रूक्षा (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
　नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रा-
　मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५
त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
　इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
　धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६
इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
　उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना-
　न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७
स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
　तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धा-
　स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८
पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
　आचार्यांश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं
　संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ C 585 B 5.30 9 K 5 30 9

जातु वक्तासि रूक्षा) — [b]) K3 B3 5 Dn D1 3-8 M2 नो(D1 ना)पश्रुति, D9 नापस्तुति, T1 G नोत स्तुतिं (for नोपस्तुतिं) Ca d s cite उपस्तुतिं K4 कटुकामतिक्ता (for कटुका नोत शुक्ताम्) B3 D9 M2 नोप (for नोत) K1 B4 5 Dn D3-7 मुक्ता, K2 सुत्था, K2m T G M3-5 शुष्का, K3 युक्ता, K5 D10 शुल्का, B3 M1 2 गुप्ता, D5 D1 2 3 शुक्ला, D9 Cd सूक्ता (*sup lin* स्तुतिं), Ca s शुक्ता (as in text) — [d]) K5 मिता, D5 एना (for एता) K3 B (except B3) D (except D1 2 9) जानीम (for जानामि) K5 सौम्य (for सूत)

6 [a]) K5 Dn1 हि (for ऽसि) D1 G2 तात, D2 7 G3-5 सूत (G5 *inf lin* दूत as in text) — [c]) K1 2 पुरो हि नस्त्व, Ds1 D9 10 पुरा हितस्त्व, T G1 4 5 पुरा तनस्त्व, G3 M1 2 पुरापि नस्त्व (for पुरा हि नस्त्व) — [d]) K (except K4) च, D2 अपि (for असि)

7 [a]) B1 सर्वं, B2 4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) — [b]) K (except K3) उपतिष्ठेथा, D1 2 M उ(M1 तू)पातिष्ठे (D1 M1 °ष्ठेर्) D5 ब्राह्मणा K1 3 4 D9 10 G2 एतदर्हान्, K2 D1 2 G3 वै तद, D5 मे तदर्हा, T1 G1 4 5 वेदगर्भान्, T2 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हा) — [c]) S वृत्तान् (G2 5 वृद्धान्) (for वीर्यान्) K1-3 G1 5 च गुणो, D1 शरणो (for चरणो) B Dn D5 D3-8 विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना — [d]) B4 D1 M5 om (hapl) 7[d] B (B4 om) D (except D2 9 10, D1 om) जाता and पन्ना (for जातान् and पन्नान्)

8 [a]) T1 G1 5 ये वसति (for भिक्षवश्च) — [b]) T G1 3 4 M च रता, G5 परीता (for च नित्या) — [c]) B1 D1 °वाद्य वै, D7 °वाद्या हि, D9 T G1 5 M वाद्य तान्, G3 4 °वाद्यता (for °वाद्या वै) D1 9 S (except G2 M2 5) वृद्धान् (for वृद्धास्) — [d]) K5 सवदेथा, D2 वदेश्च (for वदेथा) S (except G2) तथैव तान् (M तथेतरान्) कुशल तात पृच्छे

9 [b]) B D तथा(B1 3 दा)चार्यान्, T G आचार्यांश्च (for आचार्यांश्च) S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for ऋत्विजो) — [c]) K2 3 सर्वैर् (for सहितैर्) S (except G2) तांश्चैव (M1 3-5 श्चापि) त्व सहितान्वै यथावत् — [d]) K4 5 D1 2 G3 4 M समागच्छेथा (D1 गच्छे) (for संगच्छेथा) — After 9, K4 B D (except D1 9, D2 marg) ins

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
　मनस्विन शीलबलोपपन्ना ।
आशसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
　यथाशक्ति धर्ममात्रा चरन्त ।
श्लाघस्व मा कुशलिन स्म तेभ्यो
　ह्यनामय तात पृच्छेर्जघन्यम् ।

[(L 1) K4 श्रोत्रिया, D5 (by corr) 7 ये श्रो, Cs अश्रो (as above) — (L 4) B1 3 4 D2-4 7 8 10 धर्ममात्र, Cs मात्रा (as above) — (L 5) D5 श्लाघ्यमान, D7 श्लाघ्यश्च मा, D8 श्लाघ्यस्त्व मा — (L 6) D7 पश्येर् (for पृच्छेर्)]

On the other hand, T G (except G2) ins after 9

151* ततोऽव्यग्रस्तन्मना प्राञ्जलिश्च
　कुर्या नमो मद्वचनेन तेभ्य ।

— K4 B D (except D1 9, D2 marg) ins after 150* T G (except G2) ins after 151*

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
　ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L 1) D2-6 8 जीव्यति, T2 G3 4 जीवतो (for जीवन्ति) — (L 2) D10 तान्पृच्छेथा मद्वचनेन संजय, T G (G2 om.)

C. 5.878 B. 5.30.12 K 5.30.12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११
शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पशूश्च (T1 शृणुष्व) ये (G5 ते) पालयतो वसति]
— T G (except G2) cont

153* कृषीवला बिभ्रति ये च लोक
तेषा सर्वेषा कुशल स्म पृच्छे ।

[(L 1) G3 सर्वे (for लोक) — (L 2) G3 लोके तेषा (for तेषा सर्वेषा), and तात (for स्म)]

10 a) K2 इष्टो, D1 पुत्रो, Ca इष्टो (as in text) K2 अनुपगो, K5 B Dn Ds D5-8 10 Cap नयगो, D1 9 परतो, D2 तपसो, T G (except G2) अनवमो, Ca अनपगो (as in text) D1 नृब्रह्मे (sic), D9 वृद्धसेवी, G5 विहार्यो, Ca विधेयो (as in text) D3 4 गुरुवृद्धसेवी (for ऽनपगो विधेयो) — b) K ईप्सुर्, B D (except D1 2 3 9) अभीप्सन्, G3 इष्यन्, G4 परीप्सन् (for ईप्सन्) — c) K3 चतुर्धा, K4 5 धनुष्मान्, Cs चतुष्पात् (as in text) Ca d cite चत्वार पादा S (except G2) सकल च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव) Cs cites पुन — d) K1 2 द्रोण भवान्, D1 6 द्रोण प्रपन्नो (for द्रोण प्रसन्नो) K (except K5) D2 9 वदेर्, D1 G2 वदेद् (for °वाद्यो) K D1 2 9 G2 यथा मा, B Dn Ds D3-8 10 त्वयासौ (for यथार्हम्)

11 a) Dn1 D3 4 S अधीत्य वेदान् (G2 अधीतवेदश्) (for अधीतविद्यश्) G5 चतुरोपपन्नो — b) K (except K2) D8 10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्) T1 G1 5 पितुरेव, G3 सकल च (for पुनरेव) — c) K1 B1 D1 9 G2 Ca d °पुत्रोपनिभ (D1 G2 Ca d भ), D2 Cs पुत्रोपमित (for °पुत्रप्रतिम) D1 G2 तरस्वी, T G3 4 तपस्विन — d) D9 T1 G1 3 4 M1 3 4 om तम् G3 5 च, G4 च तात, M3-5 तात (for स्म)

12 a) K D2 10 T2 हि, G4 च (for स्म) — b) B Dn Ds D5-7 M2 आत्म° (for अस्त्र°) — c) K मामिव (for त्व माम्) B1 3 परिकीर्तयेथा (for यन्वै) — d) K5 स्पृश (for स्पृशे) D1 2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना संस्पृशेथा

13 a) B4 Dn1 D2 3 अस्मिन्, D1 तस्मिन् (for यस्मिन्) K D2 स्थैर्यम्, S (except G2 M2) शौचम् (for शौर्यम्) K1 2 चानृशस्य D2 7 G2 दमश्च (for तपश्च) — b) D1 10 S (except G2) प्रज्ञाशीले K D9 10 श्रुति(D9 °त)वीर्ये, B1 श्रुतिसत्ये, D2 G2 श्रुतसत्वे (G2 °त्ये), D3 4 प्रीतिसत्वे, D5 6 प्रतिसत्वे (D6 °त्व), T G1 3-5 M श्रुत(T1 G5 °ति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे) — After 13ab, D1 ins

154* निवेदयास्मासु यथानुवृत्तम्

— d) S (except G2 M5, G4 before corr) तात (for तत्र) D10 भीष्मस्य मा कुशल वेदयेथा

14 a) G5 कुरूणा प्रणेता (by transp) — b) B1 D3 मनस्वी (for मनीषी) — d) D10 ह्याच, T1 त्वाच (for आच)

15 a) B1 3 G3 4 मूढ (for मन्द) — b) G3 4 शठ (for मूर्ख) D2 (before corr) सत and (by corr) षढ, D9 सदा, G2 सोय, G3 4 प्रिय (for शठ) — c) G2 प्रविष्टा वै, M प्रशासिता (for प्रशास्ता वै) T G1 3-5 यस्यापवाद (T2 G4 °वादा, G3 °राधा) पृथिवीं याति (T2 G3 4 याति) सर्वां — d) K1 2 दुर्योधन, M (except M2) सुयोधन त D7 वाच्य (for पृच्छे)

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासः शूरतमः कुरूणां
दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६
वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७
निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८
यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
नान्यः शमाद्भारतानामिति स ।
स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी
पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९
गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव
स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०
अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः
स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः
सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१   B 5 30 21 K 5 30 23

---

16 K_1 D_7 T_2 om 16, $D_{2\ 5}$ read it in marg — [a]) G_4 यस्य (for तस्य) — [b]) D_1 तथा शूर, G_4 तथाविध, G_5 तथाशिव (for तथाशील) D_9 तद्वत् (for शश्वत्) — [c]) G_5 ष्वास तम — [d]) N (except B_2 $D_{1\ 2}$, K_1 D_7 om) M_2 दु शासन (for सन) N (except $D_{1\ 2}$, K_1 D_7 om) M_4 वाच्य (for पृच्छे) — T_1 G (except G_2) M ins after 16 T_2 (which om 16) ins after 15

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधाना ।
तेभ्यो यथार्हं कुशलं स सर्वं
तथा वाच्य मद्वचनाद्धि सूत ।

[(L 1) T_2 M_{2-4} अनुजा, G_4 ये, M_1 सुता (for च)]

17 K_1 om 17, D_5 reads it in marg Dn reads 17–18 after 26 ! — [a]) $K_{2\ 4}$ D_1 G_5 कविमध्येषु, $K_{3\ 5}$ Dn Ds_2 $D_{2-4\ 9}$ M_2 कुरुमध्येषु, D_5 कुलमध्येषु, G_2 विषमात्स्येषु (for कविमर्थेषु) Cs cites अर्थेषु $B_{1\ 3\ 4}$ D_9 मूढ (for अमूढ) — [b]) B $D_{1\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ M (except M_2) महाप्राज्ञ — [d]) $B_{1\ 3\ 5}$ D_{10} G (G_1 before corr) M_2 वेश्यापुत्र

18 For sequence of Dn cf v l 17 — [a]) K_4 $D_{3.4\ 7}$ °कृतनो, K_5 कृतिनो, Ds $D_{5\ 6}$ कर्तनो, $D_{1\ 2\ 9}$ T G कृतने, Cnp °कर्तन, Ca d s °कर्तने (as in text) K दीव्यते (K_3 देव्यने) यो, D_9 दीव्यता यो (for देवने यो) — [c]) K_5 देवितव्ये च; B_{3-5} Dn देव(Dn_1 देवि-, Dn_2 दिव्य)रथेन (for देवितव्येन) — [d]) $D_{2\ 9}$ T_1 पृच्छे (for वाच्य)

19 B_4 om 19–26 — [a]) B_1 यस्य कामो वर्तयते निवेद्य — [b]) K (except K_5) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn_1 $D_{1\ 6}$ S (except T_2 $G_{1\ 4}$) नान्यत् (for नान्य) $K_{1\ 2\ 5}$ भरता (for भारता) — [c]) B (B_4 om) D (except $D_{1\ 2}$) मनीषी, S (except G_2) महात्मा (for मनस्वी) — [d]) $D_{1\ 9}$ T $G_{1\ 4\ 5}$ M_{2-5} पुनर्यथा, G_2 यथा पुनर्, G_3 M_1 कुर्यां यथा (G_3 दा) (for पुरा यथा) D_9 प्रपन्न (for प्रसन्न) B (B_4 om) Dn Ds $D_{2-8\ 10}$ त्वयाभिवाद्य संजय साधुशील

20 B_4 om 20 (cf v l 19) — [a]) G_3 M (except M_2) शूरैर् (for गुणैर्) G_3 M युद्धे (for युक्तो) — [b]) M (except M_2) विज्ञातवाङ् (for विज्ञानवान्) D_2 असौ (for य)

21 B_4 om 21 (cf v l 19) T $G_{1\ 4\ 5}$ अ(T_2 त)थोत्तम (for अर्हत्तम) G_4 कौरव (for कुरुषु) K $D_{3\ 9}$ G_3 स सौ(K_5 सो)मदत्ति, Ds_2 $G_{2\ 4}$ M_4 सोमदत्ति, T_2 च सोमदत्ति (for सौमदत्ति) — [b]) K (except K_5) $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ G_2 M_1 स ह (for स नो) K_{2-4} $D_{7\ 10}$ भ्रात्रा (for भ्राता) $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ G_2 सत्सहाय, D_2 शक्रसाह, T $G_{1.3-5}$ M मत्(G_4 सु-, M मे)प्रियश्च (for मत्सखा च) — [c]) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn D_{3-8} उत्तमोर्हं, Ds D_{10} °मार्हं, D_1 मो व, T G °मश्च, M माऽय (for मो य) — [d]) D_2 G_2 सहामात्य K_4 Dn_2 $D_{2\ 5\ 6}$ T G $M_{1\ 3-5}$ तात (for तस्य) M_2 सम शल्यो रक्षिता पृष्ठमस्य — After 21, S (except G_2, M_2 om lines 1–6) ins

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्य ।

B 5 30 2
K 5 30 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२

ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३

प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५

तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६

गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स्म त मद्वचनेन ब्रूया
शल्य तथा मद्वचनात्प्रतीत ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्य
सम शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
ह्रीनिषेधो देविता वै मताक्ष
सत्यव्रत पुरुमित्रो जयश्च ।
ये प्रस्थान तत्र मे नाभ्यनन्द-
स्तेषा सर्वेषा कुशल तात पृच्छे ।

[(L 1) M (M2 om) निवात (for निपात) — (L. 7) T G1 3–5 यो (for वै)]

22 B4 om 22 (cf v l 19) — a) K1 वै चान्ये, D10 T G (except G2) चा(T2 वा)प्यन्ये (for चैवान्ये) — b) K सर्वे, D2 9 ये च, D8 येन्ये, G3 ये तु (for ये न) — c) T1 G1 त त तेषा, T2 ये ये तेषा, G3 5 य य ते(G3 ये)षा, G4 तेषा ततो, M स्वय तेषा (for य यमेषा) T1 G1 3–5 तेन तेन, T2 त तमेव (for येन येन) K1 अति, D2–4 7 T1 G1 4 5 M अधि, G3 अथ (for अभि-) B (B4 om) Dn Ds D5 6 8 10 मन्यसे येन योग्य (for येन येनाभिगच्छेर्) — d) K1–3 T2 G1 2 M1 3 4 वाच्या, D2–4 7 9 पृच्छे, M2 वाच्य (for वाच्य) B (B4 om) Dn Ds D5 6 8 10 तत् (D10 त) तत्रोच्यानामय सूत (B1 तात) वाच्या (D10 पृच्छे)

23 B4 om 23 (cf v l 19) — a) M (except M1) ये वै (for ये) D1 पाडवयो, G3 4 पार्थिवायो° (for पाण्डवायो) — b) M2 समर्थिता (for समानीता) — c) B (B4 om) Dn Ds D3–8 G1 (by corr) वशातय (Ds2 वत्सतेय), D9 खसादय, G3 वसति ये (for वसातय) Some MSS साल्वका (for शाल्वका) Some N MSS कैकयाश्च T1 G1 4 केकया साल्वकाश्च (by transp). — d) Cnp तथावत्सा (for तथाम्बष्ठा)

24 B4 om 24 (cf v l 19) — a) D1 2 वीरा, T2 मुख्या (for शूरा) — b) T1 G1 3. 5 M1 3–5 ये च, T2 ये, G4 ये वै (for तथा) — T2 G4 om 24^{cd} — c) T1 G1 5 अतभूता D2 वृत्तशीलोपपन्ना, T1 G1 शील धर्मोप — d) B2 3 5 Dn D3–8 T1 G1 सूत, Ds D1 2 9 10 G2 स्म (Ds2 नास्म) (for तात)

25 B4 om 25 (cf v l 19) — b) K (except K5) D9 पदातिन S (except G2) चा(T2 सा)श्च (for चार्य) — c) D9 आख्याहि B (B4 om) Dn Ds D2–9 T G नित्य, D1 तेभ्यो (for तेषाम्) — d) G2 समस्तान् (for समग्रान्)

26 B4 om 26 (cf v l 19) — a) G3 तदा, G4 अथ (for तथा) K5 राज्ये (for राज्ञो) D3 4 9 अपि, T G1 5 M तु, G3 च, G4 स्व (for हि) B3 अनुरक्तान्, T1 G1 5 अर्थकामान्, Cs अर्थयुक्तान् (as in text) K4 5 D1 2 G2 ह्यर्थयुक्ता ह्य(K5 अ)मात्या — b) K4 5 Dn1 Ds2 D1 2 G2 M1 3 4 दौवारिका ये Ds D9 सेना नयति — c) B (B4 om) D (except D1 2 9) T2 नित्य (for युक्ता) — d) Dn2 Ds1 D2 अर्थांश्च ये, D9 चार्थांश्च ये, G5 तास्ताश्च ते — After 26, G1 repeats 25^{cd} (v l नित्यम् for तेषाम्) — Dn (which om 27) reads 17–18 after 26 !

27 Dn om 27 ! — a) K5 D9 गधारराज, G1 5 तथा राजा — b) K2(m as in text) 4 5 D1 9 10

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः
समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो
वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९

वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०

कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-
दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१

या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३ C 5 901 B 5. 30 35 K 5 30. 37

निकृतनो (D_{1} ने), G_{3} निकर्तनो K_{2} G_{3} om यो — ^{c}) $K_{1\,4\,5}$ $D_{1\,7}$ G_{4} धृतराष्ट्रस्य K $D_{1\,2}$ G_{2} सजय, T $G_{1\,3-5}$ M नित्य (for सूत) — ^{d}) Ds_{1} D_{10} बुद्धि, D_{1} वृत्ति, D_{9} T_{2} °बुद्धिं, T_{1} $G_{1\,5}$ वृत्त, $G_{2\,4}$ M युद्ध, G_{3} युक्त (for °बुद्धे) K B_{1-3} D_{1} G_{2} तस्य (for तात)

28 ^{b}) T_{1} $G_{1\,5}$ °त्सहेत, T_{2} G_{4} त्सहेत् (for त्सहति) K एक एवावजेतु, T_{1} अप्रधृष्यन्वि°, G_{2} धृष्यापि जेतु, G_{5} प्रतनस्थान्वि° — ^{d}) B Dn Ds $D_{1\,8}$ वैकर्तन कुशल तस्य (D_{8} तात) पृच्छे, D_{10} वैकर्तन त कुशल स्म पृच्छे

29 D_{5} reads 29 in marg (*sec m*) — ^{a}) $K_{1-3\,5}$ D_{10} बधु, D_{5} युक्त (for भक्त) S (for T_{1} G_{1} see below) च स एव (for स गुरु स) $K_{1\,2\,4\,5}$ सखा (for गुरु) B (except B_{1}) Dn Ds D_{10} भर्ता, G_{5} दूत (for भृत्य) K_{3} स एव धर्म स च तात भृत्य, T_{1} G_{1} स एव भृत्यश्च स एव भक्त D_{6} om स भृत्य and the whole of 29^{b} — ^{b}) S (except G_{2}) स हि (for स च) — ^{c}) S (except G_{2}) मेधा (for बुद्धिर्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ वो (for नो) D_{1} बुद्धि (for मन्त्री) $K_{2\,4}$ B_{2} Dn_{1} $D_{1\,6\,7}$ तस्य, $B_{1\,3-5}$ Dn_{2} $D_{2-4\,8-10}$ G_{2} त स्म, G_{3} त तु (for तात) T_{1} $G_{1.5}$ वाच्य (for पृच्छे) — After 29, K_{4} Ds ins

157* वृद्धा गान्धारीं समुपेत्य सजय
कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छे ।
[(L 2) K_{4} कुशल स (for अभिवाद्य)]

30 ^{a}) G_{2} बहुलोप (for च गुणोप°) — ^{b}) $K_{1.2}$ B Dn_{2} Ds $D_{1\,2\,5\,6\,9\,10}$ T_{1} G_{2} M_{5} ज्ञायते न (K_{2} या), Dn_{1} $D_{3\,4\,7}$ विज्ञापये, T_{2} $G_{1\,3-5}$ M_{1-4} विज्ञायते (for या ज्ञायन्ते) K सजय मातरोत्र, B_{1} सजय मातर च, D_{2} मातरो याश्च पूज्या — ^{d}) B Dn_{2} $D_{3\,4}$ सवृद्धाभिर् (for वृद्धाभिर्) D_{3-7} त्व वदेथा (for वदेथा) K $D_{1\,2}$ G_{2} वृद्धस्त्रीभिरिति($K_{1\,2}$ °रति-, D_{1} रभि)सात्व वदेथा, T $G_{1\,3-5}$ M स्त्रीभि शुद्धाभिरभिवाद्यानु(M_{2-5} न्व)पृच्छे

31 ^{a}) K_{5} $D_{3\,10}$ च, M (except M_{1}) स्थ (for सु-) D_{1} जीवपुत्रेषु सम्यग् — ^{b}) Dn_{1} G_{2-5} M om वो $D_{2\,9}$ T G_{1} वै (for वो) $K_{4\,5}$ मात्रानुरूपा (K_{4} प), B_{2-4} D (except $D_{1\,9}$) M_{1} अनृशसरूपा (D_{2} °शसा सरूपा), G_{5} आनृशस्यस्वरूपा — ^{c}) K_{4} $D_{1\,5\,8}$ उक्ता (for उक्त्वा) — ^{d}) B_{1} °भार्य, T_{1} G (except G_{2}) °भृत्य (for पुत्र)

32 ^{a}) $K_{1\,2}$(marg *sec m*)$_{3}$ D_{1} या वो, $G_{1\,4}$ राज्ञो, Cs या नो (as in text) G_{5} वाच्या, Cs भार्या (as in text) S (except $G_{2\,3}$) वेत्सि (for वेत्थ) — ^{b}) K $D_{1\,2}$ स्म (for तात) — ^{c}) K_{2} सुमतयो, $B_{2\,3}$ Ds $D_{5\,6}$ सुरतयो, D_{1} G_{1} शूरनार्यो (for सुरभयो) $K_{1\,3}$ नविद्धा (for ऽनवद्या) — ^{d}) K D_{8} गृहाणि (for गृहान्) $K_{1\,3}$ Dn M_{3} आवसथा — After 32, G_{3} ins

158* आख्याय मा कुशलिन स्म तेभ्यो
ह्यनामय सजय तात पृच्छे ।

33 ^{a}) D_{1} G_{2} कच्चिद्वृत्तिं वै, T_{1} G_{1} M_{2} कच्चिच्च वृत्तिं, $M_{1\,3\,4}$ कच्चिद्वृत्ति K $D_{2\,3\,9}$ T_{2} G_{1} भद्रा, G_{4} $M_{1\,3\,4}$ भद्रा — ^{b}) D_{1} कल्याणी वर्तयध्व, S (except G_{2}) कल्याणवृत्तिम् (T $G_{1\,5}$ °त्तीर्, $G_{3\,4}$ °त्तिर्) B_{3} Ds $D_{5\,6\,8}$ T G_{3-5} रूपा (for रूपाम्) — ^{c}) K_{3} च व, B_{1} व स्यु, Dn D_{8} (by corr) T_{2} च स्यु, T_{1} G_{4} वयस्या, G_{3} तथा स्यु (for च व स्यु) — ^{d}) G_{3} आत्मना

C 5 902 B 5 30 36 K 5.30 38
या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रज्ञावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४
कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय
अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५
अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७
कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ३८
अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्व, G4 आत्मने वर्तयध्व

34 a) G3 4 वेत्सि, G5 तत्र (for वेत्थ) — b) G2 यथो° (for गुणो) — d) D5 D9 G4 om. वो D1 M (except M1) यो, G5 हि (for वो) D5 प्रपन्न (for प्रसन्न)

35 T G (except G2) transp 35ab and 35cd — a) K1 2 (marg sec m as in text) G4 स्वजनेषु (for सदनेषु) — b) K1-3 सन्मानयन्, T2 ह्यनामयं K1 सद्वचनेन, G3 मद्वचनाच्च D9 S (except G2) पृच्छे (for पृष्ट्वा) — cd) T G1 4 5 M कल्याणवत्सा (for कल्याणा व) G5 गुणाढ्या (for ऽनुकूला) D9 कल्याणा व पतयो सतु वश्या (for °) D2 स्वय (for यूय) G3 वृद्धा स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना कल्याणवत्सा पतयोनुकूला

36 a) K1 2 D1 9 रूप° (for वस्त्र) — b) K1 D3 ह्यबीभत्सा T2 सुखतो, M सुखिनो (for सुखिता) — c) G4 लघुवाचा दर्शनं वा स्नुषाणा — d) K4 5 D5 9 T2 G1 3 5 वेश्या(K4 °शा)स्त्रिय, D1 वशस्त्रिय, D6 वेश्य स्त्रिय, D7 वेशस्त्रिय, D8 वेश्या स्त्रिय, G4 सर्वा स्त्रिय (for वेशस्त्रिय) B1 3 D5 D5-8 10 ता स्म (for तात)

37 G2 om 37a–38b — a) Dn D3-7 दास्य स्युर्या (for दासीपुत्रा) — b) T2 तथाश्रिता (for तदाश्रया) — c) D9 आख्याहि K4 D1 M1 2 5 मा (for मा) — In B1, the portion from कुशलिन in 37c up to 5 33 92a is lost on five missing folios (34-38) K1 2 ह स्म, Dn2 च, D9 तात (for स्म) D1 तेषा (for तेभ्यो) — d) Before अनामय, to avoid hiatus K (except K4) B (B1 missing) D (except D1 2) G3 M2 ins अपि, T G1 4 5 M1 3-5 हि K3-5 D1 2 9 जघन्यान्, B4 जघन्य

38 B1 missing, G2 om 38ab (cf v l 37) D1 (hapl) om 38-39 — a) B (B1 missing) D (D1 om) T1 वृत्तिं and पुराणीं (for वृत्तिर् and पुराणी) Cs cites वृत्तिं B2 वर्धते K व (for वै) — K2 (hapl) om 38cd — c) K4 D2 T G2 4 अगैर् (T1 गे) हीनान्, K5 D8 अथागहीनान् (for अङ्गहीनान्) K1 कुब्जवामनान्, D2 पग्वनाथान्, D9 G2 पगुवामनान् (for वामनाश्च) B (B1 missing) Dn D7 वा (for च) T2 transp कृपणान् and वामनान्, and om च D5 D5 6 10 अगहीना कृपणा वामना वा — d) K1 3 B (B1 missing) Dn D5 D2-7 10 T1 G1 2 यानानृशस्यो (K1 B3 D5 D2-6 10 T1 स्याद्, G2 °स्यान्), K4 5 D3 अन्यानृशस्यान् (K5 सान्, D8 °सा), D9 य आनृशस्याद्, T2 ह्यनृशस्यान्, G5 M अप्यानृशस्याद् (M4 °स्यान्) (for आनृशंस्याद्) K3-5 B3 D3 9 S (except T2 G2 3 M4) धार्तराष्ट्रो

39 B1 missing, D1 om 39 (cf v l 37, 38) — a) K1 अधाश्रयान्यान्, K2 B (B1 missing) D (D1 om) Ca अधा(Dn1 D10 धा)श्च सर्वान् (Dn1 D10 र्वा), K3 अधाश्च ये स्यु (for अन्धाश्च सर्वे) K2 B (B1 missing) D (except D6 8-10, D1 om) M2 5 Ca स्थविरान्, G5 बधिरास् K3 4 च ये स्यु, K5 च सर्वे, Ca तथैव (as in text) — b) K4 5 B (B1 missing) Dn D2-5 7 10 हस्त्याजीवा, G5 ये हस्तजीवा, Ca d s as in text K3-5 चा(K3 अ)श्वजीवाश्च येन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति) K1 2 च सति, Dn1 वसति (for ऽत्र सन्ति)

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
　नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
　वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०

सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
　भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
　तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१

ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
　मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
　अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२

ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
　न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
　न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३

एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
　राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत
　पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४　C. 5 912 B. 5. 30 46 K. 5. 30 49

— c) D9 आख्याहि　M1 मा　K8 Ds D10 T2 G5 M च, B2 8 D2 9 G2 चापि, D3–6 8 ते स्म, D7 वै स्म (for स्म)　B4 5 Dn D3–8 T1 G1 तेभ्यो (for तेषाम्) — d) Before अनामय, B4 5 Dn1 D3–8 ins अपि, T1 G1 हि　K1 2 मद्वचनेन पृच्छे (for परिपृच्छेर्जं)　K3–5 D2 जघन्यान्, Cs जघन्य (as in text)　Cd cites जघन्य

40　B1 missing (cf v l 37) — b) K1 3 5 G3 M (except M4) नेद, T1 इद (for नून) — c) K3 5 अभिनद्य, D1 9 T2 निगृह्य (for अनुगृह्य) — d) K1. 2 वस्त्रेण चान्नेन, D2 वासोभिरर्थैन (for वासोभिरन्नेन)　K1. 2 D2 M2 वो भजिष्ये, D1 वैभवेन, T1 G3 वोभविष्य, T2 G1 5 पोषयिष्ये, G2 वो विजिष्ये (for वो भरिष्ये)　Cs cites भरिष्ये — After 40, S (except G2) ins

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तु
　　नानादेश्या बहवो जातिसघा ।
　विप्रोषितो बालवद्द्रष्टुमिच्छ-
　　न्नमस्येऽह सजय भैमसेनान् ।
　ते मे यथा वाचमिमा यथोक्ता
　　त्वयोच्यमाना श्रृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L 1) G4 M1 4 एतेन (for एकेन) — (L 2) T1 G5 जात°, T2 G4 ज्ञाति (for जाति) — (L 3) G3 4 बलवद्, M (except M1) बल्वान् (for बालवद्) — (L 4) T2 तान्समेतान्, G1 भीमसेनान्, G4 दृष्टिहीनान् (for भैम)]

41　B1 missing (cf v l 37) — a) Cn सतीति मे Ca d ब्राह्मणार्थे कृतानि, Cs ब्राह्मणेभ्य कृतानि (as in text) — b) K5 Ds2 D7 8 भाविनि, Ca d s भावीनि (as in text)　K1 अथा तौ, K3–5 D1 अथान्ये, D8 अथा, D9 अथो वो (for अथो नो)　Cs cites नो　K परि- (K5 *sup lin* वरि), B2 Ds1 D8 10 तवा, B8 भवा, D1 2 तथा, D5 6 तया (for बत)　S भोग्यान्यथो विजय (T2 भोगा यथा सजय, G2 भोग्या रथे विजय) वर्तयति — c) B5 Dn D3 4 तान्पश्यामि, D1 तान्पश्येह, D9 तान्प्रपश्यामि (for पश्याम्यह)　Ca cites तान्, Cn तानि यथा पश्यामि, Cs तानि पश्यामि　T2 तानार्तरूपान्, G3 न्यायरूपान्, G5 ता युक्तरूप, M (except M1) युक्तरूप, Cd s युक्तरूपान् (as in text) — d) K4 आवदेथा, Ca d s श्रावयेथा (as in text)　K1 2 नृपते　K3 5 त्व (for तम्)

42　B1 missing (cf v l 37) — b) S स्म (G2 अति) (for अथ) — d) K4 D9 अस्मद्वचनात्, D1 त्वस्मद्वा, T1 G1 ह्यस्मद्वा (for अस्मद्वा)

43　B1 missing (cf v l 37) — a) Dn D8 (by corr) नाश्रिता, D8 (before corr) 4 नानाश्रिता (for सश्रिता) — b) Ds D10 G3–5 M ह्यागता, D5–7 ये गता (for ऽभ्यागता) — c) M पृष्ट्वा (M1 उक्त्वा) (for दृष्ट्वा)　K3 5 तान्वै वा (K3 चा) र्हत, T1 G1. 5 M पूर्वं कुशल, G3 चैव कुशल (for तांश्चैवार्हत)　K (except K4) D9 चैव, T1 G1 तास्तु, G3 चाव्यय, G5 M ता स्म (for चापि)　G3 च (for सर्वान्) — d) D1 सपृच्छेवै M (except M1) स्वजनान् (for कुशल)　G3 पश्चादह कुशली तात वाच्य

44　B1 missing (cf v l 37) — a) G5 आगताश्च (for अभ्यागताश्च)　K3–5 सर्वानेव (K3 नेतान्, K5 नेव) स्वागतानागताश्च　Ca d s cite आगतान् अभ्यागतान् — b) K1 2 (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्) — For 44cd, D8 repeats 43cd — c) K1 2 4 Ds D1 2 T2 G2 4 M3–5 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा)　K1 2 दृष्ट्वा, K4 G5 सर्वं, Ds T1 G3 4 पूर्वं (for सर्वान्)　K1 2 तात पृच्छे, D9 तात वाच्य, G4 तान्स्म पृच्छे (for तांश्च सूत)　T1 तास्तु, T2 G1. 2 5 M1 तान्स्म, M2–5 तात (for तांश्च) — d) K4 S (except G2) तात (for तेषु)

C 5 913
B 5 30 47
K 5 30 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।
यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

---

45 B1 missing (cf v l 37) — a) Ds D5 6 8 10 T2 G3 4 M परे, T1 पुरे, G5 हि ते (for अपरे) — b) D2 ये वै योधा, G4 5 ये ये योधा, M ये यौधका Ca d cites योधका S (except G2) राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रेण) T1 G1 सूत, T2 G3 5 M राज्ञ, G4 सति (for लब्धा) — c) T G1 3 4 M युक्तो, G5 स्तुत्यो, Ca d s नित्य (as in text) D1 9 सम, Ca d s मम (as in text) S नित्य (G2 एक), Ca d s धर्म (as in text) Ds2 एष, Ca s एव (as in text)

46 B1 missing (cf v l 37) — a) K6 Ds एव (for इद) Ds पूर्वं (for पुनर्) — b) S (except G2) सुयोधन मद्वचनेन ब्रूहि — G3 is broken from 46c up to 47a — c) K1 शरीर, Cd s शरीरे (as in text) — c) Ca हृत्+अय, Cd s हृदय (as in text) — d) K3 B (B1 missing) सपत्नो, D2 न सकामो, D9 सपत्नो, Ca असपत्न (as in text) Cd cites असपत्नान्, Cs सपत्नान्

47 B1 missing (cf v l 37) — a) G3 broken (cf v l 46) K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्) Ca d cite युक्ति, Cs युक्त — b) K1 2 नैव करिष्यामि, K3 4 D3 T1 G3-5 M1 3 4 नैव विधास्यामि (K4 D3 M1 3 4 °म) — c) D1 तद्देहि, Ca ददस्व (as in text) T G (except G2) वै, Ca वा (as in text) K3 B (B1 missing) Dn D3-5 7 G5 Ca शक्रपुरीं, D6 शत्रुपुरीं, Cs शक्रप्रस्थ, Cd शक्रपुर (as in text) — d) D9 वीरै (for वीर)

Colophon om in B1 — *Sub-parvan* K B2-5 D T1 G1 M2-5 सजययान — *Adhy name* B3 युधिष्ठिर-सदेश, T1 M1 कुशलवाक्यप्रेषण, G1 5 कुशलवाक्यप्रस्थान (G5 °स्थापन), M2 3 5 कुशलप्रश्नवाक्य, M4 कुशलप्रश्न — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 7 29, B3 S 30, D6 (*sec m*) 31 — *S'loka no* K5 46, Dn 48, D3 51

31

☞ This adhy is missing in B1 (cf v l 5 30 37)

1 a) G3 broken D1 तत, Ca d उत (as in text) K (except K4) B5 Dn D3 4 6-8 G2 वा (for च) — b) T1 जित, T2 G1 जड, G2-5 M जळ (for बाल) B2 T2 G3 5 M वीर, B3 4 Ds D1 8-10 T1 G1 2 धीर (for वृद्ध) K3 तथैव च (for च सजय) — c) B3 5 Dn2 D6 बाल (for अबल) G3 M उत बालमबाल च (G3 वा)

2 2cd = (var) 3 31 21cd — c) K1 2 M दधा(M1 *sup lin* दा)ति, Ca ददाति (as in text) — d) G4 Ca d s शुक्र उच्चरन्, Cap sp शुक्रमु (as in text)

3 a) G3 broken B (B1 missing) D (except D1 2 8 9) बल, Cd s अल (as in text) K (except K4) विज्ञापन यस्माद्, B (B1 missing) Dn Ds D3-8 10 जिज्ञासमानस्य, D1 विज्ञायमानस्य, D2 विज्ञापनायास्य, M1 2 विज्ञापनाय स्या, M3 5 विज्ञापनाय त्व (for विज्ञापनाय स्याद्) Cd cites अल विज्ञापनाय, Cs अल विज्ञापन — b) D1

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ३
गावल्गणे कुरून्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ॥ ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुर ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।　C 5 928 B 5. 31 13 K 5. 31 13

---

ins अपि before आचक्षीथा　M_{3-5} यथा तथा, Cs तथम् (as in text) — G_2 om 3^{cd} — ^{c}) K_1 अपि, $K_{2\ 3\ 5}$ अल, K_4 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn $D_{3\ 4\ 7}$ अथ (for अथो) S (G_2 om) अथोपमन्त्रयेथास्त्वम् — ^{d}) Before अन्योन्येन, D_1 ins तु, D_9 हि　T_2 Cd अन्योन्यम् (for न्येन) G_3 अत्र (for अति) K_1 $D_{2\ 9}$ अभिघृष्ट(D_9 ष्ण)वत्, K_{2-5} अतिघृ(K_3 हृ)ष्ट (for अतिहृष्ट) $B_{4\ 5}$ Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ याथातथ्येन हृष्टवत्, Cs अतोऽन्यैरभिघृष्टवत्　Cd cites घृष्णवत्

4 ^{a}) G_{3-5} spell गावद्गणे — ^{b}) D_1 महामतिं, M_1 जनेश्वर (for महाबलम्) — ^{c}) K_{3-5} सगम्य (for सगृह्य) — ^{d}) K_3 पुन (for तत)

5 ^{a}) $K_{4\ 5}$ D_9 चैव (for चैन) $K_{4\ 5}$ एनम्, G_4 उप-, G_5 तम्, M सम्- (for त्वम्) — ^{c}) D_9 तथैव (for तवैव)

6 ^{a}) K_3 सप्राप्ता, $K_{4\ 5}$ प्राप्तास्ते (for बालास्ते) — ^{b}) K_2 अनुत्तम, D_9 अरिंदमा　K_{3-5} राज्य चैव सुखानि च — ^{c}) D_9 राष्ट्रे (for राज्ये) S (except T G_2) च (for तान्) K_{3-5} आदौ (for अग्रे) — ^{d}) G_3 broken　K_5 D_9 M मा (M_1 *sup lin* न as in text)　$K_{1\ 2\ 4}$ मो(K_4 नो)पेक्षीर्वै विनक्ष्य(K_2 नश्य)त , B (B_1 missing) Ds $D_{5-7\ 10}$ नोपेक्षस्व विनश्यत , D_1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते, T_1 $G_{1\ 2}$ नोपेक्षेथा विनश्यत , T_2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यत , G_4 नोपेक्षेथा नशिष्यथा , G_5 नोपेक्षीर्विनशिक्ष्यसि

7 ^{b}) S (except T_2) भारत (for सजय) D_8 कर्हि° (for कस्य) — ^{c}) G_4 नाथ, M तस्मात्, Cs तात (as in text)　T_1 $G_{1\ 5}$ M_2 सगत्य (for सहत्य) — ^{d}) B (B_1 missing) D (except $D_{1\ 2\ 9}$) द्विषता मा (for मा द्विषद्भ्यो). Cs cites द्विषता　K_4 Ds_2 T_1 G_1 गता (for गम)

8　T_1 reads 8^{ab} twice (with v l) — ^{a}) $D_{1\ 9}$ T_1 (both times) G अथ (for तथा) — ^{b}) K_1 B_3 Ds $D_{5\ 9\ 10}$ T_2 भरताना　$K_{1\ 2}$ अनुत्तम, D_9 T_1 (first time) M_2 अमद्यप, G_3 $M_{1\ 3-5}$ अमध्यम (for पितामहम्) — ^{c}) K_1 (hypermetric!) शिरसाभिवादयेथास्त्व, K_3 शिरसा भिववदेथा , T_1 G (except G_2) शिरसा चाभिवदेथा — ^{d}) K_3 त्व मे (for मम)

9 ^{b}) D_1 तातो, D_9 तथा, S (except T_2 G_2) त्वया (for ततो) — ^{c}) A few MSS शातनोर्

10 ^{a}) K_4 सर्वं (for स त्व) $K_{2\ 4}$ यथा (for तथा) — ^{b}) D_2 सुखेनैव (for स्वमतेन) — ^{c}) K_3 D_7 ते पुत्रा , M_1 पौत्रास्ते (by transp) — ^{d}) S (except T_2 G_2) °युक्ता (for मन्त)

11 ^{c}) D_1 सौम्यभावश्च, S (except T_2 G_2) सौम्य भाषेथा — ^{d}) D_1 G_2 मित्र , D_9 मैत्र , T $G_{1\ 3-5}$ M शम (for हित) K D (except Ds $D_{1.9}$) T_2 युधिष्ठिरे (K_4 र)

12 ^{a}) K_5 $B_{3\ 4}$ D T_2 G_2 अथ (for अथो) K_4 B_3 D (except D_9) T_2 G_2 दुर्योधन — ^{d}) Ds अवमन्य, M अनुमान्य (for अनुनीय)

13 ^{a}) $K_{1\ 3\ 5}$ अपाप्मानम्, K_2 अपापा ताम्, B (B_1 missing) Dn_2 Ds $D_{3-8\ 10}$ T_2 अपापा यद्, Dn_1 अपाय यद्, D_1 अपश्येस्ताम्, T_1 G $M_{3\ 4}$ अपश्य माम् (for अपश्यन्माम्) K (except K_4) $B_{3\ 4}$ Dn D_{3-8} T_2 उपैक्षस्त्व, $B_{2\ 5}$ उपैक्षत, Ds D_{10} उपै(Ds_2 पे)क्षत, D_1 उपेक्ष्यतीं, D_2 उपेष्यति, T_1 $G_{3\ 5}$ अपेक्षतीं, $G_{1\ 4}$ अवेक्षतीं, G_2 उपेक्षतीं (for उपेक्षन्त) — ^{b}) B_{3-5} Dn Ds $D_{3-7\ 9\ 10}$ T_2 कृष्णामेता, D_1 दृष्ट्वा कृष्णा　B_2 G_3 सभा गता — $13^{cd}=15^{cd}$ — ^{c}) K D_7 च तितिक्षामो, $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4}$ वै तिति , B_3 D_9 T_2 G_4 M अतितिक्षामो, D_2 व्यतितिक्षामो, D_8 सतिति , Cd n अतितिक्षाम (as in text)

C. 5. 928
B 5 31 13
K. 5. 31 13

तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किंचिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
भ्रातॄणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

— ^{d}) K (except K5) D8 9 वधी स्म, D1 वधीरव, G3-5 M वधिष्ठा, Cn वधीम (for वधीष्म)

14 T1 G5 om 14, M1 om 14-15 G1 reads 14 after 16 — ^{a}) D5 पूर्वान्परान् G2 दुःखान्, G3 दोषान् (for क्लेशान्) — ^{b}) K4 तितिक्षति च, G1 3 4 M (M1 om) तितिक्षत्येव (for अतितिक्षन्त) — ^{c}) D2 सर्वे, M (M1 om) अथो (for यथा) K4 राजन् (for सन्त) K1 2 D8 यथाबलीढमर्धं (K1 र्थं) च, B (B1 missing) Dn D5 D3-7 10 T2 बलीयासोपि सतो यत्, D1 9 G2 अद्धा (G2 युद्धाद्) बलीयस सत, G1 अतो बलीयास सत, G3 अतो बलीय्या शसत, G4 अथो बलीयास तस्मा Ca cites अर्धं, Cd अर्धं अवलीढ — ^{d}) D8 सत्य (for सर्वं)

15 M1 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) K3-5 यत्तत्, D1 यत्तान् (for यन्न) K प्रव्राजन, B3 D5 T2 प्रव्राजय, Dn D7 प्राव्राजये, D1 2 प्रव्राजयन्, D3 4 T1 G1 2 5 M (M1 om) प्रव्राजये, D8 प्रव्राजित, D9 प्राव्राजयत्, G3 4 प्रव्राजयेत् (for प्राव्राजय) D1 G5 सौम्यान्, D2 सम्यग्, G3 सर्वान् (for सौम्य) — ^{b}) K (except K3) प्रतिवासन, S (except T2 G2, M1 om) परिवारितान् (for प्रतिवासितान्) — $15^{cd}=13^{cd}$ — ^{c}) K3 च तितिक्षाम, K4 5 D8 सतितिक्षामो, Dn1 D3 4 7 G4 अतितिक्षामो B (B1 missing) D5 D5 6 10 T2 अ(D5 6 प्र)तितिक्षामहि च तत् (B2 4 °महे तच्च, D8 महि च त, D10 °म दु ख तत्, T2 °म च तत्) — ^{d}) K D8 9 वधी स्म, D2 G3-5 M3-5 वधिष्ठा, M2 पतिष्ठा (for वधीष्म)

16 For sequence of G1, cf v l 14 — ^{a}) B2 3 5 D5 D1 2 5-8 10 G2 यत्तत् (B2 D2 यत्तु, D5m 7 यत्र) कुतीम् (D1 धर्मम्, G2 धर्म्यम्) अतिक्रम्य, B4 Dn D3 4 9 T2 (before corr) यत्कुतीं समतिक्रम्य — ^{b}) K B2 5 D1 अकर्ष (for अधर्ष) — After 16, T1 G5 *repeat* 14 (v l तितिक्षत्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा)

17 ^{a}) K D9 यथोदित, B4 Dn D3 4 7 10 T2 अथोचित (for यथोचित) D7 निज (for स्वक) — ^{c}) K2 कृता बुद्धि, B (B1 missing) D (except D1 2 9) T2 परद्रव्यात् (for द्रव्ये) — ^{d}) K कृता बुद्धि (K2 परद्रव्ये) (for बुद्धिं गृद्धां) Dn1 गूढा, Ds2 D9 गृध्रा, D1 गृध्रा, D3 4 7 ऋद्धा, T1 G1 4 5 श्रद्धा, Cn गृद्धा (as in text) K3 5 नराधिप, D1 G2 परतप, D9 नरेश्वर (for नरर्षभ)

18 ^{a}) Ds1 T1 G1 3 4 M एव, D1 2 G2 चैव (for एव)

19 =(var) 5 70 15, (var) 5 80 7^{cd}-8^{ab} — ^{a}) K Dn D1-4 6 (*sup lin*) 7-10 M2 अविस्थल, D5 कुशस्थूण (for कुशस्थल) Ds1 वृकस्थूण, G3 वृकस्थ च (for वृकस्थल) — ^{b}) K2 D1 M1 3 4 आसदीं, K3 B (B1 missing) Dn D2-4 6 8 9 M2 माकदीं, D5 D5 7 10 माकदी, T1 वावर्ती, T2 G5 अवर्तीं, G1 वसतीं, G2 माकद, G3 अप्यवर्तीं, G4 अवत (for आसदी) — ^{c}) K1 2 G5 °स्थान, T1 °सन्न, G4 °धान, M (except M2) °साने (for °सान) B4 Dn D3 4 7 9 भवतु (for भवेद्) D2 यत्र, T1 G1 4 5 M (except M2) तत्र (for अत्र) K5 भवे त्किंचित्, G3 च भवत (for भवेदत्र) G2 प्रयच्छ चतुरो ग्रामान् — ^{d}) D5 D5 8 9 T2 G2 4 कच्चिद् (for किंचिद्) K4 B (B1 missing) D (except D1 2 9) M2 एक, G3 त्वपि (for एव) N (except D1 2 9, B1 missing) G3 M2 च (for तु) K5 देय चैवात्र पचम — G2 *repeats* 19, with v l अविस्थल कुशस्थल (for ^{a}) and कच्चिदेव तु पचम (for ^{d})

20 ^{a}) B3 मम (for देहि) D9 सर्वेषा (for पञ्चाना) — ^{b}) K5 B5 D (except D1 2 9) T2 पच ग्रामान् (by transp) — Cf 5 80 7^{ab} — ^{c}) D5 मे (for नो) K2 3 D5 D5-7 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — ^{d}) T1 G1 4 5 M1 3 4 भ्रातृ (for ज्ञाति°) T1 G (except G2) भारत (for सजय)

21 ^{a}) D10 G3 अभ्येतु (for अन्वेतु) — ^{c}) T1 G4

स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २
आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः C 5. 942 B 5. 32. 4 K 5. 31. 12

स्तूय (for स्मय) K5 Dn सभा यातु (for समायान्तु) — d) K5 पाडवा, some N MSS पचाला (for पाञ्चाला)

22 a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्) — b) K B5 D (except D5 D1 10) T G (except G2) पश्येयम् (for पश्येम) — d) K D1 8 G (except G2) शाम्या(K8 पश्या)मो, D9 यत्समो (for शाम्याम) M (except M1) भरतर्षभा

23 a) D1 शम यामि, G1 शम याम (for शमायास्मि) — b) D2 यथा (for तथा) B2 भारत (for संजय) — c) D5 धर्मान्वयो बल चाह Ca cites अल — d) G5 उत वै (for मृदवे) M (except M1) वा (for च)

Colophon om in B1 — *Sub-parvan* K1 2 4 B (B1 om) D T2 G1 5 M2-5 संजययान — *Adhy name* T2 संदेश** *योग, G1 धर्मपुत्रसंदेश, M ग्रामपंचकप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 S 31, D5 7 30, D6 (*sec m*) 28 — *S'loka no* K5 Dn D8 23

☞ After adhy 31, S (except T2 G2) reads (with v l) 5 64 3-11, for the first time, *repeating* the stanzas in their proper place

32

☞ This adhy is missing in B1 (cf v l 5 30 37)

1 a) K4 5 D1 2 G2 सोनुज्ञात — b) K1 transp प्रययौ and संजय — After 1, S (except T2 G2) ins

160* ततस्तु संजय क्षिप्रमेकाह्नैव परंतप ।
यातिं स्म हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

[(L 1) T1 G1 4 5 तदा (for ततस्) T1 G5 एकाह्ने च G1 एकाहेन — (L 2) T1 G1 3 5 परंतप, M1 च प्राविशत् (for समाविशत्) G4 गजवाजिसमाकुल (for posterior half)]

2 a) K1-3 D5 D10 G5 M (except M1) स (for सं-) D2 T1 G (except G2) हस्तिनपुर, Ca हास्तिन (as in text) — b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च, T1 G1 4 5 शीघ्रमश्वैर्महा(T1 G4 नो)जवै Ca cites शीघ्रमेव प्रविश्य — c) K1 2 4 D2 T1 G5 M2 उपास्थाय, K3 B2 4 5 Dn D3 4 9 समास्थाय

3 Before 3, G3 4 M ins संजय — a) Some MSS द्वास्थ M2 om द्वा स्थ D9 आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य द्वा स्थ त्वं मा (sloka rhythm!) — b) K2 3 5 D9 समागत (for उपा) G2 दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते — For 3ab, B (B1 missing) D (except D1 2, for D9 see above) T2 subst (the anustubh lines)

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वा स्थ मा समुपागतम् ।
सकाशात्पाण्डुपुत्राणा संजय मा चिरं कृथा ।

— c) K3 इति, K4 अधि (for अभि-) T1 G1 5 अभिवाद्योपवृत्त, G3 अभिवद्याप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्व हि क्षत्त) B (B1 missing) Dn D5 D2 m 3-8 10 T2 द्वा स्थ, G4 द्वारस्थ (for क्षत्त) — d) Dn1 प्रवेशयया, D2-4 प्रवेशय मा, G1 4 M2 प्रवेश(G4 शे)य, G3 5 निवेद्योय (G5 °ह) (for प्रविशेय) K1 4 D8 वै विदितो, D3 4 विदितोत (for विदितो) — For 3cd, G2 reads 4cd for the first time, *repeating* it in its proper place — After 3, B (B1 missing) D (except D1 2 9) T2 ins

162* निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति
द्वा स्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।,

C 5 942
B 5 32 4
K 5 32 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-
त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै
प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः
स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७
स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-
न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

---

while G_2 ins

163* जागर्ति चेदभिवाद्यस्य पादौ
निवेद्याह पाण्डवोक्ति सयुक्तिम् ।

4 ^{ab}) G_2 transp नमस्ते and दिदृक्षया $G_{3.5}$ M दिदृक्षते (for °क्षया) M त्वा (for ते) — ^{c}) $K_{4.5}$ D_8 आप्तो (for प्राप्तो) G_3 द्रुत, G_4 सूत (for दूत)

5 $G_{3.4}$ om the ref — ^{a}) Dn_1 D_1 $M_{3.4}$ मा (for मां) The portion of the text from कुशलिन (5^{a}) up to परस्त्वेन (26^{c}) is written (*sec m*) in D_2 on a subst folio $B_{4.5}$ Ds $D_{2-4.7.9}$ G_5 कुशलिन, Dn दु खित Dn_2 °न) (for सुखिन) K $B_{4.5}$ D Ca d s कल्पम्, $B_{2.3}$ T_2 G_5 M_{3-5} कल्यम्, G_4 कार्यम्, M_1 भव्यम् (for काल्यम्) — ^{c}) N (B_1 missing) Cs अकल्प, T_2 अकल्प्य, M_3 अकल्य, Ca d अकाल्य (as in text) — ^{d}) Dn_2 हि (for मे) K $D_{1-4.7-9}$ G_2 तिष्ठति द्वारि, B (B_1 missing) $D_{5.6.10}$ G_1 द्वारि तिष्ठेच्च, T_2 द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत) N (B_1 missing) G_2 Ca s सत्त (K_2 रुद्ध, B_4 $D_{5.6}$ शक्त), T_2 Cd अशक्त, $G_{1.4.5}$ सूत (for क्षत्त)

6 D_{10} T_1 G_5 om the ref — ^{a}) D_8 (marg *sec m*) अनुमतेर्, G_5 °मतो — ^{b}) Ds_2 T_1 $G_{1.5}$ महावेश्म $G_{4.5}$ प्राप्य (for प्राज्ञ-) S (except $G_{2.4}$) -अभिगुप्त, Cd आर्यगुप्तम् (as in text) — ^{c}) K सिंहासने, D_9 महासनस्थ (for सिहासनस्थ)

7 D_9 G_4 om the ref — ^{a}) = (var) 4^{a} above — ^{b}) $D_{1.5.6}$ G_2 om अस्मि D_1 नरदेवान्स्म, G_2 देवास्मि (for देव) $D_{1-4.7.9}$ $G_{1.2.4}$ पार्थान् (for पाण्डवान्) — ^{c}) G_4 M वादयन् (for वाद्य त्वा) K_2 मनीषी (marg *sec m* as in text) — ^{d}) Dn_2 सर्वेषा न (for युधिष्ठिर) K_3 चाभ्यपृच्छत्, K_4 वा चान्वपृच्छत्, B_3 चान्वपृच्छेत्, M त्वा (M_3 चा) नुपृच्छे ($M_{1.2}$ च्छ) त्

8 ^{a}) D_8 ते स (by transp) T_1 G_1 स ते पुत्र, G_4 सपुत्र त्वा (for स ते पुत्रान्) G_3 om from पुत्रान् up to the end of 11 — ^{d}) D_9 om अपि K_3 अनु° (for उप)

9 D_7 (hapl) om 9 and the ref before 10, G_3 om 9 (cf v 1 8) — ^{a}) K_2 D_9 अप्येव, B (B_1 missing) Dn Ds $D_{2-6.8.10}$ T_2 अभिनद्य, Cs अभ्येत्य (as in text) M त्वा, Cs त्वा (as in text) K_1 तु, K_4 नु (for तात) — ^{b}) K (except K_1) Dn_1 D_{2-4} °शत्रु and पार्थं Cn s cite अजातशत्रु D_9 अजातशत्रुश्च सुबोधनश्च — ^{c}) K_5 राजा, Dn_2 T_1 $G_{4.5}$ च राजा (for स राजा) T_1 $G_{1.4.5}$ सूतपुत्र (for सपुत्र) — ^{d}) K_{1-3} सहामात्यै D_8 सहानुज D_1 पाडवाना, G_4 कौरवाग्र्य (for कौरवाणाम्)

10 G_3 om 10 (cf v 1 8), D_7 om the ref (cf

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०

परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-
ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२

इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४

अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज- C 5 954 B 5 32 16 K 5.32.24

---

v 1 8, 9) — [a]) K (except K5) धर्म (for पाण्डु) — [b]) K4 B (B1 missing) D (except D1 9) T2 Ca s शुभूषते, T1 भूयश्चाते, M Cap भूयश्च ते, Cd भूयश्चातो (as in text) K8 ये च, D1 यश्च, D2–4 यत्र (for यच्च) C8 d s cite यत् K4 B (B1 missing) Dn2 D2–4 T2 ॰स्मनो, Ca d s np मनो (as in text) — [c]) K5 निर्णीत, G5 निर्णीय, Ca d निर्णिक्त (as in text) — K4 (hapl) om from धर्मार्थ up to सुखप्रिये (in 11[c]) T1 G1 तपस्वी, G4 5 तरस्वी (for मनस्वी) — [d]) B8 तुष्टिमान्, Ds तृप्तिमान्, D2–4 बलवान्, G2 धृष्टिमान् (for दृष्टिमान्)

11 G8 om 11 (cf v 1 8), K4 om up to सुखप्रिये in 11[c] (cf v 1 10) — [a]) K (K4 om) D1 7 T1 G1 5 Cn परो, G2 परात्, Cd s पर (as in text) K (K4 om) D1 7 9 G5 धर्म, Ca d s धर्मात् (as in text) — [b]) D9 Cd चर्यात्, Ca s चयात् (as in text) — [c]) K5 प्रिये न, D1 G5 ॰प्रियो (for प्रिये) D1 हीनो, Cs हीने (as in text) K4 B2 न धर्म्यान्, B8 4 Dn2 D8 10 M2 5 न पार्थे, D9 न पार्थं, Cn अनपार्थे (for न पार्थो) Cnp पार्थे (as in text) — [d]) K4 B2 न रुध्यते, D9 अनुरुध्ये, G4 निरुध्यते, Cs अनुरुध्यते (as in text) K8 5 Ds D1 8 Ca d s भावत, Cap भारत (as in text) K4 B (B1 missing) D (except Ds2 D9) T2 तस्य बुद्धि, T1 (by transp) विद्धि तस्य, G1 2 4 तद्धितस्य, G5 तद्धित च — After 11, G1 4 5 M (except M2) read 25[ab], which is followed by

164* अकुर्वत सिध्यति चापि सर्वं
तस्मादाहु पुरुष कर्मणोऽन्यत् ।

[(L 1) M1 4 साधु (for सर्वं) — (L 2) G4 पौरुष G1 कर्मणो हि, G4 कर्म दैव, G5 कर्मणोथ, M1 4 कर्मणोपि]

— After 164*, G1 4 5 M (except M2) read 25[cd] and 26[ab] for the first time, *repeating* them in their proper place

12 [a]) K1m दैव-, D7 G4 पर, Ca d s पर (as in text) — [b])=5 39 1[b] D7 9 धातु, G8 दाम॰ (for दारु) — [c]) K2 G2 इम च, D1 इम तु (for इम) G4 निश्चय, Ca d s नियम (as in text) K (except K5) पार्थिवस्य (for पाण्ड) — [d]) G8 (in addition to the text reading) नान्यत्रास्तीह लोके परत्र

13 [b]) S (except T2) पापोदय K1 2 G2 घोरम रूपवर्ण, D1 घोररूपमवर्ण, D2–4 G1 घोरमवर्ण्यरूप, Ca as in text Cd cites अरूपवर्ण, Cs अवर्णरूप (as in text) — G2 om 13[cd] — [c]) K5 B (B1 missing) Dn Ds D5 6 10 T2 G4 Ca पर, D8 च न (for नर) K1 2 D8 ध्यामयते, Dn1 कामपतिर्, Ca त्वा कामयते, Cd s न कामयते (for कामयते) K1 8 Cd त्रिकाल्य, K2 न काल्य, K4 अतिकल्प, K5 B (B1 missing) Dn2 D2–7 10 T2 Ca अतिवेल, Dn1 बल, Ds D1 8 G4 Cs अतिकाल, D9 त्रिकल्प (for अतिकाल्य) — [d]) K1–3 स काम, K4 D1 9 च काल, K5 च काम (for नरोऽय) Ca cites अय

14 [a]) K (except K4) D2–4 T G1 च (for तु) — [b]) D9 नाग (for सर्प) G4 अवमुच्य (for असमर्थाम्) — [c]) B8 विराजते, G8 शुभूषते (for विरोचते) Dn1 D1 2 9 S (except M2, T2 by corr) ह्यार्यवृत्तेन (G5 ॰वृत्तो हि), Cn as in text B2 D1 10 S (except G8) धीरो, D9 धीमान् (for वीरो) Ca d निसृज्य, Cs विसृज्य (as in text)

15 [a]) B (B1 missing) Dn2 Ds D8–7 10 T2 Cn हत, Dn1 D2 8 हत-, D9 अथ, Ca d अङ्ग (as in text)

C 5 954
B 5 32 16
K 5 32 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*न्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षे-
द्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७
कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D1 (hapl) om 11^{bc} — b) K5 युक्ताद्राज , G5 युक्तार्थं (for युक्तादार्यं) — The portion from 15^{cd} up to 5 101 10^{ab} is lost in K3 on 107 missing fol (42–148)! — c) T2 उप , G4 एव, Ca d इह (as in text) K1 2 5 घोर (for राजन्) — d) K1 4 नो चेत्तत्, K2 नेहैतत्, K5 D1 9 नो चेत्, B (B1 missing) Dn D5–8 10 T2 (before corr) भूयश्च, Ds भूय , D2–4 नेहेच्च, S (T2 by corr) मोहाच्च, Ca d s नो वा (for *नोहेश्च) D1 अपाप T1 G1 3 4 विसृजन्, G2 प्रसजन्, G5 विसृजेन्, M विसृजेर्, Cd s प्रसज्जेत् (for प्रसजेत्)

16 K3 missing (cf v 1 15) — a) K5 सर्वम् (for स त्वम्) S (except T G1 2) समर्थं (for अर्थं) K1 2 (m as in text) सजनित, K5 सशयितु — b) K1 आशसये , Dn2 Ds आशसते, B3–5 D2 (by corr) 5 6 10 (m as in text) T2 (before corr) Cn अस्य, D2 (before corr) 3 4 7 8 अथ (for अद्य) — c) D1 तु, D2–4 9 सु- (for च) — d) D1 नीच (for नेद) D1 स्वत्कृत, Ca d s त्वत्सम (as in text) D1 9 भारताद्य

17 K3 missing (cf v 1 15) — b) K1 2 5 D8 दीर्घावलोकी, K4 दीर्घान्नीलो, B3–5 D5–7 10 T2 G2 दीर्घं वैरी, D1 दीर्घवैरो, T1 G1 3–5 M1 धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी) K1 2 अवीर (for अधीर) — c) B3 4 T1 G1 3–5 एतान्धर्मान्, D1 एतद्धर्मो, D7 एवधर्मं, G2 एकाद्धर्मान्, Cd s एवधर्मा (as in text) K4 B (B1 missing) Dn Ds D2–7 T2 सश्रयेयुर्, K5 सतितीर्षन्, D9 सत्यतीर्थे, D10 सश्रयीत, Cd स तितीर्षेत्, Cs सतितीर्षेत् (as in text) — d) K5 D8 सुहीनवीर्यो, Ds D5–7 हीनो (D7 ने) वीर्यै (D6 र्यो), D9 यो न वीर्यो, D10 हीनवीर्यै, T1 G1 2 5 हीनप्रवीर्यो, G3 अदीनवीर्यो, G4 यश्चावीर्यो, M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो)

18 K3 missing (cf v 1 15) — a) B (B1 missing) Dn D2–7 10 T2 G4 बल , Ds D9 G3 M5 धन , D1 यो धनवान्, D8 भग , M1–4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो) — b) K1 B2 3 Ds D2–5 7 8 10 T2 जितात्मा, K2 धृता (for यता) — c) G4 श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्) T1 G1 3–5 M विपश्चिन् (for बिभर्ति) K (K3 missing) धर्मार्थकामाश्च सम बिभर्ति, B (B1 missing) D (except D1 9) T2 धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति Cs cites ग्रथितौ and बिभर्ति Cd cites विवर्तयिता — d) K1 ह्यन्यत्तद्, K2 ह्यन्यच्च, K4 G3 अन्यत्र, K5 नान्यच्च, B2 स ह्यत्र, B3 यो ह्यत्र, B4 5 D T2 स ह्यस्य (D1 ताद्धास्य, D9 भावाद्) (for नान्यत्र) K1 D9 Cd इष्टस्य (for दिष्टस्य) B2 Dn2 Ds D9 10 S (except T G5) अपैति

19 K3 missing (cf v 1 15) — a) K1 2 4 मन्त्राद्य(K2 ग्र)वरो, D2–4 7 मन्त्रार्थधरो, D9 मन्त्राग्रचरो, T1 G3 4 M1 3 4 मन्त्राग्रधरो, G2 मन्त्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो) D9 मनस्वी (for मनीषी) — c) B2 5 D5 10 T M5 Cn एवमुक्त , D7 9 युक्त एव (D9 व) (for एवयुक्त) Ds धर्मैर् (for मन्त्रैर्) K1 च हीन , D1 9 T1 G1 2 4 5 M विहीन, D2–4 T2 G3 अहीन (for अहीनो) — d) K1 2 अनायत्य, K4 नरो नृशस्य, K5 अनाशस्य, B (B1 missing) D T2 नरो नृशस (D1 9 अयशस्य), T1 G अनाशास्य, Cd s अनायस्य (for अनानृशस्य)

20 K3 missing (cf v 1 15) — a) B (B1 missing) Dn Ds D5 6 8 10 T2 G2 तव ह्यमी, D1 तवापीद, T1 G5 M2 5 तथा हि मे, G1 M1 3 4 तथा हीमे;

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०
अकालिकं कुरवो नाभविष्य-
न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१
किमन्यत्र विषयादीश्वराणा
यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-
न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२
एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य
भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३
चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्च जिह्वा
ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते
तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४
न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः C 5 964 B 5.32 ? K 5 32 34

G3 4 तथा (G3 दा) हि ते (for तवापीमे) G4 समेता (for समेत्य) — b) M3-5 समासाते ! — d) K (K3 missing) D1 8 Cd s कुल(K4 कुरु also)क्षयार्थे (D8 र्थं) T1 G M1 निय(M1 *sup lin* र)तो (T1 ता), Cd s निरयो (as in text) T1 न व्यधाय, G1 न व्यधायि, G2 व्यधायि, G3-5 M व्य(M1 3 4 व्य)पायी (G3 5 यि, G4 य [by corr]), Cd s व्यपादि (as in text) K (K3 missing) D8 निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि) B (B1 missing) Dn Ds D2-7 10 T2 कुरुक्षये (D2-4 कुलक्षयो, D5 कुरुक्षय, D7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि, Ca कुलक्षये निरयो वोदपादि

21 K3 missing (cf v l 15) — a) K4 5 S (except T G1 2) आकालिक, Ca d s अकालिक (as in text) D1 नाभविष्यत् — b) B2 Dn1 D2-4 T2 न्यायेन, all comm पापेन (as in text) K4 राज्यम्, Cd पापम् (as in text) D1 8 अजातशत्रो — c) D2-4 9 इच्छेत, Cs as in text K1 2 D1 पाप, K4 5 राजन्, G5 जात (for जातु) K1 2 राजन्, D1 जात, Cs पाप (as in text) K1 D1 Cd निसृज्य, Ca s as in text — G3 om 21^{d}–22^{a}, and reads 23^{cd} in its place — d) K (K3 missing) D8 G4 Cn निंदा, Cs as in text K (K3 missing) चेमा, Cs येय (for चेय) — D1 om from तव up to न सशयो in 22^{d} K (K3 missing) आत्मलोकानुराग (for तव लोकेऽभविष्यत्) Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text)

22 K3 missing (cf v l 15), D1 om up to न सशयो (in 22^{d}) and G3 om 22^{a} (cf v l 21) — b) K4 B4 5 Dn1 D5 6 8-10 G4 स्म (K4 D9 च, G4 स) द्रष्टु, Dn2 T G1 स्म दृष्ट, G5 सुदुर्गम, Ca d ददर्श (as in text) Cn s cite द्रष्टु G2 यत्र पार्थ परलोकस्य द्रष्टा — K5 om 22^{cd} — c) D6 स यथा, T1 G4 M स तदा, G5 सहसा, Ca d स तथा (as in text) K1 2 समत सन्, B3 सगत स्यात्, T1 G1 2 4 5 M सर्वमर्त्यान्, G3 धर्ममर्थान्, Ca d s समत स्यात् (as in text) — d) K1 2 4 न सशय, T1 G1 2 5 M5 असशयो, Ca d असशय, Cs न सशयो (as in text)

23 K3 missing (cf v l 15) — a) G3 कृतान्, Ca d s गुणान् (as in text) Dn2 Ds D8 G3 गुणान् (for कृतान्) K1 D9 कर्म कृत्वानवेक्ष्य — b) D1 च नित्यौ, T1 अनाद्यौ, Cs अनित्यौ (as in text) G3 reads 23^{cd} after 21^{ab} (cf v l 21) — c) K1 2 4 बहिर्हि, D9 मदो, T1 G1 2 4 बली, G3 बली च, M बली हि K2 राजन् (for राजा) K4 सारमविद , D1 9 S परम (D9 परमा, T2 परमे, G4 पर) विंद , Ca d पारमविंद (as in text) Cs cites पार — d) T1 G2 5 नान्यत्र (for नान्यत्) M2 कार्यात्, Ca d s कालात् (as in text)

24 K3 missing (cf v l 15) G3 om 24^{a}–25^{a} — a) K1.4 श्रोत्र (for श्रोत्रे) M स (for च) — b) K1 2 भोगस्य (for ज्ञानस्य) — c) D1 तानि प्रीणत्ति, D9 G1 4 M1 3 4 नातिप्रीतानि, G2 तानप्री D1 तृष्णाक्षयान्तो, T1 G1 4 5 M क्षये तु, G2 क्षयत्वाद् (for क्षयान्ते) K1 2 4 तानि प्रीत्या नैव दु खानि सज्जेत् (K4 तृष्णात्कथाते), B2 तानि प्रीत्यान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयाते Ca d s तानि प्रीत्या न प्रसज्जेत — d) T1 G1 तन्नव्यथो, G4 तान्यप्यथो, G5 तानप्येते (for तान्यव्यथो) K1.2 4 5 दु खनीतानि नुद्यात् (K5 नुध्यात्), T1 G1 4 5 M3-5 दु खभीत प्रणुद्यात् D1 दु खान्येतान्यत्पथा न प्रसज्जेत्, G2 एता तृष्णा बीजभूता प्रणुद्यात् Ca d s cite अव्यथ , Cd s दु खानि and प्रणुद्यात्

25 K3 missing (cf v l 15), G3 om 25^{a} (cf v l 24) — a) K2 D5 Ca नन्वेव, D9 न त्वेवम्, Cd s न त्वेव, Cnp तेनैव — b) D1 °वर्धते, M °पद्यते, Cs °वर्तते

C. 5. 984
B 5 32 26
K 5. 32 34

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६

स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ २७

त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८

अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९

अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्याय. ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text) Dn स्वप्र , Ds D6 सुख , D1 9 सप्र (for सुप्र) — G1 4 5 M (except M2) read 25^{cd} and 26^{ab} for the first time after 164*, *repeating* them here — ^{c}) K1 2 5 D1 Cd वि , T1 हि, G8 अपि, Ca s अभि- (as in text) — ^{d}) D1 8 T1 G (except G2) M1 2 सवर्धितो (M2 ते), Cs सरक्षते, Ca d सवर्धते (as in text)

26 K3 missing (cf v 1 15) K5 om 26^{ab} — ^{b}) K1 2 4 प्रशसा (for प्रशसे) B8 D2 9 न (for च) K1 2 भवेत्तथैव, K4 corrupt, B2 3 5 D2–4 9 T1 G1 5 भजत एन, B4 D7 T2 भजतमेव (D7 न), Dn D5 6 भजतमेव, Ds भजत एव, D1 भवत एव, G2 4 भजति चैन (for भजेत एन) — ^{c}) D1 परेष्वेन, D9 परश्चैन (for परस्त्वेन) Cs cites परस्तु — ^{d}) K4 D9 M5 °वृत्ते, Cs वृत्त (as in text) K1 2 5 B3 °वृत्त(K1 B3 वृत्त)त्वमेव

27 K3 missing (cf v 1 15) — ^{a}) K2 4 5 B (B1 missing) D (except Dn1) T G1 2 3 M2 5 स त्वा, Ca d s सोह त्वा (Cs त्वा) K4(marg *sec m*) गर्ह्ये, Dn1 D3 4 गर्हे, Ca d s गर्हे (as in text) — ^{b}) T1 नाशो, Cs अन्तो (as in text) G4 च (for अय) — ^{c}) K4 D1 न, Ca d s नो (as in text) K5 अय, G5 इय, Ca d s इद (as in text) K1 2 4 D2 G2 5 तव कर्मापराध , D9 तव कर्मानुरोधात्, Cn s कर्म तवापराधात्

28 K3 missing (cf v 1 15) — ^{a}) K2 किल पुत्रेषु, K4 D1 2 G3 5 जातु पुत्रेषु, K5 Ds D8 10 T2 जात (T2 also जातु)पुत्रस्य, B (B1 missing) Dn D3–7 जातु पुत्रस्य, D9 राजपुत्रेषु, Cs अजातपुत्रेषु, Ca जातपुत्रेषु (as in text) — ^{b}) K4 5 G3 5 वश गत , B (B1 missing) Dn1 D2–10 T2 M5 वश गत्वा, Dn2 वशे कृत्वा, T1 G1 वश हता, G4 वशातग , Ca बल गता, Cd s वश गता (as in text) K5 D2 8 G2 नरेंद्र D7 सर्वलोकेषु राजन् — ^{c}) B (B1 missing) Dn D3–7 10 कामात्म(Dn2 °त्मा)न , T G1 3–5 यदा(G1 °था)त्मान, G2 कामात्मना, M किमात्मान, Cd s कामात्मना (as in text) K1 श्लाघ्यसे, K5 श्लाघता, B (B1 missing) Dn2 D5 Cn श्लाघनो, Dn1 Ds D3 4 6 10 T2 श्लाघनाद् (Ds D7 °ना), D1 श्लाघता, D2 श्लाघ्यता, D9 corrupt, T1 श्लाघते (for श्लाघसे) — ^{d}) B (B1 missing) Dn D3–7 10 T2 नागा , Ds मा गा , Cs नान्यत् (as in text) B2 4 5 D (except D1 2 7–9) T2 शम, B3 सम, Cd s शमात् (as in text) S (except T2) पश्यसि पाक(M2 काल)मस्य, Cs as in text

29 K3 missing (cf v 1 15) — ^{a}) K5 प्रग्रहत्व, B3 प्रग्रहात्तु, B4 5 Dn1 D2–8 10 T2 सग्रहात्त्व, G2 प्रग्र हत्वान्, G3 सग्रहत्व (for प्रग्रहात्त्व) Ca d cite प्रग्रहात् — K1 (hapl) om from त्व up to निग्रहात् (in ^{b}) — ^{b}) K4 Dn1 D6 8 T1 G5 M विग्रहाच्चैव, D1 परिहाराच्च, G3 निग्रह चैव (for निग्रहाच्चैव) Cn cites निग्रहात् — ^{c}) G3 5 स्थिता (for स्फीता) K (K3 missing) G2 बहुरत्नाम्, T1 दुर्बलवन् (for दुर्बलत्वाद्) K5 समेत, T1 न दत्ता (for अनन्ता) — ^{d}) K4 B (B1 missing) D (except D7) T G1 4 5 M2 5 अशक्त (for न शक्त) K1 2 5 D8 कौरवेश, B4 Dn1 कौरवेंद्र (for कौरवेय)

30 K3 missing (cf v 1 15) The portion of the text from 30 up to 5 33 34 is lost in Dn2 on a missing folio (24) — ^{b}) K4 5 B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।
द्राःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुर द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १
प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २
एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्राःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्राःस्थ उवाच ।
विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५ C 5 975 B 5 33 5 K 5 33 5

Dn1 D3 D1-5 7 10 T2 C3 अभिपद्ये, D6 विपद्ये, D9 निबोध, T1 G अनुपद्ये, Cn प्रपद्ये, Ca d निपद्ये (as in text) K1 2 D8 प्रपद्य, D7 नरेंद्र (for नृसिंह) — d) K (K3 missing) D1 समग्र, D7 त्वयोक्त, G3 M यथोक्त (for समेता) — After 30, K4 5 B (B1 missing) D (except D7, Dn2 missing, D1 marg) T G (except G3) ins

165* धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायां
अजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L 1) K4 चावसथ, K5 D1 T1 G1 5 स्वाव , D2 त्वाव , D9 G2 4 आव (for अस्याव) K4 B (B1 missing) D10 Ca n परेहि, K5 D1 2 परेत्य, D9 T1 G1 4 5 समेत्य, G2 प्रविश्य (for परैहि) — (L 2) K4 D5 6 T2 सुख प्रपद्यस्व, K5 D3 D1-4 9 10 G1 2 4 सुख प्रपद्य (D9 द्ये) T1 प्रपद्ये, G5 सुख प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व) Cd s cite प्रपद्य (then reading probably स्वशयन) — (L 4) K5 B5 Dn1 D3 D5 6 T2 G2 समेता (cf 30d), B2 3 यथावत्, D8 समग्र, G1 4 5 यथोक्त (for त्वयोक्तम्)]

Colophon missing in K3 Dn2, B1 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 5 B (B1 om) D3 D1 2 5-7 9 T2 G1 2 M1 2 संजययान, to it K5 D1 2 5 G1 2 M1 2 add समाप्त — *Adhy name* D8 संजयहस्तिनापुरगमन, D10 संजयागमन, T1 G1 M संजयप्रत्यागमन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 7 31, D6 (*sec m*) 29, D3 S 32 (M 33) — *S'loka no* Dn1 32, D3 33

33

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15), 1-92a is missing in B1 (cf v l 5 30 37), and 1-34 is missing in Dn2 (cf v l 5 32 30) K3 and B1 are mostly ignored in this adhy

1 a) Most MSS द्वास्थ G3-5 चाह, M3 4 त्वाह (for प्राह)

2 Dn2 missing (cf v l 1) — a) T1 G3-5 प्रेषितो (for प्रहितो) — b) T1 G4 द्वा स्थ , G5 सूत (for दूत) — c) D1 9 त्वा (for त्वां) K2 D9 T1 G1 3 5 M प्राज्ञ (D9 M1 2 5 प्राज्ञो), G4 बाहो (for राजो) — d) K2 5m G3-5 M महाराजो, K4 D1 3 4 7 प्रज्ञो, K5 T2 प्राज्ञो, D3 D5 6 10 प्रज्ञ, T1 G1 धृतराष्ट्रो K1 4 5 B2 3 D1 9 G1 3 5 दिदृक्षते

3 Dn2 missing (cf v l 1) — b) K2 Dn1 D3 4 7 9 राजनिकेतन, G3 राज्ञो निवे — d) B (B1 missing) D3 9 G3 M2 द्वा स्थ G1 मा (for मां) K1 प्रतिबोधय, B3 D5 6 T2 प्रतिपादय, D3 4 7-9 सन्निवेदय, M5 प्रतिवेशय, Ca d as in text G2 प्राप्त प्रतिनिवेदय

4 Dn2 missing (cf v l 1) — a) G3 महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो) — d) D8 G3 4 करोमि (for तु)

5 Dn2 missing (cf v l 1) — a) D (except D1 2 6 8 9, Dn2 missing) T G5 महाप्रज्ञ — d) K1 4 5 B2 4 5 D (except D3, Dn2 missing) T2 नाकल्पो, K2m नासमयो, G3 नाकार्यो, G4 न कालो, Ca नाकाल्यो (as in text) Cd cites अकाल्य

6 Dn2 missing (cf v l 1) — c) K1 4 5 B (B1 missing) D (except D3, Dn2 missing) T2 G5 अकल्पो (D1 °काल्य), G3 अकार्यो (for अकाल्यो) — d) S (except T2 G2 5) महाराजो (for जातु राजा) B (B1

C. 5 976
B 5 33 6
K 5 33 6

द्वाःस्थ उवाच।

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम्॥ ६

वैशंपायन उवाच।

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम्।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयान नराधिपम्॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात्।
यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम्॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच।

संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम्॥ १०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि॥ ११
यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो
न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि
किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता॥ १२

विदुर उवाच।

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम्।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः॥ १३
कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे॥ १४

---

missing) D (Dn2 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति) G2 अब्रवीत्पुन (for ब्रवीति माम्) — After 6, G3 reads 13

7 Dn2 missing (cf v l 1) G3 om 7–8 — c) G2 प्राजलिं वीर (for प्राञ्जलिर्वाक्य) — For 7, K (K3 missing) subst

166* एवमुक्त प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत्।

8 Dn2 missing (cf v l 1), G3 om 8 (cf v l 7) Before 8, G5 ins विदुर — a) K5 D5 10 महाप्रज्ञ — c) K2 किंचित्तु, K4 Dn1 D2 किंचिच्च, B3 किंचिद्धु (for किंचन) D3 4 9 यदि (D9 च) किंचिन्मया कार्यं, D6 वचन तव कर्तव्य — d) B3 किं करोमि (for अयमस्मि) — After 8, T1 G1 4 read 13–14

9 Dn2 missing (cf v l 1) — b) D3 T1 G5 तु, G4 स (for च) D9 G4 मा (for मा)

10 Dn2 missing (cf v l 1) — a) G2 अथ (for तस्य) K4 अथ, B3 D1 2 G2 तत्, G4 5 अस्य (for अद्य) B3 कुरुराजस्य, G3 सिंहस्य — c) B3 D1 2 S (except T2 G1) दहन्मे (B3 हते, G5 हते) सर्वगात्राणि

11 Dn2 missing (cf v l 1) — b) K5 B (B1 missing) D (Dn2 missing) यदत्तु, G1 यद्यत्र (for यदिह) — c) K4 च हि (for ब्रूहि) K (K3 missing) हित (for हि न) — d) D1 2 9 G3 शुचि, G2 यत (for ह्यसि) M अर्थधर्मविशारद

12 Dn2 missing (cf v l 1) — c) G5 प्रयाति (for गतानि) — d) K1 2 5 अत्र (for एव) B3 5 मेद्य, G2 मेत्र, G5 मम, M च मे (for हि मे) K2 अस्ति, D2 9 अत्र, D6 च, G5 इह (for अद्य) K1 4 5 (*sup lin*) B3 5 D1 3 4 7 8 G2 M Cn प्रचिंता, K5 प्रशसा, T2 विचिता (for ऽद्य चिन्ता) — After 12, S (except T2) ins

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-
त्सान्त्व तस्मै सर्वमजातशत्रो।
यथा च नस्तात हित भवेत
प्राज्ञाश्च सर्वे सुखिनो भवेयु।

[(L 1) T1 G (except G2) त्व (for सर्वं) — (L 2) T1 G M4 (*sup lin*) मनीषित (for सान्त्व तस्मै) — (L 3) T1 G1 5 भवेच्च, G2–4 भवेत्तत् (for भवेत) — (L 4) T1 G प्रजाश्च सर्वा (G1 m तन्मे) सुखिता भवेयु]

13 Dn2 missing (cf v l 1) D6 om 13–14, G2 om 13 T1 G1 4 read 13 and 14 after 8, G3 reads 13 after 6 — c) N (except B5, B1 Dn2 missing, D6 om) चौर (for चोर) Ca cites हृतस्व, कामी, चौरश्च — After 13, G2 reads 15^{ab}

14 Dn2 missing (cf v l 1) D6 om 14 (cf v l 13), G3 om 14 For T1 G1 4 cf v l 13 — b) G4 M1 3 4 अस्पृ° (for न स्पृ) — c) B (B1 missing) D (except D1 9, Dn2 missing, D6 om) T2 G5 च (for न) — d) G1 4 M1 (*sup lin* as in text) 3 4 गृध्नन् (for गृध्यन्) K5 B (B1 missing) D (except D1 2 9, Dn2 missing, D6 om) न परितप्य (D3 D5 before corr °प्स्य)से (for विपरि°)

15 Dn2 missing (cf v l 1) G2 reads 15^{ab} after 13 — a) T1 G अह (for ते) K4 सर्वं, T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं पर नैःश्रेयसं वचः ।
अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५
विदुर उवाच ।
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्धान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७
यस्य कृत्य न जानन्ति मन्त्र वा मन्त्रित परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भय रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९ C 5 994 B 5. 33 19 K. 5. 33 26

क्षत्त (G_3 त्वत्त) (for धर्म्यं) — [b]) K (K_3 missing) $D_{1\,2}$ T_1 $G_{4\,5}$ नि (for नै) — [c]) $K_{1\,2\,4}$ वै (for हि) — [d]) T_1 $G_{1\,5}$ प्राज्ञसत्तम

16 Dn_2 missing (cf v l 1) — After the ref , K (K_3 missing) $D_{1\,2\,7\,8}$ S (except T_2) ins

168* राजा लक्षणसपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
विपरीततरश्च त्व भागधेयेन समत ।
अर्चिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविद ।
आनृशस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात् ।
गुरुत्व त्वयि सप्रेक्ष्य बहून्क्लेशास्तितिक्षते ।
दुर्योधने सौबलेये कर्णे दु शासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथ त्व भूतिमिच्छसि ।
आत्मज्ञान समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

[*(L 1) D_7 राजन्, G_{3-5} M रान (for राजा) K_5 D_7 अधिपो (for अपि यो) — (L 2) K_2 G_5 प्रेक्ष्य Cn प्रेष्य (as above) T_1 G M प्रेषिता (G_5 प्रेक्षिता), Cn प्रेषित (as above) M_{3-5} सोस्तु (for चैव) — (L 3) D_1 तत्र, D_2 त्व तु, D_3 त्व च (for च त्व) S (except T_2) विपरीत सपुत्रस् (T_1 G_{1-3} त्र) त्व Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न S (except T_2) लभित (for समत) — (L 4) K_5 D_7 Cn अचिषा प्रक्षयाचैव S (except T_2) धर्म्यया, Cn धमात्मा (as above) — (L 5) $K_{1\,5}$ D_7 सत्यात्परा , T_1 G_{3-5} M क्रम — (L 6) K_5 D_7 गुरुत्वात् $K_{2\,4}$ $D_{2\,3}$ M तितिक्षति, Cn as above — (L 7) $D_{1\,2}$ सौबले च, S (except T_2) दु शासने (for सोबल्येये) S (except T_2) राजन्कर्णे च (M र्णेथ) सौबले — (L 8) S (except T_2 M_5) आत्मनो (for कथ त्व) D_2 शातिम् (for भूतिम्) — (L 9) S (except T_2 M_5) असरभ (for समा) $K_{1\,5}$ $D_{1\,7\,8}$ आत्मज्ञानसमा — Of this passage, lines 1–6 are an anticipation (with variation) of 5 34 81–83, and, similarly, lines 7–8, of 5 35 66 The Bombay ed of the comm of Nīl contains a comment on this passage with the remark क्वचित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an *interpolation* made in the *comm* by some modern Pandit! The MSS of Cn ignore this portion of the comment altogether The passage is unnoticed in Ca d s!]
— After the above, $K_{1\,5}$ $D_{2\,7}$ read 17[cd] (*repeating* it in its proper place), while S (except T_2) cont

169* वाक्सयमश्च दान च नैतेष्वेतानि कृत्स्नश ।
एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राज
न्स्रुक्च द्रोणी वोढनी पीडनी च ।
एतद्राजन्ब्रुवतो मे निबोध
एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽसच्च सच्च ।

[(L 2) M तक्ष्यात् (for राजन्) — (L 3) T_1 G_5 पेढनी, G_1 वोटनी, G_2 वोडिनी, $G_{3\,4}$ वेधनी (for वोढनी) — (L 5) $G_{1\,3\,4}$ वै, G_2 च (for पुरुषात्)]
— [c]) K_5 T_1 G_{3-5} आस्तिक श्रद्दधानश्च

17 Dn_2 missing (cf v l 1) — [a]) D_9 अमर्ष (for हर्षं) D_9 दम्भ , Cs दर्प (as in text) — [b]) $K_{1\,2}$ Cs अमान्यमानिता — $K_{1\,5}$ $D_{2\,7}$ read 17[cd] for the first time after 168* (cf v l 16), *repeating* it here — [c]) K_1 (before corr as in text) Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ T_2 G (except G_5) अर्थां (for अर्थान्) — [d]) = 18[d], 19[d], 20[d] etc — After 17, T_1 $G_{1\,5}$ M read 20, while D_2 ins

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
कितवेन कृत पाप चौरेणात्मापहारिणा ।

[=(var) 1 68 26, =(var) Manu 4 255]

18 Dn_2 missing (cf v l 1) K_1 om 18–20, D_9 G_4 om 18–19, B_2 om 18 T_1 $G_{1\,5}$ M transp 18 and 19 — [a]) $K_{2\,4\,5}$ मन्त्र (for कृत्य) M विंदति (for जानन्ति) — [b]) D_2 मित्र (for मन्त्र) $K_{2\,4\,5}$ m बाह्याश्चाभ्यतराश्च ये — [c]) K_2 अभि (for अस्य)

19 Dn_2 missing (cf v l 1) K_1 $D_{6\,9}$ $G_{2\,4}$ om 19 (cf v l 18), G_3 om 19–26 T_1 $G_{1\,5}$ M transp 18 and 19 — [a]) K_2 D_3 निघ्नति, T_2 विंदति — [c]) T_1 G_5 M च (for वा)

20 Dn_2 missing (cf v l 1) K_1 G_2 om 20

C 5 990 B 5.33 0 K 5 33 27

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf v 1 18, 19) T1 G1 5 M read 20 after 17, G2, after 22 — [a]) K4 Dn1 D7 सचारिणी, all comm ससा (as in text) — [b]) G2 धर्मार्थौ वशमुच्यते — [c]) D7 8 कामार्थं न, G5 कामान्नार्थं — After 20, D7 ins

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।
राजनीति समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn2 missing (cf v 1 1) G8 om 21 (cf v 1 19), G4 om 21[ab] — [b]) K2 हि कुर्वते, D5 च कुर्वति, G2 M उपकुर्वते — [d]) D9 G2 पुरुष (for भरत) B (B1 missing) Dn1 D5 D8–8 10 T2 नरा पडितबुद्धय (B8 वृत्तय, Ds2 मानिन)

22 Dn2 missing (cf v 1 1) K2 D10 G8 om 22 (cf v 1 19) — [b]) K1 D1 चार्थान् (for चार्थं) Cs cites अर्थं (as in text) D3–6 T2 (by corr) च, Cs न (as in text) D1 M काम, D8 (sup lin as in text) 4 5 9 G5 कामान्, Cs as in text — [c]) K4 असस्पृष्ट, T G5 सपृष्ट, G4 ससृष्ट, Ca d s असपृष्ट (as in text) K1 B2 8 Dn1 D5 D3–6 8 T2 ह्युपयुक्ते, D1 व्यपयुक्ते (sic), D9 नोपयुक्ते, Cs उप, Cd n व्युप (as in text) K1 4 5 (m as in text) परस्य, D3 4 6 T G4 5 परार्थं, Cd s परार्थे (as in text) G1 2 M न ससृष्टोप्युपयुक्ते परार्थे — [d]) D2 प्रथित (for प्रथम) — After 22, G2 reads 20

23 =(var) Hitopades'a (ed Peterson) 1 127 — Dn2 missing (cf v 1 1) G8 om 23 (cf v 1 19) — [c]) D3 4 T1 G (G8 om) न वि (for च न) — [d]) D5 मानिन (for बुद्धय) K1 पडिता भरतर्षभ

24 Dn2 missing (cf v 1 1) G8 om 24 (cf v 1 19) — [a]) K2 S (except T2 G2, G8 om) प्रकुरुते, Ca d प्रक्रमते (as in text) — [b]) G5 नांतर्विशति; Ca d, s as in text K4 G5 कर्मणा, Cs as in text

25 Dn2 missing (cf v 1 1) G8 om 25 (cf v 1 19) — [a]) K4 आर्ये (for आर्य) K4 रस्यति, D2 सज्यते — [b]) B8 D5 D9 G5 M4 भूति(D9 ति)कर्मणि B8 युज्यते (for कुर्वते) — [c]) D5 हेतु (for हित) T1 G1 5 M transp च and न T G1 4 5 अभ्यसूयते, M अप्यसूयते — [d]) D9 S (except T2 G2, G8 om) पुरुषर्षभ (D9 भा)

26 Dn2 missing (cf v 1 1) B2 G8 om 26 (cf v 1 19) — [a]) K (K8 missing) आत्मसन्माने S (except T2 G2, G8 om) न प्रहृष्यति समाने — [b]) K1 D3 4 M2 अपमानेन (K1 ने च), K2 4 5 D8 G4 अवमाने च (for अवमानेन) K (K8 missing) कुप्यति (for तप्यते) D6 न तप्यते परोदये — [c]) K4 D1 G1 4 गगा (for गाङ्गो)

27 Dn2 missing (cf v 1 1) B4 G2 om 27–28 M transp 27 and 28 — [a]) S (except T2, G2 om) मनोज्ञ, Cs तत्त्वज्ञ (as in text) Cn cites तत्त्व — [d]) S (except T2, G2 om) स वै (for नर) — After 27, T1 G1 reads 39

28 Dn2 missing (cf v 1 1) B4 G2 8 om 28 (cf v 1 27) M transp 27 and 28 — [ab]) K2 B2 5 D5 ऊहावान्, D8 ज्ञानवान्, Ca ऊह (as in text) Cd n s cite ऊह D6 प्रवृत्तिमान्निमित्तज्ञो ज्ञुद्धतामनुभाववान् — [c]) S (except T2, G2 8 om) शुद्धवाक्यस्य (G1 4 श्र) (for आशु ग्रन्थस्य) K1 D2–4 8 य (for च) — [d]) K2 4 5 B (B1 missing) Dn1 D5 D1 5–7 9 10 T2 य स, D8 स च (for स वै)

29 Dn2 missing (cf v 1 1) Dn1 om 29 — [a]) D3 4 शास्त्र, Ca d s श्रुत (as in text) K1 चैव (for यस्य) — [b]) D2 यस्य (for चैव) — [d]) D8 D9

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ३६
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८ C 5 1009 B 5 33 39 K 5 33 47

लभेत्तु (for लभेत) — After 29, G3 4 M1 read 39

31 Dn2 missing (cf v l 1) — a) Ca स्वमन्न (for स्वमर्थं) D2 स (for य) — b) Ca परान्न, Cd s परार्थं (as in text) ❀Ca परार्थमिति असम्यक् ।❀ D1 अभुधावति, G4 उपतिष्ठति — d) T1 G1 5 स (for च) T1 G1 इहोच्यते, G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते) K1 2 4 तमाहुर्मूढलक्षण, D2 य स मूढतमो नर — After 31, D8 ins

172* य प्राप्य मानुष जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु सजते मूढस्तमारूढच्युत विदु ।

On the other hand K4 ins 173* after 31

32 Dn2 missing (cf v l 1) K4 om 32–34 — a) G4 M1 3 4 अकामा, Ca as in text G3 य कामयते (for कामयति य) — b) G3 4 M1 3 4 कामयाना K5 B (B1 missing) D (except D1 2) T2 G2 3 परित्यजेत् (G3 जन्) (for परिद्विषन्) — T2 om 32^{d}–34^{c} — d) = 33^{d}, 38^{d} K1 2 5 लक्षण (for चेतसम्)

33 Dn2 missing (cf v l 1) K4 T2 om 33 (cf v l 32) K2 reads 33 after 35 — 33^{ab} = Pañcatantra (ed Kosegarten) 3 231^{ab} — b) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात् — d) K1 2 5 D8 मूढलक्षण

34 Dn2 missing (cf v l 1) K4 om 34 (cf v l 32), T2 om 34^{abc} — a) Ca cites सेव्यानि — b) K2 D8 Ca विचिकित्सति — c) D9 क्षिप्रार्थी, G5 क्षिप्रस्य, Cd s as in text — d) K1 2 तमाहुर्मूढलक्षण, S (except T2 G2) मूढो भरतसत्तम — B (B1 missing) D (except D1, Dn2 missing) T2 ins after 34 K4 (which om 32–34) ins after 31

173* श्राद्ध पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्र न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and देवताश्च (for दैव) D2 अपि, D3 4 च (for न) D2-4 न, T2 वा (for च) — (L 2) D2-5 8 9 T2 भजते (for लभते) Ds2 D2 10 मूढचेतस (D2 न)]

35 35^{ab} = (var) Hitopades'a 2 45 — Dn2 resumes ! — a) G3 4 M सप्रविशेत् (for प्रविशति) — b) Ds2 प्रविष्टो (for अपृष्टो) — c) K1 D2 T1 G5 विश्वसिति T1 G M अप्रशातेषु, Ca d अप्रमत्तेषु (as in text) B (B1 missing) Dn Ds D3–10 T2 अविश्वस्ते विश्वसिति (Ds1 D8 सति, T2 सीत), D1 विश्वसेद्य प्रमत्तेषु — d) K2 नराधिप (for धम) — After 35, K2 reads 33

36 a) K1 2 4 D1 6 8 G2 परान्, Dn2 एव (for पर) — c) D1 यस्तु, D8 यच्च K1 2 कुप्यति (for क्रुध्य) B (B1 missing) D (except D1–4 8) T2 अनीशान, G3 अशक्त सन् M नीच सन् (for अनीश सन्) — d) D1 वै, G4 तु (for च) K1 4 मूढ सदा, T1 G (except G2) मूढतर D3 4 नृप (for नर) K2 मूढचेता नराधिप

37 a) G5 वव (for बल) D8 अज्ञात्वा, G5 आस्थाय (for अज्ञाय) — b) Dn1 Ds D3 4 8 T G (except G3) M5 परिवर्जित — c) D1 वै काम, Ca d s नैष्कर्म्यात् (as in text) S (except T2 G2) असाध्य कर्म य कुर्यात् — d) D7 स (for इह)

38 G2 om 38–39 — a) D3 4 G3 अशिष्यान्, Ca d अशिष्य (as in text) — b) D1 न (for च) D1 शिष्य, Ca d s शून्य (as in text) T1 2 (before corr as in text) G (G2 om) M1 (*sup lin* as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4 5 M1 °ष्य) न शास्ति च (T2

C 5 1010 B. 5 3 40 K. 5 33 37 अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते) — ^{c}) Dn1 कमर्थं, Dn2 कदर्पं, G5 कातर्यं, all comm कदर्यं (as in text) Ds2 प्रसते (for भजते) K2 Ds D9 T1 G (G2 om) तु (for च) — K4 om from 38^{d} up to वासश्च in 40^{b} — ^{d}) G5 विदुर् (for आहुर्) K1 2 मूढलक्षण, D8 मूढचेतन

39 K4 G2 om 39 (cf v l 38) T1 G1 read 39 after 27, G3 4 M1, after 29 — ^{b}) K2 D1 2 8 T G1 4 च (for वा) — ^{d}) G5 य पडित इहोच्यते

40 K4 om up to वासश्च (cf v l 38) — ^{b}) K2 5 (*sup lin* as in text) धत्ते, Ca वस्ते (as in text) K1 सु- (for च) — ^{c}) K1 अस (for योऽस) G5 Ca भूते° (for भृत्ये°) — ^{d}) K2 (m as in text) पुमान्, G3 स्मृत (for तत)

41 ^{b}) D9 G3-5 M1 3 5 महाजना , Ca as in text — ^{c}) S (except T2 G1 2) तत्र मुच्यते (T1 लुप्यते), Ca विप्र° (as in text) — ^{d}) K2 B2 पापेन, Ca दोषेण (as in text)

42 =(var) Pañcatantra 1 219, =(var) Śārṅgadharapaddhati 1355, =(var) Śukasaptati (*text simpl*), ed R Schmidt (Leipzig 1893), p 101 — ^{a}) G5 द्वि (for न) — ^{b}) G2 धनुर्भृता, G3 M (except M1) महेषुणा — ^{d}) D2 हति (for हन्याद्)

43 D6 om 43 G4 transp 43 and 44 — ^{a}) S (except T2) द्वौ, Ca d s द्वे (as in text) — ^{b}) K1 2 4 Dn1 D1-4 7 8 G5 वशीकुरु, Ca वशे कुरु (as in text) — ^{c}) G4 हित्वा, Ca d जित्वा (as in text) B1 D2 T विजित्वा, Ca विदि (as in text)

44 G4 transp 43 and 44 — ^{a}) T1 G विषधरो — ^{b}) K2 शितेन (for शस्त्रेण), and (before corr) एकेन (for एकश्च) — ^{c}) Ds D9 राज्य (for राष्ट्र) — ^{d}) K1 5 (orig) मन्त्रनिश्रव , K2 4 5 (*inf lin*) निश्रय , B (B1 missing) Dn D2-7 10 T2 (before corr as in text) G2 Ca s विस्रव , D1 निस्रव , D8 विश्रव , T1 °विश्रव

45 =(var) Pañcatantra 5 88 — ^{b}) D2-4 7 स्वार्थान्, T1 G1-4 चार्थं, G5 शास्त्र (for चार्थान्) — ^{d}) S (mostly) जाग्रियात्

46 ^{ab}) D1 अद्वितीयस्य (for °तीय तद्) K2 D8 transp तत् and यत् K4 Dn1 Ds D9 बुध्यते, Ca d as in text — ^{c}) T1 G1 सयान, G3 सधान (for सोपानं).

47 =(var) B 12 160 34 — ^{a}) G2 क्षमावतो- — ^{b}) K (K3 missing) B2 3 5 Dn Ds D2-10 T2 G2 उपपद्यते, D1 एव लभ्यते (for लभ्यते) — After 47, N (K3 B1 missing) T2 G1 2 ins

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्य क्षमा हि परम बलम् ।

[K (K3 missing) D1 G2 अपि (for अस्य) D5 6 T2 धन (for बलम्) G2 क्षमया हि पर बलम्]

D2 (marg) 3 4 7 10 T2 G1 cont

175* क्षमा गुणो ह्यशक्ताना शक्ताना भूषण क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया कि न साध्यते ।
शान्तिखड्ग करे यस्य किं करिष्यति दुर्जन ।
अतृणे पतितो वह्नि स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L 3) D10 transp कि करिष्यति and दुर्जन]

D2 (marg) 3 4 7 10 (marg) T2 G1 cont K (K3 missing) B (B1 missing) Dn Ds D1 5 6 8 9 G2 ins after 174*

176* अक्षमावान्पर दोषैरात्मान चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca d s ! — (L 1) K (K3 missing) B2 4 D2-4 G1 2 चापि, D1 अपि (for चैव) G2 वर्ज° (for योज°)]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा ॥ ५०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५ C 5 1032 B 5 33 62 K. 5 ३३. ६७

48 [c]) B_{8} Dn D_{8} $D_{3-7\ 9\ 10}$ T_{2} तृप्ति , D_{8} T_{1} G (except G_{2}) M तुष्टि (for हृष्टि)

49 =(var) C 2 1958, 12 665, 2049, 13 2180 — [b]) D_{1} $G_{1\ 5}$ M (except M_{2}) सर्पौ Dn_{2} D_{1} S (except T_{2} G_{2}) बिलशयाविव, D_{7} शयानि च — [c]) K_{2} om च K_{4} विरोद्धत, B_{3} अवियोद्धार, B_{5} Ds_{2} $D_{5-7\ 9}$ S (except T_{1}) अप्ययोद्धार, D_{1} अप्यरुधान (for अविरोद्धार) — After 49, D_{2} ins 180*, followed by 178* (cf v 1 54, 52) On the other hand, T_{1} $G_{1\ 4\ 5}$ ins after 49

177* पृथिव्या सागरान्ताया द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।,
followed by line 2 of 179* (cf v 1 52)

*50 [b]) $K_{2\ 5}$ Dn_{1} D_{7} विराजते, $D_{9\ 10}$ [ऽ]धिरोचते, S (except T_{2} G_{2}) महीयते, Cd s विरोचते (as in text) — [c]) T_{1} G (except G_{2}) M न ब्रूयात्, T_{2} (before corr as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्) Dn_{2} $D_{1\ 10}$ कचित् (for किं) — [d]) K_{1} $B_{2\ 4\ 5}$ Dn Ds_{1} $D_{5\ 6\ 9\ 10}$ T_{2} [ऽ]नर्चयंस्तथा, K_{4} B_{8} नार्चयंस्तथा, K_{5} $D_{3\ 4\ 7\ 8}$ नाश्र यस्तथा, D_{2} G_{2} [ऽ]नर्थयंस्तथा, T_{1} $G_{1\ 3-5}$ नार्थयेत च, M नार्थयीत च

51 [d]) D_{1} S (except G_{2}, T_{2} by corr) मूर्खा (D1 लोका) पूजितपूजका Cd cites लोक — After 51, D_{2} G_{2} ins 179* (cf v 1 52)

52 B_{4} om 52 — [b]) K (K_{3} missing) शरीरस्याव शोष(K_{1} षि)णौ, B (except B_{3}) Dn_{2} $D_{2-4\ 9}$ T G_{1} M_{1} (*sup lin*) Cs °परिशोषिणौ, D_{8} G_{2} परिशोषकौ — [cd]) M_{1} (*sup lin*) 2-4 both times यत् (for य) — $K_{2\ 4\ 5}$ $D_{8\ 10}$ ins after 52 K_{1}, after 54 $D_{2\ 7}$, after 180*

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत ।

[=(var) Pañcatantra 1 345 — (L 1) K_{5} D_{10} पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके) D_{8} भेदकौ (for भेदिनौ) — (L 2) D_{2} (marg *sec. m*) स्वामिना सम्प्रयुक्तश्च]

After the above, K_{4} D_{10} ins 180* (cf v 1 54) — K_{2} D_{10} ins after 53 K_{4}, after 180* K_{5} D_{8}, after 178* Dn D_{3-7} T_{2}, after 52 D_{2} G_{2} after 51 T_{1} $G_{1\ 4\ 5}$ (all four om line 1), after 49

179* द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
गृहस्थश्च निरारम्भ कार्यवाश्चैव भिक्षुक ।

[(L 1) Dn द्वावेव (for द्वाविमौ) — (L 2) T_{1} $G_{4\ 5}$ वै (for च) T_{1} $G_{4\ 5}$ सारम्भ (for कार्यवान्) D_{8} अथ (for एव) K_{2} कार्यारम्भश्च भिक्षुक]
— After the above, K_{5} D_{8} ins 180*

53 [a]) G_{5} लोके (for राजन्) — [b]) D_{1} सर्वस्य (for स्वर्ग) — [d]) K_{5} M_{4} प्रताप (for प्रदान) — After 53, K_{2} D_{10} ins 179*

54 =(var) C 12 798 — [a]) T_{1} G_{5} M_{1} (*sup lin*) न्यायार्जितस्य $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 6}$ T_{1} $G_{1\ 5}$ M_{1} (*sup lin*) वित्तस्य — [b]) K_{2} विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ) D_{1} T_{1} $G_{1\ 5}$ व्यति (for अति°) — After 54, K_{1} ins 178* — K_{2} Dn D_{3-7} T_{2} ins after 54 K_{4} D_{10}, after 178* K_{5} D_{8}, after 179* D_{2}, after 49

180* द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढा शिलाम् ।
धनवन्तमदातार दरिद्र चातपस्विनम् ।

[(L 1) Dn_{1} D_{5-7} T_{2} विनिक्षेप्यो (for निवे) $K_{2\ 4\ 5}$ D_{8} द्वावेवाप्सु प्रवेष्ट , D_{2} द्वाविमावप्सु नि क्षेप्यौ (for the prior half) $K_{2\ 4}$ D_{8} कठे, $D_{5\ 6}$ गाढ (for गले) $D_{5\ 6}$ गले (for दृढा) — (L 2) K_{4} $D_{3-5\ 7}$ T_{2} धनिन चाप्यदातार Cn cites अप्रदातार]
— After the above, $D_{2\ 7}$ ins 178*

55 [a]) D_{2} अन्यो, Cs np त्रयो (as in text) K_{5} B_{8} $D_{5\ 6}$ T_{2} Cn उपाया , D_{2} न्याय , Cd s np न्याया (as in text) — [b]) K_{2} किल भारत (for भरत) — [d]) K_{1} तत्व , $K_{2\ 4}$ D_{2} G_{2} Cd s वृत्त , D_{1} वृत्ति , $D_{3\ 4\ 7}$ $G_{1\ 3\ 5}$ M धर्म (for वेद)

56 =(var) Hitopadeśa 2 63, =(var) Śarn-

C 5.1088 B 5 33 63 K 5.33 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

---

gadharap 1366 — c) K2 यथावृत्त (for यथावत्तान्)

57 =1 77 22, =(var) Manu 8 416 — b) D1 भार्या दासास्तथा सुता — d) D1 7 S (except T1 G2) एते (for ते) — After 57, N (except K1 2 5 D1, K3 B1 missing) T ins

181* हरण च परस्वाना परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा क्षयावहा ।
त्रिविध नरकस्येद द्वार नाशनमात्मन ।
काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रय त्यजेत् ।
भक्त च भजमान च तवास्मीति च वादिनम् ।
त्रीनेताञ्शरण प्राप्तान्विषमेऽपि न सत्यजेत् ।
वरप्रदान राज्य च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षण कृच्छ्रात्त्रीणि चैक च तत्समम् ।

[(L 1) B2 4 5 D3 4 7 8 10 भिमर्षण, Ds2 भिदशन — (L 2) K4 D2 सुहृदा च, D3 4 शुश्रूषोश्च, T2 (by corr) विहितस्य (for सुहृदश्च) B2 4 Ds D5 6 8–10 T2 भयप्रदा (for क्षया) — (L 3–4) =Bhagavadgītā (Vulg) 16 21 K4 D3 4 एतत् (for इद) — After line 4, T1 reads 58 — K4 B5 Dn T1 read lines 5–6 after line 8 — (L 5–6) Om (hapl) in B4 D2 T1 विषमानपि न त्यज्येत् D3 4 °मेष्वपि न त्यजेत् — (L 8) Dn1 n2 (before corr) D3 4 7 कृत्वा, Cn कृच्छ्रात् (as above)]

58 T1 reads 58 after line 4 of 181* — a) K3 4 अपि, S (except T2 G2 M5) हि (for तु) — b) K1 2 5 D8 9 विद्यात्, Dn1 D4–4 जह्यात्, M4 (inf lin as in text) विद्वान् (for विद्यात्) — cd) D1 transp अल्पप्रज्ञै and न दीर्घसूत्रै D1 प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्) B3 Ds1 (sup lin) Cn s रभसै, Cd np sp अलसै (as in text) K1 Cd ap np अशनै°, Ds D6 9 अबलै°, Ca s चारणै° (as in text)

59 a) S (except T2) चत्वारस् (for चत्वारि) — b) D5 6 श्रेय (for श्रिया) K1 2 4 D2 G2 4 5 M1 अभियुक्तस्य (K2 m अवियुक्तस्य), M2–5 Cd भूतस्य (for जुष्टस्य) K1 मनुष्यधर्मे, Ds D9 G4 गृहस्थधर्मै (for गृहस्थधर्मे) — c) B2 T G1 (before corr) 2 3 5 M Cap श्रान्त°, D3 4 आर्त, G4 शान्त, Ca d s वृद्ध (as in text)

60 a) D9 G1 2 M5 °प्राज्ञ, T1 G5 M1–4 प्राज्ञ (for राज) — b) K3 श्रेयस्कानि, K5 B (B1 missing) Dn Ds D3–7 9 10 T2 M5 Ca s साद्यस्कानि, D1 यशस्यानि, G3 सदृशानि, G4 सद्यस्तानि, Cd as in text — d) T1 G5 एतानि, G3 तानि (for इमानि) G4 M (except M1) तानि वक्ष्यामि मे शृणु

61 a) Ds दैवताना (for देव°) Cn cites दैवता — b) K2 महात्मना (for च धीमताम्) — d) M3 5 विनाश (for श) M3–5 कर्मिणा (for कर्मणाम्) — After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbhakonam ed ins the foll stanza (which is noticed in the comm of Arj, but *not* found in our MSS !)

182* चत्वारि कर्माण्यभयकराणि
भय प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौन
मानेनाधीतमुत मानयज्ञ ॥
[=1 85 24, =(var) 5 35 38]

62 a) G3 पचैव तु (for पञ्चाग्नयो) G3 M मनुष्याणा — b) D1 समतत (for प्रयत्नत)

63 a) D8 9 G4 पूजयेल्लोके — b) T1 G1 4 5 चाप्नोति (for प्राप्नोति) G2 पुष्कल (for केवलम्) — c) K1 2 4 ब्राह्मणान्, S (except T2 G2) च भृत्यान्, Cs मनुष्यान् (as in text)

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७
अरक्षितार राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ६९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१ C 5 1059 B 5 33 8 K 5 33 91

---

64 c) Dn1 D3 अमित्रमित्र(D3 त्रा)मध्यस्था — d) S (except T2) उदा(T1 अथा)सीनोपजीविन

65 =(var) C 12 8782, =(var) Manu 2 99 — b) K1 2 स्यात् (for चेत्) — c) K2 D8 Cs क्षरति, T1 द्रवति, G4 द्रवते, G5 M स्रवते (for स्रवति) — d) D1 हरे, D2m 3 4 T2 गिरे, Ca s दृते (as in text) B3 4 D7 8 10 पात्रा (for पादा)

66 =Hitopades'a 1 25 — a) K1 एते (for दोषा) — b) D7 G3 हतव्या (for हात) K1 4 वृद्धिम्, K2 श्रेय (for भूतिम्) — c) D3 4 मान (for निद्रा) K2 मोह, K5 मान, D3 4 निद्रा, D7 मान, Cs तद्रा, Ca d तन्द्री (as in text) K1 तद्रा भय क्रोधनिद्रा

67 =(var) C 12 2090, =(var) Pañcatantra 3 71 — a) B3 मति (for षडि)

68 =(var) C 12 2091, =(var) Pañcatantra 3 72 — a) K1 B3 भर्तार (for राजान) — G2 om 68c–70b

69 G2 om 69 (cf v 1 68) — a) T1 G (G2 om) एते (for एव) G5 जीवता (for तु गुणा) — b) K2 Ds D9 G4 M कथ (for कदा) — c) K2 अहिंसा च (for अनालस्यम्) — K4 D1–7 T2 ins after 69 B Dn Ds D8–10, after 72 T1, after 70

183* षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गाव सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसगति ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्य पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिता शिष्या कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजनम् ।
नाव निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।
आरोग्यमानृण्यमविप्रवास
सद्भिर्मनुष्यै सह सप्रयोग ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवास
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।
ईर्षुर्घृणी न सतुष्ट' क्रोधनो नित्यशङ्कित ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदु खिता ।

[(L 1) Om in K4 D1 2 5 6 8 T2 मुहूर्तेन (for मुहूर्तम्) Ds जनपेक्षणात् (for अनवे) — (L 2) Ds वृषलसहति D7 विमलसगति — (L 3) D2 एतान् (for एते हि) T1 नर (for नित्य) D2 सर्वो (for पूर्वो) — (L 4) K4 D1 आचार्यान् Dn1 D3 4 6 7 T2 कृतकृत्या नरेश्वर — (L 5) K4 D1–4 6 T च (for तु) Dn1 D6 कृतार्थश्च Dn D8 (before corr) T1 2 (before corr as above) प्रयोजक, D8 (after corr) प्रयोजकान् — (L 6) B2 निर्गदा, T2 ह्यरोगा (for आतुरा) K4 B (except B3, B1 missing) Ds D8 10 चिकित्सकान् D2 चिकित्सकमनातुरा — (L 9) B5 सुप्र, Cs स्वप्र (as in text) Ds D10 अभीतिवास — (L 10) T1 एव (for जीव) — (L 11) =(var) Hitopades'a 1 19 Some MSS ईर्ष्यु Dn1 घृणि, Ds ग्रही, Cn घृणी (as above) K4 B6 D1–7 T2 त्वसतुष्ट, Dn1 असतुष्ट (for न सतुष्ट) — (L 12) K4 D2 दु खभाजना, D1 दु खजीविन (for नित्यदु'खिता)]
— K4 D1–7 T cont B Dn Ds D8 10 ins after 69

184* अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var) Hitopades'a Prastāvana 16 — (L 4) T1 षडेव (for षड् जीव) D7 सुखावहानि (for सुखानि राजन्) D10 तात (for राजन्)]

70 =C 3 13941 — G2 om 70ab (cf v 1 68) — b) K5 D5 अधि, B3 नानु°, Dn नाधि, G1 5 सोधि (for योऽधि) — c) G1 3 5 च (for स) S (except T2 G3, G4 damaged) न च, Ca कुतो (as in text) Cd s कृतानर्थै G5 आलस्यै, Ca अनर्थै (as in text) — After 70, T1 ins 183*

71 a) K1 G5 एते (for इमे) — b) K1 2 B3 4 T2 G पद्यते (for °लभ्यते) — c) N चौरा (for चोरा)

C 5 1060
B 5 33 85
K 5 33 92

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

---

72 K2 transp 72^{b} and 72^{d} — ^{b}) G3 यागशीलेषु (for यज) — ^{d}) Dn सुखिषु, T1 आर्तेषु, Cn मूर्खेषु (as in text)

73 ^{a}) M तथा (for सदा) — ^{b}) S (except T2 G2) विजिगीषुणा, Ca व्यसनोदया (as in text) — ^{c}) K1 D1 T1 वै (for यैर्) — ^{d}) G1 कृत्तमूला , Ca कृतमूला (as in text) K1 2 D1 2 हि, K4 D3 4 9 G2 अपि (for च) K5 इव द्रुमा , B (B1 missing) Dn Ds D5 6 8 10 T2 अपीश्वरा (for च पार्थिवा)

74 = Pañcatantra (Pūrnabhadra's recension) 1 158 — ^{b}) T1 G3 वाक्पारुष्यपचम (catalectic!), G5 वाक्यपारुष्यपचम — After 74, K (K3 missing) D2 7 read for the first time 5 35 4^{5}, all MSS (except K1) *repeating* it in its proper place (v l some MSS प्रीण° for दीप , and कुल चैव for च कौल्य च), cf v l 80 also

75 ^{b}) B2 4 भवति (for नरस्य) D1 हि विनश्यत (for विनशिष्यत) — ^{d}) B8 प्रबोध्यते, Ca d s विरु° (as in text)

76 ^{a}) M उपादत्ते (for चादत्ते) — ^{b}) B5 D3 4 जिघासते — ^{d}) K2 अधिगच्छति, Ds1 D1 अभिनदते

77 ^{a}) B2 4 5 D (except D5 6 10) G2 नैनान् (for नैतान्) G5 कृच्छ्रेषु, Ca d s कृत्ये (as in text) — ^{b}) K2 4 अप्यसूयति, B3 D1 5 6 T2 अभ्यसूयते — After 77^{ab}, K2 ins

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यासन्न पराभव ।

— ^{d}) K4 5 D8 बुध्वा, B (B1 missing) Dn2 Ds D2 5 10 T2 G2 बुध्येद्, G4 वाचा (for बुद्ध्या) K4 Ds1 D3 4 G3 4 बुध्या, K5 D8 चैव (for बुद्ध्वा) K1 5 Dn D5 6 10 T2 M2 विसर्जयेत्, K2 4 D1 3 4 7 G2 4 च वर्जयेत्

78 ^{a}) D3 4 9 एतानि (for इमानि) — ^{b}) B3 महास्थानानि, D1 रमणीयानि (for नव) Cs cites हर्षस्थानानि — ^{d}) T1 G (except G2) तथैव (for तान्येव) K2 D8 सुसुखान्युत (D8 नि च), K5 B2 4 5 Dn D7 9 10 स्वसुखान्यपि, D1 च सुखानि च, D2–4 सुमुखान्यपि

79 ^{a}) Dn2 सखिभिर्वै (for च सखिभि) Dn1 मित्रेण, D8 सुखिभि , Ca d सखिभि (as in text) — ^{b}) Dn1 D3 4 9 सुमहाश्च (for महाश्चैव) — ^{c}) K2 तनयैस्य (for पुत्रेण च)

80 ^{a}) M (except M5) तु (for च) D1 G3 M °लाभ , T1 °जात , Cs °लाप (as in text) — ^{b}) K1 B2–4 D2 10 G5 Ca स्वयूथ्येषु, K2 4 5 °पूज्येषु, Dn °यूथ्ये च, D1 प्रयुज्येषु, Cd स्वयूथेषु (as in text) B (B1 missing) D (except D1) T G1 2 4 Cs समुन्नति (for च सनति) Cd cites सनति — ^{c}) K1 2 4 अभिप्रेतार्थं लाभश्च Cd cites अभिप्रेतस्य — After 80, B (B1 missing) Dn Ds D1 3–6 8–10 T2 read for the first time 5 35 45, all MSS (except D1) *repeating* it in its proper place (v l some MSS प्रीण for दीप°) — In Ds D10, (this first occurrence of) 5 35 45 is followed by 5 35 46 also

81 ^{b}) K1 2 4 D1–4 7–9 Cnp पाच(K4 D1 3 पच) भौतिक, K5 Ds Cs np पच(K5 पाच)भूमिक, G2 पाच°, Ca d as in text ❀Cn पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीन पाठ उपेक्ष्य ।❀

82 ^{a}) T1 G1 3 5 M (except M5) धर्मान् (for धर्मं) — ^{d}) M transp श्रान्त and क्रुद्ध

83 Dn1 om 83 — ^{a}) K4 B3 D1 2 भीत , K5

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४
यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९० C 5. 1079 B 5. 33. 109 K 5. 33. 116

Dn2 Ds D3–6 8 10 T2 लुब्ध , G4 भीम (for भीरु) — b) K5 B2 4 5 D (except D1 2 7 9, Dn1 om) T2 भीत (for लुब्ध) — c) K5 B2 4 Dn2 Ds D5 6 8 10 T2 सर्वे (for भावे) — d) K4 Dn2 D1 2 5 S (except T1 G5) प्रसज्येत, Ds2 D9 प्रसह्येत, D3 4 प्रमाद्येत, D8 प्रसजेत

84 G2 om 84 — c) Ca असुरेन्द्राय — d) T1 G3 4 M1 वेदे, G1 चेद्, G5 वेद्, M (M1 *sup lin*) वादे (for चैव)

85 M5 om 85ab — a) G1 विजहाति (for प्रज) — b) Ca d प्रतिष्ठापयति — c) D2–4 विशेषवान्, G3 विशेषत , Ca d वित् (as in text) — d) K1 (before corr) प्रणाम (for प्रमाणम्)

86 b) K1 4 G5 विज्ञाय (for विज्ञात) D1 9 ददाति (for दधा) T1 G (except G2) दडान् — c) D1 G2 पात्र, T1 G1 3–5 M पथ्य, Ca d s मात्रा (as in text) B2 3 5 G2 यथा (for तथा) D9 क्षमा च देश, G4 पराक्रम च (for तथा क्षमा च) T G1 2 M1 3 4 क्षम (for क्षमा) D3 4 जानाति मात्रानुगम च देशे — d) D9 ईदृश (for ता°) K1 भजते (for जुषते) D3 4 समस्ता (for ग्रा)

87 a) K2 4 B3 T1 यो (T1 स) दुर्बल, D9 सुदुर्लभ (for सुदुर्बल) Dn Ds D2 5 6 9 G1 3 4 M5 किंचित् (for क°) — b) D2 युक्त्या, Ca d s युक्तो (as in text) K2 4 Dn1 D9 M (except M1) सेवति — c) K1 4 विक्रम (for °ग्रह) — d) D3 कालेन (for काले च) K1 वीर (for धीर)

88 b) K1(*inf lin*) 4 उत्थान, K1 (*orig*) Ds Ca d s उद्यान, D1 विद्वास, D9 यो योग (for उद्योग) K1 2 वा (for च) — c) K1 2 4 5 (*sup lin*) D (except D1–5 9) T2 महात्मा, B (B1 missing) यता (for जिता)

89 K5 om 89 — b) B2 4 5 Dn1 D2–4 6 8 10 T2 भिमर्षं, D5 °भिमर्षण, D7 वमर्शं, G2 भिमर्शन — c) S (except T G2) डम्भ (for दम्भ) K1 2 D1 G2 स्तेय (for स्तैन्य) — d) Dn च (for स) K2 स धन्य (for सदेव)

90 a) D1 transp न and सरम्भेण K2 4 सरभाद्, D9 सभ्रमेण (for सरम्भेण) T1 हरते, G1 आहरते (for आरभते) K5 (*sup lin*) B (B1 missing) Dn Ds D5 6 10 T2 त्रिवर्गं, D3 4 9 अर्थकृत्य, T1 G1 परार्थं, M अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्) — b) D1 अकारित , T G3 M1 2 नाकारित , G1 न चानृत, G2 M3–5 न कारित , G5 न कामत , Ca d s आकारित (as in text) B (B1 missing) Dn2 Ds D5 6 10 T2 तत्वम्, D1 7 S (except T2) सत्यम् (for तथ्यम्) — c) B2–4 Ds1 D1 5 6 10 T2 G2 मित्रार्थे, Ca d s np मात्राथे (as in text) K5 न मित्रार्थे रोचते विप्रवाद्, S (except T2 G2) न च स्त्रियोर्थे यतते विवाद — d) D3 4 9 न कोपित (for नापूजित) D1 स (for च) K2 अनीश (for अमूढ)

91 a) K5 D3 m Ca d s transp न and य B2. 4

C. 5 1080
B 5 33 110
K 5 33. 117

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किंचित्क्षमते विवादं
सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं
न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचि-
त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाञ्ज्ञातिधर्मा-
न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
प्रायश्चित्तं विविधाल्लोकवादान् ।

D1-4 7 S (except G2) च (for यो) G4 5 M4 अप्यसूयति, Ca d s अभ्य° (as in text) D2 य (for च) — b) K1 G3 (before corr) दुर्लभ , Cs दुर्बल (as in text) D1 8 प्रतिभाव्य, D3 (m as in text) 4 प्रातिभाष्य, G5 भव्य, Ca प्रतिभाव, Cd as in text G1 5 च याति (for करोति) D9 न दुर्बलोस्मीति करोत्यकार्यं — c) D2 अपि, Ca d s अति (as in text) D8 G2 Cd कच्चित्, Ca as in text D1 कुरुते, D6 8 क्षमते वै, Cs क्षमते (as in text) D5 नात्याहिते क्षमते वै विवाद, S (except T2 G2) न विग्रहाद्रोच(G4 द्याप)यते विवाद

92 B1 resumes from वेष (cf v l 1) — a) D2 G5 उद्धत D9 T2 (after corr) G5 दोष (for वेष) — b) K2 अति (for अपि) K4 हि, Cd वि (as in text) Dn G4 अन्यात्, M अन्य (for अन्यान्) — c) K4 D9 G2 कच्चित् K5 न मूर्छितोप्याह कटूनि किंचित् — d) G2 जनौघ (for जनोऽपि) K5 D1 2 7 अय, B8 Dn Ds D5 6 8 10 T2 हि (for ऽपि)

93 a) G3 चैनम् (for वैरम्) — b) K1 नातम्, K2 वास्तम्, S (except T2) शातिम्, Cd s नास्तम् (as in text) — c) G3 4 दुर्बलो (for दुर्गतो) K5 B D (except D1 2 8 9) S (except M1 2 4) अकार्यं, Ca d s मन्यु (as in text) — d) K1 नरस्य, K2 तदस्य (for तमार्यं) Dn1 आह (for आहुर्) K4 5 B Dn2 Ds D3-6 8 10 T आर्यां , Dn1 पूर्णं, D1 अग्रे, G2 आढ्य, M1 (*sup lin* as in text) 2-5 अर्थ्यं (for अग्र्यम्)

94 a) K2 य (for वै) D1 T G कुरुतेति (T1 ते तैः; G4 ते य) (for वै कुरुते) T2 मोद (for प्रहर्षं) — b) K5 B D (except D1 2 7) T1 (m as in text) 2 G1 5 प्रहृष्ट , Ca d प्रतीत (as in text) — c) K2 D8 G4 तु, D1 T2 G5 नु (for न) K2 B3 4 D7 10 G2 न ताप, °D8 प्रलाप, T2 (before corr) न पाप (for ऽनुताप) — d) K5 B D (except D1 9) T2 G1 2 स (for न) B D (except D1 7 9) T G2 कथ्यते (for कत्थते) K1 2 5 B2-4 Dn G5 सत्पुरुषार्थशील , G1 4 M सत्पुरुष सुशील

95 a) K1 2 4 B1 D1 3-5 ज्ञाति° (for जाति) — b) S (except T2 G3 4) बुभुत्सते, Cd s बुभूषते (as in text) D1 स (for य.) K4 5 B D (except D1) T2 स, Cs च (for तु) — c) K1 4 5 B D T2 G5 यत्र (for the first तत्र) K2 T1 G1 2 5 यत्र (for the second तत्र) B D (except D1) M1 (*sup lin* as in text) अभि (B4 D9 अपि) (for अधि°) — d) T1 राज्यस्य (for जनस्य)

96 ab) S (except T G1 2) डभ K1 transp मत्सर and पैशुन D8 (by corr , orig as in text) राज (for पाप) D9 M2 राजन् द्विष्ट, G3 4 राजद्वेष G5 परदाराभिमर्शं (for पैशुन पूगवैरम्) K2 गर्ववैर, D1 2 G3 पूर्वं , G4 °कृत्य, Cd s पूगवेरम् (as in text) — c) D1 अभि-, G2 अप-, M8 अवि (for अपि) — d) K1 S (except T2 G2 4) transp य and प्रज्ञावान् K2 अत्र धीर (for प्रधान)

97 a) K1 B2 4 5 Dn Ds D10 दान, D1 सम (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः
सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४ C 5 1098 B 5.33 123 K 5.33 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दमं°) B2 4 5 Dn D10 होम, D5 मोह (for शौच) S (except T2 G2 4) दैविक, Cd s दैवत (as in text) K2 मगलेज्या — b) B2 Dn D10 M2 प्रायश्चित्तान्, Cd as in text D2 S (except T2 G2) विविध वाद Cd s cite लोकवादान् — c) G4 वै (for य) K2 नैत्ति(read °त्यि)कानि, D5 नित्य, D8 मद (for नैत्य°) — d) G3 M3-5 दैवता (for देवता) K1 2 5 D1 2 5 6 8 (by corr) 9 G2 3 M धारयति, Ca d s राधयन्ति (as in text)

98 K5 transp 98 and 99 — a) K1 D5 D9 T1 G1 2 5 विवाद — b) K4 समैश्च, D8 सम (for समै) K2 B3 4 Dn2 D3 4 7 10 G2 5 कथा (for कथा) — d) K2 5 जिता, D1 नय G2 नरा (for नया) K2 5 सपत्ना, D1 सुनीत (for सुनीता)

99 K5 transp 98 and 99 — c) D1 मित्रेषु (for अमित्रेषु) D1 य, D5 6 9 T2 स्व (for सन्) — d) K2 4 D2 5 8 G1 5 प्रजहति, D9 प्रजयति (for प्रजहति)

100 a) K2 किंचित् (for यस्य) — b) D9 अन्य, Ca d अन्ये (as in text) D9 जन (for जना) D9 जानाति, Ca d जानन्ति (as in text) K1 5 G5 केचित्, K2 यस्य (for किंचित्) — c) K1 अपि, M3 4 न (for च) — d) D2 M2 नाल्प, D9 स्वार्थां (for स्वल्प) B Dn D5 D1 3-6 8 10 T2 G2 Ca d नाल्पोपि (for स्वल्पो न) K (K3 missing) D2 अप्यर्थ, D9 M तस्य (for नास्य) K2 B Dn D5 D3-6 8 10 T2 Ca s व्यवते, D7 बाध्यते (for व्यथते) K (K3 missing) D2 7 नास्य कश्चित्, D9 नापवाद (for कश्चिदर्थ)

101 a) M (except M3) स (for य) K2 सर्व-भूतोपशमे, Ca s as in text Cd cites प्रशमे — b) K5 B Dn D2-7 10 T2 G1 2 M2 मान, D9 मौन (for दान) K2 सुप्रभाव (for शुद्ध) — c) K2 4 5 B (except B3) D (except Dn1) T2 G1.4 M1 स ज्ञायते, M1 (*sup lin* as in text) 2-5 सशोभति, Ca d s सज्ञा (as in text) G3 अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रशस्त — d) K2 (before corr) प्रधान, D5 D8 प्रपन्न (for प्रसन्न)

102 a) B1 यथा (for य) G4 स्वय (for भृश) — b) K1 पर, K2 D2 9 पुर (for गुरु) D2 भवेत्पुन (for भवत्युत) K4 स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत, D1 S (except T2, G4 damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भव° — d) K2 4 (before corr) 5 B D (except D1 9) स (for स्व-)

103 b) G5 चैवेन्द्र (for पञ्चेन्द्र°) — c) K1 4 D1 2 G2 om एव D9 G4 transp वर्धिता and शिक्षिता

३४

C 5 1094
B 5 34 1
K 5 34 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १

त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २

पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-
न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुर उवाच ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४

तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६

— ^{d}) K4 D8 त्वद्- (for तव)

104 ^{a}) D9 राष्ट्र (for राज्य) — ^{b}) T1 G1 3 5 वर्धयस्व, M वर्तयस्व (for मोदमान) — ^{c}) K4 D2 (by corr, orig as in text) 5 9 देवताना (for देवाना) — ^{d}) K3 इत्थ (for त्व) K1 m 2 T2 (by corr) धर्षं, D7 10 G1 गर्हं, G3 क्रम°, Ca तर्कं (as in text)

Colophon K3 missing — *Major parvan* K2 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K1 4 5 Dn1 सजययान, B1 3 4 Dn2 D3–6 8 10 T G1 M प्र(D5 6 om प्र-)जागर, B2 सजयप्रजागर, B5 Ds G5 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7–9 G2 विदुरवाक्य (K4 °रवचन), D10 सजयागमने विदुरवाक्य, G1 M पडित(M5 सधित)लक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 32, K2 1 (of प्रजागरपर्वं?), D6 (*sec m*) 30, D7 8 S 33 (M 34) — *S'loka no* K2 111, K5 107, Dn2 119, D3 125

34

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15) G4 is missing and damaged in many places in this adhy, the variants in this MS are given wherever possible

1 ^{b}) K2 D1 3 4 6 7 9 श्रेयो यद्, S (except T2, G4 missing) यत्कृत्य (for यत्कार्यं) K2 इह (for अनु) — ^{d}) N (except K5 D1 2 7, K3 missing) T2 G3 ह्यसि (for शुचि)

2 G4 missing (cf v l 1) G5 om 2^{ab} — ^{a}) D9 त्व मा, T1 तस्माद्, G3 M तन् मा (G3 मा) — ^{b}) T1 G1 3 प्रज्ञातपूर्वस्त्व (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं) — ^{c}) T1 G1 5 तत्व, Ca d s पथ्य (as in text) — ^{d}) T1 G1 5 श्रेय पथ्य, all comm श्रेयस्कर (as in text) K2 तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै) G3 तथा (for तद्वै)

3 G4 missing (cf v l 1) — ^{a}) D2 5 पापशकी, Cd s as in text D9 अनुपृच्छन् Cs cites पश्यन् — ^{b}) Dn1 G3 5 M1 3 4 त्वा (for त्वा) S (except T2 G2, G4 missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेना त्मनाह) — ^{c}) K1 कच्चित्, K2 किंचित्, G3 त्व मे (for कवे) B1 2 5 Dn1 तदेतत् (for कवे तत्) T1 G (G4 damaged) तत्व (for सर्वं)

4 =(var) Pañcatantra 1 269 — G4 missing (cf v l 1) — After the ref, D3 ins

186* सुलभा पुरुषा राजन्सतत प्रियवादिन ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ।
[=5 37 14 (q v), Rām 6 16 21]

— ^{b}) S (except T2 G2, G4 damaged) प्रिय (for द्वेष्य) D9 वेतर, S (except T2 G2, G4 damaged) वाप्रिय (for वा प्रियम्) — ^{c}) D2 ब्रूया (for ब्रूयात्) D1 अपृष्ट कस्य न ब्रूयात्, S (except T2) नापृष्ट कस्यचि (M2 5 स्य त)द्ब्रूयात् — ^{d}) D1 यदि, T1 G1 य स, G2 3 यस्तु (for यस्य) K1 जय (for भवम्)

5 G4 missing (cf v l 1), G3 om 5^{a}–7^{b} — ^{b}) K1 5 Ds D1 2 5 7 8 10 Ca d s भाव, T1 2 (by corr) G1 2 5 शम, Cap भव (as in text) B3 4 Dn D3 4 हित यत्स्यात्, D9 यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्) — ^{c}) M वाच श्रेयस्करीं धर्म्यां — ^{d}) D9 त्व, M ता (for तत्)

6 G4 missing (cf v l 1) G3 om 6 (cf v l 5) — ^{b}) M बु(M4 *sup lin* यु)ध्येयुर् (for सिध्येयुर्)

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७ C 5 1110 B 5.34 17 K 5 34 17

T1 G1 5 अपि (for यानि) — ^{c}) K1 2 4 D1 2 G2 Ca d अनुपायेन युक्तानि, Dn2 T G1 5 M अनुता(Dn2 पा)पप्र युक्तानि, Cn as in text

7 G4 missing (cf v 1 1) G3 om 7^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) K2 सहित (for विहित) — ^{b}) D2–4 6 कर्मज (for कर्म यत्) B Dn Ds D8 10 यत्तु कर्म न सिध्यति — ^{c}) K2 G2 अपाययुक्त, T G1 3 5 उपाययुक्तो, Ca d उपाययुक्त (as in text) Cs cites उपाय — ^{d}) K4 transp न and तत्र

8 ^{a}) K5 B2–4 Dn Ds D5–7 10 T1 M (except M1) अपेक्षेत, D9 च सप्रेत्य (for अवेक्षेत) — ^{c}) D1 न, D9 प्र, G3 तु (for च) — ^{d}) D2 न चोद्वेग, S (except T2 G2, G4 damaged) सहसा न (for न वेगेन) Ca d cite वेगेन (as in text)

9 ^{a}) S (except T2 G2, G4 damaged) बधान् (for °बन्ध) — ^{b}) B Dn Ds D3–6 8–10 T2 G3 विपाक, Ca d s as in text — ^{c}) K2 आत्मवान् (for आत्मन) K1 2 4 T2 G2 आदौ (for एव) — ^{d}) D2–4 8 9 मानव (for वा न वा)

10 ^{b}) K2 transp तथा and क्षये — ^{c}) Some MSS. कोषे K2 दुर्गे, Ca d s दण्डे (as in text) — ^{d}) D9 राष्ट्रे (for राज्ये) K2 B3 Dn1 Ds2 D8 9 अवतिष्ठति (Dn1 Ds2 त), G4 अवशिष्यते, G5 पतिष्यति, Ca व्यवतिष्ठते, Cd as in text

11 K2 om 11 — ^{ab}) K1 च (for तु) K1 4 transp प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति) — ^{d}) D9 स राष्ट्र (for स राज्य) K5 D2 °तिष्ठति (for °गच्छति)

12 = Hitopadesa 3 109 — K2 transp 12 and 13 — ^{a}) D9 राष्ट्र (for राज्य) K2 Dn1 D3.4 9 एव (for एव)

13 K2 transp 12 and 13 — ^{b}) G4 आमिष (for आयसम्) — ^{c}) K5 Ds Cs ap रूपातिपाती, K5 (sup. lin) B Dn D3–7 T2 लोभाभिपा(B3 घा)ती, D8 (by corr) 9 10 G2 रसाभिलाषी (D9 G2 पाती), T1 G1 3 5 M अन्नाभिलाषी, G4 रूपाभिलाषी, Ca d as in text (Cap लोभातिपाती) — ^{d}) Ds D3–6 अपेक्षते (for अवेक्षते)

14 = (var) Pañcatantra 4 23, 79, = (var) Śarngadharapaddhati 1308 — ^{ab}) K2 transp शक्य and ग्रस्य B2 transp ग्रस्य and ग्रस्त K1 4 5 D1 2 8 ग्रास, Ds2 m वस्तु, D9 यस्य, G4 ग्रस्त (for ग्रस्य) D10 G2 5 परिणमेत (for णमेच्च) Ca d cite परिणमेत् — After 14^{ab}, D1 reads 19–20 — ^{c}) D3.4 9 G3 4 स्यात्, M च (for यत्) — ^{d}) K5 B (except B3) Dn2 D3–7 10 T2 Ca तदाद्य, Ds तदाज्य, G3 तथाद्य Cd cites अद्य T1 तदद्य स्यादभीप्सित, G5 तदद्यादभीप्सया (sic), M यत्तदद्यमभीप्सया

15 ^{b}) K1 G2 विचिनोति, B3 उपचि° (for प्रचि) — ^{c}) S (except T2, G4 damaged) तेषां (for तेभ्यो) — ^{d}) B1 3 तस्य, D2 चैव (for चास्य) D2 प्रणश्यति (for विन)

16 ^{a}) D1 उपाधत्ते, D2 समादत्ते — ^{d}) S (except T2 G2) बीज (for बीजात्) T1 G1 3 4 M1 2 फलात् (for फल)

17 ^{c}) S (except T2 G3 4) अर्थं (for अर्थान्) — ^{d}) G5 विहित सदा (for अविहिंसया)

C 5 1111
B 5 34 18
K 5 34 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

---

18 ^{a}) K_1m पुष्पमादौ, Dn_2 T_1 (also as in text) $G_{2\ 3}$ पुष्प फल $D_{2\ 9}$ विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत) — ^{b}) G_3 M वि(G_3 तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्)

19 19^{ab} = C 3 2342^{ab} — D_1 reads 19–20 after 14^{ab} — ^{c}) K_4 D_9 S (except T $G_{2\ 3}$) प्रेक्ष्य (for °चिन्त्य) — ^{d}) D_6 G_3 धीर (G_3 वीर) कुर्वीत वा न वा, Cs as in text

20 D_1 reads 19–20 after 14^{ab} — ^{a}) B_1 अनवद्या (for अनारभ्या) — ^{b}) G_3 कृत्वा, M कृत्य, Ca d s नित्य (as in text) $K_{2\ 4}$ D_7 तथाकृता, G_3 तथापरे, G_5 तथैव च, Ca d s तथागता (as in text) — ^{c}) B D (except $D_{1\ 9}$) T_2 G_3 हि (for ऽपि) — ^{d}) D_1 भवत्येष (for भवेद्येषु) — After 20, Dn (for the first time) reads 5 38 29, and Ds $D_{2-4\ 7\ 8\ 10}$ (all first time) read 5 38 29^{cd} only On the other hand, S (except G_2) ins after 20

187* अनर्थं चैव निरतमर्थं चैव पराङ्मुखम् ।,

and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5 38 29 as follows

T_1 $G_{1\ 5}$ 187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)
T_2 187*, 29^{abcd}
G_3 187*, 29^{cd}
G_4 187*, 29^{ab}
$M_{1\ 2}$ 187*, 29^{cd}, 29^{ab}
$M_{3\ 5}$ 187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated)

21 ^{a}) D_1 T_1 G (except G_2) कश्चित् (for कांश्चित्) T_1 $G_{1\ 5}$ महाप्राज्ञो (for नर प्राज्ञो) — ^{b}) $D_{3\ 4}$ लघूपायान्, T_1 G_1 M यत्नान्, $G_{3\ 4}$ युक्तान्, G_5 मूल $B_{2\ 4}$ महोदयान्, G_5 महोदय — ^{d}) D_1 विधूयति, $G_{1\ 5}$ दीर्घं°, G_4 M_5 विस्म° (for विघ्न°)

22 ^{a}) K_5 B_5 D (except Dn $D_{1\ 2\ 6}$) T $G_{1\ 3\ 4}$ ऋजु, Cd s as in text Ds सर्वत्र (for य सर्वं) — ^{b}) K_1 D_{3-6} T_2 प्र, Cs as in text — ^{c}) K_4 अधि- (for अपि) K_2 त तूर्णीं, Cd तूष्णीक (as in text) — ^{d}) Ds अपि रज्यति, D_2 अनुरक्षति, Cd as in text K_2 वै (for त) — After 22, B D (except $D_{1\ 7\ 9}$) T_2 ins

188* सुपुष्पित स्यादफल फलित स्याद्दुरारुह ।
अपक्व पक्वसकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[=(var) Ādi App I, No 81, line 137f, =(var) C 12 5277^{cd}–5278^{ab} — (L 1) $B_{2\ 4\ 5}$ Ds $D_{8\ 10}$ पुष्पित स्यादफलित (for the prior half) Cn सफल सन् (for फलित स्यात्) — (L 2) $B_{4\ 5}$ सदृशो (for °सकाशो) B (except B_3) $D_{2-6\ 8}$ T_2 च (for तु) B_1 सीदेत (for शीर्येत), and कस्य° (for कर्हि)]

23 =(var) Śārngadharapaddhati 1394 — ^{ab}) K_2 transp चक्षुषा and कर्मणा — ^{c}) B D (except D_2) T_2 G_2 transp लोक and य K_4 लोके, Ca d लोक (as in text) — ^{d}) K_2 (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति, M तस्य ($M_{1\ 2}$ ततो) लोक प्रसीदति

24 ^{a}) K_2 यतस् (for यस्मात्) K_4 D_9 M त्रसति — ^{d}) K_4 Ds D_1 T_1 $G_{1\ 2}$ transp लब्ध्वा and स

25 ^{b}) T_1 $G_{1\ 2}$ प्राप्यापि, $G_{3\ 5}$ लब्ध्वा च (G_5 अपि) G_4 लब्धवान् (for प्राप्तवान्) K_5 Dn D_6 M कर्मणा (for तेजसा) — ^{c}) Ds वज्र (for अभ्र) T_1 G_1 अभ्येत्य (for आसाद्य) — ^{d}) B_4 Ds D_1 अनयस्थित, G_4 अपथे स्थित, Cd s अनये स्थित (as in text)

26 ^{b}) D_1 आत्मन (for आदित) — ^{d}) Dn_2 $D_{1\ 6\ 8}$ G_5 भूति(D_1 °मि)वर्धिनी, Ds_2 D_9 $G_{3\ 4}$ भूरिवर्धनी,

27 ^{b}) $D_{3-6\ 8}$ T G (except G_2) om च — ^{c}) $K_{1\ 4}$ B_3 $D_{3\ 4}$ चेष्टते, D_9 °चरते, Ca d s वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूला श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि सुधिया सुकृतानि ततस्ततः ।
संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां विनयन्त्यपि ॥ ३३
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नत दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ३४
एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८ C 5.1103 B 5 34 40 K 5.34 41

---

text) — d) K2 अन्नावाहितचर्मवत्

28 a) G3 M transp यत्न and क्रियते B2 D8 4 कर्तव्य (for क्रियते) — B2 om 28bc — b) B (B2 om) D (except D1 2 7 9) T G परराष्ट्रविमर्दने — d) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे

29 a) K1 D1 2 7 9 S (except T2 G3, G4 damaged) राष्ट्र (for राज्य) K2 (by corr , orig as in text) विद्येत, D8 विदित, T2 वीक्षेत — After 29, G5 repeats 25 with v l [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्), and अनवस्थित (for अनर्थे स्थित)]

30 b) K2 B (except B1) Dn D5 6 10 T2 जल्पत , Ca d s सर्पत (as in text) T1 G (except G2) बालादपि सुभाषित — d) S (except G2, T2 by corr , orig as in text) पासुभ्य (for अश्मभ्य)

31 a) Ds D1 अव्याहृ(D1 हि)तानि B Dn Ds D5 6 10 T2 सूक्तानि (B1 सुमत), T1 G (except G2) M महता (for सुधिया) — b) M सुमतानि (for सुकृ) — c) K4 विचिन्वन्, Cd s as in text Ds1 D1 वीर (for धीर) — d) K1 2 D8 शलाहारी, K5 G2 4 5 M सला , Ds शिलाहार , Ca d s as in text K1 2 5 D8 शल, G2 4 5 M सल, Ca d s as in text

32 =(var) Pañcatantra 3 64, =(var) Śarṅgadharapaddhati 1448, =(var) Vikramacarita (ed F Edgerton) SR 8 1 and JR 8 2 — a) K2 5 गाव पश्यति गधेन — b) K5 शास्त्रै (for वेदै) K2 Ds D10 वाडवा , K5 D1 पडिता , D8 4 च द्विजा (for ब्राह्मणा) — d) G3 सर्वजतव (for इतरे जना)

33 =C 12 2503 — b) T1 G1 दुर्दुघा, Ca d दुर्दुहा (as in text) — c) Dn D8 अथ वा (for अथ या) T1 G1 3 5 सुदुघा D1 गाव, D2 7 S (except T2 G1) भवति (for राजन्) — d) T1 G (except G2) transp नैव and ता K (K3 missing) D2 9 विनि(D9 प्र)युजते, Dn Ds D3–8 10 वितुदत्यपि D1 नैव तद्धि नियुज्यते

34 =(var) C 12 2504 — a) T G (except G2) प्रणमते, Cd as in text — b) T1 G1 3–5 M उत (for अपि) K1 2 4 D1–4 7–9 T2 G2 न तत्सतापमर्हति — c) G2 न तद्, G3 नते, M नमेद्, Ca d नत (as in text) D9 यत्स्वय सनमेद्दारु, T1 G1 4 यत्स्वय नमते दारु — d) K1 4 5 Dn D3 4 7 8 T2 न तत्सता(K4 हा)पय-त्यपि, S (except G2, G4 damaged) M न तत्सनामयेद्बुध

35 a) K (K3 missing) D2 G1 (before corr) 4 5 वीर , D9 धीमान्, G3 राजन् (for धीर) — b) K (K3 missing) D8 प्रणमेत, D9 यो नमेत (for सन) — c) K2 B8 प्रणमति — d) D2 यो नमेत (for नमते यो)

36 b) K2 अमात्य , K5 D (except D1 2 9) T2 G1 (after corr) Cap मत्रि , T1 G1 (before corr) भृत , Ca d s मित्र (as in text) — c) T2 G3 4 M transp पतय and बाधवा G5 तथा वै (for पतयो) T1 G1 देवता , G5 पतय , Ca d बान्धवा (as in text)

37 b) K5 S (except T2 G4 5) अभ्यासेन, Ca d s योगेन (as in text) — c) K4 (*sup lin*) लज्जया, Ds2 मृगया, Ca d s मृजया (as in text) — d) D1 शीलेन, T1 वृद्धेन (for वृत्तेन)

38 b) S (except T2 G2) रक्षेत् (for रक्षति) S अनुक्रमात्, Ca d अनुक्रम (as in text) Cs cites अनुक्रमण — c) K5 B D (except D9) T2 G1 2 Cs अभी

C 5 1111 B 5 34 18 K 5 34 18 पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

---

18 a) K1m पुष्पमादौ, Dn2 T1 (also as in text) G2 3 पुष्प फल D2 9 विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत) — b) G3 M वि(G3 तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्)

19 19^{ab} = C 3 2342^{ab} — D1 reads 19–20 after 14^{ab} — c) K4 D9 S (except T G2 3) प्रेक्ष्य (for °चिन्त्य) — d) D6 G3 धीर (G3 वीर) कुर्वीत वा न वा, Cs as in text

20 D1 reads 19–20 after 14^{ab} — a) B1 अनवद्या (for अनारभ्या) — b) G3 कृत्वा, M कृत्य, Ca d s नित्य (as in text) K2 4 D7 तथाकृता, G3 तथापरे, G5 तथैव च, Ca d s तथागता (as in text) — c) B D (except D1 9) T2 G3 हि (for ऽपि) — d) D1 भवत्येष (for भवेद्येषु) — After 20, Dn (for the first time) reads 5 38 29, and Ds D2–4 7 8 10 (all first time) read 5 38 29^{cd} only On the other hand, S (except G2) ins after 20

187* अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।,

and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5 38 29 as follows

T1 G1 5 187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)
T2 187*, 29^{abcd}
G3 187*, 29^{cd}
G4 187*, 29^{ab}
M1 2 187*, 29^{cd}, 29^{ab}
M3 5 187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated)

21 a) D1 T1 G (except G2) कश्चित् (for कांश्चित्) T1 G1 5 महाप्राज्ञो (for नर प्राज्ञो) — b) D3 4 लघूपायान्, T1 G1 M यत्नान्, G3 4 °युक्तान्, G5 मूल B2 4 महोदयान्, G5 महोदय — d) D1 विधूयति, G1 5 दीर्घं°, G4 M5 विस्म° (for विघ्न°)

22 a) K5 B5 D (except Dn D1 2 6) T G1 3 4 ऋजु, Cd s as in text Ds सर्वत्र (for य सर्वं) — b) K1 D3–6 T2 प्र, Cs as in text — c) K4 अधि (for अपि) K2 त तूष्णीं, Cd तूष्णीक (as in text) — d) Ds अपि रज्यति, D2 अनुरक्षति, Cd as in text K2 वै (for त) — After 22, B D (except D1 7 9) T2 ins

188* सुपुष्पित स्यादफल फलित स्याद्दुरारुह ।
अपक्व पक्वसकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[=(var) Ādi App I, No 81, line 137 f, =(var) C 12 5277^{cd}–5278^{ab} — (L 1) B2 4 5 Ds D8 10 पुष्पित स्यादफलित (for the prior half) Cn सफल सन् (for फलित स्यात्) — (L 2) B4 5 °सदृशो (for °सकाशो) B (except B3) D2–6 8 T2 च (for तु) B1 सीदेत (for शीर्येत), and कस्य° (for कर्हि)]

23 =(var) Śarngadharapaddhati 1394 — ab) K2 transp चक्षुषा and कर्मणा — c) B D (except D2) T2 G2 transp लोक and य K4 लोके, Ca d लोक (as in text) — d) K2 (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति, M तस्य (M1 2 ततो) लोक प्रसीदति

24 a) K2 यतस् (for यस्मात्) K4 D9 M त्रसति — d) K4 Ds D1 T1 G1 2 transp लब्ध्वा and स

25 b) T1 G1 2 प्राप्यापि, G3 5 लब्ध्वा च (G5 अपि) G4 लब्धवान् (for प्राप्तवान्) K3 Dn D6 M कर्मणा (for तेजसा) — c) Ds वज्र (for अभ्र) T1 G1 अभ्येत्य (for आसाद्य) — d) B4 Ds D1 अनयस्थित, G4 अपथे स्थित, Cd s अनये स्थित (as in text)

26 b) D1 आत्मन (for आदित) — d) Dn2 D1 6 8 G5 भूति(D1 °मि)वर्धिनी, Ds2 D9 G3 4 भूरिवर्धनी,

27 b) D3–6 8 T G (except G2) om च — c) K1 4 B3 D3 4 °चेष्टते, D9 °चरते, Ca d s वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३३
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ३४
एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८ C 5 1103 B 5 34 40 K 5 34 41

text) — d) K2 अन्नावाहितचर्मवत्

28 a) G3 M transp यत्न and क्रियते B2 D8 4 कर्तव्य (for क्रियते) — B2 om 28bc — b) B (B2 om) D (except D1 2 7 9) T G परराष्ट्रविमर्दने — d) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे

29 a) K1 D1 2 7 9 S (except T2 G3, G4 damaged) राष्ट्र (for राज्य) K2 (by corr, orig as in text) विद्येत, D2 विदित, T2 वीक्षेत — After 29, G5 repeats 25 with v l [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्), and अनवस्थित (for अनये स्थित)]

30 b) K2 B (except B1) Dn Ds 6 10 T2 °जल्पत, Ca d s °सर्पत (as in text) T1 G (except G2) बालादपि सुभाषित — d) S (except G2, T2 by corr, orig as in text) पांसुभ्य (for अश्मभ्य)

31 a) Ds D1 अव्याहृ(D1 हि)तानि B Dn Ds D5 6 10 T2 सूक्तानि (B1 सुमत), T1 G (except G2) M महता (for सुधिया) — b) M सुमतानि (for सुकृ) — c) K4 विचिन्वन्, Cd s as in text Ds1 D1 वीर (for धीर) — d) K1 2 D8 शलाहारी, K5 G2 4 5 M सला, Ds शिलाहार, Ca d s as in text K1 2 5 D8 शल, G2 4 5 M सल, Ca d s as in text

32 =(var) Pañcatantra 3 64, =(var) Śarṅgadharapaddhati 1448, =(var) Vikramacarita (ed F Edgerton) SR 8 1 and JR 8 2 — a) K2 5 गाव पश्यति गधेन — b) K5 शास्त्रै (for वेदै) K2 Ds D10 वाडवा, K5 D1 पडिता, D8 4 च द्विजा (for ब्राह्मणा) — d) G3 सर्वजतव (for इतरे जना)

33 =C 12 2503 — b) T1 G1 दुर्दुघा, Ca d दुर्दुहा (as in text) — c) Dn D8 अथ वा (for अथ या) T1 G1 3 5 सुदुघा D1 गाव, D2 7 S (except T2 G1) भवति (for राजन्) — d) T1 G (except G2) transp नैव and ता K (K3 missing) D2 9 विनि(D9 प्र)युजते, Dn Ds D3-8 10 वितुदत्यपि D1 नैव तद्धि नियुज्यते

34 =(var) C 12 2504 — a) T G (except G2) प्रणमते, Cd as in text — b) T1 G1 3-5 M उत (for अपि) K1 2 4 D1-4 7-9 T2 G2 न तत्सतापमर्हति — c) G2 न तद्, G3 नते, M नमेद्, Ca d नत (as in text) D9 यत्स्वय सनमेद्दारु, T1 G1 4 यत्स्वय नमते दारु — d) K1 4 5 Dn D3 4 7 8 T2 न तत्सता(K4 °ह्ना)पयत्यपि, S (except G2, G4 damaged) M न तत्सनामयेद्बुध

35 a) K (K3 missing) D2 G1 (before corr) 4 5 वीर, D9 धीमान्, G3 राजन् (for धीर) — b) K (K3 missing) D8 प्रणमेत, D9 यो नमेत (for सन) — c) K2 B8 प्रणमति — d) D2 यो नमेत (for नमते यो)

36 b) K2 अमात्य, K5 D (except D1 2 9) T2 G1 (after corr) Cap मन्त्रि, T1 G1 (before corr) भृत, Ca d s मित्र (as in text) — c) T2 G3 4 M transp पतय and बाधवा G5 तथा वै (for पतयो) T1 G1 देवता, G5 पतय, Ca d बान्धवा (as in text)

37 b) K5 S (except T2 G4 5) अभ्यासेन, Ca d s योगेन (as in text) — c) K4 (*sup lin*) लज्जया, Ds2 मृगया, Ca d s मृजया (as in text) — d) D1 शीलेन, T1 वृद्धेन (for वृत्तेन)

38 b) S (except T2 G2) रक्षेत् (for रक्षति) S अनुक्रमात्, Ca d अनुक्रम (as in text) Cs cites अनुक्रमण — c) K5 B D (except D9) T2 G1 2 Cs अभी-

C. 5. 1134 B 5 34 41 K 5. 34 42 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किंचित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शन गाश्च (D7 T2 G1 व) — ^{d}) K1 2 4 D9 G2 रक्षेत् (for रक्ष्या) K (K3 missing) B1 5 Dn2 Ds2 D8 Cap कुचेलता, Dn1 कुलेन च, D9 G3 कुशीलता D1 2 स्त्रियो रक्ष्यत्यचेलता Ca d s cite अचेलता

39 ^{a}) B3 वृत्तिहीनस्य, D2 हीनवृत्ताना (for वृत्त) — ^{b}) K2 4 5 B2 4 Dn2 Ds2 D6 7 अतेषु, D1 S (except T2 G2) अन्येषु (for अन्त्येषु) S (except T2 G2–4) च (for हि) D10 अतावसायिजाताना

40 ^{a}) K2 ईर्ष्यालु, G3 5 यस्यैषा, G4 य रक्ष्य (for य ईर्ष्यु) K5 B D (except Dn2 Ds D5 8) T2 G2 ईर्षु, Cd s ईर्ष्यु (as in text) — ^{b}) K1 4 5 G4 transp रूपे and वीर्ये K1 4 D1 T1 G (G4 damaged) M1 (*sup lin*) कुलेन्वये (for कुला) — ^{c}) G4 शीले (for सुखे) D1 सत्कारे (for सत्कारे) K (K3 missing) Dn2 Ds D5 6 8 10 T G5 M1 2 सुखसौभाग्यसत्कारे (K1 °सत्कारे) — ^{d}) G3 M तस्य चाधिर्निरतर

41 ^{b}) D2 तु (for च) T1 G1 4 5 विसर्जे (for विवर्जे) — ^{d}) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्!

42 ^{c}) K1(by corr) 4 5 B (except B3) D (for D9 see below) T2 G2 transp एते and मदा K1 (orig) 2 D9 एते मदा मदाधाना — ^{d}) K1 त एव हि (for एत एव)

43 ^{a}) K5 प्रार्थिता, B3–5 Dn Ds D2–5 10 T2 भ्य (D10 प्य)र्चिता, D1 G5 ह्यर्थिता Cn cites अर्थिता — ^{b}) B D (except Dn2 D1 2 7 9) T2 क्वचित्कार्ये (for किंचित्कार्यं) — After 43^{ab}, B1 D5 6 T2 ins

189* तावन्न तस्य सुकृत किंचित्कार्यं कदाचन ।

— ^{d}) B1 D2 G3 इति, T1 G1 4.5 वापि, Ca d अपि (as in text)

44 ^{a}) S (except T2) एवात्मन, Ca s आत्मवता (as in text) D9 असत सतमात्मान — ^{b}) D9 ** सभा- वयत्युत — ^{cd}) D9 आत्मनो हि गति सत सत एव सता गति!

45 ^{a}) T1 G1 3 5 transp जिता and सभा D1 वसु, G4 शास्त्र (for वस्त्र) — ^{b}) K (K3 missing) B2 4 Dn D2–8 10 T2 G1 मि(K2 4 5 D7 G1 मृ)ष्टाशा, B1 3 5 धनाशा, Ds G2 सुखाशा, D1 सधना (for समाशा) — ^{d}) G4 अर्थ° (for शील)!

46 ^{b}) D2 3 9 तद्यदास्य, M तच्च यस्य (for °स्येह) K1 (after corr) न विद्यते, (before corr) न विदति (for प्रणश्यति) G4 तद्यस्य विप्रण — ^{d}) Ds2 D9 10 च (for the second न)

47 ^{b}) B1 D6 8 9 गोरसोत्तम, B3 गोरस पर, Ca as in text. — ^{c}) Hypermetric! K1 2 4 तैलप्राय, K5 B3–5 Dn T2(m as in text) G2 तैलोत्तर (Dn1 म), B1 2 तिलोत्तम (B2 र) (for लवणोत्तर)

48 ^{b}) B1 D8 4 9 जना (for सदा) — ^{d}) D2 सदा (for सा च) — K4 repeats 48 with v l [सपन्नरस (for °तर), and नत् (for क्षुत्)]

49 ^{a}) D9 गेहे, Ca लोके (as in text) — ^{c}) K5 D9 च (for तु) K2 काष्ठान्यपि हि जीर्यंते, B Dn Ds D2–8 10 T2 G1 जीर्यन्त्यपि हि (B1 Ds1 D8–8 T2 तु) काष्ठानि, G2 दरिद्राणा महाराज — ^{d}) D1 ह्यपि (for अपि) K4 T1 G1 2 5 काष्ठादि (K4 °नि), D1 काष्ठोपि, M काष्ठ च (for काष्ठ हि) M जीर्यति (for जीर्यंते) K2 B2–5 दरिद्राणा तथोदरे (K2 णा तु भारत), K5 G3 4 काष्ठमश्म च

C. 5. 1156 B 5. 34 62 K. 5. 34 63 धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।
जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७
निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ६८
अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

---

59 ^{a}) ❀Ca आद्यन्तमिति च पाठ ।❀ D_8 अर्थवत्, Ca d s अर्थंत (as in text) — ^{b}) $B_{1\,3\,5}$ D_{s2} D_7 अनर्थवत्, Ca d s as in text — ^{c}) M_{3-5} इन्द्रिय $K_{2\,5}$ D_7 G_2 प्रसृतै , K_4 B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ T_2 अजितै , T_1 $G_{1\,3-5}$ प्राकृत , Cd s प्रसृत (as in text) — ^{d}) T_1 G_1 स (for सु)

60 ^{c}) D_7 श्रीधनप्राणदारेभ्य , T_1 G (except G_2) $M_{1\,2}$ श्रीप्राणराष्ट्र , $M_{3\,4}$ धान्येभ्य — ^{d}) K (K_3 missing) सोवश (for क्षिप्र स), cf 54^{d} G_5 परिभूयते (for °हीयते)

61 ^{d}) D_9 G_2 (by corr) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि) $B_{1\,3}$ भ्रश्यतीह न सशय

62 ^{a}) K_2 आत्मनो मानमन्वि , D_2 G_3 आत्मान ह्या(G_3 आ)त्मनान्वि° — ^{b}) Ds यत , D_1 रत , T_1 G (except G_5) युतै , M हितै (for यतै) K (K_3 missing) आत्मानमवसादयेत् Ca cites 62^{a}, and Cd cites 62^{ab} as in text — 62^{cd} =(var) 1 67 7^{ab}, Gītā (Vulg) 6 5^{cd} — ^{c}) K_2 आत्मनो बधुरात्मैव , $K_{4\,5}$ B D (except D_{n2} $D_{1-4\,8}$) T_2 आत्मा ह्येवात्मनो बधु — ^{d}) M_{3-5} गति (for रिपु) $K_{2\,4\,5}$ G_2 रिपुरात्मैव चात्मन — After 62, $K_{4\,5}$ (om line 2) B ($B_{1\,3\,4}$ om line 2) D (D_2 marg , D_9 om line 1) T_2 ins

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जित ।
स एव नियतो बन्धु स एव नियतो रिपु ॥

[(L 1) =(var) Gīta (Vulg) 6 6^{ab} D_{n2} D_1 transp एव and आत्मा — (L 2) K_4 नियमो , Ds D_3 (by corr) $_{6\,9}$ अनियतो (for the second नियतो)]

63 =(var) 5 127 30 — ^{a}) K_2 (m as in text) छिद्राख्येण , Ca d s as in text D_{n1} च, Ds $G_{4\,5}$ एव, Ca n s इव (as in text) — ^{b}) $K_{1\,4}$ Dn Ds $D_{2\,3\,4}$ (by corr as in text) $_{7\,9\,10}$ G_2 Ca d s उरू, Cap उभौ (as in text) — ^{d}) T_1 $G_{1\,5}$ द्वौ (for तौ) Ds प्रदान, D_1 G_3 विज्ञान , Ca d as in text K_2 तौ ज्ञानमवलुपत

64 ^{a}) D_2 प्रसमीक्ष्य , Ca d s समवेक्ष्य (as in text) $K_{1\,2\,5}$ D_7 T_1 G_1 हि (for इह) — ^{b}) $D_{3\,4}$ सभा राज्ञोधि

65 ^{a}) G_3 पचाप्यतरजाञ्छत्रून् — ^{b}) G_4 विनिर्जित्य (for अविजित्य) B Dn $D_{3-6\,10}$ T_2 Ca p s मनोमथीन्, G_3 M मनीषयान्, Ca d as in text — ^{c}) G_3 जिगीषते K_2 विजिगीषति वै वाह्यान् — ^{d}) G_3 M आपदो, G_4 नृपांश्च (for रिपवो) G_4 $M_{3\,4}$ (*inf lin* as in text) अपि (for अभि) K_2 सोवशस्तैर्विजीयते

66 K_2 om 66–71 — ^{a}) $D_{2\,9}$ च (for हि) $B_{2\,4}$ Dn $D_{1\,5\,7\,8}$ महा (for दुरा) — ^{b}) K_1 वध्यकामा , B $D_{1\,3\,4\,6\,9}$ G_2 बध्यमाना , T_1 $G_{1\,5}$ वध्यते हि, M मुह्यमाना — ^{c}) K_1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्) — ^{d}) $K_{1\,4\,5}$ $D_{1\,2\,7}$ G_2 चित्तविभ्रमै , B (except B_4) Ds $D_{3-6\,10}$ T_2 राज्यविभ्रमे , T_1 $G_{1\,3-5}$ M °विच्युता

67 =(var) C 12 2797 — K_2 om 67 (cf v 1 66) — ^{b}) D_1 स्पृशति D_{n2} D_{10} T_1 G_3 $M_{2\,5}$ मित्रभावात्, D_9 अपि भारत (for मिश्र) — ^{c}) D_{n2} G_3 M_2 मित्र , D_8 (m as in text) मिथ्या° (for मिश्र°) — ^{d}) D_7 T_1 G_1 सग (for संधिं)

68 K_2 om 68 (cf v 1 66) — ^{a}) K_4 अविजित्य तत शत्रून् — ^{b}) D_6 $G_{3\,4}$ (by corr as in text) M_2 प्रयोजनात्, Ca d s as in text

69 K_2 om 69 (cf v 1 66) — ^{b}) D_1 नाभिमानिता (for प्रिय) — ^{d}) T_1 $G_{1\,5}$ नैष मार्गो (for न भवन्ति)

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७०
आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७३
अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ७९ C 5 1176 B 5 34 82 K 5 34 83

---

70 K2 om 70 (cf v l 66) — a) M1 (*inf lin* as in text) 2-5 असरभ (for अनायास) K1 आत्मज्ञान समारभ — c) Dn सूक्ता, Cn d s गुप्ता (as in text) D1 G2 गुप्तदान च, D3 4 9 मधुरा दान, Cs as in text D2 वाक्शौचमधुरादान — d) K5 एते हि, D1 G4 एतान्, G5 एषाम् (for एतानि) K1 4 B1 2 4 5 Dn1 Ds2 D7–10 M5 अतेषु, K5 अज्ञेषु, B3 G4 अन्येषु, D1 T1 G1 3 एतेषु, G5* एतानि, Ca d n अन्त्येषु (as in text) D3 4 9 कृत्स्नश (for भारत)

71 K2 om 71 (cf v l 66) — b) D1 बुध (for बुधान्) K1 4 5 D3–6 8–10 विहिं(K1 D3 °ह)सत्यबुधो बुधान्, M हिंसयन्त्यबुधा बुध

72 b) K1 राज्ञो, Cs राज्ञा (as in text) — c) K2 D2 च (for तु) — d) Dn1 D1 T1 G1 5 बल (for गुण°)

73 a) K (K3 missing) D7 G2 मे, D2 M वै (for हि) D2 9 G3 5 नृपते — c) K2 अर्थ्यं वचो, K5 B3 अर्थयुक्त K5 च च्चित्र, Ds पवित्र, Cs विचित्र (as in text) — d) K5 B1 5 D7 8 G2 भाषित (for भाषितुम्)

74 D8 om 74–75, B1 om 74ab — a) B3 अभ्याहरति, G5 असौ वहति — b) K1 4 B2–4 Dn2 D1 2 विविध, K2 5 D7 सतत (for विविधा) — c) D1 सा वै दुर्भाविता, G4 सुभाषितेतरा (for सैव दुर्भा) — d) G4 M °कल्पते (for पद्यते)

75 =(var) C 13 4987, =(var) Pañcatantra 3 112 — D8 om 75 (cf v l 74) — a) K1 4 5 D1 2 G2 इषुणा (for शरैर्) K2 B Dn Ds D3–7 9 10 T2 रोहते सायकैर्विद्ध — b) D3 (after corr as in text) 4 व्रण (for वन) — c) K2 5 Ds D1 बीभत्सु (D1 °त्सु), Ca d s बीभत्स (as in text)

76 =C 13 4988 — a) B D (except Dn Ds D3 8) G2 3 कर्णिनालीकनाराचान्, Ds2 D9 नालिकनाराचा, Ca d as in text Cn cites कर्णी नालीक, Cs कर्णि नालिका नाराचा — b) K1m T G1 5 M नि सरति, G3 4 निष्पतति, Ca निर्वहति, Cd s as in text D3 4 शरीरिण (D4 णा), G3 शरीरगा — c) D1 °शर (for शल्य) Ds तेन (for तु न) G1 न निर्गंतु (for न निर्हर्तुं) K2 न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं — d) K2 स्याद्धुर्हरो (for हृदिशयो) — K2 repeats 76cd in marg with v l as above

77 =(var) 1 82 11, =(var) C 2 2192, =C 12 10999, =(var) B 13 104 32 — a) K1 (after corr, as in text) नि सरति (for निष्पतन्ति) — b) D6 राजन्हत (for यैराहत) — c) D3 (before corr, as in text) ते, D10 वा (for ना) K2 D3 वै, D2 ये (for ते) — d) D (except D1–4) T2 G3 परेभ्य (for परेषु)

78 =(var) C 2 2679, =(var) Śukasaptati (*text simpl*), p 29 — d) B Dn D3–6 8–10 T2 G2 Cs ap अवा(B1 D4 6 T2 °वाँ)चीनानि, T1 G1 3–5 M अपनीतानि, Ca d as in text K1 2 (m as in text) 4 न स वेत्त्यात्मनो हित — After 78, K2 ins 192* (cf v l 79)

79 =(var) C 2 2680, =(var) Śārṅgadhara paddhati 1319, =(var) Pañcatantra (*text simpl* ed Kielhorn and Buhler) 3 184 — b) K1 D9 T1 समुप, K2 D1 7 G (except G2) पर्युप°, M2 प्रत्यव°

C 5 1177 B 5 34 83 K. 5 34 84 सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१
अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युप) — ^{c}) G_8 नयरूपेण (for नयसकाशो) — ^{d}) B_3 G_5 उप (for अप) M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति — T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ ins after 79 K_2, after 78

192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
य हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सयोजयन्ति तम् ।

[=(var) 5 35 33 — (L 2) K_2 सद्बुद्ध्या ये जयति (for बुद्ध्या सयो)]

80 ^{b}) B D T_2 $G_{2\ 3}$ भरतर्षभ (for तव भारत) — ^{c}) Ds निरो° (for विरो) — ^{d}) $K_{2\ 5}$ तत्व, D_8 न त्व (for न च) $K_{2\ 5}$ नैव, D_8 चैव, B Dn $D_{2-4\ 7\ 10}$ T G एना(T_1 G_5 ता)न् (for एनाम्) K_1 अवरुध्यसे, Ds D_{10} अवमन्यसे, D_7 $G_{2\ 5}$ नावबुध्यसे, D_8 अनुबुध्यसे

81 81^{ab}=(var) 5 88 21^{ab}, =line 1 of 168* — ^{a}) $B_{3\ 4}$ Dn_1 Ds $D_{1\ 5\ 6\ 8}$ $G_{4\ 5}$ M राजलक्षणसपन्न (D_1 युक्त) — ^{b}) D_8 अधिपो (for अपि यो) M_5 स- (for यो) — ^{c}) D_8 (*sup lin*) $_9$ पुत्र , G_4 प्रेष्य , Cs शिष्य (as in text) Ca cites शमिता T_1 G चैव (G_2 ते तु) (for सोऽस्तु) $K_{1\ 4\ 5}$ शिष्यस्ते शाधि तस्मात्त (K_1 °त्व)

82 ^{a}) K (K_3 missing) D_{1-8} G_2 अतीत्य, Ca अतीव (as in text) K_2 स च, D_9 शक्त (for सर्वान्) — ^{b}) Cn भागधेये, Cs °देय- (for धेय) — ^{c}) D_1 पूजया (for प्रज्ञया)

83 ^{a}) K_2 B D (except $D_{8\ 9}$) T_2 G_2 Ca d s transp आनृशस्यात् and अनुक्रोशात् — ^{d}) D_2 T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ तितिक्षते — Ca reads 83^{cd} as in text

Colophon K_3 missing — *Sub-parvan* $K_{2\ 4}$ सजययान, B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ T_2 M प्रजागर, G_5 विदुरप्रजागर — *Adhy name* $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 2\ 7}$ G_2 विदुर-वाक्य, K_4 विदुरवावर (sic), T_1 G_1 हिताहितविवेक , M हितोपदेश (M_4 श) — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 D_5 33, K_2 2 (of प्रजागरपर्व ?), D_6 (*sec. m*) 31, $D_{7\ 8}$ S 34 (M 35) — *S'loka no* K_2 78, K_5 83, Dn D_8 86, G_5 87, M_5 84

35

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 K_4 om 1 — ^{d}) $K_{1\ 2}$ (before corr as in text) B (except B_4) D_1 हि, D_9 प्र (for इह) K_5 G_5 भाषते, D_1 शस मे

2 ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ G_4 च, D_7 यत् (for वा) $K_{1\ 4}$ $G_{3\ 5}$ M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K_4 °चात्मा)न — ^{b}) D_5(m as in text) तीर्थेषु (for भूतेषु) K_2 B_3 D_2 G_1 वा (for च) — ^{c}) B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ T_2 त्वेते, $D_{3\ 4}$ ह्येते, D_{10} चैते (for एते) G (except G_2) M उभावेतौ समौ स्याता — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 10}$ G_2 Cd तु, $K_{4\ 5}$ Dn_1 D_{7-9} च, Ca वा (as in text)

3 ^{b}) K_2 स्वेषु तेषु च, D_7 तेषु भारत (for सतत विभो) — ^{d}) G_4 अवाप्नुहि (for °प्स्यसि)

4 ^{b}) K_5 B_4 Dn Ds $D_{5\ 7\ 10}$ T_2 लोके प्र- (for लोकेषु) T_1 G (except G_2) M लोके भवति भारत

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

विरोचन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।

इहैवास्स्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्रादेऽहं तवासनम् । C 5 1195 B 5 35 14 K 5 35 15

— c) D2-4 T2 पुरुषव्याघ्र , G3-5 M श्रेष्ठ (G1 M1 श्रेष्ठ -)
5 d) K5 महात्मन , D8 सुधन्वन — After 5, Dn D2 (marg) 3 4 5 (marg) 8 T2 ins

193* स्वयवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामत ।
रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ।
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।
प्राप्तुमिच्छस्ततस्तत्र दैत्येन्द्र प्राह केशिनी ।

6 a) Ds ब्राह्मण K2m D2 7 वै, M3 4 त्विह, Ca d s स्वित् (as in text) — b) G1 (before corr) 5 च, G3 4 स्यु (for स्वित्) — c) Dn1 D3-6 T2 (before corr) अस्य (for स्म) K4 G2 पर्यंके, Cs पर्यंक (as in text) S (except G2, T2 by corr) इद (M2-5 इम) व्यवस्य पर्यंक — d) K1 नाधिगच्छति, K4 नानु , D1 ह्यधि°, D2 वाधि , S (except T2 G2) प्यधिरोहतु

7 After the ref, K2 reads 9 — a) Dn1 D1 9 M2 प्रजापत्या (D9 °त्या) B3 Dn D3 4 T2 तु वै, D8 थ वै, D9 G (except G2) M वय (for हि वै) — b) D9 सदा, S (except T2 G2) सर्वे, Cd वय (as in text)

8 a) K2 अद्य, K2m 5 B Dn Ds D3-8 10 Cap आवा, K4 आस्थ, D1 अप्सु, D9 आस्म, Ca d आस्स्व (as in text) D9 प्रतीक्षाम, Cd s as in text S (except T2 G2, G4 damaged) इह त्व वस वै भोगा (T1 G1 °ग्या) — b) K1 2 4 D9 उपस्थान, T1 G3 4 M त्वदर्थो मे, G1 त्वधर्मो मे, G5 स्वार्थमिह, Ca d s उपस्थाने (as in text) — d) K1 4 D9 वा (for वा)

9 K2 om the ref and reads 9 after the ref of 7 — b) M5 यथार्थं (for यथा त्व) G5 अभि (for भीरु) M वक्ष्यसि (for भाषसे) — c) S (except T2 G2) उभौ (for एव) — d) K2 M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि) — After 9, K1 5 B (except B1) Dn Ds D1 3 5-8 T2 G1 ins

194* अतीताया च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।
[K1 D1 प्रभाताया (for अतीताया) D7 ततो रात्र्यां व्यतीताया (for the prior half)]

Dn1 D3 7 8 T2 cont K4 D2 4 9 G2 ins after 9

195* अथाजगाम त देश सुधन्वा राजसत्तम ।

K4 Dn1 D2-4 7-9 T2 cont

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहित स्थित ।
[D2 सह सगत (for सहित स्थित)]

— Dn1 D2-4 8 (all om line 1) T2 cont K1 5 B (except B1) Dn2 Ds D1 5 6 ins after 194* D10 (which om 9cd) ins after 9ab

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्लादि केशिनीं तथा ।
समागत द्विज दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासन तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुन ।
[(L 1) B2 4 5 Dn Ds D5 सुधन्वान (for °न्वा च) K1 वै, K2 D6 त, D1 तु, D10 ता (for च) K1 प्रति (for तथा) K5 प्रल्हादिमवनीपतिं, Dn Ds D5 6 प्रान्हा(Ds D6 ल्हा)दि केशिनी तथा — (L 2) K1 5 तमा (for समा) — (L 3) Ds D1 पाद्या(Ds2 दा)र्घ्यं प्र(D1 च)ददौ (for पाद्यमर्घ्यं ददौ) G4 अनुत्तम (for ददौ पुन)]

— T1 G3 5 M ins after 9 G1, after 194*

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।
इति होवाच वचन विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T G2 M5) om the ref — a) D3 4 9 समालभे, D7 अन्वारेभे, Ca d as in text K2 अन्वारुहेय रम्य वै, S (except T2 G2) आस्व तल्पे हि सौवर्णे — b) K4 5 Ds1 D3 4 6 T2 G3 4 M प्राह्लादे, Dn1 Ds2 D1 9 T1 G1 प्रह्लादे B Dn D5 10 T2 ते (D5 T2 ह) वरासन, Ds D3 4 तव चासन, S (except T2 G2) ब्राह्मण स्त्वह — c) K5 समत्व, D1 एव त्व, S (except T2 G2) एकात, Ca d s एकत्व (as in text) K2 5 अनु सपत्नो, Ca d as in text — d) K4 5 B D (except Dn D1 2 7, 8) T2 आसेह, Ca d आसेय (as in text)

C. 5 1195 B 5. 35 14 K. 5 35. 15 एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

---

11 G2 om 11^{a}-13^{b} — ^{a}) K1 5 D2 8 अथा(D2 °ध्या)हरतु, B Dn Ds D5 6 10 तवार्हते तु, T2 हरतु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु) Cd n cite अध K1 D2 7 8 T2 फलकीं, B (except B4) D5 फलकी, Ca d s as in text K5 D3 4 9 तवार्हं फलकं ब्रह्मन्, D1 अथाह दत्तफलक, T1 G (G2 om) M हरन्तु फलक (T1 G1 M4 5 का, M3 °कौ) कूर्चं — ^{b}) T2 बर्हीं, Ca d s कूर्चं (as in text) K1 2 5 D7 बृशीं, K4 B1-3 5 Dn1 Ds D3 4 6 9 10 Cs बृषी, B4 D5 Cn बृसी, D1 2 8 T2 Ca d बृषीं (for बृसीम्) T1 G (G2 om) M तथा बृ(T1 प्य, M2-5 वृ)स्यस्तृणानि च — After 11^{ab}, D1 ins

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।

— ^{c}) Dn2 transp सुधन्वन् and न — ^{d}) K5 समासितु, D1 ममासन, D10 सहा , Ca समा (as in text) S (except T2, G2 om , G4 damaged) यदासीथा (T1 G3 सिद्धा) मया सह

12 G2 om 12 (cf v l 11), Dn1 om 12-13 — After the ref , K5 D1 8 ins the foll stanza (which is reproduced in some of the old printed ed)

200* पितापुत्रौ सहासीता द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।
द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतर ॥

[(L 1) Bom and Kumbh ed क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ) — (L 2) D1 द्वावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half)]

— ^{a}) B D (except D1 2 7) G1 (before corr as in text) M4 हि (for अपि) M (except M5) सहा° (for समा) — ^{b}) K2 उपासीते च, T1 G1 उपासीदति, G3 4 M उपोपासीत (for उपासीतैव) G5 विपणा चास्तु केशिनी — ^{c}) K4 D9 सुखोषितो (for सुखैधितो) S (except T2, G2 om) बालो गृहेषु सुखितो — ^{d}) K1 D7 बोधिषि, K4 D9 जानासि, D1 बुध्यसि (for किंचन) K1 4 D1 7 9 किचन (for बुध्यसे) K2 5 बुध्यसे त्व न किंचन, G5 न त्व कि नावबुध्यसे

13 Dn1 om 13 (cf v l 12), G2 om 13^{ab} (cf v l 11) — ^{a})=14^{a} G4 चैव गाव , G5 च गवाश्वान्, M मधुपर्कं (for च गवाश्व) — ^{b}) K5 D1 9 असुरे पुन (for असुरेषु न) K1 D7 8 च (for न) — ^{c}) K2 D7 विपण (for विपणे) T1 G4 M (M1 *inf lin* as in text) तस्य न (T1 स) कृत्य (for विपणे तेन) — ^{d})= 14^{d} G2 प्राज्ञ, G5 प्राज्ञान् (for प्रश्न) K2 Ds1 D8 m 10 G3 पृच्छामहे (G3 म ये), M1 (*sup lin*) 2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये) K2 विभु, Ds1 D10 त्विम (for विदु) Cd cites ये विदु

14 T1 M4 om 14, D9 om 14^{bcd} — ^{a})=13^{a} G3 सुवर्णं (for हिरण्य) G3 M1-3 चैव गाव , G5 च गवाश्वान् (for च गवाश्व) — ^{b}) K1 Dn1 Ds D1 7 8 T2 G3 M2 तथा (for तव) G5 विशेषत (for विरोचन) — ^{c}) G1 5 M (M1 *inf lin* as in text, M3 om) प्राणयोरेव न कृत्य — ^{d})=13^{d} K2 पृच्छामहे, G1 5 M1 (*inf lin* as in text) 2 3 गच्छाव ये

15 ^{a}) K1 B1 D7 T2 तौ वै, K2 तौ च, K5 त नौ (for आवा) D9 आवा क्व नु गमिष्याम (sic), T1 G1 3-5 M ते वय (G4 तावावा) क्व गमिष्याम — ^{b})=16^{b} G4 5 M (M1 *inf lin* as in text) एवमतरे (for विपणे कृते) — ^{c}) K5 B D (except D1 7-9) तु, T2 नु (for हि) D2 अवस्थाता, T1 G1 2 4 5 M (M1 *inf lin* as in text) संस्थान, G3 अधिष्ठान (for अह स्थाता) — ^{d}) T1 मनुष्येष्विह तीव्रत , G1 3 5 M (M1 *inf lin* as in text) मनुष्येष्विह (G1 5 °षु हि, G3 षु च) तिष्ठत (G5 °ति)

16 K4 om 16 — ^{a}) D9 प्रह्लाद नौ (for पितर ते)

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्रादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रह्राद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७
किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।
विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रह्राद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रह्राद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।
प्रह्राद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१ C. 5. 1208 B 5. 35 27 K 5. 35 28

T_1 $G_{3\,5}$ गमिष्याम — ^{b}) = 15^{b} S (except T_2 G_2) एवमतरे (for विपणे कृते) — ^{c}) D_7 तु (for हि) K_1 पुत्रस्यापि हिते प्रश्न, K_5 पुत्रस्य हेतोरपि स , S (except T_2 G_2) अपि पुत्रस्य चेत् (G_4 वै) हेतो — ^{d}) K_1 $B_{1\,3\text{–}5}$ Dn_2 $D_{2\,5\text{–}7\,9\,10}$ T $G_{1\,5}$ प्रह्रादो (as in text), the rest प्रह्लादो — After 16, $K_{2\,4\,5}$ D (for D_2 see below) T_1(om line 2) $_2$ G (G_4 damaged, all G om line 2) M_1 (om line 2) ins

201* विदुर उवाच ।
एव कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रह्रादो यत्र तिष्ठति ।

[(L 1) $K_{2\,5}$ T_1 $G_{3\text{–}5}$ M_1 om the ref $K_{2\,5}$ D_7 T_1 G M_1 एवमुक्त्वा गतौ तौ तु ($K_{2\,5}$ ततश्चोभौ, D_7 गतौ शीघ्र), K_4 Ds D_{10} एव कृतप्राणपणौ, D_1 एव विपणमास्थाय, D_5 एव कृतपणौ तौ तु, D_8 T_2 एव कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior half) $K_{2\,5}$ प्रह्लाद प्रतिजग्मतु , D_1 प्रह्लादस्यातिक गतौ, $D_{3\text{–}6\,8\text{–}10}$ T_2 क्रुद्धौ ($D_{3\,4\,8}$ उभौ, D_9 तौ तु) तत्राभिजग्मतु , D_7 प्रह्लादस्य निवेशन, T_1 G (G_4 damaged) प्रह्लाद दितिनदन (for the posterior half) — (L 2) Ds $D_{3\,6}$ प्रह्लादो D_7 प्यत्र (for यत्र) $K_{2\,5}$ विरोचनस्तु प्राह्लादि सुधन्वाङ्गिरसश्च य (K_5 स), D_1 सुधन्वान [तु?] दृष्टैव प्रह्लादो वाक्यमब्रवीत्] — On the other hand, D_2 ins after 16

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रह्रादस्य गृह प्रति ।
गत्वा त ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वर तदा ।
तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रह्रादो विस्मितस्तदा ।
पप्रच्छागमने हेतु उभयोर्दितिजस्तत ।

17 Some MSS प्रह्लाद in the ref — ^{a}) D_2 भूमौ (for इमौ) D_1 मम दृश्येते, D_9 विप्र , M (M_1 *sup lin* as in text) प्रतिगृह्येते (for सप्र) — ^{b}) K_2 द्वाभ्या, S (except T_2 G_2) ययो (for याभ्या) K_2 चरितु, Ca d s चरित (as in text) — ^{c}) M आस्ता च (for क्रुद्धौ) — ^{d}) K_5 B D (except $D_{1\,7}$) T_2 मार्गौ (for मार्गं) K_1 उपस्थितौ, K_2 अनुश्रितौ (for इहागतौ) T_1 $G_{1\,3\,5}$ एकमार्गगतावुभौ, M क्रुद्धावेकाशय गतौ

18 ^{a}) $K_{1\,4}$ $D_{1\,2\,8}$ T_2 Ca d किं वा, G_3 किंचित् (for किं वै) $K_{2\,5}$ $B_{3\text{–}5}$ D (except Dn_1 $D_{1\,2\,5}$) T_2 एव, Ca एव (as in text) $K_{1\,4}$ $D_{1\,2}$ G_2 Ca d चरित, B Dn Ds_1 $D_{3\text{–}5\,7\,10}$ चरथो, D_6 सुरथौ (marg *sec m* सुहृदौ) — ^{b}) $K_{1\,4}$ B D (except $D_{2\,8\,9}$) T_2 G_2 Ca d चरथ (for त) — After 18^{ab}, K_2 ins

203* तत्त्वा सुधन्वन्पृच्छामि मा पृष्टमनृत वदी ।

19 ^{c}) Some MSS प्रह्लाद $K_{1\,5}$ B_3 $D_{5\text{–}7\,10}$ T_2 तत्व (for तत्त्वा) $K_{1\,5}$ $D_{1\,2\,7}$ G_2 पृच्छावो (D_7 °मो), Dn_2 गच्छामि K_4 $D_{3\,4\,9}$ प्रल्हादैतद्विजानीहि, T_1 $G_{1\,3\,5}$ Mतत्त्वा (G_3 M_1 *inf lin* त्वा तु, $M_{1\text{–}4}$ तत्व) पृच्छावहे तात — ^{d}) K_2 D_{10} पृष्ट, D_6 तत्व (for प्रश्न) $K_{1\,4}$ B_4 $D_{1\,3\text{–}6}$ T_2 वदे , B_3 T_1 $G_{3\,5}$ वद (for वदी) — After 19, M_2 ins (cf v l 21)

204* प्रह्लाद ।
न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहित ।
अणीयान्क्षुरधाराया को धर्म वक्तुमर्हति ।
सुधन्वा ।
यद्यत्तत्त्व वक्ष्यसि त्व यदि वा नापि वक्ष्यसि ।
प्रह्लाद प्रश्नमनघ मूर्ध्ना ते विफलिष्यति ।

20 M_2 om 20–23 — Some MSS प्रह्लाद in the ref — ^{ab}) K_4 $B_{2\,4}$ Dn Ds $D_{1\text{–}4\,10}$ वा, D_9 गा (for च) K_1 D_8 आनयध्व, K_2 D_7 अप्यानयध्व, D_1 प्रयच्छतु, D_9 आनयतु (for अप्या)

21 M_2 om 21 (cf v l 20) — ^{b}) K_1 $D_{7\,8}$ सर्वमेव, K_5 B Dn_1 $D_{3\text{–}6}$ T_2 पथिष्वेव, D_2 तव पच , D_{10} यथावद्, T_1 $G_{1\,3}$ M (M_2 om) प्रश्न एव (T_1 G_1 वाचा), G_2 त एव हि, Ca d s पथ एव (as in text) G_3 काङ्क्षित, Cs अर्पित (as in text) B_3 D_2 मया, Cs मम (as in text) K_4 D_9 तथैवास्तु सुरोत्तम (D_9 सुरेश्वर), G_5

C 5 1210
B 5 35 28
K 5.35 30

प्रह्लाद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २२
अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।
एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

प्रश्नान्तावर्पित (810) मम — [cd]) Some MSS प्रह्लाद, D8 D10 पृच्छाम (D10 °व) (for प्रह्लाद) K1 त्वं हि, K4 D9 एव तु, D1 त्व च, D3 4 ब्रूहि, T1 G1 5 इद (T1 इम) तु, G3 M (M2 om) एत तु (for त्व तु) K4 D9 G3 न, B Dn D5 6 T G1 5 मे, Cd s नौ (as in text) K4 B Dn Ds D2-7 9 10 T2 G2 transp प्रश्न and तथ्य D1 तत्व, D8 पथ्य (for प्रश्न) K2 प्रह्लाद तव प्रश्नोस्ति D1 8 प्रश्न, T1 G1 3 5 M1 3 4 तत्व (for तथ्य) D3 4 त्व चैव (for प्रब्रूहि) K4 B Dn D1 2 5 6 9 T1 G1 3 5 पृच्छत (D1 2 °ते, D9 ता) — After 21, N (except D9, K3 missing) T2 G1 2 ins

205* किं ब्राह्मणा स्विच्छ्रेयास उताहो स्विद्विरोचन ।

[=(var) 6[ab] K2 B1 3 D2 7 10 G2 वे, D1 अह (for the first स्वित्) D1 श्रेय स्याम् (for श्रेयांस) K1 2 विरोचन B3 उता गौ पीवरी कृता (for the posterior half)] K3 cont

206* सत्य प्रब्रूहि दैत्येन्द्र सत्य हि परम तप ।

Lines 1-2 of 204* are ins in G1 after 205*, in T1 G3-5 M1 3-5 after 21, in M3-5, they are followed by lines 3-4 (with v l) of the same passage

22 M2 om 22 (cf v l 20), M3-5 om 22-23 — Some MSS प्रह्लाद in the ref — [a]) K4 B Dn Ds D3-7 10 T2 Cap पुत्र एको, K5 D8 Cd पुरोधान्यो, T1 G (except G2) M1 अभिवाद्यो (for पुत्रो वान्यो) K1 2 D1 2 9 T1 G (except G2) M1 भवेत्, K4 B Dn Ds D3-7 10 T2 Cap मम (for भवान्) Ca पुरोधा ममान्यो ब्रह्मन् — [b]) D1 सत्य (for साक्ष्ये) K1 2 m D1 8 तथा, K4 भवान् (for भवेत्) B Dn Ds D3-7 9 10 T2 Cap त्व च साक्षादिहास्थित, Ca त्व च साक्ष्य इव स्थितौ Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ — [c]) D1 द्वयो (for तयो) K2 अन्यत्, G2 प्रज्ञ (for प्रश्न) — [d]) B1 T2 भवेत् (for वदेत्) — Lines 3-4 of 204* are ins (with v l) in T1 G (except G2) M1 after 22, in M3-5 after 194* — T1 G (except G2) M1 cont

207* विदुर ।

आदित्येन सहायान्त प्रह्लादो हसमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ सर्वज्ञ प्रियदर्शनम् ।

प्रह्लाद ।

पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थित ।
तयोर्विवदतोर्हंस कथ धर्मं प्रवर्तते ।

[(L 2) M1 सर्वदर्शिन (for प्रिय) — (L 3) G3 4 प्रीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये)] — T1 G1 3-5 cont K4 B D T2 G2 ins after 22

208* सुधन्वोवाच ।

गा प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रिय धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्य वाच्य च मतिमस्त्वया ।

[T1 G1 5 हस (for सुधन्वो) — (L 1) K4 B1 D (except Dn Ds D10) T2 G2 गा (for गां) T1 G (except G2) वै दद्यात्, Ca d प्रदद्या (as in text) Ds2 D9 T1 G (except G2) Ca d औरसाय (for त्वौ°) D9 च, G3 4 अस्य (for अन्यत्) — (L 2) B3 T1 G (except G2) तयो (for द्वयो) T1 G (except G2) राजन् (for तथ्य) K4 B1 Ds D1-4 7 9 तु, G2 तत् (for च) T1 G1 5 प्रश्न सत्य यथा वदेत् G3 4 यथा धर्मस्ततो वदेत्]

23 M om 23 (cf v l 20, 22) Before 23, K4 B D T G ins प्रह्लाद उ (resp प्रह्लाद) — [a]) K1 2 D2 7 G2 तद् ब्रूयात्, D3 तु ब्रूयात्, T1 G1 3-5 विब्रू, Ca प्रब्रू (as in text) — [b]) D9 T1 G (except G2) न सत्य नानृत वदेत् (D9 नर) — [cd]) D1 का (for किं) Ca किंचन, Cd कि वसेत् (as in text) T1 G (except G2) हस तत्व च पृच्छामि कियदेन करोति स — T1 G (except G2) ins after 23 M1 (which om 23), after 22

209* हस ।

पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद्गोकर्णशिथिल चरन् ।
धर्मात्क्षयति राजस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजा ।
धर्मं एतान्सृजति यथा नद्यनुकूलजान् ।
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासद ।
कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।

प्रह्लाद ।

मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावाद यदि ब्रुवन् ।
धृतराष्ट्र त्वा पृच्छामि दुर्विवक्ता तु का वसेत् ।

[Cf 214* — (L 2) T1 G5 राजा (for राजन्) — (L 3) T1 G5 स सृजति — (L 5) G3 4 अर्थं (for अर्धं), and पाद (for पाद) — (L 7) G3 4 मुच्यते (for मुच्यन्ते) T1 G1 5 अपि (for च) — (L 8) M1 निन्दार्हो यत्र निंद्यते — (L 10) G1 3 4 तत्व (for त्वा) T1 G5 M1 नु (for तु) M1 क (for कां)]

सुधन्वोवाच ।
यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ २४
नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ २५
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २७
प्रह्राद उवाच ।
मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ २८
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९
सुधन्वोवाच ।
यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्राद दुर्लभम् ॥ ३०
एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१
विदुर उवाच ।
तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३ C 5 1222 B 5.35 40 K 5 35 51

24 G1 M (except M1) om the ref T1 G3-5 M1 हस (for सुधन्वा) — ^{a}) M (M1 *sup lin* as in text) या, Cs स्त्री (as in text) — ^{b}) M (M1 *sup lin* as in text) स्त्रिया वा (for या चैव) B1 2 5 D3 4 अक्षे (for अक्ष) D2 पराजिता — ^{c}) Ds यथा, D2 य च (for या च) T1 G (G1 by corr as in text, G4 damaged) M या च भाराभितप्ता गौ (M1 *inf lin* °पन्नास्ते) — ^{d}) = 25^{d} S (except T2 G2, G4 damaged) तु (for स्म) M1 (*inf lin*) कृतां (for स्म तां)

25 ^{a}) Ds D10 °बद्ध, D1 विद्ध (for रुद्ध) D1 बहिर्मार्गे, D2 G (G4 damaged) M °द्वारो, D3 4 9 T1 °द्वार K2 बहिर्द्वारेषु रक्षित — ^{c}) K4 भूय स, T1 भूयस, M (M1 *inf lin* as in text) चैव तान् B Dn Ds D2 5-7 10 पश्येत् (for पश्यन्) D3 4 अमित्रीभूय सर्वस्य — ^{d}) = 24^{d} T1 G1 3 5 M तु, G4 स (for स्म) D8 व्रजेत् (for वसेत्) B Dn Ds D5 6 10 य साक्ष्यमनृत वदेत् — After 25, S (except T2 G2) ins

210* या च रात्रिमभिद्रुग्धो या च मित्रे प्रिये मृते ।
सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु ता वसेत् ।

[(L 1) M अभिप्रेते (for अभिद्रुग्धो) T1 G1 पुत्रे (for मित्रे)]

26 = Manu 8 98, = (var) Pañcatantra 3 109 — D2 transp 26^{ab} and 26^{cd} — ^{a}) K1 T1 G1 (after corr) 3 पश्वानृते, D5 पचा, G1 (before corr) 4 5 कन्या, Ca पञ्च (as in text)

27 = Manu 8 99 — ^{b}) B3 Dn1 Ds2 D1 6 8 T2 G2 4 वदेत्, G3 ब्रुवन् (for वदन्) — ^{c}) M सर्वान् (for सर्वं) K5 Dn2 D9 Cn भूम्यनृत — ^{d}) G5 अस्तु (for स्म) Ds हन्यानृत, D10 हन्याऋत (for भूम्यनृत) K4 वद, B (except B4) D1 3 4 वदे, D2 T2 G3 4 वदेत्, D10 वदन् (for वदी)

28 Some MSS प्रह्लाद in the ref — ^{a}) D8 m पडितो, Ca. d s अगिरा (as in text) — ^{b}) K2 5 B1. 3 D3 4 7 G2 त्वत्त एव च, D1 9 G5 तु (D9 वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन) Ca cites त्वत्त, Cd s त्वत् — ^{d}) K4 तव त्व, D1 2 G2 ततस् त्व (G2 तु), T1 G3 M1 भवत, G1 5 भवास्तु, M2 भवतु, M3 4 भवसि, M5 भवति (for तस्मात्त्व) G1 2 M2-5 एतेन (for तेन) K2 ततस्त्व वै पराजित', D10 तव पूज्यो द्विजस्तत.

29 K1 om 29^{a}-30^{b} — ^{a}) K4 D9 वै (for अय) — ^{c}) B1 D3 4 10 T1 G1 M1 (*sup lin* as in text) पुत्र, Ds G3 पुत्र (for पुनर्)

30 K1 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) B1 D9 यो, Ca तत् (for यत्) K4 योत्र धर्मं वृणीथास्त्व — ^{cd}) B3 D1 ददानि K2 4 B D (except D7) T2 transp तस्मात् and पुत्र Some MSS प्रह्लाद (in this and the foll stanza) G4 (by corr from text reading) दुर्बल (for दुर्लभम्)

32 ^{a}) D7 नरेंद्र (for राजेन्द्र) — ^{d}) K2 भवान्, B Dn Ds D5 6 8 10 T G (except G2) M1 नाश, D1 अनर्थं (for अत्यय) B (except B1) Dn Ds D5 6 8 10 T2 पुत्रार्थमब्रुवन् (for पुत्राननुभ्रमन्) K1 5 D2 G3 4 अनुस्मरन्, K2 D9 अनुव्रजन् (for अनुभ्रमन्) M2-5 य पुत्राननुविभ्रमन्

C 5 123
B 5.35 41
K 5.35 52

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५

मद्यापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ३९

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०

स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

33 =(var) Pañcatantra (*text simpl*) 3 182, =(var) 192* — a) B2 4 5 D (except D1 7 9) T2 दडम् (for यष्टिम्) — c) G5 हि (for तु) — d) K1 5 B D T2 सविभजति (as in text), the rest सयोजयति

34 b) D1 2 7 S (except T2, G4 damaged) मति (for मन) — cd) G2 यथा यथा (for तथा तथा) K1 4 D1 हि, D9 अत्र (for अस्य) K1 सर्वाणि, S (except T2 G2) सिध्यति (for सर्वार्था) S (except T2 G2) सर्वार्थां (for सिध्यन्ते)

35 =5 43 3 — a) N (except K1 2 D1, K3 missing) T2 नैन, Cs न (as in text) G2 वृजिन (for वृजिनात्)

36 a) K2 महापान, K4 B D (except Ds D2 8 10) T2 Ca p मद्यपान, T1 G1 M मद्या(T1 °ष्या)क्षपान, G3 5 मध्यान्हयान, Ca d s as in text K1 Ds2 Ca d s विकल, Cap कलह (as in text) G5 पूर्व (for पूग) — c) D1 G3 द्वेष (for द्विष्ट) B2–5 D (except D8 9) T2 पुसयोर् (for पुमासोर्) B1 राजद्विष्ट पुस्त्रियोश्चापि भेद. — d) K4 D5 9 विवर्जयेद्, D1 त्याज्यानाहुर् (for वर्ज्यानाहुर्) D8 पचातिरिक्त (for पन्था प्रदुष्ट) K4 G2 4 सुदुष्ट, D5 9 तु दृष्ट (for प्रदुष्ट)

37 a) B1 G2 M (except M2) Ca d s सामुद्रक K2 5 B (except B4) Dn वाणिजक, Ds D1 9 G2 वाणिज (for वणिज) K1 4 B2 5 Ds D1 2 8m 8 Cd s चौरपूग, K2 च चौर, K5 B1 Dn D4 5 7 चौरपूर्व, D9 चौर्यमुग्र, G3 भोगपूर्व (for चोरपूर्व) — b) D1 T1 M Cd शला(D1 T1 °ल)काधूर्त, G5 शठ धूर्त, Ca s as in text. G8 स्याल धूर्त वचक (for शलाकधूर्त च) — d) K1 B (except B1) Dn Ds T2 G3–5 साक्ष्ये तु, M साक्षीन् (for साक्ष्येषु) D3–6 8 9 विप्रकुर्वीत, G (except G1) M1 (*inf lin* as in text) 2–5 अधि(M2 4 ति)कुर्वीत (M2 °तु) G1–3 M काले (for सप्त)

38 =(var) 1 85 24, cf 182* — a) T1 M3–5 °यज्ञ, G1 5 यज्ञ (for मौन) — b) D9 T1 मानाधीत, G1 5 मानादधीत, Ca as in text T1 G1 5 M3–5 मौन (for यज्ञ) — c) D1 9 T1 G (except G3) M1 (*inf lin* as in text) भयकराणि, Ca d s अभय (as in text) — d) T1 G (except G3) M1 (*inf lin* as in text) श्रिय प्रयच्छति यथाकृतानि Ca d cite अयथाकृतानि, Cs cites 38d as in text

39 39ab = Manu 3 158ab Cf Gautama-dharma sūtra 15 17 (ed Mysore, 1917, p 255) — a) K2 (before corr) D1 2 9 Cd आगार, Ca as in text M3 4 दरद (for गरद) — c) S (except T2) चर्म, Ca d पर्व (as in text) Cs cites पर्ववदक — d) K1 यायिक, K5 D1 7 9 °जायिक (for दारिक)

40 c) B1 2 5 S (G4 damaged) कारु, Ca d s काक (as in text)

41 a) K1 4 5 Dn1 D1 7 9 G5 श्रु(Dn1 G5 स्रु)वप्रहर-(K4 श्रव)णो, B1 2 D2 श्रुव(D2 त)प्रग्रहणो, D3 4 सुरप्र°, G1 2 M स्रुवप्रहाप(G2 M1 3 °वाह)णो, G3 नृप प्रहरणो, M1 (*inf lin*) सुराप्रहवणो, Ca d s as in text — b) B4 D6 7 आत्मवान्, D2 4 स्वार्थवान्, Ca अन्नवान्, Cs अर्थवान् (as in text) K2 कीनाशश्चार्थहा तथा — c)

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४२
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३
श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ४४
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५
एतान्गुणांस्तात महानुभावा-
नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ४६
अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७
यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः । C 5. 1236 B 5. 35 55 K 5. 35 67

D1 रक्षास्युक्तश्, D7 रक्षेत्युक्ते — d) K2 4 B Dn Ds D1 3-7 10 T2 G1-3 ब्रह्महभि, D2 हन (for हणै)

42 b) K4 Ds D8 T1 G3-5 युगेन, K5 B Dn D3-6 10 T2 वृत्तेन, G2 योगे, Cd धूर्युगे, Ca s युगे (as in text) D9 धुर्यो, G शूद्रो, Ca d s भद्रो (as in text) K1 व्यवहारेपि, D1 2 व्यवहारे च, D3 4 7 G4 M व्यवहारेषु, Ca व्यवहारेण (as in text) Cd s cite व्यवहारे K1 असाधु — c) D5 6 अथ कृच्छ्रेषु, Cs as in text — d) K1 Dn1 Ds2 D7 8 10 M1 3 4 कृच्छ्रात्स्वापत्सु, B कृच्छ्रेस्वापत्सु (so mostly old printed ed !)

43 a) K1, 2 5 D8 9 हरते K (K3 missing) Dn2 D1 5 8 9 om हि D8 m 10 आशा, Cs आशा (as in text) — d) K5 B1 S (except T2 G2) अति (for अभि), cf v 1 5 37 7 — After 43, S (except T2) ins

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य कोशः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L 3) T1 G4 न स्त्री, G2 दाक्ष्यात्, G3 च श्री, G5 न श्री (for कोश)]

44 a) D1 धीर्धर्मात्, M1 3 4 मगल्यात्, Ca as in text — b) D1 G5 सप्रवर्तते, G3 सविवर्धते (for सप्र) — c) K1 Dn1 D9 प्र-, K2 5 च, T1 G1 2 M1 (*inf lin*) स्व, G3 M स (for तु) S (except T2, G4 damaged) रूप (for मूल) — d) B4 सशयात्, Ca d s सयमात् (as in text) K2 Ds D10 तिष्ठते

45 K1 D1 om 45 — a) K2 (m as in text) D7 प्रीणयति, Cd दीपयन्ति (as in text) — b) K2 कुल चैव (for च कौल्य च) T1 G3 4 M कौली, Ca. d कौल्य (as in text) G4 शम (for श्रुत) — Cf v 1 5 33 74, 80, 37 28 for this and the foll stanza

46 Cf v 1 45 — a) G5 ताश्च (for तात) S (except T2 G2) महानुभाव, Cd °भावान् (as in text) G3-5 M (except M5) प्रगृह्य, Cd s प्रसह्य (as in text) — c) D5 6 सश्रयते (for सत्कुरुते) G3 M1 मनुष्यान् — d) D3 4 7 9 एक-, Cd. s एष (as in text) K1 अतियाति, K2 4 B3 D2 4 (by corr) 5-7 T Cn विभाति, B1 Dn D3 G1 अभिभाति, D9 10 बिभर्ति, Ca अतिभाति (as in text)

47 T1 (hapl) om 47d-48b — d) K5 B1 4 Dn1 D5-7 T2 G5 चैषाम्, B3 Dn2 तेषाम्, D1 नैषाम् (for एषाम्) K5 B4 Dn D5 7 T2 अनुयाति, D1 अन्ववसति, G3 4 M वायति, G5 धावति, Ca s वयति (as in text), cf v 1 48

48 K4 D1 G5 om 48, T1 om 48ab (cf v 1 47) — b) K2 अन्ववयति, Cs वेताति (as in text) K2 om 48cd — c) D3 transp दम and सत्य and adds च B1 D3 4 धर्म° (for दम) — d) B3 4 Dn D3-5 T2 अनुयाति, D2 अन्ववेतानि, T1 G3 4 M वायति, G2 वसति (for वयन्ति), cf v 1 47 — After 48, N (except B1 D9, K3 missing) T G1 2 ins

212* इज्याध्ययनदानानि तप सत्य क्षमा घृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविध स्मृत ।

C. 5 1236
B. 5 35 55
K 5 35 67

दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं
चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्नुते फलम् ॥ ५१
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२
पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[=(var) 3 2 71, =(var) Hitopades'a 1 7 — (L 1) D8 transp क्षमा and घृणा D2 T1 G1 दम, D8 4 दया (for घृणा) — (L 2) K1 2 4 D3–5 8 T1 G1 धर्मश्च (for धर्मस्य)]
— K (K3 missing) D (except D8 D9 10) T G1 2 cont G4 ins after 48

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[=(var) Hitopades'a 1 8 — (L 1) Cf 3 2 72^{ab} D8 T1 अत्र (for तत्र) Dn पूव (for पूर्व) T1 G1 धर्मार्थं, Cs दम्भार्थं (as in text) T1 G1 4 शब्यते (for सेव्यते) — (L 2) K4 Ds D2 G2 च (for तु)]

49 =(var) Hitopades'a 3 59, =(var) Śārṅgadharapaddhati 1344 — ^{b}) K4 Ds D8 4 transp न ते and वृद्धा B4 D7 विदति (for वदन्ति) K2 धर्मान् (for धर्मं) — ^{d}) Ds transp न तत् and सत्य G4 नैतत् (for न तत्) N (except K2 4 D2, K3 missing) अभ्युपेत (Dn2 पैति) (for अनुविद्धम्)

50 ^{a}) Dn1 व्रत, Cs श्रुत (as in text) — ^{b}) Dn1 D8 4 9 S (except G3, G4 damaged) कुल, Ca d कौल्य (as in text) — ^{c}) D1 चरित्र, G1–3 M विचित्र° (for च चित्र) K2 प्रीति, D2 G5 मित°, D8 9 मित्र, Ca d s चित्र (as in text) K5 शौर्यं च प्रीतिसभाष्य — ^{d}) K1 5 Cnp दश ससर्गजा गुणा, K4 B Dn Ds D1–7 10 m T2 दशेमे (Dn1 D7 दशैते, D1 दश वै) स्वर्गयोनय Ca cites ससर्गयोनय (as in text), Cd s cite ससर्गस्य योनय — After 50, M ins

214* अथ यो नैव विब्रूयान्न सत्य नानृत वदेत् ।
ये धर्ममभ्यसूयन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठ पाद हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासद । [5]
एनो गच्छति कर्तार निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।
[Cf 209*]

51 ^{d}) K2 B D (except D8 4. 9) T2 पुण्यमत्यतमश्नुते (K2 °मेधते) — After 51, K4 B (except B1) D (except D1) T2 ins

215* तस्मात्पाप न कुर्वीत पुरुष शसितव्रत ।
[D9 कुर्वेति (for कुर्वीत) Some MSS सशित (for शसित) D9 पुरुषा व्रता]

52 ^{a}) Ds D5 6 8 10 T2 transp पाप and प्रज्ञा — ^{b}) = 53^{b} Dn2 Ds D10 ह्रिय° (for क्रिय) — ^{d}) = 53^{d} D2 क्षिप्र (for नित्य), and जन (for नर)

53 D2 om 53 — ^{a}) Ds D10 वर्धयते — ^{b}) = 52^{b} Dn2 Ds D10 ह्रिय (for क्रिय) — ^{d}) = 52^{d}. K4 D1 7 क्षिप्रम् (for नित्यम्) K4 G5 आचरते (for आरभते) K4 D9 सदा (for नर) — After 53, B D (except D1 9) T2 ins

216* पुण्य कुर्वन्पुण्यकीर्ति पुण्य स्थान स्म गच्छति ।
[Ds2 D8 पुण्य (for the second पुण्य) B8 Ds D10 स, D7 च (for स)]
— B Dn Ds D2–8 10 T2 cont K1 5 D1 T1 G1 2 5 ins after 53

217* तस्मात्पुण्य निषेवेत पुरुष सुसमाहित ।

54 K2 om 54^{ab} — ^{a}) B1 2 5 Cap अकृतप्रज्ञो, Ca d s ददशूको (as in text) — ^{b}) S (except T G1) नै(G2 नि)ष्ठुरी, Cd s निष्ठुरो (as in text) K4 किंकर (for °कृन्नर) B D (except D1 2 7 9) T2 शठ (for नर) K4 (hapl) om 54^{d}–55^{c}

55 K4 om 55^{abc} (cf v 1 54) — ^{a}) K1 B3 4 D2–7 9 S (except T2 G3 M3 4) अनुसूयु K1 2 5 G2 कृत ज्ञश्च, D7 दृढप्रज्ञ — ^{b}) K2 धर्ममेवाचरेत्सदा — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रियः स्वर्गभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५ C 5 1257 B 5 35 75 K 5 35 87

55^ab, D7 ins

218* पूजा च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— c) K2 B1 2 Ca d अकृच्छ्र, B3–5 D (except D3 9) T2 Cs न कृच्छ्र, G2 ससुख, G4 अचिरात् (for अकृच्छ्रात्) K2 B D (except D3 9) T2 G2 महद्, T1 शुभम् (for सुखम्) — d) D7 अपि, D10 स, S (except T2 G2) तु (for च) K2 4 B3 D (except D3) T2 G2 °रोचते (for °राजते)

56 a) K2 आगमयते, Ca d as in text — b) G2 transp य and प्राज्ञेभ्य — c) D7 S (except T2) प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य°) G3 धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ) — d) D7 G2 परिरक्षितु (for सुखमेधितुम्)

57 D9 reads 57^ab after 58 — a) S (except T2 M5) अपि (for एव) D7 (hapl) om 57^bc — b) K2 4 5 D1 3 M स्वपेत्, D2 भवेत् (for वसेत्) — G3 om 57^cd, D3 transp 57^cd and 58^ab, B4 (hapl) om 57^c-58^b — c) K1 मासैस्तु, K2 5 D3 मासैश्च — d) G2 वर्षांत्, M वर्षं (for वर्षा) K2 D1 9 भवेत् (for वसेत्)

58 B4 om 58^ab (cf v l 57) D3 transp 57^cd and 58^ab — b) K4 G4 सुखी (for सुख) K4 G4 भवेत्, D1 7 स्वपेत् (for वसेत्) — T1 G3 om 58^cd — c) K1 D1 9 जीव च, D3 G4 M1 3 4 जीव तु (for जीवेन) D2 कार्यं (for कुर्यात्) — d) D5 अमुत्र (for प्रेत्य) K (K3 missing) D7 सुखी भवेत् (for सुख वसेत्) D1 स्वपेत् (for वसेत्) — After 58, D9 reads 57^ab

59 =(var) Cānakyas'ataka 79 (ed Haeberlin) — a) K1 4 D1 2 G2 प्रशसे(K1 °सी)त, K2 5 B2 D7 8 प्रशसीयात् (for प्रशसन्ति) — b) S (except T2 G2 M5) नारीं (for भार्या) — c) B D (except Ds2 D1 2 7 9) T2 G5 विजितसग्राम, Cd s as in text K1 2 5 रणप्र त्यागत शूर, G4 रणे प्रतिहत शूर — d) D1 पाप, Ca d s पार (as in text) K2 5 D1 2 7 Ca d मनस्विन, Cs ap तप° (as in text) K1 धान्य च गृहमागत

60 b) G5 यदि (for यत्) K4 सवि, D8 G2–4 अभि°, G5 वि, Ca s अपि (as in text) — d) B2 D1 अवधीर्यते, T1 G1 5 अपि जीर्यते, G2 अवकीर्यते, G3 अपि विद्यते, G4 अभिधीयते, Cs अवदीर्यते (as in text)

61 a) K2 (sup lin as in text) आचरता, Cd s आत्म° (as in text) — b) K2 D1 3 4 transp शास्ता and राजा — c) K1 D7 G2 3 M1 इह, G4 5 M4 (sup lin as in text) अत (for अथ)

62 b) D7 T1 G (except G3) शूराणा (for कुलाना) — c) K2 B3 प्रभावो, D1 नियमो, D9 सभवो, Ca d s प्रभवो (as in text) K2 अवमतव्य, G3 अभिगतव्य, Ca d s अधि (as in text)

63 a) K2 G1 M5 निरतो — b) K1 2 5 D3 दातो (for दाता) — c) K1 सर्वं, B D (except D1 2 9) T2 शील (for स्वर्गं) Dn1 प्राज्ञ (for राजन्) K4 क्षत्रिय स्वर्गमाप्नोति

64 =(var) Pañcatantra 1 51, =Dhvanyāloka (ed N S P), p 49 Cited by Appayadīksita in Kuvalayānanda (p 50) — a) K4 D3 4 सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं Cd s cites सुवर्णपुष्पा — b) K1 2 5 D2–4 7 9 विचिन्वति त्रयो जना (D9 नरा), K4 D3 G3 विचिन्वति नरास्त्रय

65 =C 12 4191 — a) K1 कार्याणि (for कर्माणि) — c) D1 यानि (for तानि) M1 (sup lin as in text) जङ्घाजघन्यानि, Ca d as in text — d) D1 तानि प्रत्यवराणि च, D9 भारयन्त्यपराणि च, Cd as in text Ca cites प्रत्यवराणि, Cs प्रत्यवर

C 5 1257 B 5 35 76 K 5 35 88 दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६
सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १
चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २
साध्या देवा वयमस्मो महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः
काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।
एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे
धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं
प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

---

66 a) K1 5 B1 3 4 D T अथ, G3 4 न (for च) — c) K2 एतेषु, K5 कर्णे तु (for कर्णे च) D7 आस्थाय (for आधाय) — d) T1 G1 5 M (except M5) आत्मनो, G3 कस्मात्त्व, G4 तस्मात्त्व (for कथ त्व) — Cf v l 5 122 44

67 a) K2 D3 (before corr) सर्वे (for सर्वै) K2 D1 ते, K5 B Dn Ds D2 5–10 तु (for च) — b) D2 भरतर्षभा — c) G2 पितृवशेषु (for वत्त्वयि) — d) K2 पूर्ववत् (m पितृ and पुत्र [as in text])

Colophon K3 missing — *Sub-parvan* K1 सजययान, K4 B1–3 Dn Ds D1 2 9 10 G2 M प्रजागर, G5 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) B1 2 4 5 D (except Dn1 D9) T2 G2 विदुरवाक्य, G1 सत्यप्रशसादिकथन, M सत्यप्रशसा (M1 शसन) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 34, K2 3 (of प्रजागरपर्व?), D6 (*sec m*) 32, D7 S 35 (M 36) — *S'loka no* K2 70, K5 74, Dn2 76, G5 83

36

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 a) K4 D2 S (except T2 M2 5) अपि (for एव) — c) S (except T2 G2) हसस्यापि (for आत्रे°) — d) G5 सिद्धाना (for साध्या) D1 om च D3 4 9 तच्छृणु, D8 विश्रुत (for न श्रुतम्)

2 b) K1 2 Ds2 D2–8 शसित° (for सशित) — c) K2 महाराज, K4 D1 2 7 महात्मान, B2 4 5 D3–6 9 T2 महाप्रज्ञ, T1 महाप्राज्ञा — d) K2 °पृच्छस्तु (for पृच्छन्त) T1 G1 5 भारत (for वै पुरा)

3 Before 3, K1 2 5 B1 3 Dn2 D1 6 7 10 T1 G1–3 M1 ins साध्या ऊचु (B1 3 T1 G3 M1 om ऊचु) — a) K1 D9 Ca स्म , K2 5 Ds2 D7 8 आस्म , B Dn Ds1 D3–6 10 T2 एते, Cd s अस्म (as in text) S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वय महर्षे — b) S (except T2) transp न and शक्नुम K1 2 (*sup lin* as in text) शक्ष्यामो, D1 2 9 अशकामो, D8 शक्यामो (for शक्नुमो) K1 2 D7 G5 अनुगतु, D1 मतु, Cn मातु (as in text) — c) D1 श्रुतो (for श्रुतेन) G4 श्रुतो नाधीरो बुद्धिमान्समतश्च — d) T2 G1 2 4 M3 काम्या, Cd s काव्या (as in text)

4 a) G3 समत (for अमरा) K2 सस्कृत, T1 सश्रित (for सश्रुत) G3–5 सर्वदैव , M सम्यगेव (for सश्रुत मे) — b) T1 G1 5 सर्वं (for सत्य) — c) K1 4 5 D1–4 7–9 G2 ग्रथीन्, K2 ग्रथान्वै, Ca ग्रन्थि (as in text) K1 5 D8 T1 G1 विमुच्य, D3 4 9 एतान्, T2 विना यस्य, G3 4 विभिद्य, M3 5 द्वितीय, Ca विनीय (as in text) M1 2 4 ग्रथिद्वितीय (for ग्रन्थि विनीय) K (K3

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५
नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ६
मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू-
न्घोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७
अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ८
परश्चेदेनमधिविध्येत बाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १० C 5 1269 B 5. 36 10 K 5 36 10

---

missing) $D_{1-5\ 7-9}$ G_2 सर्वान् (for सर्वं) — [d]) B_1 एव, G_4 न (for च) K_4 $D_{3\ 4\ 9}$ M उपशम (K_4 °सम, $M_{1\ 3\ 4}$ °वश), K_5 Dn $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ T_2 आत्मसम (D_5 नि स, D_8 °समा), B_1 G_4 अवशम, B_2 T_2 G_{1-3} अनुवश (B_2 T_1 सम, G_1 शम) $K_{1\ 2}$ $D_{1-4\ 7-9}$ $G_{1\ 2}$ नयेत, K_4 नयेच्च, G_4 अधीत्य

5 =1 82 7 — [a]) $K_{2\ 4}$ $G_{1\ 2}$ नाक्रुश्येत्, G_5 नौक्रुश्ये, Cs नाक्रोशेत् (as in text) — [b]) K_5 मृत्युर्, Cs मन्युर् (as in text) — After 5^{ab}, D_9 ins

219* पुनाति ह्यात्मनात्मान सुकृत चास्य विन्दति ।

— [c]) Ds निर्दहते, Cs as in text — [d]) T_1 अपि (for अस्य)

6 [b]) K_2 नापि द्रोही, $D_{3\ 4}$ मित्रध्रुक्, G_1 M_{2-4} न मित्र°, M_1 नो मित्र (for मित्रद्रोही) K_2 D_{2-4} नैव, K_4 D_9 नापि (for नोत) — [c]) T_1 वा (for the *first* च) $K_{2\ 4\ 5}$ B Dn Ds $D_{1-6\ 8\ 10}$ T_2 G_4 अभिमानी, D_9 T_1 अपि मानी, Ca अतिमानी (as in text) Cd cites अतिमान D_2 T_2 नि (for the *second* च) K_1 $D_{3\ 4}$ वृत्तहीन, K_4 दीनवृत्त, D_2 G_1 हीनवृत्ती, G_4 हीन प्रमत्त — [d]) K_2 रूष्या (for रूक्षा) G_5 कुवाच (for वाच) K_1 $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 10}$ G_5 Ca d n रुषती, $B_{1\ 2\ 5}$ D_9 Cap np उषतीं, Dn Ds D_5 उशतीं, M_1 रुचतीं, T_2 ऋशतीं, Cs रुशती (as in text) K_1 $D_{1\ 2\ 7}$ $G_{1\ 2}$ वर्जयेत, K_4 वर्जयेच्च, G_5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयीत)

7 K_1 D_8 om 7 — [b]) B Dn Ds $D_{5\ 10}$ T_2 रूक्षा, D_6 रूष्या (for घोरा) Dn $D_{3\ 4\ 9}$ G_4 M_1 इव (for इह) — [c]) K_4 B Dn Ds $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ उषतीं, other MSS रुषतीं, रुसतीं, ऋशतीं etc (for रुशतीं) D_1 G_2 तीक्ष्णरूपा, D_2 °कृष्ण, M_{3-5} पापलौक्यान् — [d]) G_3 वर्जयेत् (for नित्यश) K_4 T_1 $G_{2\ 4\ 5}$ M वर्जयेत्ता, $D_{1\ 2}$ G_1 वर्जयेत, G_3 नित्यशस्ता

8 =(var) 1 82 9 — [a]) $K_{1\ 4}$ B_4 Dn_1 $D_{3-6\ 8\ 9}$ T_2 पुरुष, Cd परुष (as in text) $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ G (except G_4) T_1 तीक्ष्ण (for रूक्ष) — [b]) K_1 Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्) — [c]) $K_{1\ 2\ 5}$ D_{10} विंद्यात् (for विद्यात्) K_2 नराणा (for जनाना) — [d]) B_1 S निकृतिं, Ca d s निर्ऋतिं (as in text) K_4 D_{2-5} वै वहत, Ds_2 D_9 वहतीं (for वहन्तम्) D_6 मुखे विद्धा निर्ऋतिं वै वहत

9 [a]) K_1 D_8 M_1 (*inf lin*) पर, T_1 वर, Cs पर (as in text) K_1 D_8 तु यो न, $D_{1\ 9}$ G_4 चैन, M_1 (*inf lin*) चैक न, Cs चेदेन (as in text) K_1 D_1 G_4 अभि, $D_{2\ 9}$ Cs अति (for अधि) — [b]) $M_{1\ 3\ 4}$ om सु K_1 D_2 अनिलोग्रदीप्तै, K_4 D_1 अनलाग्रदीप्तै, G_2 अनलार्करूपै Ca d cite उग्र and दीप्त — [c]) K_4 विविध्य, $B_{1\ 3}$ स ताड्य, Dn Ds $D_{3\ 4\ 10}$ T_2 स विध्य, D_1 M_5 विरच्य, G_3 उदीच्य°, G_4 विरुच्य, Cd s विरिच्य (as in text) K_1 G_4 $M_{1\ 3}$ प्र(K_1 व्य)तिरिच्य, $K_{4\ 5}$ B Dn $D_{3-7\ 10}$ अप्यतिदह्य°, M_4 न प्रतिरिच्य, Cd s अप्यतिरिच्य° (as in text) — [d]) K_2 $D_{7\ 10}$ विंद्यात्, Dn_1 $D_{1\ 3\ 4}$ विद्वान्, Ca d विद्यात् (as in text) G_5 transp सुकृत and मे K_5 D_8 नो (for मे) D_1 करोति, $G_{3\ 4}$ ददाति, Ca d s दधाति (as in text) — Cf C 12 11001

10 [a]) $B_{1\ 3\ 5}$ $D_{5\ 6}$ T M सेवति — K_4 om 10^{c}–11^{b} — [c]) D_9 S (except T_2 M_{3-5}) राग, Ca d s रङ्ग (as in text). — [d]) T_1 G_3 हि (for स)

C 5.1270 B 5 36 11 K 5 36 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२
यादृशैः संविवदते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३
यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४
न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५
भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६
नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७
दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

---

11 K4 om 11ab (cf v 1 10) — a) S वाच (T1 G1 च्य), Cd वाद (as in text) K2 5 D7 9 G2 च (for तु) B D (except D1 7–9) T2 अतिवाद (for वाद तु यो) — b) B3 D1 T1 G1 5 ये (for यो) D1 नाभित, D5 नाभ्यात (for नाहत) — c) T1 G (except G2) हतुमिच्छोश्च (G1 4 °च्छेच्) च (for हन्तु) K1 D2 इच्छति (for इच्छेत्) B Dn Ds D5 6 10 T2 हतु (Dn Ds तुश्च) च यो नेच्छति पापक वै Cn cites नेच्छेत्, Cd पाप

12 =(var) C 12 11029 B1 om 12cd — d) K1 5 B (B1 om) D2–4 6 10 T1 G2 M धर्मं (for धर्म्यं) D10 तुरीय, Ca d चतुर्थं (as in text)

13 =(var) C 12 11023, =(var) Pañcatantra 1 279 — a) K1 2 5 D1–4 8 9 G2 सनि(K1 °वि, K5 व्य)वसते (K2m सविवहते), K4 B2 4 Dn Ds D5 7 10 T2 Ca d s सनिविशते, G4 सविदधते, Cap सविवदते (as in text) — b) K4 Ds1 G4 यादृशै, Dn2 D1 यादृश (for यादृशान्)

14 a) K1 2 5 Ds2 D1 7 9 G3 M4 निवर्तेत, Dn1 निवृत्तेत, D8 विमुच्येत, Cd s as in text — b) K5 transp ततस्तत and विमुच्यते K1 D8 विमुच्ये(D8 निवर्ते)त ततस्तत Ca d s cite विमुच्यते (as in text) — c) D4 निवर्तमान (for °र्तनाद्धि) K2 च, K4 D3 7 9 S (except T1 G2 5) तु (for हि) K5 D3 4 T1 G3 सर्वत्र — d) K2 D7 8 चासि, Cs वेत्ति (as in text)

15 a) K2 D7 नो जीयते, G3 सजीयते, Cd n s न जीयते (as in text) K1 Ca नोप, K2 न वि-, K5 D3 4 7 चानु, Dn Ds D10 Cnp(!) नानु-, D5 T2 अन्यान्न, D6 T1 G4 Cd अन्यैर्न, D8 नोनु- (for नोत) D1 अन्य, Cs अन्यान् (as in text) — b) K2 D5 वैर कृत्वा, K4 D9 वैरीकृद्वा, K5 D8 वैरीकृत्, D6 T1 वैरीकृच्च, G3 कृच्छ्रात्, G5 °कृच्चापि (for कृच्च) K5 D8 न प्रति, T1 G4 प्रति घातक (for अप्रति) K2 D7 स्यात् (for च)

16 a) D7 S (except G2) सर्वत्र (for °स्य) — c) K1 B Dn Ds D5 6 8 10 T2 मन (for मतिम्) — d) D1 सतत य स पूरुष

17 D1 om 17 — a) G4 नानर्थकान्, Cd s नानर्थक (as in text) D9 स्थापयति, Ca d s सान्त्वयति (as in text) — b) K1 D9 प्रतिज्ञात K4 वा (for च) — c) K (K3 missing) D (except Dn2 Ds D1 2 8) T2 M2 रध्र परस्य, T1 G (except G2) M1 3–5 रध्रापरध्रे, Ca d s राद्धापराद्धे (as in text) K1 2m 5 D7 नो याति, K2 यो याति, K4 नो वेत्ति (for जानाति) — d) K1 2 4 B Dn2 Ds D2 5 8 9 T1 G1 3 4 उत्तम (for मध्यम)

18 a) S (except T2) दुर्दर्शन (for दु शासन) Cs cites दु शासनस्था K1 4 5 D1 2 8 9 G1 5 M1 (sup lin as in text) उपह(G5 °ग)ताततरात्मा, B Dn Ds D3–7 10 T2 उपहतोभिशस्तो (for उपहन्ता न शास्ता) K2 अभि-शास्ता, T1 G4 अनुशास्ता, G2 परस्य (for न शास्ता) — b) K4 यो वर्तते, D1 G4 5 M4 (inf lin) न वर्तते, T1 G5 प्रवर्तते Ca d s नावर्तते (as in text) — c) G3 मन्त्रम् (for मित्रम्) D1 मित्रमहो, D9 मन्त्रहेतो (for मित्रमथो) — d) M3 4 (sup lin) काल, Ca d s कला (as in text) G3 M (except M1) एवैता D9 स्युरधमस्य (for

न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन
नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।

तमो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः
पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति
सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
र्वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६　C 5 1285 B 5 36 23 K 5 36 26

अधमस्येह)　G_3 अधर्मस्य, C_s अधमस्य (as in text)　G_3 om इह　$G_{2\,4}$ एव (for इह)　G_3 पुसां (for पुस)

19　D_{10} om 19 — ^{a}) G_5 अ- (for न) — ^{b}) K_4 D_9 S (except T_2 $G_{1\,2}$) हि (for अपि)　D_s अनु , G_1 अति , $C_{a\,d\,s}$ आत्म (as in text)

20　^{b}) K_5 B (except B_2) Dn $D_{1\,3-6}$ T_2 प्राप्त , C_s प्राप्ते (as in text)　T_1 $G_{1\,4\,5}$ M transp प्राप्ते and काले — ^{c}) $K_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ G_2 न, T_1 $G_{1\,3-5}$ M च (for तु)　$K_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ G_2 एव (for न) — ^{d}) K_4 B Dn_2 D_s $D_{2\,7-10}$ G_2 भूतिम्, Dn_1 D_{3-6} T_2 गतिम् (for श्रेय)

21　^{a}) S (except T_2 G_2) वीर्यम् (for वित्तम्)　K_4 B_3 Dn_2 $D_{5\,6}$ T_2 अय बलेन, T_1 $G_{1\,5}$ M असह्यरूप, $C_{a\,d\,s}$ असद्बलेन (as in text) — ^{c}) D_8 न त्वेष, G_3 सदैव (for न त्वेव)　G_4 सत्य (for सम्यग्)　K_4 रमते, G_5 वहते (for लभते) — ^{d}) K_4 निवृत्तिम्, $B_{2\,5}$ Dn_2 D_s $D_{1\,5\,6}$ न वृत्तिम्, G_3 स वृत्तम् (for न वृत्तम्)

22　^{a}) $K_{1\,5}$ Dn_1 $D_{2-4\,7\,9\,10}$ T_2 G_2 Cn महाकुलेभ्य , M_1 कुलानि (*sup lin* as in text) — ^{b}) K_1 D_3 G_3 युक्ता , $K_{4\,5}$ B Dn D_s $D_{3-5\,7\,10}$ T_2 °निला , D_1 °वृत्ता°, D_2 बधा° (for वृद्धा) — ^{c}) G_3 M त्वा (for त्वा). K_2 D_3 एक, $D_{2\,9}$ एन, G एतत् (for एत)

23　D_{10} om 23–24 — ^{a}) G_3 शमो (for तपो) D_1 बलो (for दमो)　$K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,3\,5}$ Dn Ds_2 $D_{2\,7\,8}$ $M_{3\,5}$ वित्त, K_5 $D_{3\,4\,9}$ °वृत्त, G_4 °चर्यं (for वित्त्व)　S तितिक्षा, $C_{a\,d}$ विताना (as in text) — ^{b}) B_3 विहारा (for विवाहा)　B_3 D_1 सतत प्रदान (for सततान्न)　S (except T_2) इज्या विवाह सात्वन (M सन्नतिश्) चान्नदान — ^{c}) K_1 येष्वेते वै, K_2 Dn_2 येष्वेव ते, K_4 यत्रैवैते वै, D_2 ज्येष्ठे ते वै, D_3 यथैवैते, S (except T_2) अष्टावेते (for येष्वेवैते)　S (except T_2) नित्यमेव (for सप्त गुणा)　K (K_2 before corr) $B_{2\,4\,5}$ Dn Ds_1 वसति, Ds_2 च सति (for भवन्ति) — ^{d}) S सता गुणा (for सम्यग्वृत्ता) — After 23, D_2 reads 25^{ab}, 27^{cd}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc

24　For D_2 cf v l 23　$D_{7\,10}$ om 24 (for D_{10} cf v l 23) — ^{a}) K_2 om the first न, reading नैव for the second　D_{3-6} T_2 transp न and वृत्त　S (except T_2) येषा न (T_1 $G_{1\,2}$ प्र) वृत्त साधुकारेण युक्त — ^{b}) K_1 चित्तप्रसादे, $K_{2\,4\,5}$ Dn_1 $D_{1-6\,8\,9}$ T_2 चित्त(D_2 वित्त)प्रसादेन, T_1 G M वृत्तप्रधानेन (G_3 **प्रदानेन), C_a वृत्तिप्रसादेन　$C_{d\,s}$ cite प्रसादेन　K_1 सचरति, Dn_2 धरति, C_s चरन्ति (as in text) — ^{c}) D_s ईहति, $C_{a\,d}$ इच्छन्ति (as in text)　D_1 विसृष्टा, T_1 $G_{1\,3\,4}$ M निविष्टा , G_5 विनष्टा (for विशिष्टा)

25　=(var) Manu 3 63 — ^{a}) K_2 B $D_{3-8\,10}$ T_2 C_s कुविवाहै , $C_{a\,d}$ as in text　M_1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च)　K_4 अनिष्टकुविवाहैश्च, D_9 अनिष्टकुलसबधै — ^{b}) K_2 M_2 उच्छेदनेन, $C_{a\,d}$ उत्सा (as in text) — $D_{3\,4}$ om 25^{c}–26^{d}, T_2 om 25^{cd} — ^{d}) K_1 Dn $D_{8\,9}$ G_2 ब्राह्मणा° (for धर्मस्या°), cf 26^{d}

26　$D_{3\,4}$ om 26 (cf v l 25)　$K_{1\,5}$ Dn D_8 om 26 , G_2 om 26^{ab}　T_2 reads 26^{ab} after 27 — ^{a}) B_4

C 5 1 86 B 5 36 27 K. 5. 36. 27 ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
सूक्ष्मोऽपि भार नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

D_8 लोपेन (for नाशेन) — D_5 om 26^{c}–27^{d}, D_9 T_2 om 26^{cd} — ^{d}) D_7 G_2 धर्मस्था (for ब्राह्मणा)

27 D_5 (cf v l 26) and D_6 om 27 — ^{b}) K_2 D_9 G_4 Cs परीवादात्, Cd as in text — ^{d}) T_2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25^{d}) — After 27, T_2 reads 26^{ab}

28 ^{b}) Dn Ds D_{3-6} T_2 M_1 (sup lin) Cs अर्थत, D_1 अद्यत, T_1 अन्यत, Ca d अश्वत (as in text) — ^{c}) T_1 G_1 कुलाख्यां नानुगच्छति — ^{d}) G_5 Ca वृत्तित, Cd वृत्त (as in text) — After 28, $D_{3\,4\,7\,9}$ ins lines 3–4 of 220*

29 =(var) Manu 3 66 — ^{a}) $D_{2\,9}$ च (for तु) D_9 अविपन्नानि (for अविहीनानि) — ^{b}) K_5 Ds D_{10} T_1 च (for अपि) — ^{c}) $K_{1\,4\,5}$ $B_{1\,3}$ $D_{1-7\,9\,10}$ T_2 $G_{2\,5}$ च, M_5 न (for तु) K_2 निगच्छति, B_5 प्रग, Dn Ds प्रय (for तु ग) — ^{d}) D_{10} प्रकर्ष (for कर्षन्ति) G_3 अपि (for च) K_5 T_1 G_1 M महाजन, G_5 महाधन (for महद्यश) — K_4 B D (except D_2) T_2 ins after 29 ($D_{3\,4\,7\,9}$ ins lines 3–4 after 28) T_1, after 30

220* वृत्त यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ।
गोभि पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्तत ।

[(L 1) Ds D_8 यत्नेन (for यत्नेन) $D_{3\,4}$ वै (for स) $B_{2\,3}$ D_7 आयाति (for एति च) — (L 3) D_{10} गोभिरश्वैश्च कृष्णा च वृत्तय सुसमृ]

30 ^{a}) D_1 भृत् (for °कृत्). T_1 $G_{1\,5}$ M (by transp) अस्तु कश्चित्, T_2 अस्तु राजन् — ^{b}) D_3 राज्ये पथ्यो, T_1 G M_1 राज्ञा वध्यो (G_2 राजापथ्यो), M_{2-5} राजावध्यो D_1 न, D_5 य (for मा) — ^{c}) Ds_2 नैकृतिवान् $D_{2\,9}$ नैष्कृतिको (for नैकृतिको) Ds_2m सदैव (for अनृती वा) — ^{d}) D_1 य (for वा) — After 30, T_1 ins 220* (cf v l 29)

31 ^{a}) K (K_3 missing) D_7 गो (for नो) K (K_3 missing) B_3 Dn_2 Ds_2 $D_{1-4\,7-10}$ T_2 ब्राह्मणान् (for ण) — ^{c}) K_2m D_3m नर स, K_4 G_3 तत स; Dn_1 Ds_2 $D_{3\,4}$ Cnp न तस्य, D_6 यश्च न, D_{10} न च स, G_4 स नर, Cn न न स (as in text) K_1 समतिं, K_2 (before corr) सुमतिं, Cd s समिति (as in text) D_1 नर सुसुमति (sic) गच्छेत् — ^{d}) K_4 विवदेत्, K_5 विद्विषेत्, D_1 निर्वहेत्, D_9 निर्वदेत्, Ca d s निर्वपेत् (as in text) $K_{1\,2}$ D_8 Cnp पितॄन्, $K_{4\,5}$ ऋषीन्, $D_{3\,4}$ क्वचित्, D_9 गुरून्, Cs कृषिम् (as in text)

32 =3 2 52, =(var) Manu 3 101, =(var) Pañcatantra 1 187, =(var) Hitopades'a 1 45, =(var) Śārṅgadharapaddhati 642 — ^{c}) K_1 हर्म्येषु (for गेहेषु) $D_{3\,4}$ एतान्यपि सता गेहे

33 ^{b}) D_1 तत्कृति, Cd सस्कृति, Cs सत्कृतिं (as in text) — ^{c}) B_3 प्रसूतानि, D_9 प्रदत्ता, Cd s प्रवृत्ता° (as in text) K_2 $D_{1\,2}$ G_1 °राज (for प्राज्ञ) — ^{d}) K_5 B $D_{2-5\,7\,8}$ T G (except G_3) पुण्यकार्मिणा

34 ^{a}) K_1 Ds नृपते — ^{b}) K_2 $D_{2\,7}$ T_2 G_2 सोढु शक्तो, D_1 विसोढु शक्तो, G_3 शक्नोति वोढु, G_5 शक्नोति भार (for शक्तो वोढु) — ^{c}) K_5 भारवहा

35 M_2 om 35–36 — ^{b}) T_1 G (except G_2) M (M_2 om) कोपनेनोत (G_1 प) शक्य, Ca d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३९
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४०
अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३
पुनर्नरो म्रियते जायते च
पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५ C 5 136 B 5.36 47 K. 5.36 47

(as in text)

36 M_{2} om 36 (cf v l 35) — ^{a}) B Dn Ds $D_{3-6\,8-10}$ य कश्चित्, D_{2} G_{2} अथ चेत् (for यदि चेत्) $K_{1\,4\,5}$ $B_{1\,3\,4}$ $D_{2\,5-8}$ T_{2} G_{1-3} Cn असबद्धो, Dn_{1} असबधी, Dn_{2} असन्नद्धो, $D_{3\,4}$ असबद्धि (for असबन्धो) D_{1} °यस्य चेतसि सबधी, M_{1} यदि कश्चिदसबद्धो — ^{d}) $G_{3\,5}$ स (for सा)

37 ^{a}) Dn_{1} D_{2-4} बलवि(D_{2} चि)त्तस्य, T_{1} G_{4} न कश्चि(G_{4} च्चि)त्तस्य, M_{2} न तन्मित्र यस्य (for चलचित्तस्य) — ^{b}) $D_{3\,4\,9}$ $G_{1\,3\,4}$ $M_{3\,4}$ अनुपसेविन — ^{d}) B_{3} Dn_{2} सगत (for सग्रह)

38 ^{a}) D_{1} स्थिर°, $D_{2\,3}$ बल (for चल°) K_{2} T_{1} $G_{1\,5}$ अनात्मज्ञ, D_{1} महात्मान, M दुरात्मान (M_{1} *sup lin* as in text), Cs अनात्मान (as in text) — ^{c}) K_{5} B_{1-4} Dn $D_{6\,10}$ T_{2} समभि , D_{7} समधि , Ca p समति° (as in text) — ^{d}) K_{2} Dn_{1} $D_{1\,8\,9}$ G_{4} शुष्कसरो

39 ^{a}) D_{1} अथ (for एव) — ^{d}) B_{1} D_{1} मित्र, Ds अब्द, T_{1} $G_{1\,4\,5}$ अप्सु, M_{3-5} अभूत्, Ca d s अभ्र (as in text)

40 =(var) Rāmāyana (ed N S Press) 4 30 73,

41 ^{a}) B Ds_{2} $D_{2\,6\,8\,10}$ अर्चे , T_{1} $G_{1\,5}$ प्रार्थे° (for अर्थे°) — ^{b}) Dn D_{5} च (for the first वा) — ^{c}) $B_{1\,2\,3}$ Ds नानर्चयन्, D_{9} नान्यथा विप्र , T_{1} $G_{1\,2\,5}$ तान्यर्थयन् (for नानर्थयन्) K_{2} D_{1} T_{1} G M विजानाति (as in text), the rest प्र°

42 K_{2} Ds_{2} om 42^{ab} G_{3} transp 42^{ab} and 42^{cd} — ^{b}) Ds_{1} D_{10} कुल, D_{2} फल (for बलम्) — ^{d}) $B_{1\,2\,4}$ D_{2} अर्छे , Dn अर्हे (for ऋच्छ)

43 ^{a}) $K_{1\,2}$ अनवाप्य, K_{4} D_{9} सप्राप्त च, $B_{1\,3}$ अनिवार्यं च, T_{1} G अपहास्यश् ($G_{3\,4}$ स्य), Cd s अनवाप्य (as in text) — ^{b}) K_{1} वै प्रतप्यते, K_{4} चोपतप्यत , B_{2} $D_{1\,3\,4\,9}$ G_{1} उप , D_{2} चोपपद्यते — ^{c}) $B_{1\,3}$ प्रहृष्यते

44 ^{a}) G_{4} transp म्रिय and जाय° $K_{1\,4\,5}$ D_{9} पुन (for च) — ^{b}) $K_{4\,5}$ transp हीय and वर्ध $B_{1\,3}$ D_{1} $G_{1\,5}$ $M_{1\,3\,4}$ याचति याच्यते, T_{1} याचते याच्यते, T_{2} हीयते वर्द्धिते, G_{3} याच्यते याचते, G_{4} याच्यते याच्यते, $M_{2\,5}$ याचति याप्यते (for हीयते वर्धते) K_{2} B D (except $D_{2\,7\,9}$) T_{2} G (except G_{5}) च (for पुन) — ^{c}) $B_{1\,3}$ शोचति, B_{2} याचते, T_{1} $G_{1\,4}$ M_{1} वर्धते, $G_{3\,5}$ हीयते, M_{2-5} हायति (for याचति) $B_{1\,3}$ शोच्य , Ds_{2} $D_{8\,9}$ याच , T_{1} जाय , $G_{1\,4}$ M_{1} हीय , $G_{3\,5}$ M_{2-5} वर्धे° (for याच्य) $K_{1\,4}$ $D_{2\,7-9}$ M_{2-4} पुन (for च) — ^{d}) $B_{1\,3}$ हीयते, B_{2} शोचते, T_{2} G_{3} शोच्यति (for शोचति) $B_{1\,3}$ वर्धे , T_{2} G_{3} शोच (for शोच्य) $K_{2\,3}$ B D (except D_{7-9}) $G_{4\,5}$ च (for पुन)

45 =(var) C 12 762 — ^{b}) K_{5} वा (for च) — ^{c}) Dn_{1} $D_{3\,4\,10}$ $G_{1\,2\,4}$ पर्यायत , G_{3} पर्यायशश्चैव (for °यश) $K_{1\,4\,5}$ $D_{8\,9}$ इद, B Dn Ds_{1} $D_{3-6\,10}$ T_{2} एते, Ds_{2} इव (for इह) Ds स्पृशते, T_{1} M आस्पृशति (for स्पृशन्ति) — ^{d}) Ds_{1} D_{7} T_{2} G_{4} वीरो (for धीरो) K_{5} B (except B_{3}) Dn_{2} $D_{5\,6\,8}$ T_{2} च (for एव) S

C 5 1307
B 5 36 48
K 5 36 48

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७
नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति
न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T_2) transp हृष्येत् and शोचेत् B_3 शोच्येत्, D_2 हृष्येत् (for शोचेत्)

46 ^{a}) B_3 $D_{3\ 4}$ बला (for चला°) Dn_1 D_9 हीना°, T_1 G_5 भीमा, G_3 इमा (for हीमा°) D_9 यदि (for षड्) — ^{b}) $D_{2-4\ 9}$ transp तेषा and यद्यत् K_1 यद्वत्, K_4 T_1 यत, Dn_1 यत्तद् (for यद्यत्) $B_{1\ 4}$ Dn Ds $D_{8\ 10}$ T_2 $G_{1\ 2}$ Cs वर्ध, D_1 यत (for वर्त) $B_{2\ 5}$ Ds D_{10} तत्र तत्र, D_7 T_2 यत्र तत्र, Cs यत्र यत्र (as in text) — ^{d}) T_1 G_5 सच्छिद्र (for छिद्रोद) — Cf 5 33 65

47 =(var) 5 52 13 — ^{a}) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 8\ 9}$ T_1 $G_{1\ 3-5}$ तनुरुच्चशिखी (T_1 $G_{4\ 5}$ खो), $B_{3\ 4}$ Dn_1 D_{2-6} T_2 Cn °रुद्ध शिखी, G_2 °रल्पसुखी, Ca d s as in text

48 ^{a}) G_4 समुद्विग्न (for नित्यो°) K (K_3 missing) $B_{2\ 4\ 5}$ Dn_1 Ds_1 $D_{2\ 7}$ Ca d s सत्व, Dn_2 नित्य, G_2 सत्य (for सर्वं) — ^{c}) $K_{4\ 5}$ चात्यतम् (for तत्पदम्) $K_{4\ 5}$ S (except T_2 G_2) अनुद्वेग (for द्विग्न) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ D_9 ब्रूहि (for वद) S (except T_2 $G_{3\ 4}$ M_2) द्युते (for मते)

49 ^{a}) Dn Ds_2 D_3 G_{3-5} विद्यातपस, D_1 विद्यते ध्वसो (for तपसो) Cd n cite विद्या तप — D_1 om 49^{c}–50^{b} — ^{c}) $K_{1\ 4\ 5}$ D_8 G_2 लोभसन्यासात्, K_2 सर्वसत्यागात्, G_4 प्रशमाद्राजन् (for लोभसत्यागात्) — ^{d}) G_4 हित, Ca d शान्ति (as in text)

50 D_1 om 50^{ab} (cf v l 49) — ^{a}) B_3 तम, Ca d s भय (as in text) — ^{d}) K_5 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn Ds $D_{5-8\ 10}$ T_2 योगेन, Ca d s त्यागेन (as in text)

51 ^{ab}) K_2 $D_{1\ 2}$ G_2 transp दान and वेद° $B_{1\ 4}$ देव°, Cd s वेद° (as in text) Ds_2 धर्मं चैव समाश्रिता

52 ^{a}) Dn अधीतस्य (for स्वधी) K_1 स्वयुद्धस्य, K_2 $D_{2\ 9}$ T_1 G (except G_3) सु(G_4 च, G_5 स्व)बुद्धस्य (°for सुयु) — ^{b}) D_9 सुश्रु (for सुकृ) — ^{d}) K_1 अश्नुते (for एधते) Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ भवत्येते सुखोदया

53 ^{a}) Ds आस्ती (for स्वास्ती) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ निद्रा भजति, $G_{2\ 4}$ M लभन्ति निद्रा, Cs निद्रा लभन्ते (as in text) $K_{1\ 5}$ D_3 न वै भिन्ना प्रशम रोचयन्ति (=54^{d}) — ^{c}) $K_{1\ 4\ 5}$ धृतिम् (for रतिम्) — D_6 om 53^{d}–54^{d}

54 D_6 om 54 (cf v l 53) — ^{a}) D_9 transp चरन्ति and धर्मं — ^{b}) K_1 (before corr) धीरा (for भिन्ना) — ^{c}) K_2 $D_{7\ 9}$ मानयते, K_5 B (except B_1) Dn Ds $D_{3-5\ 8\ 10}$ T_2 प्राप्नुवति (Ds_1 ते), D_1 च श्रयति (for मानयन्ति) — ^{d}) T_1 G_3 $M_{1\ 2}$ प्रथम, Cs प्रशम (as in text) B_3 मान (for रोच)

55 ^{a}) $K_{1\ 4}$ न चैषा, K_2 D_2 न वै चैषा, K_5 D_1 न चैवैषा (for न वै तेषा) T_2 स्वादते, G_3 सदधे, G_5 रोचते (for स्वदते) — ^{b}) K_5 B_1 $D_{1\ 8}$ T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ योगक्षेम, Ca d s as in text B D T_2 एव, $G_{3\ 4}$ M इह (for उत) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 5}$ वा (for वै) — ^{d}) G_2 कच्चित् (for किंचित्) G_4 अन्यत्र नाशात् (for अन्यद्धि)

56 =(var) Rāmāyana 6 16 9, =(var) Pañ-

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५
संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६
तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६२
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३
अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४
न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५ C 5 1326 B 5 36 67 K 5 36 67

---

catantra 4 81 — ^{a}) B2 4 5 Dn2 D5 D5 6 T2 transp सभाव्य and सपन्न D1 च क्षीर (for सपन्न) — ^{b}) B Dn1 D3–6 8 9 चापल स्त्रीषु, D5 D10 चापल स्त्रीणा, T2 वा फल स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्य)

57 =(var) Pañcatantra 2 8 — ^{a}) D5 D5 जतवो, D1 तरवो (for तन्तवो) G3 M1 4 वि, G4 हि (for ऽपि) K1 (by corr) Cd आतता, B D3 (before corr) 4–6 10 T1 G5 M2 5 आयिता, Ca s आयता (as in text) — ^{b}) B (except B1) D (except Dn1 D1 8 9) T2 G1 2 5 Ca d s तनवो (for तन्तवो) T2 G3 4 M स्मृता, Ca d s समा (as in text) — ^{c}) D1 आयासा, T1 M3 4 व्यायामात्, G1 5 M2 5 व्यायामान्, G3 4 आयामान्, M1 व्यायामा, Ca d आयासान् (as in text) K2 बहुत्वाद्बहुलत्वाच्च — ^{d}) K2 सहति, S (except T2 G2) वहति, Ca सहति (as in text)

58 =5 62 19 — ^{a}) K4 B3 Dn2 D5 D5 6 8 10 S (except T1 G1 4 5) धूमायति, Ca d as in text G4 व्यपेता हि, Ca d व्यपेतानि (as in text) — ^{b}) D2 7 M1 2 ज्वलते, Ca as in text K2 5 Dn1 M1 2 सहतानि G3 तु (for च) K1 सहतानि ज्वलति च, T1 G1 4 प्रज्वलतीह (G4 °व) सगता

59 =(var) Śarngadharapaddhati 1312 — ^{a}) G3 तु (for च) — ^{b}) M2 transp स्त्री° and ज्ञाति B1 स्त्रीषु गोषु च भारत, D2 m 3 4 स्त्रीषु गोषु तपस्विषु

60 =(var) Pañcatantra 3 51 — ^{a}) K1 2 Dn1 D3 4 T2 एकक, Ca d एकज (as in text) — ^{b}) K2 फलवान्, M (M1 *sup lin* as in text) बलवत् (for बलवान्) K2 तु (for सु) — M2 (hapl) om 60^{c}–61^{b} — ^{c}) D9 विषह्य, D10 सुशक्य, Ca d s प्रसह्य (as in text) K1 प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव) B3 इव (for एव) S (except T2 G2, M2 om) वातस्य (for वातेन) — ^{d}) D3 9 शाखास्कधे, Ca d as in text D1 विसर्पितु, D2 च मर्दितु, D9 प्रमर्दितु (for विम) K1 शक्य स्कधे प्रमर्दितु, K4 शक्य स्कधेन म, K5 T1 G M शाखास्कधेव- (T1 G1 धेन, G2 धश्च)म, B Dn D5 D3–6 10 T2 सस्कधो मर्दितु क्षणात्, T1 शाखास्कधेन म°

61 =(var) Pañcatantra 3 60 — M2 om 61^{ab} (cf v l 60) — ^{a}) K1 2 सहता (for सहिता) — ^{b}) K2 सर्वत्र, T1 G1 5 अमूला, G2 आमूला, G4 M (M2 om) समूला (for सघश) T1 G1 5 अप्र° (for सुप्र) G3 आमूलाग्रात्प्रतिष्ठिता — ^{c}) K4 B1 3 D3 4 9 S (except T2 M2 5) अपि, D2 तेपि (for ते हि) — ^{d}) K2 [अ]न्योन्यमाश्रयात्, D4 [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!)

62 =(var) Pañcatantra 3 53 — D4 (hapl) om 62^{a}–63^{b} — ^{d}) K1 B3 D5 D1 9 10 T2 एकक (for एकज)

63 D4 om 63^{ab} (cf v l 62) — ^{a}) K (K3 missing) D1 2 5 6 8 G2 अन्योन्यसमुपस्त(K2 पास्त, K4 पल)भात्, T1 G1 3–5 M अन्योन्यस्योप(G1 स्याप-, G4 °स्नेह, G5 स्यैव)सस्तभात्, T2 अन्योन्यसमनुस्तभात् — ^{b}) B1.3 वा (for च) G1 अन्योन्याश्रयणेन च, G4 अन्योन्यस्याश्रयेण च — ^{c}) B3 G2 M1 (*sup lin*) सप्रवर्तते — ^{d}) D2–4 9 G4 (before corr) च (for उत)

64 ^{b}) K1 वृद्धा (for बाला) M बालाथ (for °श्च) D2 बाधवा (for ज्ञातय) B Dn D5 D3–6 8–10 T2 ज्ञातय शिशव. स्त्रिय — ^{d}) K2 T1 G (except G5)

C 5 1327
B 5 36 69
K 5 36 69

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६६

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७

पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरण गता (for शरणा) — After 64, D8 ins
221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषा दण्डो विसर्जनम् ।

65 a) D9 मनुष्येषु (for न मनुष्ये) K1 D8 T1 G3 4 M मनुष्यगुण, D2 G2 5 मनुष्यगुणा (for मनुष्ये गुण) — b) K1 D2 G4 गुण (for धन°) D9 ऋते (for अपि) K4 B1 3 Dn Ds D3–7 10 T2 राजन् (K4 B1 3 D7 अन्य) सधनतामृते

66 =(var) 5 27 23, =(var) B 2 64 18 — G2 4 5 transp 66 and 67 — a) M3–5 अव्याधिक, Ca d as in text K4 B1 3 4 D (except D1 2 7 8) T2 G4 Ca शीर्षरोगि, G2 शीर्षतोय, Cd °रोग (as in text) — b) G2 पापानुविद्ध, Ca d as in text K1 तीव्रम्, Ca d s तीक्ष्णम् (as in text) N (except D1, K3 missing) T2 Ca d s उष्ण (for उग्रम्) — c) D1 G2 5 अपेय, Ca d पेय (as in text) D1 G2 om यत् D1 च (for न)

67 G2 4 5 transp 66 and 67 — a) T1 रोगान्विता K1 वै (for न) K1 बलम्, G3 M (except M5) फलान्, G4 बलान् (for फलानि) K1 आश्रियते, G5 आश्र, Ca d आद्रि (as in text) — d) T1 G5 न विंदते, G1 विनिंदते, G2 न लभ्यते (for न बुध्यन्ते) Dn2 धनयोगात्, T2 न च भोगात् (for धनलोभात्) D1 धनलोभानुसौख्य, M1 (sup lin) धनभोगात्सुभोगान् T1 G (except G2) M3–5 भोगान् (for सौख्यम्)

68 a) K1 D4 S (except T2 G2) अपि (for हि) K1 2 B1 3 4 Dn Ds D2–8 10 T2 उक्त, D9 युक्तो (for उक्तो) — b) D1 G5 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) — c) D1 9 वारयति, D2 धारयति, D5 6 वारयेत्त्व (for वारयेति) — d) K2 5 D1 2 7 8 G2 कैतव्य वै, D9 कितवस्त्व K1 4 B1 Ds D10 वै पडिता (for पण्डिता)

69 a) T1 G1 अव, Ca d s वि (as in text) — b) K4 5 B Dn D3–6 10 T2 Cap सूक्ष्मो, T1 मैत्री, G मैत्रो (G3 मित्रो), M मित्र, Ca d s मिश्रो (as in text) T1 G1 5 सहसा (for तरसा) — 69cd = C 2 2488cd — c) K1 2 D1 7 प्रभ्रशिनी (for प्रध्व) T1 G क्रूरसमाश्रिता D1 ते (for श्री) — d) D1 मतिर्मोहाद्, Cs मृदुप्रौढा (as in text) Ca d cite प्रौढा K2 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्)

70 a) B3 पाडवेयान् (for पाण्डवान्) — b) K1 2 4 Ds1 D1 9 T1 G (except G5) पुत्रा (for सुता) T1 G (except G3) तु (for च) D9 जातु (for पान्तु) — c) Ds D1 10 एकामित्रा (for एकारि) K4 D1 G3 ह्येकमित्रा, B1 2 4 5 Dn Ds D5 6 8 10 T2 ह्येककार्या, B3 D3 4 9 पाडवाश्च, D2 T1 G1 2 4 5 M1–3 4 (inf lin as in text) 5 ह्यैकमित्रा — d) S (except T2) कुरव (for सुखिन) D7 G4 समेता (for समृद्धा)

71 a) B4 Ds D9 S (except T G1 2) Cd मेधी, Ca s मेढी (as in text) K1 एक (for अद्य) — b) D7 8 G3 4 त्वया, T1 G1 5 त्वद्- (for त्वयि) K2 D7 8 S (except T2 G2 M1) अधीन (for आधीन) Ds2 D7 कुरुकुशल (for कुरुकुल) — c) T1 G1 3 4 °वासे (for °वास) — d) K1 4 गोपाय त्व, K2 गोपायन्वै, D9 (उ)पालयस्व (for गोपायस्व) D7 रक्ष (for रक्षन्) S (except T2 G2) गोपायेस्त्व स्वान्सुतास्तात रक्ष

संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।
सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कत्थते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४ C 5 1337 B. 5 37 4 K 5 37 4

---

72 a) D9 सयक्ष, G2 श्रद्धत्स्व, G3 सयच्छ (for सँधत्स्व) K5 B D (except D1) T G (except G2) कौरव (for कौरवान्) — d) D8 सुयो (for दुर्यो) G2 वारय, Ca स्थाप (as in text) D10 सुमार्गे (for नरेन्द्र)

• Colophon K3 missing — *Sub-parvan* K2 B1–4 Dn2 Ds D1 3–6 9 10 T G1 2 M प्रजागर, K4 5 सजययान, B5 G5 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7 8 10 G2 विदुरवाक्य, G1 M कुलप्रशसन (G1 शसा) — *Adhy no* (figures, words or both) D5 35, D6 (*sec m*) 33, D7 S 36 (M 37) — *S'loka no* K5 71, Dn D8 73, G5 72, M5 70

37

☞ This adhy is missing in K3 (cf v 1 5 32 15)

1 a) K2 धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र) G5 मनुष्येंद्र (for इमान्राजेंन्द्र) D9 दोषान्सप्तदश श्रीमान् — 1b=1 67 9d, 111 31d — d) D8 आकाशे (for आकाश) M5 आकाश प्रति मुष्टिभि

2 a) Dn D2–5 T2 दानवेंद्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य) Ca d cite इंद्रस्य K1 कोमुत्र (sic), K2 4 5 D1 7 9 G2 Cd s कार्मुक, D2 कोदड, T2 च धनु, G3–5 M वै चाप (for हि धनु) T1 G1 तानेव हींद्रस्य चाप — b) D9 T1 G3 4 M4 अनम्य (for अनाम्य) K4 M1 4 नाम्यतो, G1 नमते, G3 नयतो (for नमतो) D1 ब्रुवन्, T1 G1 2 5 ध्रुव (for ऽब्रवीत्) K1 मान्य कामयतो व्रत — G2 om 2cd — d) T1 G (G2 om) अनम्यान्, M3 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्) D1 T1 G (G2 om) M2–5 अब्रवीत् (for तथा) K4 5 B Dn Ds D3–8 10 T2 अग्राह्यान्गृह्णतस्तथा, D9 अनामयतोब्रवीत् (sic), M1 आनम्याश्चैव नाम्यत

3 a) K2 5 B Dn Ds D3–8 10 T शास्ति वै (K2 D7 च, T1 त, G5 तु) (for शासति) K5 Dn1 D2–6 8 T2 Cn तुष्येत्, B Dn2 Ds D10 G2 रुष्येत्, D1 तप्यते, D9 कल्पेत, G3 कुप्यति, G4 Cs कुप्येत् (for कुप्यते) — D9 om 3bcd — c) K1 2 D2 7 Ca स्त्रिय, K4 श्रिय, D1 प्रिय (for स्त्रिय) T1 G1 3 5 नो, Ca d यो (as in text) K4 5 B1 3 4 Dn D1–5 6 (*sup lin*) T2 अश्नुते (for अस्तु ते) — d) B D (except D1 2 7, D9 om) T G4 याचते (for ति) B1 2 4 5 Dn D8 कत्थते वा, B3 Ds D3–6 10 T2 कत्थते च, G4 वै ह्यनौर्थं (sic) (for यश्च कत्थते) K2 D1 2 G2 कुप्यते (for कत्थते)

4 K4 om 4abc — b) D1 अबली (for अबलो) B1 2 5 Dn2 Ds T1 बलिना (for ना) — c) D1 ह्यश्र° (for अश्र) T1 G1 वचो (for च यो) — d) K2 अधन , K4 काम, Ds D10 G2 Ca d s अकामान्, D1 कामान्, D5 T1 G1 3 5 M3 अकाम, G4 M1 4 5 Cdp sp अकामा (for अकाम्य)

5 a) K1 Ca वध्वा हास्यं, K4 B Dn D2–6 8 T2 G2 वध्वावहास, D1 यद्वा दुराप, T1 G1 3–5 वध्वा वास, M1 (*sup lin* as in text) 2–5 वध्वा सहास, Cd s वध्वां हास (as in text) D1 सुलभ (for श्वशुरो) B D

C 5 1368
B 5.37 5
K 5.37 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न स्मरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८

विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ९
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

(except D1 2 7 9) T2 transp य and मन्यते (om च) — b) K4 B3 4 D (except Ds D1 9) T2 वध्वावसन्नभयो (for वध्वा वसन्नुत यो), see Cn T1 G1 3 5 M वास, Ca d s वसन् (as in text) T1 G1 3 5 सहते, M सह यो (for उत यो) G5 धर्म, Cs मान (as in text) — c) K2 निर्वपते S (except T2 G2) यश्च वपेत (for निर्वपति यश्च) Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे D7 स्व (for च) D9 वीर्यं, Ca d बीज (as in text) — d) K1 4 स्त्रिय, T1 G3 4 M1 (*inf lin* as in text) 3 4 प्रिय, G1 5 प्रिया (for स्त्रिय) Ca d cite परिवदति

6 a) B Dn Ds D5 6 10 T2 अपि (for एव) S (except T2 M2) लब्ध (for लब्ध्वा) B (except B3) Dn2 Ds D5 6 8 10 T2 वादी, Dn1 वदेत् (for उवाच) — b) B3 4 कथयति, T1 G5 कथ्यते, G3 4 कथ्यति, Cn कत्थते (for कत्थति) K1 5 Ds D1 याचमान, K2 D3–7 याच्यमान, B3 4 M1 (*sup lin* as in text) 2 4 याचमान (for याच्य°) — c) K1 2 5 D7 9 ये च, K4 तमेव (for यश्च) K1 असत (for असत) K (K3 missing) D2–4 7 9 G2 सतम्, B3 D5 6 8 10 T2 G4 सत्वम्, D1 सततम् (for सान्त्वम्) K1 4 5 D3 4 7 9 T2 G2 उपासते ह, B Dn D5 6 8 10 नयीत, Ds शयीत (for °सतीह) — d) K4 उपला नयति, K5 B Dn Ds D2–8 10 T2 एतान्नयति, D9 ता सर्वं नु याति, T1 G1 5 एते हि यांति, G2 एते मनुष्या, G3 एतेन सात्वति, G4 एतेन यास्यति (for एते नु यान्ति) K4 5 B Dn Ds D3–8 10 T2 G3 निरय, D1 सलिल, G5 अनिश (for अनिल) D1 वै मनुष्या, G1 5 पाशहस्त (G5 स्तान्)

7 =(var) C 12 4052 — a) D5 G3 4 M वर्तेति — b) B3 T G1 3 5 वर्तितव्य D2 G2 धर्मं — c) D1 मायाविनो (for चारो) D1 वर्तितव्या, T1 G1 2 5 बाधि°, G3 4 M बोधि — d) D1 साध्वाचारा B D (except D2 8) T2 प्रत्युपेय (D1 देया) — After 7, K2 B D (except D2–4 9) T G (except G3) M1 ins (a variant version of 5 35 43)

222* जरा रूप हरति हि धैर्यमाशा
मृत्यु प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रिय वृत्तमनार्यसेवा
क्रोध श्रिय सर्वमेवाभिमान ॥

[(L 1) K2 Ds D1 7 M1 om हि Dn2 G4 M1 आशा — (L 3) D1 transp कामो and ह्रिय — (L 4) D7 सर्वहरो (for सर्वमेव) D1 T1 G (except G3) M1 अति (for अभि)]

8 b) K1 G2 वै सदा, D1 सर्वदा, D7 वै तदा, T1 G1 4 5 M1 (*inf lin*) वै तथा, G3 वै यथा, M भारत (for वै यदा) — c) D7 प्राप्नोति (for नाप्नोति) Dn1 D3 4 अय, D2 इह, G3 अपि (for अथ) D7 न (for च) D9 न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं — d) K2 G3 एव (for इह) S (except T2 G2 3) कर्मणा (for हेतुना)

9 a) K1 4 5 B2 4 Dn Ds D6 8 10 T2 transp वाद and °मान B1 3 5 T1 G5 अभिवादो, Cd s अतिवादो (as in text) D2 अतिमानोतिवादी च — b) D2 अति (for तथा) K1 4 5 T1 Cdp np sp अत्याशो, K2 G अत्याशा, B2 अन्यायो, Cd s अत्यागो (as in text) D9 तथा सभावनात्मना — c) K1 4 5 B2 3 D2–4 7 9 T2 चिचिकित्सा, B1 4 5 D5m 6 8 G1 M5 Cn आत्म(G1 M5 अति)विधित्सा, Dn Ds D10 Ca d s अनुविधित्सा, D1 अतिप्रहर्षं (for अतिविवित्सा) — d) M °द्रुह्य (for °द्रोह)

10 a) B1 Ds G2 3 M अयसा, D2–4 आमया (for असय) — d) K1 2 4 Ds1 T2 अश्नुते (for अस्तु ते)

11 a) D3 4 9 विश्वस्तवर्गान् (D9 °स्त इति) यो हन्यात्

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्त्यक्तकलिः कृतज्ञः
सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४
यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १७
उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्
नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८

C 5 1353
B 5.37 20
K 5.37 20

— [d]) K1 अपि (for एव) D10 मधुपानरत सदा, G4 यश्च स्यात्पानपो द्विज — After 11, N (except D9, K3 missing) T G (except G3) ins

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजाना प्रेषकश्च य ।

[D1 आदेशनाद्, Ca d s as in text T1 G1 4 5 विप्राणा (for द्विजाना)]

12 [a]) G3 शरणागतहता च — [b]) K2 D1 T G1 2 5 ब्रह्महभि , K4 B Dn1 Ds D2–6 9 10 हण (for हणै) B2 4 D2 स्मृता (for समा) — [c]) K1 सभाष्य, D1 स्मर्त्य (sic), Ds 4 समेतै , Cd s समेत्य (as in text) B वर्तव्य, Dn2 Ds1 D5 6 M1 3 4 चर्त , D1 वक्त (for कर्त) — [d]) K4 स्मृत, T1 स्मृत , G1 5 स्मृति (for श्रुति)

13 [a]) D2m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो) K1 5 D7–9 Cs अनयविद्धवाक्य , D1 अनविरुद्ध , T1 G1–4 M अनपविद्धाग्निहोत्र , G5 अविधिनाग्निहोत्री, Cd np अनप विद्ध (as in text) K4 B Dn Ds D3–6 10 T2 गृहीत वाक्यो नयविद्वदान्य — [b]) B D (except D1 2 7 9) T2 G4 M2 5 हि (for अपि) — [c]) K1 4 मानार्थ , B Dn2 Ds D8 10 M5 नानर्थकृत्याकुलित , Dn1 D3 4 नानर्थकारी कुशल , D1 corrupt, D9 नानर्थकृत्यापकलि , G3 4 नानार्थ , M1 3 4 यो ह्यर्थकृत्य (for नानर्थकृत्य) — [d]) D9 G4 5 सद्यो (for सत्यो) G5 मृत (for मृदु)

14 =(var) Rāmāyana 6 16 21, =(var) Pañcatantra 2 171 (*text simpl* 2 160), =(var) Śārngadharapaddhati 1360, =(var) Subhāsitāvali 2838, = Śukasaptati (*text simpl*) pp 76, 199 — [c]) K2 D8 च (for तु) — [d]) D2 transp वक्ता and श्रोता

15 =(var) B 2 64 17, =(var) Hitopades'a 4 17 — [a]) K1 4 B Dn Ds D3–6 8 10 T2 समा°, K5 अना , D9 G3 उपा (for व्यपा) — [b]) K2 त्यक्त्वा (for हित्वा) G3 प्रियौ (for प्रिये)

16 =5 126 48, =(var) 1 107 32, =C 2 2104, =(var) Skanda-purana, Kās'ikhanda 13 90, =(var) Pañcatantra 3 81, Hitopades'a 1 115, =Cānakya-Śataka 31 (ed Haeberlin), =(var) Śarngadharapaddhati 1462 — [a]) Dn2 कुलार्थे, Ca as in text K1 4 त्यजेदेक कुलस्यार्थे — [d]) D6 आत्मार्थे, G4 ह्यात्मार्थे

17 =Manu 7 213, =(var) Ādi 1614*, =Canakya-Śataka 29, =Hitopades'a 1 31, =Vikramacarita (ed Edgerton) SR 12 1 (JR 20 1) — [a]) K (K3 missing) B3 5 Dn1 Ds2 D5–10 T2 आपदर्थे D1 G5 रक्ष्य (for रक्षेत्) — [b]) D1 S (except T2 G2 4) दारा रक्ष्या (for दारान्रक्षेद्) — [c]) K2 D2 सर्वतो, G3 सर्वदा (for सतत) D1 M आत्मा तु सर्वथा (D1 तो, M5 °दा) रक्ष्यो — [d]) G4 प्राणैर् (for दारैर्) — After 17, K4 B D (except D9) T G1 ins

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्ट वैरकर नृणाम् ।
तस्माद्द्यूत न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L 1) B2 3 एव (for एतत्) T1 सृष्ट (for दृष्ट) D2–4 7 T1 वै नरक (for वैरकर)]

18 [a]) K5 च, G4 तु, G5 हि (for ऽपि) — [b]) K1 2 D1 2 G2 एतत्, B Dn Ds D3–8 10 T2 Cs इद (for एव) K4 प्रयुक्त, Cs युक्त (as in text) K4 B5 D (except D3 D5 6 9) T G1–3 Ca d प्रातिपेय (for पीय) — [c]) K1 G1 5 यथा, G3 तथा (for तदा) — [d]) K2 तत्प्रातिपीय (for वैचित्रवीर्य)

19 [a]) D9 वर्णान् (for °बह्वान्) — [b]) K4 5 D2–4 9 T1 G1.3 जैत्री , B Dn Ds D5 6 8 10 T2 °जयैथा (for

C 5 1354 B 5 37 21 K 5 37 21

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा-
न्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९

यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
संगृह्णीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

°जैष्ठा) — c) K2 transp हित्वा and सिंहान् K1 जम्बुकान् (for क्रोष्टुकान्) — d) D3 4 9 S (except T2) transp प्राप्ते and काले — After 19, K (K3 missing) D1 2 7 T1 G (except G4) ins an addl colophon [*Adhy No* K1 2 4 5 D1 2 7 35, T1 G (except G4) 37]

20 Before 20, K (K3 missing) D1 2 7 T1 G (except G4) ins विदुर उ — a) K2 स (for न) T1 G1 3 M1 4 5 सार्वं (for सर्वं) — b) K1 4 5 T1 G (except G4) transp भृत्यस्य and भक्तस्य M4 वर्गस्य, Ca d s भक्तस्य (as in text) K1 4 5 चिराश्रितस्य, G3 हितस्य तस्य (for हिते रतस्य) — c) D7 T1 G1 4 5 M1 2 यस्मिन् (for तस्मिन्) T2 भक्ता (for भृत्या) D3 4 9 पितरीवाश्वसति (for भर्तरि वि)

21 b) K5 B Dn2 D3 D5 6 8 10 T2 राज्य धन (for बाह्य जन) K2 D3 स जिघृक्षेत्, D3 4 सविवर्धेत, D9 सविभजेत, Cd as in text D3 4 9 विद्वान् (for अपूर्वम्) — c) D3 एन, T1 G1 3 अमी ह्येन (for ह्येन) K5 B4 Dn D3-7 10 T2 व(D7 उ)चिता वै विरुद्धा, D5 उचिता श्चाव, D1 2 उचि(D2 कुपि)ता विरुद्धा, D3 ह्युचिताव, T1 G1 3 5 M उचितापराधा (G3 धात्), Ca d s as in text — d) M3 4 अपि (for हि) D3 अमात्या (for ह्य)

22 a) D1 पूर्वाणि, T1 सर्वं न, G1 सर्वान् (for सर्वाणि) — b) B3 4 Dn2 D2 5-9 T2 व्यये, T1 G M व्ययाभ्या, Ca d s व्ययौ (as in text) B D (except D1 10) T2 चानुरूपा, G3 अनुरूपान्, Ca d as in text G2 न (for च) — d) Dn2 सु-, D3 T2 ह (for हि)

23 a) K1 4 5 अथ, D10 नु (for तु) — b) K1 4 5 B3 D9 अतद्रित, K2 B4 Ds1 D1 2 6 7 T2 अतद्री, B1 D3 10 अतद्र, T1 G M अवक्र (for अतन्द्री) — c) D1 G4 अनुरूप (for अनुरक्त) — d) D3 D1 G4 5 आत्मैव — After 23, K5 D3 ins

225* बाण शाकुनिको मन्त्री एकाकी स्तम्भसेवक ।
सद्योरोगी विवादी च सप्तैतान्सेवकास्त्यजेत् ।

24 a) D3 D10 च, G4 हि (for तु) D1 वाक्य च यो नाद्रियते विशिष्ट — c) D9 ज्ञाना, S (except T2) आत्मा (for प्रज्ञा°) — d) K1 इह (for एव)

25 a) D2 अध्वस्त (for अस्तब्ध) — b) K2 D2 9 शक्त, D1 शुल्क, T1 G1 3 कुशल, G2-4 M2 शक्य, M1 4 शुक्र, Cd s श्लक्ष्ण (as in text) G3 अवार्यं, Ca d s अहार्यं (as in text) — c) K1 Dn2 Ca d अरोगिजातीय, Cs as in text K4 वेष, D10 °वाच, Ca d s वाक्य (as in text)

26 a) K1 4 5 D3 विश्वसेत् (for विश्वासात्) B4 D (except Dn1 D1-4 9) T2 Cs गेहे (for गेह) — b) D3 10 चिंत (for चेत) T1 G2 4 M1 4 पि काले, Ca d s विकाले (as in text) — c) D5 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्) Dn1 D3 D5 नगूढो, T G2 5 गू(T2 गू)ढो, G3 4 M अगूढो

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
　गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
　न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६
न निह्नवं सत्रगतस्य गच्छे-
　त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
　सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७
घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
　पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
　व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८
गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
　बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
　श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९
गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
　आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
　न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०
अकर्मशीलं च महाशनं च
　लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
　मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ३१
कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
　वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
　मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२　C 5. 1369 B 5. 37 36 K 5. 37 31

(for निगूढो) — d) K1 5 राजन्या, K2 4 Cd राजकन्या, B Dn Ds D5-8 10 T2 Ca s कास्या, D2-4 9 G1 (before corr as in text) कीया (for राजन्या) D1 योषितो, Cs as in text K1 2 D1 Ca d प्रार्थयेत, Cs as in text

27 a) K1 सर्वं, K2 4 5 D1 शत्रु, B Dn D2-10 T2 G1 (by corr) M1 Ca मन्त्र, T1 G1 (before corr) 2-5 M2-5 पुत्र, Cs ap dp सत्र (as in text) G3 पृच्छेत् (for गच्छेत्) — b) K4 ससृष्टमन्त्रस्य, B3 D3 4 ससृज्य मन्त्र(B3 मान)स्य, D2 5 7 G (except G3) M1 (inf lin as in text) 2-5 ससृष्टमात्रस्य, Ca d s as in text G5 कुल गतस्य, Ca d s as in text — c) K1 2 5 B Dn1 D2-4 5 (by corr as in text) 6-8 10 T2 नाश्वसिमि, G आश्व (G5 विश्व) (for नाश्व) — d) K1 2 4 D1-4 8 9 M1 (inf lin as in text) च (for तु)

28 a) G1 5 कुशली (for पुंश्चली) — b) D9 पत्नी (for पुत्रो) K4 सपुत्रा, D1 बालपुत्र — c) D1 सूना, Cs सभा, Ca d सेना (as in text) K5 B Dn Ds D3-6 8 10 T2 उद्धृतभूति, D9 उद्धतो भक्त, T1 G M भूमि, Cs उद्धृत, Ca d as in text — d) K2 4 B1 3-5 Dn व्यवहारेषु (K2 °रे चैव, K4 °रे च), B2 Ds D1 5 6 T1 G (except G4) Ca d n व्यवहारे (for व्यवहारे वै) — After 28, B Dn Ds D1 (om lines 5-8) 5 6 8 T2 Ca ins 5 35 45-46 (with v l)

29 a) K4 एते गुणोदयास्तात शील भजते (hypermetric!) — b) K1 B Dn2 Ds D10 G2 3 Ca °वर्ण प्रसिद्धि, K2 वर्णशुद्धि, Cd s as in text — c) Dn1 D3-6 9 T2 तेज (for गन्ध) Ca d s cite स्पर्शगन्धौ — d) T1 G भार्या, Cs नार्य (as in text)

30 a) S (except T2 G5 M2) तु, Cs च (as in text) K4 मितभुक्ति, Ds G1-3 M2 मित(G3 ता)भक्त, Ca d s as in text — b) T1 G M प्रतिभा (for च सुख) K1 5 B Dn Ds D5 6 8 10 T2 transp सुख and बल — c) K1 5 B (except B4) D (except D1 2 7-9) T2 भवति (for भवेत्) — d) M मा तावद् (for न चैनम्) K1 2 4 D1 2 9 आद्यून, Ca d s as in text

31 a) K5 D3 अधर्म° (for अकर्म) — c) B3 अशिष्टवेश, D3 अनिष्टवेग, D1 वश, Cd s वेष (as in text) — d) D3 T1 G1 (by corr as in text) 2-5 M एन (for एतान्) D9 गृहेषु (for गृहे न) K1 2 B Ds D1 2 5-8 T2 प्रतिवासयेत (D3 यति)

32 b) K5 वराकसधूर्तं, B D (except D1 9) T2 G1 (by corr) M2 5 वनौकस धूर्तं (D2 M2 5 स भूत), G2 वराकि, Cd s वराकसभूत (as in text) — c) D1 सुनिष्ठुर, D9 नैष्ठूरिण, Cd s निष्ठुरी K1 (by corr) 2 B2 4 Dn Ds D3 4 8 9 दृढवैर, D1 कष्ट (for कृत) — d) D1 चैतान् (for एतान्) K2 याचात्, D1 रक्षेत् (for याचेत्)

33 a) K1 2 4 B3 Ds D2-4 9 Cs सक्लि(B3 आक्लि)ष्ट कर्माणम् K4 अतिप्रचड, B3 4 Dn2 D1 5 6 9 T G1 2 5 अतिप्रमाद (D1 वाच), G3 4 M °प्रमादिन, Ca d s as in text — b) K4 D3,4 S (except T2) बह्वानृत (K4 °शिन)

G. 5 1370
B 5.37 37
K. 5.37 37

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं
नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-
प्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ३३
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यसंस्थो मुनिवद्बुभूषेत् ॥ ३५
हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६
बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७
पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं
यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो
यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ३८
भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प
द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः
श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ३९
°तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०
धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for नित्या) M वा (for च) K1 अनृतभक्तिक, M1 3 4 अदृढभक्तिन (for भक्तिक) K2 वा (for च) — c) K (K3 missing) Ds D1–4 7 8 Ca d s निकृष्टरा(K1 5 D8 °रो)ग, B Dn D5 6 f 10 T2 M5 विसृष्ट (for विकृष्ट°) K1 4 5 B3 4 D (except D9) T2 पटुमानिन, T1 G M बहुभाषिण (G3 त) (for °मानिन) D3 T2 वा (for च) — d) Ds2 D2 T1 G1 4 5 om अपि K1 4 न, D1 हि (for अपि) K1 4 निषेवेत, D9 न भाषेच्च (for न सेवेत)

34 a) K4 अपि (for हि) — b) K4 अपि, D9 T1 G1 2 5 हि (for च) — c) D2 ह्येतौ, D3–6 T2 चोभौ (for एतौ) M बधना ह्येते — d) G2 शिष्यत (for सिध्यत)

35 a) S (except T2) अनृणश्च भूत्वा (for अनृणांश्च कृत्वा) — b) D7 अथ (for अनु) — c) D9 कुमारीं K1 पादयित्वा (for °पाद्य सर्वा) — d) K1 G3 4 M ह्यरण्यसस्थ (K1 °स्था), K2 D7 चारण्यसस्थ (for अरण्यसस्थ) K1 तु मुनि , K2 D7 च मुनि , K4 B3 अपि मुनि , B1 2 4 5 Dn Ds D2–4 6 8–10 T2 अथ मुनि , D5 नृपति (for मुनिवत्) — After 35, K5 reads 55–58

36 a) D9 G4 च (for यत्) — b) G4 सर्वभूत सुखावह — c) K2 om तत् D2 यत् (for तत्) B Dn2 Ds D5 6 10 T2 ईश्वरे (Ds D5 र), Ca d s ईश्वरो (as in text) K5 S (except T2 M2) अपि, Ca d s हि (as in text) D2 एक, Ca d s एतत् (as in text) — d) B Dn Ds D8 10 T2 सर्वार्थ° (for धर्मार्थ°)

37 a) K4 B (except B2) D2–6 10 T2 G1 2 Cn वृद्धि , Ds बुद्धे , Ca d s np बुद्धि (as in text) — c) T1 G1 2 अस्ति (for स्यात्) — d) K5 D9 T1 G1 4 5 M1 2 वृत्तिभय, Ds Cn अवृत्तिभय, Ca आवृत्ति

38 a) Dn1 D2 पश्येह, D10 यत्र (for पश्य) D10 अदोषै (for दोषान्) — b) K2 5 यै प्र , G4 यस्य (for यत्र) B Dn2 Ds D5 6 8 10 T2 व्यथेयु (for व्यथेरन्) S (except T2) सर्वदेवा (for देवा सशक्रा) — c) Dn1 M4 पुत्रे (for पुत्रैर्) G5 सर्वै (for वैर) K2 भृश (for नित्य) — d) K1 2 D1 2 प्रहर्ष , Dn1 D3 4 7 9 सप्रहर्ष (for च हर्ष)

39 a) G2 रोष , Cs कोप (as in text) K1 5 B (except B2) Dn1 D2–5 8 T G1 5 चैवेंद्रकल्प, K2 वै चेंद्र , D6 चैव प्रकल्प, D10 राजेंद्र कोपो, G4 वेंद्र° (for चेन्द्र) — d) T1 G1 5 Ca d श्वेतग्रह , G4 केतु (for श्वेतो ग्रह) D1 8 आपतेत् (for आपतन्) D1 च, D8 ख (for खे) S त्वापतन्वै (G4 °स्त्वाह्वधे) यथैव (for तिर्यगिवापतन्खे)

40 a) M1 3 4 तु (for च)

41 =(var) 5 29 47 — b) G4 व्याघ्रा पच च पाडवा — c) G3 भिंधि (for छिन्धि) — d) K1 2 5 D2 8 9 M निनशु , B4 Dn Ds D5 6 10 T2 नीनशन्, Ca d s नीनशो (as in text) D3 4 7 M1 (*sup lin*) व्याघ्रा नेशुर्वन विना, G3 व्याघ्र न न वसेद्वन (sic)

42 b) Dn1 D2m 3 4 9 G4 (by transp) न स्युर्व्याघ्रा;

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युरृते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४२
न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४ C 5 1291 B 5 37 58 K 5 37 58

K2 4 D8 न व्याघ्राश्च (K4 घ्रा स्यु), D8 न स्युर्व्याघ्र (for व्याघ्रा न स्युर्) D1 G4 वनात् (for ऋते) K2 B (except B3) Dn1 D2-4 7 वनात्, D1 G4 ऋते (for वनम्) — ^{c}) D1 च, S (except T2 M5) तु (for हि) — ^{d}) G1-3 व्याघ्र (for व्याघ्रान्) — Cf 5 29 48

43 ^{a}) K1 5 B D (except D1 9) T2 कल्याणान्, K4 T1 G (except G5) कल्याणा (for अकल्याणा) — ^{c}) K1 2 4 यथैव, T1 तदेषा (for यथैषा) — ^{d}) D2 वैगुण्य D9 S (except T2) पापवेदिन

44 ^{a}) G2 M2 ऋच्छन्, G4 ऋश्यन् (for इच्छन्) — ^{b}) K1 उदित, D1 अभित (for आदित)

45 ^{a}) D3 4 विगत, M विमुख (for विरत) — ^{b}) K2 M वि(M1 अभि)निवेशित, G3 4 च निवेदित (for च निवेशित) K5 कल्याणानि निषेवते — ^{c}) G (except G3) पूर्वम् (for सर्वम्) M2 इय (for इद), and बुद्धा (for बुद्ध)

46 ^{a}) K4 D9 G3 अर्थ (for अर्थं) G4 यो धर्मार्थकाम च — ^{b}) D3 4 काम, G4 काले (for काल) — ^{c}) D9 धर्मकामार्थसयुक्त, T1 G4 सदोहात्, G1-3 5 °सयोगात् — ^{d}) T1 G1 5 M नदति (for विन्दति)

47 ^{d}) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न)

48 ^{a}) K1 प्रोक्त, K2 Ds D1-4 7 9 राजन् (for नित्य) — ^{b}) K5 तत् (for मे) — ^{c}) K1 4 यत्तद्, K2 D1 G (except G3) M यत्र, D9 T2 यच्च, Cs यत्तु (as in text) M2 (hapl) om 48^{d}–50^{c} — ^{d}) B3 श्रेष्ठ तद्, S (M2 om) प्रथम (for कनिष्ठ)

49 M2 om 49 (cf v l 48), D7 om 49^{ab} — ^{c}) T1 G (except G3) M (M2 om) लाभ (for लाभस्) B D (except D1 2 7-9) T2 तृतीय धनलाभ तु — ^{d}) K4 5 जिगीषया, B D (except D1 2 7 8) T2 मनीषिण (for जिगीषव)

50 M2 om 50^{abc} (cf v l 48) — ^{a}) D8 9 T1 G5 यत्तस्य (for यत्त्वस्य) — ^{c}) G2 4 M (M2 om) अभिजात बल, Cs as in text — ^{d}) K2 transp तत् and चतुर्थं S (except T2) चतुर्थं बलमुच्यते

51 ^{a}) K4 D8 G5 च (for तु) — ^{c}) T1 G3 तत् (for यत्) K1 4 5 D3 4 8 9 अपि बल (for बल श्रेष्ठ) — ^{d}) S (except T2) प्रज्ञान (G3 4 M5 ना) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्)

52 D7 om 52 — ^{a}) K4 न, D9 S (except T2) च (for यो) K4 T1 G1 3 5 उपकाराय (for अप) — ^{b}) K1 4 पर, T1 G4 नय (for नर) M1 तु य (for नर) — ^{c}) K (K3 missing) D9 G (except G1) समासाद्य (for सज्य) — After 52, T1 G4 ins (with v l) an *anticipation* of 5 39 32^{a}–34^{b}, repeating the passage in its proper place

53 ^{b}) K1 D9 शत्रुसेविनि, K4 5 D7 सेवने B2 4 5 Dn Ds D3 10 स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु — ^{c}) K2 5 B D (except D9) T2 भोगे(D10 गि)षु (for भोगे च) D8 9 आयुधि (for आयुषि) M चाश्वास (for विश्वास) — ^{d})

C 5.1392 B 5 37 59 K 5 37 59

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ५५
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

Ds न (for क) D1 इच्छति (for अर्हति) — After 53, T1 ins an *anticipation* of 5 39 34^cd, repeating the line in its proper place (cf v 1 52)

54 ^a) D8 4 नि° (for अभि) — ^b) D1 transp न and च — ^c) K4 D1 विधिसम्प्रयुक्ता (for न च मङ्गलानि) — ^d) K2 D1 T1 G M2 आथर्व(K2 र्वा)ण (M2 णो), Ca d s आथर्वणा (as in text) K1 4 च, G1 2 M (except M5) वा (for the second न) D1 प्राप्यगदा, G8 प्राप्य गता, G4 व्याप्य तता (for नाप्य गदा) Ca d s cite अगदा (as in text) K1 4 5 समृद्धा (for सुसिद्धा)

55 K5 reads 55–58 after 35 — ^a) K4 D8 4 9 विप्र (for सिंह) — ^b) G2 पुत्रा, Cs पुत्र (as in text) — ^d) B D (except D1–4 8 9) T2 ह्येते (for ते हि) T1 G M सम (for ह्यति)

56 ^a) K4 S (except T1 G4) अग्नेस् (for अग्निस्) — ^b) K4 Dn1 D8 4 9 S (except G2 M5) गूढ (for गूढस्) D8 चर (for तिष्ठ) — ^c) K5 Dn1 D2–4 6 (*sup lin*) 8 (by corr) भुक्ते, Ds D10 युक्त (for °युङ्क्ते) — ^d) K4 5 B Ds1 D1 2–5 7 10 T G नोद्दीप्य(D1 दीर्य)ते (for नो दीप्यते) Ca d s उद्दीप्यते

57 ^a) D8 एष (for एव) M (M1 *inf lin* as in text) यद्दारु (for दारुभ्यो) — ^b) K1 Ds2 D1 8 T1 G (except G1) M1 (*sup lin* as in text) यथा (for यदा) — ^c) T1 G2 8 तथा (for तदा) B Ds D3–6 8 10 T2 तद्दारु (for तदा तत्) M1(*inf lin* as in text) 2 तदाल्पभवन चान्यत् — ^d) K4 निर्दहेत् (for दहति) K4 स्वेन, D8 M2 आत्म- (for आशु)

58 =(var) 5 38 14

59 =(var) 5 29 49 — ^a) Dn1 D1–4, 9 T2 धर्मे (for धर्मा) Dn1 D2–4 9 G4 5 (by transp) सपुत्रस्त्व, T1 तु ते पुत्रा K5 D8 सपुत्रस्त्व लताधर्मा, G1 2 लतासधर्मास्त्वत्पुत्रा — ^b) B5 Dn2 Ds D1 S* (except T2) Cs साला, Ca d n शाला (as in text) K4 (*sup lin sec m*) हि ते (for मता) — ^c) K1 G4 वर्त° (for वर्ध) K2–5 D7 जातु वर्धते (for वर्धते जातु) — ^d) K1 2 4 Dn1 Ds2 D7 M श्रिता (for °श्रिता) •

60 ^a) K5 B4 D (except D1 5 6 8 9) T2 तव पुत्रो (for त्व सपुत्रो) — ^b) Ds2 D8 9 G2 पाडवा (for पाण्डवान्) — ^c) K2 T1 G1 5 तु, D9 च (for हि) K2 हि नश्येत्, D9 विनश्यति (for विनश्येत्) — ^d) M (M1 *inf lin* as in text) व्याघ्रा (for सिंहा) K1 5 वन च, D8 4 9 वनाच्च, T1 G1–4 वनात्तु, G5 M वन तु (for वनेन)

Colophon om in K2 D7, K8 missing — *Major parvan* G9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K4 सजययान, B Dn Ds D1 8–6 9 10 T G1 2 M प्रजागर — *Adhy name* K1 4 5 B1 D1 2 8 10 विदुरवाक्य, G1 आयुर्वर्धनादि, G2 आवर्धकथन (sic), M आयुर्वर्धनोपाय कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T2 37, D5 36, D6 (*sec m*) 34, T1 G M 38 — *S'loka no* Dn 64, D8 65

38

☞ This adhy is missing in K8 (cf v 1 5 32 15)

३८

विदुर उवाच ।
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १
पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २
यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३
चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४
अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं
दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं
रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५
अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये
चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६
नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७
अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । C. 5 1405 B 5.38.8 K 5 38 8

---

1 =Mahābhāṣya 6 1 84 (ed Kielhorn, vol 3, p 58), =Manu 2 120 — ^{a}) D_{8} G_{3} M उत्क्रमति (°D_{8} G_{3} °ते) — ^{b}) K_{1} D_{6} (*sup lin* as in text) $_{7}$ $G_{1\,4\,5}$ आगते, Ca d s आयति (as in text) — ^{c}) G_{4} अभ्यु° (for प्रत्यु°)

2 ^{a}) M स्वागते (for साधवे) G_{4} हि, M अति (for अभि) — ^{b}) K_{4} D_{9} परिमृज्य, D_{2} परिविमृज्य, $G_{2\,4\,5}$ निर्मृज्य, Ca d s परिनिर्णिज्य (as in text) — ^{c}) B_{2-4} $D_{3\,4}$ G_{2} स्पृष्ट्वा, D_{1} दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K_{5} D_{7} S (except T_{2}) परिवेद्य, D_{9} Cd प्रवेद्य, Ca s as in text K_{4} B_{2-4} Dn_{2} $D_{5-7\,10}$ T_{2} Cn आत्म(B_{2} °नु)सस्था, T_{1} G M आसनस्थ, Ca d s as in text — ^{d}) M_{2} स्थितो (for ततो) D_{1} अवेत्य (for अवेक्ष्य)

3 ^{a}) D_{1} गा (for गां) — ^{b}) K_{1} $M_{1\,3-5}$ नामन्त्रवत्, $K_{2\,4\,5}$ $D_{1\,8}$ M_{2} नामन्त्रवित् (for नमन्त्रवित्) — ^{c}) K_{1} B (except B_{3}) Dn Ds $D_{2-4\,7\,10}$ $G_{1\,2}$ अथ कार्पण्यतो वा (G_{2} °ण्यहेतो), D_{1} अर्थंत कामतो वा, D_{8} अर्थंत कार्यतो वा, D_{9} अथ कार्पण्यभावात् — ^{d}) K (K_{3} missing) D_{9} M (except M_{2}) अर्थवत् (for अनर्थं) M नाहुर् (for आहुर्)

4 ^{b}) D_{1} तथा, G M पापो (for क्रूरो) K_{1} transp मद्यपो and भ्रूणहा D_{1} मधुपो (for मद्यपो) — ^{c}) K_{1} B_{4} श्येनाजीवी, $D_{3\,4}$ श्येनोपजीवी, Ca d as in text K_{5} B_{3} $D_{8\,9}$ श्रुतिविक्रेयक, T_{1} $G_{1\,4\,5}$ श्रुत°, M °विक्रयी, Ca d वेदविक्रा° — ^{d}) D_{1} M_{2} हि (for अपि)

5 ^{c}) $K_{2\,5}$ $D_{1\,2}$ (m as in text) $_{7-9}$ मद्य, $D_{3\,4}$ तिलान्, G_{4} तिल (for तिला) $K_{2\,5}$ B Dn $D_{2\,7\,10}$ फलमूलानि (K_{5} °ल च) (for मूल°) — ^{d}) D_{10} नीली, T_{1} $G_{4\,5}$ $M_{1\,3,4}$ रत्न (for रक्त) T_{1} G_{4} गाव (for वास) K_{1} अगुरु, B Dn_{2} Ds D_{5} (before corr) $_{6\,8}$ गुडा, D_{2} अगुळ (for गुड)

6 ^{a}) $B_{3\,4}$ Dn S (except M_{3-5}) समलोष्टाश्मकाचन (hypermetric!) (for समलोष्ट°) — ^{b}) $K_{2\,4}$ $D_{1\,6\,8}$ प्रहीणकोशो, S (except T_{2}) प्रक्षीणशोको — D_{1} om 6^{c}–7^{b} — ^{c}) T_{1} $G_{2\,3\,5}$ प्रियौ, Cs प्रिये (as in text) — ^{d}) K_{1} चरति, B Dn Ds $D_{5\,6\,10}$ T_{2} त्यजन् (for चरन्)

7 D_{1} om 7^{ab} (cf v 1 6) — ^{b}) K_{2} सुशासितात्मा, Ds स्वसय°, D_{6} सुसजि°, D_{9} S (except T_{2}) सुसशि° K_{5} °ह्यग्निकार्येषु, D_{2} °गुरु°, G_{5} °निज°, Cs °अग्नि° (as in text) $K_{1\,2\,5}$ D_{8} अनोद्य, K_{4} $B_{3\,4}$ Dn $D_{3-6\,10}$ T $G_{3\,4}$ °चोद्य, Ds D_{7} °चोक्ष, D_{9} °दक्ष, $G_{2\,5}$ अशोच्य, Ca d s अचोद्य (as in text)

8 ^{a}) B Dn Ds D_{10} T_{1} अपकृत्य, D_{9} अपहृत्वा — ^{b}) K_{2} मा (for न) S (except T_{2} G_{3}) दूरस्थोपि न विश्वसेत् D_{8} M_{2} om 8^{c}–9^{b} — ^{d}) D_{9} ताभ्या (for याभ्या) Dn_{1}

C 5 1405
B 5 38 8
K 5 38 8

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुर दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वणिज्याचार च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

D3 हिंस्यात्स (for हिंसति) K4 हिंसक (for हिंसित) D2 याभ्या दूरे हि नास्ति स

9 = Ādi, App I, No 81, lines 125–126, =(var) C 12 5055^{cd}–5056^{ab}, = Harivaṃśa 1164, =(var) Pañcatantra 2 43 and 4 14 — D8 M2 om 9^{ab} (cf v 1 8) In B2, the portion from 9^{a}–34^{b} is lost on a missing fol — ^{b}) K1 2 4 D2 9 M1 4 5 अपि न (for नाति) — ^{c}) Ds G4 विश्वस्तात् (for विश्वा) G5 आपन्न (for उत्पन्न) — ^{d}) K4 D7 मूलात् (for मूलानि) S (except T2) समूलमपि कृतति

10 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K4 B (B2 missing) D (except Ds D8 10) T G1–3 Cd s अनीर्षु, G5 अनिश (for अनीर्ष्यु) K5 B (B2 missing) D (except D1–4 7 9) T2 च (for स्यात्) — ^{c}) K2 G4 5 M शक्तो, D8 तीक्ष्णो, D9 दक्षो, G1 शक्यो, Ca d s श्लक्ष्णो (as in text) — ^{d}) D9 M1 2 तासा, G5 ह्यासा (for चासा)

11 =(var) Manu 9 26 — B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K2 D2 7 °राज (for °भागा) — ^{b}) D10 सुपुण्या (for पुण्याश्च) Ds2 G4 कृत (for गृह) — ^{c}) K1 4 5 आहु (for उक्ता) — ^{d}) K1 ता सु-, K4 तास्तु (for तस्माद्)

12 B2 missing (cf v 1 9) — ^{ab}) K D1 7 9 om 12^{ab} S (except T2) भोजने मातर कुर्यात्पितर दार(T1 G1 चात्म, G2 स्वात्म-, G5 ह्यात्म)रक्षणे — ^{c}) K1 आत्मसमित, K4 आत्मसदृश (for चात्मसम) D9 दत्वा, S (except T2) कुर्यात् (for दद्यात्) — ^{d}) G4 transp स्वय and कृषि — ^{e}) K1 वणिज्याभार, K2 4 5 B (B2 missing) Dn Ds D2 5 9 10 वाणिज्यचार, D6 7 वाणिज्य-भार, T2 G2 M2 वणिज्यचार (G2 °रै) D1 भृत्यै शौर्यं च वाणिज्य, D3 4 भृत्यैश्च वणिजाचार — ^{f}) B D (except D1 2 7) T2 च द्विजान् (for ब्राह्मणान्)

13 = Ādi 1423*, = 5 15 32, = Manu 9 321 — B2 missing (cf v 1 9) — ^{c}) K4 एषा (for तेषा) G4 सर्वगत (for °त्रग) — ^{d}) B8 स्वात्म- (for स्वासु)

14 =(var) 5 37 58 — B2 missing (cf v 1 9) K2 5 om 14, D10 om 14^{ab}

15 = C 12 1412^{cd}–1413^{ab} — B2 missing (cf v 1 9) — ^{b}) M1 हि (for the first च) K4 D9 बाह्याश्चाभ्यतरे स्थिता — ^{c}) K1 सर्वविच्छक्त (for तश्चक्षु°) — ^{d}) K1 सर्वम् (for चिरम्) T1 G1 2 5 ऋच्छति (for अश्नुते)

16 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) G1 2 5 मन्त्रित (for करिष्यन्) — ^{b}) K2 4 (by corr) B (B2 missing) D (except D5 6) तु (for च) D5 6 T2 निर्दिशेत् (for दर्शयेत्) — ^{c}) K1 2 D1 2 धर्मार्थकाम, Ds सर्वकामार्थ, G3–5 M1 3 4 धर्मकामार्थकार्येषु — ^{d}) K1 G4 यथा, G3 तदा (for तथा) Dn1 Ds D1 6 विद्यते (for भि)

17 =(var) Manu 7 147 — B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K4 समारुह्य, D1 समारोहेत्, G3 समागम्य (for उपारुह्य) — ^{b}) K1 D8 G3 4 M प्रासादे (for °द) — ^{c}) G3 वाग्निशाले, Ca d s नि शलाके (as in text) — ^{d}) B D2–6 T2 अभिधीयते, M1 (*inf lin*) न भिद्यते (for विधीयते)

18 B2 missing (cf v 1 9) — ^{d}) D1 नात्मवान्, Ca d s अनात्म° (as in text) — After 18^{cd}, N (K3

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ २३
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च । C. 5 1427 B 5. 38 30 K 5. 38. 30

B2 missing) T2 G1 M1 ins

226* नापरीक्ष्य महीपाल कुर्यात्सचिवमात्मन ।
[D1 भर्ता (for °पाल)]

— c) K2 4 D1 7 अमात्येषु, D9 T2 त्वैर्हि, G4 °तेभ्य (for त्ये हि)

19 B2 missing (cf v 1 9) — a) G5 जितानि (for कृ) — b) M1 2 om वा K1 D2 8 G4 वै, D1 ते (for वा) K2 4 B (B2 missing) Dn Ds D7 10 T2 G3 M3–5 पारिषदा, T1 G1 2 5 राज्ञ परे (for वा पार्षदा) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1 3–6 8 9 T2 ins after 19ab D7, after 19 D10 (which reads 20ab for the first time after 19ab) ins after 20ab

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तम ।

— D6 9 om 19cd — d) G4 बुद्धिर् (for सिद्धिर्) K1 न सशय, K5 D8 अनुत्तमा, G4 असशया (for असशयम्)

20 B2 missing (cf v 1 9) D10 reads 20ab (for the first time) after 19ab — a) K2 B (B2 missing) Dn Ds D10 कार्याणि (for कर्मा°) — c) T1 G1 2 5 M2 सर्वेषा (for स तेषा) K1 2 B (B2 missing) D (except D1 3 4) T2 Cs वि(K1 च)परिभ्रशात्, G4 °भ्रशो (for भ्रशे)

21 B2 missing (cf v 1 9) — a) K2 D7 च, Ds2 तु (for तु) — G3 (hapl) om 21bc — b) M2 मानुषाना (for अनुष्ठान) — d) K2 4 5 B4 5 D (except D8 D9) T2 मत, G3 M3–5 भवेत् (for महत्) — K4 B (B2 missing) Dn Ds D1 2 (marg) 3–6 8–10 T2 ins after 21 D7, after 22

228* अनधीत्य यथा वेदान्न विप्र श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्र श्रोतुमर्हति ।

[(L 1) K4 D1 7 9 अनुवन्वै (for अनधीत्य) K4 ययो (sup lin त्रयो) (for यथा)]

22 B2 missing (cf v 1 9) D6 om 22b–23a, D10 om 22d–23a — c) K1 4 D3 अनविज्ञात, D8 4 T2 अनभिज्ञात, D5 अनभिज्ञान, D9 अनाभिजात, D10 अनत ज्ञान, T1 G M (except M2) अनवज्ञान, Ca d s as in text — d) G4 स्वामिन (for स्वाधीना) D1 स्वधीना तस्य मेदिनी — After 22, D7 ins 228*

23 B2 missing (cf v 1 9) D6 10 om 23abc (cf v 1 22) — a) K4 D9 अपेत, Ca अवध्य° (for अमोघ°) Cd cites अवन्धौ — b) K5 B (B2 missing) D7 8 कृत्वान्ववेक्षिण, D1 9 T2 G1–4 M1 3–5 कृत्यान्य वेक्षिण (D1 9 G1 2 क्षत), D2 T1 G5 M2 कृत्वान्यवेक्षित (D2 °क्षत, M2 क्षिण), D5 m कृत्यानुवेक्षिण — c) A few MSS and Ca s कोषस्य — d) K1 2 5 B (B2 missing) Dn2 Ds D1 2 6–8 10 Ca वसुदैव, K4 Dn1 D3–5 9 T2 स्वाधीनेय (for वसुधेय) Cd cites वसुदा

24 B2 missing (cf v 1 9) — a) K2 तुष्येन्न, Ds2 D5 6 तुष्येत्तु, Ca d as in text — b) Ds D10 M (M1 sup lin as in text) तु, D5 6 न (for च) — c) G5 भृत्येषु (for भ्यो) K1 विभजेत्, G5 पि सृजेत् (for विसृजेत्) D6 S (except T G1 2) अर्थं (for अर्थान्)

25 B2 missing (cf v 1 9) — a) B4 Dn D10 transp ब्राह्मणो and ब्राह्मण T2 ब्राह्मणान्, Cd ब्राह्मण (as in text) — b) D7 तत, G3 यथा (for तथा) — c) B1 3 4 G3 अमात्यो (for अमात्य), and नृपतिं (for नृपतिर्)

26 B2 missing (cf v 1 9) — a) B (B2 missing) D (except D1–4 7 9) T2 वशम्, G1 (sup lin as in text) अतम् (for अङ्कम्) — D3 4 9 ins after 26ab K4 D5 (marg) 7 8 T2, after 26

229* न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्य हन्याद्बले सति ।

[K4 D5 7 8 भूत (for भूत्वा) K4 D8 वधे (for बले)]

K4 D5 (marg) 7 8 cont

230* अहन्यमानो भयकृत्र हताज्जायते भयम् ।

23

C 5 148 B 5 38 30 K 5 38 30 नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— D9 om 26^{cd}

27 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K1 5 G3 देवतासु, Ca d as in text D2 G1 2 M तु (for च) B4 Dn D1 6 7 10 प्रयत्नेन, D3 4 9 विशेषेण, G4 च यत्नेषु (for च यत्नेन) — ^{b}) Ca d ब्राह्मणादिषु — ^{c}) D9 भवेत् (for सदा) — ^{d}) D1 अपि (for च) K4 वृद्धबालतपस्विषु, D3 4 T1 G1 बालवृद्धातुरेषु च, D9 बालवृद्धतपस्विषु

28 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K1 2 D1 G5 निरर्थे, K4 D3 4 9 अल्पार्थं, G4 अनर्थं (for निरर्थं) K4 D9 ज्ञात्वा (for प्राज्ञो) — ^{b}) G3 (before corr) मूढचेतस, G4 मूढसेविषु — ^{c}) Ca न (for च) D2 भजते, Ca d लभते (as in text) G3 वित्त कीर्तिं च लभते — ^{d}) D5 D7 9 C3 अनर्थेषु, Ca d अनर्थेन (as in text) K2 न चार्थेन वियुज्यते, G3 लोके चार्थेन पूज्यते

29 =(var) Śārṅgadharapaddhati 1369 Cf v 1 5 34 20 — B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) D1 तस्य (for यस्य). — ^{d}) D1 3 M2 5 षड (for षण्ढ)

30 B2 missing (cf v 1 9) — ^{b}) S (except T2) मौढ्य (for जाड्य) T1 G5 सु(G5 चा)समृद्धये (for असमृद्धये) — ^{c}) K4 Dn1 D3 4 9 G2 वृत्त तु, all comm as in text — ^{d}) M1 (*inf lin* as in text) वै नर (for नेतर)

31 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) K1 5 विद्यावृद्धांस्तपोवृद्धान्, D3 4 9 विद्यावृद्ध तपोवृद्ध — ^{b}) D3 4 9 °वृद्ध (for वृद्धान्) — ^{c}) K5 B (B2 missing) Dn D5 D6–8 10 T2 M5 धना(D8 र्मा)भिजातवृद्धांश्च, D3 4 9 एतान्धनेन वृद्धस्तु. C3 cites अभिजन

32 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) D3 4 अनार्यवृत्तिम्, G5 °वृद्धम् K1 2 5 D9 10 अप्रज्ञ — ^{b}) D3 4 9 अकृतज्ञम् (for असूयकम्) — ^{d}) K5 वाग्दृष्ट

33 B2 missing (cf v 1 9) — ^{a}) D1 अविषाद च दान च, S (except T2) अविसवादिन दात — ^{b}) S (except T2) अनतिक्रम, Ca d अव्यतिक्रम (as in text) — ^{c}) K1 2 4 D3 D1 6 7 Ca d आवर्तयति, Dn1 T1 G (except G3) आवर्जयति, Cn s as in text — ^{d}) G3 4 प्रणिहितानि (for हिता च) Ca d s cite प्रणिहिता G4 च (for वाक्)

34 34^{ab} missing in B2 (cf v 1 9) — ^{a}) D9 दात (for दक्ष) T1 G4 दातोनसूयको दक्ष — ^{b}) M1 (*sup lin* as in text) 2 नृषु (for ऋजु) — ^{c}) D10 नर, T1 G1 2 5 अति-, M अथ (for अपि) A few MSS कोषो — ^{d}) D9 कुरुते (for लभते) K4 °वारणात्, T1 G1 2 5 °चारि(G2 °चार)ण, M चारिण, Ca d s वारणम् (as in text)

35 ^{a}) D9 G3 transp शम and दम — ^{d}) K4 D2 एते (for एता) K4 D2 हेतव, Ca d समिध (as in text)

36 ^{b}) Dn D3 D5 6 कृतज्ञो, D9 वृत्तज्ञो (for कृतघ्नो) — ^{c}) Dn G4 5 M2 (before corr) नराधिपो (for °धमो) Ds2 तादृशो धनमाल्लोके — ^{d}) K1 5 सदा बुधै (for नरा)

37 ^{a}) K4 (by transp) स न, Dn2 D9 न च — ^{c}) G5 क्रोध, Cd कोप (as in text). D6 om 37^{d}–38^{c} — ^{d}) K4 D9 सबाह्य, T1 सरोषो, G1 2 सकोपो (for सदोषो) G4 सदोषस्य महद्भय

38 D6 om 38^{abc} (cf v 1 37) — ^{a}) D3 T1 एषु, G3 तेषु, C3 येषु (as in text) D1 G5 अदुष्टेषु, G2 M1 (*sup lin* as in text) 3 4 हृष्टेषु, G3 दोषेषु, Cd s दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१
यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
त द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं C 5 1446 B 5 39 1 K.5 39 1

(as in text) K4 D1 9 दुष्ट (for दोष) — b) K4 °क्षेमश्च, D9 क्षेम च (for क्षेमस्य)

39 G2 om (hapl) 39b–40a — a) B4 Dn D2–4 9 10 G3 °युक्ता, Ca d s °सक्ता (as in text) — b) K4 5 B D (except D1 3 9) T2 प्रमत्तपतितेषु च, G3 प्रमादात्पतितेषु च, G4 M प्रथमोत्पादितेषु च, Ca d as in text — c) K1 चानार्यसमापन्ना, K4 B2 5 D2 10 T2 चानार्यैं समा, D3 G3 °समायुक्ता Ca d cites अनार्यां

40 =(var) Pañcatantra 5 52 — G2 om 40a (cf v l 39) — a) K4 transp यत्र and कितवो — b) K2 5 B1 2 4 5 D (except D9) T2 transp यत्र and बालो B3 यत्र (for बालो) K2 B D (except D7 9) T2 अनुशासिता (for शास्ति च) K4 वा, G4 हि (for च) — c) Ca d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text) K5 B Dn Ds D3–8 10 Cap राजन्, T1 G1 5 M देव, G3 4 एव, Ca d देशा (as in text) — d) S (except T2 G5, G2 om) यथा (for इव)

41 a) K4 B5 D2–4 9 T2 शक्ता (for सक्ता) — b) D1 निर् (for न) — d)=C 12 12223d D1 विशेषो (for षा) D1 9 S (except T2) विघ्नकारका (D1 क), Ca d s हि प्रसङ्गिन (as in text)

42 a) K5 कितवा य प्रशसति — b) G1 5 गायका, G4 याचका, Ca d चारणा (as in text) — c) K1 2 D7, 10 बधुक्यो, T1 वर्धश्च, G1 2 वर्धक्य, G3–5 वार्धक्या, Ca d बन्धक्यो (as in text) K5 बधुक्यो य प्रशसति — d) K4 भारत, D2 मानद (for मानव) S (except T2) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति

43 d) M3–5 तदा (for त्वया) K1 (m as in text) नृप, D3 न वै, D10 सुते, T1 मते (for महत्)

44 a) D3 द्रक्ष्यसे D1 6 T2 पर (for परि°) — b) K1 5 B3 4 D3 4 8 अचिरात् (for नचिरात्) — c) S °बल (for मद)

Colophon K3 missing — *Sub-parvan* K4 B Dn Ds D5 6 9 10 T G1 M प्रजागर (Dn1 धृतराष्ट्रप्रजागर) — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7 8 10 विदुरवाक्य, G1 गुरुसमाचारादिक, M गुरुसमाचार — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 8 T2 G4 38, D5 37, D6 (*sec m*) 35, T1 G1–3 5 M 39 — *S'loka no* K5 44, Dn1 47, M5 45

39

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 b)=5 32 12b — c) K1 T1 G5 धात्रानुशिष्टस्य, K4 D5 8 T2 G4 धात्रानुदिष्टस्य Ca cites अनुदिष्टस्य, Cd s दिष्टस्य B D (except D1 2 9) T2 कृतो (for किल) K1 5 एतत्, K2 4 D1 2 इद, D5 6 अह (for अय) — d) D1 वेद्द (for वद) K1 श्रवणाद्भुतो, D10

C. 5.1446
B 5. 9 1
K 5.39 1

तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १
विदुर उवाच ।
अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ४
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ६
धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७
विदुर उवाच ।
स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

श्रवणोत्सुको, Ca श्रवणे धृतो (as in text) Cs cites धृत, Cd श्रवणे K4 D8 4 9 अस्मि, Ca अहम् (as in text) S (except T2) तस्मात्त्वत्त श्रवणे नाद्दतोस्मि

2 =(var) Pañcatantra 1 24, (var) Hitopades'a 2 53 — ᵇ) G1 2 बुद्ध्यविज्ञान, Ca d s °वज्ञान (as in text) — ᵈ) K5 B8 Ds D3-6 8 9 अप° (for अव) G6 शाश्वत (for भारत)

3 =(var) C 12 5065ᶜᵈ–5066ᵃᵇ — ᵇ) D1 प्रियवाक्येन — ᶜ) D7 °मूलफलेन, G3 4 M मूलफ(G3 ब)लैर्, T1 G1 2 5 होमजपैर्, Cs as in text Ca cites मूल मन्त्र, Cd मूल D9 मन्त्रमूलेन चान्यो वै

4 ᵃ) K5 साधुर्द्वेष्यो न भवति — ᶜ) K2 सर्वाणि, Cs अशुभानि, Ca d as in text K1 S (except T2) सर्वाणि (M1 *inf lin* as in text), K2 B Dn Ds D5 6 10 कार्या° (for कर्मा) — ᵈ) B Dn Ds D5 6 8 T2 चैव ह (B2 D6 8 हि), D10 यो वदेत् (for भारत) — After 4, K4 (om line 6) B Dn Ds D2 (marg, om lines 5–6) 3–8 (D4 8 om line 6) 10 T2 (om lines 5–6) ins

231* उक्त मया जातमात्रेऽपि राज
न्दुर्योधन त्यज पुत्र त्वमेकम् ।
तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि
रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाश ।
न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धि क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो य क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L 1) D10 °मात्र नरेंद्र (for मात्रेऽपि राजन्) — (L 4) D7 (*sup lin* as in text) त्याग (for नाश) — (L 5) Cf stanza 5 Dn Ds बुद्धिर् (for वृद्धिर्) Dn बुद्धि (for वृद्धि)

5 D3 4 T2 om 5ᵃᵇ — ᵃ) D10 transp न and स G4 5 स (for स) — ᶜ) K2 D1 2 7 transp स and त्विह K1 खलु, D10 G3 इह (for त्विह)

6 ᵃ) D9 धन (for गुण) — ᵇ) G5 गृह्णन्ति (for भवन्ति) K2 4 D1 2 G3 M (except M2) धनिनो, D9 गुणतो (for धनतो) — ᶜ) K4 धनवृद्ध, T1 G5 धनैः प्लितान्, G1 2 धनै स्फीतान्, G3 धनै स्थितान्, G4 M धनैर्हीनान् K4 गुणैर्हीन — ᵈ) K1 D3 विसर्जय, K4 5 B Dn D1 3–6 T2 विवर्जय, T1 G1 2 4 विसर्जयेत्

7 ᵃ) T1 G1 धर्म्यं (for सर्वं) K4 D3 4 7–9 T G1 3–5 M त्वया (for त्वम्) K4 D9 आयतीशुद्ध, K5 आयतौ युक्त, Ds आयतीस्युक्त, D3 8 नीतियुक्त, D10 आयती पथ्य, T G1 3–5 M1 (*inf lin*) युक्तियुक्त (G3 क्ता), Cs as in text Ca cites आयति G2 सम्यग्धर्मं त्वया युक्त — ᵇ) K4 D3 4 9 S (except M5) भाषित K1 2 समत, K4 T1 G1 2 M2 °समित — ᶜ) D2 उत्सहेत्, Cs उत्सहे (as in text) — ᵈ)=5 141 33ᵈ, 146 16ᵈ

8 ᵃᵇ) B2 4 5 Dn D3-6 अतीव गुण, S (except T2 G1) °सपन्ना Ca s cite स्वभावगुणा S (except T2 G1) विनयान्विता — ᵈ) K1 अवमर्दं, K2 अप, K5 अर्थमर्थं, Cs उप° (as in text) K4 B Dn Ds D2–8 10 T2 उपेक्षते, K5 प्रयोज्यते, D1 प्रयोक्ष्यति, D9 प्रयोक्षयेत्, T1 G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते)

9 ᵃ) K1 2 5 परापवादे — ᶜ) K5 D2 9 T1 G परस्पर(G1 र)विरोधेन (G5 धे तु) Cs ये (for च) — ᵈ) K1 5 B3 Ds D10 यतति, Ca as in text K4 (*sup lin*) सततोद्यता

10 G2 om 10ᵃ–11ᵇ — ᵃ) Dn1 D8 G4 8 सदोषदर्शन, Ca as in text K4 D1 तेषा, Ca येषा (as in text) — ᵇ) K2 D1 2 सवासात्, Ca से (as in text)

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १२
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २०
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१ C 5 1469 B 5 39 23 K 5 39 23

K5 D2 10 M च, D8 तु (for सु) D3 4 7 9 T1 G1 4 5 सवासे (G4 5 °दे)षु महद्भय, G3 सहवासे महद्भय, Ca as in text — D7 T2 om 10^{cd} — c) D1 G4 M3 अर्थदाने — d) K4 प्रदाने सु, Ds2 D8 नेन (for ने च) — After 10, B D (except D1 9, D2 marg) T2 ins

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपा शठा ।
[D3 4 7 ये च वै भेदशीलास्तु]

11 G2 om 11^{ab} (cf v l 10) — b) K2 4 D1 2 9 संवासै., T1 G4 दे (for से) — c) K2 युक्ता स्वकर्म दोषैर्ये — d) K1 विसर्जय, S (except T2 G5 M5, M1 *inf lin*, M4 *sup lin*) विसर्जयेत्, Cs as in text K2 नरास्तास्तु विवर्जयेत्

12 D8 om 12 — a) K2 4 निवर्त्यमाने, Cs as in text S (except T2) सौभाग्ये (G1 *sup lin* as in text), Cs सौहार्दे (as in text) — b) S (except T2) विनश्यति, Ca प्रण° (as in text) — c) D2 एक, M अस्य (for एव) K4 5 फलनिष्पत्ति, G5 फलते सूक्ति, Ca s निर्वृत्ति (as in text) — d) K1 4 D1 9 सौहार्दे, Cs सौहृदे (as in text) B1 5 G1 5 वा (for च) B1 3 5 T1 G1 5 अपि (for एव)

13 a) K1 2 5 D8 अपकाराय, G2 च विवादाय (for अपवादाय) D8 om 13^{cd} — c) B5 Ds D3–6 10 S स्वल्पे (for अल्पे) — d) K2 4 D (except D3–6, D8 om) G2–4 अधि (for उप)

14 a) K2 तादृश K4 सगतिं, D2 T1 G1 °तिर्, D8 9 तैर् — c) K1m निश्चित्य, K4 D9 परीक्ष्य, K5 B Dn Ds D2–7 10 T2 G1 (*sup lin*) Ca s निशम्य — d) K4 क्रूरान् (for दूरात्) T1 G1 4 M1 (*inf lin*) 3–5 विसर्जयेत्

15 d) K2 5 B D (except D9) T2 श्रेय (for यश) K1 D2 अक्षयम्, K2 अनिद्यम्, K4 B Dn Ds D1 3–8 10 T2 आनन्त्यम्, G3 4 M अप्ययम् (for अव्ययम्)

16 a) K4 5 Dn2 G3 ते (for तैर्) — b) K4 5 यदीच्छसि, Dn2 Ds य इच्छति K1 4 5 B2 D1–4 6 9 10 G4 सुख (for शुभम्) — d) D9 तत (for तस्मात्) G5 सर्वं (for साधु) D2 8 T1 समाचरेत्, G2 °गमे (for चर)

17 a) K5 B3 Dn2 D7 10 G3 4 M2 योक्ष्यते — c) K (K3 missing) D7 निर्गुणा (for वि) D1 अपि, D5 6 चापि (for ह्यपि) K2 5 D1 2 7 ते रक्ष्या, K4 राजेंद्र (for सरक्ष्या)

18 a) B2 गुणयुक्ता (for वन्त) K4 5 D1, 2 च (for ते) — c) B D (except D1 7–9) T2 वीराणा (for दीनाना) — d) K5 D9 S (except T2 M2) महात्मना (for विशा पते)

19 a) K1 2 4 Dn D1 8 G4 दीयता (for दीयन्ता) — b) M2 3 दत्त्वा (for तेषां) — c) K5 प्राप्ति, B D (except D1 7–9, D2 marg) T2 प्राप्त (for प्राप्तो) — d) N (except K1 4 D1 8, K3 missing) T2 G1 3 4 भविष्यति K4 T1 G1 5 न सशय, G2 परतप

20 b) K1 2 D7 परि, M तव (for तात) Dn शासन (for रक्षणम्) — D1 om 20^{cd} — c) B3 D9 चाभि, D10 पि ते, G2 च वि- (for चापि) — d) K4 स्व, B D3 4 G4 त्व (for त्वद्)

21 b) K4 D9 सुखार्थिना, Dn D3 4 शुभा, T1 G1 5 हितात्मना, G4 हितार्थिना (for भवा) — c) K1 4 D8 भोग्या (for भोज्या) — d) K1 सह भारत (for भरत)

22 =(var) 5 62 16 — b) S (except T2) प्रीतिश्चैव (for सप्रीतिश्च) — d) N (except K1 Dn2 D1 7 9, K3 missing) T2 कदा° (for कथ°)

C 5 1469
B 5.39 24
K 5.39 24

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७
न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

---

23 D_8 M om (hapl) 23^{bc} — ^{b}) K_1 अपि, K_5 $D_{5\ 9}$ ह (for च) — $K_{2\ 4}$ B_8 G_4 om (hapl) 23^{cd} — ^{c}) Dn_2 D_5 प्रवृत्ता, D_9 सद्वृत्ता, T_1 $G_{1\ 2}$ सुवृत्ता $D_{3\ 4}$ तारयति सुवृत्ता वै — ^{d}) K_1 T_1 G_1 दुर्वृत्तान्, G_2 त्त (for त्ता) K_5 अपि, T_1 G_1 हि (for च) M (except M_1) निर्वृत्तान्वर्तयति ह

24 ^{a}) M (except M_1) स° (for सु) — ^{b}) K_2 $D_{1\ 7}$ T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ भारत (for मानद)

25 After 25^{ab}, D_2 ins

233* सीदता यत्कृत तेन तत्पाप सममश्नुते ।

— D_9 (hapl) om 25^{cd} — ^{c}) D_6 दग्धहस्त, S (except T_2 G_3) दिग्धहस्तान्, M_4 (*inf lin*) व्याधहस्तान्, Ca s दिग्धहस्त (as in text) — ^{d}) K_4 $D_{3\ 4}$ Ca पाप, Cs एनस् (as in text) D_{10} पाप तस्य स विंदति

26 D_1 om 26^{ab} — ^{c}) K_5 वा मृतान्, $D_{1\ 3\ 4}$ आहतान् (for वा हतान्) K_1 Dn_1 $D_{3\ 4\ 10}$ मृतान् (for सुतान्) D_9 तान्वा सुतान्वापि हतान् — ^{d}) G_4 तात (for तत्) K_5 D_1 अनुचितयन्, B_4 T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ M_8 अनुचितये, G_4 विचिंतये (for अनुचिन्तय)

28 ^{a}) Dn_2 D_5 अपनयति, D_2 अपमन्यते, Ca n s as in text — ^{b}) K_4 भारत, Ca s भार्गवात् (as in text) — ^{c}) K_4 B_2 च (for तु) — ^{d}) K_5 D_5 $D_{8\ 10}$ G_4 M अवतिष्ठति (M °ते), D_1 G_5 अधिति, T_1 G_2 एव तिष्ठते, $G_{1\ 3}$ अधितिष्ठते, Ca एव तिष्ठति (as in text)

29 ^{b}) S (except T_2) पाडवेषु (for पाप तेषु) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ कृत पुरा (by transp), B_3 पुरस्कृत — ^{c}) $K_{2\ 4}$ कुरु (for कुल°) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 2\ 7}$ नराधिप, D_9 S (except T) जनेश्वर (for नरे)

30 ^{a}) K_4 D_9 S (except T_2) स्वे (for त्व) — ^{c}) G_3 व्याघ्र (for श्रेष्ठ)

31 $G_{2\ 3\ 5}$ om 31 — ^{a}) D_5 $D_{2\ 6}$ T_2 सुव्याकृतानि, T_1 $G_{1\ 4}$ अव्याहृ(G_1 वृ)तानि D_5 वीराणा (for धी) — ^{b}) K_1 M प्रविचितयन् (M_2 °येत्), K_2 सप्रविश्य य, K_5 T_1 $G_{1\ 4}$ सप्रचिंतय (K_5 यन्), B (except B_5) Dn D_5 T_2 परिचिंत्य य, D_5 $D_{6\ 8\ 10}$ परिचितय ($D_{8\ 10}$ यन्), $D_{1\ 7}$ सप्रचित्य य, $D_{2\ 9}$ प्रचिनोति य (for प्रविचिन्त्य य) — ^{c}) D_1 अध्यवसति, $D_{2\ 9}$ स व्यवस्यति, D_8 अभ्य° — After 31, N (K_3 missing) T $G_{1\ 4}$ ins a passage given in App I (No 1)

32 ^{a}) Dn $D_{3\ 4\ 9\ 10}$ अकीर्तिं, Ds_2 M अवृत्त, Ca d s अवृत्ति (as in text) — 32^{d} = Manu 4 156^{d}

33 ^{b}) K (K_3 missing) $D_{1-4\ 7\ 9}$ धर्म, S (except T_2) ब्रह्म (for परि) Cs cites परिचर्या — ^{c}) $D_{9\ 10}$ परीक्ष्यते, G_3 परिरक्षेत् (for परीक्षेत) $D_{3\ 4\ 9}$ प्राज्ञो (for राजन्) — ^{d}) M वा (for च) — After 33, Dn ins

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।
अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुन ।
[=(var) Bhagavata Purana 3 22 12!]

— N (K_3 missing) T_2 M_1 ins after 33 (Dn, after 234*)

235* प्राज्ञोपसेविन वैद्य धार्मिक प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्त सुवाक्य च सुहृद परिपालयेत् ।
दुष्कुलीन कुलीनो वा मर्यादा यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स कुलीनशताद्वर ।

C 5 1503
B 5 39 58
K 5 39 58
अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

भूतये तानि कुर्वीत (G2 °र्वंति)

44 44^{a} = Rāmāyaṇa 5 12 10^{a} — ^{b}) K1 2 5 D7 8 धर्मस्य च, K4 Dn1 D2–4 9 दु खस्य च, B Dn2 Ds D5 6 10 T2 लाभस्य च, D1 शुभस्य च, G4 दु खनाश (for दु खनाशे) B Dn2 Ds D5 6 T2 शुभ° (for सुख) — ^{c}) G5 तस्माद्, Ca d महान् (as in text) D1 8 10 निर्विण्ण , D2 सर्वेषा (for अनिर्विण्ण) — ^{d}) K5 अत्यतम्, B Dn2 Ds D1 5 6 8 10 G5 चानत्यम् (for चात्यन्तम्) K4 D3 4 9 भय न महदश्नुते

45 ^{a}) G3 5 M अन्यत् (for अत) K5 D8 परतर (for श्रीमत्तर) — ^{b}) Dn2 Ds D5 6 10 T2 मत, D8 महत् (for तथा) — ^{c}) Ds D8 10 यदा (for यथा) Ca d cite प्रभविष्णौ

46 ^{a}) T1 G4 क्षमेत शक्त D7 S (except G3) सर्वत्र (for °स्य) — ^{b}) T1 G4 मति (for शक्ति) — ^{d}) D2–6 T2 M हित (for हिता)

47 K2 reads 47 after 49 — ^{d}) T2 न मूढत्व समाचरेत्

48 ^{a}) K1 दुष्टार्थेषु, K4 D8 दु खिते°, Dn2 D2 G1 दु खार्थे K1 4 D1 5 6 प्रशाते , K2 5 Ds D2 7 8 अप्रशाते , Dn2 D10 अप्रमत्ते° — ^{b}) D10 अनर्थे° (for अलसे°) — ^{c}) D9 S (except T2 G4) भवति (for वसति) T1 G1 5 अशाते (for अदान्ते)

49 ^{a}) T1 G1 5 समायुक्त, G4 च सयुक्त (for नर युक्त) — ^{b}) K2 4 B (except B4) D1–4 7 9 Cs मृदुत्वात्, T1 G1 4 M1 3 4 (*sup lin*) मार्दवात् (for आर्जवात्) — ^{c}) K5 D1 2 7 T1 G M मन्यते K4 B Dn Ds D3–6 8 10 T2 अशक्त मन्यमानास्तु, D9 हीनप्रताप मत्वान्य. — ^{d}) G2 4 धर्षयते (G4 त.) — After 49, K2 reads 47.

50 ^{d}) D9 transp श्रीर् and भयात् K1 D9 S (except T2 G4) उपतिष्ठति (K1 ते) — After 50, N (K3 missing, K5 D1 om line 1, K2 B Ds D10 om line 2, D2 marg) T2 ins

237* न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्त निर्गुणेषु च ।
नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्री क्वचिदेवावतिष्ठते ।

[(L 1) K1 2 4 Ds D9 एव, D10 एषा (for the first च) K4 अपि (for the second च) — (L 2) K1 5 D1 7 न विरज्यते (for नानु) — (L 3) K4 चपला (for उन्मत्ता) K5 B (except B4) D7 9 तिष्ठति]

51 =(var) C 2 247, =(var) Pañcatantra 2 154 — D3 4 9 transp 51^{b} and 51^{d} — ^{c}) B D (except D1 3 4 7 9, D2 om) G1 3 नारी , G2 M1 (*inf lin* as in text) 2–5 नार्यो (for दारा)

52 ^{a}) G2 4 द्रव्यैर् (for अर्थैर्) — ^{b}) K1 Dn D1 5 M2 5 औध्र्वदैहिक, K2 5 D9 G4 ऊर्ध्वदै(K5 G4 दे)हिक, Cn as in text — ^{c}) K4 D9 भुक्ते (for प्रेत्य) — ^{d}) K4 D9 तस्य (for भुङ्क्ते) K5 D2 7 8 दुरात्मवान् (for गमात्)

53 ^{a}) K2 5 B Dn2 D2 6 10 T2 G1 5 Cd कातारे (for कान्तार) — ^{b}) K1 Ds2 D5 8 G3 4 M4 कृच्छ्रास्वापत्सु, Cs as in text — ^{d}) K4 5 B (except B2) Dn D5–7 9 सत्त्ववता, D1 धर्मभृता, D2 शीलवतां, D3 (m as in text) 4 सत्य°, D10 कोश , Ca d s शेष° (as in text) S (except T2) भय नास्ति महात्मना (G4 °न)

54 ^{b}) D1 9 S (except T2) क्षमा (for स्मृति) — ^{d}) S (except T2 G1 2) वृद्धि (for विद्धि) G4 फलस्य, Ca d s भवस्य (as in text) K4 D10 च, B Dn

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६ C 5. 1527 B 5. 39. 82 K 5. 39. 82

D5 D8-6 तु (for तत्) K2 विद्धि मूल भविष्यत

55 [b]) D8 (by corr) वेदो, Ca d s ब्रह्म (as in text) D8 4 क्षत्र (for ब्रह्म) D9 राज्ञा दडविधिर्बल — [c]) D9 अनार्याणा (for असाधूना) — [d]) B2 G4 बल° (for गुण) D9 चौराणा नि स्वनिर्बल

56 [a]) Ca d s षट्, Cap sp अष्टौ (as in text) K (K3 missing) D1-4 7-9 एव, Cd.s एतानि, Csp तानि (as in text) — [b]) D1 2 जल, G4 ह्यापो (for आपो) T1 G (except G2) घृत (for फल) — [c]) K4 कामस्य, D1 काम्य च, D9 S °कामाय, Ca s काम्या च (as in text) Cd cites काम्या

57 After 57[ab], B2 marg ins

238* आत्मन प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।

— [c]) K1 2 4 B3 Ds2 D2-4 8 9 T2 एव (for एष) D1 M एष सक्षेपतो धर्म — [d]) K4 D9 मोहात्, Cs कामात् (as in text) D9 G M अन्यत् (for अन्य) T1 कामादन्यत्र वर्तते

58 =(var) C 3 13253 — [a]) G4 आक्रोशो जनयेत्क्रोध — [d]) K1 5 सत्येनानृतिक जयेत्

59 [a]) K4 D8 4 9 नार्यां धूर्ते, T1 G1 5 स्त्रिया धूर्ते, Ca d s स्त्रीधूर्तके (as in text) G8 स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ — [b]) S (except T2 G2) परुषवादिनि, Ca d पुरुष (as in text) — [c]) S (except T2) चोरे न कार्यो (for चौरे कृतघ्ने) B8 D (except D2 7-10) चाश्वासो, Cs आश्वासो, Ca d विश्वासो (as in text) — [d]) S (except T2) कृतघ्ने (for न कार्यो) K1 न कार्यो नास्तिकेषु च, K4 नैव कार्यो न नास्तिके

60 =(var) Manu 2 121 — [c]) D7 T1 G1 तस्य, G2-5 सम्यक् (for सप्र) — [d]) K2 transp कीर्तिर् and आयु D7 T1 G M आ(T1 G1 5 ह्या)यु प्रज्ञा (G3 आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुर्) K2 transp यश and बल

61 =(var) Śukasaptati (*text simpl*), p 86 — [a]) D7 M2 ये चार्था (for येऽर्था स्यु) — [b]) Dn2 D5 D8 G2 4 M वा (for च)

62 =(var) Cāṇakyas'ataka (ed Haeberlin) 57 — M transp 62[b] and 62[d] — [b]) N (except K5 D1-4 7 9, K3 missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्) — [d]) K4 G3 4 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

63 =(var) Vṛddhacāṇakya (Bombay, Samvat 1915), 4 17 — [a]) K1 S (except T2 G5) देहभृता — G3 om 63[cd] — [c]) D1 9 च नारीणा (for जरा स्त्रीणा) — [d]) D1 वस्त्रस्याक्षालन जरा, S (except T2, G3 om) अश्वाना मैथुन जरा

64 [a]) D8 (by corr) अनभ्यासमला Ca s cite अनाम्नाय (as in text) — After 64[ab], N (K3 missing) T2 ins

239* मल पृथिव्या वाहीका पुरुषस्यानृत मलम् ।

[Some MSS बाल्हीका (for वाहीका) Ds2 पृथिव्या वाहिका म्लानि (for the prior half)]

65 [a]) D1 रौप्य (for रूप्य) — [b]) G3 च (for अपि) K2 5 D2 8 G2 3 Ca d त्रपु — [d]) G4 एव (for अपि) K1 5 मलो मल, T1 G4 आयस मल (for मल मलम्)

66 [b]) K4 (by transp) जयेत्स्त्रिय, B Dn D5 D5 6 8 10 T2 जयेत्स्त्रिय — [c]) K1 D1 वह्निं (for अग्निं)

C 5 15 8
B 5 39 83
K 5 39 83

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १
महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाकृष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— ^{d}) K4 B3 D7 G3 M5 पापेन (for पानेन) K1 2 D1 2 तृषा, K4 शुभ (for सुरा) S (except T2) transp सुरा and जयेत्

67 ^{b}) N (except K1 4 D3 4 9, K3 missing) T2 शत्रवो (for अमित्रा) K1 वध (corr from धन-), K4 D9 भय, S (except T2) क्रोध- (for युधि)

68 ^{ab}) G2 जीर्यंति (for जीवन्ति) both times — ^{c}) K2 (before corr) Ds2 D9 विमुच्य (for विमुञ्च) — ^{d}) D1 S (except T2) न कथचन जीर्यं(D1 व्य)ते

69 Cf Ādi 840*, =(var) Visnupurāna 4 10 10 Cf Kulluka on Manu 2 94 — ^{b}) K1 यच्च किंचिदजाविकं — ^{c}) K2 तृह्यर्थं (for तत्सर्वं) S (except T2) तदेकस्य न पर्याप्त — ^{d}) B2 मत्वा (for पश्यन्) G4 M मुह्यते (M1 inf lin as in text) K2 D1 7 इति मत्वा शम व्रजेत्

70 ^{b}) K4 5 Ds D1 7 9 10 शम, Cs सम (as in text) — ^{d}) K4 B2 4 Dn2 Ds D5 10 वा (for च)

Colophon K3 missing — *Major parvan* D9 उद्यम (for उद्योग) — *Sub-parvan* K1 सजययान, K4 B Dn Ds D3–5 7 9 10 T1 G1 M प्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7 8 10 विदुरवाक्य (K4 °क्यानि), T1 G1 2 M साम्यप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 8 T2 39, D5 38, D6 (*sec m*) 35, T1 G M 40 — *S'loka no* K5 D8 82, Dn 86, G5 70

40

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) B D (except D7–9) T2 अभ्यर्चित, T1 G5 °र्थिन, G2 र्थित, G3 ह्यर्थित, G4 ह्यर्थिन, M1 ह्यर्थित (for अभ्यर्थित) D1 8 9 G1 2 4 M (M4 inf lin as in text) असज्य, G5 अतर्ज्य, Ca d s असज्ज (as in text) — ^{b}) K1 D9 S (except T2) स्वां (for अर्थं) — ^{c}) K4 D5 8 T1 G3 4 प्रशस्त, M प्रशस्ति, Ca d यशस्त (as in text) S (except T2) सद्भि (for सन्त) — ^{d}) K1 Ca d s प्रपन्नस्य, B3 प्रशान्ता हि, D1 प्रपन्नाय, D2 प्रपन्ना हि

2 ^{a}) G5 अनर्थं (for अधर्मं) — ^{b}) B2 4 D3 4 य, Cs स (as in text) K4 D1 2 9 S (except T2) त्यजेद्, Ds D8 10 °त्यजन् (for °त्यजति) K1 B2 D3 10 अनुपाकृष्ट, K4 B3 D9 T1 G4 5 M अनुपकृष्ट (D9 क्रुद्ध, G5 कृष्ट), K5 B1 4 5 Dn G2 अनपा(G2 प)कृष्ट, D2 (corrupt) अनुयत्कुष्ट, D3–7 G1 3 अनपा(G3 प)क्रुष्ट, T2 अनयोत्कृष्ट, Ca d s अनुपाकृष्ट (as in text) — ^{c}) K4 5 B3 4 Dn1 D7 9 10 T1 G2 5 सु (for स) — 2^{d} = (var) 5 32 14^{b}

3 = Manu 11 55 — ^{a}) K4 B (B5 marg) Dn Ds D2–8 T2 अनृते, Ca d s अनृत (as in text) D10 अनृतेन (for त च) T1 M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे) K5 B D (except D1) T2 G2 समुत्कर्षं, Ca d s as in text — ^{b}) B3 बाह्यगामि च, D1 राजगामिनि, Cs as in text — ^{c}) G3 गुरौ, Cs गुरो (as in text) — ^{d}) K1 तत्सम, G5 समो हि (for समानि)

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
अक्षैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७
अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९
गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभा- C 5 1514 B 5 40 12 K 5 40 12

---

4 ^{a}) T $G_{2\,3\,5}$ M एकपदो, $G_{1\,4}$ सपद्दो, Ca d s as in text — ^{b}) D_9 S स्त्रियो (for श्रियो) — K_4 Dn $D_{2-6\ 8\ 9}$ T_2 ins after 4 D_7, after 5

240* आलस्य मदमोहौ च चापल गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चाभिमानित्व तथात्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिना मता ।

[(L 2) D_7 जिह्मता (for स्तब्धता) K_4 D_{7-9} अति (for अभि) K_4 अनभ्यासित्व (for तथात्यागित्व) — (L 3) Dn स्यु (for तु) — D_4 (hapl) om from र्थिना up to विद्या in 5^{b}]

5 =(var) Vrddhacānakya 10 3 — D_4 om up to विद्या in 5^{b} (cf v 1 4) S transp 5^{ab} and 5^{cd} — ^{a}) G_2 transp सुखा and कुत — ^{b}) B_3 $D_{1\,2}$ $G_{3\,5}$ कुतो (for नास्ति) — ^{c}) D_{10} त्यजते (for वा त्यजेद्) — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{2\ 5-7\ 10}$ T_2 transp सुख and त्यजेत् D_8 विद्यार्थी सत्यजेत्सुख — After 5, D_7 ins 240*

6 =C 13 2226, =Pañcatantra 1 153, =Hitopades'a 2 103, =Śarngadharapaddhati 1498 Cf Ādi 1189* — ^{d}) K_4 $D_{1\ 8\ 10}$ G M वामलोचना

7 ^{a}) $D_{5\,6}$ समस्त, Ca d as in text Cs cites समृद्धि Ca अन्तर , Cd ap अन्तक (as in text) — ^{c}) K_4 अरक्षण (for अपा)

8 Cf 5 33 59 — ^{a}) K_4 D_9 $G_{4\,5}$ T_2 (by corr) अय , B Dn Ds $D_{3\ 4\ 10}$ G_3 $M_{1\,2}$ अजा , G_2 पय (for अज) K_4 B (except B_3) Dn Ds D_3(after corr) $_{5\ 6\ 9\ 10}$ T_2 G_1 (after corr) रजत, D_3(before corr) $_4$ च रज , T_1 G_1(before corr) $_{2-5}$ M च रस (for च रथ) Ca d cite रथ — ^{b}) K_4 Dn_1 $D_{3-6\ 9}$ S मध्वादर्श (G_2 र्शौ), Ca d s as in text K_4 Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ सज्जन , Ca d s शकुनि (as in text) — ^{c}) =(var) 5 33 59^{c} K_1 सखा च, K_5 B D (except $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 9}$) T_2 कुलीन (for वयस्य)

9 ^{a}) K_1 D_7 $G_{3\,5}$ अजोश्च (G_5 °श्चा), K_4 $D_{2\ 5\ 6}$ T_1 M अजोक्षा , $D_{3\,4}$ आजोक्षा , D_8 $G_{1\,4}$ अजोक्ष , Cd s as in text — ^{b}) S (except T G_5) आदर्शं — ^{c}) D_8m लोह (gloss), $G_{3\,5}$ पीठ, Ca d s विष (as in text) ❀Cn विष लोहमिति सर्वज्ञ ।❀ M_2 औदुबर , M_{3-5} बरा, Ca d s as in text K_1 D_1 T_1 G_{3-5} शख, $D_{2\,9}$ कास्य (for शङ्ख) — ^{d}) K_4 D_8 स्वर्णनाभि , B Dn_2 Ds D_9 Cn s स्वर्णनाभ (for स्वर्णं नाभि) ❀Cn स्वर्णनाभ शालग्रामो दक्षिणावर्त शङ्ख इति नारायण ।❀ B Dn_2 Ds D_9 अथ (for च) $K_{1\,2}$ $D_{1\ 2\ 7}$ स्वर्ण(D_2 शुभ्र)माभरण वृष , S (except T_2) कास्य वृषभकाचने

10 ^{b}) $D_{1\,2}$ धान्यानि, S (except T_2) धर्म्याणि, Ca d s धन्यानि (as in text) — ^{d}) G_4 तथैव च (for च भारत)

11 ^{a}) S (except T_2) तु (for च) K_2 $D_{2\,7}$ S (except T_2) ते, K_4 $D_{1\ 5\ 6}$ त्वा (for त्वा) K_4 सर्वमेव, Dn_1 D_1 T G_1(after corr) $_{3-5}$ $M_{1\ 3\ 4}$ सर्ववर, $D_{2\,9}$ सर्वमह, G_1 (before corr) सर्वमिद, Ca d s as in text — ^{b}) K_4 $D_{3,4}$ मुख्य, Cs पुण्य (as in text) D_9 पुण्यप्रद (for पुण्य पद) S (except T_2) महद्विशिष्ट, Cs as in text — ^{c}) G_4 अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्) — ^{d}) N (except $K_{1\,2}$ D_2, K_3 missing) T_2 जह्यात् (for त्यजेत्)

C 5 1544
B 5 40 12
K 5 40 12

द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ११
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२
महाबलान्पश्य महानुभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३
मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १५
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७
इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथाव-
न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

---

12 [a]) D1 अपि, G4 5 हि (for तु) — [b]) K5 B (except B3) D (except D1 2 7 9 10) T G transp नित्यो and जीवो K5 B Dn D3–6 8 10 (*sup lin* as in text) T2 G1 Cap हेतु, Ca d s धातु (as in text) K4 धातवश्चाप्यनित्या, D9 धातुरस्यापि (प्य before corr) नित्य — [c]) K1 4 Ca d s अनित्यान् G4 सप्रतिष्ठस्व, Ca d as in text — [d]) Cs लोक (for लाभ) S (except T2) सतुष्य सतोषपरा हि सत

13 [a]) K (K3 missing) D1 2 7 धनान् (for बलान्) K1 2 4 यस्य (for पश्य) — [c]) D9 राष्ट्राणि (for राज्यानि) K4 S (except T2) विविधान् (for विपुलान्) — [d]) K1 2 4 B3 Dn2 D2 G4 गता नरेन्द्रा (for गतान्नरेन्द्रान्)

14 [a]) T1 G1 जन (for पुत्र) — [c]) K1 2 5 D1 7 °कठा (for °केशा) After करुण, K1 2 D1 ins वै K2 4 5 B4 Dn D7 9 10 G1 (before corr) रुदति (for रुदन्त) — [d]) D8 एव (for इव) B3 Dn2 G5 M2 आक्षिपति (for क्षिपन्ति) K1 काष्ठवन्निक्षिपति

15 [a]) K4 D8 प्रेत्य गतस्य — [b]) T1 G1 (before corr) 2 चाश्वति (for चाग्निश्च) — [c]) T1 2 (before corr) G असौ, M त्वसौ (for अय) G2 गच्छेत् (for गच्छति) K4 D3 4 9 एकस्तु जीव समुपैत्यमुत्र — [d]) K5 वेद्यमान, G4 वेक्ष्यमाण

16 [b]) K1 2 D1 2 7 तथा (for सुता) G3 बाधवा ज्ञातय सुता — After 16[ab], N (K3 missing) T2 G1 (marg *sec m*) ins

241* अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिण ।
[K2 D2 (after corr) 9 अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्]

— [c]) K1 5 D1 9 प्राप्त, D8 प्राप्तौ (for प्रास्त) S (except T2, G1 before corr) अग्निं (G3 M2–5 ग्नि) प्राप्त हि (M2 तु) पुरुष — [d]) D2 धर्मं (for कर्मं) S (except T2) कर्मैवान्वेति यत्कृत — After 16, N T2 ins

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं सचिनुयाच्छनै ।

17 [a]) K5 तस्मात्, Ca अस्मात् (as in text) Dn2 D1 अमुत्र, D9 अस्मात्, Cd s अमुष्य (as in text) K2 Dn1 D3 4 T2 (after corr) वा, Cn च (as in text) T1 G M अधश्च विद्वन् (G5 तिर्यंक्), Ca अमुष्य पूर्वं — [b]) K5 D1, 2 7 9 T1 G च (for हि) M3–5 हृत काले (for ह्यन्ध) D2–4 7 9 अधकार, T1 G M1 2 अतकाले, Ca d s as in text — [c]) G2 3 M महन्मोहन, Ca d s महामो° (as in text) — [d]) K2 S (except T2 M2) त्वा, Cs त्वा (as in text) K1 2 D1 Ca d प्रसहेत, D2 प्रययौ न, D10 प्रतिलभेत (for प्रलभेत) Cs cites प्रसहेत्

18 [a]) K1 शिष्यसि, K2 श्रोष्य, B3 D8 D1 10 शक्य, Ca d as in text — [b]) K2 D9 M4 निशाम्य, Ca d as in text D9 चैव (for सर्वं) K4 D9 प्रतिकर्तुं, D2 प्रतिपन्न, Ca d s as in text K2 B2 D (except Dn2 D5 6 8) G3 5 M4 एव (for एव) — [c]) T1 G1 5 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि) — [d]) K4 D2 भय च नामुत्र D3 4 9 भय च ते नास्ति परत्र चेह च (D9 वा)

19 [ab]) = (var) Hitopades'a 4 90 — K5 B

सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व-
न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो C 5 1561 B 5 40 29 K 5 40 9

D5-7 10 Cn सत्योदया, Ca d सत्योदका (as in text) K2 D3 4 9 शीलतटा, K4 धृतिजला, Ca d s धृतिकूला (as in text) K2 5 B D (except D1 7) T2 Cs दयोर्मि, T1 शंमोर्मि, Ca as in text — ^{c}) K5 T1 G1 (before corr) 2-4 M (except M5) यस्यां, Cs तस्या (as in text) S (except T G2 5) पूयति — ^{d}) M2-5 तीर्थो (for पुण्यो) K4 B (except B3) Dn D2-5 7 T2 G1m अलोभ, D9 अभोधि, Ca अम्भोऽम्भ (as in text) T1 G1 (before corr) 2 4 5 तमा(G4 5 °दा)त्मान पुण्यमभो (G1 4 5 महो) लभस्व, G3 M1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यमभो लभस्व (M1 *sup lin* तदात्मान पुण्यमभोभ एव) — After 19, M2 3 5 ins another variant of 19^{d} तदात्मान पुण्यमभो लभस्व!

20 =(var) C 3 13772, (=var) 12 12060 — ^{c}) K1 5 B Dn Ds D5 6 8 10 T2 transp कृत्वा and नाव D9 धृतिमती, G4 धृतिमहा (for मयीं) — ^{d}) D1 जन्मदु खानि, D9 सर्वदुर्गाणि, Cs as in text

21 ^{a}) K1 4 S (except T2) कर्म° (for धर्म°) D1 T1 G1 (before corr) 5 सुबधु, D2 स्ववृद्ध (for स्वबन्धु) — ^{b}) Ds D10 बधु (for °वृद्ध) D1 2 G2 यश°, G3 तप° (for वय) — ^{c}) S (except T2) उपपद्य (for प्रसाद्य) — ^{d}) D1 हि (for स) K2 D7 दुष्येत् (for मुह्येत्) D10 कदापि

22 ^{b}) Ds2 G4 पाणिपादौ — ^{c}) K2 D1 °श्रोत्र — ^{d}) G2 वाच S (T2m as in text) विद्यया, Cs कर्मणा (as in text)

23 ^{b}) Dn1 D8 नित्य स्वाध्यायी, G2 नित्याध्यायी D9 पतितान्नवर्जं, S (except T2) वृषलान्नवर्जी (G1 °वर्जं, G2 जीवी, G4 °सेवी) — ^{c}) K2 G4 मित, K5 B D (except D1 8, D2 by corr) T2 सत्य, G3 जात (for ऋत) T1 G1 5 वदन् (for ब्रुवन्) — ^{d}) G5 ब्रह्मण्य (for ब्राह्मण°) G4 स्वर्ग (for ब्रह्म)

24 ^{a}) D9 परिचर्य, Cs परिसस्तीर्य (as in text) S (except T2) अग्नि, Cs as in text ❀Cn एतेनाग्निहोत्र मुपलक्षयतीति नारायण ।❀ — ^{b}) D1 transp इष्ट्वा and यज्ञै — ^{c}) B2 3 Ds Cn गोब्राह्मणार्थं, Cs as in text D1 च (for शस्त्र) — ^{d}) K2 मृत, Cs हत (as in text) D3 4 स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति)

25 ^{c}) K1 2 D1 2 G2 4 5 M (except M1) त्रेतापूर्वं, D9 त्रयीपूत, Cs as in text D2 धूप, T2 सोम, Cs धूम (as in text) — ^{d}) B Dn D3 4 9 दिव्य (for देव) D10 प्रेत्य स्वार्थं देवलोके नु भुक्ते

26 D9 (hapl) om 26 G1 4 5 °धर्मं (for °वर्णं) — ^{b}) K3 D2-4 7 पूजयित्वा, Dn2 G3 5 पूज्यमान, D1 पूज्य सर्वान् (for पूजयान) — ^{d}) K1 देव, G2 सिद्धि°, G5 M1 2 सिद्ध°, M3-5 सिद्धसुखादि (for स्वर्ग°) T1 G1 3 4 सिद्धिमिष्टा व्रजेच्च (for स्वर्गं भुङ्क्ते)

27 D1 तथा, S मया (for तव) — ^{b}) B1m 2-4 Dn

C 5 1561
B 5 40 29
K 5 40 29

हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्व राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ २८
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ २९
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १

विदुर उवाच ।

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

$D_{3\ 4\ 8}$ अनु- (for अत्र) — ^{c}) K_1 M_{3-5} क्षत्राद्धर्माद्, D_9 क्षात्रधर्मात्, Ca d s as in text D_9 क्षीयते, G_2 ईहते, G_3 दीर्यते (for हीयते) — ^{d}) K_2 D_7 स त्व, D_2 G_2 तत्त्व, $D_{3\ 4}$ त्व त (by transp) T_1 G (G_1 by corr) राज्यभारे, M राजभावे (for राजधर्मे)

28 ^{a}) K_2 एव (for एतद्) B_{2-4} Dn D_6 transp मा and त्व K_2 M_2 अर्थं, $B_{1\ 5}$ $D_{1-5\ 8}$ T_2 $M_{1\ 3-5}$ आत्थ (for मा) T_1 $G_{1\ 5}$ वृत्त, G_2 तत्त्व (for मा त्व) K_4 नित्यश — ^{c}) K_1 चैव (for अपि च) $K_{1m\ 4}$ $D_{2\ 3}$ G_3 M (except M_5) transp अपि and च G_5 हि (for च) $K_{2\ 4}$ मत (for मति) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2}$ G_1 (before corr) $_{4\ 5}$ एव (for एव)

29 D_{10} om 29^{ab} — Before 29, S (except $G_{3\ 5}$) ins विदुर — ^{a}) D_2 सम, S (except T_2 G_3) साधु (for सा तु) K_2 $D_{1\ 9}$ हि, G_3 तु (for अपि) — ^{b}) T_1 G (except G_3) पाडव (for पाण्डवान्) S (T_2 by corr) भारत (for मे सदा)

30 ^{a}) D_1 T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ अपि (for अभि) — ^{b}) K_5 $B_{2\ 4}$ Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ T_2 भूतेन, D_1 G_5 M अन्येन (for मर्त्येन) — ^{c}) $G_{1\ 4\ 5}$ दैव, Cd दिष्ट (as in text) Ds D_2 M एतत् (for एव) K_1 B Dn Ds $D_{1-5\ 7-10}$ T_2 ध्रुव, $K_{2\ 4\ 5}$ D_6 G_5 पर (for कृत) — ^{d})=1 192 12^{b}

Colophon K_3 missing — *Sub-parvan* K_2 B Dn Ds $D_{1\ 3-6\ 9\ 10}$ T G_1 M प्रजागर — *Adhy name* K (K_3 missing) $D_{1\ 2\ 7\ 8\ 10}$ विदुरवाक्य ($K_{2\ 4}$ °वाक्यानि), to which K_2 adds समाप्तानि, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ धर्मादि(G_2 वर्णधर्मादि)प्रतिपादन, M धर्मप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 D_7 T_2 40, D_5 34, D_6 (*sec m*) 37, T_1 G M 41 — *S'loka no* K_5 31, Dn 32, D_8 33

41

☞ Adhy 41-69 are missing in K_2! This adhy is missing in K_3 also (cf v l 5 32 15)

1 ^{b}) K_4 D_9 वचो (for वाचा) — ^{c}) $G_{2\ 3}$ M धर्मं (for तन्मे) K_1 B Dn Ds $D_{3-5\ 10}$ T_2 शुश्रूषतो, K_5 $D_{7\ 9}$ T_1 G (except G_5) ते (for °वे) — ^{d}) D_1 वि, D_9 ह, $G_{1\ 3\ 4}$ M (except M_2) इह, G_2 प्र (for हि)

2 ^{ab}) D_1 transp कुमार and पुराण — ^{c}) S (except T_2) सनत्कुमार — ^{d}) K_4 D_9 देहिना (for भारत)

3 ^{a}) T_1 G (except G_6) य (for स) — ^{b}) K_1 B_5 $D_{3\ 4}$ °सस्थितान्, $K_{4\ 5}$ B_1 $D_{1\ 2}$ T_1 G (except G_2) M_1 (*sup lin* as in text) सश्रितान्, Dn_1 Ds D_9 सशयान्, Cn as in text — ^{c}) T_1 G स (for प्र) — ^{d}) K_1 सर्वं (for सर्व) K_5 सर्वधर्मभृता वर, D_9 यथा बुद्धिर्मनीषिणा, S (except T_2) मनोबुद्धिसमन्वितान्

4 ^{ab}) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2\ 9}$ एष (for त्व न) K_4 मा, $D_{1\ 9}$ मा (for मे) S (except T_2) तमह नाभिजानामि तत्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११　C 5 1576 B 5 41 12 K 5 41 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातन — d) K5 (corrupt) सज्ञातै साम्नि चेत्तव

5 a) D7 G8 °योन्या (for योनौ) T1 G1 4 हि जातोस्मि (for अहं जातो) — b) D2 अहं, G5 ते (for अतो) D2 तद् (for अन्यद्) — c) S (except T2 G8) कवेरस्य (for कुमा) B2 4 च (for तु)

6 a) Dn1 ब्राह्मया हि, G1 4 5 ब्राह्मणीं B4 T1 G2 8 M तु (for हि) K1 सपन्न (for आपन्न) D10 ब्राह्मीं योनिं समापन्न — b) Dn2 D1 T1 G2 8 5 स गुह्य, D8 स्वगुह्य D9 असौ (for यो) — c) G2–4 गुह्यो, M8 5 गर्हो K1 वेदात्मा (for देवाना) — d) K1 4 D2 नैतद् (for एतद्)

7 a) K4 5 D2 8 प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) — b) K4 तत्पुराण, D3 4 G M त पुराण (by transp) D8 तु (for त) D10 क पुराण सनातन — c) Dn1 D8 4 S (except T2 G8) देवेन, D10 च मया (for देहेन) — d) D9 S (except T2) transp स्यात् and इहैव

8 K4 om 8[ab] — b) N (except B5 Dn2 Ds1 D1, K4 om) M2 शसित (for संशित) G2 तमृषि च सनातन — c) D7 मनसा (for स च तत्)

9 9[b]=1 13 37[b], 53 13[d], 96 52[d] etc — cd) T1 G1 4 5 अथो (for सुखो) T1 तथैन, G1 4 तदैन, G5 तदेन (for अथैन)

10 Before 10, T1 G1 4 5 ins विदुर — b) K5 धीमत , B Dn Ds D8–7 T2 G2 मानस , D1 विद्यते (for मानसे) — d) K4 त्व तस्मै, K5 B Dn Ds D7 8 10 T1 G1 4 5 त्वमस्मै, D8 4 अस्मै तद् (for तमस्मै) G2 तस्मै वक्तु त्वमर्हसि — e) K4 श्रुत्वाथ, D9 T1 G1, 2 4 5 श्रुत्वा यत्, G8 M श्रुत्वाय (or श्रुत्वा य) (for य श्रुत्वा) K4 D9 G2 8 5 M तु, T1 G1 तत्, G4 त (for अय) K1 मनुष्येभ्य — f) N (except Ds) T2 G1 2 सर्व- (for सुख)

11 b) K1 (after corr) D8 S (except T2) तथा (for यथा) K1 5 S (except T2) एव तु, D8 एव च (for एन न) — c) K1 (by marg corr) विषहेत, C8 हेरन् (as in text) S (except T2) मदो(M भयो) न्मादौ (for भयामर्षौ) — d) K1m S (T2 also as in text) भयाभये, K5 D7 8 मदोद्भवे, D9 महद्भये Cn cites उद्भव — e) K1 (by marg corr) S (except T2) अरतिं (for अरति) B2 5 तद्री , S (except T) तद्री — f) D9 जयाजयौ, G5 क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ)

Colophon K2 8 missing — *Major parvan* D9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K5 D7 सजययान, B Dn Ds D1 8–6 9 10 T G1 4 5 M प्रजागर (G5 विदुर प्रजागर), to which B2 4 5 Dn D8–6 9 T2 G1.4 5 M1 add समाप्त — *Adhy name* K1 B1 D1 2 M8 5 विदुर वाक्य (followed by समाप्त), K4 B8 Dn Ds D7 10 विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in Ds), D8 विदुरनीति , M1 2 जातिप्रशसन, M4 जातिप्रशसन and विदुरवाक्य (followed by समाप्त) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 8 T2 41, D5 40, D8 38, T1 G M 42 — *S'loka no* K5 Dn D8 12 — *Aggregate s'loka no* (of "Viduravākya") Dn1 864

42

☞ Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujatiya In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāsya of Śrīmat Śamkarācārya on the Sanatsujatiya (designated Cs'), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section Of the Northern recension of the Sanatsujātiya (adhy 42–45), Ś$_{1}$ K (K$_{2}$ is missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages, and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension The D MSS, on the other hand, are divided among themselves in a strange way most of them contain the Vulgate text of Nīl (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS (especially D$_{5}$ D$_{8-10}$) which betray the *direct* influence of Śamkara's commentary and agree generally with TG! Nilakantha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्सप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठाञ्श्लोकाश्च गुणोपसहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type, and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāsyakāra" (probably Śamkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense The result has been a hopeless medley of disjointed units Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed adhy 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28, adhy 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53–54, adhy 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}, adhy 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23, 17 and 24) The Southern recension of the Sanatsujātiya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above, shows almost complete agreement with Ś$_{1}$ K and B in this respect The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M Śamkara has generally accepted the TG version, but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS or group of MSS of this version Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform, for, the individual MSS of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v l 5 43 14–23, 45 3) It is clear that, in spite of the authority of Śamkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition, nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources Our text is based mainly on the *agreement* of Ś$_{1}$ K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad, and it is authenticated generally by the scholia of Dev, Arj and Sarvajña The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App II, but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śamkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śamkara on the Sanatsujāta begins with our adhy 42, and *not* with adhy 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan — With regard to the omission from our text of adhy 45 of the Bombay edition (=adhy 46 of the Calcutta), cf v l 5 44 24

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४

प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५

यम त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६　　C. 5 1581 B 5 42 6 K. 5 42 6

☞ This adhy is missing in $K_{2\,3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{b}) M_{3-5} विदुरेण तत्, Cs′ विदुरेरित (as in text) G_{5} तु, Cs′ तत् (as in text) K_{4} B $D_{1-7\,9}$ T_{2} (m as in text) सपूज्य त ($D_{1\,2}$ °ज्यैन) धर्मभृता वरिष्ठ — G_{4} om 1^{c}–2^{d} — ^{c}) D_{7} रहसि (? gloss), all comm रहिते (as in text)

2 G_{4} om 2 (cf v l 1) — ^{a}) K_{4} B Dn_{1} $D_{2-7\,9}$ T_{2} अहमिम, D_{1} यमिम, D_{10} $G_{1\,5}$ यदिम (for यदिद) — ^{b}) K_{4} B Dn $D_{1-7\,9\,10}$ T_{2} om हि, and transp मृत्युर् and न　Ds also om हि　Ca d cite मृत्युर्नास्तीति, Cs′ मृत्युर्हि नास्तीति (as in text)　K_{4} $D_{1\,2}$ इह वाद (K_{4} द), $B_{1\,4\,5}$ Dn_{2} D_{5-7} T_{2} Cn s प्रवाद, B_{2} प्रसाद , B_{3} Dn_{1} प्रसाद, D_{9} प्रसादात्, M अपदेश (for उपदेशम्) Cs′ cites उपदिष्ट — ^{c}) $K_{1\,5}$ Ds D_{8} G_{5} om हि　K_{1} G_{5} M Cs अचरन्, Cs′ आच° (as in text)

3 ^{a}) K_{4} B D (except Ds $D_{4\,8\,10}$) T_{2} Ca d अपृच्छ , Cs s′ np अमृत्यु (as in text)　K_{4} B Dn Ds $D_{1-7\,9}$ T_{2} (before corr) Cs यन्मा (B_{4} Dn_{2} यच्च), Cs′ np केचित् (as in text)　Ca d n cite यत् — ^{b}) K_{4} $D_{1\,2\,9}$ यत्पर, B Ds D_{5-7} T_{2} Cn चापर, Cs′ चापरे (as in text) — ^{d}) D_{1} G_{4} तत्, Ca d s′ एतत् (as in text)　B_{2} S (except T_{2} G_{3}) विशकथा. (cf 1 67 13 and v l), all comm as in text

4 ^{a}) K_{4} $B_{2\,4}$ Cs तस्य विद्धि, Dn $D_{1\,2\,5\,6\,9}$ T_{2} (also as in text) एतस्य विद्धि, Cnp आद्यप्रवृत्ते (as in text)　Ca cites एतस्य, Cs′ क्षत्रियाद्य　$B_{1\,3\,5}$ क्षत्रियस्येह विद्धि (for याद्यप्रवृत्ते) — ^{b}) K_{4} B Dn $D_{1\,2\,5\,9}$ T_{2} (also as in text)　Ca d मोहात्, M (except M_{1}) मोहै॰, Cs s′ मोह (as in text)　D_{5} सस्मृतो, Cs s′ as in text　K_{4} B Dn $D_{1-4\,6\,9}$ T_{2} M अय, Cs′ य (as in text) — ^{d}) B_{4} Dn M (M_{1} *sup lin* as in text) तथा, Cs s′ सदा (as in text)　K_{4} D_{8} अप्रमादात्, Cd s s′ as in text

5 ^{a}) $D_{1\,8}$ T_{1} वा (for वै) — ^{b}) K_{1} न प्रमादाद्वै, K_{4} न च प्रमादात्, Cs s′ अप्रमादात् (as in text)　$K_{1\,4}$ D_{7} हि देवा , K_{5} Ds $D_{8\,10}$ T_{1} G Cs′ np सुराश्च (for भवन्ति) — K_{4} om 5^{c}–7^{b} — ^{c}) B_{3} Dn_{2} $D_{2-4\,8}$ T_{2} एव, D_{9} चैव, Ca d s′ वै (as in text)　D_{1} एति (for अत्ति) — ^{d}) $D_{8\,10}$ T_{1} $G_{1\,2\,4\,5}$ अपि, G_{3} M (except M_{5}) Cs′ च, Ca d s हि (as in text),　B_{3} Dn $D_{2-4\,6\,9}$ T_{2} G_{3} M_{2} हि, G_{5} च (for ह)

6 K_{4} om 6 (cf v l 5) — ^{a}) Ds त्वेको, D_{1} त्वेक, G_{3} चैके, all comm त्वेके (as in text) — ^{b}) K_{5} m (orig as in text) Ds D_{8} T_{1} G Cs′ np आत्मावास (Ds °स्त), D_{1} नात्मावसन्न, Cn s as in text　Dn_{1} $D_{2\,4\,9}$ Ca d आत्मा व(Dn_{1} वा , D_{9} वै)सन्नमृत ब्र° — ^{c}) D_{1} G_{3} अनुप्रशास्ति, Cs′ अनुशास्ति देव. (as in text)

C. 5 1582 B 5.42 7 K 5.42 7

आस्वादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १०

---

7 K4 om 7^{ab} (of v l 5) — ^{a}) K1 (before corr) B Dn D2 5-7 9 T2 G3 M1 (*inf lin*) Ca d s अस्वादेशात्, D1 अस्वादेतत्, G5 आलस्यदोषात्, Cs′ np आस्वादेष (as in text) K5 D8 Cn नि सरति, Ca d s s′ as in text — ^{b}) B2 4 Dn2 लोभ, Cd s′ मोह° (as in text) Cs cites क्रोधमोहौ — After 7^{ab}, K1 (marg) 5 Dn D5 D2 (marg *sec m*) 3 4 8 10 T G ins

243* अहगतेनैव चरन्विमार्गा
न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs′ but not in Ca d s — (L 1) G1 5 इव (for एव) — (L 2) D5 G4 कचित्, G1 5 देही, G2 3 Cs′ किंचित् (for कश्चित्)]
— Ds2 om 7^{cd}, Ds1 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{d}) K5 Ds1 D8 10 अत, all comm इत (as in text) Ds1 G1 3 प्रयाति, Cs s′ पतन्ति (as in text)

8 Ds1 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{a}) T1 G5 Ca अत, M त (M2 क) वै, Cd s s′ तत (as in text) M om त B3 Dn2 D3-5 तान्, Ca d s s′ त (as in text) D1 ते वा (for त देवा) K5 D8 10 S (except T2) Cs′ परिप्लवते, Ca d s विप्लवन्ते (as in text) — ^{b}) Dn1 D5 9 Ca ततो, Cd s s′ अतो (as in text) K5 D8 10 T1 G M1 (*inf lin*) Cs′ मरणादभ्युपैति, M कर्मणा ह्यभ्युपैति, Ca s मरणाख्यामु (as in text) — ^{c}) K4 B2 D1 2 M (M1 *inf lin* as in text) कर्मफलानुगास्ते, D5-6 9 लान्वितास्ते, Cs′ °लानुरागा (as in text) Ca d cite कर्मफलानुगा, Cs फलानुगा — ^{d}) K5 याति ते, B1 3 5 Dn D3-6 T2 (before corr) ते याति D5 यातीति (for यान्ति) Here and in the sequel, T1 has incorporated into its text fragments of Sanatsujātiya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये" Yajñanārāyana was a Southern commentator Thus after 8, T1 ins यज्ञनारायणीये । ततस्त देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K1 (marg) 5 D (except D1 5 6 9, D7 om lines 3-6) T G (except G3) ins

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणा
मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा [5]
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs′, but not in Ca d s — (L 1) D8 योगावगमात्, T1 योगाभिग — (L 4) K1 T2 G1 2 4 °र्थयोगेस्य (for र्थयोगस्य) — (L 6) G2 4 5 समस्तान् (for समन्तात्)]
— Thereafter K1 (marg) 5 Dn D10 T1 G (G3 om) read 12, while D5 D8 4 8 T2 read 12 here for the first time, *repeating* it in its proper place Cd reads as in text

9 ^{a}) K4 B Dn D1-5 6 (before corr) 7 Cs स, Cs′ य (as in text) G5 [अ]नुध्यायन्, M [अ]भिध्यायेद्, Ca d s as in text K1 (before corr) 4 B Dn D1-7 9 Ca d s उत्पतितान्, Cs′ उत्पतिष्णून् (as in text) M (except M2) न हन्यात्, all comm निह° (as in text) — ^{b}) K5 D8 10 M (except M2) Cs′ अनाचारेण, B1 3 5 सदाचारेण, T1 अनासारेण, G5 °चरेण, Ca d s दरेण (as in text) — ^{c}) B Dn D3-7 Ca s नैन, D1 न त, D2 न वै, Cs′ स वै (as in text) K1 D9 G5 M5 Ca मृत्यु, K5 मृत्यो, Cd s s′ मृत्यु (first occurrence of the word) as in text Ca अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा) D1 2 4 8 भूतानि, D5 भूत, Cs s′ भूत्वा (as in text) — ^{d}) D5 D8 G2 5 ह्येव, G1 4 ह्येन (for एव) D5 D8 10 T1 G1 2 4 5 [अ]भिहतीह (G1 4 व), G3 M ह्यभिहति (for विनि) — After 9, D9 reads 12

10 ^{b}) K4 D9 G3 कामाद्, Cs s′ कामान् (as in text) — D9 om 10^{c}-11^{d} — ^{c}) D5 कामान्व्युदस्यन्, D2 G3 M5 कामानुदस्य, G4 M2 4 कामान्युदस्य, Ca d s′ कामान्व्युदस्य (as in text) D1 कुरुते, all comm धुनुते (as in text)

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्य-
न्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४ C 5 1591 B 5 42.16 K 5 42 16

---

11 D9 om 11 (cf v l 10) — [a]) K1m 5 D5 D8 10 T1 G2-4 Cs' देहो, D1 तद्, Ca d s तमो (as in text) — [b]) Dn D2-4 6 T2 मुह्यत, D5 G5 Cs गृह्यत, D1 गृह्णत, D8 10 T1 G1 2 4 Cs' गृध्यत, G3 M कृष्यत, Ca d np गृह्यत (as in text) K5 D5 D8 10 G1 2 4 Cs' एव, Ca d इव (as in text) D5 उत्पततश्च (for गृह्यन्त इव) — [d]) D2-5 T2 G1 4 5 गच्छति, Cs' गच्छन्त (as in text) K1 (before corr) 4 B Dn D1 2 5-7 श्वभ्रव-त्सुख, K5 श्वभ्रवन्मुखा , D5 च भ्रमन्मुखा , D3 4 च भ्रम न्मुख, T2 G4 श्वभ्रमन्मुख (G4 न्मुख), Cs' श्वभ्रमुन्मुखा (as in text) Ca d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे — After 11, B4 5 Dn ins 245* (cf v l 12)

12 B4 5 G3 om 12 K1 (marg) 5 Dn D10 T1 G (G3 om) read 12 after 244* (cf v l 8), D5 D8 4 8 T2 read it for the first time after 244* and *repeat* it here, D9 reads 12 after 9 — [a]) D3 4 (both *second* time) निदिध्या, all comm अभिध्या (as in text) K4 B1-3 D (except D5 D8 10, D3 4 only second time) Cs लोकान्, Ca लोभात् (for चैनं) — [b]) K1 B1-3 Ca s अवगृह्याशु, K4 Dn D3 4 (both latter second time) 5-7 9 अनुगृह्याशु, D1 2 अथ गृह्याशु, D3 4 T2 (all first time) गृह्य चैन च, T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैन तु) Cs' cites प्रगृह्य M रूप (for चैन) K5 D5 D8 च, T1 हि (for तु) — [c]) K1 5 Ds2 D2-4 (D3 4 first time) 8 10 T (T2 first time) M एतान्, Cs s' एते (as in text) Cs cites प्राप्नुवति — [d]) K4 Cs ap np चरति, Ca s' तरन्ति (as in text) K4 B1-3 Ca s np धर्मं, Cs' मृत्यु (as in text) — K4 B1-3 D3-6 8 ins after 12 B4 5 Dn, after 11

245* अमूढवृत्ते पुरुषस्येह कुर्या-
त्कि वै मृत्युस्तार्णे इवास्य व्याघ्र ।

[Noticed in Ca, but not in Cd s s' — (L 2) B2 Dn D5 तीर्णे , Ca n तार्णे (as above) K4 B2 3 D3 Ca सर्प (for व्याघ्र) Cf 13[b]]

13 B3 om 13[ab] — [a]) K5 D8 9 M3-5 कश्चिद्, D1 कश्चिद्, Cd s किंचिद् (as in text) — [b]) Cf 245* above K1 4 B (B3 om) Dn D1 3-6 9 G1 2 Cd s नाधीयीत, Cs' यते (as in text) K4 ततो न इवास्य मृत्यु , B (B3 om) Dn D3-6 निर्णुदन्निवास्य चायु , Cs बाल इवाश्मव्याघ्र , Cs' as in text Ca d cite अश्मव्याघ्र — [c]) K5 D5 D1 2 3-10 T1 G3 4 M1 (*sup lin* as in text) 2 3 5 Cd s s' मोहभ (G4 M3 °मा)यातरात्मा (for मोहमया°) K1 D7 भीक्रोधलोभादिमया (D7 °हता)तरात्मा, B Dn D3-6 T2 स क्रोधलोभौ (B1 2 4 5 D6 भो)मोहवान (T2 भया)तरात्मा, G5 कामात्क्रोधाल्लोभभयातरात्मा Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्त — [d]) T1 G1 5 स एव (for स वै) G1 4 5 त्व (for त्वत्)

14 [a]) M transp एव and मृत्यु — [b]) K5 Ds2 D8 10 S (except T2 M2) Cs' ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्यो Ca d s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text) — After 14, K5 (om lines 17-20) Dn D5 (om lines 13-20) T G (G3 om lines 1-8) ins

246* धृतराष्ट्र उवाच ।
यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीना पुण्यतमान्सनातनान् ।
तेषा परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नैति कथ नु कर्म ।
सनत्सुजात उवाच ।
एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र [5]
तथार्थजात च वदन्ति वेदा ।
स नेह आयाति पर परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कोऽसौ नियुङ्क्ते तमज पुराण
स चेदिद सर्वमनुक्रमेण । [10]
कि वास्य कार्यमथ वा सुख च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

C 5 1597
B 5 42. 22
K. 5 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-
त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।
उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

सनत्सुजात उवाच ।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ।
य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ।

[Noticed in Cs′, but not in Ca d s — (L 2) =(var) 5 42 17 K5 Ds T2 G1 2 सनाननात्, Cs′ as in text — (L 3) Ds तेषा परमार्थं कथयति वेदा, Cs′ as in text — (L 4) Cn cites उपैति — T1 G1 4 सनत्कुमार (for सनत्सुजात उ) — (L 5) G1 4 Cs′p विद्वान्, Cs′ अविद्वान् (as in text) T2 G1 2 4 Cs′ परियाति (for उप) — (L 6) K5 Ds2 G2 तत्रार्थं , Dn2 G5 यथार्थ°, T1 तदार्थं , G1 4 तथार्थवाद, Cn s′ as in text. Ds पर प्रयाति, Cs′ वदन्ति वेदा (as in text) — (L 7) Dn2 Cn अनीह (for स नेह) T2 जानाति, G4 याति, Cs′ आयाति (as in text) Ds तस्यैवाविद्वासो वदति वेदा — (L 8) Ds स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण) K5 T1 निहति मा , Dn2 Ds D10 G1 2 Cs′ निहत्य मा° T2 धर्मान् (for मार्गान्) Dn2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy — (L 12) T1 सर्वं, G1 4 तत्व, Cs′ विद्वन् (as above) T1 विद्वन्, Cs′ सर्वं (as above) — G1 2 4 सनत्कुमार (for सनत्सु उ°) — (L 13) T1 G1 4 च भेदयोगो (T1 गे), Cs′ विभे° (as above) — (L 15) Dn1 Ds G3–5 उपैति, Cn s′ अपैति (as above) — (L 17) T G Cs′ यदेतदद्धा (for य एतद्वा) G Cs′ नित्य (for नित्यो) — (L 19) T2 G Cs′ मन्ये (for मन्यते) — (L 20) Ds यथा, G3 5 तदा, Cs′ तद् (for तथा) T1 G1 4 °योगेन Cs′ °योगे च (as above)]

— Thereafter T2 reads 18 (with v l), *repeating* it (with v l) in its proper place

15 Dn2 missing (cf v l 14) K5 Ds om the ref — ^{a}) K5 Ds1 D7 8 10 S Cs′ यस्माद्, Ca d s येऽस्मिन् (as in text) D9 Ca d धर्मं, Cs s′ as in text K1 5 B5 Ds1 D6–8 10 T1 G1 2 5 Cs s′ आचरन्ति, Ca d नाचरन्ति (as in text) K4 Ds1 D8 9 लोके (for केचित्) — ^{b}) K1 5 B5 Ds1 D6–8 10 T1 G1 2 5 Cs s′ अधर्मान् (for धर्मान्) — ^{c}) T2 G2 5 धर्मेण पाप, Ca d s′ धर्मं पापेन (as in text) K1 4 B4 Dn1 D3–5 7 9 स्वित्, K5 D8 10 S Cs′ वा, B1 2 5 D1 2 Ca [अ]स्य (for स) — ^{d}) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स — After 15, K5 ins 247* (cf v l 16)

16 Dn2 missing (cf v l 14) — 16^{ab} is not noticed in Cs′ (see below) — D8 10 T G ins after the ref K5, after 15 Ds, after 16^{ab} Dn1, after 16

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभय हि नित्य
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागत पापमुपैति सिद्धम् ।
गत्वोभय कर्मणा भुज्यतेऽस्थिर
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

[Noticed in Cs′, but not in Ca d s — (L 1) Ds D8 10 यस्मिन्, Cs′ तस्मिन् (as above) K5 Dn1 T G2 स्थितौ, Cs′ स्थितो (as above) Dn1 G3 च (for वा) — G3 om lines 3–4 — (L 3) T2 तत , G1 4 अत , G5 Cs′ अथ (for तथा) — (L 5) G5 स्थित्वा, Cs′ गत्वा (as above) G1–3 कर्मणि, Cs′ कर्मणा (as above) Dn1 D10 T2 युज्यते, Cs′ भुज्यते (as above) — (L. 6) G2 3 5 कर्मण , Cs′ कर्मणा (as above)]

— K5 D8 10 T G om 16^{ab} — ^{a}) K1 उभयोर् (for उभयम्) K1 M om एव B1 2 5 M2 Cn उपयुज्यते, B3 4 Ds D1 3 4 उपभुजते M शुभ (for फल) D9 फल तत्रोपभुज्यते (by transp) — ^{b}) M1 3 5 ins फल before धर्मस्य M om एव Dn1 अपि मर्त्य (for च) K1 4 D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य, D1 धर्मस्य वा चेतरस्य — After 16^{ab}, Ds ins 247* — Dn1 reads 16^{cd} *twice*, first time as in text and second time (for v l see below) after 247* — ^{c}) K5 Dn1 (second time) Ds (also as in text) D8 10 T G Cs′ पाप, Cs अधर्मं (as in text) Ds (also as in text) M प्रणुदति, G5 प्रतिहति, Cs s′ प्रणुदति (as in text) G5 om इह

धृतराष्ट्र उवाच ।
यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-
न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-
न्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ १७
सनत्सुजात उवाच ।
येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०
यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१ C 5 1607 B 5. 42. 32 K 5. 42. 31

M विप्रा (for विद्वान्) — d) T2 G तत्र (G3 विद्धि), C3 s' तस्य (as in text) Dn1 Cn (second time) सिद्धि, G3 तत्र, Cs' np विद्धि (as in text)

17 Dn2 missing (cf v l 14) K5 D8 10 T G om 17, not noticed in Cs' — a) K4 B Dn1 D2–5 9 इह, D8 M एव, Ca d s इमान् (as in text) B4 D1. 2 5 स्व, Cd s अस्य, Ca स्वस्य (as in text) D8 M त्वि(D8 इ)ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्) — b) D8 M (except M2) पुण्यतमान् (for कृता) — c) Hypermetric! K1 परिक्षयात्, M पराक्रम, Ca d s परिक्रमान् (as in text) D1 9 कथय स्व, Ca s कथयत (as in text) Cs cites कथय D1 2 9 तथा (for ततो) M अन्य (for अन्यान्) K4 B Dn1 D3–7 Cn तेषा क्रमान् (B1 2 5 D3 4 षा परिक्रमान्) कथय ततोपि चान्यान् (B2 चान्या, D3 4 वान्य), D8 तेषा परमार्थं कथयति वेदान् — d) K4 D6 om (the first) न D1–4 9 विद्वान्, Ca d s as in text K4 वेत्तु (for नैव) B Dn1 D3–7 Cn वेत्तुमिच्छामि, Ca d नैतत्कृत च, Cs नैव कृत च (as in text) D8 न तद्विद्वान्वेति कथ नु कर्म, M एतद्विद्वान्वेति कुतश्च धर्म — After 17, D8 *repeats* 15, while K5 ins 248*

18 Dn2 missing (cf v l 14), K5 om 18 D8 S om the ref T2 reads 18 (for the first time), with the ref, after 246* — a) M3 4 (*sup lin* as in text) 5 एषा, Ca s येषा (as in text) K1 D1 G3 धर्मे न, B Dn1 D3–6 10 व्रतेष, D7 धर्मेण, D8 T1 2 (first time) G1 5 Cs' धर्मेषु, T2 (second time) G2 4 धर्मेष, M1 4 (*inf lin*) बलेष, M2–5 फलेष, Ca d s बलेन (or बले न) (as in text) — b) K4 D8 D1 2 9 Ca d अपि, D7 G3 इह, Cs' ap dp इव (as in text) — c) K5 मुक्ता°, Cd s' प्रेत्य (as in text) — d) M1 प्रशासते (for प्रका°) K1 स्वर्गलोकप्रशासका, K4 Dn1 D3–7 10 ब्रह्म(K4 स्वय)लोकप्रकाशका, B1. 3 Cs स्वर्ग(B3 ब्रह्म)लोकमुपासते, B2 4 5 D1 2 9 Ca d स्वर्गलोकप्रकाशका, D8 D8 T1 2 (first time as in text) G Cs' स्वर्गं याति प्रकाशता, text as in M[illegible]! — Dn1 D8 D8 10 T G ins after 18 K5 (which om 18) ins after 17

248* येषा धर्मे न च स्पर्धा तेषा तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ता स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जना ।
नैन मन्येत भूयिष्ठ बाह्यमाभ्यन्तर जनम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) K5 धर्मेषु, Dn1 धर्मे च, T2 G1 5 धर्मेण, Cs' धर्मे न (as above) K5 Dn1 विस्पर्धा, T2 सस्पर्धा, G1 चास्पर्धा Cs' cites स्पर्धा (as above) — (L 2) T2 सनातन, Cs त्रिवि° (as above) — (L 4) G1 स न, G2 न स, Cs' नैन (as above)]

19 Dn2 missing (cf v l 14) — b) K5 Dn1 D8 D8 T1 2 (by corr) G2 5 Cs' np तृणोदक, Ca d n s s'p °लप (as in text) — c) D8 D1 6 Cd अन्नपान, Cs as in text K1 4 D9 च विप्रेंद्र, K5 B Dn1 D3–7 10 ब्राह्मणस्य, D8 D1 M1 ब्राह्मणस्तत्, D8 ब्राह्मणेंद्र, T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मण) — d) K4 सजीवन्, K5 B (except B3) Dn1 D7 8 10 तज्जीवेत्, D8 जीवेच्चैव, T1 M1 जीवन, Ca d s तज्जीवन् (as in text) Cs' cites उपजीवेत् D2 9 अनुसस्मरेत्, all comm as in text D1 जीवनान्यस्य सस्मरेत्

20 Dn2 missing (cf v l 14) — a) G1 2 यश्च, all comm यत्र (as in text) K1 अस्य यतमानस्य, B वै कथ्यमाने तु, D8 Cap dp अप्रयतमानस्य, Ca अव्यथयमानस्य, Cs s' अकथ (as in text) — D7 (hapl) om 20b–21a — b) K1 D8 M2 Cd s प्रयच्छति, D8 च्छन्, Ca s' च्छति (as in text) D3–5 9 अशुभ, T1 अशन, all comm अशिव (as in text) — c) B8 अत्यत सर्वभूताना — d) D8 श्रेयसे, all comm स श्रेयान् (as in text) G1 4 नेतरे जना Ca d cite नेतरे, Cs s' नेतर

21 Dn2 missing (cf v l 14), D7 om 21a (cf v l 20) — a) B यो वै कामयमानस्तु (B2 °स्य), Ca d यो वाकथयतो दत्त्वा, Cs यो वा कथयमानस्य, Cs' as in

C. 5 1608 B. 5 42 33 K. 5 42 32 यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
तस्माद्धि किंचित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

text — b) K1 Ca d सद्म्यान्न, K4 B2 D2 9 स ह्यन्न, K5 B8 Dn1 D1 3-5 8 10 T2 G ह्यात्मान, D6 गृह्यान्नं, M आत्मान' (for आत्मान) D7 transp आत्मान and न — After 21ab, M ins

249* एको वै ह्यन्तरात्मान ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

(cf 24ab) — c) K1 D1 ब्रह्मस्थाने, Cs' ब्रह्मस्व न (as in text) Ca d cite ब्रह्मस्व K1 तु कुर्यात्त, K4 B Dn1 D3-6 उपभुजीत (B2 युज्याद्वा) K5 D5 D7 8 10 T G Cs' उपहन्याद्वा, D1 च भुजीत, D2 उपभुक्ते वा (for उपभुञ्जेद्वा) D9 ब्रह्मस्थानोपयुद्याद्वा — d) G (except G5) तस्यान्न, M कदन्न, Cd s s' तदन्न (as in text) — After 21, T2 G1 4 5 ins

250* कुशवल्कलचेलाद्य ब्रह्मस्व योगिनो विदु ।,

a *gloss* taken from Śamkara's comm (q v)¹

22 Dn2 missing (cf v l 14) K5 om 22 D5 D8 10 T G2 3 5 read 22 after 25, G1 4, after 26 — a) D1 9 M1 3 5 यथा स्व , D7 यथा वै, T2 यो यथा, Ca d s यथा स्व (as in text) D5 D8 10 T1 G Cs' ये यथा (D5 यथा वा) वातमश्नति — b) D5 D8 10 T G Cs' बाला (T2 बाल , G3 श्वान) (for श्वा वै) — B5 om 22c–26b — c) D2 7 स्व, Ca s s' ते (as in text) D1 2 M4 अश्नाति, Ca s' as in text — d) B1 3 उपजीव्यते, Dn1 T2 G1 2 उपसेवनात्, D5 D7 T1 G5 Cs' उपभोजनात्, G4 उपशोभनात्, M उपदर्शनात्, Ca d n s उपजीवनात् (as in text) D3 4 तस्य स्वमुपयुज्य वै

23 Dn2 missing (cf v l 14) B5 om 23 (cf v l 22) — a) K1 4 B (B5 om) D1–7 9 Ca d s °चर्येण, D5 चर्याया, Cs' °चर्या मे (as in text) — b) K4 D7 Cd ब्राह्मण, B (B5 om) D3 4 वै द्विज , Ca s' ब्राह्मण (as in text) — d) D5 नैष, T2 G1 5 नैव, Cs' नैव (as in text) T1 विंध्येत, T2 विद्येत, G1 4 5 Cs' विदेत G1 कचन, G2 3 5 M Cs'p कश्चन, Cs' किंचन (as in text) K1 4 D1–5 7 9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 °न्न) ब्राह्मण, B (B5 om) Dn1 D8 त विदुर्ब्राह्मण बुधा Ca d s cite कश्चिद्ब्राह्मण वेद (cf K1 4 etc above)

24 Dn2 missing (cf v l 14) B5 om 24 (cf v l 22) — a) K1 4 5 B4 Dn1 D1–7 9 को ह्यन(D3 4 त्प-, D9 °न्य)तरमात्मान, B1–3 को ह्येवातरमात्मानं, M को ह्येव स्वातरा° Ca cites को ह्यनतर, Cd s अनतर, Cs' एवमतरात्मान — b) K1 D1 2 7 9 वेत्तु, K4 5 D5 D8 T1 2 (before corr) G1 4 Cs s' मतु, D3 4 G3 ज्ञातु, D5 वक्तु (for हन्तु) — After 24ab, K5 Dn1 Ds1 D8 10 T G ins

251* निर्लिङ्गमचल शुद्ध सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — K5 Dn1 D10 द्वैत , Cs' द्वन्द्व (as above)]

— K5 Ds1 D8 10 T G cont Dn1 Ds2 ins after 24

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणा ।

[=1 68 26, =(var) Manu 4 255 — Noticed in Cs', but not in Ca d s]

— K5 Ds1 D8 10 T G Cs' om 24cd — c) B1–3 तस्मिन्हि, M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि) Ca d cite तस्मात् (as in text) K4 D9 transp किचित् and क्षत्रिय M Cs कश्चित्, Ca d as in text K1 राजन्य, D1 क्षेत्रे वै, Cs क्षत्रिय (as in text) B (B5 om) Dn1 D8 क्षत्रियस्यापि, D3 4 क्षत्रिय किंचित्, Cn (?)अब्राह्मणस्यापि (for किंचित्क्षत्रिय) — d) B (B5 om) D3 4 नित्यदा, Ca d s पश्यति (as in text) — After 24, Dn1 Ds2 ins 252*

25 Dn2 missing (cf v l 14) B5 om 25 (cf v l 22) — a) K5 B (B5 om) D6 7 T G (except G5) Cn s' अनादाता, D5 अनाचार , D1 अवज्ञात , Ca d s अनादानात् (as in text) — b) K1 D5 7 Ca निरुपद्रव-(K1 °ह्व)र , Cd निरुपस्कर , Cs' as in text Cs cites उपह्वर — c) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न) Ca d s cite शिष्ट B8 D1 वा (for न) K1 4 B1 2 D2 3 (before corr) 4 5 9 Cs np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्) Ca d cite अशिष्ट — d) D7 वेदपारग , M (except M2) ब्रह्मवित्तम , Ca d s s' as in text — After 25, D8 10 T G2 3 5 read 22

26 Dn2 missing (cf v l 14) B5 om 26ab (cf v l 22) — a) K1 4 D1 5(before corr) 9 लोके, Cs ap वृत्ते, Cs' sp वित्ते (as in text) — b) T1 G (except G3) ह्याढ्या K1 5 D1 2 5(before corr) 7 9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२ C. 5. 1620 B. 5. 42. 46 K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca d देवेषु, K4 Cs दैवेषु, Cs' वेदेषु (as in text) K1 4 जज्ञुष , D1 जिष्णव , D2 9 यज्वसु, D5m 7 जज्ञिरे, Ca d जग्मुष , Cs' ये द्विजा (as in text) B (B5 om) Dn1 D3 4 5 (before corr) 6 10 Cap आढ्या दैवे तथा क्रतौ Ds2 cites देवेषु गौडपाठ आढ्या देवे तथा क्रतौ । आढ्या देवेषु जज्ञुष इति वा गौडपाठ । — c) G (except G2) transp दुर्धर्षा and दुष्प्रकम्प्या K4 D1 3 4 G2 दुष्प्रकपा M ते दुष्प्रधर्षा दुष्कप्या , Ca d s s' as in text — d) B Dn1 D3 4 6 (by transp) तान् विद्यात्, D1 विद्यत, Cs as in text K1 5 D8 10 विंद्यात्, D2 5 विद्या , Ca d s s' विद्यात् (as in text) Ca d ता, Ca s' तान् (as in text) K4 D5 8 9 G2-4 M2 5 ब्राह्मण , Ca d s s' as in text — After 26, G1 4 read 22

27 Dn2 missing (cf v l 14) — a) K1 सर्वस्वस्ति कृतो, K4 B1-3 D1 5 Ca d s सर्वसृष्टि , B5 सप्तसृष्टि , D2 सर्वसिद्धि , D3 4 6 9 सर्वस्विष्ट , Cs' as in text G3 transp स्विष्टकृतो and देवान् — b) K5 D2 7-9 विंद्याद्, Ca s s' as in text K1 4 D2-4 6 9 यद्, Ca d s' य (as in text) — c) Ds ब्राह्मण स्यात्, Cs s' ब्राह्मणस्य (as in text) D1 न समो ब्राह्मणस्यास्य — d) B2 3 5 Dn1 D2-4 6 Cd s तस्मिन्, D5 अस्मिन्, D9 ह्यस्मिन्, Ca s' as in text K5 प्रवर्तते, Ds सवपते, all comm प्रयतते (as in text)

28 Dn2 missing (cf v l 14) — b) B3 G2 स मानिता , D1 2 5 8 9 स मानिन , G1 4. 5 समाहिता , Ca d s as in text — c) D1 हृष्येत, D5 दुष्येत (for मन्येत) Cd s s' cite न मन्येत — d) B Dn1 D6 7 न मान्यम्, D3 4 न मानाद् (for नामानाद्) K4 अपि, D1 5 Ca अति-, Cd s अभि- (as in text) K5 Ds D8-10 S (T1 damaged) Cs' नावमाने तु (K5 M3-5 न, T2 G2 अभि , G1 4 5 M1 2 अति , G3 वि-, Cs' अनु-) सज्वरेत् — After 28, K5 Dn1 Ds D8-10 T G ins

253* लोक स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — K5 Ds D9 लोकस्य भाव , D8 G2-4 Cs' लोकस्वभाव , G1 5 लोक(G5 क) स्वभाव एषो]

29 Dn2 missing (cf v l 14) — a) D2-6 Ca d s' इति (for इह) — b) K1 4 D1-6 मान, Ca पूजा, Cs अनु-, Cs' इति (as in text) Dn1 D1. 3 4 8 G2 मानिन , Ca s मानित (as in text) — c) B Dn1 D3 4 6 T2 निपुणा, Ca d s s' विदुषो (as in text) — d) K5 D1 2 लोके (K5 का) शास्त्रविशारदा , B Dn1 D3 4 6 7 लोके मायाविशा°, Ds D8-10 T G Cs' लोक (D9 10 T1 लोका , T2 वेद, G5 लोके)शास्त्रविवर्जिता , M लोकशास्त्राविशा , Cs as in text Ca d cite लोकशास्त्र — e) D7 मानयतीति, Ca d s s' मानयिष्यति (as in text) D1 5 नामान्यान्मानयत्येते, Ca s' as in text — f) K5 Ds G3 4 एव, D8 10 एव, T G1 2 5 [इ]त्येव, Cs' इति (as in text) D8 T1 G4 5 मन्येत मानित , Cs' मन्येदमानित (as in text) K1 4 D2 मान्ये नोतापमानित , B Dn1 D3 4 6 7 मान्यानामवमानिन , D1 5 तत्कृता नावमानिता Cd cites उत

30 Dn2 missing (cf v l 14) — a) Ds D10 G1 एव, Cn वा, Cd s' वै (as in text) K1 D1 2 5 T1 Cd s s' मान , Ca मान (as in text) G4 नैवावमान मौन च ❀Cn मान क्लीबत्वमार्ष।❀ — b) M1 ताविमौ, Ca d s s' सहितौ (as in text) K5 Dn1 Ds D8 10 Cs' वसत , Ca s चरत (as in text) K1 4 D1 Cs ap सम, D5 9 M सह, Cs' सदा (as in text) — c) K5 Ds D8 10 T G अय (G1 स , G4 °सौ) मानस्य विषय — d)

C. 5. 1623
B 5. 43 3
K 5. 43 3

४३

धृतराष्ट्र उवाच ।
ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १
सनत्सुजात उवाच ।
नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

K5 D5 T G ह्यसौ, D10 अप्यसौ, Ca d s s' असौ (as in text) K4 D5 D7 तद्विद , D1 2 विद्धि त (D2 तत्)

31 Dn2 missing (cf v l 14) — a) K5 D5 D8 10 T1 2 (before corr) G Cs' श्रीर्ह्रि (G5 श्रीर्ह्रिर्) मानार्थसंवासात् (D5 °ससारात्), Ca d s as in text — b) K1 D1 2 9 Ca s °दुर्धरा, D5 दुस्तरा (for दुर्लभा) T G Ca transp श्री and ह्रि — d) T G विद्या°, all comm प्रज्ञा° (as in text)

32 Dn2 missing (cf v l 14) — a) K5 D5 D8 10 T1 G2 Cs' सम्यक्, B (except B2) Dn1 D6 7 G3 M तस्य, Cs तस्या (as in text) B (except B2) Dn1 D6 इह, D5 क (for हि) K5 D3 4 8 10 T1 2 (after corr) G1, 2 4 5 Cs' प्रवदति, D7 G3 अभिवदति, T2 (before corr) हि भवति, M अभिपतति (for हि वदन्ति) — b) D5 वर्ण° (for बहु°) K1 रुहाणि, K4 B1 2 4 5 Dn1 D3 4 6 9 T2 (before corr) धराणि, K5 B3 D5 D2 5 8 10 T1 Cs s' °चराणि (for °वराणि) — c) K1 G3 सत्यार्जवह्री , D2–8 °र्जव ह्री , Cs' °र्जवे ह्री (as in text) G3 M2 3 5 °विद्ये, Cs' विद्या (as in text) — d) K4 B2 G5 Cs प्रतिबोधनानि, K5 D5 D8 10 T1 Cs' np °प्रति बधकानि, B1 3 D5 समानमोहप्रतिबोधनानि (D5 °बाधितानि), B4 5 D3 4. 6 यथा न मोहप्रतिबो°, Dn1 T2 G1–4 °प्रति-बधनानि, D9 प्रतिवेदनानि

Colophon K2, 3 Dn2 missing — *Sub-parvan* K1 5 D1 9 T2 G1 2 M सनत्सुजात, K4 B1 3–5 Dn1 D5 D3 4 6 8 10 T1 G5 सनत्सुजातीय, B2 सजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय, D5 सनत्कुमारजात, D7 सजययान and सनत्सुजातीय, G1 4 प्र(G4 प्रा)जागर and सनत्सुजात — *Adhy name* D2 ज्ञानमाहात्म्य, T G1 4 M1 मृत्युतत्त्व-(M1 om. तत्त्व)विचार , M2–5 आयुर्विचार — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn1 D5 1 (of the सनत्सुजातीय), D5 41, D6 (*sec m*) 38, D7 T1 G M 43, D9 T2 42 — *S'loka no* K5 38, Dn1 46, D8 44

43

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 Before 1, K5 Dn1 D5 D8 10 T G ins.

254* धृतराष्ट्र उवाच ।
कस्यैष मौन कतरन्नु मौन
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत याति मौन
कथ मुने मौनमिहाचरन्ति ।
सनत्सुजात उवाच ।
यतो न वेदा मनसा सहैन
मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाय
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 3) T1 G3 अनु , Cs' उप (for उत) — (L 6) D5 °विश्य, T G (except G5) विश्यति, Cs' विशन्ति (as above) K5 D5 G5 Cs' स, T1 हि (for ऽथ)]

— Dn2 missing (cf v l 5 42 14) — a) K1, 4 B Dn1 D3–6 Ca d यो वेद, D1 अथर्वेद (sic), D2 T2 M अथो वेद, D7 अथर्वाणां, T1 G1 4 अथोधीते (for अधीते य) Cs' cites अधीते (as in text) — b) B Dn1 D1–4 6 M5 वेद य , D7 ये विदु (for यो द्विज) — d) K4 Cs वा न, B D (except D5, Dn2 missing) किं न, T2 [अ]थ न, Ca न स (as in text)

2 Dn2 resumes ! — a) K4 D5 G3 4 सामानृचो, D1 साम ऋचो — b) D5 D8 9 T G M4 यजूंषि च (for न यजूंषि) K1 4 B Dn D2–7 10 Ca d अविचक्षण, D5 T1 G (except G5) विचक्षण , D1 °क्षणान्, D5, 8 T2 (before corr) °क्षण

3 = 5 35 35 — a) K4 5 D3 9 G3 5 वृजिन, Cs' वृजिनात् (as in text) — K5 (see below) D5 D8–10 S (except G1 4 M1) transp 3c and 3d — c) M नीळ (for नीड) — d) K5 स्येन मृत्युकाले त्यजति

4 a) K1 4 B Dn D5 D1 3. 4 10 विना धर्मं, Cs' *

Editorial Note

This fasciculus presents the first half of the Udyogaparvan, consisting of 100 out of a total of 197 adhyāyas. Among other interesting things, it contains the Sanatsujāta and the Prajāgara sub-parvans, the Indravijaya, Keśinī–Virocana and Dambhodbhava episodes, as well as the exposition of Āpaddharma by Yudhiṣṭhira. The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are generally of the same character as those of the already published Ādiparvan; and the general principles laid down in the Prolegomena of that volume have, *mutatis mutandis,* been observed in the making of this volume also. It is not necessary to recapitulate them, but their implications will be dealt with fully in the editor's introduction, which will be published in the final fasciculus. As each book of the Mahābhārata, however, has its own interesting features, the object of this short note is to draw attention to some of them, and to indicate briefly the character and mutual relation of the different recensions and versions in order to guide the reader through the tangled complexities of the critical apparatus.

From the textual point of view the greatest interest will be found in the Sanatsujāta sub-parvan (adhy. 42–45), on the textual reconstruction of which a general note has been added in our footnotes to adhy. 42. It will be seen that, from manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṁkarācārya, however important and authoritative it might be from other points of view. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension; but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the great commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators he is of course eclectic; but, presumably, he took the text which was readily available, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its Telugu–Grantha version (T G), as he probably found it in his MS. or group of MSS.; and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he has utilized. If he is identical with the great Śaṁkara, his text is undoubtedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS., but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity; for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the Telugu–Grantha version, again, relied upon by Śaṁkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS. comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. Nor does this version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. The authority of Śaṁkara's text or of the T G version, on the other hand, has not been accepted except by a very small group of Devanāgarī MSS. (especially D5 D8–10); while the three Northern commentators, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña–Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agree-

ment of the Northern Śāradā-Kaśmīrī (Ś1 K) and Bengali (B) versions with the Southern Malayālam (M) As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted for our critical reconstruction, as against the T G (with Śamkara) and the Vulgate (with Nīlakantha), both of which groups clearly embody a secondary and therefore inferior tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

As a good piece of Nīti literature, the Prajāgara sub-parvan afforded an easy opportunity of frequent addition of small passages of a didactic and gnomic character, some of which, as our critical notes will show, must have been traditional sayings of sententious wisdom, traceable also in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyana, and in the law-book of Manu, as well as in the popular collections of tales and fables It is interesting that one of these verses (5 38 1) is quoted anonymously in the Mahābhāsya and occurs also in Manu The additions are of a somewhat different character in the Keśinī-Virocana episode included in the Prajāgara, they occur as paddings or amplications of a rather abruptly and elliptically narrated old legend (cf 193*-205*), among which there is an interesting Southern passage (207*-209*) meant to introduce Hamsa as an instructor of Dharma to Prahrāda, an obvious anticipation of adhy 36, which immediately follows

Although the short additional passages are numerous and ubiquitous, the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from lengthy insertions which have to be relegated to the Appendix In this respect the Southern recension does not recede so materially from the Northern Its discrepancies, though numerous, are yet normal They are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words and phrases and a certain number of transpositions of pādas and stanzas, but the Southern additions and deviations are happily not of such an exceptional and baffling character as to affect or alter the general aspect of the entire text The editorial wavy line, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, has not been so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic There is only one noteworthy transposition of adhyāyas, namely, that concerned with adhy 58 and 64, but the remarkable fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy 64 is transposed only by T G1 3 is a clear indication of the superiority of the Northern sequence The Southern order is perhaps more systematic and logical, but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naive and inconsequent narrative. In this connexion, attention may be drawn to an interesting Southern intrusion (168*), which is entirely missing in the Bengali version but which seems to have percolated through the composite D version into K (Ś1 is missing here!), a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, can be taken as perfectly free from conflation or contamination

The only available Śāradā Codex (Ś1) of the Udyoga, which belongs to the India Office Library, is unfortunately incomplete and fragmentary No date is found in the manuscript itself, but the script as well as the appearance is against an early date. The existence of the MS became known through the publication in 1935 of Keith and Thomas's second volume of the Des-

criptive Catalogue of the Library, but the manuscript was received after the critical apparatus for the entire text had been completely written out The constituted text was of course revised in the light of this new material, but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes, they will, therefore, be given in a separate Appendix at the end of the final fasciculus This representative of the Śāradā version, however, does not possess the same probative value as the unique Śāradā Birch-bark Codex of the Ādi, although it has helped to confirm our K grouping and has given welcome support to most of our omissions It is unfortunately not free from contamination with D and therefore possesses little independent importance apart from K In other words, even if it is not a direct copy of K in the Śāradā script, it forms practically one group with K (as in the Virātaparvan), and its frequent agreements with D_1, which follows K pretty closely, point to the same conclusion. For the Udyoga, K is indeed one of the most important of the Northern versions, being, with very rare exceptions, free from Southern contamination But our five MSS comprising this group do not, like the individual MSS of other versions, possess a uniform value K_1 is much more unaffected by outside influence, while K_2, which has its own additions and emendations, contains very large gaps, the largest lacuna being from adhy 41 to adhy 69 The remaining MSS are of composite value, being much more contaminated with D

In this respect D_1 and D_2 appear very often to possess better authority, being much nearer to K than to D, while the frequent agreements of D_1 with $Ś_1$, already mentioned, gives to its testimony a higher importance and makes it almost a K MS Of the other composite Devanāgarī MSS, D_3 and D_4, copied at Tanjore, evince Southern influence, but D_{8-10}, otherwise free, show the direct influence of T G (and Śaṃkara) in the Sanatsujātīya section, as also do the two Ds MSS The other D MSS including Dn (the Vulgate), are obvious misch-codices, which call for no special remark The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but it is unquestionably superior to the latter in its frequent agreements with K and M, especially throughout the Sanatsujātīya, as well as in its occasional specific B readings

Of the Southern recension, the Malayālam version, here as elsewhere, has undeniably proved superior to the mixed Telugu and Grantha versions, and being less affected by Northern influence, it has preserved the Southern tradition in a better form Of our five M MSS, M_{3-5} so frequently agree that one would be tempted to regard them practically as one MS The Grantha version appears to be somewhat superior to the Telugu, which is, without doubt, as usual heavily contaminated, but the frequent mutual agreements (e g of T_1 with G_{1-3}) and the frequent Northern influence (e g. on G_3) show that it is extremely difficult to make a fine discrimination of the values of the two versions

As additional testimonia, the three commentaries of Devabodha, Sarvajña-Nārāyana and Arjunamiśra, besides that of Nīlakantha, have been collated and their important variants duly noted in our critical apparatus For the Sanatsujātīya, the Bhāṣya of Śaṃkara has also been utilized As the Durghatārtha-prakāśinī of Vimalabodha is too meagre and the Lakṣābharana of Vādirāja does not represent the best South Indian version, they have not been included For the text

of these commentaries we have relied chiefly on the Gujarati Printing Press edition, published at Bombay in 1920[1] The value of these commentaries for critical purposes, however, is greatly impaired by the fact that they are often unaccompanied by the text actually utilized by them, so that only *variæ lectiones* regarding stray words and phrases could be found and collated With regard to the testimony afforded by these commentaries, Nīlakaṇṭha's text represents a sub-version of D, but it is a misch-codex of a much conflated and inclusive type, which is of little value for critical purposes Arjunamiśra, as a Bengali, should represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrasing of that of his predecessor, while his occasional divergences from the Bengali MSS often raise the suspicion that he consulted other sources as well The provenance of Sarvajña-Nārāyana's commentary is not known, but he is undoubtedly a Northerner, although the Ds MSS, strangely enough, betray occasional Southern influence, which becomes more prominent in the Sanatsujātīya possibly through the direct influence of the Śāmkara-bhāsya But the most valuable for our purpose has been the earliest known commentary of Devabodha, which probably represents the K version The commentary is in the nature of brief and concise glosses, but the commentator's remarkable insight has been of great value in the constitution of our critical text It is to be regretted, however, that the only available MS of this commentary, an old and delapidated palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, is hopelessly fragmentary and incomplete

The date of the Javanese version is, no doubt, earlier than our Mbh MSS, but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original To the text-critic its chief value lies in the fact that it gives throughout quotations from the Sanskrit text, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even a phrase or a single word These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, will be given *in toto* in Appendix II, but their value need not be exaggerated It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all versions of the epic, depends upon the value of the tradition which it is found, on examination, to represent We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS, but it establishes nothing beyond the fact that it is evidence only for the epic text as existed *in that particular local form* in the 11th century and was known to the Javanese adapter Like our MSS and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards, but its collateral testimony does not by itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is the Northern recension, for while we find citation of an additional passage belonging to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions

Dacca,
November 1937

S K De

1 Portions of the printed text of Arjuna's commentary, presumably made from Devanāgarī MSS, were collated with two Bengali MSS belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College and the Royal Asiatic Society of Bengal, and it was found that the printed text may be taken as reliable for all practical purposes

MANUSCRIPT MATERIAL

The manuscripts utilized for this edition of the Udyogaparvan, are as follows

I N(orthern) Recension

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś)

Ś$_1$ = London, India Office Library, MS No 3334

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K_1 = Poona, Bombay Govt Collection, No 60 of 1882-83 Dated V Sam 1622 (ca 1566 A D)

K_2 = Poona, Bombay Govt Collection, No 116 of 1884-87 Dated V Sam 1534 (ca 1478 A D) Incomplete, adhy 41 to 71 missing

K_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No 162 Incomplete, adhy 32 16^{cd} to 103 10^{ab} missing

K_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No 6042

K_5 = Adyar Library, No 35 B 146 Dated Śaka 1717 (ca 1795 A D) Incomplete, 43 17 to 47 3 and 53 1^{b} to 55 26^{a} missing

Bengali Version (B)

B_1 = Dacca University Library, No 496

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 10

B_3 = Dacca University Library, No 2788 Dated Śaka 1644 (ca 1722 A D)

B_4 = Dacca University Library, No 1048

B_5 = Santiniketan, Visvabhāratī Library, No 3

Devanāgarī Versions (D)

Devanāgarī Version of Nilakantha (Dn)

Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection, No 29 B of A 1879-80

Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection, No 271 of Viśrāmbāg II Dated Śaka 1666 (ca 1744 A D)

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyana (Ds)

Ds_1 = Poona, Bombay Govt Collection, No 168 of 1884-87

Ds_2 = Poona, Bombay Govt Collection, No 33 of A 1879-80

Devanāgarī Mixed Versions

D_1 = Poona, BORI, Mbh Collection, No 15

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1227.

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1104

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1156

D_5 = Poona, Bombay Govt Collection, No 185 of 1891-95 Dated V Sam 1656 (ca 1600 A D)

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No 156. Dated V Sam 1760 (ca. 1704 A D)

D_7 = Adyar Library, No 34 L 58 Dated Śaka 1703 (ca 1781 A D)

D_8 = Poona, Bombay Govt Collection, No 565 of 1882–83 Dated Śaka 1616 (ca 1694 A D)
D_9 = Poona, Bombay Govt Collection, No 488 of Viśrāmbāg I
D_{10} = Adyar Library, No. 34 M 3 Dated Śaka 1688 (ca 1766 A D)

II S(outhern) Recension.

Telugu Version (T)
T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 155.
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11826

Grantha Version (G)
G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11841
G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11854
G_3 = Pudukkottah State Library, No 260
G_4 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 157.
G_5 = Poona, BORI Mbh Collection, No LXXVI.

Malayālam Version (M)
M_1 = Cochin State Library, No 22
M_2 = Paliyam MSS Library, No 928
M_3 = Poomullimana Estate Library, No 301
M_4 = MS. from Ponnokottumana Nambudiripad, Alwaye, Travancore
M_5 = MS from Killimangalam Nambudiripad

☞ The collations of the Śāradā MS will be given in Appendix III, which will be published in the next fascicule.

धृतराष्ट्र उवाच ।
न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४
सनत्सुजात उवाच ।
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६
सनत्सुजात उवाच ।
क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् । C 5 1631 B 5 43 15 K 5 43 16

वेदविद (as in text) T2 G (except G3) न चेद्वेदविद वेदा — b) K5 B4 Dn D8-10 T1 transp शक्ता and त्रातु K1 4 B5 D5 D1 5-7 G3 M विचक्षण — d) K1 मनीषिणा, C5 सना (as in text)

5 T1 G1 om the ref — K5 Dn D8-10 T G ins after the ref (T1 G1, which om the ref, ins after 4) D5 ins after 5

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै
रिद जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ।
तदर्थमुक्त तप एतदिज्या
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पाप विनिहत्य पश्चा
त्सजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा
नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।
अस्मिन्कृत तत्परिगृह्य सर्व
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ।

[Noticed in C5', but *not* in Ca d s — (L 3) Dn प्रचरति, Cn s' प्रवदन्ति (as above)! — (L 8) D5 D8 9 T2 G (except G3) C5' स (for स) — (L 10) Ds2 D8 9 यथा (for अथ) — (L 12) D5 मार्गान्, C5' मार्गम् (as above)]

— After the above, D5 *repeats* 5 (for v l see below) On the other hand, D2 ins after the ref

256* तपस्तप्यति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशन ।

— b) K5 Dn2 D5 (first time as in text) D8-10 T G C5' भुज्यते (for दृश्यते) — G4 om 5c-6d — cd) T1 G5 त्विमे (for इमे) Dn1 लोके, D5 (first time) लोकान्, Ca d लोका (as in text) K1 B1 5 Dn1 D1-5. 7 T1 G1 5 M2 5 Cnp वृद्धे, B2 4 Dn2 D6 Cn धात्वे, B3 सत्ये, D5 (first time) रुद्धे, G3 मध्ये, Ca s ऋद्धे (as in text) B Dn D3 4 6 7 तिष्ठता, T1 सगता, M1 सस्थिता, Ca d s सयता (as in text) T2 वृद्धा ये तपसि स्थिता — K5 D5 (second time) D8-10 G2 C5' subst for 5cd T G1 3 5 ins after 5cd

257* ब्राह्मणाना तप स्वृद्धमन्येषा तावदेव तत् ।
[D5 समृद्धत्व (for तप स्वृद्ध)]

T1 G1 3 cont

258* एतत्समृद्धमत्यृद्ध तपो भवति केवलम् ।
(cf 6ab)

6 G4 om 6 (cf v l 5) — a) K4 B D (except D5 D5 8 10) T2 असमृद्ध (hypermetric!), T1 G1 M अत्यृद्ध, G2 3 अलर्थं, G5 इत्युक्त, C5 ap dp अभ्यृद्ध (for अप्यृद्ध) Cf 258* — c) K4 प्रब्रूहि (for तद्ब्रूहि) — d) D5 M कथ (for यथा) Dn1 D5 विद्याम K5 D5 D8-10 T G2 3 5 (*inf lin* as in text) यथा (T G2 3 5 कथ) वि(Ds1 D8 9 विं)द्यामह प्रभो — K5 Dn D5 D8-10 T G ins after 6 (G1, which om 5c-6d, ins after 5ab, om at the same time the first line of the insertion)

259* सनत्सुजात उवाच ।
निष्कल्मष तपस्त्वेतत्केवल परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्ध तपो भवति नान्यथा ।
तपोमूलमिद सर्व यन्मा पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वास पर त्वमृतमाप्नुयु ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कल्मष तपसो ब्रूहि श्रुत निष्कल्मष तप ।
सनत्सुजात येनेद विद्या गुह्य सनातनम् ।

[Noticed in C5', but *not* in Ca d s — K om the ref — (L 2) T2 G1 2 4 अत्यृद्ध, G3 C5' अलर्थं (for अप्यृद्ध) Dn केवल (for नान्यथा) — (L 4) K5 D5 10 परेत्यामृतमा , D5 परममृतमश्नुयु — (L 5) D5 तु यत् (for तप)]

— On the other hand, after 6, D2 *repeats* 256*, and cont

260* श्रीरेवमेका योऽधीते तच्च तावच्च तत्समम् ।

7 a) K1 4 मुख्य , D6 यत्र, G1 2 5 येस्य, C5 s' यस्य (as in text) — b) K1 4 5 B4 D (except D2) T G

C 5.1605
B 5 43 15
K 5 43 16

धर्मादयो द्वादश चातताना:
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७
क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा-
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा
वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी
बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः षण्नरान्पापधर्मा-
न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०
संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा
एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs′ नृशसानि (for °सादि) K5 Ds D8 9 T2 G2 Cs′ च सप्त, B1 3 4 D3 4 दशात्र, Dn D6 10 दशत्रि, T1 च षट् च, G3 सममत्र (for षडत्र) K1 4 D1 त्रयोदशात्र, D2 त्रयो दशान्ये, D5 त्रयोदशोथ, D7 त्रयोदश स्यु (for षडत्र राजन्) B2 5 तथा नृशसास्त्रिदशात्र राजन् Ca d cite त्रयोदश, Cs त्रिदश — °) K5 Ds D8–10 T G Cs′ ज्ञानादयो, Cs धर्मा (as in text) Ds G5 Cnp om च K1 4 B Dn D1–7 एते (K1 4 D1 2 ये, B2 Dn D3 4 ते) पितॄणा, Cs′ चातताना (as in text) Ca d s cite पितॄणा — d) K1 4 D2 5 G2 विहिता, D3 4 कथिता, Cs s′ विदिता (as in text)

8 a) D2 क्रोधकामौ, D7 कामक्रोधौ, D10 काम क्रोधो (by transp) G1 मोहलोभौ (for लोभ) K4 B Dn Ds D6 T1 Ca d s विधित्सा, D3 4 चिकित्सा, Cap dp विवित्सा (as in text) — b) K1 4 Dn1 D1–5 कृपाभ्यसूये (K4 D2 5 या) (for कृपासूया) — c) K4 मनुष्यलोके, Ds D8–10 S Cs′ महागुणेन, Cd s मनुष्य° (as in text) — d) Ds D8–10 S transp वर्ज्या and सदा Dn G5 नराणा, Ds द्विजेन, Ca d s नरेण (as in text)

☞ In K5, the portion of the text from 5 43 9 up to 5 46 3 is missing

9 a) K1 4 B D (except Ds D8–10) Ca d एकैक पर्युपास्ते ह (K1 सो स्म, D1 °स्तैषा, D2 °स्ते यो, D3 4 °स्तैभ्यो, D5 स्ते च) Cs cites एकैक — b) Ds D5 7–10 G3 M Cs′ मनुष्य, Ca s′p मनुष्यान् (as in text) K1 4 D1 5 7 भरतर्षभ, B Dn D2–4 6 मनुजर्षभ, Cs s′ पर्युपा° (as in text)

10 D9 10 G2 om 10 (stanza not noticed in Cs′) — a) D7 स्पृहालुरस्म पुरुषो वदान्यो — b) T G1 4 M1 4 बिभ्रत्क्रोध, M5 लब्धक्रोध K1 Ds Ca dp sp रूक्षण, D2 S (G2 om) रोषण, Ca d s रक्षण, Cap अरूक्षण (for अरक्षण) D7 बिभ्रत्क्रोध मनस्वी यो विकत्थी — c) B Dn D3 4 6 एतान् (for एते) B1 2 5 Dn2 D6 पापा, D2 दोषा, S (G2 om) प्रोक्ता, Ca d प्राप्तान्, Cs प्राप्ता° (as in text) B Dn Ds D3 4 6 षण्नरा (Ds2 षड्गुणा), D2 षड्सान् K4 पापधर्मा, S (G2 om) पापशीला, Cs °धर्मान् (as in text) D5 दोषा इमे षण्मनुजा भजते — D5 om 10d–11a — d) B3 पतति वै, Dn1 D8 प्रकुर्वते, Cs as in text B4 Dn2 D6 Cn नोत्रसत (Cn= नो+त्रसन्त !), Dn1 D3 4 लोभमत, D2 Cd s नोत सत, S (G2 om) नोत धर्मं T1 च स्वर्गं, T2 सुवर्गं, G (G2 om) M सुदुर्गं, Ca d s as in text

11 D5 om 11a (cf v l 10) — a) K1 4 B2 D2 7 Ca d सभोगसधि, D1 °गमिच्छन्, Cs s′ ap dp सभोगसवित् (as in text) K1 5 B1 3 Ds D8–10 T1 G2 3 5 M2 Ca d s′ विषमेधमान, K4 B5 Dn D2–4 6 विषमोति(K4 °व)मानी, B2 4 Cap विषयावधान, D1 7 T2 M1 3–5 विषमोथ(D1 7 मेव)मानी, G1 4 विषमे सुमान, Cap (another *pātha*) विषयावसान, Cs np s′p द्विषमेध मान (as in text) — b) D1 Ca d s दत्तानुताप, D5 मत्तप्रमत्त, D7 दत्वाविकत्थी, M दत्वानुतापी, Cs′ as in text Ca d s बलीयान् — c) B3 D5 बहु°, Ca s s′ वर्ग° (as in text) B4 Ds D8 9 S Cs′ वनिता च, D2 धनिना सु-, D7 वनिता न, Ca d s वनितासु (as in text) Cap देष्टा — d) B2 4 5 Dn D6 वर्गा, Ds D8–10 S Cs′ रूपा, Cs °धर्मा (as in text)

12 a) Ds D8–10 T G Cs′ ज्ञान, Cd s धर्मं (as in text) D5 परम, G5 च तप, Cs′ च दम (as in text)

3 (together with all insertions) in Dn Ds D8 10 T G1 4 Cs′

marked by "(r)", ll = lines)

G1	G2	G3	G4	Cs′
14	—	14	14	—
263*		263*	263*	
261*				
		266* (l 7)	266* (l 7)	
15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}
15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}
262*	262*	262*	262*	262*
17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
	263*		263* (r)	263*
264* (l 1)	264* (l 1)	264* (l 1)	264* (l 1)	264* (l 1)
265*				
		266*	266*	
264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)
20^{ab}			20^{ab}	
18^{cd}			18^{cd}	
266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)
266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11
22	22	22	22	22
269*	269*	269*	269*	269*
21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}
23	23	23	23	23

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो
नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४
दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ १५
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ १६
अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७ C 5. 1645 B 5 43 25 K 5. 43. 26

Cd s cite दम Ds D8–10 T G Cs' श्रुत, Cd s तप (as in text) — b) D5 निर्मात्सर्य, Cd s s' as in text — c) K1 B2 Cd s यज्ञा, Ds M3–5 यज्ञ, Cs' as in text K1 श्रुति, Ds D8–10 T G1 2 4 5 M1 Cs' शम, G3 M2–3 शम, Ca d s श्रुत (as in text) — d) K1 4 B Dn D2–4 6 7 व्रतानि वै, Ds एते गुणा, D1 5 एतानि वै, Cs' महाव्रता (as in text)

13 a) K1 प्रच्यवेत्, K4 B Dn D3 4 6 प्रभवेत्, Ds D9 न प्रवसेत्, D5 प्रयतते, D7 प्रयतेत्, Cs' अप्रवसेत्, Ca d s प्रवसेत् (as in text) K4 B Dn1 D8 10 G1 M1 2 5 Ca द्वादशभ्य — b) K5 Ds D8–10 om अपि, and ins स after पृथिवीं K1 D1 Ca d s प्रशास्य, B Dn D3–6 G3 स शिष्यात्, Cs' प्रशि (as in text) — c) B1 2 4 5 Dn2 D6 Cn अर्थितो य, B3 Dn1 D3 4 अन्वितो च, Ds D8–10 T1 G3 5 विमुक्ता (Ds G3 क्त), D1 5 7 Cd s ततोपि, G2 अपि युक्ता, M1 2 विशिष्ट, Cs अविमुक्ता (for विशिष्ट) K1 4 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि — d) B Dn D3 4 6 7 तस्य, Ca नास्ति, Cd s नास्य (as in text) K1 4 D2 च, D5 न (for स) K1 4 D5 7 Cd s वेदितव्य, Ca as in text Ds D8–10 T G2 3 5 Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T G2 Cs' शिष्टा) मौनभूता भवति

☞ The sequence of stanzas 14–23 in Dn Ds D8–10 T G (except G5) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader

14 G2 om 14, it is not noticed in Cs'! — a) S (G2 om) अथाप्रमाद (for अप्रमादश्च) — The portion from 14b up to the prior half of line 1 of 262* is om in D9 (cf v l 17) — d) S (G2 om) ब्राह्मणाना मनीषिणा — After 14, T2 G1 3 4 (first time) ins 263* (cf v l 17), which in T2 G1 is followed by

261* दोषत्यागोऽप्रमाद स्यात्स चाप्यष्टगुणो मत ।

15 D9 om 15 (cf v l 14) — a) K1 दमे, Ds Cap मदो (for दमो) K1, 4 B Dn D1–4 6 ह्यष्टादशगुण (K1 णा) Ca cites गुण — b) K1 प्रतिकूला, Ds D1 8 10 T1 G5 प्रातिकूल्य, D7 कल्पे, all comm as in text Ds D8 10 T1 2 (m as in text) G Cs' कृते (Ds T2 G2 तो, G3 त) भवेत्, Cs कृताकृते (as in text) Ca d cite कृत and अकृत — After 15ab, T2 ins line 1 of 264* followed by 265* — cd) Ds D8 10 T G Cs' अनृत पैशुन (Ds D8 10 पैशून्यमनृत) तृष्णा प्रातिकूल्य तमो रति

16 For Ds D8–10 T G Cs' cf v l 17 — ab) B3 लोभ (for तृष्णा), and दम्भ (for लोभ) — c) K4 B Dn D3 4 6 7 विहिसा (for विवित्सा)

17 a) K4 B3 Dn D2–4 T1 चाति (D1 B3 साभि) वाद (for साति) D2 5 7 स्वारोतिवादश्च — For 16a–17b, Ds D8 9 (om the prior half of line 1) 10 T G subst

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवाद प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृति ।
असिद्धि पापकृत्य च हिसा चेति प्रकीर्तिता ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 1) T2 G अति (for अभि) — (L 3) G1 4 असधि]

— c) Ds D8–10 G5 transp विमुक्तो and दोषैर् — d) K1 4 B Dn D2–4 6 7 दात, G2 मद (for दम) — B4 Dn Ds D8–10 T1 G5 Cs' ins after 17 (Ds *repeats* the line after 20) K1, after 268* K4 D1–7, after 20 T2 G1 3 4, after 14 (G4 *repeats* the line after 17)

263* मदोऽष्टादशदोष स्यात्त्यागो भवति षड्गुण ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — K1 D1 2 5 T2 G1 3 5 दमो (for मदो) D (except D1–4, Ds first time) Cs' षड्विध (for षड्गुण)]

— Thereafter T2 G1 ins 261*, while G3 4 ins line 7 of 266* — Dn Ds D8–10 T1 G2, 4 ins after 263* T2 (ins line 1 after 15ab) G1, 3 ins after 17cd

264* विपर्यया स्मृता एते मददोषा उदाहृता ।
श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्कर ।
तेन दु ख तरन्त्येव तस्मिस्त्यक्ते जित भवेत् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 1) T2

C 5 1 47 B 5 43 25 K 5 43 26 श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चार्च्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।
अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

$G_{2\ 4}$ विपर्ययात् T_{2} (before corr as above) कृता (for स्मृता) Ds D_{8} G_{5} ह्येते (for एते) T_{2} G (except G_{2}) दम (for मद) — After line 1, T_{2} G_{1} ins

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्नयेत् ।

— (L 2) Dn दुष्करो भवेत्, Ds D_{8-10} षट्सु दुष्कर (for तत्र दु) — (L 3) $D_{8\ 10}$ T_{2} G_{1-4} तरनि Dn Ds D_{8-10} Cs′ भिन्न (Cs′ सर्वं) तस्मिञ्जित कृते]
— Thereafter Ds reads 19^{cd}

18 B_{4} om 18–20, Ds D_{8-10} T_{1} $G_{2\ 3}$ om 18^{a}–19^{b} (passage *not* noticed in Cs′), T_{2} $G_{1\ 4\ 5}$ om 18^{ab} — ^{b}) B_{8} Dn D_{8-6} श्रिय, Ca प्रिय (as in text) — After 18^{ab}, Dn ins lines 1 and 2 of 266* — B_{8} om 18^{c}–19^{d}, D_{7} om 18^{c}–19^{b} Dn reads 18^{c}–19^{d} after 20, T_{2} $G_{1\ 4}$, after 20^{ab} — ^{c}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ M_{5} च (for तु) — ^{d}) T_{1} जातु, T_{2} $G_{1\ 4\ 5}$ त्यक्त, M_{1} त्याग (for व्यथां) T_{1} त्याग न, M_{2-5} एवाभि (for जातु न) K_{4} D_{5} T $G_{1\ 4\ 5}$ M वाछति, $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ गच्छति, $D_{1\ 2}$ वार्हति, Ca d चार्छति (as in text) — After 18^{ab}, T_{2} $G_{1\ 4}$ ins lines 3–11 of 266*

19 B_{3} om 19^{abcd}, B_{4} om 19, Ds D_{7-10} T_{1} $G_{2\ 3}$ om 19^{ab}, which is *not* noticed in Cs′ (cf v l 18), T_{2} $G_{1\ 4\ 5}$ om 19^{ab} — ^{a}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn D_{3-6} M transp दारान् and पुत्रान् — ^{b}) $D_{2\ 5}$ ददत (for न चान्य) K_{1} याच्य, K_{4} वान्य, D_{1} चान्य (for चान्य) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ तद् (for यद्) $D_{1\ 2}$ वशो (for वचो) $B_{1.2\ 5}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ न याचेत कदाचन, M याचता हि ददाति च — $B_{1\ 2}$ om 19^{c}–20^{f}, D_{1} om 19^{cd} Ds *repeats* 19^{cd} after 21^{ab} — ^{c}) K_{1} Ca d s अर्हित (for अर्हते) — ^{d}) M तु (for तद्) K_{4} B_{5} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ शुभ, D_{2} वश , M धन, Ca d s वच (as in text) D_{8-10} T G Cs′ पुत्रान्वि(T₁ यत्तद्धि)त्त ददाति यत् (T₁ य) — B_{5} (om lines 1–2 and 8–11) Ds D_{8-10} T_{1} $G_{2\ 3\ 5}$ ins after 19^{cd} Dn ins lines 1–2 after 18^{ab}, lines 3–7 after 19^{cd} and lines 8–11 after 21 T_{2} $G_{1\ 4}$ ins lines 1 and 2 after 19^{cd} and the rest after 18^{ab}

266* इष्टापूर्तं द्वितीय स्यान्नित्य वैराग्ययोगत ।
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृत ।
अप्रमादी भवेदेतै स चाप्यष्टगुणो महान् ।
सत्य ध्यान समाधान चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासग्रह एव च ।
एव दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागोऽप्रमाद स्यात्स चाप्यष्टगुणो मत ।
तास्तु सत्यमुखानाहु सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोका प्रतिष्ठिता ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।
एतद्धातृकृत वृत्त सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca d s — (L 3) B_{5} Dn Ds भवेत् (for महान्) — D_{10} om lines 4–5 — G_{5} om from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7 — (L 5) B_{5} Dn Ds $G_{2\ 4}$ Cs′ अस्तेय B_{5} Dn Ds $D_{8\ 9}$ असग्रह, Cs′ as above. — T_{1} om lines 6–9 — (L 6) $D_{8\ 9}$ दमस्य (for मदस्य) T_{2} $G_{1\ 3\ 4}$ दोषा दमस्य ये प्रोक्ता — (L 7) Dn तथा त्यागोप्रमादश्च — Dn Cs′ transp lines 8 and 9 — (L 9) Ds सत्य चामृतमश्नुते (for the posterior half) — (L 11) Cs′ वित्त (for वृत्त) T_{1} G_{5} पर, T_{2} G_{1-4} Cs′ वर (for व्रतम्)]
— D_{8-10} T_{1} $G_{2\ 3}$ om 19^{e}–21^{b} T_{2} $G_{1\ 4\ 5}$ om 19^{ef} (line not noticed in Cs′) — ^{e}) K_{4} D_{5} अर्थवाच्य, D_{1} नाप्यवाच्य, D_{2} अस्य वाच्य, M अप्यशक्य, Ca d s as in text B_{3} Dn $D_{3\ 4\ 6\ 7}$ वदति, M ददाति, Ca d वदति (as in text) K_{4} B_{3} Dn Ds $D_{3\ 4\ 6\ 7}$ एत (D_{s2} एव) (for एव)

20 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ D_{8-10} T_{1} $G_{2\ 3\ 5}$ om 20, which is *not* noticed in Cs′ (cf v l 18, 19) — ^{a}) D_{2} द्रव्यैर्युक्तै , T_{2} त्यक्तद्रव्यै , M_{1} त्यक्तो द्रव्यै , Ca d s as in text B_{3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ यद्, Ca d s य (as in text) T_{2} $G_{1\ 4}$ प्रियो भूयात् (for यो भवति) M वसति, Ca d s भवति (as in text) — ^{b}) K_{1} $D_{2\ 7}$ Cd भुक्ते, K_{4} भुक्ते, B_{3} Dn Ds $D_{3\ 4\ 6}$ युक्तै , D_{1} युक्त , D_{5} गुह्ये, Ca s युक्ते (as in text) K_{4} तु, D_{1} न (for च) Cs cites कदाचन — After 20^{ab}, T_{2} $G_{1\ 4}$ read 18^{cd}, while Dn ins

267* न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामत ।

— T_{2} $G_{1\ 4}$ om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) B_{3} Dn Ds $D_{3\ 4\ 6}$ असिद्धेषु (D_{s1} सिद्धेषु), Ca d s तद्धीन (as in text)

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमप्यूर्द्धं तपो भवति केवलम् ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ २४

सनत्सुजात उवाच ।

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् । C 5 1665 B 5.43 45 K 5 43 46

— ^{d}) M2–5 शिष्टबुद्धि , Ca d s as in text D7 Cs मतो (for नरो) B8 Dn Ds D3 4 6 दु ख तेन च न ग्लपेत् (B8 ग्रसेत्) — ^{e}) M (except M1) स तैर् (for सर्वैर्) K4 D2 अपि (for एव) — After 20, K1 D5 ins

268* षट्प्रकारमिम त्याग बुद्ध्वान्यन्नावशिष्यते ।,

while Ds repeats 263*

21 D8 9 T G om 21^{ab} (cf v l 18–20) For sequence in Dn, cf v l 19 — ^{a}) K1 D1 transp अप्रमाद and अष्टदोष B Dn Ds D2–7 Ca s अष्टौ दोषा प्रमादस्य — Ds D8–10 T G read 21^{cdef} after 269* — ^{f}) K1 D1 3 4 Ca d युक्त , D2 त्यक्त (for मुक्त) K4 युक्तोपेत , B भक्त्युपेत , Dn D6 7 10 मुक्त्युपेत (for मुक्तो ह्येतै) Ds D9 चैतत्, D1 2 5 Ca d अप्येतै , D3 4 नैतै , T1 च स, T2 G Cs′ चेत्स (for ह्येतै)

22 ^{a}) K4 D7 Cs′ वियुक्त, B1 2 5 D1 Cs विमुक्त , B3 4 Dn D2 6 10 G4 वियुक्त , Ca विमुक्त (as in text) G5 दोषैरशेषैर्मुक्त तु — ^{b}) B Dn D1 2 6 10 समन्वित , Cs′ as in text — ^{c}) K4 (also as in text) B Dn D2–4 6 M3 Cs′ समृद्धमत्य(D2 प्य)र्थं, D1 7 द्धिमद्वृद्ध, T G M1 2 4 5 °द्धमत्यृद्ध (G3 द्धमृत्युद्ध, G5 द्धमृद्ध च) — ^{e}) M (except M2) मा (for मा) — ^{f}) B2 अर्हसि (for इच्छसि) Dn Ds D8–10 T1 2 (also as in text) G Cs′ सक्षेपात्प्रब्रवीमि ते, D5 किं भूय कथयामि ते — After 22, Dn Ds D8–10 T G ins

269* एतत्पापहर शुद्ध जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in Cs′, but not in Ca d s — Dn D10 पुण्य (for शुद्ध) G1 4 त्युभयापह, G2 त्युजरातिग]

— After the above, Ds D8–10 T G read 21^{cdef}, while M1 ins a colophon (adhy name मृत्युत्यागकथन, adhy no 44)

23 ^{a}) Ds D5 G3 आख्यान (for आख्यान-) K1 आख्यान पचमो वेद , all comm as in text — ^{b}) Ds भूषित, D6 M1 भूयिष्ठ , all comm as in text K1 Ds D5 7 जनै , B6 नर , all comm as in text — ^{c}) B2 3 Dn Ds D7–10 T1 Cs′ च (for एव)

24 D2 M (except M1) om 24^{ab} — ^{b}) K1 B (except B8) Dn D1–6 अप्यनृच , G2 ह्यन्यत , G3 ह्यनृच (for अनृच) All comm cite अनृच (as in text) T2 अनृशास (for अनृचश्च) — ^{c}) M एषा तु, Cs तत्किं नु B Dn D6 कतर , Cs as in text Ds D8–10 T1 2 (m as in text) G Cs′ एतेषु मे(D10 एतेषाम)धिक ब्रूहि — ^{d}) B Dn D3 4 6 T2 m वै द्विज, Cs s′ ब्राह्मण (as in text)

25 ^{a}) D5 8 9 S (except T1) एकवेदस्य चाज्ञानात् Cs′ cites एकवेदस्य — ^{b}) K1 B Dn D2–7 Ca कृता , Cs′ [अ]भवन् (as in text) — ^{c}) D6 स तस्य (for सत्यस्य) K1 एव हि (for एकस्य) — ^{d}) G4 M1 3 4 कश्चिद्, all comm as in text D7 M असिं (D7 अपि) स्थित , Ca s s′ अवस्थित (as in text) — Ds2 D8–10 om 25^{e}–26^{b} — ^{e}) D1 T1 Cs एक वेद, G3 M एकवेद B Dn D3 4 6 अविज्ञाय, D1 महातोद्य, Cd s अनुत्साद्य (as in text) G1 2 4 5 Cs′ य एन वेद तत्सत्य — ^{f}) B Dn D3 4 6 Cs प्राज्ञोहमिति मन्यते (Cs कुर्वते), S Cs′ प्राज्ञो भवति नित्यदा (G3 पूरुष) Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञा महति

26 Ds2 D8–10 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{b}) M3–5 लाभात् (for लोभात्) G1 3 4 एव (for एतत्) — ^{c}) K4 प्रपद्य , G2 प्राच्यव°, Ca d s s′ as in text — ^{d}) K1, 4 B Dn D1–6 T2 M2 Cd s सकल्पश्च (K1 4 D2 5 Cd s °ल्पाच्च, T2 M2 ल्पोपि) तथा भवेत् (Cnp as in text), Ds D7–10 G2 5 Cs′ सकल्पा वितथाभवन्

27 ^{a}) Ds D8–10 G Cs′ कर्म (for यज्ञ) B D (except D2–5 7 9 10) प्रतीयेत, Cs प्रतीयते, Ca d s′ as in text T2 (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन — ^{b}) Ds

C 5 1666 B 5 43 46 K 5 43 47 मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

D3 9 G Cs' np सत्यस्यानव, D1 सत्यस्योद्याव, Cd s as in text — After 27^{ab}, T2 G1 3 4 Cs' read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads 29 — D8–10 G2 5 Cs' om 27^{c}–28^{f} — ^{a}) G1 3 4 तथा, Ca d s वाचा (as in text) B Dn Ds D3 4 6 अथ (for उत) D2 वाचान्योन्यस्य क, D5 वाचमस्यति क — ^{b}) B1 3 5 G3 Ca सकल्पसिद्धि, M (except M1) सिद्ध, Cd ap as in text B1 5 Ca वै पुस, M (except M1) पुरुष — ^{f}) K1 4 Ds D1 2 M4 (*inf lin*) Ca d सकल्पाद्, D5 ल्पे, T G1 3 4 M1 °ल्प, M2 5 ल्पश्च, M3 4 ल्पाश्च K1 4 Ca d अवतिष्ठते, B3 T2 G1 3 M चाधितिष्ठति, D1 2 5 व्यवतिष्ठते, T1 चाधिगच्छति

28 D8–10 G2 5 om 28 it is *not* noticed in Cs' (cf v l 27) T1 om 28^{ab} — ^{a}) K1 D2–5 7 अनै(D2 ब्रै)र्भूत्येन, T2 G1 3 4 M सुतैर्भूत्यैर्न, Ca d s as in text K4 B Dn2 Ds2 D1–4 Ca चैतस्य, D5 वै न स्यात्, D7 चैतस्या, G3 चेत्तस्या (for वै तस्य) — ^{b}) K1 D1 2 5 7 Ca d दीक्षितो, G3 M (except M2) दीक्षित, Cs दीक्षित (as in text) — ^{c}) K4 नामैतद्धातुनिर्वृत्त, B3 Ds नामैतत्वात्तु (B3 °च्च) निर्वृत्त, M नामैतद्व्रतनिमित्त (sic), Ca d s as in text — ^{d}) D1 व्रत, G4 वर, Ca d s सता (as in text) K4 D5 मत (K4m व्रत), G1 3 M1 वर, Ca s पर (as in text) — ^{e}) Ds दान, Ca d s ज्ञान (as in text) T2 G1 3 4 विज्ञान चैतत् (T2 om च) प्रत्यक्ष — ^{f}) D5 M2–4 परोक्षात्, Ca d s as in text D1 2 T2 G4 ज्ञायते, Ca s as in text T G1 3 4 मृषा, M तम, Ca d.s तप (as in text)

29 T1 om 29^{abcd} T2 G1 3 4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab} — ^{a}) D5 7 विद्याद्बहुविध त तु, T2 (m as in text) विद्याब्रह्म पठत तु, G3 द्बहु पर त तु, G4 द्ब्रह्मपद त तु, M (except M1) द्बहुफल त तु Cs cites विद्यात्पठत, Cs' विद्याद्बहुपठत (as in text) — ^{b}) Ds D8–10 S (T1 om) Cs' बहुवा गिति, D1 °पाठी तु, D5 7 °पाठ तु B Dn D3 4 6 द्विज वै बहुपाठिन Ca cites बहुपाठ, Cd बहुपाठी (as in text) — D8–10 G2–5 Cs' om 29^{cd} — T2 G1 transp 29^{cd} and 29^{ef} — ^{c}) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पथा वै (T2 G1 °थाय) — ^{d}) K1 4 D5 7 Cd जपितेन, D1 जपतो न, T2 M जहि तेन, G1 मैन्ये तेन, Ca s as in text B Dn Ds D3 4 6 वै द्विज, D1 ब्राह्मणान्, Cs ब्राह्मण (as in text) Cd s cite ब्राह्मण — ^{e}) T2 सत्यान्नापैति यो राजन् — Ds D8–10 T G ins after 29 Dn, after 30

270* छन्दांसि नाम द्विपदा वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्यो ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s]

D3 9 T2 G cont Dn Ds (om lines 1–4) ins after 31 T1, after 31^{ab} M (except M2) ins lines 5 and 6 *only* after 31

271* न वेदाना वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेद न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेद स च वेद वेद्य
यो वेद वेद्य न स वेद सत्यम् ।
यो वेद वेदान्स च वेद वेद्य
न त विदुर्वेदविदो न वेदा ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेद
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
धामाशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।
सवेदने चैव यथामनन्ति
तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 2) D9 Cs' वेदेन वेद्य (for वेद्येन वेद) — (L 3) T1 G4 वेद्य, Cs' वेद (as above) T1 वेद, Cs' वेद्य (as above) — (L 4) T1 वेद (for वेद्य), and च (for स), Cs' as above — (L 5) G1 3 M1 3–5 न, Cs' स (as above) G1 3 M1 3 4 स, Cs' च (as above) G2 यो वेद वेद वचन च वेद — (L 6) G2 वेद्य, Cs' न त (as above) — (L 7) G3 5 वदति, Cs' विदन्ति (as above) Ds G (except G2) वेद्य, Cs' वेद (as above) — (L 8) T2 G5 वदति, Cs' भवन्ति (as above) — (L 9) D9 G1 धर्मांश, T2 यशाश, G2 Cs' यामाश, G5 धर्मांग° (for धामाश) — (L 10) Dn T2 G1 2 4 च (for हि) Dn G3 हि (for च) — (L 11) Ds सवेदन, Cs' as above D3 न (for च) T G एव Ds Cs' तथा, T G अथ (for यथा)

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा
जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य
न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१
अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्ग नादिशं तु कथंचन ॥ ३३
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४ C 5 1679 B 5. 43. 59 K 5 43 60

— (L 12) $D_{8\ 9}$ T G (except G_5) Cs' निले (for सत्ये) Ds शममात्मनोर्थं, Cs' as above]

30 D_{8-10} T_1 G_2 om 30 (*not* noticed in Cs') — ^{a}) S (T_1 G_2 om) द्विपदा वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्यथर्वा) K_1 $D_{1\ 2}$ सत्यथर्वा, D_5 सुप्रवृत्ता (for तान्य) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ D_2 यस्मात्, D_5 सयावाक् (sic), $G_{3\ 5}$ M सुरै (for जगौ) $D_{2\ 5}$ एव (for एष) B Dn Ds $D_{3\ 4\ 6\ 7}$ पुरा जगौ महर्षिसघ ($B_{1\ 3\ 5}$ र्षि सघ, $B_{2\ 4}$ Ds °र्षिसर्गे, D_7 ऋषिसर्गे) एष ($B_{2\ 4}$ Ds D_7 एव), D_1 यस्मात्पुरस्तादथ °सर्वं एव, T_2 $G_{1\ 4}$ सुरै पुरस्तादृषिसेवितानि Cs cites जगौ and ऋषिसर्गे — ^{c}) T_2 $G_{1\ 3-5}$ M न च (for य उ) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ य उत नाधीतवेदा (B_3 यततधीताश्च), Ds य उताधीत्य वेदान् — ^{d}) K_1 B Dn Ds $D_{2-4\ 6}$ Ca s न °वेदवेद्यस्य, T_2 $G_{1\ 3-5}$ नामैव वेदस्य, M तानेव वेदस्य B Dn Ds $D_{3\ 4\ 6}$ हि तत्व, D_2 न वेदान् D_1 न विदुर्वेद्यस्य च दुर्निवेदन, D_7 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीय — After 30, Dn ins 270*

31 D_{8-10} T_2 G om 31 (*not* noticed in Cs') — ^{a}) D_1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन् — M_2 om 31^{b}–32^{b} — ^{b}) T_1 तान्वै (for कश्चिद्) B Dn D_6 त्वेतान्, Ds Cs चैतान्, D_1 त्वत्तो, $D_{3\ 4}$ नैतान्, $D_{5\ 7}$ एतान्, M (M_2 om) वेत्ता (for वेदान्) K_4 Dn_1 चापि, D_5 M_1 चैव, T_1 M_{3-5} नैव, Cn as in text — T_1 om 31^{cd} — With 31^{c}, cf 271* — ^{d}) $D_{3\ 4}$ सत्यस्थितो B_3 वेदान्, Ca d वेद्य (as in text)

32 M_2 om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{b}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ Ca s व्याख्यातार — After 32^{ab}, T_2 G ins (a line noticed in Cs')

272* एव यो हि विजानाति स जानाति पर हि तत् ।,

while Ds $D_{8\ 9}$ ins

273* पर हि तत्पर ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मण ।,

and finally, D_{10} ins

274* यो वै विजानाति परं मयोक्त
स वै विजानाति पर क्रमेण ।

Ds D_{8-10} G_5 cont (after their last insertion respectively) T_2 G_{1-4} ins after 32 Dn T_1, after 33

275* नास्य पर्येषण गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथचन ।
अविचिन्वन्निम वेदे तत पश्यति त प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but *not* Ca d s — Cf stanza 33 — (L 1) Dn तस्य, Cs' नास्य (as above) — (L 2) Ds वेद, Cs' वेदे (as above) Dn G_2 तप, Cs' तत (as above) Ds पश्यति, Cs' as above T_1 विभु, C's प्रभु (as above)]

— Ds D_{8-10} G_5 om 32^{c}–33^{d} (line *not* noticed in Cs') T_2 transp 32^{cd} and 33^{ab} — ^{c}) $B_{3\ 4}$ Dn $D_{6\ 7}$ T_1 स, D_1 च, T_2 G M तु, Ca n(!)सन् (as in text) — ^{d}) B Dn D_{2-7} T_1 Ca s व्याचष्टे T_2 G M छि(G_3 भि)नत्त्यपि च सशयान् Cd cites सर्वसशय — After 32, T_2 G_{1-4} ins 275*

33 Ds D_{8-10} $G_{2\ 5}$ om 33 (*not* noticed in Cs'), but cf 275* T_2 transp 33^{cd} and 33^{ab} — ^{a}) B_3 Dn $D_{2\ 5\ 7}$ T G ($G_{2\ 5}$ om) नास्य, Ca d s तस्य (as in text) — ^{b}) T $G_{3\ 4}$ प्रतीचीं, M प्रतीच्छेत्, Ca d s प्राचीन (as in text) S ($G_{2\ 5}$ om) दक्षिणा, Ca d as in text — ^{c}) K_1 प्रतीचीन, K_4 D_5 न प्राचीन, D_2 नापचीन, D_7 Ca d s नाप्राचीन, T $G_{1\ 3\ 4}$ अविचिन्वन् (for नार्वाचीन) G_3 दिश (for कुत) M अविचिन्वन्कुतस्त्यत (sic) — ^{d}) K_1 नोदीचीन, K_4 विदिश तु, D_7 आदेश तु, T_1 विदिशश्च, T_2 प्रदिशस्तु, $G_{1\ 4}$ अशक्तस्तु, G_3 न दिशास्त, M न दिश तु (M_1 विदिशस्तु), Ca d s नादिश तु (as in text) B D_6 Ca कदाचन, S ($G_{2\ 5}$ om) कुतश्चन — After 33, Dn T_1 ins 275*

34 G_3 reads 34 twice running (with v l) — ^{a}) $D_{8\ 9}$ तूष्णींभूत, Ca s s' as in text — ^{b}) Ds एवेच्छन्, $D_{2\ 5}$ चेष्टन्, D_{8-10} T G Cs' चेच्छेन् (G_3 first time चेष्ट), G_3 (second time) M_1 चेच्छन् (for चेष्टेन्) K_1 D_7 [अ]पि हि, B Dn D_{1-6} [अ]पि च (for अपि) — B_2 om 34^{cd}, G_1 reads it twice — ^{c}) $K_{1,4}$ $B_{1\ 4\ 5}$ Dn D_{1-7} Ca d s

C. 5. 1650 B 5 43 60 K 5 43 61 मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां
तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यसतीव ।

अभ्यावर्तस्व, B8 अभिवर्तस्व, G5 अभ्यागते तु, Cn उपावर्तस्व, Cs′ वर्तेत (as in text) K1 ब्रह्मैतत्, K4 D1 2 5 ब्राह्मण, B Dn D3 4 6 7 Cs तद्ब्रह्म, Ds D8–10 G1 3 (both second time) Cs′ ब्रह्मास्मै (for ब्रह्मास्य) — d) K4 B4 Dn D1–4 7 विश्रुत, B5 सश्रित, D5 G3 (first time) वै स्थित, T1 2m G1 (first time) 4 5 वै श्रुत (for वै श्रित) K1 परमात्मविनि श्रुत, Ds D8–10 T2 G2 3 (second time) Cs′ बह्व(D9 तम, T2 तञ्च)नतरमाप्नुयात्, G1 (second time) बह्वतरमवाप्नुयात्, Cd s अतरात्मा विनि श्रुत

35 D7 om 35a–36b, G4 om 35 — a) Hypermetric! G3 मौने, Cs s′ मौनाद् (as in text) Ds मौनधी (for मौनाद्धि) Dn1 D2 G1 om हि Dn2 D3–6 Cn न (for हि) D1 5 M1 om स T1 M2–5 न, G3 अथ (for स) K4 भाति (for भवति)! — c) K1 4 D1 5 Ca d s स्वराक्षर, B Dn D3 4 6 स्वलक्षण, Ds D8 9 T2 G3 5 M2 Cs′ अक्षर त, D2 क्षराक्षर (for अक्षर तत्)

36 B2 D7 om 36ab (cf v l 35) — After 36ab, Dn Ds D8–10 T G ins

276* तन्मूलतो व्याकरण व्याकरोतीति तत्तथा ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca d s]

— d) K4 स वै (for भवेत्)

37 a) Ds M (except M1) तिष्ठेत्, all comm as in text K4 D5 7 सत्य च (D5 वै) ब्राह्मण पश्यन् — b) K4 D1 5 7 क्षत्रिय, B1 3 5 भारत B2 Dn Ds D8–10 T G M1 Cs′ तत् (Ds स) विद्वान्सर्वविद्भवेत् (but cf 277*), M2–5 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति — After 37ab, K4 Dn Ds D8–10 T G M1 ins

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येव क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca d s. — Dn धर्मा° (for ज्ञाना°) G1–4 M1 क्षत्रियो]

— c) K1 B D1–7 Ca d n s वेदेषु, Cs′ वेदाना (as in text) K4 D1 5–10 M3 Ca d पूर्वेण, Cs s′ as in text — d) D8–10 चैतत्, G3 तथा, Ca एतत् (as in text) K1 B Dn D1–4 6 Ca s बुद्ध्या, Cs′ विद्वन् (as in text). Ds तद्विद्वन्प्रब्रवीमि ते

Colophon K2 3 missing — *Major parvan* K4 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K1 Dn2 D7 G1 4 M सनत्सुजात (D7 °ति), K4 B1 3 5 Dn1 Ds D1 2 7 10 T1 G5 सनत्सुजातीय, D5 सनत्कुमारजात, G2 सनत्सुजातगीतासु उपनिषत्सु — *Adhy name* D2 सयमप्रशसा, M सत्यस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn Ds 2 (of the सनत्सुजातीय), D5 42, D6 39, D7 T1 G M 44 (M1 *inf lin* 45, M2 40), D9 T2 43 — *S′loka no* Dn 63, D3 62, G5 55

44

☞ This adhy is missing in K2 3 5 (cf v l 5 41 1, 32 15, 43 9)

1 a) K1 B Dn D3 4 6 याम्, D1 2 7 य (for यद्) D5 इति मा, Cs′ यदिमा (as in text) K1 4 B Dn D1–7 परा त्व, Cs′ परार्था (as in text) — b) D3 4 transp ब्राह्मीं and वाच K1 विवदसि, K4 D1 5 7 G5 वदसि, B Dn D2–4 6 वदसे, Ds वदसीह, D8–10 G2 Cs′ वदसि हि, T1 वक्ष्यसे (for प्रवदसि) — c) K1 Ds पर हि, D1 परेषु, D5 परेण, G2 3 M5 पार हि B Dn D3–6 10 कामेन, Ds D7–9 S Cs′ कार्येषु, Ca d s कामेषु (as in text) — d) B Ds D8–10 T G2 5 Cn s′ प्रब्रूहि, Ca d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं
बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।
अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं
ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्या वसतीहार्य काले
कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सनत्सुजात उवाच ।
येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः । C 5 1690 B 5 44 7 K 5 44 7

---

text) Cs cites ब्रूहि K1 4 D7 त्व, all comm मे (as in text) K1 D7 वाच्य, Cs s' वाक्य (as in text) K1 D5 D8-10 T G1 2 4 5 M Cs' एव, Cn इद (for एतत्) G3 त्व मे प्रीत्या ब्रूहि सर्वं कुमार

2 a) K1 4 B D1-5 7 Ca d s इद (for एतद्) D1 2 5 Cd ब्राह्मण्य (D1 ण), D7 ब्राह्म, Ca s' ब्रह्म (as in text) — b) M (except M5) मा, Ca d s s' मा (as in text) K1 4 B D3-7 पृच्छन्, D1 Cd s पृच्छे, D2 पृच्छेत्, T1 पृच्छतु, Ca s' पृच्छसि (as in text) B D3 4 6 7 अति (for अभि) K1 इव (for अतीव) K4 नातिहृष्ये न कुप्ये, Dn Ds D8-10 T2 G Cs' अभिषगेण राजन्, D1 2 Cs नातिहृष्येन्न कुप्येत्, D5 नातिकुप्येन्न हृष्येत्, T1 वृद्धिषु नित्या, Cd नाभिहृष्येन्न कुप्येत् (for अभिहृष्यस्य तीव) Ca cites नातिहृष्येत, Cn हृष्यसि (Cnp अभिषगेण) — After 2ab, B1 5 Dn Ds D8-10 T2 G ins

278* बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 1) B1 5 Dn विलीने, Cs' प्रलीने (as above) Ds प्रलीने, Cs' प्रचिन्त्या (as above) — (L 2) Ds विचिन्त्य विद्या, Cs' विद्या हि सा (as above)]

— B (except B2) Ds T G Cs' om 2cd, Dn reads 2cd after 3 — c) K1 अध्यात्म, B2 अत्यत, Cd s अव्यक्त विद्या (as in text) Ca cites अव्यक्तविद्या K1 4 D1 2 5 7 Cs इति पूर्वमेषा (K1 वै एषा, K4 D1 मेषा, D5 7 °मेना, Cs मेव) (for अभिधास्ये पुराणीं) M अन्या-विद्यामभिवदति सतो — d) K1 बुध्येत तद्, K4 B2 बुध्वैव ते, D2 बुध्येत्तेषा, D5 बुद्धैव तद्, D7 बुध्वैतद्, Ca d s बुध्ये तेषा (for बुद्ध्या च तेषा) B2 ब्रह्मचर्येषु, Cd s as in text K1 वीर्य, K4 D4 सिद्ध, B2 वीर्ये, D5 7 कुर्यात्, Ca d s सिद्धा (as in text) M बुध्यति या ब्रह्मचर्येषु (M1 °ण) जीर्णा — After 2, Dn ins 280*

3 D8-10 T G om the ref — a) B Dn D6 अत्यत-विद्या, Ca d s as in text K1 इह, D3 4 अपि, Cs इति (as in text) — b) K1 युक्त, K4 Ds1 सिद्ध, B3 सिद्धिं, Cs as in text — D8-10 S subst for 3ab Ds ins after 3

279* आद्या विद्या वदसि हि सत्यरूपा
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भि ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 1) Ds अविद्या, M अन्या (for आद्या) T1 M सत्यसध, Cs' रूपा (as above) — (L 2) Ds य (for या) T1 M विप्रे, Cs' सद्भि (as above)]

— Ds D8-10 S cont Dn ins after 2

280* या प्राप्यैता मर्त्यलोक त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 1) Dn D8-10 Cs' एन, Ds मत्या, T2 एत, G (except G5) एतत् (for एता) T2 G Cs' मत्यभाव M मर्त्यता नोपयाति (for मर्त्यलोक त्यजन्ति) — (L 2) M या वै नित्य गुरुकुलेषु विप्र]

— Dn Ds D8-10 T G cont B4 ins after 4 M1, after 5

281* धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथ ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 2) B4 Dn ब्रह्मन्, Cs' विद्वन् (as above)]

— D8-10 S om 3cd (*not* noticed in Cs') — c) K4 आनालभ्या, B1 2 4 नावलभ्या, Dn D7 अनारभ्या, D1 अनुलभ्या, Cs अनारभ्य, Ca d as in text K4 आर्यलोके, B Dn D1-4 6 कार्यकाले, Ca d s आर्ये काले (as in text)

4 After the ref, B3 Dn Ds D8-10 T G M1 Cs' read 6, Ca d s read as in text — a) B3 Dn Ds D8-10 T1 G1 M Cs s' अस्मिन् (om य), B4 G3 योस्मिन्; D1 यस्मिन्, Ca d येऽस्मिन् (as in text) B Dn D2-4 6 Ca वै जयति, Cs s' विजयति (as in text) — b) K4 B3 4 स्मृतिं, all comm स्थितिं (as in text) K4 B Dn D2 6 ह्यनुतितिक्ष°, Ds अन्वनुतिष्ठमाना, G1 इहानु, G4 नाम तितिक्ष, G2 5 इहानुदिदृक्ष, Ca d s s' as in text — c) Ds D5 8 9 T2 G M1 3 4 निर्वहति, all comm as in text — d) Cf Katha Up 2 3 17cd K1 G5 मुजा, all comm मुञ्जाद् (as in text) K1 D1 T1 इषीकाद्,

C 5 1690
B 5 44 7
K 5 44 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४
शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५
आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ७
गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-
मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८
आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९
समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

---

all comm as in text Ds D8–10 S Cs' धीर(G8 M देह)भावात्, Ca d s सत्त्वसस्था (as in text) — After 4, B4 ins 281*, while D7 ins

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि सस्थिता ।
अथ मृत्योर्मृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf Manu 2 147–148 — After 5^{ab}, Ds T2 ins 283* — ^{c}) T2 M शिष्टा, Ca d s जाता (for शास्ता) K1 आचार्यजातयो जाति — ^{d})=Manu 2 148^{d} K1 Cd s सा नित्या, K4 D2–4 सा दिव्या, B Dn2 Ds D1 5 6 Ca सा पुण्या, Dn1 दुरापा (for सा सत्या) — D8–10 T1 G subst for 5^{cd} Ds T2 ins after 5^{ab}

283* आचार्यतस्तु यज्जन्म तत्सत्य वै तथामृतम् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — Ds D8–10 च (for तु)]
— T2 ins after 5^{cd}

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।
— After 5, M1 ins 281*

6 B1 5 om 6 B8 Dn Ds D8–10 T G M1 Cs' read 6 after the ref of stanza 4, Ca d s read as in text — ^{a}) K1 4 B2 3 D1 6 Ca d s योनौ, Cs' योनि (as in text) K1 4 D1 2 5 स, Cs' ये (as in text) Ca d s cite प्रविश्य (as in text) — ^{b}) K1 4 B D (except Ds D8 9) Ca d s गर्भे, Cs' गर्भं (as in text) — ^{d}) Ds D8–10 T G M1 Cs' विहाय, Cs प्रहाय (as in text) Ds D8–10 T G Cs' सत्य, D1 रूप, D5 योगान्, Cs योग (as in text) — Here two folios missing in Cd!

7 Cf Manu 2 144 — ^{a}) K4 Ds2 G4 om य D8–10 T1 Cs' स, Cs य (as in text) B1 5 Dn D1 6 प्रावृणोति, B3 वै वृणोति, M1 2 आतृणति, M3 4 आतृणोति, Cs s' as in text D8–10 T1 G2 Cs' om from अवितथेन up to कुर्वन् in 7^{b}! D5 अतिरत, G5 अविरुद्धेन, Cs as in text B (except B2) Dn D3 4 6 वर्णान्, D5 सुशिष्य, D7 T2 कर्मणा (for कर्णौ) — ^{b}) D5 विद्या, T2 G5 दु ख, G1 4 अदु ख, Cs ऋत (as in text) K1 4 D1 2 7 ब्रुवन्, D5 अन्न, Cs कुर्वन् (as in text) D7 अमृतत्व (for अमृत स) D5 M5 सप्रयच्छेत् — ^{c}) Om in D8–10 T1 G2 Cs' Ds तस्मिन्, G4 M3 तत् (for त) K1 4 B2 D1–7 वै मन्ये (B2 D5 मन्येत्), G4 M1 मन्ये (for मन्येत) — ^{d}) Ds D6 9 तस्मिन्न, D2 नास्मै (for तस्मै न) D2–4 Cs प्रजानन्, Cs' जानन् (as in text)

8 ^{a}) B2 4 Dn D8–10 T1 G2 3 Cs' अभिवादयी(D9 ये)त, Ca s अभिमन्य (as in text) — ^{b}) K4 Ds D5 7–10 S Cs' इच्छेत (Ds D8–10 T1 G2 5 Cs' °च्च) सदाप्रमत्त , B1 इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्त Ca cites इच्छेत् (as in text) — After 8^{ab}, D8–10 G2 ins 285* — D8–10 G2 Cs' om 8^{cd} — ^{c}) S (except T1, G2 om) मानाञ्च माद्येत्, Ca s as in text Dn Ds D7 T1 Cs नादधीत, D2 5 निद°, M विद , Ca न दधीत (as in text) — ^{d}) Dn एषात्मान नित्यमभिमन्यमान (*not* adopted in the old printed editions!), see above — B1 4 (om line 2) 5 Dn Ds T2 G1 3 5 ins after 8 D8–10 G2, after 8^{ab}

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति य शुचि ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथम पाद उच्यते ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca s]

9 Ds D8 9 T1 G2 read 9 after 287*, D10 T2 G1 3 5, after 11 — ^{a}) Ds D8–10 S (except G5) Cs' आचार्यांय Ds D9 10 ब्रूयात्, T1 कुर्वन् (for कुर्यात्). — ^{d}) Ds D8 9 T2 G चतुर्थ (for द्वितीय)!

नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं
प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११
एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-
माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२
एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह
बहून्पुत्राल्लँभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३ C 5 1702 B 5 44 19 K 5 44 19

10 G4 om 10 Ds G1 3 read 10 *twice* (reading 10[cd] *second* time as in text!) — [a]) G1 (second time) M transp गुरौ and यथा Ds (both times) D8–10 T G1 (first time) 2 3 (first time) 5 यथा नित्यं गुरौ वृत्ति (D9 त्ति), G3 (second time) समाधाय गुरौ वृत्ति — [b]) B (except B4) Dn Ds (both times) D8–10 T G1 (both times) 2 3 (first time) 5 आचरेत् (for भवेत्) — [c]) B5 Dn Ds (first time) D8–10 T G1 (first time) 2 3 (first time) 5 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् — [d]) B1 5 Dn Ds (first time) D8–10 T G1 (both times) 2 3 (first time) 5 द्वितीय (for तृतीय)! K4 D7 तृतीय पादमाप्नुयात् — After 10, D8 10 ins (cf 287*)

286* आचार्येण कृत ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।
त गुरु प्रति हृष्ट सस्तृतीय पाद उच्यते ।

D8 cont B1 5 Dn Ds D9 T G (except G4) ins after 10

287* आचार्येणात्मकृत विजान
ञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते त प्रति हृष्टबुद्धि
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पाद ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca s — (L 1) T1 उपकृत, T2 G1 5 अधिकृत, Cs′ आत्म (as above) Ds विजानता, T1 Cn जानन्, Cs′ विजा (as above) — (L 3) Ds तन्, T1 G5 य, Cs′ यन् (as above)]

— Thereafter Ds D8 9 T1 G2 read 9

11 D8–10 G2 om 11 (*not* noticed in Cs′) For G4 see below. — [a]) B Dn2 Ds D3–7 नाचार्यस्य, Dn1 Cs आचार्यस्य (for नाचार्याय) K1 अप्राप्य चेत, B1 3–5 Dn Cs अनपाकृत्य, B2 D3–6 अनुपाकृत्य, Ds अनुपकृत्य, D2 इहोपकृत्य, D7 अनुपहृत्य (for इहोपकृत्वा) B1 4 5 Dn D3–6 प्रवास, D1 विवाद, Ca s as in text S (G2 om) ना(M1 आ)चार्याय कृतमिति चा(M1 ना)भिमानात् (G3 M °मान) — [b]) D2 कुर्वीत्, T1 मन्यते, T2 G1 मन्येत, G3 M2 मन्ये, M1 3–5 मन्येत्, Cs कुर्वीत (as in text) K1 4 D1 3 4 T2 G1 om न K1 तद् (for एतद्) — [c]) T2 G1 3 M भाव (for भाष) — For 11, G4 subst

288* एव वसन्त यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्ये नैतदह करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पाद ।

— After 11, T2 G1 3–5 read 9 — B1 5 Dn T1 ins. after 11 Ds D8–10 T2 G, after 9 (cf v l 9)

289* कालेन पाद लभते तथार्थं
ततश्च पाद गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पाद च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca s — (L 1) D10 G तथाय (G3 तदाय) T1 यथा च, T2 यथाय (for तथाथ) — (L 2) D9 T G तथा, Cs′ तत (as above) — (L 3) T1 योग (for पाद) G1 4 इच्छेत् (for ऋच्छेत्) — (L 4) T1 G1 4 छात्रेण (for शास्त्रेण) T1 G1 तथा (for ततो)]

— B1 5 Dn Ds D8–10 T1 G2 5 cont T2 G1 3 4 M1 ins after 13

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बल च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca s — (L 1) Dn धर्मा, Cs′ ज्ञाना° (as above) — (L 2) T2 G3 M1 Cs′ transp अन्यानि and अङ्गानि — (L 3) T2 भवति, Cs′ फलति (as above)]

12 D9 10 T1 G2 5 Cs′ om 12–13, D7 om 12 — [a]) G4 M सत (for वसन्त) B Dn Ds D3–6 T2 एव प्रवृत्तो (T2 च सर्वं) यदुपालभेत (Ds T2 °पप्लवेत) वै, Ca एव सत यदुपप्लवते धन, Cs तमेव सत यदुपाहरेद्धन — [b]) K1 4 D3 आचार्यायैव, B Dn Ds D3–6 धनमाचार्याय, D1 तमाचार्यैव, Cs आचार्याय (as in text) Cs cites सम्प्रयच्छेत्

13 D9 10 T1 G2 5 om 13, which is *not* noticed in Ca s′ (cf v l 12) — [a]) K4 एव कुर्वन्, D1 स एव

C. 5. 1703
B. 5. 44 20
K 5. 44 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५
य आशयेत्पाटयेच्चापि राज-
न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-
न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै, Cs एव वसन् (as in text) K1 B2 3 Ds D8 T2 G1 3 4 Cs वर्धते, D1 भवति K1 D8 T2 G3 ह, B2 3 Ds हि, D5 इव, G1 4 च (for इह) — b) K1 D1 2 7 8 बृहत्, Cs महत् (for बहून्) K4 पुत्रान्पौत्रान् (for बहून्पुत्रान्) — c) S (T1 G2 5 om) प्राप्य प्रतिष्ठां (T2 G1 4 तिष्ठेत्) (for वर्षन्ति चास्मै) Cs cites वर्षन्ति — d) K4 B Dn D2-4 6 7 वसति, Cs वसन्ति (as in text) K4 B2-4 Ds D5 7 ब्रह्मचर्यं D6 om from ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14 S (T1 G2 5 om) धीर° पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत — After 13, T2 G1 3 4 M1 ins 290*

14 D6 om 14abc (cf v l 13) G4 (hapl) om 14b-15c — b) = 5 60 3d K1 G2 आप्नुयु, D1 आगमन्, Cs' आप्नुवन् (as in text) — d) D3 4 M3-5 °चर्यं, T2 G1 3 M1 2 चर्यान् (for लोक) Ds D8-10 T1 G2 5 ब्रह्मचर्येण चाभवन् — After 14, D8 ins 291*

15 G4 om 15abc (cf v l 14) — ab) Ds D8-10 S (G4 om) Cs' एतेनैव सगधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M1-3 5 °भजन्, M4 भवन्) — d) K1 सूर्योह्लाय प्रजायते, K4 सर्वमाह्लाय जायते, B Dn D1-6 सूर्योप्य(B3 D5 6 ह्य)ह्लाय जायते, Ds सूर्यं आह्लायते सदा, D7-9 T1 2m G1, 2 4 5 M सूर्य (sic) अह्लाय जायते (T1 कल्पते), T2 सूर्यो ब्रह्मा ह्यजायते, text as in D10 G3 only (K2 3 5 missing) — B1 5 Dn Ds D9 10 T G2 5 ins after 15, G1 3 4, after 16 D8, after 14

291* आकाङ्क्षार्थस्य सयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एव ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भाव गता इमे ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca s — (L 1) Dn D10 आकांक्ष्यार्थस्य, Cs' as above G2 सक्षोभ (for सयोगात्) Ds आकाक्षन्नर्थसयो, G1 4 5 क्षार्थसमायोगात्, G3 आकाक्षितार्थ सयो Cs' as in text — (L 2) B1 5 एते, Cs' एतत् (as above) Ds समादाय (for °ज्ञाय) T2 G Cs' त्विमे (for इमे)]

16 D9 10 T G2 5 om 16 (*not* noticed in Ca s') — a) G3 om य K1 D1 तम, D5m 7 तप, D8 अति- (for य) K1 D1 नाशयेत्, K4 B Dn D2-7 आश्रयेत्, G1 3 4 M आशासेत्, Cs as in text B (except B2) Dn D2-7 पावयेत्, G3 त्वरयेत्, Cs as in text D2 M वा (for च) K4 विद्वान् (for राजन्) — c) B Dn Ds D6 G1 3 4 M1 वै, D2 च, D5 एव (for असौ) D1 M2-5 om असौ D2 अस्य, Cs बाल्य (as in text) B Dn Ds D3 4 6 G1 4 अभ्येति, D2 सत्येन, Cs as in text — d) D5 6 यथा, M1 (*sup lin* as in text) जरा (for तथा) B1 3 5 स जयति, B2 4 Dn D5 6 सजयति, Ds रुधसि, D1 नान्वयाति, D2 अपराधयति, G1 3. 4 M रधयति, Cs रुणद्धि (Csp बधयति) (for रोधयति) — After 16, G1 3 4 ins 291*

17 a) B D2-4 7 10 T G1 2 5 Cn अतवत, Cs s' as in text — b) G3 5 लोक, Cs s' लोकान् (as in text) B Dn Ds D1-6 8-10 T1 Cs निर्मलेन, D7 तर्पितेन (for निर्मि) — c) Ds D8 9 T1. 2 (m as in text) G Cs' ज्ञानेन, Cs ब्रह्मैव (as in text) Ds D8 9 T G Cs' तेज, Cs तेन (as in text) K1 4 B (except B2) Dn D1-6 10 चाभ्ये(D2-4 प्ये)ति, Cn s' as in text B2 युक्तो, Ds D7-10 S Cs' नित्य; D5 6 सर्वो, Cs मृत्यु (for सर्वं) — d) = (var) Vāj Sam 31 18d, (var) Śvetās'vatara Up 3 8d, 6 15d K1 एष, B2 यत्र स, D1 नैष, D2 यो न, Cs नान्य (as in text) D5 6 विद्यात्, Cs विद्यते (as in text) Ds D8-10 S Cs' न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M तत्र) पथा

18 B3 T1 om the ref — a) T1 नाभाति, Ca s s' as in text — b) K4 तथाजनमिव, Ds इवाप्यजन, T2 इवार्जुन, G2 Cs' अर्जुन, G3 अजन, M अथार्जुन, Ca s इवाजन (for अथाञ्जन) D3 4 काचन, T2 G3 रौद्रव, Ca s s' काद्रव (as in text) K1 अथाजन धूसर काद्रव च

अणीयो रूप (for यरूप) B1 8 D8 4 समान, B4 5 Dn Ca सम, D5 6 तु (for तद्) D8 D8–10 T G Cs' अणी यरूप च तथाप्यणीयसां — ^{d}) D8 D2 8–10 G5 स्व, Ca च (as in text) K1 G8 त्वति, K4 T1 अपि, B Dn D5–7 Ca तद्वै, G4 त्वथ (for त्वपि) — After 22, D9 10 T1 G2 Cs' ins 292*

23 D9 10 T1 G2 om 23^{a}–24^{b} (*not* noticed in Cs') D7 transp 23 and 24 — ^{a}) D8 तत् (for सा) — ^{b}) K1 D1 Ca d लोक, K4 लोकान्, T2m लोके (for लोका) D8 4 G1 8–5 M ते ब्रह्म, Ca 8 तद्ब्रह्म (as in text) — ^{c}) D8 तस्मिन् (for तस्मात्) — ^{d}) Dn D8–7 हि, Ca च (as in text) — After 23, D8 D8 ins 292*

24 D8 D8–10 T1 G2 om 24^{ab} (cf v l 23), the line is *not* noticed in Cs' D7 transp 23 and 24 — ^{a}) T2 G (G2 om) M1 स्वय, M2–5 corrupt, Ca d महत् (as in text) K1 4 D2 उच्यते, D1 उच्यता, G8 5 M1 उद्गत, Ca उद्यत (as in text) Cap उद्यतानुग — ^{b}) K1 B Dn D5–7 Cd 8 विकार, T2 विचारान् (m as in text) Cap cites अवचोऽविकार — ^{c}) B2 5 Dn D2–4 G5 यस्मिन्, D5 6 T2 G1 8 4 M (M1 *inf lin* as in text) अस्मिन्, Ca 8' तस्मिन् (as in text) M (except M1) ins स after जगत् and om the remaining portion of the stanza! — ^{d})=(var) 5 45 6^{d}, =(var) Brhad Ā Up 4 4 14^{d}, Katha Up 2 3 2^{d}, Śvetas'vatara Up 3 10^{c}, 13^{d}, 4 20^{d} D8 D7 8 10 T1 M1 Cs' एतत् (for तद्) — T2 G1 M1 ins after 24 D9 10 T1 G2, after 22 D8 D8, after 23

292* तदेतदह्मा सस्थित भाति सर्वं
तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca d]

T2 G1 M1 cont

293* तस्मिञ्जगत्सर्वमिद प्रतिष्ठित
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।,

which is a *repetition* of 24^{cd} (with v l), and noticed in Cs'

Colophon Om in K4 G5, K2 8 5 missing — *Sub-parvan* K1 M सनत्सुजात, B1 8 5 D सनत्सुजातीय, G1 4 प्रजागर and सनत्सुजात — *Adhy name* D2 ब्रह्मोपदेश, M ब्रह्मप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T2 44 (as in text), Dn D8 D8 9 3 (D9 44 also), D5 43, D6 40, D7 T1 G1–4 M1 2 4 45, M1 (*inf lin*) 8 5 46 — *S'loka no* Dn 31, D5 24, D8 29

☞ After adhy 44, all MSS (K2 8 5 missing) except D9 10 G2 ins an additional adhyāya, which is given in App I (No 2), K4 omitting lines 2–25, TG om lines 5–23 This adhy is *not* commented upon by Śamkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the *beginning* of his commentary on our adhy 45 (=Bom ed adhy 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment Besides the three MSS (D9 10 G2) mentioned above, one of Telang's MSS (cf Sanat sujātīya, *SBE*, Oxford 1898, Introd p 137) also omits this adhy It may be observed that almost the whole of this additional adhy, as Telang has also noted (*op cit* p 181 f n), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy given in App I (No 2) will show, are nothing more than *varaints* of stanzas already occurring in our adhy 42–44 It will be seen that excepting lines 1–23, which give a continuous variant version of 5 43 8–14, the adhy is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas This *repetitious* character of the adhy was recognised by Dev, Arj and Nil Thus Arj शोकादीं-स्तत्त्वावरणरूपानुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयो-रादरातिशयविधानाय शोक इत्यादि ।, and Nil समासा ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधाना ज्ञानोपसर्जना ता वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्ति-निरोधेन त्वपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्व निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभाव निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनेन स अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्श-यितु प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणाश्च दर्शयति शोक क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic legerdemain, and offer no satisfactory explanation of the meaningless *repetition* involved It is also worthy of note that though the TG version (which Śamkara generally follows), admits this adhy, it omits no less than 19 lines of the adhy (viz lines 5–23), while another MS K4 omits as many as 24 lines (viz lines 2–25), that is, more than half of the adhy ! The Javanese version does *not* cite any line or stanza from this adhyāya

४५

सनत्सुजात उवाच ।
यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना
उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३
उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः । C 5 1745 B 5.46 5 K 5.46 5

45

☞ This adhy is missing in K2 8 5 (cf v l 5 41 1, 32 15, 43 9) — For sequence of Ds D8–10 T G Cs' cf the tabular statement facing this page

1 G4 om 1ᵃ–2ᵇ — ᵃ) Dn1 D8 4 8 M8 4 (*sup lin* as in text) एतत्, Ca n s s' यत्तत् (as in text) B5 D8 4 7 M2 शुक्ल, D2 उक्त, all comm शुक्र (as in text) M2 8 महाज्योति, Ca s s' as in text — ᵇ) Ds वीक्ष्यमाण, all comm as in text — ᶜ) D1 T2 G1–8 Cs' यद्वै, M (except M1) यस्मै, Ca तद्वै (as in text) B8–5 Ca n s s' उपासते Ds उपासते स्म तद्देवा, D2 यद्वै उपासते देवा — ᵈ) B Dn D5–7 10 Ca तस्मात्, Cs' यस्मात् (as in text) K1 G1 एको, B4 5 Dn D8–7 सूर्यो, Ca s' अर्को (as in text) — ᵉ) D1 तत्र पश्यति, G8 त प्रशसति, Ca s as in text — ᶠ) Ca (which cites the whole st) महेश्वर, Cs s' सनातन (as in text)

2 K1 M4 om 2, G4 om 2ᵃᵇ (cf v l 1) — ᵃ) D7 T1 शुक्लात्, all comm as in text G8 शुक्राच्च ब्रह्म भवति — ᵇ) D7 शुक्लेन Cap वर्तते — ᶜ) D7 शुक्ल — ᵈ) D7 G1 5 भवति, Ca d तपति (as in text) D1 तापन, G8 4 तापस B2 4 दीप्यमान महद्यश (=1ᵇ) — D1 om 2ᵉᶠ — After 2, Ds (for the first time) D8–10 T G Cs' read 10 (G4 reads here 10 followed by 13)

3 D7 M2 om 3 M8–5 read 3 after 6 — ᵃ) K1 4 Ca s आपो नु अद्भ्य, B (except B4) Dn D1 8–6 M5 अपोथ अद्भ्य॰, Ds D10 T1 G5 अपोथाद्भ्य, D2 अपो वसत्यथ, D8 अथापोद्भ्य, T2 G2 8 (by Sandhi) आपोथाद्भ्य, G1 4 आपोथाद्भि Ds D8–10 T1 G (except G1) Cs' सलिल तस्य, Ca s सलिलस्य (as in text) — ᵇ) Ca उभौ, Cs s' उभौ (as in text) D1 2 M8 4 अतरिक्ष — ᶜ)=(var) Rgveda 1 164 31, Vaj Samhitā 37 17 K4 D1 2 Ca d s अ(K4 आ)तद्रित, Ds D8–10 T2 (by corr) G2 8 M8–5 Cs' आ(G8 अ)दध्रीची (M8–5 च), G5 सदध्रीची, Cap np स सध्रीची (as in text) Ca d विसूचि, Cs s' ap as in text K4 वसाम, D1–4 M1 8 4 Ca s वसान, Ds T G1 8 5 Cs' np वसानौ, M5 विवस्वान् (for वसाना) B Dn D5 6 अतद्रित सवितुर्विवस्वान् — ᵈ) B4 Dn Ds D5 6 9 T G Cs' ap उभौ, Ca s उभे (as in text) — After 3, D1 ins

294* अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वय ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।
[Lines 1–3 =(var) Manu 1 8ᶜᵈ–9ᶜᵈ]

4 T2 om 4, K1 om 4ᵃ Ds1 transp 4 and 5, Ds1 repeats and Ds2 D8–10 T1 G2 8 5 Cs' read 4 after 299* The sequence in G1 4 is 6, 5, 4 — ᵃ) D1 Ca उभे, T1 आजौ, Cs ap उभौ (as in text) G4 5 om च T1 स (for च) Ds1 G1 4 M1–8 4 (*sup lin* as in text) 5 Ca देव्यौ, Ds2 देवीं, D1 दिव्यौ, T1 देव, G2 देवी, Cs देवौ (as in text) K4 M2 दिव, Ca s दिव (as in text) — ᵇ) K1 D1 7 Ca शश्वत्, Cs दिश (as in text) B Dn Ds1 D5 6 om च K1 4 B Dn Ds1 D2–6 Cap शुक्र, D7 शुक्लौ, T1 शुक्ल, Ca शुक्रे — ᶜ) Ds2 D8–10 यस्मात्, Ca (which cites the whole st) तस्मात् (as in text) — ᵈ) Dn1 D5 8–10 G8 महाता, Ca s as in text

C 5 1745 B 5 46 5 K 5 46 5

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न साद्दश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

---

5 K4 om 5 K1 (which om 5^{ef}) D2 read 5 in marg *sec m* T2 transp 5 and 6 For G1 4, cf v 1 4 — ^{a}) B Dn D2 5 6 T G3 Ca d तिष्ठत, Cs' तिष्ठन्त (as in text) — ^{c}) M3–5 केतुमत — ^{d}) G2 Cd तत् (for त) K1 देव, G3 M2 3 4 (*inf lin* as in text) 5 विश्व, Ca d s दिव्य (as in text) M3 4 (*inf lin* as int ext) 5 अजय, Ca d s as in text G2 अपराजित (for अजर दिवि) K1 G3 M विदु, Cs s' दिवि (as in text) — K1 om 5^{ef}

6 =(var) Katha Up 6 9, Śvet Up 4 20 — G5 om 6 For G1 4, cf v 1 4 T2 transp 5 and 6, G3 transp 6 and 7 — ^{a}) B1 2 4 5 Dn2 साद्दशे, Ds साद्दश्य, T G1 3 4 M1 (*sup lin*) सद्दशे, all comm साद्दश्ये (as in text) — ^{b}) T1 द्दश्यते, M3–5 द्दश्यति, Ca s' पश्यति (as in text) Ds देवमीड्य, T1 G1 3. 4 कश्चनैन, Ca s' कश्चिदेन (as in text) — ^{c}) M1 (*sup lin* as in text) 3–5 अहो (for अथो) — ^{d}) =(var) 5 44 24^{d}, =(var) Katha Up 6 2^{d} and 9^{d}, Śvet Up 3 1^{d}, 10^{b}, 13^{d}, 4 17^{d}, 20^{d} K1 Cs' एव (for एत), M (except M1) यथा (M2 यदा) चैन (for य एत). — After 6^{cd}, G3 ins

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन ।
[=(var) Śvet Up 6 23]

— After the above, G3 reads 7 (for the *second* time), 11, 12 — D1–7 G3 om 6^{ef} — After 6, M3–5 read 3

7 T2 M2 om 7 G3 transp 6 and 7 — ^{a}) Ds D3–10 T1 G M1 (*inf lin* as in text) Cs' °पूगा सरितो — ^{b}) Before देव, K1 Dn D1–6 M1 ins पिबतो (K1 विशतो, D2 वहतो, D3 4 पिबतो) K4 B D2 5–7 Ca. d s °रक्षिता, Ds D3–10 T1 G M1 (*inf lin* as in text) Cs' रक्षिता — ^{c}) K4 Ca d इच्छत, D1 जुषत, Cs ईषत M1 सदा (for तदा) K1 D2 मध्विच्छत पर तस्य (D2 पार तस्या), B1 2 3 5 Dn D5 6 M1 (*inf lin*) मध्वीक्ष(D5 °छ)तश्च ते (B1 2 5 °तस्तदा) तस्या, B4 मध्वीक्षतस्तदा, Ds D3–10 G5 मध्वीशते तदनु विधायिनस्तदा, D3 4 M5 मध्वीशतस्तदा (as in text, but with Sandhi), D7 T1 G1–4 Cs' मध्वीशते सदा (T1 G3 तथा, G1 4 Cs' तदा) — ^{d}) K1 4 B Dn D1–6 M1 Ca d सचरतीह घोर (B Dn D5 6 M1 [*inf lin*] Ca d रा) Cs सचरति घोरा, Cs' as in text — Unidentified metre!

8 D7 G4 om 8–9 — ^{a}) D3 4 Cn भवति, Ca s s' पिबति (as in text) — ^{b}) D3 T G (G4 om) M1 Cs' सचित (M1 *inf lin* चिंत्य), Ca as in text — ^{c}) M1 ईश्वर, Ca s s' ईशान (as in text) D1 °भूतानि, Ca s s' as in text

9 B3 D7 G4 om 9 (cf v 1 8) — ^{a}) Dn Ds D6 3–10 T1 G2 5 M1 2 5 Cs' हिरण्यपर्णम् (as in text), the rest (with Ca d s) वर्णम् — ^{b}) B (B3 om) Dn Ds D5 6 10 T1 M1 (*inf lin* as in text) Cs अभिपद्य, Ca d s' as in text K4 B (B3 om) Dn Ds D2–6 3–10 T2 G (G4 om) M1 (*inf lin* as in text) Ca ह्यपक्ष(Ds D3–10 °क्षि)का, D1 T1 तु पक्षिका, Cs त्वपक्षका (for अपक्ष) — ^{c}) Ds त एते, D3–10 T G1 5 तत्र ते (by transp) — ^{d}) D1 प्रापयति, D3 प्रपश्यति, T2 G3 प्रवदति, all comm as in text Ds D3–10 S (G4 om, M1 *sup lin* as in text) Cs' यथासुख (G3 °दिश)

10 =(var) Brhad-Ā Up 5 1 — D1 om 10, Ds2 (first time) om 10^{a} Ds (for the first time) D3–10 T G Cs' read 10 after 2, D7, after 12, — ^{a}) K1 Ds1 (first time) D2 7–10 S (M1 *sup lin*.

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

C 5 1762
B 5 46 14
K 5 46 14

as in text) Ca d s s' पूर्णम् (for पूर्णानि) K4 Ds (second time) D6 6 T1 G3 M (except M1) Ca d s उद्धरति — b) Ds (first time) D8–10 S (M1 *sup lin* as in text) Cs' पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते (M °चक्रिरे) — c) Ds (first time) T G1 2 4 5 M1 (*sup lin* as in text) Cs' पूर्णं च, Ca पूर्णाश्च, Cd पूर्णानि (as in text) G3 M2–5 पूर्णात्पूर्णं च हरति — d) T2 M1 (*sup lin* as in text) 2–5 °सिच्यते, Ca d s sp °शिष्यते (as in text) — Śamkara's reading of 10d cannot be made out with certainty — G3 4 om 10ef

11 G4 om 11–12, T2 om 11ab D8–10 G2 5 Cs' read 11 after 24, while Ds *repeats* 11 there, T1 reads 11 after 298* G3 reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf v l 6) and *repeats* it after 24! M (except M1) transp 11ab and 11cd — a) K1 D2 G1 M (except M1) Cd यस्मात्, Ca s तस्मात् (as in text) D8–10 G1–3 5 च, Ca वै (as in text) K1 4 Ds D2 Ca d s आतत, G5 आयाति (for आयात) — K4 (hapl) om from प्रयत to तस्मिंश्च (in a) — b) K1 D2 M3 5 Cd यस्मिन्, G2 5 तस्मात्, Ca s तस्मिन् (as in text) K1 D1 7 Ca प्रलय, Ds D2 8–10 T1 G5 M1 (*sup lin* as in text) 3 5 Cd s प्रलय, G2 प्रणव (for प्रयत) K1 D1 7 Ca गत, D8–10 T1 G2 5 M1 (*sup lin* as in text) तथा, Cs सदा (as in text) G1 3 M2 4 यस्माच्च प्राण आगत — c) K1 D1 2 M (except M1) यस्मात् (for तस्मात्) — After 11abc, K1 ins

296* यस्मिंश्च प्रलय गतौ ।
तस्माद्वै वायुरातत

— d) D1 यस्मिन्, D3 T1 G1–3 5 M1 तस्मात्, M2–5 यस्मात् (for तस्मिन्) Ds D3 T1 G1 2 5 M आगत, D1 आयत, Ca d s as in text T2 प्रलयस्तथा (for प्राण आतत) — After 11, T2 G2 M1 3 ins (the refrain)

297* योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।,

presumably on the supposition that the stanza ends at 11d — M1 3 cont G1 ins after 12 T1, after 13

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगत ।

(=var 11ad) — D8–10 G2 5 ins after 11 Ds T1 G3 ins after the *repetition* of 11 G1 4 ins after 18 M1, after 21

299* तत्प्रतिष्ठास्तदमृत लोकास्तद्ब्रह्म तद्यश ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलय यान्ति तत्र च ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।

[Noticed in Cs' — (L 1) G1 4 M1 तत्पृष्ठादमृत लोका (for the prior half) T1 G2 3 लोक, G1 4 M1 तथा (for लोका) — (L 2) G5 भूय सजज्ञिरे तस्मात्]

12 B3 D2 8–10 T G2 4 5 om 12 (*not* noticed in Cs') — a) D1 सर्वं, Ca s as in text Ds G3 एतत्, Ca s एव (as in text) K1 4 D1 Ca d s विद्म, G1 3 M विद्वन् (for विद्यात्) — b) K1 4 D6 G1 त तु, Ds तत्तु, D1 तत्र, G3 ततो, M (M1 *sup lin* as in text) तत्त्व, Ca d त वा (for तत्तद्)

13 D7 om 13 M (except M1) transp 13 and 14 — a) D1 M5 Cs गिरति, Ca d s' as in text — d) K1 4 B (except B4) D1 2 Ca सूर्यं (B2 अपो) गिरति तत्पर (B2 3 D1 2 चन्द्रमा) — After 13 T1 ins 298* (cf v l 11)

14 14ab = (var) Atharvaveda 11 4 20ab — G4 om 14 M (except M1) transp 13 and 14 — a) D1 एकपादो नोच्चरति — b) B2 D2–4 T G (G4 om) M5 सलिलार्धं (T2 G2 3 र्थं) स उ(G1 2 5 समु)च्चरन्, D1 सलिल हसवच्चरन् — c) D3 4 न (for त) G5 सिचेत् (for त चेत्) K4 B (except B2) D2 6 G5 M1 (*sup lin* as in text) Cn सतत, Cd सतत, Ca s as in text Dn D6 7 M1 (*sup lin* as in text) ऊर्ध्वाय, G1 अत्यन्त, G2 Cs' उत्क्षिप्येत्, G3 उत्पन्न, M2–5 ऋत्विजा, Ca d s ऋत्विज (as in text) Ds D2 त चेत्सततमृत्युजन्म (D2 om न्म) — d) K4 वानृत, T1 M1 (*sup lin* as in text) 2 Cap अमृत, Cd s नानृत, Ca s' नामृत (as in text) K1 4 D1 2 Cd s चरेत्, B2 Ca भजेत्, M1 (*sup lin* as in text) 2 कुत, Cs' भवेत् (as in text) Cap न मृत्युरमृत भजेत् — Dn Ds D8–10 T G2 3 5 M1 ins

C 5 1763 B 5 46 14 K 5 46 14

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

---

after 14 (T2, after 16)

300* अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्य
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca d s Cf stanza 24] Thereafter Dn reads 20–21 for the first time, while Cs reads 18 followed by 20–21 — Ds on the other hand ins after 300*

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढ
ससारकूपे परिवर्तते य ।
त्यक्त्वात्मरूप विषयाश्च भुङ्क्ते
स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।

15 K1 om 15–16, D6 G4 om 15 Ds *repeats* 15 after 23 — ^{a}) B8 Dn Ds (second time) D8–10 T1 G2 3 M1 Cs′ -रूपो, D7 देव, G5 भूतो, Ca d s देवो (as in text) Ds D8–10 T1 G2 3 5 M1 Cs′ महानात्मा, D7 महात्मान, T2 G1 M2–5 महात्मासौ, Ca d s महात्मा स (as in text) — ^{b}) M (except M1) पावक, all comm as in text T1 M2–5 गिर, M1 (*inf lin* as in text) गिरेत्, all comm गिरन् (as in text) — ^{c}) K4 Ds1 (second time as in text) s2 (both times) D10 T2 Cs पुरुषो, Ca s′ as in text — ^{d}) B8 4 Dn2 Ds1 (both times) s2 (second time) D5 M1 (*sup lin* as in text) 5 Cn अर्थो, Ca d s s′ आत्मा (as in text) D1 T1 लिप्यते, D7 निंद्यते, G3 रिष्यति, all comm रिष्यते (as in text)

16 K1 om 16 (cf v l 15) — ^{b}) B1 5 M1 सहृत्य, D8 9 T G2 3 M2–5 Cs′ आहृत्य, G1 4 सभृत्य, G5 सप्राप्य, Ca d s सतत्य (as in text) — ^{c}) K4 स मध्ये, D1 मध्यमै (for मध्यमे) Dn1 मध्ये मध्यस्य आग, D7 मध्यमे च सदाग, D8 9 T G M1 Cs′ नात गच्छेत्कारणस्य, M2–5 अमध्यमध्य नो गच्छेत्, Ca मध्ये मध्ये स आग, Cn s as in text Cd cites मध्ये आगच्छेत् — ^{d}) D8 9 T1 G2 3 5 M1 Cs′ यद्यपि, T2 G1 4 अपि वा, M2–5 अपि च, Ca s अपि चेत् (as in text) — Ca ends the Sanat-sujata here!! — G2 om 16^{ef} — After 16, T2 ins 300*

17 For sequence in Ds D8–10 T G Cs′, cf v l 3 — ^{a}) K1 4 D1 Cd s न सादृश्ये, D8–10 S Cs′ अदर्शने (for न दर्शने) — ^{b}) D8–10 S Cs′ सुसमि(T2 G5 °मृ)द्ध° (for सुविशुद्ध°) — ^{c}) D8–10 T G M3–5 Cs′ हीन, M1 धीर, Cd s हित (as in text) K1 मनसाभिपश्यन्, K4 B Dn Ds D3–7 सा न तप्यते, D1 सोपि तप्यते, D2 °सोभितप्यते, Cs′ as in text Cs cites तप्यति — ^{d}) B Dn D7 ये प्रव्रजेयु, Ds Cs ये त्वे(Ds1 om त्वे)न श्रयेयु, D1 8–10 T G2 3 Cs′ य एन (D8 T2 व) विदु, D3 4 ये त भजेयु, D5 6 ये ते प्रव्रजेयु, G1 4 5 M1 य एतद्विदु, M2 5 ये (M5 ए°) तज्जयेयु, M3–4 एत जयेयु (for ये त श्रयेयु) — G2 om 17^{ef}

18 For sequence in Ds D8–10 T G Cs′, cf. v l 3 — ^{a}) M1 (*sup lin* as in text) 2–5 सर्पम्, Cd s s′ as in text D8 9 T1 2 (before corr) G (except G3) Cs′ गह्वरेषु, Cd s as in text — ^{b}) K1 4 D1 शि(K1 श)शिक्षया, Ds D5 8 9 T1 G (except G3) Cs′ क्षय नीत्वा, Cd शशिक्षयात् (sic), Cs dp स्वशिक्षया (as in text) G3 योगेन (for वृत्तेन) Ds D5 7–10 T1 G1 2 5 Cs′ मर्त्यान्, Cd s as in text — ^{c}) Ds D8 9 T G M2 Cs′ ते वि(T G2 तेपि, G1 येपि, G3 तेन, M2 ते च)प्रमुह्यति, M1 (*inf lin* as in text) 3–5 ते न प्रपश्यति, Cd as in text M5 न (for वि) — ^{d}) K1 4 D1 2 Cd यथाध्वा (D1 2 Cd °ध्व)न, Ds D8–10 G5 Cs′ तैर्दत्तभोगा, T1 2

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धने
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९
न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या-
देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मी लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके । C 5. 1785 B 5. 46 26 K 5. 46 26

(before corr) G1–4 तैर्दृत्ता वै, M1 (*inf lin* as in text) 2–5 यथाध्यान, Cs as in text K4 D7 Cd s मोहयते, G4 5 मोहवत्तो Ds D8–10 G5 Cs' भवाय (D8 °वस्य), Cs अभयाय — M8 5 om 18[ef] — After 18, G1 4 ins 299*, and D8–10 T1 G2 8 read 21 (with v l)

19 G3 om 19 Ds repeats 19 (cf v l 23) Cs' reads 19 after 15 — [a]) K1 नाह सदास्मै सत्कृत सन्न मृत्युर् (Tristubh, here and in the next three !), K4 नाह सदा सत्कृत स्यान्न वाल्य, B1 5 Dn Ds1 (second time as in text) 2 D1–7 M1 (*sup lin* as in text) Cd s नाह सदा सत्कृत स्या न (Ds D5 6 स्यान्न) मृत्युर्, B2–4 नाह सदा किमु तस्सत्कृत स्या, Cs' तस्मात्सदा सत्कृत स्यात् — [b]) K1 न वा सदस्यैरमृतत्व कुत स्यात् (Tristubh, here and in the next five), K4 मृत्युरप्यमृत कुत स्यात्, B1 5 Dn D8 4 M1 (*sup lin* as in text) Cs न चामृत्युरमृत मे (D3 4 om मे) कुत स्यात्, B2 4 Ds1 (second time as in text) 2 D2 5 6 न मृत्युरप्यस्या (B4 om स्या, Ds स्य) मृत कुत स्यात्, B3 न मृत्युरस्याप्यमृत मे कुत स्यात्, D1 7 न सवादमप्यमृत कुत स्यात्, Cd s' as in text — [c]) B3 4 Dn D1 2 5 6 समानबधे, Ds (first time as in text) D8–10 T1 G2 Cs' समान (Ds2 D8 9 T1 Cs' नु) बधिनी, Cd s as in text G4 तस्यानृते तस्य च मानबधने — [d]) D8 9 T1 G2 5 M1 (*sup lin* as in text) 2–5 Cd s' एकम्, Cs एक (as in text) D7 चैव योनि (for चैक एव) — D7 om 19[ef]

20 Dn reads 20–21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19) — [a]) M2–5 वापि (for नोत) Dn (first time) Ds D8–10 T G M1 Cs' असाध (G4 °धु) ना वापि ससाध (G4 धु) ना वा — [c]) Dn (first time) Ds D8–10 T G2 8 5 Cs' इतरस्य (for विद्यात्) — [d]) Dn (first time) D8–10 T1 G2 8 5 Cs' मु (D9 G2 8 Cs' यु) क्तास्तत्र मध्व (G2 धु) उ (Ds स्तू) स्स समापु (Ds अयेयु, D8 9 G5 शमापु)

21 Dn reads 20–21 (for the first time) after 300*, and again here, D8–10 T1 G2 8 Cs' read 21 after 18 G5 om 21 — [a]) Dn (first time) S (G5 om) Cs' उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति (M1 8–5 व्याप्य याति, M2 प्राप्नुवति), Cd s as in text — [b]) B1 2 5 Ds नानाहित, Dn (first time) T G (G5 om) M1 Cs' तदाहुत, M2–5 नास्याहुत (for नानधीत) Dn (first time) Cs' चाहुत, D7 नाग्निहोत्र, Cs नाप्यनृत (for नाहुत) D7 च राजन्, Cs अग्नि° (as in text) — [c]) Dn (first time) T2 G2 8 M Cs' मा ते, T1 मौनेन, G1 4 तत्तो, Cd s मनो (as in text) K4 B3 4 Dn1 (first time) n2 (both times) D2 5–10 S Cs' ब्राह्मी Cd cites मनो ब्राह्मीं — [d]) K4 B Dn (second time) Ds D8–7 प्रज्ञा चास्मै, T2 प्रज्ञा धीरा, G1 4 प्रज्ञातार, Cd s प्रज्ञानमस्य (as in text) Dn2 (first time) D8–10 T1 G2 8 Cs' स्यात्, M अस्या (for अस्य) T2 G1 नित्यधीर (T2 °धैर्यं), Cd s s' नाम धीरा (as in text) — After 21, M1 ins 299*

22 K4 om 22[a]–23[b] — For sequence in Ds D8 10 Cs' cf v l 3 — [a]) K1 य एव, D8–10 T G Cs' इम य, M य इम, Cd s एव य (as in text) — [d]) D8–10 (by transp) स कि, D1 किमु, T1 न किं, T2 M4 किं न Cn cites शोचति — After 22, G3 ins the refrain (योगिनस्त etc)

23 =(var) Gītā (Vulgate) 2 46 — G3 om 23, K4 om 23[ab] (cf v l 22) — [c]) K4 G1 4 Cd transp सर्वेषु and वेदेषु M भूते (for सर्वे) D1 8–10 T G5 Cs' भूते, D6 7 देवे, M सर्वे° (for वेदे°) — [d]) Dn D5 6 आत्मानमनुजानत, D9 T2 G1 Cs' °णस्य विशेषत,

C 5 1785 B 5 46 26 K 5 46 26 एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४
अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५
पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६
आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७
अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd s as in text — After 23, Ds *repeats* 15 and 19

24 24ab = (var) Katha Up 6 17ab, Śvet Up 3 13ab — D9 om 24 — a) Ds D8 S (except T1 M5) अतरात्मा, Cd s महात्मा (as in text) — b) B Dn D3-6 10 M1 (*sup lin* as in text) Cs हृदि सनि(B8 °प्र)विष्ट, Cd s' हृदये निविष्ट (as in text) — c) Hypermetric! K1 अजेश्वर, Ds अतश्चर, D1 अनश्वर, D2 अज (for rectifying metre!), G2 चराचर, G5 अचचल, Cd s अजश्चर (as in text) Cs cites नित्यचर K1 अजस्रम्, D2 दिवारात्रिम्, D8 4 नित्यम् (for rectifying metre!), Cs दिवारात्र (as in text) B त (for च) Ds D1 2 8 T1 G2 5 M3-5 om च T2 G1 3 4 M1 इम हि मत्वा च दिवा च रात्र (M1 त्रौ), M2 सर्वस्य धातारम- चित्यरूप — d) Ds D8 M3-5 om स K1 य एन मत्वा, K4 हृदा मत्वा, D1 2 त मन्वान, T1 तस्माद्वा, T2 G1 3 4 M1 अतद्रित, M2 त विदित्वा (for स त मत्वा) Cd cites मत्वा, Cs त मत्वा K1 D8 M4 (*inf lin* as in text) 5 Cd प्रपन्न, Cs s' as in text — After 24, D8 G3 read the refrain (योगिनस्त etc) On the other hand, after 24, Ds G3 *repeat*, and Ds D8-10 G2 5 Cs' read, 11 Thereafter Ds1 *repeats* 4!

25 D4 om 25-27 — a) K4 B Dn D1-3 5-7 M1 (*sup lin* as in text) स्मृतो, Cs' अस्मि वो (as in text) — b) K4 ह्यह, T1 अप्यह, G3 त्वह (for अस्म्यह) Cs' cites अस्मि — c) Ds D8 9 T G1 2 5 अस्य, G3 4 M (except M2) Cs' अस्मि (for अपि)

26 D4 om 26 (of v l 25) — d) Ds D8 9 S Cs' च, D1 2 3 (after corr) वा (for वो) K4 D8 (after corr) 5 7 हि, B1 2 4 5 D3 (before corr) अति, D1 2 अस्मि, Cs' अपि (as in text) B3 Dn1 Cn वय, Dn2 D6 ह्यय (for ऽप्यह)

27 D4 om 27 (of v l 25) — b) K1 B5 D1 2 T2 देव प्रोक्तो, B4 Dn Ds D8-10 T1 G2 5 Cs' ओतप्रोतो (for वेद) Cd s cites देव D2 M3-5 अजरोप्रतिष्ठ (D2 °विष्ट) — After 27, N (except D4 8) T1 G5 *repeat* 24cd with v l [(Prior half) K1 अजेश्वरो, D1 अजो, D9 अनश्वरो (for अजश्चरो) — (Posterior half) K1 D9 मा विज्ञाता, K4 D1 8 सविज्ञाय (D1 ता), D8 ज्ञात्वा तु मा, D2 विज्ञात्वा वै, T1 विज्ञानात्मा वै, G5 विज्ञाय वै (for मा विज्ञाय) K1 D2 7 9 प्रपन्न, D8 D10 T1 न मत्त (for प्रसन्न)]

28 a) K1 D9 G1 4 सुमहान्, Cs s' सुमना (as in text) — b) K4 B Dn D1-7 9 M4 (*sup lin* as in text) Cd s जाग्रति, Ds D8 10 T G M1 (*inf lin* as in text) Cs' अवस्थित (for जागृमि) — c) M (except M1) आत्मान, Cd s s' पितर (as in text) B4 D (except Ds D8 10) M (except M1) भूतेषु, Cs s' °भूताना (as in text) — After 28, K4 ins

302* विष भुङ्क्ष्व सहामात्यैर्विनाश प्राप्नुहि ध्रुवम् ।
राजन्केन विना नाभ्या स्फीत कृष्णाजिन वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with *double entendre* A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed (Poona 1931), which may be consulted by the curious]

Colophon K2 3 5 missing — *Sub-parvan* K1 D9 G1 2 M स(K1 सा)नत्सुजात, K4 B Ds D2-6 8 10 T1 G5 सनत्सुजातीय, Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र, D1 7 G1 4 प्रजागर and सनत्सुजात, to these K1 4 B Dn Ds D1 3-7 9 10 T1 G1 5 M add समाप्त — *Adhy name* D2 ज्ञानोपदेश (followed by समाप्त), G1 4 आत्मज्ञा(G4

४६

वैशंपायन उवाच ।
एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५
भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ८
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १० C 5 1801 B 5 47 11 K 5 47 10

आत्मविज्ञा)नाधिकार, $M_{1\,2}$ आत्मज्ञानाधिकारकथन, M_{1} (*inf lin*) $_{3-5}$ आत्मज्ञानस्वरूपकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 D_5 45, D_6 42, D_9 T_2 $G_{2\,5}$ 46, T_1 $G_{1\,3\,4}$ M 47 ($M_{2\,3\,5}$ 48) — *S'loka no* Dn 31, D_5 28, D_8 30, G_5 38

46

☞ This adhy is missing in $K_{2\,3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 Before the ref, G_2 ins

303* नम पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

K_5 om 1–3 (cf v l 5 43 9) — ^{a}) D_8 सर्वं (for सार्धं) — ^{d}) K_4 B_8 व्यतीता च (for व्यतीयाय)

2 K_5 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) T_2 राञ्या तु (for रजन्या) — ^{b}) K_1 एव ह, $D_{7\,9}$ एव हि, S पार्थिवा (for एव ते) — ^{c}) T_1 $G_{1\,4\,5}$ प्रविविशुर् (for आवि°) B_8 सर्वे (for हृष्टा) — ^{d}) D_2 सूतपुत्रदिदृ° Ca d cite सूतस्य

3 K_5 om 3 (cf v l 1) — ^{b}) $B_{3\,4}$ Dn Ds $D_{2-4\,6,\,10}$ M_5 वाचो (for वचो) Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ °सहिता, D_2 °संयुत, M_{3-5} संश्रित (for संहितम्) — ^{d}) K_1 D_9 विविशुस्ता (for ययू राज) S (except G_3 M_1) राजन्सभा

4 K_5 resumes! — ^{a}) M_{3-5} शुभा° (for सुधा°) — ^{b}) K_5 °जितभूषिता, $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn Ds $D_{5\,8\,10}$ जिर-भूषणा, B_3 $D_{1\,3\,4\,7\,9}$ G_4 जिनभूषिता, $D_{2\,6}$ जिनभूषणा, Cn as in text — ^{c}) K_1 $D_{7\,9}$ प्रभाभा, B_3 प्रभावा, G_4 °प्रभासु- (for °प्रभा सु) — ^{d}) $K_{4\,5}$ B D (except $D_{7\,9}$) चदन (for परम)

5 ^{a}) K_1 D_9 G_3 M कीर्णां (for स्तीर्णां) — ^{b}) K_1 D_9 तारकैर्, Dn_1 दारुकैर्, T_1 G M तारवैर् (G_3 स्फाटिकैर्) (for दारवैर्) — ^{d}) $B_{1\,2\,5}$ स्वास्तीर्णां, M_2 सास्तीर्णैं

6 K_5 om 6^{abc}, G_5 (hapl) om 6^{c}–7^{b} — ^{d}) D_2 S (except T_2, G_5 om) दत्तोथ, D_{10} दत्तिश्च (for दत्तश्च)

7 G_5 om 7^{ab} (cf v l 6) — ^{c}) D_1 धीरा (for शूरा) — ^{d}) K_4 D_1 पुरुषर्षभ, K_5 भरतर्षभा — ^{ef}) D_9 प्रविवेश (for विविशुस्ता) B_2 transp सभा and शुभां $G_{1\,3\,5}$ त पुरस्कृत्य विविशुस्ता सभा सहिता शुभा

8 Ds D_{10} om 8^{ab} — ^{c}) $B_{2\,4}$ D_9 दु सहो दुर्मुख (by transp) T_2 $G_{1\,5}$ दुष्प्रह (G_1 भ) (for दु सह) — ^{d}) T_2 च, G_2 अय (for अथ) D_1 विशा पते (for विविंशति) — After 8, D_{10} ins

304* दु शासन. सौबलश्च शकुनि शलतोशलौ ।,

while S ins

305* एते चान्ये च बहव पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 ^{c}) D_1 ते (for ता) — ^{d}) $D_{3\,4}$ S देवा (for सुरा) Dn_1 सभा (for सदो)

10 ^{a}) K_1 $D_{2\,9}$ प्रविशद्भि K_1 D_9 G_3 om (hapl) from राजन् up to सभा (in ^{c}) K_4 यथा, Dn_1 D_{3-5} T_2 तथा, T_1 G M सभा (for तदा) G_5 राज्ञ (for राजन्)

C 5 1801
B 5 47 11
K 5 47 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽस्यासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरून्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— ^{b}) Ds परिघबाहव — ^{c}) K_4 D_1 तैस्तु, T_2 रम्या (for राजन्)

11 ^{a}) D_2 transp ते and प्रविश्य — ^{b}) B D (except $D_{1-4\ 7\ 9}$) सर्वे महौजस , Ca d समितिशोभना (as in text) — ^{c}) K_5 B D (except $D_{1-4\ 9}$) $M_{1\ 2}$ विचित्राणि (for महा°)

12 ^{c}) S (except $G_{3\ 5}$) द्वा स्था निवेदयामासु — ^{d}) K_1 राज्ञे सूतम्, Ca सूतपुत्रम् (as in text) D_2 अव° (for उप)

13 ^{a}) T G (except G_3) सारथिर् (for स रथ) — ^{b}) K_5 D_7 योगच्छत्, Ds य आसीत् (for योऽस्यासीत्) — ^{c}) D_7 इतो, G_5 सूतो (for दूतो) D_1 व (for न) K_1 $D_{2\ 9}$ तूर्णमभ्येति, K_5 $D_{1\ 7}$ चोदयन्नश्वान्, $D_{3\ 4\ 8}$ तूर्णं आयात , T G_3 M तूर्णमुशति, $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ तूर्णमायाति D_{10} दूतस्ते सजयस्तूर्णं — ^{d}) G_2 साधुवाहित K_5 $D_{1\ 7}$ M सैंधवान्साधुवाहि(K_5 D_7 °ह)न — After 13, D_{10} *repeats* 5 32 4–5 [v l गावल्गणि (for सजयोऽय in 4^{a}), प्रतीहार धृतराष्ट्रोन्ववोचत् (for 5^{a}), स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्ध (for 5^{d})], followed by वैश

14 ^{a}) $K_{1\ 5}$ B_4 Dn_1 $D_{6\ 7\ 9\ 10}$ M_5 Cn उपेयाय, B_3 उपागच्छत्, D_1 उपाययौ, G (except G_3) उपधावत् K_1 $B_{1\ 4\ 5}$ Dn_2 $D_{2-4\ 10}$ T_2 G_3 M_2 स तु (by transp), K_4 तु वै, B_3 सद — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ भूमि (for मही)

15 ^{b}) B (except B_3) Dn $D_{2-6\ 10}$ त, S मा (G_3 मा) (for तद्) K_5 विजानीथ G_2 पार्थिवा (for कौरवा) — ^{cd}) S सर्वान्कुरून्पाडवेयो ह्य(T_1 अ)भ्यभाषत धर्मवित् (T_2 °राट्)

16 ^{a}) Hypermetric! Ds अभिवादयति, S °यते S om च (to avoid the hypermetric!) — ^{c}) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थं ($M_{1\ 2\ 4}$ प्रीत)

17 ^{a}) K_1 D_9 तथाह, $D_{5\ 6}$ यथा हि, M_2 यथाहूं — ^{b}) S इहागत (for इतो गत) — ^{cd}) Dn_2 D_9 पाडव (for पाण्डवान्) K_4 सत्तमा , $D_{2-4\ 7}$ कौरवा (for पार्थिवा) S अब्रु(M ब्र)व वचन (T_1 $G_{1\ 4}$ तदब्रुव वचो) युक्त नात्र किंचन हापित — After 17, S ins

306* अब्रूतां तात धर्मेण वासुदेवधनजयौ ।
[=(var) 5 58 1^{ab} T_2 तत्र (for तात)]

Colophon missing in $K_{2\ 3}$ — *Sub-parvan* K_1 B Dn Ds D_{5-8} सजययान, D_2 यानसधि, D_{10} T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M सजयप्रतियान — *Adhy name* D_2 सभाप्रवेश , G_2 वासुदेववचन, M सदेशकथनारभ — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 T_2 G_5 47, D_5 46, D_6 43, D_7 T_1 G_{1-4} M 48 ($M_{2\ 3\ 5}$ 49) — *S'loka no* K_5 13, Dn 17, Ds 18

47

☞ This adhy is missing in $K_{2\ 3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{a}) G_3 M त्वा (for त्वा) — ^{b}) S यद् (for किम्) G_3 अर्जुनो योत्स्यमान (for वाक्यमदीनसत्त्व) — ^{c}) T_1 जनार्दन (for धनजय) — ^{d}) K_1 D_1 जीवितमिच्छन्, K_4 साधयिता (for जीवितच्छिन्) — S reads adhy 58 after 1 ($M_{3\ 5}$, after 5 47 19), followed by the *repetition* of 1!

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनंजयस्तात युधां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
यथा नूनं देवराजस्य देवाः
शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
योऽपध्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ७ C 5.1817 B 5.48.9 K 5.48.9

2 ^{b}) B_5 युध्य° (for योत्स्य) K_5 om 2^{c}–3^{a}

3 K_5 om 3^{a} (cf v l 2) — ^{a}) K_1 D_5 D_7 Ca d अनुत्रस्तो, $B_{3\,4}$ अनुव्रतो, D_2 S अवित्रस्तो, $D_{6\,9}$ असन्त्रस्तो, D_{10} दिव्यास्त्रज्ञो (for अन्वत्रस्तो) Dn_1 $D_{3\,4}$ बाहुवीर्येण, Cd s as in text Dn_1 $D_{3\,4}$ विद्वान्, D_1 ततान, D_2 दधार, S विजानन्, Ca n s विदान (as in text) — ^{b}) S तस्य (for वासु-) $K_{4\,5}$ B (except B_4) Dn_1 $D_{1\,3-8}$ वीर (for धीर) — ^{c}) K_4 अथावदन् (for अवोचन्) M मा (for मां) — ^{d}) K_1 $G_{3\,4}$ ब्रूयाद् (for ब्रूया) — After 3, K_4 B D (D_2 marg *sec m*) ins

307* सम्शृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
दुरात्मन सूतपुत्रस्य सूत ।
यो योद्धुमाशसति मा सदैव
मन्दप्रज्ञ कालपक्कोऽतिमूढ ।

4 ^{a}) Dn_1 D_1 राजन् (for राजान) D_1 पार्थिवायो , $D_{2\,3\,6-8}$ पाडवान्यो°, S (except G_5) पाडवैर्यो°, Ca d पाण्डवायो° (as in text) — ^{c}) G_5 अथो समत्र (for यथा समग्र) K_1 D_9 S (except T_1) यथोक्त (for मयो) — ^{d}) G_5 सामात्यमाशु (for सहामात्य) K_4 B D (except $D_{1\,2\,9}$) G_5 (*inf lin*) नृप तत्, G_5 नरेंद्र (for नृप तम्)

5 ^{a}) S गिर (T_1 पर) (for नून) M_2 देवस्य (for °राजस्य) — ^{c}) $G_{1\,4\,5}$ तथा ह्यशृण्वन् D_7 (by transp) सृजया पाडवाश्च — ^{d}) K_1 किरीटिनो K_1 D_9 समस्ता , B_4 समग्रा (for समर्थाम्) S किरीटिना वाक्यमुक्त समर्थं (T_2 र्थां , G_2 र्थां)

6 ^{b}) D_2 आयतपत्रनेत्र , T_1 $G_{1\,4\,5}$ लोहिततोयजाक्ष , T_2 अरुणपद्मनेत्र (for लोहितपद्मनेत्र) — ^{e}) D_2 आस्ते, $G_{1\,4}$ अस्त्येव (for अस्ति) — ^{f}) D_5 Cd अनिविष्ट, Cs अनिर्दिष्ट, Ca अनिर्विष्ट (as in text)

7 ^{b}) $D_{1\,3\,4}$ यमाभ्या, Ca d s अश्विभ्या (as in text), — After 7^{ab}, D_2 ins

308* तथा पाञ्चालै सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— ^{c}) Some N MSS सैनेयेन — ^{d}) $K_{1\,5}$ D_8 वा (for

C 5 1818
B 5.48 10
K 5.48 10

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८
यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९
ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।
अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०
मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च) — ^{f}) For 7^{f}, D1 reads 308* D3 om 7^{f} K1 D9 योपध्यातो, S योवध्यानान् (T2 G2 यो वध्यमानान्) Ca d cite अपध्यानात्

8 ^{a}) D10 एतैर् (for तैश्चेद्) K5 B4 D (except D1–4 7 9) योद्धु (for युद्ध) — ^{b}) K1 4 Dn1 D5 8 9 T2 G3 निवृत्तो, Cn निर्वृत्तो (as in text) — After 8^{ab}, D2 ins

309* नून ह्येतास्त्रिर्दहेद्गाण्डिव च,

which is followed by a *repetition* of 8^{ab} — ^{c}) K1 D9 मान न कार्षी, G2 मैतत्कार्षी, G3 मा तद्ब्रवीहि, G5 मा व कार्षी, Cs मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्षी) N (except D1 2, K2 3 missing) पाडवस्यार्थहेतो, T2 पाडवार्थस्य हेतो Cs cites पाण्डवस्य हेतो, Ca d हेतो (=दैवात्) — ^{d}) K1 D9 ऋते हि, B3 Dn2 D1 8 उपैति, G (except G2) अवै(G3 वे)हि, M1 उ(*inf lin* अ)पेहि (for उपैहि) D2 अपेतबुद्धे (for उपैहि युद्ध)

9 K5 om 9^{ab} up to पाण्डवो — ^{a}) K1 D1 याता, D6 8 T1 याता (for या ता) K1 D9 उपास्त, B Dn1 D3 4 6–8 10 अवात्सीत् (B3 उपासीत्), Dn2 Ds D5 अवासीत्, D1 2 उपास्ते (for उवास) — ^{b}) K5 D7 ब्रह्मचारी, D2 धर्मकारी (for धर्मचारी) — After 9^{ab}, D2 ins

310* तपोदमाभ्या धर्मगुह्या धनेन ।

After the above, the sequence in D2 is 10^{cd}, 11^{abc}, 9^{cd}, 10^{ab} and 11^{d} (of which 9^{cd} and 10^{ab} are bracketed) — ^{c}) K1 आशेष्यते, K4 अवाप्स्यते, K5 B Dn Ds D3–6 8–10 M2 आ(Ds प्रा)प्नोतु ता, D1 अद्यापतेत्, T G M1 आश्लिष्यते (for आशिष्यते) M1 दु खशय्याम् (for °तराम्) K1 अनर्घ्याम्, B2 असह्याम्, D1 M1 2 4 अनर्थ्याम्, D9 अनर्हाम् (for अनर्थाम्) — ^{d}) K1 अनत-, K5 D7 शून्या, T2 अन्या, Cs अत्य (for अन्त्या)

10 For sequence of D2, cf v l 9 — ^{a}) K5 B3 4 D1 2 क्रिया (for ह्रिया) S आर्जवेन (for ज्ञानेन) — ^{b}) K1 4 5 D1 2 7 9 क्रोधेनार्थों (K5 °र्थां), B Dn Ds D3–6 8 10 शौर्येणाथो (D5 8 °र्थां), S क्रो(G2 M1 3–5 अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो) K1 4 5 Ds D1–4 7 9 T2 बलेन, T1 G1–4 फलेन (for धनेन), cf v l 11 D9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd} — ^{c}) K5 B D (except D3 4 9) अन्यायवृत्ति K4 त्वथ (for कुरु-) S न्या(G2 न न्या)यवृत्ता(T2 युक्ता)न्कुरुषु (G5 °ते) पाडवेयान् — ^{d}) K1 D6 9 10 Ca अध्यतिष्ठद्, D1 अवा, G2 अध्या तिष्ठेद्, Cd अध्यातिष्ठद् (as in text) S परासु (for दुरात्मा)

11 For sequence of D2, cf v l 9 — ^{a}) K1 मायोपध, K5 D1 T1 Ca d s मायोपधा, T2 G1 3 M माधोपध, G4 मायोपाय (for मायोपध) K4 5 B1 2 5 Dn D2–6 G5 प्रणिपातार्जवाभ्या, G4 प्रणीयार्जवाभ्या — ^{b}) S (except T2) फलेन, Ca d s बलेन (as in text), cf v l 10 — D9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd} — ^{c}) M (except M1) वदन् (for ब्रुवन्) K1 D9 प्रीतियुक्तो, K4 D1 7 Cd प्रतियुक्तो, K5 B Dn Ds D2–6 8 10 प्रतिपन्नो, T2 घ्युशक्तो (sic), G1 2 4 प्रतियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या) K1 D7 9 नृशस, K4 D1 Cd बलेन, K5 B Dn Ds D2–6 8 10 नृपो न (B3 नृणा य), G5 व्रतेन, M अनृते(M1 °पे also)ति (for अनृतेन) — ^{d}) K1 तितिक्षाण (for °क्षमाण)

12 ^{a}) K1 5 Ds2 D3–10 शसि(D3 °शि)तात्मा, Ca d as in text — ^{b}) K5 त, Dn2 युक्त, D2 घृत, D3–6 जात, T G1 2 4 M मोक्ता, G3 मुक्त्वा, G5 मोहान्, Ca d s यत्त

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो
यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३
यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४
महासिंहो गाव इव प्रविश्य
गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १५
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः
समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६
सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्न-
न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् । C 5 1829 B 5 48 21 K 5 48 21

(as in text) K1 D9 गण, K5 D7 S पूग (T2 पूर) (for °पूगान्) — c) T1 सदा हृष्ट , T2 यथा हृष्ट , G1 2 सदा हृष्ट , G3 यथाहृष्ट , G4 तदा हृष्ट , G5 यदा सृष्टा, M यदा हृष्ट , Ca d s अवसृष्टा (as in text) K1 उद्धूतचेतन , D9 उद्धूतवेग , S उद्धू(G3 °द्धृ)तचेता , Cs उद्वृत्तचेता (as in text) Ca cites उद्वृत्त, Cd उद्धूत — d) D1 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्रो) D1 अतप्स्यत्, D2 5 9 नुतप्स्यत्, Ca s अन्वतप्स्यत् (as in text) Here and below, wherever this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्राननतप्स्यत् (a few MSS °ष्ट्रानतप्स्येत्), only G4 (almost uniformly) धार्तराष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्)

13 a) S (except T2 G2) ज्वलन , Ca d ज्वलित (as in text) K1 Dn D2 9 समृद्धो, Ca d n समिद्ध (as in text) K4 D10 कृष्णवर्त्मा ज्वलमान (D10 प्रज्वलित) समिद्धो — b) D3 4 दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले — c) D1 3 4 T1 G1 4 5 दग्ध्वा, T2 देहे, Ca दग्धा (as in text) — d) D10 reads 13d after 311* K4 °दीप्तो नु विद्धि, B Dn Ds D3-6 8 दीप्तोन्ववेक्ष्य, D1 °दीप्तोनुविध्य, D10 सदीपिताक्ष , T1 G1 4 दीप्तोभिवीक्ष्य, G3 दीप्तानुदीक्ष्य , G5 दीप्तो निरीक्ष्य (for °दीप्तोऽनुवीक्ष्य)

14 T2 om 14 — a) K4 5 B D (except D9) रथ° (for रण) — c) K4 B D (except D3 4 7 9 10) T1 Ca d अमर्षण (for दुर्म) G3 5 °सेन (for °वेग) — After 14c, D10 ins

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालै ,

which is followed by 13d — d) D2 (before corr) 3 4 8 गदायुद्ध (for तदा युद्ध) For S cf v l 12 D1 as in S, D2 °नुतप्स्यत् — After 14, N (K2 3 missing) ins

312* सेनाग्रग दयित भीमसेन
स्वालक्षण वीरहण परेषाम् ।
घ्नन्त चमूमन्तकसंनिकाश
तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ।
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा
न्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भा
न्सदा युद्ध धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

[(L 1) K1 भीमवेग — (L 2) K1 Dn1 Ds D1 3 10 Ca d स्वालक्षण्य, K4 शालस्कध, K5 अलक्ष्यसे, B3 D2-4 सुलक्षण, D9 स्वरक्षण, Cs स्वलक्षण, Cn स्वालक्षण (as above) — (L 3) K1 D9 दिव्यास्त्रयुक्तम्, K5 D2 द्विषच्चमूम् (for घ्नन्त चमूम्) D3-6 8 वेश (for काश) — (L 4) K4 D8 अभि , Ca d अति (as above) D1 वचन सोभिमानी — (L 7) Dn2 D3 4 अमो यथा (for कुम्भैरिव) K1 5 D1 2 9 कुम्भा यथा भिन्नकुभान्वमत Ca d s cite भिन्नकुभान्वमत — (L 8) K1 D2 राष्ट्रोनुतप्स्य(D2 प्स्ये)त्, D1 °राष्ट्रान तप्स्यत्]

15 D3 4 M (except M1) om (hapl) 15, T2 reads 15ab in marg — a) K1 4 Ds2 D1 3 9 G5 गा इव स(Ds2 D3 G5 om स)प्रविश्य, K5 नागमिव प्रविश्य, T1 G1 2 गा इव च (G2 च इव) प्र , G3 गज इव सप्र , G4 गोसमूह प्र Ca d s cite गाव — c) K1 4 5 D1 T1 G धार्तराष्ट्रान्, T2 कौरवाजान्, M1 कौरवेयान् (for भीम रूपो) — d) For S cf v l 12 (G4 भीमसेनोभिवीक्ष्य) D1 राष्ट्रो न त°, D2 राष्ट्रोनुतप्स्येत्

16 G3 (hapl) om 16-17 — a) Dn1 सदा भये, D7 महाहवे, S (G3 om) महाबलो (for महाभये) — b) B3 शत्रुगणाव , D1 शत्रुसघाव , D2 शत्रुबलान्प्र°, T1 G1 धार्तराष्ट्राव° (T1 शत्रुबलाव also, as in text) — c) K4 प्रतियोत्स्यन्, K5 B D (except D1 9) अप्रतिमान् (for प्रतियाद्) — d) K4 D2-4 S (G3 om) विनिघ्नन्, D1 विसृद्नन्, Cs अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्)

C 5 1829
B 5 48 21
K 5 48 21

छिन्दन्वन परशुनेव शूर-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १७

तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं
ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं
परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ १८

हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं
पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन
*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २०

सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु
दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।
आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१

त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय
समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

---

17 G3 om 17 (cf v l 16) — [a]) K1 D9 सैक्येनानेकान्, K4 B Dn Ds D3–6 10 शैक्येन नागान्, K5 शक्यान नेकान्, D1 सैन्येन कायान्, D2 सैवेनिकायान्, D2m 7 शैक्येन कायान्, D8 शैक्ष्येण नागा , T2 सैन्यान्यनेकानि (for सैन्याननेकान्) Ca d s cite शैक्येन T2 अभितो (for तरसा) K5 विमर्दयन्, B D2 5 6 10 Cn विगृह्णन्, D3 4 अवगृह्णन्, D7 M1–3 5 प्रमृद्नन्, T G1 2 4 विनिघ्नन्, M4 अवमृद्नन्, Cnp विमृद्नन् (as in text) — [b]) B (except B3) D10 छेत्ता, T2 क्षिप्तो (for क्षेप्ता) — [c]) S (G3 om) छिन्न (for छिन्दन्) K1 D9 अवसृष्ट, B3 D1 वीर , D3 T2 G1 M सृष्ट, D10 अतिशूर , T1 घुष्ट, G2 5 घृष्ट, G4 अवघुष्ट (for शूर) — [d]) For S cf v l 12 Ds °राष्ट्रान्वतप्स्यत्; D1 as in S, D2 राष्ट्रोनुतप्स्येत्

18 K4 om 18, K5 (hapl) om 18–19 — [a]) G2 ज्वलितेन, Cs ज्वलनेन (as in text) — [b]) T2 G1 2 यदा (for यथा) B (except B3) धार्तराष्ट्रा , Dn1 Ds D2 5–8 10 ष्ट्रान्, D1 °ष्ट्र T G4 M समीक्षेत् — [c]) T सर्वं (for पक्व) — [d]) D9 Cs सक्त, M (except M1) °धिक्त, Ca d °सिक्त (as in text)

19 K5 om 19 (cf v l 18) — [a]) D2 विकल वै, D3 4 विपुल, D7 विह्वल वै (for विमुख) D7 तृषार्तं (for भया) — [b]) D9 S नष्टयोध (T2 °धैर्यं, G1 M2–5 °यौध), Ca d धृष्टयोध, Cs as in text — [c]) D1 S अस्त्रार्चिषा, D3 4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा) T2 सेनस्य, M (except M2) सेनाग्नि- (for सेनेन) — [d]) For S cf v l 12 T1 G1 युद्ध तदा (by transp) D1 as in S, D2 राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 19, M2 reads 22[ab] (for the first time), *repeating* it in its proper place, M3 5 on the other hand read adhy 58 (om some stanzas) after 19

20 D7 9 om (hapl) 20 — [a]) K1 उपासगानतर, K4 Dn D3 4 सगेनाचरन्, K5 B4 D10 Cn सगानाचरेद्, B1–3 5 Ds D5 6 Cs °सगानाचरन् (B1 3 5 °र), D1 °सगानाहरन्, D2 8 सगादाहरन्, G3 सगान्दुर्धर, G4 M3 °सगादुर्धर (M5 °रन्) (for °सङ्गादुद्धरन्) Ca cites उपासगान् K4 दक्षिणेषु, Ca s as in text — [b]) K1 D8 पार गता, K4 B1–3 5 Dn Ds D1–4 M1 परशतान्, K5 परसेना, B4 D5 6 10 Cn वरागाना, T खर शर, G1 वर शर, G2 M2–5 पर शत, G3 परान्शरान्, G4 पर शर, G5 पर शत (for *पर शतान्) G2 क्षिप्रयोधी — [c]) B3 D2–4 G3 4 M1 (*inf lin* as in text) यथा B1 2 4 5 G1 2 रथ्याग्र्यौ, Dn1 D3–6 °ग्र्यान् (for ग्र्यो) D1 नकुल , T1 G3 4 रथिना (for रथिन) K1 प्रजेता, B3 T G3–5 प्रणेता, D5 Ca d प्रवेता, M1 प्रचिन्वन् (*inf lin* प्रवेप्ता), Cs प्रचेता (as in text) — [d]) For S cf v l 12 D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

21 [a]) B3 दु खान्वितो (for सुखोचितो) — [b]) K2 सुदीर्घ- (for दीर्घं) D1 अशीत, Cd आशेत, Ca s अशेत (as in text) — [c]) K4 5 B D (except D2–4 7) उद्ध(B3 आव)मन्विष, T1 G5 आचरेद्य (G5 °रेद्यत्), G1 M1 (*inf lin*) आचरेद्यदा, G2 4 आचरेन्भृश, M3 स्वनै , M5 आस्वनेन (for श्वसन्भृश) — [d]) For S cf v l 12 K5 °राष्ट्रान्वतप्यत्, D1 as in S

22 T1 G1 read 22–23 after 28, T2 G2 4 M1, after 29, G5, after 27 ! — [a]) T1 G1 3 5 पाडवा (for पार्थिवा) — [b]) K1 D9 समानीता, M2 °दिष्टान्, M3 5 °विष्टा (for °दिष्टा) K4 5 (*inf lin*) B D (except D1 7 9) सूत, T2 योधा , G3 शूरा , M2 धीमान्, M3–5

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो
दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२
शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशा-
न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३
यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं
सुवर्णतारं रथमाततायी ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः
शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २४
महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं
विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वां दिशं संपतन्तं समीक्ष्य
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २५
ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी
महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमार्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी
क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६
यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू-
ञ्शूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ।
आशीविषान्घोरविषानिवायत-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २७
यदाभिमन्युः परवीरघाती
शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् । C 5.1840 B 5.48.32 K 5.48.32

धीरा (for वीरा) — [c]) K_{4} रथै शुद्धै, $D_{1\ 2}$ रथैश्चित्रै, S रथैरश्वै (G_{1} रथै सुतान्, G_{5} यदा रथै) Dn_{2} Ds सैन्यमध्ये द्रवतो, D_{1} G_{5} °द्रवते, G_{1} सम्यगभिद्र, G_{3} °द्रवति — [d]) K_{5} अत्यत, D_{1} तदा (for पश्चात्) D_{3} तप्स्यति, G_{1} तप्यते T_{1} $G_{1\ 5}$ मदबुद्धि (for धार्तराष्ट्र)

23 For sequence of T $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ M_{1}, cf v l 22 — [a]) T_{2} शूरान्कृतास्त्रान् G_{3} शिशुप्रकाशानशिशुप्रकामान् — [b]) K_{1} D_{9} T_{2} पच वीरान् — [c]) K_{1} $D_{1\ 2\ 9}$ T_{2} G_{3} त्यक्तप्राणान् $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 2\ 3}$ कैकयान्, K_{4} B Dn Ds $D_{3\ 5-7\ 10}$ कौरवान् (for केकयान्) D_{4} कौरवाणा द्रवत, G_{3} केकयान्प्राद्रवत Cs cites आद्रवत — [d]) For S of v l 12 D_{1} as in S, D_{2} °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

24 G_{3} (hapl) om 24–27 — [a]) K_{5} गतोत्साहम्, D_{2} कृतोद्वाहम् D_{1} यदा क्रुद्धेद्वाहनकूजनार्थं, T $G_{1\ 2}$ M_{1} यदा ($G_{1\ 2}$ था) शक्रो दानवाना जया(T_{2} वधा)र्थं, G_{4} यदा वीरोद्वाहविक्रञ्जनार्थं, G_{5} यथा शक्रो दानवनाशनार्थं, M_{2-5} यदा शरोद्वाहविकूजनाक्ष Ca d cite गतोद्वाह and अकूज नाक्ष (as in text) Cs गतोद्वाह अकूजनाक्ष — [b]) S उत्तमाश्वै (M_{2-5} श्व), Ca d आततायी (as in text) G_{4} सुयुक्तमश्वै शबलैर्हयोत्तमै — [c]) Dn क्षातैर्युक्त, $D_{1\ 2}$ क्षात्या युक्त (for दान्तैर्युक्त) Ca d cite क्षातै, Cn s ap दातै (as in text) — [d]) K_{1} $D_{2\ 3\ 9}$ G_{5} क्षेप्स्यति, D_{1} छेत्स्यति, G_{4} क्षिप्यते (for क्षेप्स्यते)

25 G_{3} om 25 (cf v l 24) T $G_{1\ 4\ 5}$ M_{1} transp 25 and 26 — [a]) D_{10} M_{1} °रणे, T G (G_{3} om) हवे (for °भये) K_{1} $D_{3\ 9}$ सप्रवृद्धे — [b]) Dn_{2} Ds विवर्तमाने, T_{2} निर्वर्तमान्, $G_{2\ 4}$ M (except M_{2}) निवर्तमान, Ca d s as in text M (except M_{1}) समये (for °रे) — [c]) K_{1} $D_{3\ 9}$ M_{2-5} Cd s पूर्वां दिश, K_{5} $B_{3\ 4}$ Dn Ds $D_{3\ 4\ 7\ 10}$ T G (G_{3} om) M_{1} सर्वां दिश Ca cites पूर्वां K_{4} $D_{5\ 6}$ सतपत — [d]) For S of v l 12 D_{2} राष्ट्रोनुतप्स्येत्

26 G_{3} om 26 (cf v l 24) T $G_{1\ 4\ 5}$ M_{1} transp 25 and 26 — [a]) K_{4} B D (except Ds_{2} $D_{1\ 2\ 3}$) Cap °निषेवो, Ca d निषेधो (as in text) M_{1} सत्ववेदी (for सत्यवादी) — [b]) D_{7} $M_{2\ 5}$ सत्य, M_{4} सत्व (for सर्व) — [c]) K_{1} Ds D_{3} Cs गाधारम् $K_{1\ 4}$ Dn Ds $D_{2-6\ 8}$ अच्छैन्, T_{2} आरात्, G_{2} $M_{3\ 4}$ आच्छैत्, all comm आच्छैन् (as in text) D_{1} गाधारिगर्भे, D_{9} गाधारार्थे (for गान्धारिमार्छैन्) A few MSS तुमले — [d]) B_{3} राजन्, D_{2} शूरान्, D_{3} जन, T_{2} राज्ञा, Ca d जनान् (as in text) S (G_{3} om) सपत्नान् (for तरस्वी)

27 G_{3} om 27 (cf v l 24) G_{1} reads 27 after 32, G_{5}, after 28 — [b]) T दृढ, $G_{1\ 4}$ M_{2-5} अथ, G_{2} धृत, M_{1} ऋजु (for रथ) — [c]) D_{2} क्रोध (for घोर) T_{2} इह (for इव) K_{1} आयतान्, D_{2} आपतन्, S (except M_{2}, G_{3} om) आगतान्, Ca d s आयत (as in text) — [d]) For S of v l 12 K_{5} राष्ट्रानतस्यात्, D_{2} राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 27, G_{5} reads 22–23

28 D_{10} $G_{1\ 5}$ transp 28 and 29 — [a]) T_{2} हत। $G_{2\ 3}$ °हारी (for °घाती) — [b]) T_{2} प्रहर्षन्, G_{5} अतिवर्षन् (for अभिव) — [d]) For S of v l 12 D_{2} राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 28, T_{1} G_{1} read 22–23, while G_{5} reads 27

C 5 1840
B 5 48 32
K 5 48 32

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। ३०
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-
ञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।। ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ।। ३५

---

29 K_5 (hapl) om 29 D_{10} $G_{1\ 5}$ transp 28 and 29, Dn_2 D_8 transp 29 and 30 — [b]) K_4 B (except B_8) Dn Ds D_7 उत्पतत, D_6 आतपत, T_2 ग्रसत (for आपतन्तम्) — [d]) For S cf v l 12 D_2 °राष्ट्रो ऽनुतप्स्येत् — After 29, T_2 $G_{2\ 4}$ M_1 read 27–28

30 K_1 reads 30 in marg more K_4 (hapl) om 30–31, G_2 (hapl) om 30 Dn_2 D_8 transp 29 and 30 — [a]) $K_{1\ 5}$ $D_{9\ 10}$ °तमा, T_2 G_3 रथा (for तरा) — [b]) T G_1 $M_{2\ 4\ 5}$ सर्वं, G_{3-5} $M_{1\ 3}$ सर्पं (for सिंह-) In Malayālam, प and व are difficult to distinguish — [c]) S (G_2 om) राष्ट्रस्य सैन्य (G_3 सैन्यान्) — [d]) For S cf v l 12 D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्

31 K_4 om 31 (cf v l 30) G_3 transp 31 and 32 — [b]) D_1 वसुभ्याम् (for चमूभ्याम्) D_1 अनि°, D_2 G_4 परि, $D_{3\ 4}$ अति (for अभि) — [c]) K_1 Ds $D_{5\ 6\ 8}$ G_3 द्रष्टारो, $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4\ 5}$ M द्रष्टा (for द्रष्टारौ) K_1 $B_{2\ 4}$ Ds $D_{5\ 6\ 8}$ °राष्ट्रा ससैन्या ($B_{2\ 4}$ $D_{5\ 6}$ °न्यान्), $D_{1\ 2}$ °राष्ट्र स्वसैन्ये (D_2 न्यै), T_1 G M °राष्ट्रस्य सैन्य (G_3 सैन्या) (for °राष्ट्रान्ससैन्यान्) T_2 यदा ग्रसतौ कुरुराजसैन्य — [d]) For S cf v l 12 D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्

32 G_2 (hapl) om 32–33 G_3 transp 31 and 32 — [a]) D_2 प्रछिंदन्, T_1 $G_{1\ 4}$ विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्) — [d]) For S cf v l 12 D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत् — After 32, G_1 reads 27

33 G_2 om 33 (cf v l 32) D_2 (hapl) om 33 — [a]) K_1 D_9 G_4 हता (for °घाती) — [b]) K_4 Dn_1 D_{5-7} ममातरे, K_5 (*inf lin*) D_8 मदतरे, B Dn_2 Cn ममत्तरे, D_1 रणातरे, $D_{3\ 4}$ सहोत्तर (see below), D_{10} महारणे, S (G_2 om) कर्मांतरे (for मर्मान्तरे) ❀Cn सहोत्तर इति आधुनिका पठन्ति ।❀ K_5 प्रविष्ट, $D_{7\ 8}$ T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 5}$ प्रविष्ट, T_1 G_5 M_3 प्रवेष्ट (for प्रवेष्टा) — [c]) Catalectic! K_1 $D_{1\ 8\ 9}$ T_1 G_1 M_1 मत्स्यैश्च, $G_{3\ 4}$ मात्स्यैश्च, $M_{3\ 4}$ मात्स्यै (for मत्स्यै) K_1 $D_{8\ 9}$ सुनृशसरूपै — [d]) For S cf v l 12

34 [a]) $K_{1\ 5}$ D_9 मत्स्य, K_4 B Dn Ds $D_{2\ 5\ 8\ 10}$ मात्स्य, D_1 च मात्स्य, $D_{3\ 4}$ मत्स्यस्य, T_2 $G_{2\ 5}$ $M_{1\ 3\ 4}$ मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्) T_1 G_1 यदा श्रेष्ठ मात्स्यम् (for ज्येष्ठ मात्स्यानाम्) $K_{1\ 5}$ B Dn Ds $D_{2-4\ 7-10}$ अनृशसार्यरूप, $D_{5\ 6}$ अनृशसमार्यरूप (for अनृशसरूप) — [b]) Ds $G_{2\ 3}$ रथिना (for न) — [c]) K_1 $D_{8\ 9}$ यदा द्रष्टारो, G_3 यद्दृष्ट्वा (for यदा द्रष्टा) D_1 S दसित पाडवार्थे (G_2 पाडवा दसितार्थे), $D_{3\ 4}$ दशित पाडवार्थं — [d]) For S cf v l 12 D_2 राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्

35 S transp 35 and 36 — [a]) D_7 प्रबर्हे (for प्रवीरे) S ह(T_1 G_1 ग)ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे — [b]) $K_{1\ 4\ 5}$ B Dn Ds $D_{5-7\ 9}$ स(D_7 द्यु)त्तमे शातनूजे, D_1

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६

यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके
धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमा-
न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७

यदा स सेनापतिरप्रमेयः
पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८

ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
न्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ३९

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तार प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१ C 5 1854 B 5 48 46 K 5 48 46

शतनूजे महात्मनि, D3 4 शतनोर्वै तनूजे, S सत्तमे कौरवाणा (for सत्तमे शतनूजे) — c) B3 बाध°, T1 G1-3 5 M अर्ष°, G4 प्रहर्ष° (for धार°) — d) D9 पुर सर्वे, G2 नि सशय, G3 न सशय, G4 5 M (except M2) न सशय (for असशय)

36 S transp 35 and 36 — a) T1 G3 4 रथिन (for °न) G1 5 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्) — b) D2 अनुयातो, D3 4 (m as in text) अभिजातो (for अभि याता) G4 अवरोधी, Ca d वरूथी (as in text) G1 5 भीष्मस्य हता परवीरापहारी — c) K1 D8 9 T1 G1 5 अश्वैर् (for हयैर्) D1 5 एव मृद्नन्, D2 अवमर्दन्, T1 G1 5 अभिमृद्नन् D7 T1 G1 रथौघ — d) For S cf v l 12 M अथो (for तदा) D2 राष्ट्रोनुतप्स्यात्

37 a) K5 Dn1 Ds D2-4 G2 सजयानाम् — b) D2 नादयत, D3 S वर्तमान (for रोचमानम्) — c) D2 M3-5 शस्त्र, Cs अस्त्र (as in text) D3 ह्यस्मै, G5 तस्मै, Cs यस्मै (as in text) D3 4 दिव्यम्, S (except G3) घोरम् (for गुह्यम्) — d) S तप्स्य(G4 प्य)ते

38 D3 transp 38 and 39 — b) K4 5 B Dn Ds D3-8 10 परामृद्नन्, D1 M2 परावपन्, G3 परांस्तपन्, G5 परापतन्, M1(inf lin) 3-5 परान्वपन् (for पराभवन्) — c) K1 D1 G3 रथे (for रणे) T2 m अभिघाती, G5 अभिहता, M3-5 अप(M4 inf lin अभि)याता — d) For S cf v l 12 D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्

39 D3 transp 38 and 39 — a) K1 D7 transp मनीषी and मनस्वी T1 G1 5 कृतास्त्र (for मनस्वी) — b) K4 D5 6 9 G4 om स G3 यो (for स) Ds2 D3 मामकाना, Cs सोमकाना (as in text) — c) D1 M2 om त T1 G M1 3-5 न (G1 व) (for त) K1 D9 सहेयु — d) K4 ह्येषा, G3 4 एषा (for येषा) — After 39, D9 ins 313*, omitting lines 3-4

40 a) K1 D1 ब्रूयाश्च मा (D1 त), K4 Dn Ds D3-6 8 10 Ca s इद च ब्रूया, K5 B D7 G3 ब्रूयाश्चै(K5 G3 च्चै)न (D7 °व) (for ब्रूयाच्च मा) Cd cites इद च ब्रूयात् D2 9 T G (except G3) मा (for मा) K4 5 Dn Ds D1 3-8 10 Ca d s मा (D8 मां) (for प्र) — b) K1 D9 T1 G (except G3 5) रणस्थ (for रथ) — c) T1 G M वृ(G4 श्रृ)णुया सात्यकिं वै (G1 5 वा, G3 च), T2 सात्यकिं कालकल्प, Ca प्रवृणीम सात्यकिं Cd s cite प्रवृणीम — d) D2 भये, T1 भय (for बल) — B Dn Ds D3-8 10 (marg) ins after 40 D9 (om lines 3-4), after 39

313* महोरस्को दीर्घबाहु प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीय परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽय
महारथो वीतभय कृतास्त्र ।

41 K4 D3 om 41 — a) D2 प्रवरो (for अधिपो) — D4 om 41b-42a — b) K5 अतिवर्षन्, T2 G1-4 अभिवर्षन्, G5 M अभिवर्षेत् (for प्रवर्षन्) — c) K1 प्रच्छादयस्तान्, T2 उत्सादयिष्यन्, G3 सछादयिष्यन् G1 2 M3 4 °जालेन यौधान्, G3 जालेन योन्तस्, G5 °जालै नैरौघान् B Dn Ds D3 5-7 10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योध मुख्यान् — d) For S cf v l 12 D1 2 राष्ट्रोनु(D1 °ष्ट्रो न)तप्स्ये(D2 °प्स्या)त्

C 5 1855
B 5 48 47
K 5 48 47

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः
संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
भिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्वै सुयोधन-
स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।

42 K5 D4 (cf v l 41) om 42ª — ª) M न कुरुते (for कुरुते) — 42ᵇ=43ª — ᶜ) Dn सिहस्य वै, G4 सिंहस्यैव — ᵈ) K4 5 D (except D5 D1) C5 सचेष्टते K1 5 D7–10 अस्माद्र(K1 5 D8 त्र)णाग्रे, S तद्भयेन

43 43ª=42ᵇ — K5 om from 43ᵇ up to 54ª — ᵇ) D2 G2 गिरिं D1 सहरन् S चापि (for सर्वं) — ᶜ) D2 शस्त्रे, M3–5 अस्त्रै (for अस्त्रे) B3 शीघ्रहस्तो, D1 2 S चित्र(G3 शस्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो) — ᵈ) K1 D9 S अवभाति, D2 आविभाति

44 K5 om 44 (cf v l 43) — ª) K4 Dn D5 6 8 10 Cnp श्लक्ष्ण, Ca d n s सूक्ष्म (as in text) G3 M1 2 यावदस्य (for यादवस्य)! — ᵇ) K1 (m as in text) आस्त्रेयाणा, Dn1 D9 अस्त्रैर्योग, D1 2 शस्त्रे योग, T1 G1 3 5 अस्त्रे योगे, Cn अस्त्रयोग, Cs अस्त्रे योग (as in text) Ca d cite योग S योभूत्, Ca d s भूयान् (as in text) — ᶜ) D7 9 G4 तथाविध, Cs as in text — ᵈ) D1 2 अभ्युपेत, G4 तैरुपैति, Cs as in text

45 K5 om 45 (cf v l 43) — ᶜ) D7 G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा) K4 B Dn D5 D2–6 8 10 धार्तराष्ट्र, D1 वा दुरात्मा, T2 वै सुयोधी (for वै सुयोधन) — ᵈ)=46ᵈ D3 4 अकृतास्त्र (for अकृतात्मा) G1 5 तदा युद्ध धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्

46 K5 (cf v l 43) D9 om 46 — ª) K4 Ds2 D3 4, 8 T2 G2 3 M3–5 यथा (for यदा) G3 रथस्थ D1 2 7 T2 मणिहेम° (by transp), T1 G1 5 मेघसम°, G2–4 M मणिमेघ° — ᵇ) D2 कपि (for वानर°) G2 अग्र्य (for उग्रम्) — ᶜ) G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा) D7 रथ, T1 रण (for रणे) T1 सयुग, T2 G4 सगत (G4 °ते), G1–3 5 M1 3 4 सयुत (for सयत) K4 B Dn Ds D3–6 10 दृष्ट्वा समाप्यास्थित केशवेन — 46ᵈ=45ᵈ

47 K5 om 47 (cf v l 43) — ª) D8 T1 G1 3 5 निर्घोष (for °निष्पेष) — ᵇ) K1 D9 निर्घोष° (for निष्पेष) — ᶜ) T G M1 महाहवे (for °रणे) G5 यो (for मया) — ᵈ) K4 D1–6 8 गाडीवशब्द, B3 4 Dn Ds D7 10 स गाडिवस्य (for गाण्डीवस्य) K1 S (except M2–5) श्रोष्यते

48 K5 om 48 (cf v l 43) — ª) T G (except G5) यदा (for तदा) — ᵇ) K4 D2–6 S (except M2 4 5) तदा, Ca d तप्ता (as in text) D1 सतप्स्यते (for तप्ता युद्धे) — ᶜ) T G1–3 M2 द्रष्टा (for दृष्ट्वा) K4 B (except B3) Dn Ds D3–8 10 बाणवर्षा(Ds °भया)धकारे, D1 °वृताधकार, G3 °वर्षांधकारै — ᵈ) K1 D9 प्रसज्जत, Dn1 D1 प्रभज्यते, S (except G4) प्रभज्यमान (for प्रभज्यन्त)

49 K5 om 49 (cf v l 43) — ª) K1 D9 G5 उच्चर(G5 °ल)तीव विद्युत्, K4 B Dn Ds D3–8 10 उच्च(Dn1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-
　स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९
यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसंघा-
　न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-
　स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०
यदा मन्दः परबाणान्विमुक्ता-
　न्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपम् ।
तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रै-
　स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१
यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
　द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२
यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
　महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
शरैर्हतान्पातितांश्चैव रङ्गे
　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३
पदातिसंघान्रथसंघान्समन्ता-
　द्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः ।　C 5 1868 B 5 48 60 K 5 48 60

द्ध)रत सुभीमान्, T1 G3 उच्चरती च विद्युत् — After 49a, K4 B D (except D1 2 9) ins

314* विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्,

and om 49d — b) K1 D9 सुशीघ्रगान्, K4 B Dn Ds D3–8 10 सहस्त्रघ्नान्, T1 उत्साहघ्नो, T2 उत्साहघ्नान्, G1 3 5 उत्साहघ्नी, G2 M3–5 उत्साहाग्निर्, G4 सा शिंजिनी, M1 2 गांडीवाग्निर् (for सहस्त्रघ्नी) K4 Dn1 द्विषत (for ता) K1 D9 मामकेषून्, K4 B Dn Ds D1–8 10 सगरेषु (for संगमेषु) — c) T2 G3 4 वर्मभिदो K1 D1 2 9 दह न्परान्, K4 B Dn Ds D3–8 सुपुखान्, D10 बहून्शरान्, T2 वमच्छरान्, G5 पराछरान्, M2 न मत्परान्, M3–5 नमच्छरान् (for वमेच्छरान्) — d) For S cf v l 12 K4 B Dn Ds D3–8 10, which ins 314* after 49a, om 49d D2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्यात्

50 K5 om 50 (cf v l 43) — a) G5 रण (for ज्या) — b) K4 B D (except D1 9) G3 आपतत (for पतत) — c) K4 B2 5 Dn Ds D3–8 10 हयान्गजान्, D2 B1 3 4 गजान्हयान् (for नागान्हयान्) S रथिन (for वर्मिण) — d) For S cf v l 12 G2 om 50d D2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्यात्

51 K5 om 51 (cf v l 43), D3 4 om 51–52 — a) D2 द्रष्टा (for मन्द), and पर (for पर-) — b) S महेषुभि (for ममेषुभि) K4 B D5 6 8 क्रिय, Ds2 D7 G3 4 M2 ह्रीय (for ह्रिय°) — c) K1 तिर्यक् छिधा, K4 B Dn2 D5–8 10 तिर्यग्विध्यत् (K4 °ध्यन्), Dn1 तिर्यग्विध्य, Ds D2 9 G4 तिर्यग्विधा, D1 T2 G2 3 5 M (except M1) तिर्यग्विधान् (for तिर्यग्विद्धान्) Dn1 M3 4 छिद्य°, T1 भिद्य° (for छिद्य) K1 D7 9 क्षुराग्रै, K4 B Dn Ds D1 2 5 6 8 10 पृषत्कै, G2 क्षुधैश्च, G4 M क्षुरैश्च (for क्षुरप्रै) — d) For S cf v l 12 D2 राष्ट्रोऽनुतप्स्यात्

52 K5 D3 4 om 52 (cf v l 43, 51) K1 transp 52 and 53 — a) K1 गाडिवविप्रयुक्ता, Ds मद्भुज विप्रकीर्णा, D5 8 विप्रयुक्ता, D9 गाडिव S om मद् — b) D1 2 महानगा, G5 महीधरा° (for महीरुहा) — c) K4 B Dn2 Ds D5–7 9 10 Ca d n प्रचेतार, G5 प्राप्तोत्तरा (for प्रच्छेत्तार) K1 D9 स्नोत्तमागानि, T G M1 चोत्त, M2–5 सोत्त (for उत्तमा) K1 D9 नृणा (for यूना) — d) For S cf v l 12 D2 धार्तराष्ट्रोऽनुतप्स्यात्

53 K5 om 53 (cf v l 43) K1 transp 52 and 53 (cf v l 52) — a) D2 पतत स्यदनेन, S धृतराष्ट्रस्य पुत्रो — D4 om 53bcd and line 1 of 315* — b) D8 महागजस्थाश्वगतान् T G1 3–5 च हतान्, G2 M च हतान् (M2 om च) (for अश्वगतान्) B1 2 4 5 Dn D4 8 सुयोधनान्, B3 Ds सुयोधान्, D5 6 S स्वयो(or यौ)धान् (G3 °यूथान्) (for च योधान्) — c) K1 4 D1 2 5 6 8 T1 G (except G3) पतितान् (for पातितान्) K4 चापि, S एव (for चैव) M2 सघे (for रङ्गे) — d) For S cf v l 12 D2 धार्तराष्ट्रोऽनुतप्स्येत् — After 53, K1 4 B D (except D9, D2 3 marg *sec m*, D4 om line 1) ins

315* असप्राप्तानस्त्रपथ परस्य
　यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
अकुर्वत कर्म युद्धे समन्ता
　त्तदा युद्ध धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K5 om 54a (cf v l 43) — a) K1 D9 यदाश्व (for पदाति°) K4 D3 4 अ(D3 4 र)थ सैन्यसघान् (for रथसघान्समन्तात्) D2 यदा रथान्गजसघान्समतात्, S यदा(T2 G3 4 था)भिसार्याश्च च (T2 सार्यैव तु) सैन्यसघान्

C 5 1868
B 5 48 60
K 5 48 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४
सर्वा दिशः संपतता रथेन
रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५
कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६
आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७
यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८
उद्वर्तयन्दस्युसंघान्समेता-
न्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९
सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो
भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— b) D7 आयतेषु, T1 G4 M1 आगतेषु, T2 G1-3 5 आहवेषु, M3 4 अततेषु , M5 अतकेषु, Ca d आततेषु (as in text) — d) T1 G5 तप्स्यते

55 D9 om 55 — a) K4 5 सपततो — b) K4 5 D10 रथव्रजान्, D1 रथध्वज, D2 रजध्वस्त, G1 रजाध्वज, M2 रजोध्वग, Cs रजोध्वस्त (as in text) K5 पांडवेन, Ds D5 6 गाडीविना, Ca गांडिवेन (as in text) K1 अवकृत्तान्, K5 उपकृत्तान्, B Dn Ds D5-8 10 Cn प्रकृत्त (Dn1 अप्रवृत्त), D1 अपकृत, T1 G1 5 अथ कृत्त, G3 4 M (except M4) अवकृत, Ca d s अपकृत्तम् (as in text) — c) K1 4 5 D1 2 M (except M1) तुमुल (K1 °ले), Ca स्वबल (as in text) K1 4 5 D1 2 गाढ, T2 °मूढ (for मूढ) — d) K5 तदा पश्चात्तप्स्यति धार्तराष्ट्र , S तदा युद्ध धार्तराष्ट्रानतप्स्य(T2 M5 प्स्ये)त्

56 a) K5 कादिशीक, D1 केचिद्रुत, Ca d कादिग्भूते Ds विसर्गं (for संज्ञं) — c) K4 5 D1 2 7 9 हतप्रवीराश्च नरें , B3 हताप्रवीराश्वनरें°, Dn1 हतांश्च वीरांश्च नरें , D3 4 रथाश्ववीराग्र्यनरें , D6 हतस्ववीराग्र्यनरें°, S हताश्वनागेंद्र पदातिस्यदन

57 a) T1 मया स्वैर, G3 आर्तस्वन — b) T1 G1 5 M1 विशीर्ण , M2-5 प्रकीर्ण (for विकीर्ण) Ca d cite विकीर्ण B2 सकथ, G1 सकुल (for सत्रम्) — c) S कालस्य वै, Ca d प्रजापते (as in text) K5 B1 4 5 Dn2 D3-6 10 M2 यथार्थनि°, B3 यथार्हनिश्रित, D1 G3 पथावनि (G3 °ति)ष्ठित, D2 यथापि नष्ट, D7 यथार्थतिष्ठत, T1 G1 यथातिनि°, T2 G2 4 M1 3-5 यथा च नि , G5 यथातिनिष्ठुर — d) K1 B3 T2 तदा द्रष्टा, D9 द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा) B D (except D1 7 9) T2 G4 तप्स्यति K1 5 B3 Ds D1 2 7-10 मदचेता , K4 D6 मूढचेता (for मन्दबुद्धि) T1 G1 5 तदा युद्ध धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्

58 a) B2 D7 G4 M2 यथा (for यदा) D1 G5 रथ (for रथे) D6 G4 गाडीव — b) B3 हय (for हयान्) — After 58ab, K5 ins a variant of 47

316* यदा मूर्ध्ना मूलनि शेषमुग्र
महाशब्द वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
दोधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवनाद श्रोष्यते मन्दबुद्धि ।

— c) G M1 शख (for मा च) — d) K5 B D5-7 10 T G1 4 5 M1 दृष्ट्वा, D3 4 द्रष्टारो (for द्रष्टा) T1 G4 अतप्स्यत् (for युद्धे) D3 4 धार्तराष्ट्रा K1 D9 समतात्, Dn Ds D7 अन्वतप्स्यत्, D1 समेत, D2 अनुतप्स्येत्, D3 4 समेता , T2 समेत्य (for समेतान्)

59 a) G3 उद्वर्तयिष्यन्, Ca d as in text D3 4 अश्व , Ca s दस्यु (as in text) Cd cites दस्यून् K1 4 B1 3 4 D1-4 7 9 Ca परेषा (for समेतान्) — b) S प्र(M3-5 प्रा)वर्तयिष्यन्, Cs प्रवर्तयन् (as in text) B2 युगपद्धे युगात, D1 तद्युगपद्युगात, S युगपद्युगात, Ca d युगमन्यद्युगान्ते (as in text) Cs cites युगात — d) T1 असौ तप्स्यति, T2 G3 M अथो तप्स्यन् (T2 प्स्येत्, G3 M2 °प्स्यत्, M5 °प्स्यात्), G1 2 5 असौ तप्स्यन्, G4 तदातप्स्यत् (for तदा तप्ता) Ca d cite तप्ता Dn1 Ds D5 6 8 धार्तराष्ट्र सपुत्र , D3 4 S (except T1) धृतराष्ट्रस्य (G3 om स्य) पुत्र

60 a) K5 D7 T2 M सह भ्रात्रा (K5 °त्रा वै), B Dn

दर्पस्यान्ते विहिते वेपमानः
पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०
पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचि-
द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१
इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२
वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-
दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ६३
अयुध्यमानो मनसापि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-
न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४
स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे-
न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५
गिरिं य इच्छेत तलेन भेत्तुं
शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
न्न चापि किंचित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६
अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७
यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-
मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य । C 5 1881 B 5. 48 74 K 5. 48 74

Ds D2–6 8 सभ्राता वै (D2 om वै) (for सहभ्राता) K4 स-सहसैन्यै सपुत्रै, K5 B D (except D9) S (except T2 G4) सहसैन्य सभृत्यो (K5 D2 7 10 T1 G1–3 5 M सपुत्रो) — b) T G1–3 M तेजा, G5 °वीर्यं (for °चेता) — c) K1 D8 निहितो, K4 B1 2 4 5 Dn2 D3–6 9 10 निहतो, B3 Dn1 Ds Ca विहतो, D2 विहितो (for विहिते) G2 om विहिते K5 वेपमानश्च, T G1 5 वेपमान कृतघ्न (for विहिते वेपमान) — d) D1 2 7 तप्स्यते

61 a) K5 मे, M (except M1) मा (for मां) G5 °जप्य (for °जप्य) — K5 om 61^{bcd} — b) Dn1 T1 G1 5 M (except M1) मनोज्ञ — c) D2 त, D3 4 तत् (for ते)

62 a) T2 वरुणो (for वा ते) K4 B3 Ds D5 8 Ca हरिमान् (Ds2 °मत्), D1 2 हरिभिर्, T2 G3 4 हरिवाँ (for हरिवान्) K5 D3 4 10 इन्द्रो वा ते वज्रहस्त पुरस्तात् — b) K5 हर्षात्पातु, D3 4 पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु) T2 G4 5 M3–5 om अरीन्' G3 विघ्नकर्ता (for ऽरीन्विनिघ्नन्)

63 c) T1 G1 धर्मे, G3 वै (for मे) — d) D2 मन्यध्व (for मन्ये चैतद्) K1 4 5 D1 7 9 S चाह (for चैतद्) K1 4 सहित, K5 D7 9 सहितो, D1 2 समत, T1 G1 विदितो, T2 विहिते, G2 विहितो, G4 परम, Cd सहित (for विहित) G4 दैवत (for दैवतैर्) K1 5 D7 9 च, K4 तै, D1 2 मा (for मे)

64 b) S बल (for जय) G5 °रक्षेत् (for नन्देत्) — c) Dn D10 एव (for ध्रुव) K1 B3 Dn2 D10 व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्) — d) D6 सहेंद्र-, G3 सर्वान् (for सेन्द्रान्)

65 a) K4 उत्तितीर्षु — b) Ds2 महोदय, T1 G2 4 महानिधिं, Ca d 8 महोदधिं (as in text) — c) K1 S ओज°, K5 D10 ऊर्जं (for तेज) M1 वीर (for -शूर) — $65^{d} = 67^{d}$

66 a) B Dn Ds D10 G2–4 इच्छेत्तु (for इच्छेत) T2 इच्छेत य पाणितलेन भेत्तु — c) B3 सहसा (for सनखो) K1 D2 T2 G2 4 विशीर्यंते, Ds D5 6 8 विदीर्यंत् — d) Dn1 वापि (for चापि) D1 7 च (for तु) G4 transp स and तु

67 b) K1 D3 4 S transp चन्द्र and सूर्यं K1 D3 4 निवारयीत, K4 B °रयेच्च, Dn2 D5 6 °रयेत्तत्, T2 निपातयेच्च, G M निपातये(G5 °यी)त — c) D9 हरेच्च देवादमृत प्रसह्य — d) $= 65^{d}$ D1 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो)

68 a) K4 B D (except D9) भोजान् (D4 °म्), K5 T G3 4 भोज्यान् (for भोज्याम्) — b) T1 G2–4 उत्सार्य (for उत्साद्य) K1 4 5 B D (except D1) राज्ञ (for राज्ञा) K1 D9 विषय वै, B Dn Ds D2–8 10 समरे (for

C 5 181
B 5 48 74
K 5 48 74

उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य
जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०
यं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौभं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषय) T2 G2 4 प्रगृह्य (for सह्य) — D4 om from प्रसह्य up to नग्नजित (in 69[b])

69 D4 om up to नग्नजित in 69[b] (cf v l 68) — [a]) D5 स्वय, D1 अथो (for अय) Dn1 D1 S गाधारीं (D1 G3 4 °रिं), D3 °रा (for रान्) S (T2 marg) यशसा (T2 orig च वशा) (for तरसा) K5 सप्रसह्य, Dn1 स मथ्य, D1 प्रमथ्य, S प्रगृह्य (for संप्रमथ्य) — [b]) G3 समृद्धान् (for समग्रान्) — [c]) D1 युद्धे, D3 4 बध्वा, Ca d s बद्ध (as in text) D2 विनदन्, D9 T2 G2 4 M निनदत, G3 निनद (for विनदन्त) D1 G3 M (except M2) प्रगृह्य (D1m M1 4 [both latter inf lin] प्रसह्य as in text), D2 अश्वमध्य — [d]) K1 D9 सुदर्शन य, K4 5 Dn1 D5 D1 5 6 8 G5 Ca d n s सुदर्शन, B2 Dn2 D10 सुदर्शन वै, D2 यज्ञस्यार्थे (for सुदर्शनीय). K1 D2 7 S (except T2 M1 2) ललाम, Ca d s as in text

70 [a]) K1 4 D2 8 9 Cnp कपाटे निजघान, K5 कटे नि, Dn D3-6 10 कपाटेन जघान, G3 कवाटेन जघान Ca d s cite कपाटे T1 G1 5 पौंड्रान्, T2 G2-4 M पाड्यान् (for पाण्ड्य) — [b]) Dn1 D2 कलिंग K4 दतकूले, Dn1 D5 कूटे, D1 सकुरून्, D2 G1 4 दतवक्र, T G2 3 5 दतवक्रे, M1(inf lin) 3 4 क्रूरे (M1 orig वक्त्रे), all comm दन्तकूरे (as in text) — [c]) K4 5 D1-7 Ca d n अनाथा (for विनाथा) — [d]) M (except M5) सा वाराणसी (for वारा)

71 [a]) K4 D2 य वै, B (except B2) Dn D3-8 10 T2 G2 3 5 अय स (T2 G5 om स), T1 G1 यस्मिन् (for य स) K5 योस्याद्युद्धे, D1 योस्यद्युद्धे, M (except M1) य लोकोय (for य स युद्धे) D2 [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्) T G1 4 अजय्य — [b]) K4 5 B D (except D9) तमेक° (for एक) — G2 (hapl) om 71[c]-73[b] — [c]) K4 5 B Dn1 D5 D6 8 10 T1 G5 वेगेनैव, D1 2 7 बलेन, D9 T2 G1 3 4 M वेगेन (for वेगेनेव) Cn cites वेगेन S (G2 om) अभिहत्येव (M2 स्यैव, M4 त्यप-), Ca d. s अभिहत्य (as in text) K4 कुभे, Dn1 जृभ, D2 Ca d जंभ, S (G2 om) कु(T2 शु)भ , Cn s जम्भ (as in text) — 71[d]=78[c]

72 G2 om 72 (cf v l 71) — [a]) B5 Dn1 D1 3-6 S (except M1 2, G2 om) तत , Cnp तथा (as in text) T1 G1 5 हत्वा (T2 अहित) मातुल त (for उग्रसेनस्य सुत) K1 4 B2 5 D (except D1) सुदुष्ट, K5 च कस (for प्रदुष्ट) — [b]) Ds2 अभ्य (for मध्य) B Dn D3 D1 3-6 8 10 सभास्थ, D2 सहाय, G3 नृप त (for तपन्तम्) — [c]) G1 अपादयत्, M4 (inf lin as in text) अवादयत् (for अपातयत्) — [d]) T1 G1 M1 अददात् (for ददौ) M2-5 om च

73 G2 om 73[ab] (cf v l 71) — [a]) D1 2 पात° (for योध) — [b]) D1 साल्वराज्ञ , S (G2 om) साल्व°, Cs शाल्व (as in text) — [c]) D1 2 सौभद्वारे G5 M2 शतघ्नी — [d]) T2 प्रसहेत (for विष)

74 [b]) K1 D9 घोर पुरम्, K4 D1 T2 पुर सुघोरम्, M2 पुरा घोरम् D2 त्वसुराणा D5 प्रसह्य, T1 G1 3 अप्रधृष्य, T2 G2 4 5 M अधृष्य (for असह्यम्) — [d]) G5 दित्या (for अदित्या), and उभे (for शुभे)

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ७६
निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु-
र्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१ C 5 1894 S 5 48 87 K. 5. 48 87

75 [a]) B_3 नैन (for न त) B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ शेकु, D_1 सोढु, D_2 सेदु, G_3 शेकिरे (for सेहिरे) — [b]) K_4 D_9 ते (D_9 वै) शरणाय भीता, B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ युधि मृत्योरभीता (for आहरणाय भीता) — [c]) K_5 B D (except $D_{1\ 2\ 7\ 9}$) त (for ते) — D_1 (hapl) om 75^d–76^a — [d]) K_4 $D_{3\ 4}$ उग्र (for अस्त्र) $K_{1\ 4\ 5}$ Ds $D_{2-4\ 7\ 9}$ $M_{3\ 5}$ अपार (for अवार)

76 D_1 om 76^a (cf v l 75) — [b]) D_1 [अ]प्ययोजयन् (for न्ययोजयन्) — [d]) S (except G_5) ऐश्वर्यं वा, Ca d s ऐश्वर्यवान् (as in text)

77 [a]) Ds $D_{7\ 8}$ Ca d s निम्लोचने (Cap निर्मोचने as in text) D_1 षट् सहस्र B_3 दृष्ट्वा, D_1 विदित्वा (for हत्वा) — [b]) D_1 तु (for स) B_3 क्षुरैस्तान् (for क्षुरान्तान्) — [c]) K_4 Dn Ds मुरु (for मुर) K_5 T_2 G_5 ओघ(T_2 उप)राक्षसान्, B (except B_3) D (except $D_{1\ 9}$) G_4 ओघरक्षो (for ओघराक्षस) — [d]) K_1 Ds $D_{7\ 9}$ निम्लोचन, M_3 निर्मोचनान् (for निर्मोचन) K_1 हति (sic), K_5 ह्यति, Dn_1 वा, $D_{1\ 9}$ चाभि (for चापि) D_1 जघान, G_1 मुमोच (for जगाम)

78 G_1 (? hapl) om 78 — [a]) S (G_1 om) देवस्य (for तेनास्य) — [b]) G_5 महाबलस्यातिबलेन विष्णो — [c]) $=71^d$ K_1 शनै (for शेते) T_2 G_{2-4} M स्म (for स) — [d]) $K_{1\ 4\ 5}$ B_3 $D_{1-4\ 8\ 9}$ उन्मथित (for मथित)

79 [a]) D_5 तस्मात् (for कृष्णो) S शुभे (for ते) — [b]) K_4 Dn Ds नरक मुरु, D_1 नरकासुर (for क मुर) — [c]) B कृतो, D_1 युतो (for वृतो) $B_{2\ 5}$ Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ G_4 विद्वान् (for धीमान्) — [d]) K_1 D_9 अभ्या° (for प्रत्या)

80 [a]) K_4 B Dn Ds अस्मै (for तस्मै) B Dn Ds $D_{2\ 5\ 6\ 8\ 10}$ G_5 M_2 वराणि $D_{3\ 4}$ अददत्, D_7 प्राददन्, D_9 G_5 M_{3-5} प्रददु, T_2 G_{2-4} M_1 अददु (for अददन्) $D_{3\ 4}$ देवी, G_4 देव (for देवा) — M_2 om 80^b–81^b — [b]) G_2 देव (for भीम) $K_{4\ 5}$ B D (except $D_{3\ 4\ 9\ 10}$) कृत रणे (by transp), $G_{2\ 4}$ रणोद्धुत — [d]) K_1 D_8 वा चाप्सु च ते, $K_{4\ 5}$ B Dn Ds $D_{2-7\ 10}$ चाप्सु च ते, D_1 वा चाप्सु गते, D_9 वाभीप्सितस्ते, T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ M (M_2 om) वाप्यप्सु चैव, $G_{2\ 4}$ (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव) T_2 आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रम स्यात्

81 M_2 om 81^{ab} (cf v l 80) — [a]) T_2 अस्त्राणि (for श) K_4 $D_{1\ 2}$ G_2 M_{3-5} गात्रेषु न (D_1 च), K_5 B Dn $D_{3-7\ 10}$ गात्रे न च, Ds G_{3-5} गात्राणि च ($G_{3\ 4}$ न) (for गात्रे च न) K_1 $D_{8\ 9}$ वि, D_1 न (for ते) — [b]) K_1 नित्य स, K_4 D_2 नित्य हि, K_5 $D_{3\ 4\ 9}$ नित्य च, Cs इत्येव (as in text) K_4 T_2 तथा (for तत) K_4 D_1 कृतास्त्र (for र्थ)

82 [a]) G_3 त चाप्यसह्य (for तमसह्य) — [b]) B D

C 5 1865
B. 5 48 88
K. 5. 48. 88

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
मांशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२

पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३

नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४

धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये
यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५

अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६

ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७

न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

(except D_1) T_1 विजेतु (for बलेन) — ^{c}) $K_{4\,5}$ B D (except $D_{1\,2\,9}$) सदा (for यदा) — ^{d}) T_2 मा, Ca d s अस्मान् (as in text) T_2 G_4 निरीक्ष्य, Ca d s समीक्ष्य (as in text)

83 ^{a}) B_3 पर्यासोय, Ca d s पर्यागत (as in text) — ^{b}) Cf 102^{c} K_1 D_9 T_2 G_4 M यैर्, $G_{2\,3}$ Ca d s यन् (for यो) N ($K_{2\,3}$ om) सह्य (for युज्य) Cs cites प्रसज्य — ^{c}) Dn न हर्तुं, D_1 हतु, G_5 M_2 कर्तुं, Ca d n s हर्तुं (as in text) K_4 B_3 T_1 $G_{1\,3\,5}$ महत्व, D_1 समत्व, D_2 महार्थं, $D_{3\,4}$ च स त्व, M ममस्व, Ca d s ममत्व (as in text) — ^{d}) G_2 तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G_2 *repeats* 83 with the last pāda as in text) Ca d s cite almost all the words of this stanza

84 ^{b}) K_5 द्रोणाचार्यं, D_2 य वै, S °याथ (for याथो) — ^{c}) G_2 बुद्धये (for °द्वन्द्विने) — ^{d}) D_9 योत्स्याम्यह तै सर्वथा वै समस्तै

85 ^{a}) K_4 अर्थं, B D (except $D_{1\,2\,8}$) आप्त, T_1 G_5 वाक्ष, G_1 चास्त्र, G_4 अथ (for अस्त्र) B D (except $D_{1\,2\,8}$) निधन, T G_4 निहत, Ca d नियत (as in text) — ^{b}) G_5 कौरवैर् (for पाण्डवैर्) $K_{1\,5}$ धर्मचारिभि, B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ m पापबुद्धि (Ds_2 न्यायबुद्धि), $D_{2\,7\,9\,10}$ धर्मचारै (for धर्मचारी) — ^{c}) K_4 °गृहे, B_3 °मूढैर्, $D_{3\,4}$ S °ग्लहैर्, Ca d s °ग्लहे (as in text) D_6 om from ग्लहे up to हि (in 86^{a}) K_1 D_9 तैर् (for वै) S विजि(T जीवि)ता सत्यसधा (M_{2-5} °धान्) (for निर्जिता वै नृशसै) Cs cites निर्जिता. — ^{d}) $K_{4\,5}$ B Dn $D_{2-5\,7\,8\,10}$ सवत्सरान्वै, Ds_2 $G_{2\,3}$ त्सरा (for °त्सरान्) N (except $D_{1\,2\,7}$, $K_{2\,3}$ missing, D_6 om) राज° (for पाण्डु°)

86 D_6 om 86^{a} up to हि (of v l 85) — ^{a}) K_3 D_9 प्रवास्य, K_5 अवास (for अवाप्य) $D_{1\,2}$ विहरत्यरण्ये, D_7 व्यहरन्नरण्ये (for विहित ह्यरण्ये) K_4 B Dn Ds $D_{3-5\,8\,10}$ वास (Dn_1 °च) कृच्छ्रो (K_4 °त्स्रो) विहित-श्चाप्यरण्ये — ^{b}) G_1 दीर्घकाल, G_3 सुदीर्घकाल Ds_2 $D_{2\,7}$ चैवम्, G_2 चैतम् (for चैकम्) K_1 $D_{1\,9}$ °चर्यं, K_4 B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ वर्षं, D_7 °वीर्यं (for चर्याम्) G_4 दीर्घकालमन्यैराच्छुतचर्यां — ^{c}) K_4 Dn_1 Ds $D_{3-6\,8\,9}$ तेषा कस्मात्, K_5 B_3 Dn_2 $D_{7\,10}$ ते हि क, D_1 तद्ये क°; D_2 तेद्य क°, T_2 तर्हि क°, G (except G_1) M ते ह्यस्माक, Ca d s अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्) K_5 B (except B_3) D (except $D_{1\,2\,8}$) Ca d s जीवता (for जीवित). — ^{d}) $K_{4\,5}$ B (except B_3) D Cs नदिष्यते (D_1 निर्दिष्यति, D_9 न निर्दिशते), Ca d नदिष्यति (for न मृष्यन्ते) Ds_2 $D_{1\,2\,7}$ Cs बल° (for पद°)

87 ^{a}) D_6 T_1 $G_{1\,5}$ युध्यमाना (for °मानान्) — ^{b}) K_4 अथेंद्र, K_5 B D (except $D_{1\,3\,4\,7\,9}$) महेंद्र° (for अपीन्द्र) — ^{c}) S धर्मादधर्मस्तु (G_3 र्मश्च, G_5 °र्मोस्तु) भवेद्गरीयान् — ^{d}) $K_{4\,5}$ B Dn Ds D_{3-10} ततो, D_2 नित्य (for इति) D_9 अध्रुव, $G_{1\,5}$ M ध्रुवन् (for ध्रुव) $K_{4\,5}$ B Dn Ds D_{2-9} Ca d च, D_{10} तु (for the second न) Ca cites सुकृत

88 D_1 om 88^{ab} and transp 88^{cd} and 89^{ab}

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
न्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
न्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥ ९१
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय । C 5 1907 B 5 48 100 K 5 48 100

— ^{a}) $K_{4\,5}$ B (except B_{2}) Dn_{2} Ds $D_{2-4\,10}$ S न चेदिद (G_{3} न चेवेद), Ca d s न चेदिम (as in text) K_{5} B Dn Ds D_{10} पौरुष, T $G_{1\,2\,5}$ M_{2-4} पुरुषे, $G_{3\,4}$ पुरुषै, Cn पुरुष, Ca s पुरुष (as in text) D_{7} °बधन, T $G_{1\,2\,4}$ M (M_{1} *inf lin*) बध, G_{3} °बद्धान्, G_{5} °बधे, Cn °बद्धु, Ca d s °बद्ध (as in text) — ^{b}) G_{5} बलेन, Ca d s विशिष्टान् (as in text) D_{1} न विद्यते पुरुषस्य सुकर्म

89 D_{1} transp 88^{cd} and 89^{ab} (cf v l 88) — ^{a}) K_{5} नो, Ca d s न (as in text) B (except B_{3}) Dn D_{10} नरेंद्र, Cd s नरेषु (as in text) K_{4} बधा, K_{5} बुद्धे, B D (except Dn_{2} $D_{1\,2\,7\,9}$) Ca व(Ds_{1} च)ध्य, G_{2-4} M बध, Cd s बद्ध (as in text) T_{1} $G_{1\,5}$ पुरुषे कर्मबध (for कर्म नरेषु बद्ध) — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1\,2\,7\,8\,9}$) न चेद्भवेत्सुकृत नि(Ds °तान्नि)ष्फल वा Ca d cite पुरुषस्य स्वकर्म, Cs cites the line as in text — ^{c}) K_{4} $D_{3\,4}$ बुध्द्या, $D_{1\,2}$ Ca d s तत्र (for तच्च) $K_{4\,5}$ B D (except $D_{1\,2\,8\,10}$) G_{5} अभि (for अपि) — ^{d}) Dn_{1} D_{7} $G_{4\,5}$ M_{1} साधु, G_{3} नून, Ca d s साधु (as in text)

90 ^{c}) Cs युद्ध K_{4} B Dn $D_{3-6\,8\,10}$ यदि स्युर्, Ds यदिच्छन्, Ca d s परीप्सन् (as in text) — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1\,2\,7\,9\,10}$) न युद्धे वै, G_{4} यो युध्यता, Ca d s न युध्यता (as in text) D_{1} नेह, S शेष, Ca d s शेष (as in text) K_{5} इव, D_{1} तत्र, Cs इह (as in text) $D_{2\,7}$ S किंचित्, Ca कश्चित् (as in text)

91 T_{2} om 91–92 — ^{a}) T_{1} G_{3} [अ]ह तान्, $G_{1\,2\,4\,5}$ M हि तान् (*or* [अ]हितान्) (for त्वह) Dn_{1} स्वकर्मणा (for सकर्णान्) — ^{b}) D_{2} अग्र (for कुरूणाम्) K_{4} $D_{3\,4}$ एव जेता, D_{1} अवजेतु, $G_{1\,5}$ अपजेता, G_{4} सर्वजेता (for अवजेता) D_{1} कुरूणा (for समग्र) — ^{c}) K_{1} D_{9} G_{3} यथावद् (for यथास्वम्) — ^{d}) K_{5} D_{7} आत्मन (for आत्मजान्) D_{1} °भुक्ष्व, D_{2} भुक्ते (for भुङ्क्त) K_{4} B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ आत्मभोगान्भजध्व, S (T_{2} om) विषयाश्चोपभुग्ध्व (G_{2} युध्व, G_{3} °युग्ध्व, G_{4} युद्ध, $M_{2\,3\,5}$ °भुक्त, M_{4} °भुक्ते) (for आत्मजाश्चोपभुङ्क्त)

92 T_{2} om 92 (cf v l 91) — ^{a}) K_{4} $D_{2\,4\,7}$ T_{1} $G_{1\,2\,4}$ $M_{1\,3\,4}$ अप्येव, G_{3} अस्त्येव, Cs as in text — ^{c}) M (M_{1} *inf lin*) सा($M_{3\,4}$ स)वत्सरे, Ca d s as in text $D_{3-6\,8}$ G (except G_{5}) M ज्योतिषे, Ca d as in text $K_{4\,5}$ B Dn Ds $D_{3\,5\,6\,8\,10}$ चाभि, D_{2} G_{3} वापि, D_{4} चाति- (for चापि) Ca cites अभियुक्ता — ^{d}) K_{1} D_{9} वि (for च)

93 ^{b}) D_{9} दिव्य (for दिव्या) K_{1} D_{9} ग्रहचर्या, Dn_{1} मृगबर्हा, $D_{3\,4}$ मृगचर्या (for मृगचक्रा) K_{5} m Ca d s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह(Ca d s मृग)चक्रान्मुहूर्तान्, S दैवप्रज्ञान् (T $G_{3\,4}$ °प्रश्नान्, G_{1} दैव प्रजान्) ग्र(T_{1} $G_{3\,5}$ गृ)हचर्या (T_{2} $G_{2\,3}$ °र्यान्) मुहूर्तान् (T_{1} र्ता, G_{3} र्त) — ^{c}) S भय महत् (T_{1} $G_{1\,5}$ by transp महद्भय) कौरव(G_{5} कुरु)सृजयाना — ^{d}) K_{1} D_{9} न्यवेदयन्, Cs निवेदयति $G_{1\,5}$ जयाय (for जय च)

94 ^{a}) K_{5} B D (except $D_{1\,3\,4\,8\,9}$) T_{1} $G_{1\,4}$ Cs यथा हि, T_{2} यदा हि, M_{2-4} तथापि (for तथा हि) — ^{b}) K_{1} D_{9} Ca d ससिद्धार्थं, D_{1} ससिद्धमर्थं (for °द्धार्थो) — ^{d}) D_{2} नि, Cs न (as in text)

C 5. 1907 B 5 48 100 K. 5 48 100 जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९४
अहं च जानामि भविष्यरूपं
पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५
अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-
रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य
मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६
सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो
हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति
कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७
गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ
रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका
गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८
सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-
दृष्ट्वा रथ श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-
ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९
समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-
न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं
तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

95 [a]) $K_{1\ 5}$ अहच जानन्नपि विश्व(K_5 जानन्भविष्य) रूपान्, B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ अह तथैन (D_8 व) खलु भाविरूप, $D_{1\ 2\ 7\ 9}$ अह च जानेस्य (D_1 भानन्व, D_2 यानास्य) भविष्यरूपान्, S स्वय चाह यानि (G_4 यन्न) पश्यामि नित्य (G_2 नित्यान्) — [b]) D_5 युद्धात् (for बुद्ध्या) S भविष्यति (T_1 $G_{2\ 4}$ ष्यत्या, G_3 ष्य नो) वै (M om वै) पूर्वरूपाणि युक्त्या — [c]) G_4 व्यथिता, Ca d व्यथते (as in text) K_1 D_1 पुराणा, Cd पुराणी (as in text) — [d]) $K_{4\ 5}$ B D (except $D_{1\ 9}$, D_2marg) G_1 सयुध्य, G_5 वियुध्य (for युध्य)

96 [a]) D_8 लभ, G_4 रब्ध, Ca d लब्ध (as in text) — [b]) K_5 B D (except $D_{1-4\ 7-9}$) हता (for लब्धा) K_1 $D_{9\ 10}$ S (except T_2 G_2, M_1 *inf lin*) जृभति (T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ ते) (for कम्पति) G_3 वै (for मे) — [c]) T_1 $G_{1\ 2}$ एते, G_5 ते (for मे) D_7 तूणमुख, S तूणिमुखाद् (T_2 G_4 ख, G_5 खे) K_1 D_9 निसृत्य, K_5 B Dn Ds $D_{2-5\ 8\ 10}$ T_1 G_4 विसृत्य, D_1 निसृज्य (for विसृज्य) — [d]) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्)

97 [a]) K_4 B Dn Ds_2 $D_{3-6\ 8-10}$ $G_{1\ 5}$ खड्ग, Ds_1 $D_{2\ 7}$ Cd s शैक्य, T_2 $G_{2\ 3}$ सैन्य, Ca शैक्ष्य (for सैक्य) Some N MSS कोषात् D_9 निश्चरति G_3 प्रभिन्नो (for प्रसन्नो) — [b]) M_{3-5} कीर्णाम् (for जीर्णाम्) T G (except G_3) तनु (for त्वच) G_3 यथा (for स्वाम्) — [c]) K_5 B D (except $D_{1-4\ 9\ 10}$) T भवति (B_3 चरति) (for वदन्ति) — [d]) $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{3\ 4\ 9}$ योत्स्यते, Dn_1 योज्यते $D_{1\ 2}$ दृष्ट्वा रथ श्वेतहयप्रयुक्त (=99[b])

98 [a]) K_1 रुवति, B Dn Ds $D_{5\ 6\ 10}$ T_2 G_4 नदति, $D_{2\ 9}$ रुदति, D_8 रवति, M_1 भषति (for वदन्ति) — [b]) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 9}$ अधो (for अथो) $D_{8\ 9}$ निपतति — [c]) Many MSS सृगाला M_2 स (for च) M_{3-5} कका, Cs काका (as in text) — [d]) K_1 Dn_2 Ds $D_{5\ 8\ 9}$ बलाश्चैव, K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_1 $D_{3\ 4}$ बलाकाश्च, K_5 B_2 ĉ $D_{6\ 7\ 10}$ T_1 बकाश्चैव, D_2 बजाश्चैव, T_2 गजाश्चैव, $G_{1\ 2}$ बळाश्चैव, $G_{3\ 4}$ M वळाश्चैव (for बडाश्चैव) Cs cites बलाका

99 [a]) K_1 सुपर्णवाताश्च, K_4 B Dn Ds $D_{3\ 4\ 7}$ Ca s सुवर्णपत्राश्च, K_5 Cd सुवर्णपाताश्च, D_1 सुवर्णवाजाश्च, $D_{5\ 6\ 10}$ (*sup lin*) सुपर्णपत्राश्च, S सुवर्णपादा(G_5 दा)श्च K_1 $D_{1\ 9\ 10}$ अनुपतति, T G अनुवदति (T_2 अनुनदति, G_5 पठति), M वदति (for पतन्ति) — [b]) S (except G_1) °हयै (for हय) — [c]) T_1 $G_{1\ 5}$ कौरवान् (for पार्थिवान्) G_5 $M_{3\ 5}$ सर्वयौधान् — [d]) K_4 $D_{3\ 4}$ शरवर्षैर्, T_2 शरान्नृप, $G_{1\ 5}$ शराश्च वर्षन् K_4 $D_{3\ 4\ 8}$ मृत्युलोकान्

100 [a]) T_2 $G_{2\ 4\ 5}$ M (except M_2) पृथुशस्त्र (for पृथगस्त्र) — [b]) K_1 $D_{8\ 9}$ गहने, G_2 भगवान् (for गहन) — [c]) $K_{4\ 5}$ B_2 D (except $D_{1\ 2\ 9}$) महास्त्र (for च घोर) — [d]) $K_{4\ 5}$ B D (except D_9) ब्राह्म चास्त्र, T_1 $G_{1\ 5}$ तथा ब्राह्म (for तथा ब्रह्मास्त्र) D_2 न (for च) G_1 शक्रे न, G_2 शुक्रो (for शक्रो) K_4 B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ [अ]प्यदान्मे, $D_{1\ 2\ 9}$ T G_4 $M_{1\ 3\ 4}$ [अ]पि वेद, G_5 हि वेद (for विवेद)

101 [a]) K_1 वृतान्, K_4 B_3 Dn_1 Ds $D_{1-4\ 10}$ वृतो,

वधे धृतो वेगवतः प्रमुश्च-
न्नाहं प्रजाः किंचिदिवावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१
नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
द्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२
वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च
द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १
बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २
आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् । C 5 1920 B 5 49 4 K 5 49 4

D9 च तान्, G2 धृते, G5 द्रुतो, Cn धृतो (as in text) G2 वेगवत, G3 मिम, M1 वत्स (for वत) — ^{b}) K1 5 B3 D1 3 9 G2 M (except M2) अह (for नाह) K5 om from इह up to 101^d K1 B D (except D1 7) G2 इहे (for इव) K1 D9 अवशेषे, D3 शेष्ये, T1 G1 4 अव(G1 वि)शिष्य (for अवशिष्ये) — ^{c}) D2 7 काम (for भाव) — ^{d}) K1 D9 T1 G2 भवन्, D1 भावो, T2 G4 M भव, G1 3 5 भवान् (for मम) T1 G3–5 गावल्गणे D2 त्व, S तत् (for तान्)

102 ^{a}) K5 corrupt D1 2 7 S सचिवैर्यान् (T G °वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्) K4 B Dn Ds D3–6 8 10 ये वै जय्या (B3 ये नैव जह्या , Ds ये वै न जय्या) समरे सूत लब्ध्वा Ca s cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text) — ^{b}) K4 B (except B3) Dn D3–6 8 10 समेतान्, D1 सहायवान्, Ca d s सहायान् (as in text) — ^{c}) Cf 83^b K5 D1 2 यै , Ca d s तै (as in text) G5 मन्येह, Cs समन्यते, Ca d मन्यते (as in text) K4 B Dn Ds D2–8 10 M5 सप्रसह्य, D1 सृज्य, Ca सज्य (for युज्य) — ^{d}) Ds om स M2 न (for स) Dn पश्यता, D1 °तो, D2 ते, T1 ति, G3 तु, G4 पश्य, M1 (inf lin) 2 पश्य स , Ca d s पश्यत (as in text)

103 ^{a}) T2 हृष्टो (for वृद्धो) — ^{c}) B3 यद्वदति, G1 यद्वदेयु (for °दन्ते) — ^{d}) G5 सर्वे एव (for सन्तु सर्वे)

Colophon missing in K2.3 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn Ds D3–10 सजययान, D2 यानसधि, M सजयप्रतियान — *Adhy name* Ds अर्जुनवाक्यनिरूपण, D2 अर्जुनसदेश , T1 अर्जुनवाक्य, G2 अर्जुनवचन, M1 अर्जुनामर्षवचन, M2 4 अर्जुन(M4 °ना)मर्षवचनकथन, M3 अर्जुनामर्षयवचाकथन (sic), M5 अर्जुनवचनकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D9 48, D5 47, D6 44, D7 T2 G4 5 49, T1 G1–3 M 50 (M2 3 5 51) — *S'loka no* Dn 109, D8 106

48

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{b}) D2m T1 G1 5 सर्वे (for तेषु) — ^{cd}) T2 दुर्योधन शातनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्

2 Before 2, K1(marg *sec m*) 4 D3 4 S (except G2 4) ins भीष्म उ (resp भीष्म) — D6 om 2–22 — ^{a}) K4 Ds D1 T2 G1 3 5 M (except M1) उशनाश्च — K5 (hapl) om 2^b–3^a — ^{b}) K1 D1 9 समुपस्थितौ, T2 पर्युपस्थित, G2 समुपस्थित — ^{c}) B3 D1 T1 G1 5 M (except M1) महेंद्रेण — ^{d}) N (except D1 2) अश्विना सह, T1 G1 3 5 तथा(G3 दा)श्विनौ

3 K5 om 3^a, D6 om 3 (cf v l 2) — ^{d}) T1 G1 5 तथा, G3 रुद्रा , G4 M1 शुभ्रा (for शुभा)

4 D6 om 4 (cf v l 2) — ^{a}) K4 5 B D (except D9 10) T G (except G3) M1 2 नमस्कृत्यो° — ^{b}) D9 वृद्ध

C 5 1920 B 5 49 4 K. 5 49. 4 परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

लोकपिता — [d]) $K_{4\ 5}$ $D_{3\ 4\ 10}$ M पर्युपासन्, D_{1} पर्यासत, $D_{7\ 9}$ उपास(D_{7} सि)त (for पर्यासत)

5 D_{6} om 5 (cf v l 2), D_{1} om 5^{ab} — [a]) S (except M_{5}) मनांसि (for मनश्च) — [b]) K_{1} वि, K_{5} B_{3} T_{1} $G_{1\ 5}$ हि (for अपि) D_{9} om अपि B Dn Ds_{1} $D_{5\ 8\ 10}$ इवौजसां (D_{5} °स), Ds_{2} दिवौकस (for दिवौकसाम्) — After 5^{ab}, S (except G_{3}) reads 7^{cd} (T $G_{1\ 2\ 5}$ M *repeating* it in its proper place) — [c]) G_{2} ह्यतिक्रातौ, G_{5} ज्वलतौ तौ, Ca d व्यति° (as in text)

6 D_{6} om 6 (cf v l 2) — [a]) $K_{1\ 5}$ B_{5} D (except $D_{1\ 3-5\ 8}$) T G (except G_{4}) तु (for च) — [b]) D_{1} उभौ (for इमौ) — [c]) D_{2} उपति°, G_{4} चोपति, Ca d नोपति° (as in text) — [d]) $G_{1\ 2\ 4}$ तन्न (for तौ न)

7 D_{6} om 7 (cf v l 2) T_{1} G_{1} (om उवाच) पितामह (for ब्रह्मा) — [a]) T_{1} G_{1} इमौ (for एतौ) — [b]) D_{10} m द्विजोत्तमौ (for तप) — S (except G_{3}) reads 7^{cd} after 5^{ab} (T $G_{1\ 2\ 5}$ M *repeat* it here) — [cd]) K_{4} $D_{3\ 4}$ शुद्धावति-, $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{5\ 8}$ तावेतौ तु, D_{2} m (by corr) उभावेतौ, G_{5} (first time) द्रावतीतौ, M (M both times) व्याह्यातीतौ (for व्याप्यातीतौ) Ca d cite अतीतौ T_{2} (first time) G_{2} (second time) तपस्विनौ, T_{2} (second time) दिवौकसा (for महाबलौ) T_{1} (second time) व्याप्याविमौ ज्वलतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ, $G_{1\ 5}$ (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ

8 D_{6} om 8 (cf v l 2) — [b]) B_{3} D_{2} G_{1} M लोकाल्लोक, $D_{3\ 4}$ °ल्लोके (for °ल्लोक) — [c]) S उच्छ्रितौ (for ऊर्जितौ) — [d]) K_{5} G_{3} °सत्य°, G_{5} °बल° (for °सत्त्व°)

9 D_{6} om 9 (cf v l 2) — [a]) T_{1} $G_{1\ 5}$ स्व (for हि) B Dn Ds $D_{5\ 8}$ T_{1} $G_{1\ 3\ 5}$ लोक (B_{3} लोके) (for लोकान्) — [b]) B दर्शयामासतुर्, G_{2} नादयाचक्रतुर् $K_{4\ 5}$ B Dn Ds $D_{1-5\ 8\ 10}$ G (except G_{3}) M_{5} ध्रुव — After 9^{ab}, K_{4} Dn_{1} $D_{3\ 4}$ S ins

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।
[G_{2} महात्मानौ M ब्रह्म (for ब्रह्मन्) G_{5} तपस्विनौ (for पर°)]

— [c]) B Dn Ds $D_{5\ 8}$ विनाशाय (for अभावाय) — [d]) D_{1} °भूतये (for पूजितौ)

10 D_{6} om 10 (cf v l 2) B Ds $D_{2\ 4\ 5\ 8\ 10}$ om the ref — [d]) S सहस्राक्ष समावृत°

11 D_{6} om 11 (cf v l 2) — [a]) S तस्मिन् (for तदा) B D (except $D_{1\ 7\ 10}$) T G युद्धे (for घोरे) — [b]) G_{5} महात्मनां (for दिवौ°) — [c]) B_{3} अवोचत (for अया°) S महावीरौ (for °त्मानौ)

12 D_{6} om 12 (cf v l 2) — [b]) D_{1} तथा B_{3} D_{1} भारत° — [c]) D_{3} तथा (for अथ) B_{3} $D_{1\ 7\ 9}$ S (except $M_{2\ 5}$) तौ (for एतौ) — [d]) B Dn Ds D_{3-5} सह्य न, D_{8} सनद्ध, T_{1} साह्य तु (for साह्य न)

13 D_{6} om 13 (cf v l 2) — [a]) G_{5} अथ (for तत) — [b]) K_{1} $D_{9\ 10}$ यदीप्ससि (for यदिच्छसि) — [c]) K_{4} $D_{3\ 4}$ स, T_{1} $G_{1\ 5}$ तु (for च)

14 D_{6} om 14 (cf v l 2) — [b]) $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 9\ 10}$ अमित्रान् (for शत्रून्) — [c]) K_{5} Dn_{2} कालजघाश्च, B_{4} Ds °कजाश्च, S °केयाश्च (for °खञ्जांश्च) — [d]) D_{1} शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
एष श्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्रणे ॥ १६
एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४
नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६ C 5 1943 B 5 49 26 K 5 49 26

सहस्रश

15 D6 om 15 (cf v l 2) — a) D1 एष शाक्रे, T G1 2 5 एषो श्रातो D3 G4 रणे, T2 रथी (for रथे) — b) K4 5 B3 Dn Ds D3–5 7 9 10 T1 G2 3 5 M4 अपाहरत्, D2 अभिहरत् — c) Dn1 G4 जृभस्य — d) K4 B Dn Ds D3–5 8 10 तदा हि, K5 य तम्, T G1–3 वज्रम्, M1 शस्त्रम् (*inf lin* as in text) (for यज्ञम्) T G1 उद्यम्य (for अर्जुन)

16 D6 om 16 (cf v l 2) — b) K5 ओजसा, Ds आव्रजत्, G2 आविशत्, Ca आरुजत् (as in text) — c) K4 B D (except D7 9 10, D6 om) जित्वा (for हत्वा) B Ds D1–5 8 षष्टिं (for षष्टि)

17 D6 om 17 (cf v l 2) — a) T2 G2 एव, G3 देव, G4 देव- (for देवान्) K5 D1 महेंद्रेण, T2 G2–4 सहस्राणि (for सहेन्द्रेण) — b) G2 हत्वा (for जित्वा) — e) K1 ऽथो वीरो, D9 तथा वीरो, T1 G3 त(T1 तु)दैवात्र (for तथैवात्र) — f) B5 D3 4 8 भूय सोन्यान्

18 D6 om 18 (cf v l 2) — a) D1 महावीरौ, D7 महात्मानौ — D1 (hapl) om 18^{bc} — d) D8 T2 समरे तौ (for समवेतौ) K1 D9 10 महाबलौ

19 D6 om 19 (cf v l 2) — a) T2 G1 एतौ (for देवौ) — b) B3 D2 T1 G1 5 श्रुतौ (for श्रुति·) — c) D3 4 मानुषौ, T1 G1 5 मानुषै (for मानुषे) — d) D2 सर्वै (for सेन्द्रै)

20 D6 om 20 (cf v l 2) — b) K1 4 5 B D (except D1 2, D6 om) G1 2 5 M2 5 फाल्गुन K4 B D (except D7 9 10, D6 om) च (for तु)

21 D6 om 21 (cf v l 2) — b) T2m अनुयातौ (for अश्नुवाते) K1 4 5 D7 9 G4 ध्रुव (for ध्रुवान्) — c) D9 पुनस्तत्रैव, G4 तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव) — After 21, K5 D10 ins

318* तस्मादेतौ महाभागौ प्रपद्य शरण विभो ।
श्रिय भुङ्क्ष्व महाबाहो सपुत्रज्ञातिबान्धव ।,

— a very natural extension!

22 D6 om 22 (cf v l 2) — a) K4 D9 G5 च (for एव) — d) G2 दैव° (for वेद)

23 D2 transp 23^{ab} and 23^{cd} — c) D1 8 पर्यां दधान, G5 पश्चाद्ददान (for पर्याददान) S om च

24 a) K1 5 D7 9 10 महेष्वासौ (for महात्मानौ)

25 K5 om 25 — a) D1 S न (for नो) — b) D2 पर्युंपस्थित, D6 प्रत्यप°, G5 प्रत्यवस्थिति — B4 om 25^{cd} — c) T1 नार्थाय, G2 4 5 नार्थाच्च K1 D1 2 9 तव (for तात) G2 कामाच्च (for धर्माच्च) G1 राज्याद्बधुजनादर्थात् — d) K1 D1 2 9 तात (for तव) B1 3 अवप्लुता, G4 अपाहृता (for उपप्लुता).

26 a) K1 नो चेत् K1 5 D1 2 9 ग्रहीष्यसि, G3 4 M3–5 ष्यते K1 5 D1 2 9 वच (for वाक्य) — c) K4 D3 4 हि मतिं सर्वे, S विहित पूर्वं (for हि मत सर्वे) — d) G2 प्रत्युपासते

27 a) K4 D3 4 T2 G5 वचन, D2 यन्मत्र, G2 लोकाना (for च मत) — b) S त्व(T1 G3 तत्त्व)मेकोप्य(G3 °ह्य)नुमन्यसे

C 5 1943 B 5 49 27 K 5 49 27 त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८

कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कत्थते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वावः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

---

28 ^{a}) Cd उज्जाते, Ca दुर्जाते (as in text) — ^{b}) G_4 मूढस्य शकुनेस्तथा — After 28, D_1 reads $42–44^{ab}$ (*repeating* 42 and 43^{ab} in their proper places) and thereafter ins 323*

29 ^{b}) $K_{1\ 5}$ $D_{8\ 9}$ यन्मामा(K_5 °न्ममे)ह (for यन्मामात्थ) K_1 Dn_1 $D_{1\ 8\ 9}$ G_4 पितामह — ^{c}) K_1 Ds $D_{1\ 9}$ T_2 G_3 ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि)

30 ^{a}) $D_{1\ 9}$ वा (for च) K_1 D_9 G_2 अपि (for मयि) — ^{b}) G_3 M मा (for मा) K_5 गर्हयेत्, D_7 G_3 °गर्हसि — ^{c}) $G_{2\ 3}$ न साहसोचि(G_3 दि)त किंचित् — ^{d}) D_2 transp विदु and क्वचित् — After 30, D_8 (marg *sec m*) ins

319* कामाल्लोभाच्च कारुण्यात्स्नेहाच्च भरतर्षभ ।

— D_8 (marg *sec m*) cont K_4 Dn $D_{8\ 4}$ ins after 30

320* नाचर वृजिन किंचिद्धार्तराष्ट्रस्य नित्यश ।
अह हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धै शम सन्धि कथ वा क्रियते पुन ।

31 ^{a}) D_1 अस्य, S अपि (for हि) — ^{b}) T_2 G_4 कृत (for प्रिय) D_9 G_3 मम (for मया) — D_1 om 31^{cd} — ^{d}) $D_{3\ 4}$ कार्ये (for राज्ये) K_5 $D_{7\ 10}$ °स्थित (for हित) — After 31, T_2 G_4 ins an addl colophon (*adhy no* 50)

32 ^{a}) T_2 G_4 वचन (for तु वच) — ^{c}) $K_{4\ 5}$ B (except B_5) Dn Ds $D_{3–6\ 8}$ महाराज, T_1 $G_{1\ 5}$ त्मान, T_2 G_3 भाग (for राजम्) — ^{d}) $K_{4\ 5}$ B (except B_5) D (except $D_{1\ 7\ 9\ 10}$) सभाष्य (for आभाष्य) T_2 वच पुन (for वचोऽब्रवीत्)

33 Before 33, S (except $G_{2–4}$) ins भीष्म — ^{a}) G_2 कर्ण (for नित्य) — ^{b}) $G_{1\ 5}$ प्रति (for इति) — ^{cd}) D_2 कलापि नैव सपूर्णा, S (except G_3) नाय कालोपि (G_4 कालो हि, M कलाभि) सपूर्ण Ca cites कला — K_4 $D_{8\ 4}$ subst for 33^{cd} D_8 (marg *sec m*) ins after 33^{cd}

321* तेषामेककला पूर्णा पाण्डवाना न चार्हति ।

34 ^{a}) G_1 वाय (for योऽय) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 2\ 7–9}$ अनयोय समा(D_1 इहा, D_7 उपा)गता

35 ^{a}) K_5 B Dn_2 Ds $D_{1\ 5–7\ 10}$ G_2 एतम् (for एनम्) — ^{b}) G_4 मूढ (for मन्द) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ $B_{2\ 4}$ D_{10} अवामन्यत, $B_{1\ 3\ 5}$ Ds अवमन्येत, S (except G_4) अत्यमन्यत $M_{3–5}$ धीरान् (for वीरान्)

36 ^{a}) $K_{1\ 4}$ Ds_1 $D_{7\ 9}$ वा (for च) N (except $D_{1\ 2\ 8}$, $K_{2\ 3}$ missing) G_5 एतेन (for अनेन) — ^{b}) K_5 B D (except $D_{3\ 4\ 9}$) कृतपूर्वं K_1 D_9 च, K_5 हि (for सु-)

37 D_6 om 37 — ^{b}) D_2 रणे (for प्रियम्) — K_5 om. from जयेन (in 37^{c}) up to किम् (in 38^{d}) — ^{d}) K_1 D_9 कृत तदा (by transp) G_5 पुरा (for तदा) — After 37, S ins

322* सर्वे ह्यस्त्रविद शूरा सर्वे प्राप्ता महद्यश ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K_4 om up to किम् (in ^{d}) (cf v l 37) — ^{a})

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७ C 5 1966 B 5.49 48 K 5.49 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

K1 5 Ds2 D9 तु (for हि) — c) K1 5 B D वास (D1 गाश्र, D8 marg *sec m* गाव as in text)

39 b) K5 D2 8 S अय, Ca यत् (as in text) K1 5 D7 9 सुयोधन (for सुतस्तव) — c) S असौ (G3 अय) (for अभूद्) — d) S य इदानीं प्रभाषते (G5 इदानीं प्रतिभाषते) Ca d s cite वृषायते (as in text)

40 D1 om 40 — a) G3 हि (for अपि) K1 4 B D (except D2 7 9 10, D1 om) transp पार्थेन and भीमेन — c) G3 अपि (for एव) K4 5 B Dn Ds D3–6 8 सगम्य, D10 T1 G1 5 चाक्रम्य (for चागम्य)

41 c) K5 विच्छिन्नस्य (for विकत्थनस्य) — d) T2 G4 तदा (T2 सदा as in text also), G2 तथा

42 Before 42, K1 D8 9 T G ins वैश° उ° (resp वैश) D1 *repeats* 42 (cf v l 28) — a) D1 (second time) 2 T2 वचन (for तु वच) — b) S (except T1 G3) °तपा (T2 मना also as in text !) — d) K4 D8 4 अपि, D2 T1 G1 हि (for अभि) K5 अतिपूजित , D7 सुपूजित, D10 अभिपूजित, G2 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्)

43 Before 43, T G1. 5 M1 ins द्रोण D1 *repeats* 43[ab] (cf v l 28) — a) K1 D9 M (except M1) अथाह (for यदा) — b) G4 तद्भीष्म (by transp) Ds G3 इति, T G1 2 4 M1 4 5 पर, G5 स्वय, M2 3 वर (for नृप) — For D1, cf v l 28 — c) K1 D9 अनुलिप्सूना, G2 4 5 M अवलिप्ताना (for अर्थलिप्सूना) D1 न कामपरिलिप्सूना, D3 4 न काममात्रलिप्सूना, T1 G1 न च कामावलिप्ताना, T2 न कामादवलिप्ताना, G3 न काममद लिप्ताना — d) Ds वक्तुम् (for कर्तुम्)

44 For D1, cf v l 28 D2 om 44[ab] In K4 the portion of the text from 44 up to 5 49 20 is lost on a missing fol — a) D1 अल (for पुरा) — b) B D (except D1 7 9, D2 om) T1 G1 2 सगत (Ds2 तिं) (for सगमम्) — After 44[ab], D1 3 4 ins

323* अजेया पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरै ।

45 K4 missing (cf v l 44) — a) K5 तदा, M2 3 5 तम् (for तद्) K1 5 D9 10 अभिजानीम , B (except B3) Dn Ds D3–6 8 G4 अपि जानामि — b) K1 D9 10 स (for च) G1 करिष्यति च पाडवा — After 45[ab], S reads 5 51 6[c]–10[b] (for the first time), *followed here by a repetition of 45[ab]*, the transposed lines are *repeated* in their proper place ! — c) K1 5 D7 9 10 ह्यन्यस्, D1 G4 तस्य, G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य) — d) K1 5 D7 9 10 T1 G1 5 अस्य, G3 वै (for अस्ति)

46 K4 missing (cf v l 44) Before 46, K1 D1 3 9 S (except T2 G2 3) ins वैश उ (resp वैश) — c) D9 स तत (by transp) — d) K5 B D (except D1 2 7 9) T G (except G4) M3–5 पाडवान्

47 K4 missing (cf v l 44) — c) K5 राजन् (for राजा) — d) M वर्तते (for °भाषते) K5 सम्यक्तत्र न भाषते

Colophon missing in K2–4, D3 om it — *Sub-parvan* K1 5 B Dn Ds D3–7 9 10 सजययान, D2 यानसधि, M सजयप्रतियान — *Adhy name* D2 कर्ण निर्भर्त्सन, M भीष्मद्रोणवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 48, D5 47, D6 45, D7 G5 50, D9 49, T G1–4 M 51 (M2 3 5 52) — *S'loka no* Dn 47, G5 55

४९

C 5 1967
B 5 50 1
K 5 50 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कस्य स्विद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६
आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

49

☞ This adhy is missing in $K_{2\ 3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 Stanzas 1–20 are missing in K_4 (cf v l 5 48 44) — ^{b}) $D_{1\ 3\ 4}$ S सूतपुत्राभ्यभाषत — ^{c}) B Dn Ds $D_{3-5\ 8\ 10}$ इह (for इमा) D_7 S श्रुत्वेमा (T_1 $G_{1\ 5}$ °त्वैता) बहुला सेना — ^{d}) =(var) 5 56 1^b K_5 B Dn Ds $D_{6\ 9\ 10}$ प्रीत्यर्थं न , $D_{1-5\ 8}$ S (except G_3) प्रीत्यर्थेन (D_5 र्थे न), D_7 प्रत्यर्थे च, Ca d प्रत्यर्थेन (as in text) D_7 S गता (for गता)

2 K_4 missing (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1\ 5}$ $D_{2\ 9}$ किमि(K_5 कम)च्छत्यतिसरभात्, B Dn Ds D_{3-8} 10 किमसौ चेष्टते सूत, S किमिच्छत्यभिसधातु — ^{b}) T_2 योद्धु वापि (in addition to the text reading!), G_2 योद्धुर्वापि (for योत्स्यमानो) — ^{c}) K_1 $D_{7\ 9}$ कश्चास्य, K_5 कोपश्चेद्, B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ के वा($D_{3-6\ 8}$ चा)स्य, D_1 चरित, D_2 कोस्य स्विद्, G_4 M कस्यचिद् (for कस्य स्विद्) — ^{d}) K_5 T_2 G_2 चिंतासुखमुदीक्ष(T_2 °मवेक्ष , G_2 मिवेष्य)ते, B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ पश्यत्याज्ञेप्सवो मुख, D_9 राज्ञ सुमुख मीक्षते

3 K_4 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_1 कच्चिद्, $D_{5\ 6}$ केचिद् (for के स्विद्) K_1 $D_{2\ 7-9}$ G_3 कश्चि(G_3 कि स्वि)देन वारय(D_2 °य)ति — ^{b}) K_5 B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ युद्धाच्छाम्ये(D_5 म्य)ति, D_2 सौम्य युद्धेति, D_7 शाम्य युद्धाच्च — ^{c}) T_2 $G_{1\ 5}$ मन्ये (for मन्दै)

4 K_4 missing (cf v l 1) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ सृजयै सह, G_3 पाडवास्तथा (for पाण्डवै सह)

5 K_4 missing (cf v l 1) — ^{a}) K_1 D_9 पृथक्पृथक्, D_2 पृथग्भ्राता, G_3 पृथग्भूत्वा, M पृथक्प्रजा D_2 भारताना (for पाण्ड) — ^{b}) T $G_{1-3\ 5}$ पृथग्जना , G_4 M पृथक्प्रजा (for रथव्रजा) — K_5 om 5^c–7^b

6 K_4 missing (cf v l 1), K_5 om 6 (cf v l 5), M_3 om 6^a–7^b — ^{a}) B D (except $D_{1\ 9}$) T_2 नभ , T_1 $G_{1\ 4}$ त तु (for तम) K_1 $D_{1\ 9}$ T_2 भ्रत (for उद्यन्त). — G_2 om 6^b–10^a — ^{b}) S (G_2 M_3 om) यज्ञ आश्विनशासिन (G_3 सिन, M_2 °किन) — $D_{1\ 2}$ om 6^{cd} K_1 reads 8^d for 6^d, *repeating* it in its proper place. — ^{d}) B_4 Dn_1 Ds $D_{3-6\ 8}$ T_1 उदितम् (for उद्यतम्)

7 K_4 missing (cf v l 1) K_5 M_3 om 7^{ab}, G_2 om 7 (cf v l 5, 6) — ^{a}) B D (except $D_{1\ 9}$) °विपालाश्च — ^{b}) B D T_1 $G_{3\ 5}$ $M_{1\ 4}$ नदमाना ($D_{1\ 10}$ [*sup lin*] वद्यमान), T_2 G_1 $M_{4\ 5}$ वदमाना (for नन्दमान) — ^{c}) A few N MSS पचाला Some N MSS कैकया A few S MSS मास्या — ^{d}) $D_{2\ 7}$ पाडवान्

8 K_4 missing (cf v l 1) G_2 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) K_1 S (G_2 om) ब्राह्मणा (G_3 वाडवा) राजपुत्रा(K_1 °ऽय)श्च Ca cites राजपुत्र्य — ^{b}) T_2 G_1 M विशो (for विशा) D_7 तथा (for च या) — ^{c}) T_1 G_4 M हि (for ऽभि) — ^{d}) D_2 (m as in text) समभिवीक्षितु

9 K_4 missing (cf v l 1) G_2 om 9 (cf v l 6) — ^{a}) B_2 D (except $D_{1\ 2\ 8\ 9}$) $M_{2\ 5}$ येन, Cs केन (as in text) G_5 अस्मिन् (for अस्मान्) — ^{b}) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 9}$ अभ्ययुक्षत, D_2 प्रत्ययुक्षत, G_5 अभ्ययुज्यत, Cs अभ्ययुञ्जत (as in text) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ $D_{2\ 9}$ सैन्याना (for सेनान्या) B_3 Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन — ^{d}) D_2 केवला,

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः । C 5 1985 B 5 50 19 K 5 50 19

T2 क्रमुका (in addition to the text reading!) (for किंबला) B1 3 4 तथा, D2 T1 G3 इति (for इव) K5 B2 5 Dn Ds D3-8 10 सोमकाना बलेन (K5 किंबलेन) च (K5 D7 वा), D1 सोमका किकरा इव, G5 सोमका कुलवर्धना

10 K4 missing (cf v l 1) G2 om 10^{a} (cf v l 6) — ^{a}) A few S MSS गावद्गणि K1 5 B3 D7 9 तत (for तु तत्) T1 सपृष्ट, M1 (*inf lin* as in text) पृष्ट स (for तत्पृष्ट) — ^{b}) D1 स चाय, M (M1 *inf lin*) सहसा (for सभाया) — ^{c}) Some MSS निश्वस्य D5 M स भृश (M4 सदृश) K1 5 D7 कोपात् (for दीर्घं) — ^{d}) G5 मन (for मुहु) — ^{f}) K1 D9 G2 सूत (for सूत)

11 K4 missing (cf v l 1) — ^{a}) B D (except D1 2 9) विदुर (for पुरुष) — ^{b}) B3 D1 2 T1 G1 3 5 कुरु (for राज) K1 5 D9 सभास्तारोथ ससदि — ^{d}) T2 G1 3 5 क्षितौ (for भुवि) — ^{e}) D3 उत्सृजते, G5 विसृजते (for न सृजते) Dn1 G5 किचिद् (for का) — ^{f}) S (except T1) नष्टप्रज्ञो G1 4 5 विचेतन

12 K4 missing (cf v l 1) — ^{a}) G3 पाडवान् (for सजयो)

13 K4 missing (cf v l 1) — ^{b}) D2 समा° (for प्रत्या) — ^{c}) K1 B5 Dn1 Ds2 D1-9 T2 G1 2 5 राज, G3 °बाहु (for °राज) — ^{d}) G1 जन (for कुरु)

14 K4 missing (cf v l 1) Before 14, K5 B D (except D9 10) T2 G4 ins सजय उवाच (resp सजय) — ^{cd}) B Dn Ds D3-6 8 10 वास(B3 वासे)निरोधेनाव (D3 °ति)कर्शितान्, S (except T1 G1) °वासानव(G3 दुप, G4 °नवि, M2 नप)रोधेन क — ^{e}) D3-6 येन (for यैर्हि) Ca d cite यै — ^{f})=16^{d}, 17^{f}, 22^{d}, 25^{d} K1 5 D1 2 9 Cd युक्षत, G5 M5 युज्यत (for °युञ्जत) Ca cites चोऽभ्ययुञ्जत — After 14, the sequence of G5 is 17, 15, 23-27, 30^{cd}, 28, 31-33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K1 5 B D (except D3 4, D10 marg) ins

324* धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।

[K1 D3-10 युद्ध Dn1 च ते, Cn वस्ते (as above) B3 पाडवास्ते, T1 G1-3 युवराज्ञा (G2 °ज्ञो) (for युद्धे वस्ते) K1 D2 9 अभ्ययुक्षत, K2 अभ्ययुजत]

15 =(var) 5 89 24, =(var) 5 178 11 Cf 5 81 34 — K4 missing (cf v l 1) D6 (hapl) om 15-17, M (hapl) om 15-16, D3 4 om 15^{ab} D5 reads 15-17 in marg *sec m* For the sequence of G5, cf v l 14 — ^{a}) D1 9 वै न (for नैव) T G यो न रोषान्न तु भयात् — ^{b}) B Dn Ds D2 5 8 लोभात् (for कामात्) D1 अर्थ, D2 नान्य, T2 नात्म (for नार्थ°) — ^{d}) B Dn Ds D1 2 5 7 8 कदा (for कथ)

16 K4 missing (cf v l 1) D6 G2 5 M om 16 (cf v l 15), D5 reads it in marg *sec m* — ^{b}) A few MSS वर (for वर) — Dn2 (hapl) om 6^{e}-17^{d} — ^{c}) K5 येन वोजातशत्रूणा — ^{d}) K1 D9 वोभ्ययुक्षत, K5 D1 2 अ(D2 चा)भ्ययुक्षत, B3 D3 वोभ्ययुजत

17 K4 missing (cf v l 1) D6 om 17 (cf v l 15), Dn2 om 17^{abcd} (cf v l 16) D5 reads 17 in marg — G2 om 17^{e}-23^{b} For the sequence of G5, of v l 14 — ^{d}) K5 D3 कृत्वा (for चक्रे) K1 5 D3 9

C 5 1986 B 5.50 20 K 5.50 20 तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्धिडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नामायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२
कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

धनुर्धरान्, T2 धनुर्भृत — S *repeats* 17^{cd} after 20 B Dn Ds D5 (marg) 10 (marg *sec m*) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{cd}, D3 4 after 17, all MSS *repeating* it in its proper place — e) D8 T2 G1 5 वै, G3 4 ते (for वो) — f) K1 5 D1 2 8 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 20, 22, 25 etc) — After 17, B Dn Ds D3–6 10 (marg *sec m*) read 29^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place, D8 reads 29^{ab} after 17 only

18 K4 missing (cf v l 1) G2 om 18 (cf v l 17), G5 om 18–22, T2 (hapl) om 18–20 — a) D10 नि सृता वै (for ताना) B Dn Ds D3–6 8 नि सृता (B8 Dn2 त्य) जतुगेहाद्धै — b) K1 2 D7 9 हि(D7 है)डबात् — 18^{cd} = (var) 19^{cd} — c) K1 5 B Dn Ds D5–10 यश्चैषाम्, D1 2 यत्रैषाम्, D3 4 त्रातैषाम्, G1 स एषाम् (for य एषाम्) Dn1 D3 4 धीमान्, D7 G4 वीर (for द्वीप)

19 K4 missing (cf v l 1) T2 G2 5 om 19 (cf v l 17, 18) — a) S (T2 G2 5 om) मिथो (for अथो) — b) M3–5 अथ (for अप) — 19^{cd} = (var) 18^{cd}

20 K4 missing (cf v l 1) T2 G2 5 om 20 (cf v l 17, 18) — ab) B2 transp सगतान् and पाण्डवान् — d) K1 5 D1 2 3 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 22 etc) — For 20^{d}, S (T2 G2 5 om) reads कुतीपुत्रो वृकोदर, and then *repeats* 17^{cd}

21 G2 5 om 21 (cf v l 17, 18) G3 M4 om 21^{a}-22^{b} — K4 resumes! — a) Dn कृष्णाया चर !

22 G2 om 22, G3 5 M4 om 22^{ab} (cf v l 18, 21) — a) B Dn Ds D1 5 6 10 युतैर् (for °युत) — c) D1 G1 4 5 वै (for वो) — d) K1 5 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 20 etc)

23 G2 om 23^{ab} (cf v l 18) — b) D2 तृप्त्यर्थं (for तुष्ट्य) — c) D1 2 यो जिगाय (for अजयद्य) S (except G3 5) धीरो (for वीरो) — d) T2 G2 5 युध्यमान — After 23, G1 *repeats* 17^{ab}

24 a) K4 B2 4 D3 4 G4 च, T2 तु (for स) — b) B5 Dn2 D7–9 S (except G4 M1 2) गिरीश — d) G4 महेश्वर (for उमा)

25 a) B (except B5) Dn2 वश, G5 वशी (for वशे) — b) G4 धुरधर , G5 धनुर्धरान् — c) T2 G1 4 वै (for वो) D1 आदौ, D2 अथ, D8 असौ (for आजौ) — d) K1 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc)

26 M2 (hapl) om 26–27, K4 om 26^{abc} — ab) D3 4 G5 transp दिश and वशे K1 D8 9 गणान्विता, Ds °गणैर्युता, D2 G2 °गणावृता

27 M2 om 27 (cf v l 26) — a) T2 G1 4 5 वै (for वो) — b) T1 G1 4 M (M2 om) धीरेण (for वीरेण) G4 M (M2 om) अथ, G5 हि (for अति-) D1 G2 3 वी(D1 व , G3 धी)रेणापि (D1 ति) धनुष्मता, D2 पाडवातिधनु — d) K1 5 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20 etc) — After 27, G5 reads 30^{cd} (cf v l 14)

28 B Dn Ds D5 (marg) 10 (marg *sec m*) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{cd}, D3 4 after 17, all these MSS *repeating* it here — a) K1 य काशीश समगधान्, K5 य सकामान्समगधान्, T G3 य काशिवगमगधान्, D8 य काशीन्समगधान् — b) B3 4 5 (first time) पुराजयत्, Dn1 (first time) पराजयेत् (for युधाजयत्) — After 28^{ab}, D1 reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३
यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः । C 5 2008 B 5 50 42 K 5 50 42

28^{cd} — D2 om 28^{cd} — ^{c}) K1 D9 एव, T2 G1 4 वै (for व) — K4 D8 (hapl) om 28^{d}–30^{a}, but cf v l 17 — ^{d}) K1 5 D1 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20 etc)

29 K4 om 29 (cf v l 28), G5 (hapl) om 29^{a}–30^{b} — D1 reads 29 after 28^{ab} (cf v l 28) B Dn Ds D8–6 10 (marg *sec m*) read 29^{ab} after 17 (for the first time), *repeating* it here D8 reads 29^{ab} after 17 (cf v l 17), and om 29^{cd} (cf v l 28) — ^{a}) B (except B8) Dn Ds D8–6 10 (all first time) सहसा (for सदृशा) — ^{b}) G1 4 5 मानवा भुवि (by transp) B8 (first time) पाडवा (for मानवा) — ^{d}) K5 रौक्मिर् B D (except D1 2 9, D8 om) रुक्मी प्रद्युम्न एव च

30 K4 D8 om 30^{a} (cf v l 28), G5 om 30^{ab} (cf v l 29), D7 also om 30^{ab} — ^{a}) T2 G1 4 वै (for व) — ^{b}) K1 5 D1 2 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22, 25 etc) K4 B Dn Ds D8–6 8 10 m युद्ध राजन्महात्यय — K5 om 30^{cd} G5 reads 30^{cd} after 27 (cf v l 14) — ^{d}) K1 4 Dn1 D8 4 7–9 T2 G4 5 नद (for नन्दि) K1 हि, D7 9 10 हृ (for च)

31 ^{a}) K4 D8 4 घोर या (by transp), Ds2 D1 T G1 2 M4 5 यो घोर — ^{b}) Ds2 D8 G2 M4 काशीकन्या

32 ^{a}) K4 Ds D5 6 पाचाल्यस्य, D2 द्रुपदस्य K1 D9 राजन् (for जज्ञे) — ^{b}) G5 M1 सा च (for च स)

33 ^{a}) K1 D9 10 स लिंग, K5 D7 कलिंग — ^{b}) K4 5 B D (except D7 9) पाचाल्यो K5 युधि दुर्मद — ^{c}) K1 D1 2 8 9 च, T G ते (for व) G5 कौरव्य (for कुरव) — ^{d}) S पाडवा (for कृतास्त्रेण) K1 5 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22, 25 etc) — After 33, T1 ins कुरव कुरूनित्यर्थ (gloss), and G5 reads 39^{ab} (cf v l 14)

34 K5 D7 (hapl) om 34 — ^{a}) K4 B Dn D1 3–6 10 T G1 2 4 य (for यां) — ^{b}) K1 D1 निधन किल, K4 B Dn Ds D8–6 8 10 निधनेच्छया, T G निधन प्रति — ^{c}) D1 वीरेण (for रौद्रेण) — ^{d}) K D1 2 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc) — After 34, G5 reads 42 (cf v l 14)

35 K4 G5 om (hapl) 35 — ^{a}) K1 D9 G3 महाराज (for राजपुत्रा) — ^{b}) Some N MSS read कैकया — K5 om 35^{c}–36^{b} — ^{c}) B Dn Ds D8–8 10 आमुक्त, D1 आमृष्ट, G3 सुधृष्ट, G4 सन्नद्ध (for सुमृष्ट) — ^{d}) T2 ते ह्यभ्य, G4 ते अभ्य° (for वस्तेऽभ्य°) K1 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc)

36 K5 om 36^{ab} (cf v l 35) — ^{b}) B8 सत्यसगर — ^{c}) G1 5 वै (for वो) D1 वृष्णिसिंहेन T2 तेन वृष्णिप्रवीरेण — ^{d}) D2 सगम, T G M1 सगता

37 ^{a}) K1 चासीत्, K5 चासा (for आसीत्) — ^{d}) N (K2 8 missing) भविता व समागम — After 37, T2 ins

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामना ।
धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G5 (hapl) om 38 — ^{a}) B2 D8 9 च (for स) Some N MSS काशीपती — ^{c}) K1 D9 स एवातिमतो योद्धा, B8 D2 स तेषामभितो योद्धा, D1 स तेषामभियोद्धा वै, S (G5 om) ये(G2 4 ए)षामभिमतो योद्धा — ^{d}) K1 5 D2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc) T2 पाडवास्तेभ्ययुजत

C 5 2009 B 5 50 42 K 5 50 42 आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२
तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः॥४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

39 G5 reads 39^{ab} after 33 (cf v l 14), M1 reads 39–40 after 41 — ^{a}) G2 5 M8 5 सचे (for सख्ये) — ^{b}) D9 पाडवेयैर् (for द्रौपदेयैर्) D8 M1 °रथै (for स्मभि) G5 om 39^{c}–41^{f} — ^{c}) D1 आशी विषसमा सर्वे — ^{d}) K1 5 D2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf. v l 17, 20, 22 etc)

40 G5 om 40 (cf v l 14), for the sequence of M1 cf v l 39 — ^{d}) K1 5 D2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc) — After 40, K1 D9 read 43^{ab}

41 K4 G5 (cf v l 39) om 41 K1 D9 transp 41^{ab} and 41^{cd} D6 reads 41^{ab} after 43^{ab} For 41^{ab}, D2 subst 326*, followed by 327* D1 om 41^{cd}, D7 om 41^{cdef} — ^{c}) D2 दुर्जय (for दुःसह) — ^{d}) D2 यशा (for रथ) — After 41^{cd}, K5 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd} D10 om 41^{ef} — ^{e}) G1 M2 वै (for व) — ^{f}) K1 5 D1 2 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20 etc) — N (except D10, K2 8 missing) ins after 41 (D1, after 328*, D2 subst for 41^{ab})

326* अक्षौहिण्या परिवृत पाण्डवान्योऽभिसंश्रित ।

[K5 यश्च (for योऽभि) D5 6 संस्तुत, D7 सस्थित]

D2 cont

327* पाण्डवान्योऽभिसंसत्य आस्ते यदुकुलोद्भव ।

On the other hand, after 41, T1 M8 4 read 43, G8 reads 44, G4 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}, M1 reads 39–40, 43

42 T2 G1 M2 5 transp 42 and 43 G2 om 42–43 G5 reads 42 after 34 (cf v l 14) — ^{a}) K5 संश्रय पाडवानां च — ^{c}) G5 वै (for वो) — ^{d}) K1 5 D1 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc)

43 K1 D9 read 43^{ab} after 40, K5, after 41^{cd} B (except B2) G2 8 5 om 43 (for G2 cf v l 42) T1 M8 4 read 43 after 41, T2 G1 M2 5 transp 42 and 43 G4 reads 43^{ab} after 41, M1 reads 43 after 40 — ^{b}) S (G2 8 5 om) ऋषभो नाम वीर्यवान् — G4 om 43^{cd} — ^{c}) D8 M तेन व(M2 5 क)र्षेण सहित, T1 तेनर्षभेण सहित, T2 शूरेण तेन ते वीरा ; G1 तेन हर्षेण सहिता — ^{d}) K1 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc) T G1 पांडवा अभ्य°, M पाडवास्ते(M1 4 °र्थे)भ्य°

44 G8 reads 44 after 41 — ^{a}) K5 D82 D7 8 T G (except G1) M2 जरासंधि D1 सहदेवो जरासंधि — After 44^{ab}, N (K2 8 missing) ins

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।

[B (except B5) Dn2 D1 8 रथे (for °रथौ) K1 5 D1 2 7 9 10 स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ)]

— ^{c}) S (except G4) राज (for °तेजा) — ^{e}) D2 पाडवार्थेभ्यो

45 ^{b}) D2 महारथा, D10 महीभृत (for महीक्षित) — ^{c}) K1 4 B1 2 5 Dn2 D8–6 9 M2 यातुपाश्रित्य, K5 B4 Dn1 D2 8 यानमा°, B8 यानमारुह्य, D1 यान्समा°, T G5 यात्युपा, G1–4 M1 (*inf lin*) यात्यपा°, M1 8–5 यान्व्यपा — ^{d}) T G M1 (*inf lin*) धर्मराज व्यवस्थिता

Colophon missing in K2 8 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn D5 D8–10 सजययान, D2 यानसधि, G1 M1 2 सजयप्रतियान — *Adhy name* D1 सजयवाक्य, M2–5 पाडवबलाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D9 50, D5 49, D6 45, D7 G5 51, T G1–4 M 52 (M2 8 5 53) — *S'loka no* Dn 49

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
सैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे । C 5 2031 B 5 51 14 K 5 51 14

50

☞ This adhy is missing in $K_{2\,3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{a}) D_8 M सर्वं एव, D_1 एते सर्वे (by transp) K_4 $D_{3\,4}$ S महेष्वासा

2 ^{a}) T_1 $G_{1\,5}$ तु (for हि) $B_{2\,4}$ transp मे and भूयो — ^{c}) $D_{1\,2\,7}$ क्रूराद् (for क्रुद्धाद्)

3 ^{a}) K_4 $D_{3\,4}$ रात्री सर्वांस्तु, $D_{5\,6}$ रात्रीयं सर्वां — ^{b}) Some MSS निश्वसन् — ^{d}) D_2 मृग (for पशु) K_4 B D (except $D_{1\,2\,7\,9\,10}$) अपर (for अबल)

4 ^{a}) K_5 Ds_2 $D_{1\,2\,7\,8\,10}$ $G_{3\,4}$ महाबाहो

5 ^{a}) D_2 अमर्षी चैव, T_1 G_1 अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च) — ^{c}) S (except M_1) अनर्महास

6 ^{a}) T_2 G_4 महेष्वासो (for महोत्साहो) — ^{b}) Ds °बुद्धिर्, $D_{1\,2}$ °वीर्यो (for °बाहुर्)

7 ^{a}) S °गृहीतेषु

8 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ अष्टास्रि(Dn_1 Ds_1 D_5 °श्रि)मायसीं, D_2 सैक्यामेवायसीं, D_7 शैक्यामयस्मयीं, T_2 कार्ष्णायसमयीं Ca d cite शैक्या S गुर्वीं (for घोरां) — ^{b}) K_4 $B_{2\,4\,5}$ D (except $D_{1\,7\,9\,10}$) भूषणां (for °भूषिताम्) — After 8^{ab}, T_1 $G_{1\,5}$ read 24^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place — ^{c}) S भीमस्य (for मनसा) $D_{1\,2}$ स (for अहं) — ^{d}) D_2 काल , G_2 भीम (for ब्रह्म) G_2 उदित, G_5 उद्यता (for उद्यतम्)

9 ^{a}) =(var) 5 57 20^{a} $K_{1\,4}$ D_{8-9} गजानां, K_5 B_4 Dn $D_{1\,2\,10}$ G_3 मृगाणां, $B_{1\,2\,5}$ Ds T_2 $G_{1\,2\,4}$ कुरूणां, M करेणु (for रुरूणां) B_2 T_2 $G_{2\,4}$ युद्धे° (for यूथे) — ^{c}) K_1 $D_{7\,9}$ वीरो (for भीमो)

10 ^{b}) $K_{1\,5}$ D_9 एव, T_1 $G_{1\,3\,5}$ एष (for एक) T_1 $G_{1\,5}$ क्रूरकर्मकृत् — ^{c}) K_5 बकाजीवी प्रतीपश्च, S प्रबाधते हि मे पुत्रान् Cs cites विप्रतीप — ^{d}) Dn_1 रुषित , S तरसा, Ca d s रभस (as in text) $G_{4\,5}$ तदा

11 ^{a}) K_5 Dn_1 D_2 T_2 उद्वेजते (K_5 ति) — ^{b}) K_4 $D_{3\,4}$ सदा, K_5 Dn $D_{8\,10}$ ये मे, B Ds $D_{1\,5\,6}$ T_1 G_5 यथा, G_1 तथा (for यदा)

12 ^{a}) D_2 यस्य (for तस्य) K_5 G_4 सतुष्टा, D_1 °मुष्टा, $D_{2\,7\,9\,10}$ °दुष्टा, T_2 G_3 M त्रस्ता — After 12^{ab}, D_2 ins

329* स वै भीमो महावीर्यं क्रुद्ध परपुरंजय ।

13 ^{a}) G_3 मान ह्यनीकानि — ^{b}) Ds_2 $D_{5\,6\,8}$ व($D_{5\,6}$ न)रवारणयोधि(Ds_2 वाजि)नां, T G रथवारण , M बलाद्वाजिन° — ^{c}) D_8 T_2 G_4 M च (for इव)

14 After 14^{ab}, K_4 B Dn Ds_1 D_2(marg *sec*

C 5 2082 B 5 51 15 K 5 51 15 संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९
जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
मम तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

---

m) 3–6 8 10 (marg) M_5 ins

330* महेश्वरसम क्रोधे को हन्याद्भीमसाहवे ।

15 [a]) T G_1 अनिलाभ — [b]) G_2 यत्तेन (for यत्तेन) — [c]) D_1 S (except $G_{2\,3}$ $M_{1\,2}$) नि (for न) D_2 तत्र (for सर्वे) — [d]) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1\,7-9}$) transp मम and पुत्रा S (except G_5) मनस्विन

16 [b]) K_4 B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ पुरा हता , $D_{1\,2\,7}$ निषूदिता , T_2 महाबला (for समा) — After 16^{ab}, T_2 ins

331* हिडिम्बबककिर्मीरप्रमुखाश्च महाबला ।

17 [a]) D_2 नासौ (for न स) — [b]) K_4 B Dn Ds $D_{1\,3-8\,10}$ बाल्ये, G पुत्रो (for बालो) D_2 बाल्येपि मम सजय

18 [a]) K_1 $D_{2\,9}$ निष्ठुरस्य च निष्ठूरी, $K_{4\,5}$ B Dn Ds $D_{1\,3-8\,10}$ निष्ठुरो रोषणोत्यर्थं — [b]) N ($K_{2\,3}$ missing) G_4 भज्येतापि

19 [a]) K_4 B Dn Ds D_{3-8} शूरस्तथाप्र°, D_1 बृहंत्तथाप्र , D_2 बृहत्तमोप्र , S बृहत्प्रति(T_1 °स्पति-, G दिवस्पति)बलस्तात (G_4 °स्तब्धो) — [b]) $D_{1\,2}$ प्रांशु (for गौर) S तरुर् (for ताल) $K_{4\,5}$ B D (except $D_{1\,2\,9}$) उन्नत , T_2 G_2 उत्थित , $G_{1\,3-5}$ उद्धत (for उद्गत) — [d]) S प्रादेशाद्, Ca प्रादेशेन (as in text)

20 [a]) G (except G_3) M_1 (*inf lin*) वायुम् (for वाजिन) $K_{1\,5}$ B_{1-3} $D_{1-6\,8\,10}$ T_2 G (except G_5) अभ्येति (see below), Ca अत्येति (as in text) T_1 जवेन वायुतुल्येति — [b]) K_1 B_{1-3} $D_{1-6\,8}$ T_2 $G_{2\,3}$ अभ्येति (see above) — [c]) K_1 $D_{7\,9}$ अव्यक्तजल्पो, S अत्यल्पभाषी — [d]) S पाडवो मध्यमो (by transp)

21 G_1 om 21^{ab} — [a]) $B_{1\,3}$ श्रुत — [b]) T_2 G_4 बाल° (also व्यास), G_2 आचार्यं , M_1(*inf lin* as in text) $_2$ बाल्य° (for व्यास) $K_{1\,5}$ D_9 यथा, S (G_1 om) युवा (G_3 श्रुत) (for पुरा) — [d]) $K_{4\,5}$ $D_{1\,2\,7\,9}$ T G M_2 यथातथ्येन

22 [a]) K_1 $D_{3\,4\,10}$ च, T_1 अभि , $G_{1\,5}$ अथ (for स) — [b]) G_4 हयान् (for रथान्) $K_{4\,5}$ B D (except $D_{1,2\,8-10}$) नरान्हयान् (by transp), G_3 हयान्रथान्, G_4 रथान्हरन् — B Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ transp 22^d and 23^b T $G_{1\,2\,4\,5}$ om 22^d–23^a

23 T $G_{1\,2\,4\,5}$ om 23^a (cf v l 22) M_{3-5} *repeat* 22^c for 23^a — [a]) $K_{1\,5}$ $D_{7\,9\,10}$ °क्रुद्धो (for रब्धो) — B Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ transp 22^d and 23^b — [c]) N (except $D_{1\,2}$, $K_{2\,3}$ missing) M_5 मया (for मम) T_1 $G_{1\,5}$ तावत् (for तात) — [d]) K_4 D_1 G_4 M पूर्वं (for पूर्वं)

24 T_1 $G_{1\,5}$ read 24^{ab} after 8^{ab}, *repeating* it here (cf v l 8) — [a]) $K_{1\,4}$ $D_{2-4\,9}$ निकीर्णाम्, K_5 Dn_1 $D_{7\,10}$ T_2 वि(Dn_1 नि)स्तीर्णाम्, Dn_2 $D_{5\,6\,8\,10m}$ T_1 G (except G_5) निष्कर्णाम्, Cd s निष्कीर्णां (as in text) Ca cites निष्कीर्णं B_3 पूर्णां, Ds D_{10m} Cs शैक्या (for स्थूला) — [b]) K_4 B Dn Ds $D_{2-6\,10}$ सुपार्श्वां ($D_{3\,4}$ °श्वीं), D_1 अपूर्वां, S अपर्वां (T_1 G_5 first time असह्या) (for सुपर्वां) D_7 महतीं, Cs काचनीं (as in text) — [c]) D_7 नादसयुक्ता, D_8 तात निर्ह्रादा, S कृतनिर्घोषा, Ca d s शतसह्रादा (for शतनिर्ह्रादा)

25 [b]) B (except B_3) D (except $D_{1-4\,7-9}$) T_2

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २८
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः । C. 5. 2053 B. 5. 51. 36 K. 5. 51. 36

$G_{2.4}$ °वेगितं (for °वेगिनम्). — ^{c}) B_{3} °समं; T_{1} $G_{1.5}$ °महा- (for °मयं). — ^{d}) T_{1} $G_{1.4.5}$ कथं (for तात).

26 ^{c}) M विषमान्. K_{4} $D_{3.4}$ नानुपश्यंति; B_{4} Dn_{2} D_{10} न हि मन्यंते; Dn_{1} Ds $D_{5.6.8}$ नावमन्यंते; D_{1} नैव पश्यंति; G_{3} नावबुध्यंति. — ^{d}) Ds प्रतापं (for प्रपातं).

27 ^{a}) D_{2} संग्रामं (for °युगं). S ते (for ये). $K_{1.5}$ B D (except $D_{1.2}$) गमि°; K_{4} नशि° (for करि°). — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1.2.9}$) मृत्यु° (for वायु°). — ^{d}) K_{1} D_{9} मृगा यथा; B_{2} Dn_{1} Ds $D_{5.6}$ हता मृगाः; $D_{1.2}$ वने मृगाः; D_{8} यथा मृगाः (for महामृगाः).

28 ^{a}) Some MSS. सैक्यां. $D_{3.4}$ तां तु; T_{2} G_{1} तां च; G_{4} तस्य (for तात). — ^{b}) D_{1} T_{1} $G_{1.4.5}$ षडश्राम् (D_{1} °स्राम्); $D_{2.5.6}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3-5}$ षडश्रिम्; T_{2} M_{2} षडश्रम् (for षडस्रिम्). $K_{1.4}$ D_{8} $M_{1.2}$ °तौजसा; T_{1} G_{4} °तौजसः; M_{5} °तौजसां. — ^{d}) $D_{1.2}$ मामकाः (for मे सुताः).

29 ^{b}) B (except B_{4}) °मस्तकं. — ^{c}) MSS. सृक्किणी, सृक्कणी, सृक्किणी and °णीं also. — ^{d}) $G_{3.4}$ बहु (for मुहुः).

30 ^{a}) M (except M_{1}) उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K_{4} B Dn Ds $D_{3-8.10}$ नागान्; K_{5} पातीन्; D_{2} G_{3} $M_{1.3.4}$ वातान्; T_{2} पातान् and पत्तीन्; M_{2} पावकान् (for पातान्). T_{1} $G_{1.4}$ उद्दिश्य तानापततः. — K_{5} om. 30^{b}–31^{a}. — ^{c}) B D (except $D_{1-4.8.9}$) T $G_{1.2.4.5}$ प्रतीपं. K_{1} पतनोन्मत्तान्; $D_{1.2}$ पुरतो मत्तान्; T_{2} वदतो मर्त्यान्; G_{2} प्रपतो मर्त्यान् (for पततो मत्तान्). G_{3} प्रतीतं सततो मत्तान्. — ^{d}) K_{1} $D_{9.10}$ परिगर्जतः; $B_{1.2.5}$ D_{6} प्रतिगर्जितः; T_{1} G (except G_{4}) °भंजतः.

31 K_{5} om. 31^{a} (cf. v.l. 30). — ^{a}) D_{9} कुशलान् (for विगाह्य). — ^{b}) $D_{1.2}$ वीरान् (for वरान्). S यो($G_{1.5}$ $M_{1.3-5}$ यौ)धान्निर्दिश्य निघ्नतः. — ^{c}) K_{4} $D_{3.4.7}$ वायुयुत° (for प्रज्वलित°). — ^{d}) K_{5} न विमुच्येत; D_{2} नावमु° (for अपि मु°). D_{1} वै (for मे). T_{1} G_{1} न मुच्येरन्निमाः प्रजाः; T_{2} G_{2-5} M_{1} न मुच्येयुरिमाः प्रजाः; M_{2-5} अपि मुच्येदिमाः प्रजाः.

32 ^{a}) Dn_{2} $G_{1.3}$ M (except M_{3}) वीथी-; B_{1} T_{1} G_{2} वीथीः; Cs वीथीं (as in text). $D_{1.2}$ °वीर्यो (for °बाहुर्). — ^{b}) T_{1} $G_{1.5}$ भ्राम° (for द्राव°). K_{1} D_{9} नाग-; K_{5} गज-; G_{2-4} इव (for मम). — ^{d}) G_{1} युगांताग्निरिवोत्थितः.

33 ^{b}) $G_{3.4}$ पुष्पितद्रुमान्. — ^{c}) D_{2} प्रधक्ष्यति. K_{1} D_{9} महा- (for रणे). — M_{4} (hapl.) om. 33^{d}–35^{c}. D_{1} reads 35^{d} for 33^{d} (for the first time), *repeating* it in its proper place.

34 M_{4} om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{b}) D_{10} विध्वस्तान् (for विध्वजान्). K_{1} रथकूबरान्; K_{5} $D_{1.2.10}$ भग्नकूबरान्; D_{9} भिन्नकूबरान्; Ca. d भग्नपुष्करान् (as in text). K_{4} B Dn Ds $D_{3-8.10}$ m विसारथिहयध्व(D_{7} °व्र)जान्. — For 34^{c}, D_{1} repeats 33^{c}. — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ °व्याघ्रान् (for °व्याघ्रो). — ^{d}) D_{1} reads 35^{d} for 34^{d} (cf. v.l. 33).

35 M_{4} om. 35^{abc} (cf. v.l. 33); D_{1} om. 35^{ab}. $D_{3.4}$ om. 35; D_{10} reads it in marg. — ^{a}) K_{4} D_{9} T_{2} G (except G_{1}) गांगो (for गङ्गा-). — ^{b}) K_{4} Dn_{1} T_{1} G_{4} M_{1} विविधद्रुमान्. — ^{c}) K_{4} B Dn Ds D_{5-8} प्रभंक्ष्यति; $D_{2.10}$ प्रधक्ष्यति (for प्रवे°). N (except D_{1}; $K_{2.3}$ missing) G_{3} रणे (for महा-). — ^{d}) D_{1} reads 35^{d} here for the *third* time (cf. v.l. 33, 34)! T_{2} पुत्राणां मे वृकोदरः (= 33^{d}).

36 D_{10} reads 36 in marg. G_{4} (hapl.) om. 36. — ^{a}) K_{1} $D_{7.8}$ वशे; K_{4} B Dn Ds $D_{2-6.10}$ दिशो; K_{5}

C 5 2054 B 5 51 36 K 5 51 36
मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वस्मदाश्रयं किंचिद्दत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

वीरा, T $G_{1\,3\,5}$ M_{1} (*inf lin* as in text) $_{2}$ वध (for वश) — ^{b}) K_{5} B D (except $D_{7\,9}$) भया (for बला) — ^{c}) G_{9} transp पुत्रा and भृत्या

38 ^{a}) K_{4} $D_{3\,4}$ वसुधा (for पृथिवी) S सूत (for देवी) — ^{b}) $D_{1\,2}$ जरासधभयार्दिता — ^{c}) D_{9} तेनैव मागधेन्द्रेण — ^{d}) K_{4} $D_{1-4\,9}$ प्रशासिता (for प्रता)

39 ^{a}) $K_{1\,5}$ $D_{7\,9\,10}$ भीष्मप्रभावात्, K_{4} $D_{3\,4}$ प्रसादात्, $G_{2\,3}$ भीमप्रतापात् — ^{c}) K_{1} $D_{1\,2\,3}$ T_{2} G_{4} ये न, $K_{4\,5}$ B Dn Ds $D_{3-7\,9\,10}$ यन्न (for ते न) K_{4} B Dn Ds $D_{3-6\,8}$ M_{2} वशे (for वश) — ^{d}) K_{4} B Dn Ds D_{8-9} तत्, D_{2} च (for वा)

41 ^{a}) K_{4} D_{1-6} युक्त, T_{1} $G_{3\,4}$ सक्त, G_{5} M_{1} सिद्ध (for सिक्त) B Dn Ds D_{8} दीर्घकाल(Dn_{1} ल)-समास($B_{1\,2\,4}$ Ds D_{8} यु)क्त — ^{d}) K_{4} D_{1-6} पाडव (for सजय)

42 ^{c}) $D_{1\,2}$ महाबाहु (for गदा°)

43 ^{a}) $K_{1\,4\,5}$ $D_{3\,4\,7\,9}$ T_{2} ह्य($D_{3\,4}$ T_{2} ह्य)महावीर्यं, $D_{1\,2}$ °ह्यमनासाध्य, T_{1} G M ह्यमनाहार्यं — ^{c}) Ds इह, $D_{3\,4}$ $G_{3\,5}$ च, D_{8} G_{4} M_{3} वा (for इव) Ds $D_{1\,2}$ S अभि (G_{4} हि) (for अति)

44 ^{c}) B_{2} Ds_{2} D_{8} चर्मण , T G खड्गिन (for °वर्मण)

45 ^{ab}) G_{4} भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वत्थामा तथैव च — ^{c}) B (except B_{3}) Ds D_{8} तथैवाह, D_{1} यथा वाह — ^{d}) °B $D_{1\,2}$ S वीर्यज्ञास्

46 ^{a}) D_{1} S आर्यवृत्त — ^{b}) D_{1} $G_{1\,2}$ बिभत्सव , T $G_{3\,5}$ भिभत्सव , G_{4} corrupt

47 ^{a}) K_{4} $D_{3\,4}$ तु भवेद्, S तत्तु वै (for सर्वतो)

48 ^{a}) S अविषह्य (T_{1} $G_{1\,3\,4}$ °ह्या, T_{2} G_{5} ह्य) (for ते पुराण) — ^{b}) K_{4} $B_{1\,2\,4}$ D_{7} समाश्रिता , D_{2} अवस्थिता — ^{c}) A few N MSS तुमले

49 ^{a}) D_{1} सूत (for तात) — ^{cd}) D_{7} पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च

50 ^{a}) B_{2} $D_{1\,10}$ ये तु, B_{3} T_{2} यत्तन्, D_{8} यच्च (for यत्तु) B_{3} T_{2} मदाश्रय (T_{2} °ये), T_{1} $G_{2\,5}$ अस्मदाश्रयात्, Cs अस्मदाश्रय (as in text) G_{2} तात (for किंचित्). K_{5} D_{7} यत्त(D_{7} द)स्मादाश्रय किंचित्, M_{3-5} यत्तस्मादाश्र यात्किंचित् — ^{b}) $K_{1\,4}$ $D_{3-6\,9}$ हितम् (for दत्तम्) — K_{4} om 50^{d}–52^{a}

51 K_{4} om 51 (cf v l 50) — ^{b}) $B_{1\,2\,5}$ $D_{2\,9}$ क्षात्रधर्मं Ds_{2} D_{2} परीप्सव — ^{c}) K_{5} B D (except $D_{1\,2\,7\,9}$) क्षत्रिय (for ब्राह्मण) — ^{d}) D_{7} T_{1} $G_{4\,5}$ M_{4} परम् (for वरम्)

52 K_{4} om 52^{a} (cf v l 50) — ^{a}) D_{9} शश्वत्

विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ५३
ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७
मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि संजय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०
यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१ C. 5 2084 B 5 51 61 K. 5. 51 61

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for स वै) D3 4 S वो (for वै) — b) G2 5 M ये युयुत्स(G5 °त्स)त K4 5 B D (except D2 7 9) पाडवै — d) D2 तदेव भ

53 a) K4 Ds2 ननु, T G न तन् (for न तु) G5 थिनाशाय (for विघाताय) — b) G5 नून, M जानन् (for ज्ञान) D2 भेषज (for सजय) — c) K4 5 B Dn2 Ds D1 3–8 10 T2 G2 अतिबल, D2 अनाविल — d) K4 5 B D (except D1 8 9) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि)

54 a) G2 अपि हि, G4 ह्यवि, M3 4 (inf lin) 5 ह्याधि (M4 orig व्याधि) (for ह्यपि) K5 सयुक्ता, Cs निर्मुक्ता (as in text) G5 विषयेभ्यो विनिर्मुक्ता — b) K1 5 D1–4 7–10 लोकसग्रह, Cs as in text — c) K4 5 B3 4 Dn1 D3 4 10 सुखैर् (for सुखे)

55 a) K4 5 B1–3 5 Ds D2–8 10 मोहम्, B4 S योयम् (G4 5 यो मया) (for योऽहम्) Ds आसक्ता — c) K1 5 D7 राष्ट्र, K4 B4 Dn1 Ds D3–5 8 10 राज्ये, D9 राष्ट्रे (for राज्य) D6 पुत्रेषु दारे राज्येषु, G2 पुत्रेष्वपि दारेषु (sic) — d) B3 पौरेष्वपि

56 b) K1 5 D5 6 8 तु (for नु) K5 B2 Dn1 D3 4 7–9 T G1 क्षेमम्, Cs as in text K4 B4 5 Dn Ds1 D1 5 6 10 G3 उत्तर (for उत्तमम्) — c) K4 D3 4 ह्यनुपश्यामि, D2 ह्यवगच्छामि, T1 G1 5 एव पश्यामि — d) T1 G1 5 अनयात्तत, G3 4 M2 अपि चितयन्

57 a) K4 आप्नोति, Dn1 D10 (sup lin) T G1 4 5 आयाति (for आभाति) Ds D1 2 द्यूतप्रमुखतो भाति

58 c) T2 G1 2 M प्रथि, Ca d s प्रधि (as in text) — d) M1 2 नात्र, Cs नास्मात् (for नास्य)

59 a) K4 B D (except D9) कुर्यां (for कार्यं) K1 5 D9 तथा, D5 6 च वै (for कथ) D5 6 तेषु (for कुर्यां) — b) K4 D3 4 कुत्र, G4 अनु- (for क्व नु) In D9 the portion from 59cd up to 5 60 12 is lost on missing folios — d) K1 5 Dn1 D10 कालवशा(Dn1 °शे)नुगा, S क्रोधवश गता

60 D9 missing (cf v l 59) K4 B D (D9 missing) तदा (for पुरा) — c) T1 G1 रुदित (for निनद) — d) T1 G3 5 M1–4 मा (for मा)

61 D9 missing (cf v l 59) — a) T2 G1 M3 4 (sup lin) 5 यदा (for यथा) — b) Dn1 चीयमान, D2 क्षोभ्य, D10 नोद्य — c) K4 B D (except D1 2 7 10, D9 missing) वै तथैव (for तद्वदेव) — d) K1 5 D7 10 (sup lin) अस्मदीयान् (for मदीयान्) G5 सहितानर्जुनेन

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B (except B2) D (D9 missing) सजययान (D2 यानसधि), G2 M1 2 सजयप्रतियान — *Adhy no* (figures, words or both) K1 51, D5 50, D6 47, D7 G5 52, T G1–4 M 53 (M2 3 5 54) — *S'loka no* K5 60, Dn G5 61, D8 62

५१

C 5 2088 B 5.52.1 K 5.52.1 धृतराष्ट्र उवाच ।
यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

☞ This adhy is missing in K2 8 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 =(var) 3 46 5 — ^{a}) K1 नैवानृता, D8 चैतानृता, T1 G1 ता सूनृता, T2 (orig) G3 5 ता नानृता, T2 (*inf lin*) G4 नानानृता, G2 नानाविधा, M तादृगृता (for वै नानृता) — ^{b}) K1 T1 M4 अनुशुश्रुम B D (except D7, D9 missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D6 म) — ^{c}) K1 D7 10 T2 G2 अद्य (for स्याद्) — ^{d}) K1 D2 10 S (except G8) यस्य योद्धा (by transp)

2 =(var) 3 46 8 — ^{a}) T2 तु न, G2 4 न च (by transp) — ^{b}) = 3^{d} D2 T1 G3 5 °धन्विन — B2 (hapl) om 2^{c}–3^{d}, K1 reads it in marg

3 B2 om 3, K1 reads it in marg (cf v l 2) — 3^{ab} =(var) 3 46 6^{ab} — ^{a}) Ds2 D7 8 G4 कर्णनालीकान् — K5 om 3^{cd} — ^{c}) K4 प्रतीयान्, D1 युध्यतो, D2 8 प्रभेत्ता, Ca d प्रत्येता (as in text) — ^{d}) = 2^{b}. S विद्यते सव्यसाचिन

4 =(var) 3 46 9 — ^{b}) S वीर (T1 G1 वा त) नरर्षभ — After 4^{ab}, N (K2 8 D9 missing) ins

332* कृतास्त्रौ बलिना श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— ^{c}) K4 5 B D (except D1 8, D9 missing) G1 8 महात्म्यात्, T2 G4 उभाभ्या, Ca d माहात्म्यात् (as in text)

5 =(var) 3 46 10–11^{ab} K5 om 5^{a}–8^{b} — ^{d}) G4 M (except M1) जित (for दृढ) — ^{e}) T1 G4 5 M (except M2) तु (M1 *inf lin* सु as in text) A few MSS तुमल K1 D8 Ca d s तुमु(K1 D8 °म)ले युद्धे — ^{f}) G5 सर्वत, Cs सर्वश (as in text) K1 M1 Ca d s अपराजित T2 सर्वक्षत्रभयावह

6 =(var) 3 46 11^{c}–12^{d} K5 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) K4 D8 4 [अ]प्यस्त्र, M1 शस्त्र (for ह्यस्त्र°) — ^{b}) D2 सर्वै प्राप्त (for सर्वे प्राप्ता) — S *repeats* 6^{ef}–10^{ab} here (with v l), reading the lines for the first time after 5 48 45^{ab} — ^{e}) G1 (first time) यथा, G5 (second time) जये (for वधे) — ^{f}) S (first time) तव and (second time) ए(T1 ते)षा, Ca d तयोद् (as in text) K1 वै (for वा) K1 4 B D (except D1 2, D9 missing) फाल्गुनस्य K4 B (except B2) D (except D1 3–5 7, D9 missing) च (for वा)

7 =(var) 3 46 13 K5 om 7 (cf v l 5) S *repeats* 7 here (with v l), cf v l 6 — ^{ab}) B Dn Ds D5 6 8 transp जेता and हन्ता T1 G2 4 M (all first time) and T2 G1 3 5 (all both times) वा (for च) D1 2 नैवास्य (for चास्य न) — G5 om 7^{c}–8^{d} — ^{d}) K1 D7 समुत्थित (for य उत्थित)

8 K5 om 8^{ab}, G5 om 8 (cf v l 5, 7) S *repeats* 8 here (with v l), cf v l 6 — ^{a}) D2 शस्त्राणि, G3–5 M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि) — ^{b}) D2 जयति न जयति च, S (both times) युध्यति विजयति च (G5 om second time) — ^{c}) S (first time) अथ तु, Ca एकात- (as in text) D2 चेह, T1 G1 (both second time) त्वेष (for त्वेव) — ^{d}) Some N MSS फाल्गुनस्य K1 5 तु, B3 D1 2 3 T2 (second time) G4 (both times) च, D3 4 7 10 G1 (both times) हि, M5 (second time) वा (for ह)

9 =(var) 3 46 14 S *repeats* 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेद्मि पराजयम् ॥ ९
यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ्न योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५
अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ १७

यदोद्गमन्निशितान्बाणसंघा-
न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १८

यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा-
ञ्श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९ C 5 2105 B 5 52 20 K 5 52 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

v l), cf v l 6 — ^{a}) K_1 B (except B_4) Ds $D_{3\,5\,7\,8\,10}$ समा सूत, K_5 समये तेषु, D_6 क्षपा सूत, T_1 G_5 M (all both times), T_2 (second time) and G_{1-3} (all first time) सहेंद्रेण, T_2 G_4 (both first time) सहस्राणि, $G_{1\,3\,4}$ (all second time) सहस्रेण, G_2 (second time) महेंद्रेण (for समा सूत), all comm cite त्रयस्त्रिंशत्समा ❁ Ca त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशत् समा यस्येति शेष । Cn त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थं । सधिरार्षं ।❁ — ^{d}) K_5 B Dn Ds $D_{5\,6\,8\,10}$ Ca विद्म , T_1 $G_{1\,5}$ (all second time) वेत्ति (for वेद्मि) S both times (G_1 M_5 first time only) पराभव

10 S *repeats* 10^{ab} here, cf v l 6 — ^{b}) K_1 °समायुत , D_7 यशोनिधि (for समो युधि) — ^{c}) K_4 B_4 ध्रुव (for ध्रुव) K_1 कृत तात व्रत तस्य, K_5 क्षेम तस्य ध्रुव तात, $D_{1\,2}$ ध्रुव तस्य भवेत्तात, S कृत तस्य (G_3 कृतस्तस्य, G_5 अर्जुनस्य) ध्रुव तात

11 ^{a}) S युक्तौ (for यत्तौ) — ^{b}) B_3 वरिष्ठ, Ca d अधिज्य (as in text) — ^{d}) D_2 इति (for अनु) K_4 B D (except $D_{6\,7\,10}$, D_9 missing) -शुश्रुम

12 ^{a}) $K_{4\,5}$ B Dn Ds $D_{3-6\,8\,10}$ नैवास्ति नो, D_2 न रथोस्ति, S नैव चास्ति — ^{b}) D_1 G_3 न योधा, G_4 M न ह्या — ^{c}) K_1 T_2 ते (for तत्) $D_{1\,2}$ बुध्यते (for जानन्ति)

13 =(var) 3 46 15 — ^{a}) $G_{4\,5}$ शोषयेत् D_1 M दीप्ता (for दीप्तो) — ^{b}) K_5 B (except B_5) Dn $D_{3.\,4\,7\,10}$ विपतन्, D_1 G_3 M पतती, D_2 प्रपतन्, $D_{5\,6\,8}$ निष्पतन् — K_5 om 13^c–19^d, Ds om 13^c–15^b — ^{c}) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3-6\,8\,10}$ तात (for कुर्यु) — ^{d}) K_4 B Dn $D_{3-6\,8\,10}$ कुर्युरस्ता (B_3 मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात)

14 K_5 Ds om 14 (cf v l 13) — ^{b}) D_7 एव (for इव) B Dn $D_{1\,2\,5\,6\,8}$ धनजय , a few N MSS च फाल्गुन (for च फल्गुन) S विनिघ्नन्निव फल्गुन — ^{c}) K_1 क्रुद्ध शरसहस्रेण, S उत्पततीव (T_1 G_1 °तति च, T_2 G_3 तन्निव) कायेभ्य

15 K_5 om 15, Ds om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{b}) D_2 T_1 G_5 सर्वश (for °त) — ^{c}) K_1 गाडीवेय, $B_{1\,3\,4}$ Dn Ds $D_{7\,8}$ T G (except G_2) Cs °वोत्थ, D_1 °वाग्निर्, D_2 वेन (for वेद्ध) $D_{1\,2\,10}$ S (except M_5) दहेत्तात Cs cites आजौ (as in text)

16 =(var) 3 46 17 K_5 om 16 (cf v l 13) — ^{a}) Ds स्म, $M_{1\,2}$ वा (for सा) — ^{c}) K_4 B (except B_2) Dn $D_{1-6\,8\,10}$ बहुधा (for °ला)

५२

C 5 2106
B 5 53 1
K 5 53 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

---

17 K_5 om 17 (cf v l 13) — ^{a}) Dn_1 स च (for कक्ष) K_4 B D (D_9 missing) महानग्नि (D_2 महावह्नि), G_3 दहेदग्नि — ^{b}) K_4 B D (except D_7, D_9 missing) प्रदहेत्, $G_{3\ 4}$ प्रदीप्त (for प्रवृद्ध) — ^{c}) $G_{3\ 4}$ महाग्निर् (for चिरं) M महानिलबलोद्धूत — ^{d}) D_{10} तथा (for तद्वद्) T_1 $G_{1\ 5}$ मे सुतान् (for मामकान्)

18 =(var) 3 46 18 K_5 om 18 (cf v l 13) — ^{a}) T G यत (T_2 G_5 यथा) (for यदा) T G उद्वहन् (T_2 G_3 उत्सृजन्) (for उद्वमन्) T_1 G_1 निहितान् (for निशितान्) $G_{2\ 3}$ M °वर्षान्, G_4 °पूगान् (for °सघान्) D_2 यदोद्वमद्बाणसघाञ्शिताग्रान् — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1\ 2}$, D_9 missing) T तानाततायी, G_5 अस्त्राततायी — ^{d}) K_4 B D (D_9 missing) अपार (for अवार°)

19 K_5 om 19 (cf v l 13) — ^{a}) K_1 तस्य, $D_{1\ 2}$ यस्य, G (except G_5) यथा (for यदा) M (except M_1) अपि (for हि) S प्रणादान्, all comm प्रकारान् (as in text) — ^{b}) T_2 श्रोष्यामि, all comm श्रोतास्मि (as in text) K_1 वा चातिवधे, K_4 B (except B_4) Dn_1 $D_{5\ 6}$ ताताव°, D_1 धाताव, T_2 यानाव, G_3 नानाव° (for तानाव°) All comm cite आवसथे (as in text) — ^{c}) K_1 सम तत्र (for समन्ताच्च) G_5 हि (for च) G_3 तदा (for तथा) — ^{d}) S (except $G_{1\ 5}$) भवताम् (for भरतान्)

Colophon missing in $K_{2\ 3}$ D_9 — *Sub-parvan* $K_{1\ 4\ 5}$ B D सजययान (D_2 यानसधि, D_9 missing), M सजयप्रतियान — *Adhy name* M अर्जुनप्रशसा — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 52, D_5 51, D_6 48, D_7 G_5 53, T G_{1-4} $M_{1\ 4}$ 54, M_2 50, $M_{3\ 5}$ 55 — *S'loka no* Dn 20, D_3 21

52

☞ This adhy is missing in $K_{2\ 3}$ D_9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59) G_5 transp adhy 52 and 53

1 K_5 om from 1^{cd} up to 5 54 25^{ab} — ^{d}) D_2 रणे, G_5 जयैर् (for जये) D_2 G_5 वृता, T_2 G_{2-4} रता (for धृता), cf v l 3^d

2 K_5 om 2 (cf v l 1) — ^{cd}) A few MSS पचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान् K_1 वग°, D_2 सर्व°, $D_{7\ 10}$ अग°, T_2 अन्य° (for वत्स°)

3 K_5 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) D_2 य सहेंद्रान् — ^{b}) $B_{2\ 5}$ Ds $D_{1-3\ 10}$ वशी (for बली) — ^{c}) Dn_2 Cn स स्रष्टा, D_1 स ज्येष्ठो, T_1 $G_{1\ 5}$ श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो) Ds स्रष्टा (for कृष्ण) — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ वृत, G_3 रत (for धृत), cf v l 1^d

4 K_5 om 4 (cf v l. 1) — ^{b}) S क्षिप्रहस्तवान् — ^{c}) K_1 S सप्राप्त (for शैनेय) T_1 $G_{1\ 5}$ स्थायी (for स्थाता) — ^{d}) D_7 बीजवद्विसृजन्, G_5 जवात्प्रतिवपन् Ca cites प्रवपन् (as in text)

5 K_5 om 5 (cf v l 1) — ^{a}) D_7 $G_{4\ 5}$ पाचाल — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ दृढवर्मा, T_2 G_2 M कृतवर्मा, G_3 कृतकर्मा, G_4 धृत° (for क्रूर)

6 K_5 om 6 (cf v l 1) — ^{a}) K_4 $D_{3\ 4}$ तु (for च)

7 K_5 om 7 (cf v l 1) — ^{b}) D_1 बल, Ca_3 जाल (as in text) G_5 अतकृत्, Ca d_3 अन्तरा (as in text) — ^{c}) G_5 हरिष्यति K_4 $B_{2\ 4}$ Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ m Cs न मे सैन्या(D_7 सेना)स्तरिष्यति, D_2 सेना हनिष्यति मम — ^{d}) D_7 तत शोचामि, T G_{1-3} M_1 इत्यभिक्रो°, G_4 अभिक्रो°, M_{2-5} यदि क्रो°

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२
तनुरुचः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६ C 5 2120 B 5.53 16 K 5.53. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

8 K5 om 8 (cf v l 1) — a) D1 2 यश° (for मन) — b) G2 4 M1 (inf lin) बल (for लक्ष्मी) Ds D1 M1 2 3 (inf lin as in text) 5 °वर्चसा, T2 M4 °वर्चस — d) D1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिर

9 K5 om 9 (cf v l 1) — a) K1 D7 T G सु(G4 स)प्रसंश्च (T2 स्र), M सु(M2 स)लपन्नै — b) K1 D8 युज्य , K4 Dn D3-6 G3 युद्ध , B1 2 5 Ds D10 युग्य , B3 4 D1 T2 योग्य-, Ca d s योज्य (as in text) — c) K4 B Dn Ds D3-6 वीरैर् (B3 सर्वैर्), D8 घोरैर्, T1 G1 5 मित्रैर् (for पुत्रैर्) D7 10 शूरैश्च भ्रातृभि पुत्रैर् — d) D1 T1 G1 4 उपपन्नैर्

10 K5 om 10 (cf v l 1) — b) D2 मित्रभृत्यै , D7 नैपुण्येन, Ca d s नैभृत्येन (as in text) — d) D2 धी°, T1 G1 4 5 श्री° (for ह्री)

11 K5 om 11 (cf v l 1) — a) S (except M2) श्रुतात्मा (for कृ)

12 K5 om 12 (cf v l 1) — a) K1 एव, K4 B3 4 अभि (for इव) T2 मर्त्य (for मन्द) — d) K4 B2 4 D (except D7 10, D9 missing) नष्ट° (for मूढ)

13 =(var) 5 36 47 (q v) K5 om 13 (cf v l 1) — a) Dn D5m तनुरुद्ध , Ca d np तनुरुच (as in text) — b) K1 4 B4 D (D9 missing) Ca d मिथ्योपचरितो मया, T2 जाबूनदसमप्रभ

14 K5 om 14 (cf v l 1) — a) B3 5 नैव युद्ध (for तैरयुद्ध)

15 K5 om 15 (cf v l 1) — a) T1 G1 च परा (for परमा) K4 B2 4 Dn Ds D3-6 8 बुद्धि , D1 शक्ति (for शान्ति) D7 10 इयमेव परा शाति , T2 एवमेषा परा शाति , M2 एषा तथा परा शाति — b) Ds D2 7 10 T2 G3 5 यथा (for यया) D1 T2 शाम्येत S (except G2-4) मति (for मन) — B5 om 15c-16d — c) K1 D8 यदित्थ युद्धम् — d) K1 T2 G3 शात्या, T1 G1 5 गत्वा, G2 M शात्या (for शान्त्यै) S (except G4) यतेमहि

16 K5 B5 om 16 (cf v l 1, 15) — a) Ds2 D6 G1 2 न तु न , D7 न पुन K1 Ca d शिष्यमाणाना, K4 B (B5 om) D (except D1, D9 missing) क्लिश्यमानाना (B1-3 मानान्वै), G3 क्षममाणाना, G4 शास्य°, Cs शिक्ष° (as in text) T1 ननु निरीक्षमाणाना — c) B2 D2 S Cd s जुगुप्सते, Ca as in text D3 4 च, D7 स्व (for ह्य) — d) D2 G2 ममैव, all comm मामेव (as in text)

Colophon missing in K2 3 D9, K5 D8 om it — *Sub-parvan* K1 4 B Dn Ds D1 3-7 10 सजययान, T1 G1 M सजयप्रतियान — *Adhy name* M (except M1) धर्मपुत्रप्रशसा — *Adhy no* (figures, words or both) K1 53, D5 52, D6 49, D7 54, S 55 (M2 3 5 56) — *S'loka no* Dn D8 16

53

☞ This adhy is missing in K2 3 5 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 52 1, 50 59) G5 transp adhy 52 and 53

1 G5 om 1-2 — c) K4 भाव , G2 क्रुद्ध , G3 कृत्स्न° (for क्षत्र)

2 G5 om 2 (cf v l 1) — b) K1 4 Ds D2 7 10

५३

C 5 2121
B 5 54 1
K 5 54 1

संजय उवाच ।
एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५
परुषाण्युच्यमानान्स्म पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर (for धीर) D_s $D_{5\ 6\ 8}$ धीमत, D_1 निश्चय, T_1 G_1 निर्णय (for नित्यश) — ^{c}) B (except B_8) Dn_1 $D_{3\ 4}$ य (for यत्) T $G_{1\ 2}$ M (except M_1) शतम् (for वशम्) D_1 आपन्न, D_s अन्विच्छे, D_8 S (G_5 om) आगच्छेत् (T_1 च्छत्, M_5 च्छे) — ^{d}) K_4 B_3 D (except $D_{6\ 8}$, D_9 missing) तत्वज्ञ, S (G_5 om) सत्वस्थ D_7 T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 सव्यसाचिन

3 ^{a}) D_1 G_3 नैव, Cs नैष (as in text) G_5 एव मेतन्महाराज — ^{b}) D_2 तावकाश्च कृता Cs cites शश्वत् (as in text) — ^{c}) S अर्दि(G_3 °र्थि)ता (for आदित) K_1 पार्थौ — ^{d}) K_1 निकृतो, Dn_1 $D_{3\ 4}$ वचिता (? gloss), S (except G_2 M_5) निकृत्या (for निकृता) — After 3, S ins

333* स्वीकृतास्तैर्जनपदा कुरवस्ते सजाङ्गला ।
कथ वीरैर्जिता भूमिमखिला प्रतिपद्यथा ।

[= (var) 7 — (L 1) G_{2-4} ते (for तैर्) — (L 2) G_5 प्रतिपद्यते]

4 ^{a}) K_1 $D_{1\ 7\ 10}$ T $G_{3\ 5}$ M (except M_2) ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) D_s G_5 सुहृच्चश्च, D_2 गुरुर्यस्य, T_1 सुहृदश्च — ^{c}) K_1 S स्व(T G सु)मत (for हि हित)

5 ^{b}) S जित (G_4 जय) (for °जितान्) — After 5, T G (except G_2) read 10

6 ^{a}) K_1 $D_{7\ 10}$ तान्, K_4 D_{5-6} त्व, B Dn D_s D_8 च, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ तु, T_2 तै (for स्म) — ^{c}) D_1 राज्य कृत्स्न (by transp) M (except M_1) इह (for इति)

7 After 7^{ab}, D_5 (marg) $_8$ ins

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— D_2 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{c}) K_1 पृथक्, S कथ (for अथ) D_2 वीर्यार्जिताम् K_4 B D (except $D_{7\ 10}$, D_9 missing) उर्वीम् (for भूमिम्) — ^{d}) D_5 S (except T_2 $G_{1\ 2}$) प्रति (for प्रत्य)

8 D_2 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{a}) D_1 S (except T_2 $G_{1\ 2\ 4}$) वीर्यजिता — ^{c}) K_4 $D_{1-3\ 7}$ एव (for एव) — ^{d}) $G_{2\ 3}$ साधु (for राज)

9 G_4 (hapl) om 9 — ^{c}) K_4 पुरा (for पुन)

10 T G (except G_2) read 10 after 5 — ^{c}) K_4 B_2 D_{1-4} T_2 G_{2-4} वने (for वन)

11 ^{a}) K_4 शरजालान् — ^{b}) K_4 D_{10} (*sup lin* शरान्) सितान्, B_3 तथा (for शितान्)

12 ^{a}) Some N MSS फाल्गुन S Cs पाडव(Cs °व)श्रेष्ठो — ^{b}) K_1 $D_{3\ 4\ 8}$ गाडिव, Cs as in text — ^{d}) K_4 $B_{1\ 2\ 5}$ D (except $D_{1\ 2\ 7\ 10}$, D_9 missing) आयुधाना, T_2 अस्त्राणा च (for चक्राणा च)

13 ^{a}) $D_{5\ 8}$ तु (for च) — ^{c}) G_4 वहतो, G_5 सुरथो (for सरथो) — ^{d}) B (except B_4) Dn $D_{6\ 8}$ बहून्, G_5 युधि (for वहन्) $G_{3\ 4}$ वाहा श्वेतहया रणे (G_4 रथे) — ^{e}) B_4 D_s ते, D_2 T_2 $G_{2\ 3}$ M वो, T_1 G_5 वै, $G_{1\ 4}$ यो (for नो) S राज्ञ (for राजन्) — ^{f}) $D_{1\ 6}$ इवोदित

एवमेतानि सरथो वहञ्श्वेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९ C 5 2142 B 5 54 22 K 5 54 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्याय. ॥ ५३ ॥

---

14 ^{b}) Ds T2 G4 M (except M1) अखिला (for नि) — ^{d}) K1 B5 Dn2 Ds D3–5 8 10 सत्तम

15 ^{c}) M दुर्योधनमुखान् D7 तात, D10 सर्वे (for दृष्ट्वा)

16 ^{a}) T1 G1 2 5 बलाद् (for °भयाद्) K4 B2 5 Dn Ds D3–6 न भीमार्जुनयोर्भीता — ^{b}) B1 3 4 Dn D3–7 10 लप्स्यति, T G लभते B5 T2 G3 4 प्रभो, T1 G1 5 कथ (for विभो) — ^{c}) S (except G5) °बाहो (for राज) — ^{d}) D2 10 (m as in text) °चारिण (for °सारिण)

17 ^{a}) D1 2 तात, G2 एव (for अद्य) D8 नार्छति, G3 M नेच्छति — ^{b}) A few MSS पचाला Some N MSS कैकया B4 मद्रके° (for च सके) — ^{c}) Some MSS साल्वेया B3 शूरसेनाश्च सर्वेषा — ^{d}) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते, B3 शाल्वेया अवजानते, D10 सर्वे ते त्वावजा , S सर्वे प्राच्याश्च मारिष — ^{e}) D7 10 transp ह्येते and सर्वे S एव (for ह्येते) T1 G1 5 आगता (for गता) — After 17, S reads 18^{ef}, while N (K2 3 5 D9 missing) ins

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रै सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 D3 4 6 भक्ता Ds1 तस्य K1 D7 10 दुरात्मभि , D1 महाबलै (for सदैव ते) B5 Dn1 D2 3 6 तै (for ते)]

18 ^{a}) D1 अर्हानेकत्र बाध्येद्यो, D2 अर्हानेव तु राधेयो, D7 तानेव बुबुधे यो वै, D10 अनर्हो नैव बुबुधे, S अनर्हो येन वध्येत (T1 बाध्येत, G2 बुध्येत, G3 5 युध्येत) — ^{b}) S धर्मयुक्तो विचक्षण — After 18^{ab}, K4 B D (except D1, D2 marg *sec m* , D9 missing) ins

336* योऽक्लेशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै ।

— ^{c}) S सर्वैरुपायैर्निग्राह्य — ^{d}) D1 2 7 T2 G4 M1 (*inf lin*) 2 4 (*inf lin*) सोधम , T1 G1–3 M1 3–5 सोधर्म्य (for सानुग) — After 18^{cd}, S ins

337* अपरोक्ष महाराज साक्षाच्चैन ब्रवीम्यहम् ।

[M एतद् (for एन)]

— S reads 18^{ef} after 17 — ^{e}) K1 D5 6 महाराजन् S पुत्रस्य तव दोषेण — ^{f}) K4 5 B Dn Ds D2–8 नानु , D1 10 नात , G5 नाव (for नात्र)

19 ^{a}) K4 D3 4 G3 प्रोक्त (for चोक्त) — ^{b}) S तथा भीष्मेण धी° — ^{c}) K4 Dn2 D1 8 G1 अनीशेनैव, D7 शे तव, T2 G2–5 °शे त्वयि Ca d cite अनीशेन (as in text) — ^{f}) D2 एव (for एतन्)

Colophon missing in K2 3 D9, K5 om it — *Sub-parvan* K1 4 B D सजययान (D2 यानसधि, D9 missing), T1 G1–4 M सजयप्रतियान — *Adhy name* M पाडवप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 G5 54, D5 53, D6 50, D7 55, T G1–4 M 56 (M2–5 57) — *S'loka no* Dn 22, D8 38, G5 23

54

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59) K5 om $1–25^{ab}$ (cf v l 5 52 1)

1 G2 4 M1–3 5 om 1^{cd}, T2 reads it in marg — ^{c}) T G1 5 च (for स्म) K1 Ds2 परा (for परान्) K1 B2 4 Dn Ds D5 6 8 T2 G3 जेतु (for राजन्) M4

५४

C. 5. 2143
B 5. 55 1
K 5 55 1

दुर्योधन उवाच ।

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परान्राजन्) — [d]) K_1 राजेंद्र, $B_{2\,4}$ Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ G_3 बलिन, T_2 राजश्च (for विजेतु) D_1 वय, D_2 प्रभो (for विभो)

2 [a]) K_4 B D (except $D_{1\,2}$, D_9 missing) $G_{3\,4}$ वने $K_{1\,4}$ $B_{1\,2\,5}$ $D_{2-5\,8}$ G_3 प्रव्रजितान् — [c]) D_2 महता च बलौघेन — [d]) K_1 परराष्ट्रवि

3 [a]) A few MSS कैकया or कैकेया — [b]) T_1 G_1 वीर्यवान्, T_2 M पार्थिव (for पार्षत) — G_5 om 3^{cd} — [c]) G_3 आययु (for अन्वयु) D_{10} पार्थं, $M_{1\,2\,5}$ (*inf lin*) पश्चाद् (for पार्थान्) — [d]) $D_{1\,2}$ ये, G_4 हि (for अन्ये)

4 [c]) K_1 विगर्हन्नप्यसगम्य, $D_{1\,2,10}$ S वि($G_{1\,2}$ व्य)गर्हयत (D_1 °त) स

5 [a]) $D_{5\,6\,8}$ G_3 युधिष्ठिर समासीन — [b]) T_2 अनुजै (for अजिनै) S परिवारित — [c]) G_5 सगम्य, M_2 सगत्य, Ca d संहत्य (as in text) — [d]) K_1 B_5 Dn_1 Ds T_1 G (except G_3) पर्युपासत

6 [a]) K_1 °दानेन, D_1 दानस्य (for दान च)

7 [a]) K_4 B Dn Ds D_{3-6} M_4 चैव, D_1 एवैतन्, D_2 एव तु, G चैते (for चैतन्) $D_{1\,2}$ ते (for तु) — [b]) K_1 B_5 $D_{1\,2\,5\,6\,8}$ T_2 $G_{2\,3}$ कृपास्तथा, G_4 कृपादय

8 D_1 om 8^{ab} — [a]) B Ds_1 न न, Dn D_6 तत, Ds_2 न तु, D_2 नाव-, T G_4 न चेत्, $G_{1\,3\,5}$ M न च, G_2 न हि (for न ते) Ds $D_{3-5\,8}$ T_2 समरे (for ये) — G_2 om 8^{cd}

9 D_{10} om 9^a–10^a — [a]) Dn_1 वै, G_2 हि (for च) K_4 B D (except $D_{1\,7}$, D_{10} om, D_9 missing) G_3 $M_{2\,5}$ विदुरात् — [b]) B_{2-4} Dn Ds मता मम, $D_{7\,8}$ T $G_{1\,5}$ महात्मना (T_2 ना) (for महात्मन) — [c]) K_4 B D (except $D_{1\,2\,7}$, D_{10} om, D_9 missing) M_2 तु (for च) — [d]) $B_{2\,3}$ $D_{2\,5\,6\,8}$ T_1 $G_{3\,5}$ M_{3-5} °सत्तम

10 D_{10} om 10^a (cf v l 9) — [a]) $D_{2\,7}$ G_2 हि (for च) D_2 T $G_{1\,2\,4\,5}$ M न कृत्स्न (by transp), D_7 न सर्वं G_3 समुच्छेद तत कृत्वा — [b]) G_3 कृत्स्न (for कृत्वा) D_2 तत्र (for तात) — [c]) $B_{2\,5}$ Ds_1 ऐक° (for एक) K_1 Ds_2 D_{10} च, D_2 G_3 हि, G_4 स, M_1 स्व (*inf lin* as in text) (for स्म)

11 [b]) M (except M_1) प्रणिपात, Ca d as in text — [d]) T_2 $G_{2\,3}$ °योत्स्यामहे

12 [a]) T_1 नियते, T_2 G_5 नियत — [b]) G_4 ह्यस्माकं तु परा°

13 [c]) K_4 $D_{3\,4}$ पाडवै सर्वैं, G_1 पाडवा सर्वैं — [d]) T_1 G_1 दुर्घूतेन (for स्वज°)

14 [b]) K_4 B D (except $D_{1\,3\,10}$, D_9 missing) सधिर्नं (for बन्धूना) Cs cites सधि — [c]) T_1 G (except G_2) चैव (for त्वेव) — [d]) K_4 B D (except

पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥१७
अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
मृते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०
जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ २६
एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७ C 5 2170 B 5 55 28 K. 5 55 28

$D_{1\ 10}$, D_{9} missing) जनाधिप, T_{2} नरेश्वर (for जने) — ^{f}) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्) — After 5 56 27, G_{3} *repeats* 14–42^{ab}, *with Dn readings* ! !

15 ^{b}) T_{2} उपरोधन, G_{3} आपराध , M_{3} अपरोध — ^{c}) K_{1} D_{10}m इन्द्रियार्थं, T_{1} G (except G_{4}) M_{5} त्वत्प्रियार्थं K_{1} $D_{1.2\ 7\ 10}$ पुरा चै(K_{1} वै)तद्, Dn D_{3} पुरे वै(Dn_{1} चै)तद्, S पैरै(G_{3} वध)श्चैव — ^{d}) K_{1} $D_{7\ 10}$ नृपोत्तम, D_{1} नराधिप, S जनेश्वर (for नरो°)

16 ^{c}) K_{1} $D_{1\ 7}$ $M_{2\ 3}$ प्रतिहरिष्यति, T_{2} परिवारयिष्यति (hypermetric) — ^{d}) $D_{3\ 4\ 8}$ T_{2} G_{3-5} कुलच्छेदेन

17 ^{c}) G_{5} मा चाहुर् (for मत्वा मा)

18 ^{a}) D_{1} द्रोगधारो वै, G_{3} अभिरुद्धा , G_{4} क्रुद्धा , G_{5} °द्रुह्य , all comm °द्रुग्धा (as in text) G_{3} च केचिन्न , G_{4} परे चैव, G_{5} परश्चैव, Ca परे चेन्न (as in text) Cd cites चेन्न (as in text) — ^{b}) D_{1} नरेश्वर (for पर) — ^{d}) D_{7} भुवि (for युधि) K_{1} $D_{7\ 10}$ G_{4} नरेश्वर, K_{4} B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$m समास्थि($D_{3\ 4}$ °श्रि)तान्, D_{1} परतप (for जने°)

19 ^{a}) K_{1} B_{3} $D_{7\ 10}$ T_{2} G_{5} स्म (for स्मो) — ^{b}) D_{4} reads पाडवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्

20 ^{a}) T $G_{1-3\ 5}$ M अपि (for हि) G_{4} पुनरेकेन भीष्मेण — ^{c}) K_{4} B (B_{4} marg) Dn Ds D_{3-6} अति , $D_{2\ 7}$ G_{3} अपि (for अभि)

21 ^{b}) D_{6} G_{5} M_{2} सत्तम

22 ^{d}) G_{3} $M_{1\ 3\ 4}$ व्यैतु, G_{4} व्यपेतु (for व्येतु) — ^{e}) D_{10} एतेषा (for इत्येषा) — ^{f}) K_{4} B D (except $D_{7\ 8\ 10}$, D_{9} missing) तत्कालेमिततेजसा, T_{1} $G_{1\ 5}$ तत्कालमतितेजसा, G_{4} तस्मिन्कालेमितौजसा

23 ^{c}) D_{1} G_{3} तस्मात् (for अस्मान्) T G (except G_{2}) इमे (for अमी) — ^{ef}) T_{1} भिन्न , M_{1} हीन , Ca छिन्न° (as in text) T_{2} पर वै वीर्यहीनाश्च पार्था सभिन्नपक्षका

24 M_{1} om 24 — ^{d}) B Dn Ds D_{3-6} समानीताश्च Ca cites समानीता , Cs मया आनीता M (M_{1} om) बाधवा (for पार्थिवा)

25 K_{5} resumes from 25^{cd} (cf v l 5 52 1) — ^{a}) T_{1} $G_{1\ 5}$ अप्यग्नीन् — ^{c}) B D (except $D_{7\ 10}$, D_{9} missing) G_{4} मदर्थं — ^{d}) Ds कुरुनदन, $D_{1\ 7\ 10}$ S भरतर्षभ (for कुरु)

26 ^{a}) D_{10} G_{5} अपि (for इव) D_{1} G_{3} M त्वा (for त्वा) — ^{b}) D_{7} हसति स्म (for प्रहसन्ति) K_{1} M_{1} इव, B_{3} च, $D_{7\ 8}$ G_{3} सु (for इह) $D_{1\ 3\ 4}$ दु खिता — ^{c}) $D_{7\ 10}$ प्रलपत — ^{d}) Dn_{1} G_{3} M विकत्थनै , Cs as in text Ca d cite परेषा विकत्थने

27 ^{a}) D_{1} एव (for एषा) $D_{1\ 2}$ om हि K_{5} $D_{1\ 2}$ राजन् (for राज्ञा) — ^{b}) Dn D_{7} T_{1} $G_{1\ 2}$ समर्थं, D_{1} M

C 5 2170 B 5 55 29 K 5 55 29 सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोर क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थां, D2 G4 समर्थान् — ^{d}) G4 M1 3 4 व्यैतु K1 5 D1 भयमुत्तम, D2 7 10 मानसो ज्वर, S मानस भयम् (for भयमागतम्)

28 ^{a}) K4 B Dn Ds D2 7 8 (by corr) 10m जेतु (for सर्वां) D7 समर्थां, D8 (before corr) G1 सग्राम (for समग्रा) Ds येनास्मि (for सेना मे) — ^{c}) D1 2 S रूपा (D2 रूपा) हि (for रूपेय) All comm cite अक्षय्यरूपा (as in text) — ^{d}) G1 4 5 हि (for अपि) K4 B Dn Ds D3–6 8 ब्रह्मणोपि स्वयभुव

29 ^{a}) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T2 तच्छ्रुत्वा) — ^{b}) K1 B3 4 Dn D1 7 स्म, K5 D2 S च, D10 तु (for स) K1 5 B3 5 D8 10 T1 G3 याचते — ^{c}) K1 5 D7 10 अय (for हि) — ^{d}) K1 5 D7 10 एव, T2 G2 3 चापि (for चैव) K4 B D (except D1 7 10, D9 missing) विभो (for प्रभो)

30 ^{d}) K4 B D (except D1 2 7, D9 missing) वेत्सि (for वेत्थ)

31 K1 D1 T2 G4 om (hapl) 31^{cd} — ^{c}) K5 D7 नास्ति (for नासीत्) — ^{d}) K5 D7 10 वा न (for न च)

32 ^{a}) K4 B Dn D2–7 दु खोषित (B3 दु खे जित), Ca d s दु खोचित (as in text) — ^{b}) K1 5 D2 7 10 विद्याया (K1 या) पारगस्, Dn2 D1 S विद्यापार गतस् T1 G3 4 M4 तदा (for तथा) — ^{c}) S तेभ्यश्च (G5 युद्धे च) (for नान्येभ्यो) D2 तस्माद्भीमान्न चान्येभ्यो — ^{d}) K1 5 ते (for मे) D1 विद्यते मे भय क्वचित्

33 $33^{ab} = 39^{cd}$ — ^{c}) D3 4 सकर्षणश्च, Ca d as in text T G (except G4) भवने (for भद्र ते) — ^{d}) D1 7 यत्तदेन (cf Cs below), D2 यत्र चैन, D3 4 यत्तदैव, D10 यत्र दैन्य, S तत्र चैन, Ca d यत्तदैन (as in text) Cs cites यत्, तत् and एन Ds D2 7 Cd s °विश, D10 गत, Ca वस (as in text) K1 Dn1 यत्तदेन (Dn1 °दन्न) पुरावस, K5 युद्धेन व पुरा कृत (sic)

34 ^{b}) T1 बले वा, G3 5 M बले च (for बलेन) K1 5 D7 10 अस्म्यधिको, Dn1 Ds अस्त्य, D1 अस्म्यतुलो, M3 4 अप्यधिको (for अभ्यधिको)

35 ^{a}) T G चेत् (for य) — ^{c}) T G तदै (G3 तथै) वैन (G4 तत एन) (for स एवैन) K4 B2 D (except D2 10) G4 घोर (for घोर)

36 G5 M1 om (? hapl) 36^{cd} — ^{d}) D1 राजन् (for नित्य) D10 (*sup lin* as in text) S वृकोदर (for मनो)

37 G3 (hapl) om 37^{ab}, D2 reads it in marg — ^{a}) D7 राजन्, G5 अप्याजौ (for ह्याजौ) — ^{b}) K4 B D (D9 missing) मया (for मम) — ^{c}) D1 2 वसुधा (for पृथिवीं) — ^{d}) K5 गतासु (? gloss), Ca परासु (as in text)

38 ^{b}) T2 वज्रिणा (for हिमवान्) K1 5 B1 2 5 D1 2 3 T2 G1 2 M5 इव (for अपि) — ^{c}) K4 5 B D (D9 missing) T2 G1 2 4 विदीर्येत

39 ^{a}) S °जानीते (for जानाति) — $39^{cd} = 33^{ab}$

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।
पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे । C 5 2197 B 5 55 54 K 5 55 55

40 a) D2 8 T1 G1 कृत, T2 भय (for मय) — b) M व्यैतु (for व्येतु) B8 व्येतु ते भयमाहवे, T2 व्येतु राजन्महाहवे — c) K5 M1 ह्येतन्, G2 सर्वं, G8 शोक (for ह्येन)

41 a) Ds अस्मिन् (for तस्मिन्) D1 2 हते मया (by transp), S महाहवे

42 c) D1 ज्योतिषेश्वर

43 c) K4 B Dn Ds D3-7 10 Ca समेता, D1 2 T2 G2 M2 समस्तान्, D8 समेतान् (for समस्ता) S एव (for एतान्) — d) D1 यममदिर

44 a) K1 समस्ता, K5 D1 7 समर्था (for समग्रा) K1 (before corr) Ds पृथिवी (for पार्थिवी) S समर्था (G4 सामात्या, M2 समस्ता) पाडवी सेना — b) D5 6 8 पार्थिवाना, S हरिकेतु (for पार्थमेक) D1 2 10m प्रबाधितु (for धन) — c) S (except M1 2 5) तस्माद् D1 2 8 T G अशक्तो

45 b) K1 5 शतशो विचितो भृश, K4 Dn2 D3 4 (m as in text) 7 10 शो निचितोवश, D1 2 शो निचितोगश, T1 G M1 शतशो (G1 दशाप्या) वृण्वता दिश, T2 M2-5 °शो विजि(T2 च्छ)ता दिश Ca cites निचित, Ca d s अगश — d) D2 पार्थो गता (by transp)

46 a) K4 B Dn Ds D1 3-6 8 10 T2 G3 4 M2 अपि, D2 अथ (for हि) — b) Some MSS and Ca s शातनोर्, Cd as in text K1 5 D1 2 8 अपि (K1 अपि च), D7 10 इति, Ca d s अधि (as in text) S शतनो रथिना वर — c) M1 ब्रह्मवित्सदृशो — d) K4 B (except B2) D (D9 missing) Ca सुदु सह (D2 दुरासह, D7 दुरासद), G2 सुदुर्जय (for दुरुत्सह) — After 46cd, N (K2 8 D9 missing) ins

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— e) S अपि (for हि) D1 2 उक्त पित्रा ह्यसौ पूर्वं — f) G2 कामतस्त्व मरि

47 a) D1 7 महर्षेश्च — b) T2 G1 2 M2 5 अपि (for वि) K4 B Dn Ds D2-6 द्रोणो द्रोण्यामजायत — D1 (hapl) om 47d–50a

48 D1 om 48 (cf v l 47) — a) K5 कृपाचार्यो मुखोय च, G3 कृपाचार्यश्च मुख्योय — b) K5 D10 S (except T2 G1 2) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्) — c) D2 स्तबभव, G5 स्तबेभवत् G4 धी (for श्री) — d) G3 M2 न वध्य (for अवध्य)

49 D1 om 49 (cf v l 47) — a) G2-4 तु (for हि) K4 B Dn Ds D2-6 8 जास्त्रयो ह्येते (D2 ह्यत्र) — b) G3 पुत्रो (for माता) G2-4 M1 3 4 अथ (for च) — c) K1 B2 D8 S (except G3 M2-4) अश्वत्थामा

50 D1 om 50a (cf v l 47) — b) D1 ब्रह्म (for देव) — After 50, N (K2 8 D9 missing) ins

339* नैतेषामर्जुन शक्त एकैक प्रति वीक्षितुम् ।
सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनजयम् ।

51 G2 4 M om 51 — b) Dn1 D3 4 6 G3 कर्णस्तुल्यो (by transp) — c) K4 Dn1 D1 तु (for च)

52 ab) Ds कवचे (for रुचिरे) D6 G4 5 वास्ता, D8 आस्ता (for चास्ता) K1 रुचिते शुभे, G3 रुचिरप्रभे K4 Dn1 D3 4 S (except T1 G1) transp रुचिरे and सहजे — c) B3 4 Dn2 D7 8 शच्यर्थं, G5 M शक्त्यर्थे (M1

C 5 2198 B 5 55 55 K 5 55 55 ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवांस्त्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ५६
भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

---

inf lin as in text) — ^{d}) Dn2 T2 G2 परतप — ^{e}) D10 m सफलया (? gloss) (for अमोघया) — ^{f}) D7 T1 G (except G5) परम(G3 4 समर)भीषया

53 ^{a}) D7 शक्त्याप , G2 5 M (except M4) °गूढश्च, G3 शक्त्याव , C3 as in text — B4 om 53^{cd}, G2 3 om (hapl) 53^e–53^f — ^{e}) K4 D2–4 ध्रुवो (for ध्रुव) S (G2 3 om) महाराज (for ध्रुव राजन्) — After 53^{cd}, T1 G1 4 5 M (except M1) read 59^e–60^b (for the first time), *repeating* the lines in their proper place — ^{f}) D1 2 युधि, G5 विद्धि (for भुवि)

54 ^{a}) D1 S (except T1) अपि (for हि) — ^{b}) K4 B (except B3) D (D9 missing) Cd प्रयुत (for अयुत) — ^{d}) T1 G1 कृपादय (for कृपा अपि)

55 ^{a}) M3–5 ससक्तानि, Cd सशप्तानि (as in text) K1 5 D1 2 7 प्रवृत्तानि, T G1 2 5 च वृत्तानि (for च वृन्दानि) K4 B Dn Ds D3–6 8 10 सश(some MSS सस)प्तकाना वृदानि, G3 सशप्तकानि वृदानि Ca cites सशप्तकाना, C3 ससप्तकानि — ^{c}) D5 वाय, Cd वयम् (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D1 2 7, D9 missing) निहन्यात्कपिकेतन

56 ^{a}) K4 B (except B1) Dn D3–5 त, D6 तत्, G2 M ते (for तान्) D7 10 मन्येह (for मन्यन्ते) D2 ताश्च कालमह मन्ये Ca d s cite तान् अल इति मन्यते — ^{b}) D1 °वध, Ca d s °वधे (as in text) K4 B3 D5 6 8 वृता , B1 2 4 5 Dn Ds D2–4 10 Cs धृता (D10 धृतान्), D1 प्रभो (for विभो) — ^{c}) D10 पार्थिवान्, Ca d as in text D1 सन्, D7 च (for स) S सगता (for स भवान्) K4 B D (except D7, D9 missing) तेभ्यो (for राजन्) — ^{d}) K4 B D (except D7 8, D9 missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्) K5 D3 S व्यथसे, Ca d as in text

57 After 57, S ins

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्य स्यातुमिहार्हति ।

58 ^{a}) K1 5 D1 7 10 एते (for ते) — ^{b}) D3 4 अपि (for अथ) — ^{d}) G2 M (except M1) योधा K4 B Dn Ds D2–6 8 योधा सार बल मत (B3 महत्), D1 योध्यास्माक बल महत्

59 ^{a}) = Gita (Vulg) 1 7^a K4 D3 4 G4 च (for तु) — ^{b}) S (except T1 G4 5) कृपा नृप — T1 G1 4 5 M (except M1) *repeat* 59^e–60^b here (with v l), reading it for the first time after 53^{cd} — ^{e}) G3 द्रौणि कर्णो विकर्णश्च — ^{d}) T1 G1 (first time) स (for अथ)

60 T1 G1 4 5 M (except M1) *repeat* 60^{ab} here (with v l), cf v l 59 — ^{b}) B Dn Ds D3 T1 G1 (latter two second time) आवन्त्यौ च, T1 G1 4 5 M2–5 (all first time) सिंधुराजो, T2 आवती च, G3 अवन्तेशो (for आवन्त्योऽथ) — ^{cd}) K1 5 D7 विकर्ण (for दुर्मुख) B4 D2 transp दुर्मुख and दु सह B2 दुर्मुख (repeated) (for दु सह) T2 G (except G1) M1 स (for the second च) S विविंशति (for विशा पते), cf v l 61^b

61 ^{a}) T1 G1 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च — ^{b}) K5 B5 S विशा पते (for विविंशति), cf v l 60^d — ^{c}) K4 5 B5 Dn1 D1–4 T G1 2 शल्यो (for शलो) K4 B (except B3) D (except D7 10, D9 missing) G3 चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४
एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।
अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं स्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १
संजय उवाच ।
अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ C 5 217 B 5 56 4 K 5 56 4

चोभौ) — ^{d}) D2 महारथ (for तवात्मज)

62 ^{a}) D5 अक्षौहिण्या, G1 2 अक्षोहिण्यश्च K5 D1 7 10 S च, D2 [अ]स्ति (for हि) K4 D3 4 महाराज (for हि मे राजन्) G2 सति (for राजन्) — ^{b}) D1 5 दश चैका K1 5 B3 D1 8 10 समाहिता, D7 कृता, S समाश्रि(G4 °वृ)ता — ^{d}) T1 G1 तस्मात्तेषा, G4 कथं मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्)

63 ^{a}) K1 हि त्रिगुणोहीन, Dn1 D5 D10 द्विगुणतो हीन, S त्रिगुणयोगेन All comm cite त्रिगुणत (as in text) — ^{b}) K5 D1 2 साध्य (for योध्य) D2 आह (for प्राह) — ^{c}) K4 वेद्य, T1 राजन्, C5 चेय (as in text) — ^{d}) T1 चेयम् (for राजन्) — K5 om 63^{d}–64^{b}

64 K5 om 64^{ab} (cf v l 63) — ^{d}) K4 D2 आत्मान च (for आत्मनश्च)

65 ^{a}) T1 G1 5 अवि (for समा) — K5 om 65^{c}–66^{b}

66 K5 om 66^{ab} (cf v l 65) K4 5 B D (except D7 10, D9 missing) G2 M1 om the ref — ^{a}) K1 4 D1 5 7 8 इत्युक्त T2 भीत (for भूय) — ^{c}) K4 B D (except D1 3 4 10, D9 missing) T2 G1 2 5 विवित्सु, K5 विद्धि न, Ca d विधित्सु (as in text) — ^{d}) G1 5 राजा (for ज्ञात्वा) D2 भरतसत्तम (for पर)

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B D संजययान (D2 यानसंधि, D9 missing), G1 M1 3–5 संजयप्रतियान — *Adhy name* M2–5 धृतराष्ट्रशोकापनोदन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 55, D5 54, D6 51, D7 G5 56, T G1–4 M 57 (M2 3 5 58) — *S'loka no* Dn 69, D3 72, G5 68

55

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 K1 4 5 D1–3 धृतराष्ट्र (for दुर्योधन) — ^{a}) A few MSS अक्षोहिणी — ^{b}) G2 भ्रातृ (for राज) — D2 om 1^{cd} — ^{c}) K1 5 Cd अचैति, D1 चचैति (for इच्छति) — ^{d}) T1 G1 5 महारथ (for युधि)

2 G2 4 om 2^{ab} — ^{c}) K1 5 D7 10 चैव, T2 G2–4 M चापि (for चोभौ) — ^{d}) K1 T1 G1 3 5 यमस्यापि, K5 यमस्थान, G2 4 M यमौ चापि (for यमावपि)

3 ^{a}) D1 रथे तिष्ठस्तु कौंतेय — ^{c}) K1 5 D1 2 7 10 T G3 4 M1 मन्त्रान् K5 D1 स, S तु (for सन्)

4 ^{a}) S बीभत्सु (for संनद्ध) — ^{b}) K4 B Dn D3–6 8 विद्युद्युत, C5 °त्प्रभ (as in text) — ^{c}) K4 B D (except D7 8, D9 missing) समतात् (for स मन्त्रान्) K5 D5 D8 10 S (except T1) समभिध्यायन्

5 ^{c}) G3 4 M मा (for मा) — ^{d}) K5 D1 10 S तच्च (for तथा) K1 T2 G4 अच्युत, D52 उत्तम, D2 T1 G1 5

C 5 2218
B 5 56 5
K 5 56 4

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसज्जेत्तरुभिः संवृतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०
यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा
वर्णान्बिभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११
श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं
हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M2 अच्युत (for अप्युत)

6 K1 4 5 Dn1 D1–8 धृतराष्ट्र (for दुर्योधन) G3 om the ref — D6 (hapl) om 6 and the ref before 7 — ^{a}) D7 समस्तास्तान् (for अभिनन्दस्तान्) — ^{b}) K1 5 D7 सर्वान् (for पार्थान्) — ^{c}) S रथ (for रथे) — ^{d}) K4 B Dn Ds D2–5 8 G2 ध्वजा

7 D6 om the ref (cf v l 6) — ^{a}) K4 B D (except D1 3 10, D9 missing) Cs भौमन, Cd as in text (cf v l 9, 10) Dn1 G5 चक्रेण (for श) — ^{b}) S (except M1 4) बहुचित्रो — ^{d}) K4 B1 3 5 Dn Ds D3–6 Cs धाता (for धात्रा) D7 धाता त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा) K4 B1 3 5 D3–6 सदा विभो, B2 4 सम विभो, D2 7 8 G2 M5 सहाविभो

8 ^{a}) S तस्य (G3 सर्वे) (for तस्मिन्) — After 8, K4 (om line 2) B D (D9 missing, D2 10 marg *sec m*) ins

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मज ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K4 om 9^{ab} — ^{a}) T1 G1 उन्नत (for अन्तरं) — ^{c}) K4 Ds D5 6 न सज्जत्यसौ, B1 3 5 Dn D3 4 न ससज्जत्यसौ, B2 4 सज्जत्यसौ, D1 7 G4 न ससजेत्, D2 न स सज्जेत्, D8 T1 G1 न सज्जते, T2 न ससजेते, M3 न ससजेत् (for न ससज्जेत्) T2 बहु° (for तरु) — ^{d}) K1 5 D2 7 10 M om हि K4 B Dn Ds D3–7 भौमनेन (cf v l 7, 10)

10 ^{b}) K4 Ds D5–7 T2 G2 4 चैव वर्णं, T1 G1 5 चैकरूप B (except B2) Dn D1 2 10 M2 वेद्मि (for विद्म) T1 G1–3 5 M किंचन, T2 किंचित् (for किं नु तत्) G4 न विदु कथचन (for न च वेद्मि कि नु तत्) — ^{c}) = 11^{c} K5 रचितो (for विहितो) K4 B Dn Ds D2–7 भौमनेन (cf v l 7, 9) — K5 B3 om (hapl) 10^{d}–11^{c}, D3 reads the portion in marg (*sec m*)

11 K5 B3 om 11^{abc} (cf v l 10) D7 reads 11^{ab} twice (with v l) — ^{a}) D7 (second time) तथा (for यथा) D7 (second time) T1 G1 5 एव (for एति) D1 तास्तान्, Cd रुद्ध्वा (as in text) D7 (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्ध्वा) — ^{b}) M (except M1) वर्णं G4 सिताभ्र (for बिभ्रत्) K4 B Dn Ds D3–6 7 (second time) 10 तैजसाश्चित्ररूपान् — ^{c}) = 10^{c} K4 B (B3 om) Dn Ds D2–7 G3 4 भौमनेन — ^{d}) M1 विहितो, Cs भविता (as in text) S (except T2) नोत (M नैव) बाधा (G2 4 5 °ध) Cd cites रोध and न चेद्भार Cs cites the whole pāda as in text

12 ^{a}) D1 वायु (for वात) — ^{b}) S रथे (for दिव्या) D7 युक्ताश्चित्रा पावकेनेह दत्ता — After 12^{ab}, K4 Dn D2 (marg *sec m*) 3–6 8 10 ins

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
एषा गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— ^{c}) S हि यत् (for यत्तत्)

13 ^{a}) K1 दधिवर्णा, S दत्तवरा (G4 °र्णा) (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३
कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरगैर्विशिष्टा
मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४
माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
वहन्ति वीर वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५
तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्याय. ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १
संजय उवाच ।
मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ C 5.2235 B 5 67 4 K 5 57 4

दन्तवर्णा) — b) D1 5 °युक्ता (for °तुल्या) — c) K1 B1 3 5 Dn Ds2 D1 ऋष्य, K4 5 D3 4 5m 6–8 10 ऋक्ष, Ds1 ऋश्रमुख्या, D2 ऋक्षव्रता, D5 वाक्ष्य, Cd s ऋश्य-प्रख्या (as in text) ❀Cn पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेद ।❀ — d) K1 4 B D (except D1 2 7 10, D9 missing) रथे (for रण T2 G2 हया (for वायो) K1 5 D1 2 7 10 T G1 2 रूपा (for वेगा)

14 a) M1 कल्माषपादा (for °षाङ्गा) K1 Dn1 D5 6 G5 तित्तिर, B2 D8 तित्तिरा T2 पृष्ठचित्रा, G2 पुष्पचित्रा — b) Some N MSS फाल्गुनेन — c) D1 3 4 वीर (for वीरस्य) G5 स्व (for स्वस्) K1 4 तुरगैर्

15 a) B3 G3 M माद्रीसुत K5 B Dn1 D7 10 G3 4 स्त्वाजमीढ, T G1 2 M2 5 चाजमीढ — b) T1 G1 वहति (for वाजिमुख्या) — d) D1 2 हण, S °वधे (for °शत्रु)

16 a) K5 D7 चैते, D1 चापि, D2 सर्वे (for चैभिर्) — b) K5 D7 10 G2 M (except M1) प्रति° (for अप्रति°) K4 B Dn Ds D1–6 8 महाजवाश्चित्ररूपा सदश्वा (B2 श्चित्ररथेन दत्ता)

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B2–5 D (D9 missing) संजययान, T1 G1 M संजयप्रतियान — *Adhy name* M अर्जुनरथादिसंकीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 56, D5 55, D6 52, D7 G5 57, T G1–4 M 58 (M2 3 5 59) — *S'loka no* Dn 17

56

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59

1 a) D2 आचक्ष्व, G2 M2 अद्राक्षी (for अपश्य) — b) = (var) 5 49 1d K4 B Dn D3–6 10 S प्रीत्यर्थेन, D7 10m Cs प्रत्यर्थिन, Ca d as in text D2 प्रत्यक्षेण समागता — c) D3 4 पाडवार्थं K5 योत्स्यते पाडवस्यार्थे, D2 योत्स्यते पाडवार्थेषु

3 a) Some S MSS अक्षोहिणी Dn D5 6 8 तु, D8 ते (for तौ) — c) S रथ- (for °रथौ) — d) S तावुभौ पुरुष(G2 M2 भरत)र्षभौ

4 a) Some S MSS अक्षोहिण्या D1 G5 च, T G1–4 M तु (for अथ) — c) K5 सत्यमुखप्र° (hypermetric), T1 G1 5 सत्यकप्र, G2 सात्यकिप्र, G4 सत्यव्रत-मुखैर् G2 वीरो (for वीरैर्)

C 5 2236 B 5 57 5 K 5 57 5 द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११
भीष्मः शांतनवो राजन्भागः क्लृप्तः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

---

5 G4 (hapl) om 5–6 — ^{a}) G3 द्रुपदो वर्धयामास — ^{b}) B1 2 4 G3 वारित — ^{c}) S (G4 om) सर्वसैन्येन — ^{d}) T2 प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य) B3 तदा प्रभा, S (G4 om) मही तदा (for तदा वपु)

7 ^{a}) B3 D2 S पृथिवीपालैर् — ^{b}) T1 G1 5 ज्ञाति (for भ्रातृ) — ^{c}) Some S MSS अक्षोहिण्यैव K4 B (except B3) D (except D1 2 7, D9 missing) सैन्याना — ^{d}) S (except G3) पार्थान् (for पार्थं) K4 D3 4 स्थित, G5 हित (for श्रित)

8 ^{a}) K4 5 Dn1 Ds2 D1 3 T2 G3 4 M2 जरासंधिर् — ^{c}) D7 धर्मराजमनुप्राप्तौ — ^{d}) Some S MSS अक्षोहिणी

9 ^{ab}) Some N MSS कैकया K5 transp पञ्च and सर्वे — G2 om 9^{cd} — ^{c}) D7 T1 G1 5 अक्षो(D7 °क्षौ)हिण्या — ^{d}) M (except M1) अपि (M4 *inf lin* अभि as in text) D1 2 पाडवाना बले(D2 रणे)भवन्

10 ^{a}) K1 5 D1 2 10 एव ततस् (for एतावतस्) — ^{b}) B (except B3) Dn Ds D3–6 8 T G1 2 4 तान्, G5 तदा (for यान्) — ^{d}) S सैनिकान् (for वाहिनीम्)

11 ^{ab}) T1 G1 transp वेद and दैव G3 वेत्ति (for वेद) T2 G2 देवगधर्वम् — ^{c}) K4 B D (except D1 7 10, D9 missing) तत्र (for तस्य) S स तस्य (G4 सबल, M1 सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T2 तादृक्) — ^{d}) K4 B (except B3) D (except D1 2 7 10, D9 missing) G4 (before corr) रथ (for मना)

12 ^{b}) K5 D2 भागे (for भाग) K5 दत्त (for क्लृप्त) — ^{c}) G4 अपि (for अनु) — ^{d}) K4 B D (except D7 10, D9 missing) T1 G1 2 सार्धं (for सह) K5 पुत्रै, a few S MSS मात्स्यै (for मत्स्यै)

13 ^{b}) B2 4 G4 कृत (for बली) — ^{d}) D2 G3 तौ (for नो) K1 5 D10 (m as in text) विषमाविति भारत

14 ^{a}) K1 5 D7 10 (*sup lin* as in text) ससैन्यश्च, D1 2 T1 G1 5 तव सुत (for सहसुत) — ^{b}) D1 2 G4 सह (for सार्धं)

15 ^{a}) D7 G4 5 च (for तु) — ^{b}) K1 5 D10 तत, D2 S गत (G4 कृत) (for मत) — ^{c}) K1 5 D1 2 7 भगदत्त (for विकर्णश्च)

16 G2 is missing from 16 up to 57^{ab} G5 om 16 — ^{d}) K1 5 D7 भागश (for त)

17 G2 missing (cf v l 16) — ^{bc}) N (except B) mostly कैकया and कैकयान् D1 चैव (for एव) — ^{d}) D1 समरे, S (except G4, G2 missing) गता (for युगे)

18 G2 missing (cf v l 16) — ^{b}) M (except M1) मालव K1 5 D1 शाल्वकैकया, K4 Dn Ds D3–6 8 10 शाल्वकास्तथा, T1 G1 5 साल्वकोसला, T2 G3 4 M1 2 साल्व, M3–5 सह केकयै — ^{c}) D2 त्रिगर्तकाना (for त्रिगर्ताना च) D1 S (G2 missing) तु (for च)

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।
न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः । C 5 2263 B 5 57 32 K 5 57 32

D10 नृपौ (for च द्वौ) K1 D1 2 transp द्वौ and मुख्यौ K5 T2 यौ, B3 4 Dn Ds वै (for द्वौ) — d) K5 यौ तौ सवर्तकाविति, D6 ख्यातौ ससप्तकाविति Some N MSS सुसप्त (for सशप्त)

20 G2 missing (cf v l 16) — d) D1 2 भागश (for भारत) S (G2 missing) अभि(T1 G1 °भ्या)याति महारथा

21 G2 missing (cf v l 16) — a) T1 G1 5 सौमदत्तिं — c) K1 5 Ds भोजस्तु — d) K1 D7 युयुत्सते

22 G2 missing (cf v l 16) — b) D7 10 युवा (for युधि) — c) D1 स्वय सकल्प , D2 शकुनिं कल्प° — d) Some S MSS स्याल (for श्याल)

23 G2 missing (cf v l 16) — a) K4 B D (except D1 2 10, D9 missing) चैव (for चापि) D1 S (G2 missing) कौरव्य (D1 G4 व्य, G3 व्य), Ca कैतव्य (as in text) — b) D1 8 सारस्वता, Cs as in text

24 G2 missing (cf v l 16) — b) K1 4 5 B3 Dn D1–6 10 G1 समरे (for युगे) — c) T1 G1 न्यायेन तेन (for समा) — d) K1 स्वकल्प , K5 स्वकल्प , D3 4 G4 प्रकल्प (for अकल्प°) D7 10 पाडवाश्चाप्य(D10 स्तान)कल्पयन्

25 G2 missing (cf v l 16) — c) Ds यद्धि (for यत्ते) — After 25, Ds ins an addl colophon

26 G2 missing (cf v l 16) — ab) D2 T1 transp सर्वे and पुत्रा D1 transp पुत्रा and मूढा D1 °मानिन , D7 G3 वेदिन , G4 सेविन (for देविन)

27 G2 missing (cf v l 16) — a) K5 इमे ते (for राजान) T1 प्रेक्षिता , T2 प्रेषिता , G1 प्रोषिता (for पार्थिवा) — b) K1 D7 8 प्रेक्षिता , K5 G4 5 प्रेषिता , T1 प्रापिता , T2 पार्थिवा , G1 3 प्रोषिता , Ca प्रोक्षिता (as in text) K5 D2 कर्मणा, D7 M3–5 धर्मिणा, Ca धर्मणा (as in text) — After 27, G5 *repeats* 5 54 $14–42^{ab}$ (*with Dn readings*) / /

28 G2 missing (cf v l 16) — cd) K1 5 B1 3 D1 10 T G (G2 missing) तान् (for ता), and प्रभग्नान् (for ग्ना)

30 G2 missing (cf v l 16) — a) D1 8 तेषा (for येषा) S (G2 missing) राजा (for नेता) — c) G1 M3 5 यौधौ D1 2 (before corr) योद्धा वृकोदरश्चैव — d) Dn2 D1 2 (before corr) 8 10 M3–5 सव्यसाची D1 2 (before corr) च पाडव (for वृकोदरौ)

31 G2 missing (cf v l 16) G4 om 31^{cd}, K4 om 31^{d}–32^{a} — d) Ds D7 T1 G1 3 5 M चात्मजा Dn D2–6 8 10 धृष्टकेतु(D5 6 10 द्युम्न)श्च सानुज (D10 m पार्थिव)

32 G2 missing (cf v l 16) K4 om 32^{a} (cf v l 31) — b) M युयुधानश्च दुर्जय — After 32,

C 5 2263 B 5 57 32 K 5 57 32 शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५
दुर्योधन उवाच ।
उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७
सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२
धृतराष्ट्र उवाच ।
उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

D_8 ins

343* तत श्वेतस्तु वैराटि केतुमान्वाहिनीपति ।

33 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) $G_{3\ 4}$ काशेय $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 10}$ चात्र, $D_{1\ 2}$ यत्र (for चैव) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ स (for च) — ^{c}) $D_{3\ 4}$ पुत्रौ D_1 बधु (for बभ्रु°) T_1 विराट सहपुत्रश्च, T_2 विराट सहदेवश्च also — ^{d}) K_4 $D_{1\ 3-5}$ पाचाल्याश्च

34 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) T_1 $G_{4\ 5}$ एषाम्, M तेषाम् (for येषाम्) — ^{c}) K_5 धीराणा (for वी) B_3 नरवीराणा, Dn_2 $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ रणवीराणा, D_3 च शरीराणा, S (G_2 missing) रणशूराणा — ^{d}) K_5 Dn $D_{6\ 7}$ $G_{4\ 5}$ भिद्यु

35 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) $K_{4\ 5}$ B D (except $D_{1\ 7\ 10}$, D_9 missing) T $G_{1\ 5}$ सर्वं (for सर्वान्) — ^{b}) Ds_2 $D_{5\ 6}$ $G_{3\ 4}$ नमनुष्य° (for अमनुष्य°) — ^{cd}) K_1 °त्रा योद्धुमिच्छत्यसशय

36 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) D_8 स्त, S (G_2 missing) अपि, Ca d स्व (as in text) — ^{b}) D_1 अथ (for तथा) G_5 तत्रैवाहवगोचरौ — ^{d}) $K_{1\ 5}$ S (G_2 missing) पश्य (for मन्य)

37 G_2 missing (cf v l 16) $D_{1\ 7}$ (hapl) om 37^{ab} — ^{c}) $G_{1\ 5}$ सौमदत्तिम् (for सोमदत्तम्)

38 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ Dn T $G_{1\ 5}$ सुतेजसो, D_1 सर्वांश्चैतान्, M_1 महौजसो (for सुचेतसो)

39 G_2 missing (cf v l 16) G_3 om 39^{ab} — ^{a}) G_5 लोका (for सृष्टा) K_4 B D (except $D_{1\ 2}$, D_9 missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D_6 ल) Ca d cite पृथिवी सृष्टा, Cs सर्वां च पृथिवीं सृष्ट्वा — ^{b}) G_4 M ममार्थे, Ca d s as in text K_1 Dn_1 Ca d पाडवा, Cs as in text — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1\ 10}$, D_9 missing) आर्या शस्त्रभृत ($B_{1\ 2\ 4\ 5}$ शस्त्रधरा, B_3 $D_{3\ 4}$ °विद, D_7 धृतिमत) शूरा — $D_{3\ 4}$ om 39^{d}–40^{a} — ^{d}) K_5 प्रधावितु, D_1 प्रहारिण, G_5 प्रतापिन, M_2 प्रशासितु (for प्रबाधितुम्) Cs cites बाधितुम् K_4 B Dn Ds $D_{2\ 5-8}$ समर्थां प्रति(D_7 च प्र)बाधितु

40 G_2 missing (cf v l 16) $D_{3\ 4}$ om 40^{a} (cf v l 39), T_2 om 40^{ab} — ^{b}) K_5 D_{10} त्वभि- (for प्रति) D_1 G_4 बाधितु (for वीक्षितुम्)

41 G_2 missing (cf v l 16) K_4 om 41 — ^{a}) G_3 पाडवा, M बाधवा (for पार्थिवा) — ^{c}) T_2 Cd व निवारयिष्यति $D_{3\ 4}$ ततो नावार, G_5 ते तात वार° Ca cites निवारयति — ^{d}) $K_{1\ 5}$ हरिणान्, $D_{1\ 6\ 8}$ G एणेयान्, Cs ऐणेयानि, Ca d as in text T_2 (*sup lin* $G_{1\ 5}$ दृतिन, G_4 दष्ट्रिण, Ca d s तन्तुना (as in text)

42 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_5 वेरे° (for °वशेन) — ^{b}) D_1 शरजालेन B_2 सायकै (fo मामकै) D_2 मामकैर्युद्धदुर्मदै — ^{c}) D_1 अभिभूता — After 42, G_4 ins an addl colophon (*adhy no* 59)

43 G_2 missing (cf v l 16) — ^{b}) K_1 M_5 ए° (for एष) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ G_4 शक्यो (for शक्तो) K_4 I Dn Ds $D_{3-6\ 8}$ रणे, D_2 [अ]मुना (for युधा) — ^{d}) D_1 G_4 धर्मराजो युधिष्ठिर

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचह्रदे ॥ ४८
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवौदकान् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स्म संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ । C 5 2287 B 5 57 56 K 5 57 56

---

44 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) G_4 इह, M (except M_1) च (for हि) K_4 B Dn Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$m यथा (for सदा) — ^{b}) K_4 $D_{8\ 4}$ तर (for यश°) — ^{c}) T_2 सपुत्राणा बलवता

45 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) $K_{1\ 5}$ D_8 अतो, D_6 यथा, D_7 ततो (for यतो) K_4 B Dn Ds D_{3-6} नारोचयद्, K_5 D_{10} G_5 न रोचयम् K_4 B Dn Ds D_{3-6} $G_{3\ 4}$ $M_{2\ 5}$ अय, G_5 इम (for अह) — ^{b}) $B_{2\ 4}$ महारथै (for महात्मभि) — ^{c}) Ds_2 $D_{1-4\ 6}$ G_4 नु (for तु) K_5 $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ प्र (for मे) — ^{d}) K_5 $D_{7\ 10}$ पाडवाना (for पुनस्तेषा)

47 G_2 missing (cf v l 16) — ^{b}) K_1 भारतान्, D_8 पाडवान् (for भारत) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ अपि (for इति)

48 G_2 missing (cf v l 16) — ^{b}) K_4 $D_{1\ 10}$ (*sup lin*) सम्भृता , D_7 गता , Ca वृता (as in text) — ^{d}) A few MSS तुमले K_4 B Dn Ds_1 $D_{3-6\ 10}$ शस्त्रसकुले, K_5 कवचग्रहे, D_7 S (G_2 missing) स(D_7 $G_{1\ 5}$ न्त)कचग्रहे (T_2 कचसग्रहे also), Ca d s कवचह्रदे (as in text)

49 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) T $G_{1\ 5}$ क्रुद्ध (for क्रुद्धान्) — G_5 om 49^{c}–50^{b}, but erroneously writes instead 52^{ab} and brackets it — ^{c}) G_3 समाधास्ये — ^{d}) G_3 नक्रान् (for मत्स्यान्) $K_{1\ 5}$ B Dn_2 Ds_2 $D_{1-5\ 8\ 10}$ T_2 $G_{1\ 2}$ इवो(T_2 G_1 चौ)दकात्

50 G_2 missing (cf v l 16) G_5 om 50^{ab} (cf v l 49) — ^{ab}) K_5 G_5 transp कर्णं and द्रौणिं, D_2 T_2 transp कर्णं and शल्य — ^{c}) $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 10}$ T_2 $G_{3\ 4}$ M चैव, T_1 $G_{1\ 5}$ अह (for चापि) B D_1 T_2 नियोत्स्यामि, Ca d as in text — ^{d}) T_2 वरुणा (for मकरा)

51 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_4 B Dn Ds D_{3-6} ब्रुवत (for ब्रुवाण) — ^{c}) B_3 D_2 transp धैर्यं and वीर्यं G_3 सम्प्रेक्ष्य (for वीर्यं च) — ^{e}) T_1 G_1 सहाधि° (for समधि)

52 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) M त्वा (for त्वां) — ^{c}) D_7 समर्थं एको गोप्ता त्व, Ca as in text Cd s cite समर्थं and पर्याप्त — After 52^{c}, N ($K_{2\ 3}$ D_9 missing) ins

344* कौरवाणा विनिग्रहे ।
पुरस्तादुपयाताना

[(L 1) Ds विशा पते (for विनिग्रहे) — (L 2) Ds उपनीताना (for उपया)]

— K_5 om 52^{d}–53^{a} — ^{e}) D_1 Ca d s सविधा°, G_3 M तद्विधा (for यद्विधा) — ^{f}) D_2 तत , T $G_{3\ 4}$ त्वत्त , M यन्न (for तन्न)

53 G_2 missing (cf v l 16) K_5 om 53^{a} (cf v l 52) — ^{a}) K_1 D_1 T $G_{1\ 5}$ उप (for अप°) — ^{b}) D_1 विजयैषिणा — ^{e}) $B_{1\ 2}$ महाभाग (for सहस्रेण) — ^{f}) D_7 S (G_2 missing) नीतिमान् (for मन्) K_4 B Dn Ds D_2m $_{3-6\ 8\ 10}$m इति नीतिमता मत

54 G_2 missing (cf v l 16) — ^{a}) D_7 अथ, S (G_2 missing) त्व च (for स त्व) $G_{4\ 5}$ वीरश्च शूरश्च (by transp) — ^{b}) G_4 मानी च पुरुषर्षभ

C 5 2287 B 5 57 56 K 5 57 56 भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्लीकान्कुरून्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु
युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः
क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८
नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९
देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

55 G2 missing (cf v l 16) — d) D7 कौंतेय (for मा वचो) K4 B D (except D10, D9 missing) °साध्वस S (G2 missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वस

56 G2 missing (cf v l 16) — a) D2 तात (for सूत) G3 सर्वान्कुरून्प्रतिब्रूत — b) G5 M (except M1) यौधा — c) Some MSS बाह्लिकान् — d) K4 Dn D1–4 T1 G3 Ca d प्रातिपेयान्, G4 M5 °वीर्यान् B3 सहस्रश , D3 4 समुद्धतान्, Cs शरद्वत

57 G2 missing (cf v l 16) — c) D7 च (for वि) — d) G3 द्रौणि (for तथा) K1 Dn1 S (G2 missing) कृप (for नृपम्)

58 G2 resumes! — a) M स त्वम् (for त्वम्) K4 B Dn Ds D3–6 8 10 भीष्म च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K4 B2 Ds D10 गच्छत) माचिर, D2 m 7 भीष्म चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिर (see below) — b) K4 B D (except D1 2 8, D9 missing) G4 युधिष्ठिर K4 5 Dn1 D3–6 10 Cs अभ्युपैति, B Dn2 Ds1 पेयो, Ds2 D7 °पेत , D1 पैहि, D8 पैत, T2 G1 पेत्य, G2 M °पेत (for अभ्युपेत) — c) G5 M (except M1) मा मा (for मा वो) — After 58c, K4 B (except B4) D (except D1, Dn2 marg sec m , D9 missing) ins

345* राज्य दद्ध्व धर्मराजस्य तूर्णं

[K4 Dn1 D2 m 5 6 देव (for धर्म) D2 m 7 10 क्षिप्र (for तूर्णं)]

— d) K4 B (except B4) D (except D1, D9 missing) याचध्व वै (for क्षिप्र याचध्व) Cs cites क्षिप्र

59 a) S transp हि and अस्ति K1 5 D7 8 10 T G योद्धा, D1 वीरो, M3 4 यौधो (for योधो) — b) D1 2 S अपि (for इह) — c) T2 G3 4 तथा° (for यथा) — d) K1 5 शत्रुजित्तम , K4 B Dn Ds D3–6 8 T1 G1 3 4 सत्यविक्रम , D7 सत्यसगर , D10 शत्रुसूदन (for शस्त्र)

60 a) Ds2 T2 G2 M4 दैवैर्हि K1 5 D7 8 10 G3 सवृतो D8 युद्धे (for दिव्यो) — b) D10 G1 3 M2 3 5 धन्विन — c) G4 मनुष्याणा — d) B2 5 D1–6 10 G4 M1 मा स्म कृद्ध्व, G3 मा कुरुध्व K1 5 D7 8 G1 5 मा स्म युद्धे मन कृथा , M2–5 मा स्म क्रोधान्म(M2 5 °त्म)नो युधि

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B D सजययान (D2 यानसधि, D9 missing), T1 G1 M सजयप्रतियान — *Adhy name* M1 धृष्टद्युम्नवाक्य, M2–5 धृष्टद्युम्नवाक्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 57, D5 56, D6 53, D7 G5 58, T G2 3 M1 4 59, G1 4 M2 3 5 60 — *S'loka no* K5 Dn 61, D8 64, G5 86

57

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 a) K1 D7 10 कृतश्रमो, K5 कृतवर्मा, S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा) — b) K1 5 D7 10 एव (for अपि) — After 1ab, B2 has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original

2 B2 missing (cf v l 1) — d) D8 T1 G1 5 सर्वावस्थासु (for °वस्थम्)

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।
क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।
नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३　C 5 2807 B 5 58 13 K 5 58 13

---

3 3^{ab} = (var) 5 127 43^{ab} — B2 missing (cf v l 1) G3 (hapl) om 3 — ^{b}) K1 5 D1 2 जीवन, G5 पुत्रक (for जीवितुम्)

4 B2 missing (cf v l 1) — ^{c}) K1 Ds2 D3 4 8 यस्त्व, D1 2 स त्व, G5 य त्व (for यत्त्व) K4 B (B2 missing) Dn Ds D3–6 8 मन्येथा, D1 2 10 गच्छेथा (for इच्छेथा) — ^{d}) D1 2 पाडो पुत्रैर् Ds G4 महारथै

5 B2 missing (cf v l 1) — ^{a}) S (except T2 G1 2) त्वम् (for सम्) Cs समपेक्षस्व Ca d cite अवेक्षस्व — ^{c}) K4 D3–6 8 m Cnp शम (for जात) B Dn1 D2 Cn एष, D8 m एषा (for एव) K4 D3–6 8 m Cnp महच्छ्रेय, K5 B3 Dn1 Ds D7 10 Cs तवाश्वा (Dn1 Ds D7 Cs स्वा)व, B1 4 5 D2 8 Cn तवाभाव, D1 तव श्रेय, Cnp (also) तराभ्याव (for तव स्राव) Ca d np आस्राव ❀Cn शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिक पाठ ।❀

6 B2 missing (cf v l 1) — ^{a}) K4 B4 D2 M2 5 तु (for हि) Ds D1 5 8 योद्धुम् (for युद्धम्) — ^{b}) K1 D7 10 S नैव चेच्छति (T1 G5 °च्छति) T1 G5 बाह्लिका — ^{d}) T1 G1 5 महायशा (for न सजय)

7 B2 missing (cf v l 1) — ^{a}) K1 B (B2 missing) Dn Ds D1 2 न शल्लो (Dn1 Ds2 D1 °ल्यो), D7 T2 G3 4 न कृपो, D10 शल्यो न (for नो शल्यो) — ^{b}) D7 T2 G3 4 शल्यो (for कृपो) Ds D1 5 6 8 T G3 4 योद्धुम् (for युद्धम्) — After 7, S *repeats* 4^{cd} (with v l)

8 B2 missing (cf v l 1) — ^{a}) T1 M4 एषु, T2 G5 एषा, G1–4 येषा (for येषु) G4 समभि° (for सप्रति) K5 ये युद्धे सप्रतिष्ठेयु — ^{b}) D1 2 पी(D2 प)डिता कुरव परै — ^{c}) D1 G4 जानति (for °नन्दन्ति) — ^{d}) K4 न च (for तात) K4 D8 m रुच्यते (for रोचताम्)

9 B2 missing (cf v l 1) — ^{b}) T G कारयितु (for ता) K1 पुन, K5 S प्रभु (for तव)

10 B2 missing (cf v l 1) — ^{b}) T1 G1 5 न कृपे न च बाह्लिके (= 10^{d}) — ^{c}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D3–6 8 भीष्मे न च (for विकर्णे न) — ^{d}) G5 सजये (for बाह्लिके) T1 G1 नाश्वत्थाम्नि च सजये [= (var) 10^{b}]

11 B2 missing (cf v l 1) — ^{d}) G2 श्वसे, M °रभे (for ह्वये)

12 B2 missing (cf v l 1) — ^{d}) T G (except G2) दीक्षितो K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D3–6 पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ)

13 B2 missing (cf v l 1) — ^{a}) K5 D8 S (except M2) वेदि, D7 वैदि K5 B4 D7 10 श्रुव

C 5 308 B 5 58 14 K 5.58 14 आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ।२४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

— b) S कवचो(G3 वर्म वा, G4 चर्म चा)जिन (for कवच सद) — c) K1 D1 7 8 10 (m as in text) धनुर्ज्या, K5 च युग्या, S सदश्वा (for च धुर्या) Cs cites धुर्या

14 B2 missing (cf v l 1) — a) G4 °यूपेन, Cs यज्ञेन (as in text) — c) K4 5 B (B2 missing) Dn Ds D3-6 8 च समेष्यावो (D3 4 °मो), G4 श्रियमेष्यावो (for स्वयमेष्यावो)

15 B2 missing (cf v l 1) — c) G3 हि जेष्याम (for हनिष्याम) — d) K5 त्रय एव च, G2 समरे प्रभो (for समरे त्रय)

16 B2 missing (cf v l 1) K5 D1 om (hapl) 16cd, G5 (hapl) om 16c–17d — c) D2 सुता (for °पुत्रा) K1 D10 मा हत्वा पाडुपुत्रा वा (D10 त्राश्च)

17 B2 missing (cf v l 1) G5 om 17 (cf v l 16) — a) B4 Dn Ds D5 6 8 T2 G2 राज्य (for राजन्) — b) B4 D5 6 8 सर्वं, T2 इष्ट (for राज्य) T1 G1 भारत, G4 बाधवान् (for पार्थिव) — d) S (G5 om) भुजेय (G4 भुजीत) पृथिवीमिमा

18 =(var) 5 125 26 B2 missing (cf v l 1) D1 om 18 — b) K1 D7 10 भिद्येद् (for विध्येद्) S भारत (for मारिष) — cd) K5 त्याज्या भूमिर् (for त्याज्य भूमेर्)

19 B2 missing (cf v l 1) K4 reads from 5 57 19 up to 5 58 19 after 5 59 19 — a) K4 सर्वथा, D2 सर्वांन्वै — b) K1 इत्युक्तो (for त्यक्तो) G5 मम (for मया) — c) D3 4 T1 G1 5 यास्यति (for °यास्यध्व) — d) K4 5 D1 यात (for यान्त) Dn1 D8 वैवस्वत क्षय

20 B2 missing (cf v l 1) — a) =(var) 5 50 9a K1 4 5 Dn Ds D5 6 10 कुरूणा, S (except G1 2) मृगाणा, Cnp अजाना, Cn रुरूणाम् (as in text) ❀Cn रुरूणामिवेत्यत्र कुरूणा लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्त ।❀ K1 5 अपि, Ds D8 (by corr) एव (for इव) — b) Ds2 D1 व्याघ्र and वर — c) T1 M4 वरान्परान्, M1 परान्वरान् D2 कौरवान्निहनिष्यति — d) B1• S समेतान्

21 B2 missing (cf v l 1) — a) S प्रतीपमेति मे सेना (G4 by transp सेना मे), Cs as in text Ca d cite प्रतीप and इव — b) K5 T G (except G2) भारत, Ca d भारती (as in text) — c) K4 D5 6 स्रस्ता, Cs व्यस्ता (as in text) B (B2 missing) Dn Ds D3–6 8 M2 5 प्रस्ता, T1 G2 4 मध्ये (for त्रस्ता) — d) B3 D8 °सृष्टा, D2 °भक्ता (for मृष्टा)

22 B2 missing (cf v l 1) — a) G2 3 पूरयेद् — b) B4 D2–6 Cn धन (for बल)

23 B2 missing (cf v l 1) — a) T2 प्रयुक्ताना, Cs प्रयुद्धाना (as in text) D7 10 सेनामुखेषु योधाना — b) T2 भीमो हता (for भीमसेनो) — c) K1 4 D1 5 6 8 ते (for त) — d) S भया (for °भयम्) — After 23, S reads 27

24 B2 missing (cf v l 1) G4 om 24–25 Before 24, Ds ins धृतराष्ट्र उ — b) S (G4 om) गात्रान् (T2 °कुभान्) (for दन्तान्) D2 शैलाभान्, T G3 5 M1 द्रवतो, G1 2 M2–5 धावतो (for गिर्याभान्) — d) T1 G1 5 महारणे (for सशोणितान्)

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥२७
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां संग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।

शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ C 5 2324 B 5.59 2

25 B2 missing (cf v l 1) G4 om 25 (cf v l 24) — a) T1 G5 तदाभिप्रेक्ष्य — b) K1 5 D10 कीर्णां (for °शीर्णां) B3 D1 transp इव and पर्वतान् — c) K5 D1 2 7 भीतान्, D5 6 भीमान् (for भीतो) — d) =26d B3 T G1 वचन मम, D2 वचनानि मे (for वचनस्य मे)

26 B2 missing (cf v l 1) K5 Ds1 T2 om (hapl) 26 — a) G4 गदया (for निर्दग्ध) — b) B (B2 missing) Dn D6 सैन्य रथहयद्विप — c) T1 G1-4 M मार्गम् (for गतिम्) G5 तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे — d) = 25d B1 3 5 D3 T1 G1-4 M स्मर्तासि वचन मम

27 B2 missing (cf v l 1) S reads 27 after 23 — a) D7 आगता (for आगामि) S मह(T1 G4 5 M2 °हा)न्नो भयमत्रागान् (T2 G4 भय नो महदत्रागान्) — b) S विग्रह (for पाण्डवै) — G4 om 27cd — c) T1 G1 5 सेनस्य (for सेनेन) — d) K1 D1 7 8 उपेष्यथ, D6 उपैष्यत K5 हताशा समुपेष्यथ, S हत शांतिमुपेष्यसि (G2 °ति)

28 B2 missing (cf v l 1) — a) K1 Ds1 D6 8 छन्न (for छिन्न) — c) K4 B (B2 missing) Dn Ds1 D3-6 8 10 भीमेन (for संग्रामे)

29 B2 resumes from 29d (cf v l 1) — a) D2 राजन्स, T1 G1 राजा त, T2 राजा स, G5 राजान (for राजा तु) — b) K4 5 B (B2 missing) D G2 सर्वांस्तान् (K5 D7 10 सर्वान्स), T1 G1 5 स तु वै (for स सर्वान्)

Colophon missing in K2 8 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn Ds D1 5-8 10 संजययान, D2 यानसंधि, T1 G1 M1-3 5 संजयप्रतियान — *Adhy name* M2 3 5 शमप्रशसन, M4 संजयप्रतिवचने शमप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 58, D5 57, D6 54, D7 G5 59, T G2 3 M1 4 60, G1 4 M2 3 5 61 — *S'loka no* Dn D3 29, D7 G5 28

☞ After adhy 57, T G1 5 read adhy 64!

58

☞ This adhy is missing in K2 8 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59) For sequence of K4 cf v l 5 57 19 S reads this adhy (58) after 5 47 1 (M3 5 read it after 5 47 19)

1 c) Ds °प्रज्ञ, D1 7 भाग (for °प्राज्ञ) — For 1, S *repeats* 5 47 1 (v l जनार्दन for धनंजय)

2 S om 2 — b) D1 वासुदेवधनंजयौ — After 2ab, D10 (marg *sec m*) ins 346* (for the first time), *repeating* it after 5ab

3 Before 3, S ins संजय — a) K4 5 Ds D1-4 7 10 °प्रेक्ष्य, Ca d प्रेक्षन् (as in text) S आगुल्फेभ्योभि (G3 पि, G5 हि) सवीत — b) Dn Ds प्रयात, S सर्वत, Ca प्रयत (as in text) — d) K5 D1 10 S (except G2-4) आख्यातो, B3 व्याख्यातु S (except M2) नरसिंहयो, Ca as in text

C 5. 23 5 B 5 59 3 K 5 47 19 पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूषितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

4 ^{a}) D_7 S (except M_2) च (for एव) — ^{b}) $D_{7\ 10}$ उपयाति वै, S अभिजग्मतु — ^{c}) K_1 तत्र, G_2 यथा (for यत्र) K_5 M_4 यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M_4 ष्णौ च) — ^{d}) K_5 मनस्विनी, B (except B_4) Ds D_{3-6} च भाविनी

5 ^{b}) S वर॰ (for उभौ) $K_{1\ 5}$ चर्चितौ, $D_{2\ 7\ 8}$ °भूषितौ (for रूषितौ) — After 5^{ab}, $K_{1\ 5}$ Ds_1 $D_{6\ 8\ 10}$ ins

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।
[For D_{10} cf v l 2 K_1 शयितौ (for शयनौ) D_{10} (first time) ऐकमत्य समागतौ (for the posterior half)]

— G_3 (hapl) om 5^{cd} — ^{c}) T G (G_3 om) वरवस्त्रागौ, M सुकुमारागौ — ^{d}) S (G_3 om) वरा

6 ^{a}) K_1 S (except T_2) च (for तु) — ^{b}) S च वरासन (for महदा) — ^{c}) K_1 विचित्रा°, B_4 Dn $D_{5\ 6\ 8}$ णाकीर्णं, S नाना(G_2 दारु)स्तरणसस्तीर्णं — ^{d}) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 6}$ आसेताम्, B_2 आस्यताम्, D_8 आसीताम्, Cn आसाताम् (as in text) S यत्रास्ता तौ ($G_{1,4\ 5}$ °साते) नरर्षभौ — After 6, S (except $M_{4\ 5}$) ins

347* सत्याङ्कमुपधान तु कृत्वा शेते जनार्दन ।

7 ^{a}) S अर्जुनाकगतौ पादौ — D_6 om 7^{cd} — ^{c}) $K_{1\ 5}$ Ds_2 $D_{7\ 10}$ तु (for च) S (except T_2) कृष्णाया — ^{d}) S शुभायाश्चाकगावुभौ

8 G_4 (hapl) om 8–9 — ^{a}) K_1 D_7 च (for तु) — ^{b}) $G_{1\ 5}$ वै (for मे) K_1 B_2 Dn_2 Ds $D_{3-6\ 8\ 10}$ पदा, S (G_4 om) मुदा (T_2 G_3 दृशा) (for तदा) — ^{cd}) $K_{1\ 5}$ तम् (for तद्) S (G_4 om) दासीभ्यामाहृत मह्य स्पृष्ट्वा भूमा°

9 G_4 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) K_4 D_{2-6} °रेखातलौ K_5 B $D_{1.7.9\ 10}$ लेखतलौ, T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ °रेखांकितौ, T_2 °रेखान्वितौ, G_2 लेखावुभौ, M रेखाततौ — ^{c}) Ds $D_{5\ 6}$ अपकृतौ, $D_{1\ 2}$ अपसृतौ — K_5 (hapl) om from तत्र (in 9^{d}) up to गतौ (in 10^{c}) — ^{d}) S (G_4 om) धारयेता वरस्त्रियौ — After 9, S (except G_4) ins

348* न नून कल्मष किंचिन्मम कर्मसु विद्यते ।
स्त्रीरत्नाभ्या समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।
विस्मयो मे महानासीदास्त मे बहु सगतम् ।
हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।
[(L 1) G_3 M_{3-5} जन्मसु (for कर्मसु)]

10 K_5 om up to गतौ (in 10^{c}) (cf v l 9) — ^{b}) K_4 उद्धृतौ, D_7 उच्छ्रितौ (for उद्गतौ) S नागाविव समुच्छ्रितौ — ^{c}) S एकशय्या° (for एकासन) — ^{d}) B_3 T_1 G मे (for मा) — After 10, S ins

349* ततोऽभ्यचिन्तय तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
[G_{3-5} M_2 हि (for अभि)]

11 T_2 om 11 S (except T_2) read 11 after 352* — ^{ab}) S (T_2 om) सोयमिद्रसमौ वीरौ (G_1 शूरौ) तौ मदो (T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ कृष्णौ, G_3 अधो) नावबु — ^{c}) D_2 सश्रयाद्भीष्मद्रोणाभ्या, S (T_2 om) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव

12 S transp 12^{ab} and 12^{cd} — ^{a}) S निदेशगौ, Ca d °स्थौ (as in text) — ^{b}) D_2 योत्स्यत , D_3 तप्स्यते (for सेत्स्यते) S नरनारायणावुभौ ($G_{3\ 5}$ °वृषी) — ^{d}) S नानवाप्योस्ति कश्चन

13 ^{a}) $B_{2\ 4}$ हि (for च) — ^{b}) K_4 B_4 Dn $D_{2-6\ 8}$ आसीन , Ca d आच्छन्न (as in text) — ^{c}) K_5 कृताज

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ १५
वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६
वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीम् ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ १९
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २२
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति । C 5 2351 B 5 59 24

लिर्हि सधाय — ^{d}) S सदेश चाभ्यचोदय

14 ^{ab}) K_{4} B D (except $D_{1\ 7}$, D_{9} missing) धनुर्गुणकिणाकेन (for the prior half) S धनुर्ध(M °र्वं)रोचितेनाथ पाणिनैक स(G_{1} सु)लक्षण — ^{cd}) K_{2} D_{8} °नोद (for चोद) S पादमादाय यत्पार्थं केशवस्य यशस्विन (T_{1} $G_{1\ 4\ 5}$ महात्मन, M_{5} यशस्विन)

15 ^{a}) K_{4} ध्वज (for केतु) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 2\ 10}$ (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय) — ^{b}) D_{2} भूषण, S दिव्या° — ^{d}) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 6\ 8\ 10}$ (m as in text) सदे(K_{5} °दि)ष्टु, D_{2} °देश (for विष्टो) K_{4} D_{8-6} M मामभाषत, K_{5} D_{7} अभ्यभा°, D_{2} चाभ्यभा Ca cites मा

16 ^{a}) S स वाच (by transp) $K_{1,4\ 5}$ Dn_{2} $D_{5\ 6\ 8}$ स (for स) — ^{b}) K_{1} D_{s} D_{8} Cs ह्रादिनीं, D_{2} उवाच, S आददे, Ca d ह्लादिनीं (as in text) — ^{c}) B_{4} $D_{1-4\ 7}$ त्रासिनी, D_{8} शसनीं, S दीपनीं D_{1} सर्वभूताना — After 16, S ins

350* बहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिण ।
मतिमान्मतिमास्थाय केशव सदधे वच ।

17 ^{ab}) S वचन वचनज्ञस्य समन्वित — ^{c}) S मनःप्रसादमश्रौष Ca d cite इष्टार्थां — ^{d}) K_{5} $B_{1-3\ 5}$ D_{10} शोषणीं, B_{4} Dn_{2} °हारिणीं, Dn_{1} Ca d °दारणीं, D_{1} °धारिणीं, D_{2} वारणीं, S तापन

18 T_{2} $G_{2\ 4}$ M om the ref T_{1} $G_{1\ 3\ 5}$ श्रीभगवान् (G_{1} cont उवाच!) — ^{a}) G_{5} एन (for इद) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 7\ 10}$ Ca d ब्रूहि, D_{s} ब्रूयां, Cs ब्रूया (as in text) — ^{b}) S प्राप्य क्षत्रियसंसद Ca s cite धृतराष्ट्र — ^{c}) S °वृद्धस्य (for मुख्यस्य) K_{4} B D (except $D_{1\ 2\ 10}$, D_{9} missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य — ^{d}) S आचार्यस्य च धीमत — After 18, N ($K_{2\ 3}$ D_{9} missing, K_{4} transp) ins

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।
यवीयसश्च कुशल पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca d s — (L 1) $K_{1\ 5}$ D_{7} पूर्वमुक्त्वाभिवादन (for the posterior half) — (L 2) $K_{1,5}$ $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ Cd कौशल्य (for कुशल) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 2\ 7}$ पश्चादिदमथोत्तर (for the posterior half) Ca d s seem to cite सुख]

19 S transp 19 and 20 — ^{a}) $K_{4\ 5}$ B D (D_{9} missing) T_{2} G_{2} विविधै (for विपुलै) — ^{b}) S दक्षिणाश्च प्रयच्छत Ca cites दत्त (as in text) — ^{d}) S आगत वो महद्भय

20 S transp 19 and 20 — ^{a}) K_{4} वार्थिषु, S पात्रे(T_{2} र्थे)षु (for पात्रेभ्य) — ^{b}) S सुखमाप्नुत कामज Ca s cite कामजान्

21 T $G_{1\ 2\ 5}$ transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K_{5} रोष (for ऋण) S ऋण प्रवृद्धमिव मे — ^{c}) S गोविंदेति यदाक्रोशत्

22 ^{a}) S (except $G_{3\ 4}$) तेजो महद् (for तेजोमय). — ^{b}) Dn Ds_{1} गाडिव S बिभ्रता गाडिव धनु — ^{c}) K_{1} न द्वि, D_{8} अद्वि (for मद्वि) S पार्थेन (for तेनेह) — ^{d}) S वैर व प्रत्युपस्थित — After 22, S ins

352* कृष्णस्य तद्वच श्रुत्वा भय मा महदाविशत् ।
तव पुत्रस्य लोभ तु वर्तमान प्रमृश्यत !,

followed by st 11 (which is om in T_{2}), cf 10^{cd}

23 =(var) 5 122 55 — S om 23–30 — ^{cd}) D_{8} हि (for न) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 2\ 8}$ Ca s विपरीत परीतो (for यो न कालपरीतो) $K_{1\ 5}$ $D_{8\ 10}$ वा अपि, K_{4} B_{8} $D_{3\ 4}$ स्यादपि, D_{1} वा ह्यपि, D_{7} वा यदि (for वाप्यपि)

C 5.2351
B 5 59 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३

बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४

देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५

यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६

एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७

बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८

संजय उवाच ।

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९

केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १

प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २

बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

---

24 =(var) 5 122 56 — S om 24 (cf v l 23) — a) K1 4 उद्धरेद्, D1 उत्सहेद् (for उद्वहेद्) — c) K5 Dn2 त्रिदिवान्   K5 सर्वान् (for देवान्)

26 =(var) 5 63 15, =(var) 5 122 53 — S om 26 (cf v l 23), Ds om 26^{cd} — d) $=27^{d}$, 5 136 8^{d}

27 S om 27 (cf v l 23), B4 (hapl) om 27   K1 D8 transp 27 and 28 — b) B1 2 5 D2 तदा (for यदा) — c) K4 B (B4 om) D (except D7 8 10) पलायत — d) $=26^{d}$ (q v)

28 S om 28 (cf v l 23)   K1 D8 transp 27 and 28 — a) D1 2 transp वीर्यं and तेज — D1 om 28^{bc} — b) D2 कृत (for लघु) — c) K1 (before corr) शीघ्र, K1m D10 वीर्यं (for धैर्यं) — d) K1 5 B8 D1 7 पार्थे (for पार्थात्)   B (except B5) दृश्य° (for विद्य)

29 S om 29 (cf v l 23)   K4 B D (except D8 10, D9 missing) om the ref — b) B8 5 D10 इव (for गिरा) — c) K1 Dn1 D7 8 च (for इव)

30 S om 30 (cf v l 23) — c) D7 अर्जुनस्य (for नस्तत्) — d) B Dn Ds D1 2 5 6 रोम° (for लोम), cf v l 1 1 1, 5 etc

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn Ds D1 5–8 10 संजययान, D2 यानसंधि, T1 G1 4 M संजयप्रतियान — *Adhy name* M1 वासुदेववाक्य, M2 वासुदेवकथन, M3–5 वासुदेववाक्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 59, D5 T2 58, D6 55, D7 60, T1 M2 3 5 50, G M1 4 49 (G5 48) — *S'loka no* Dn 31, D8 32

59

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 a) S पुनरेव महाबाहु (T1 G1 भाग) — b) B2 4 Dn1 D5 6 जनेश्वर, G4 नराधिप (for नरे°)   Dn2 किरीटी श्वेतवाहन ! — c) D1 2 संख्यातु स समारेभे — d) K5 G4 तत्वतो (for तद्वचो)   G5 गुणनिश्चये, Cs as in text — After 1, G5 reads 3^{ab}, followed by 353* (cf v l 3)

2 G2 (hapl) om 2^{a}–3^{b} and line 1 of 353* (see below) — a) K5 S (G2 om) सप्र° (for प्रस°)   K1 D1 2 7 10 तु, T1 G1 स (for च)   K5 D1 2 7 G5 सूक्ष्मेण, T1 G2 तत्वेन, M3 4 साक्ष्येण, Ca d सौक्ष्म्येण (as in text)   B1 3 5 स प्रसंख्याय सौ° — c) K5 यथावन्मति तत्रैव, D1

शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरूञ्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७
अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् । C 5 2370 B 5 60 12 K 5 60 13

यथा विदति तत्वेन, T G1 5 यथात्ममतितत्वेन — ^{d}) D1 जयकामान्

3 G2 om 3^{ab} (cf v l 2) G5 reads 3^{ab} after 1 — ^{a}) B D (except D1 7 8 10, D9 missing) Cs बलाबल, M3–5 बलौ — ^{b}) Ds1 (by corr) 2 T1 G3–5 यथातथ्येन — T G1 3 4 M ins after 3^{ab} G2 (om line 1) 5 (om line 2), after 1

353* यदा तु मेने भूयिष्ठ तद्वचो गुणदोषत ।
पुनरेव कुरूणा च पाण्डवाना च बुद्धिमान् ।

— ^{c}) D2 सा तु (for शक्ति) M3 4 सख्या(M4 धा)तु (for सख्यातु) — ^{d}) T1 तथा वै, G4 यथा वै, G5 तदैव, M यथावत् (for तदा वै) T2 G2 मनुजाधिप, G4 पुरुषर्षभ

4 ^{a}) B1 D1 S (except T2 M2) दैवमानुषयो Cs cites दैवमानुष — D6 om 4^{d}–5^{b}

5 D6 om 5^{ab} (cf v l 4) Before 5, S ins धृतराष्ट्र — ^{b}) K4 D1 3 4 G3 M (except M1) हि, B Dn Ds D5 8 वि, D2 एव, D7 T G1 2 5 अभि (for अपि) — After 5^{ab}, S ins

354* ईदृशेऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।
अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा त न रोचये ।

[(L 1) G4 ईदृशे हरिनिष्ठस्य G4 5 पृथिवीक्षयकारणे (G5 °क) — (L 2) T2 G1 2 M1 अधर्म्ये T1 G3 4 वायशस्ये वा — (L 3) G5 M विग्रह T G2–4 सर्वथा मे न रोचते] — ^{d}) S तव मानद (for नानुमानत)

6 D1 om 6^{b}–7^{c} — ^{c}) S इच्छति, Cs कुर्वन्ति (as in text) — ^{d}) S कुर्वंति च (M त्वेव) (for यथा)

7 D1 om 7^{abc} (cf v l 6) — ^{a}) D2 उपरुद्धाया, Cs उपकर्तॄणा (as in text) — ^{b}) K4 D2–4 लक्षयाम्यह, Cs महे (as in text) — ^{c}) K1 (m as in text) पृच्छति, Ca d s इच्छन्ति (as in text) K5 इत्थ बहुल सर्वेषु — ^{d}) D1 तमाप्रिय (sic), D1m S तथाप्रि(G5 क्ष)य, Cs महत्प्रिय (as in text)

8 ^{a}) D2 सानिध्यकर्ता, Cs as in text Ca d cite साचिव्य K1 5 D7 10 अस्य (for स्यात्) — ^{b}) Ds पाडवे, Cs खाडवे (as in text) D1 महत्, Ca d स्मरन् (as in text) — After 8^{ab}, G2 (which om 8^{cd}) reads 5 60 5^{c}–21^{b}! — ^{c}) K4 B D (except D7, D9 missing) अपि (for अति) — ^{d}) D1 S (except G3 4, G2 om) कुरुपाडवसगमे (T G1 °विग्रहे, M2 सगरे)

9 ^{a}) K1 जातवृद्ध्या, K4 B4 Dn D3–6 10m T2 M Cn जा(Dn1 ज्ञा)तिगृध्या, K5 ज्ञानवृद्धा, B3 T1 G4 जात(G4 ति)गृध्रा, Ds जातिगृद्धा, D7 पुत्रप्रीत्या, D10 जातिवृत्त्या, Ca d s जातगृध्या (as in text) K1 उपपन्ना, Ds2 विपन्ना (for अभि) K5 तु, T1 G1 5 ते (for च) — ^{b}) D7 अशेषत, D10 अनेकधा — ^{c}) K4 B Dn Ds D1 3–6 8 10 समेष्यति (for भवि) D2 सर्वे सानिध्यमेष्यति — ^{d}) K1 5 समुद्भूता, D2 अनाहूता, G5 समाख्याता

10 ^{a}) K1 5 D7 10 द्रोणभीष्म (by transp) — ^{b}) K4 B4 Dn2 D3 4 सनिभ, K5 T1 G3–5 M2 5 समितान्, D2 T2 G1 2 M1 3 4 समितात् — G3 om 10^{c}–13^{c} — ^{c}) M समरे (for सरम्भ) — ^{d}) M आगच्छति (for गमिष्यन्ति)

11 G3 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) K1 D3 G4 तदैव सहिता, K4 D1 3 4 T2 G2 तदेव (D1 T2 व) सहिता, K5 तदैव रक्षिता, B Dn Ds D2 5 6 10 ते देवै सहिता, T1 G1 5 तद्देव — ^{b}) G1 परि (for प्रति) — ^{c}) Dn2 G4 मानुषेषु, G2 मनुष्येषु Ds G5 M नरव्याघ्र

12 G3 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) D7 दुराधर्षं — ^{b}) K1 D3 4 7 गाडिव, K5 D10 गाजीव — ^{c}) Dn T2 दारुणौ (for वारुणौ) D1 om च M वारुणे ये स्ये

C 5 2370 B 5 60 12 K 5 60 13 वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— d) G4 शरपूर्ण, M शरपूर्णे

13 G3 om 13^{abc} (cf v l 10) — a) K5 ततो, B2 4 Dn D1 10 ध्वजे (for ध्वजो) — b) K1 नि शक्तो (for नि सङ्गो) S (G3 om) नि (G4 ह्य)सगगतिराहवे Ca d s cite धूमवद्गति (as in text) — c) S (G3 om) पृथिव्या (for रथश्च) — d) K4 B D (except D1 2) क्षितौ (for त्विषा)

14 ab) D1 महामेघनिभो यस्य K4 जवै (for जनै) S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G3 M1 3 4 घोषो) महामेघौघनिस्वन — c) D3 खड्ग (for शब्द) S (except G3 4) महाशनिसम(G5 °शर)स्पर्श

15 a) S यस्य (for य च) Ca cites य (as in text) S (except M2 5) वीर्यं (for वीर्यें)

16 a) G2 M शत च (for शतानि) K1 5 D2 शत पच तथैवेषून् — b) K4 B Dn Ds D2–6 8 यो गृह्णन्, K5 प्रवपन्, D1 T2 (inf lin) G1 5 M उद्गमन्, D7 उद्धरन्, T G2 उद्वहन्, G3 4 उत्सृजन् (for उद्वपन्) K1 D7 एव, K4 B Dn Ds D2–6 8 नैव, T1 G1 इह (for इव) K5 देववत्, G2 वृष्टय (for दृश्यते) — K5 om 16^{c}–17^{b} — d) G2 दूरेण, M दूरे च (for दूर च) D7 G3 पातयेत् (for °यन्)

17 K5 om 17^{ab} (cf v l 16) — a) T1 तम्, G4 यथा (for यम्) M त्वाह (for आह) — c) K5 नृप, D1 7 च य, D2 स्वय (for तथा) K1 च पाचाल्यो, S च शल्योय (G3 4 थ) (for तथा शल्यो) — d) D1 मानुषा, M3–5 बाधवा (for मानवा)

18 a) D7 युद्धे च (for युद्धाय) — c) D1 रथिना वीर, G3 नरशार्दूल (for रथ°)

19 B4 om 19^{ab} D3 transp 19^{ab} and 19^{cd} — b) K5 Dn1 D6 10 च (for य) — cd) B1 3 5 om 19^{cd} D1 S सदृश and पांडव

20 K4 om from st 20 up to st 26 of the *next* adhy — b) B D (except D1 7 10, D9 missing) महेंद्रोपेंद्रविक्रम (B2 पमविग्रह) — d) B D3 D3–8 10 भये, Dn हवे, G5 °रथ (for मृधे)

21 K4 om 21 (cf v l 20) — a) D1 T2 G2 3 M एतच् (for एव) T G नित्य (for कृत्स्न) — c) D2 नि सुखी, T1 G1 प्यसुख G4 अनिर्व्यूढसुखश्चास्मि — d) B2 D2 5 7 G2 स(D2 सा)म-, D1 एव, T1 नाश- (for शम) Cd cites सम

22 K4 om 22 (cf v l 20) — b) B2 G4 समुप, B3 5 प्रत्यव, D7 समव° (for प्रत्युप) — c) D7 वै (for चेत्)

23 K4 om 23 (cf v l 20) — a) D7 अत्यर्थं (for नित्य) — b) K1 सह, K5 साक (for तात) Ca cites the whole stanza as in text

Colophon missing in K2 3 D9, K4 om it — *Sub-parvan* K1 5 B Dn Ds D5–8 10 संजययान, D1 2

६०

वैशंपायन उवाच ।
पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४
नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कदाचन ।
दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति । C 5.2390 B 5 61 9 K 5 61 9

यानसधि, M (except M4) सजयप्रतियान — *Adhy name* M पाडवशक्तिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 59, D6 55, D7 G2 3 5 M1 4 61, T G4 M2 3 5 62, G1 63 — *S'loka no* K5 22, Dn 23, D8 21

60

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15), st 1–12 are missing in D9 (cf v.l 5 50 59) K4 om 1–26 (cf v l 5 59 20)

1 ^{c}) K5 D1 आस्थाय, T1 G1 4 5 आदाय

2 Before 2, K5 G3 ins दुर्योधन उ° (G3 om उ°) — ^{a}) G3 असाध्या (for अशक्या) G4 देवशिशव , Ca as in text — ^{c}) M व्यैतु, Ca व्येतु (as in text)

3 ^{ab}) D2 G1 2 अकामाद्वेष (D2 °द्वय), Ca अराग-द्वेष , C3 as in text B1 3–5 Dn2 D3–6 8 G3 Ca d s transp द्रोहात् and लोभात् Ds2 D2 लोभात्, T2 G5 M1 मोहात् (for द्रोहात्) D8 स्नेहात्, D2 द्वेषात् (for लोभात्) B2 3 Dn1 D1 10 °सयोगलोभद्रोहा(D10 °सयोग द्रोहलोभा)च्च भा — ^{c}) D2 अपेक्षया, Ca d s उपेक्षया (as in text) — ^{d}) B2 4 आगता , D2 T G1 4 आप्नुयु , Ca as in text

4 ^{a}) T2 एतत् (for इति) — ^{c}) Ds2 D6 जामदग्नि K5 स (for च) K1 5 D7 रामोपि, S यो राम• — ^{d}) K1 5 D1 7 10 कथा (for कथाम्) K1 5 D1 2 7 10 S स्व(D1.2 T2 G4 चा)कथयत् (for अकथयत्)

5 ^{a}) K1 5 D7 8 10 वै (for एव) G4 नैव मानुष-भावेन — ^{b}) D1 कथ° (for कदा°) — G2 reads 5^{c}–21^{d} after 5 59 8^{ab} (om altogether 19^{c}–20^{d}) — ^{c}) B Dn D5 D8–6 8 कामात्क्रोधात्तथा लोभात्, D2 अकामद्वेषसयोगात् — ^{d}) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च) D2 लोभाद्वेषाच्च भारत

6 ^{a}) B3 D (except D1 2, D9 missing) G1 4 यदा, G3 यथा (for यदि) K1 5 Ds2 D10 तु, D7 वा (for हि) — ^{b}) D2 प्रजापति (for अश्विनावपि) — ^{c}) S प्रवर्तेते (for प्रवर्तेरन्) — ^{d}) T2 पाडवा (for न पार्था)

7 ^{b}) B D (except D10, D9 missing) G3 कथ° (for कदा) — ^{c}) K5 B3 देवास्तु, Dn D3–6 8 देवेषु, D1 T G देवा(G5 °वै)श्च, D2 7 10 देवा (D2 °वे) हि, Cn दैवेषु (as in text) K5 अपेक्षता, Dn2 Ds2 D1 2 8 (by corr) 4 10 T G (except G5) उपेक्षका , Cn अपेक्षका (as in text) B3 व्येते, D7 ह्येतै (for ह्येते) K1 देवैरुपेक्षिता ह्येते, M देवेषूपेक्षका (M1 *sup lin* क्षिता) कार्या — ^{d}) D2 सर्व (for शश्वद्)

8 ^{a}) T G5 M कर्म (for काम) — ^{b}) B (except B3) D (except D8, D9 missing) Ca d द्वेष , G5 लोभात् (for द्वेषात्) K1 5 B (except B3) D (D9 missing) Ca d लोभ , G5 द्वेषात् (for लोभात्) B4(m as in text) जायते, D8 D7 दृश्यते, D2 लभ्यते, G4 भारत, Ca d लक्ष्यते (as in text) — G4 om 8^{c}–10^{d} — ^{c}) D7 तथा तु, D8 G2 दैवेषु, Ca d देवेषु (as in text) K1 5 D1 2 चैतत्प्रामाण्यात् (D2 माण्य), B Dn1 D5 6 8 10 Cn दैवप्रामाण्यात्, Dn2 D3 D8 4 7 10 Ca s देवप्रामाण्यात्, T1 दैवप्रा°, G3 चैव प्रा — ^{d}) K1 Ca d.s तेषा, K5 B D1 3–8 10 नैषा (for नैव) D2 नैषा क्रुद्ध क्रमिष्यति, G3 नैतच्चित्र क्रमिष्यति Ca d s cite विक्रमिष्यति.

C 5 2390 B 5 61 9 K 5 61 9

दिधक्षुः सकलाल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

---

9 G_4 om 9 (cf v l 8) — a) K_1 B_4 Ds_2 $D_{1\ 2\ 6}$ G_3 M (except M_1) मन्त्रित, Ca d s as in text — b) K_5 Dn_1 $D_{3-6\ 8}$ T G (G_4 om) M_1 प्रशाम्यति (M_1 *inf lin* सति), Cs प्रशसति (as in text) — c) $K_{1\ 5}$ दिधक्षन्, Cs दिधक्षु (as in text)

10 G_4 om 10 (cf v l 8) — b) $D_{8\ 4}$ रक्ता (for युक्ता) — c) K_1 मयि (for मम) D_1 G_2 M (M_1 *inf lin* as in text) अनुमत, T_2 (by corr) अधिगत (for अनुपम) — d) D_1 विधिमत्रवत् (for विद्धि भारत)

11 a) $B_{2\ 4\ 5}$ D (except $D_{1\ 7}$, D_9 missing) Ca d विदीर्य°, T $G_{1\ 3}$ M_1 प्रकीर्यं (for प्रदीर्यं) — d) T G (except G_3) M_1(*inf lin*) $_2$ क्षपयामि, M_1 (orig) स्तभ, M_{3-5} क्षम, Cs स्थाप° (as in text) Ds स्थापयिष्यामि मन्त्रणात्

12 a) G_5 अपि (for अस्य) — b) $B_{2\ 4}$ D_1 जगमा जगमस्य च. — d) B Dn_2 Ds $D_{1\ 10}$ अह, Dn_1 महद्, S भय (for the first महा) G_2 महाहवे (for स्वनम्)

13 D_9 resumes (cf v l 5 50 59)! — a) K_5 वायुवशात् (for च वायु च) — b) M (except M_1) क्षप (for शम) G_4 निश्चय (for नित्यश) — c) G_4 नून, M (M_1 *inf lin*) दिक्षु (for ऽभीक्ष्ण)

14 b) K_1 महा, T_1 $G_{1\ 5}$ यदा, T_2 G_{2-4} M_{2-5} यथा; M_1 तथा (for मया) — c) K_5 भूताना (for भावाना)

15 a) A few S MSS अक्षो — c) B D (except $D_{1\ 8}$, D_2 by corr) तत्राश्वा, T_2 $G_{3\ 4}$ तत्रापि Ds प्रवर्तंति, Ca d as in text — d) D_2 T_2 G_5 तत्र (for यत्र) G_4 हि (for अभि) K_5 यत्राभिकामये सुख

16 a) $D_{3\ 4\ 9}$ transp विषये and राजन् B Dn Ds $D_{2\ 5-8\ 10}$ भयानकानि विषये ($D_{7\ 10}$ सत्वानि) — b) $D_{1\ 3}$(m as in text) $_{4\ 9}$ व्याडादीनि, D_2 T_2 (before corr) $G_{1\ 2}$ M व्याघ्रादीनि, T_1 $G_{3\ 4}$ व्याघ्रादीना, T_2 G_5 व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला°) — c) B D (except D_1) मत्रगुप्तानि (for मत्त सुप्तानि) — d) K_5 Dn D_7 G_2 $M_{1\ 4}$ हि सति (for हिंसन्ति) D_9 भयकरा न हिंसति

17 D_9 om 17 — a) $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 8\ 10}$ कामवर्षी च, Ca as in text Cd cites निकाम — c) $G_{1\ 5}$ सस्याना सर्वजतूना

18 a) B_3 Dn_2 Ds $D_{5\ 6}$ अश्विभ्यामथ — c) $K_{1\ 5}$ B_3 D_1 T_2 द्विष्ट, T_1 G_2 त्विष्ट, $G_{1.5}$ विष्ट, G_3 क्लिष्ट, G_4 दिष्ट, M_1 द्विष्टा, M_{3-5} स्विष्ट (for द्विष्टान्) — d) $K_{1\ 5}$ नोत्सहेदभिरक्षितु, S (except M_2) सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (=20d) — After 18, S (except M_2, G_3 om) reads 21 (G_5 M_{3-5} *repeating* it in its proper place)

19 G_3 om 19–21 — b) T $G_{1\ 5}$ मद्विष्ट (for मद्विषस्) B Dn Ds $D_{5\ 6}$ अजसा (for ओजसा) — G_2 om 19c–20d — c) S ($G_{2\ 3}$ om) क(G_4 अ)स्मात् (for न स्म) — d) D_1 समाप्नुयु (for अवा)

20 $G_{2\ 3}$ om 20 (cf v l 19), D_4 om 20b–21c Cf v l 18

21 S (except M_2, G_3 om) read 21 after 18 (G_5 M_{3-5} *repeating* it here) G_3 om 21 (cf v l 19), D_4 om 21abc (cf v l 20) — c) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 7\ 10}$ तत् (for एतत्) T $G_{1\ 4\ 5}$ M_2 तच्चवेद्विधिपूर्वं मे, $M_{1\ 3-5}$

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५
सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९　C 5 2410 B 5 61 29 K 5 61 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्तन्नवेद्मि पूर्वं मे

22 G_2 om 22^{a}–29^{b} — ^{c}) K_1 वा, B_4 D (except $D_{1-4\ 7\ 10}$) च, G_4 तु (for तत्) — ^{d}) M (except M_1) मा (for मा)

23 G_2 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) K_5 मे तात, D_{10} एवैतत् (for एतन्मे) — ^{b}) $K_{1\ 5}$ D_8 भुवि (for दिक्षु) D_1 माहात्म्य विश्रुत भुवि — ^{d}) G_1 श्लाघयन्, G_4 अनघ (for नृप)

24 G_2 om 24 (cf v l 22) — ^{b}) Dn_2 Ds_2 $G_{4\ 5}$ भूतपूर्वं D_1 T_1 कथचन — ^{d}) $K_{1\ 5}$ $D_{8\ 10}$ य (for यद्)

25 G_2 om 25 (cf v l 22) — ^{a}) A few S MSS मात्स्या — ^{b}) Some N MSS कैकयै — ^{d}) D_1 निहतान् (for विजितान्)

26 G_2 om 26 (cf v l 22) — ^{c}) S (G_2 om) नशिष्यति (for विनङ्क्ष्यन्ति) — ^{d}) Ds सबाधवा (for सहान्वया)

27 K_4 resumes! G_2 om 27 (cf v l 22) — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7\ 10}$ एव पर (for परम) $B_{2\ 4\ 5}$ D (except $D_{1-4\ 7\ 10}$) T_2 M_2 मम (for मयि) — ^{d}) S (G_2 om) विशा पते (for विशिष्यते)

28 G_2 om 28 (cf v l 22) — ^{b}) D_6 चैव (for शल्य) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ प्रनदति, D_1 विजानति (for प्रजानन्ति) — ^{d}) D_2 च (for तत्) S (G_2 om) वर्तं° (for विद्य°)

29 G_2 om 29^{ab} (cf v l 22) Before 29, K_1 D_1 T_2 $G_{4\ 5}$ M_1 ins वैश° — ^{a}) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 7\ 8}$ उक्ते, K_4 $D_{2-6\ 9}$ उक्त, Cs उक्त्वा (as in text) — ^{b}) G_5 पर्यपृच्छच्च — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ ज्ञाता, S तु (for त्वा) $K_{1\ 4\ 5}$ (m as in text) B_4 D (except Dn_2 Ds D_7) Cn युयुत्सो (for त्सु) — ^{d}) D_1 °कालान्, T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ M कालानि (for कालम्) K_4 B Dn_2 D_6 T $G_{1\ 3\ 4}$ M_5 अरिंदम, M_2 ह्यरिंदम

Colophon missing in $K_{2\ 3}$ D_9 — *Sub-parvan* $K_{1\ 4\ 5}$ B Dn Ds $D_{3-8\ 10}$ सजययान, D_2 यानसधि, M (except M_5) सजयप्रतियान — *Adhy name* T_1 दुर्योधनविक्रमकथन, $G_{1\ 5}$ दुर्योधनविकत्थन, M_1 दुर्योधनगर्ववचन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 61, D_5 60, D_6 57, D_7 $G_{2\ 3\ 5}$ $M_{1\ 4}$ 62, T G_4 $M_{2\ 3\ 5}$ 63, G_1 64 — *S'loka no* K_5 Dn D_8 29, G_5 30

61

☞ This adhy is missing in $K_{2\ 3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{a}) $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{7\ 10}$ नु, S एव (for तु) K_4 B Dn Ds $D_{2-6\ 8\ 9}$ पार्थं, D_1 G_4 पार्थिव (for पार्थान्)

2 Before 2, T_2 M_1 ins कर्ण — ^{b}) $K_{1\ 5}$ $B_{3\ 4}$ Dn_2 $D_{1\ 2\ 5-8}$ कृत, K_4 कृष्ट, Ca हृत (as in text) $K_{4\ 5}$ $D_{1\ 6-8}$ पुर, B_{2-4} Dn Ds °मय (Ds_2 व्रत), D_2 कृत, D_{10} °पद, T_1 $G_{1\ 4}$ M_2 वृत, G_5 धृत, Ca °पर (as in text). — ^{d}) K_4 B_4 Dn $D_{1\ 3-6\ 8\ 9}$ ते न, D_7 न च, T G न ते (for तव) Cn cites प्रतिभा अस्यति,

६१

C. 5 2411
B 5 62.1
K 5 62 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-
न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १
मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
रामाद्धृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-
स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २
महापराधे ह्यपि संनतेन
महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३
प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं
तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४
निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-
मवाप्य पाञ्चालकरूषमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्रा-
ल्लँलोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५
पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
यथाप्रधानेन बलेन यात्वा
पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६
एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः
किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने
हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७
यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि
कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८
यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां
चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

C^a प्रतिभास्यति

3 ^{a}) S (except G_4 M_5) महापराधेष्वपि (for °धे ह्यपि) D_1 त्वयि (for ह्यपि) $K_{4\ 5}$ B Dn Ds $D_{3-6\ 8-10}$ यन्नतेन, $D_{1\ 2\ 7}$ सत्तमेन, $M_{3\ 4}$ (*inf lin* as in text) $_5$ तन्नतेन (for सनतेन) — ^{b}) G_2 न (for च) — ^{c}) B_2 Ds D_{3-6} S (except G_5) अति- (for अपि) — ^{d}) Some MSS अवनीं

4 ^{a}) K_1 $D_{7\ 10}$ M तस्य, K_5 यस्य (for ह्यस्य) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2\ 7}$) तदस्ति च (K_4 वा) (for ततस्तद्) Ds मम चावशेष, $G_{1\ 5}$ प्रददावशेष — ^{d}) K_5 D_1 एव (for एष) $K_{1\ 5}$ B_3 $D_{1\ 2}$ यत्न, G_2 भाव (for भार)

5 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 8}$) T G (except G_2) निमेषमात्रात् $K_{1\ 4\ 5}$ B_4 D (except Ds) T_2 ऋषे प्रसाद, G_4 ऋषिप्रभाव — ^{b}) Some N MSS पचाल°, S (mostly) °करूश° — ^{c}) T $G_{1\ 5}$ पांडून् (for पार्थान्) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 7\ 10}$) सह पुत्रपौत्रै (for च सपुत्रपौत्रान्) — ^{d}) S (except M_1) शत्रु° (for शस्त्र)

6 ^{a}) D_2 M मे (for ते) — ^{c}) T_2 G_5 ऋषे (G_5 ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन) K_4 B D (except $D_{7\ 10}$) गत्वा, K_5 यत्त, T $G_{1\ 5}$ चैतान्, G_2 तेन (for यात्वा) — G_2 om 6^d–8^a — ^{d}) $D_{1\ 9}$ भाव (for भार)

7 G_2 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) D_1 इति (for एव), K_4 B (except B_3) D (except $D_{1\ 2\ 7\ 10}$) ब्रुवत (for ब्रुवाण) — ^{b}) D_7 S (G_2 om) °बुद्धि — ^{d}) K_5 धृतराष्ट्रस्य पुत्रा

8 G_2 om 8^a (cf v l 6) — ^{d}) K_4 शक्त, B D (except $D_{7\ 9\ 10}$) युक्त (for शक्य)

9 ^{b}) D_1 सुरेंद्र, G_1 नरेंद्र (for महेन्द्र) — ^{c}) K_4 B D (except D_7) समरे (for पतितां)

10 ^{a}) S शरश्च य. (for यस्ते शर) K_1 अभियाति

सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः
सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किंचि-
त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-
न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४
सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्र-
स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां
सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
र्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८ C 5 2428 B 5.62 18 K 5.62 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

K_5 निपाती (for विभाति) — b) Dn_1 Ds $D_{5\ 7}$ अग्र (for अग्र्य) K_1 कुलेन, K_5 सदैव, S कुले (G_4 सदा) ते (for प्रयत्नात्)

11 c) K_4 D_9 बली, B Dn Ds D_{2-6} वरी, D_1 यवी° (for गरी°) — d) K_4 $D_{3\ 4\ 9}$ प्रहसन्, a few MSS तुमले, (for तुमुले) K_4 B_3 $D_{3\ 4\ 9}$ वि (for प्र)

12 a) K_5 T_2 $G_{1\ 5}$ यथोक्त — b) K_4 B Dn Ds $D_{3-7\ 9\ 10}$ G_3 भूयाश्च (for भूयश्च) D_1 भूयात्स मतो (for भूयश्च ततो) — c) K_4 B (except B_5) $D_{2-5\ 7-10}$ G_4 च (for तु)

13 a) G_5 न्यस्तानि (for न्यस्यामि) — b) S सहाय (for सभायाम्) — c) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 7\ 8\ 10}$ T_1 G_5 मयि (for मम) — d) T_2 G_3 द्रक्ष्यतु T $G_{1\ 5}$ M सह ; $G_{2\ 3}$ मम (for भुवि)

14 a) $M_{1\ 2}$ सहसा (for स महा)

15 Before 15, T_2 ins भीष्म — a) K_1m सुयोधनार्यं, Ca s सत्यप्रतिज्ञ (as in text) — b) K_5 $D_{7\ 10}$ G_5 विषहेन्न Cs cites सहेत — c) K_5 S (except G_3) हत्वा (for भित्त्वा) — d) K_1 D_2 T_1 $G_{1-3\ 5}$ पश्यतु, $K_{4\ 5}$ B_2 Ds_1 $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ G_4 Cs पश्यति, Dn_1 पश्यता (for पश्यत) T_1 G_{3-5} भीमसेन, T_2 G_1 भैमसेन, G_2 M भैमसेना (G_2 न), Cs भीमसेनात् (as in text)

16 K_5 om 16–18 — b) K_4 वेदिष्ठय(sic), B Dn_2 Ds $D_{2\ 5-8\ 10}$ $G_{2\ 4}$ चेदिध्वजे, D_1 यूपध्वजे, $D_{3\ 4\ 9}$ चेदिष्वय Ds_2 D_7 बाह्लिकेषु (for के च) — d) B_3 अप्य युता (for अयुतशस्) $D_{3\ 4\ 9}$ अस्य (for the second च) M_{3-5} यौधान्, Ca d s as in text

17 K_5 om 17 (cf v l 16) — a) D_{10} अचित्ये, G_5 अनिंदिते (for अनिन्द्ये) — b) $D_{3\ 4}$ तथैव (for तदस्त्रम्)

18 K_5 om 18 (cf v l 16) Before 18, K_1 Dn D_3 ins वैश° उ° — a) N (except K_1, $K_{2\ 3}$ missing,

६२

C. 5. 2429
B 5 63 1
K. 5 63 1

दुर्योधन उवाच ।
सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ ३
अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५
विदुर उवाच ।
शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ६

K5 om) तथा, G4 यथा (for अथ) K4 B2 4 Dn Ds D8–6 9 नृपतींद्र (for नृपतौ तु) D2 T1 च (for तु) K1 D7 8 10 तस्मिन् (for भीष्मे)

Colophon missing in K2 3 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn Ds D5–8 10 संजययान, D1 संजययानसंधि, D2 यानसंधि, M संजयप्रतियान — *Adhy name* D2 कर्णप्रतिज्ञा, G5 कर्णास्त्रनिक्षेप , M कर्णनिर्गमन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 62, D5 61, D6 58, D7 G2 3 5 M1 4 63, T G4 M2 3 5 64, G1 65 — *S'loka no* Dn Ds 18

62

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 a) S मनुष्यैस्तु (G3 ष्याणा) — After 1, N (K2 3 missing) ins

355* वय च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमै ।
समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।
अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L 1) K4 D1 3 4 9 च, D5 6 8 न (for ऽपि) K1 D7 वीर्ये चैव पराक्रमे (D7 मै) — (L 2) Some MSS Ca d शमेन, D1 दमेन (for समेन) K1 5 (m as in text) D1 Ca d वर्चसा, D8 यश (for वय°) K4 D3 4 प्रभावेन, K5 प्रज्ञया च, D1 पाटित्येन, Ca as in text — (L 3) K4 D3 4 9 योधयोगेषु, B योग्यासु (B2 योग्या च), Dn2 D5 (m as in text) 6 °युग्या वै (Dn2 च) K1 5 D2 7 8 10 अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 र्थे), D1 शस्त्रलाघवबुद्ध्या च Ca cites योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु D1 2 शीघ्रता, D5 (m as in text) 6 सुशीघ्रे (for शीघ्रत्वे) K (K2 3 missing) D1 3 4 8 9 10 (*sup lin* as above) कौशलेन च (for कौशले तथा)]

2 a) D1 6 च, G2 सु- (for स्म) D2 सह° (for सम°) — b) S सर्वे स्म समयोनय — c) S (except T2 G4) न (for वि) — d) S (except T2) विजय

3 c) G4 5 वा (for च) K5 पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु) G3 अन्येषु पार्थिवेंद्रेषु — d) K1 m पराक्रांतिं, K5 भारमेत, D3 पराक्रम (for क्रम्य)

4 b) D7 तथा, G5 (*sup lin* as in text) मम (for च मे) — d) S ससोमकान् (for शितै शरै)

5 b) D1 2 विधिवद् (for विविधैर्) — c) B4 M तर्पयिष्याम — d) B1 3 अन्यैर्, D3 अश्वैर् (for अश्वैर्) D1 S धनैरपि (D1 स्तथा) (for धनेन च) — After 5, N (K2 3 missing) ins a passage given in App I (No 3), while S ins

356* सुखान्यवाप्य सहिता कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विसब्धा स्वर्गमेष्याम काले प्राप्ते गतज्वरा ।
अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्र सुदुर्मना ।
विदुर विदुषा श्रेष्ठ सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागत । [5]
तात कर्णेन सहित पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L 2) T1 G1–4 सर्वे एष्याम , G5 तु भविष्याम (for स्वर्गमे) T1 G4 क्षमा (for °ज्वरा) G5 प्राप्तकालहतज्वरा (for the posterior half) — (L 3) T1 G4 5 महाराज]

6 K5 missing from 5 62 6 to 5 67 4 The MS is ignored here S transp 6ab and 6cd — a) D5 (by corr) S (except M5) शकुनाना D1 2 T G वधार्थाय (for इहा°) — b) T2 G2–5 M (except M2) पाशान् (for श) T1 G1 भूमौ पाशानयोजयत् — c) B (except B2) T2 G1 2 शाकुनिक S राजन् (for तात) — d) K1 D7 न श्रुत, Dn1 D2 3 शुश्रुम , Cs as in text. S पूर्वमासीदिति श्रुति (T1 G5 त)

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ९
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ १३
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । C 5 2468 B 5 64 14 K. 5. 64 14

7 [a]) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3-6\ 8\ 9}$ तौ (for द्वौ) — [b]) B_4 D (except $D_{1\ 2\ 7}$) सहचारिणौ, G_2 युक्तपौरुषौ (for सम°) — [c]) T $G_{1\ 2}$ M_{3-5} तौ पाशौ (for त पाश) — [d]) K_4 $D_{3\ 4\ 9}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ खेचरौ (for खचरौ)

8 [a]) K_1 Ca d विहाय (for विहाय) Cs ap विहायस (as in text). — [b]) B_3 D_3 T_2 शकुनिकस् D_3 T G_5 (*sup lin*) तथा (for तदा) $D_{1\ 2}$ दृष्ट्वा श(D_2 शा)कुनिबधक — G_4 (hapl.) om 8^c–10^d — [c]) G_5 सुनिर्विण्ण (for अनि) G_3 अन्वधावत निर्विण्ण

9 G_4 om 9 (cf v l 8) — [a]) B Dn D_{2-4} अन्व° (for अनु)! — [b]) $D_{6\ 8}$ मृगय, S (except M_5) मृगघ्न — [d]) $D_{7\ 10}$ (m as in text) ददृशे (for ददर्श)

10 G_4 om 10 (cf v l 8) — [a]) K_1 D_7 G_5 $M_{1\ 3-5}$ शीघ्रौ (for शीघ्र) — [b]) D_3 अन्व , T_1 G_5 M_{1-3} उप°, G_3 $M_{4\ 5}$ उपा° (for अनु) — [d]) Ds_2 पप्रच्छ मुनिसत्तम

11 [b]) S मृगयो ($G_{3\ 4}$ वत्) (for हन्) S (except T_2 G_1 M_1) मा (for मे) — [d]) G_4 M (except M_1) अनुधावति

12 Dn Ds_2 D_1 शाकुनि , D_9 M_3 शकुनिक (for शाकु°) — [b]) T_2 transp सहितौ and हरतो T_1 $G_{1\ 5}$ हरतो मम गर्हि(G_5 *sup lin* °विं)तौ — [c]) D_5 एव, G_5 M (except M_1) तौ (for वै) T_2 $G_{3\ 4}$ M_{3-5} वि(T_2 नि)पतिष्येते (for विवदि°) — [d]) $G_{2\ 4}$ वै (for मे)

13 K_4 om 13^{ab} — [b]) M_1 सहितौ (for शकुनौ) K_1 खडितौ, B_2 D_3 M_1 Ca d सदितौ, D_1 समतौ, $D_{5\ 6\ 9}$ °सन्नितौ, T_2 $G_{2\ 4}$ समितौ, G_1 सहितौ, $G_{3\ 5}$ M_{3-5} °सनिधौ (for सधितौ) — [c]) D_1 विगाह्य, M_5 हृष्य, Ca d गृह्य (as in text) S पाश (for च सु-) — [d]) S सनिषी(T G_5 षे)दतु (for पेततु)

14 [a]) T_1 G_1 सम्प्रेक्ष्य (for सरब्धौ) — [b]) K_1 T_2 $G_{3\ 4}$ M (except M_1) °वेग (for पाश°) — [c]) D_7 अपरिश्रातौ, S अप्रमत्तौ तौ (G_5 तु), Ca d अपरिज्ञात (as in text) — [d]) K_4 B D (except $D_{7\ 10}$) G_2 मृगहा (for °युस्)

15 [a]) K_1 $D_{7\ 10}$ ज्ञातिभि सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु) — G_4 om 15^c–17^d — [c]) K_1 $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ om ते G_5 मृत्युपाशम् (for ऽमित्रवशम्)

16 ≒(var) 5 39 22 — G_4 om 16 (cf v l 15) — [b]) T_1 $G_{1\ 5}$ प्रीतिश्चैव परस्पर — [d]) S (G_4 om) विवाद (for °रोध) D_1 T $G_{1\ 2}$ कथ (for कदा).

17 G_4 om 17 (cf v l 15) — [a]) K_4 B (except B_3) D (except $D_{1\ 2}$) ये स्म, T_1 $G_{1\ 5}$ येस्मिन् (for यस्मिन्) D_1 गृहे (for काले)

18 G_3 om 18^{ab} — [a]) D_1 यत्र, G_4 येन (for येऽर्थं) K_1 T G_5 M तु (for ऽर्थं) K_1 समतिम्, Dn_1 D_3 $D_{5\ 7\ 8\ 10}$ सततम्, S (except M_5, G_3 om) सन्नतिम् (M_1 *inf lin* °न्निधिम्) (for सततम्)

C. 5. 2468 B 5. 64 14 K. 5 64 14 धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवार्तिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५

ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ३०
अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

19 = 5 36 58 — Ds (hapl) om 19 — ^{a}) Ds D10 S (except G4) धूमायति, Ca d s °यते (as in text) — ^{b}) K1 D1 G1 सहितानि (for सहि°)

20 ^{b}) K4 D3 4 9 transp गिरौ and मया

21 ^{b}) K1 (*sup lin* as in text) B3 Dn2 Ds2 D7 (before corr) मो गिरिमुत्तम, D1 2 मो दिशमुत्तरा (D2 °र), S मोत्तर(G5 मोत्तम)पर्वत — G4 om 21^{c}–23^{d} — ^{d}) K4 B3 4 Dn2 Cn विद्याजभकवार्तिकै (K4 °का), Dn1 D3 4 7 °जृंभकवाति(Dn1 °तिं)कै, D2 जभविद्या कथातिगै, T G1–3 M1 2 जभकसाधकै (T1 G1 3 °नै), G5 वेदाध्ययनशालिभि, M3–5 °जभकवादिकै Ca s cite विद्याजभकवातिका, Cd °वाहिका

22 G4 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) T2 G2 कुजभीत, Ca d कुजीभूत, Cs कुजभूत (as in text) — ^{c}) M4 5 °गुण

23 G4 om 23 (cf v l 21) — ^{a}) K4 B D (except D1 2 7) T1 G3 Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे) Cd cites तत्र पश्यामहे — ^{b}) K4 Cs पीत समाक्षिक, B Dn D5 6 8 9 10 m Cap पीतकमा, T1 G1 पीन त्वमी, T2 G5 पीत (G5 °न) च मा, M पीनममा°, Ca पीतममाक्षिक (as in text) — ^{c}) K1 Dn2 Ds D6 8 10 Ca d मरुत्प्रपाते (Ds D10 °त-), D2 7 Cs मेरुप्रपाते, T G1–3 M1(*inf lin*) 3–5 मरुप्रपात-, G5 बहुप्रपात-, M1 (orig) मरुप्रवात — ^{d}) Ds विनष्ट K1 M (except M1) कुभसनिभ, Ca d as in text

24 ^{c}) K4 B Dn2 Ds D1 2 3 प्राप्य (for प्राश्य) — ^{d}) K4 B D (except D7 10) [ऽ]प्यमरत्व, T1 G1 ह्यमरत्व, G5 अमृतत्व (for अमरत्व) K4 B Dn Ds D3–6 8 9 नि(Dn1 हि)यच्छति, D1 2 च ग° (for निग°)

25 G3 (hapl) om 25^{a}–27^{b} — ^{c}) G5 एव (for ते) — ^{d}) Dn1 जृभसाधका, Ds D10 (*sup lin*) जभवातिका, M जभपाठका

26 G3 om 26 (cf v l. 25) — ^{a}) K1 Ds2 D2 6 T G (G3 om) त (for तद्) — ^{b}) K4 Ds D3 4 9 °तले (for °पते) — ^{c}) T G1 2 5 M2–5 विविशु, G4 ददृशु (for विनेशु) K4 D3 4 9 सर्वे (for तस्मिन्) — D6 om 26^{d}–27^{a} — ^{d}) K1 D7 सुदुर्गे, T G1 2 4 ते सर्वे, G5 सर्वे ते (for ससर्पे) B2 गिरिकदरे — After 26, T2 G2 ins

357* आशाबद्धा पतन्ति स्म सर्वे एव गतासव ।

28 ^{a}) T G युध्यमान, M युद्धमना (for योद्धु°) — ^{c}) M2 पश्यति (for पश्यामि) — ^{d}) K4 D7 च, T1 हि (for वा) S (except G4) गत (for °विधम्)

29 ^{ab}) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि° — K4 B Dn Ds D1–6 8 9 ins after 29^{ab} K1 D7 10, after 29

C 5 2491 B 5 65 10 K 5 65 10 अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः ॥ १०
तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११
मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थवादिनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२
एते ह्यपि यथैवाह मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४
यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातॄनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

(for च स)

10 D_1 om 10^a (cf v l 8) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ D_{3-8} G_5 च, D_2 T G_{1-4} हि, D_{10} सु- (for अपि) — ^{b}) D_2 धर्मात्मा, S गता (G_5 शाता) (for यता°) Dn_2 $D_{1\ 5\ 6}$ G_5 M_5 पाडवा D_{10} गतात्मा पाडवान्प्रति — ^{c}) $D_{2-4\ 9}$ S पृथिव्या तु ($D_{2-4\ 9}$ हि)

11 ^{a}) S न त्वा (T_1 G_5 तत्वा, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तत्त्वा, G_3 तत्व) ब्रवीम्यह युद्धे, Ca d (in prose order) as in text — ^{b}) B_3 अनु, G_3 धर्म (for अर्थ) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 5}$ निरीक्षस्व, Ca d s तिति (as in text)

12 ^{a}) Ds मध्ये, Ca d s मा च (as in text) K_1 $D_{5\ 6\ 8}$ T_1 $G_{2\ 4}$ M_5 शुश्रूषु, K_4 D_1 T_2 $G_{1\ 3\ 5}$ M_4 (*inf lin*) शुश्रूष, M_{2-4} शुश्रूष (M_2 षा), Ca d s as in text — ^{b}) K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{1\ 3\ 4\ 9\ 10}$ अर्थदर्शिन (D_1 ना), D_{6-8} T_1 $G_{4\ 5}$ अर्थवादिना — ^{c}) $D_{1,\ 2}$ transp द्रोण and कृप B_3 $D_{3\ 4\ 9}$ कर्णं (for कृप) D_1 च (for वि-) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ बाह्लिक द्रौणिमेव च

13 ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ च (for एव) — ^{b}) K_4 $D_{5\ 6\ 8}$ क्षतुम्, D_1 स्मर्तुम् (for मन्तुम्) — ^{c}) Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ T_2 $G_{2\ 3}$ सर्वे (for सर्वे)

14 ^{d}) $D_{1\ 2}$ समदीर्यत, T_1 G_1 स्म व्यशी (for समशी)

15 =(var) 5 58 26, =(var) 5 122 53 — ^{a}) $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ यथा (for यच्च) B (except B_3) Dn Ds transp तस्मिन् and नगरे G_4 यथैव तस्य नगरे — ^{d})=5 58 26^d, 122 53^d, 136 8^d

16 ^{a}) $D_{3\ 4}$ तु, D_6 त (for तत्) K_1 $D_{3\ 4\ 7\ 10}$ तदा (for तथा) — ^{c}) G_5 स्व (for स°) $D_{3\ 4\ 9}$ सभ्रातृभिर्विजानीहि — ^{d}) $B_{1\ 5}$ भृत्यान्, S प्रीत्या, Cn वृत्त्या (as in text) K_4 $D_{5\ 6\ 8}$ तान्, B_4 Dn_2 $D_{1\ 10}$ त, D_2 ता (for च) $B_{1\ 4}$ परिपालय, G_5 प्रतिपालय, Cn as in text $B_{2\ 3}$ Dn_1 Ds भृत्या(Ds भ्रातृ)श्च परि(B_3 प्रति)पालय

Colophon missing in $K_{2\ 3\ 5}$ — *Sub-parvan* $K_{1\ 4}$ B Dn Ds $D_{5-8\ 10}$ सजययान, D_2 यानसधि, G_1 M सजय(M_3 om it)प्रतियान (G_1 cont समाप्त) — *Adhy name* D_2 विदुरवाक्य, M (except M_2) धृतराष्ट्रहितोपदेश (M_4 श) — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 64, D_6 61, D_7 T $G_{2\ 4}$ $M_{2\ 3\ 5}$ 66, G_1 67, $G_{3\ 5}$ $M_{1\ 4}$ 65 — *S'loka no* Dn_1 17, Dn_2 D_3 16

64

☞ This adhy is missing in $K_{2\ 3\ 5}$ (cf v l 5 41 1, 32 15, 62 6) T $G_{1\ 3}$ read this adhy after adhy 57, G_2 om this adhy altogether

1 ^{c}) K_4 $D_{5\ 6}$ °भाग, $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ S (except $G_{3\ 4}$, G_2 om) भाग

2 Before 2, G_5 M_1 ins धृतराष्ट्र — ^{a}) M_2 तत् (for यत्) — K_4 (hapl) om 2^b–3^c — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ अब्रवीत् (for उवाच) $D_{3\ 4\ 9}$ एव, M त्वा (for त्वा)

3 For an anticipation of st 3–11 in S cf note at the end of adhy 31

4 ^{b}) G_5 सुयोधन (for च सजय) — ^{c}) T_2 शल्य (for कर्णं) G_5 द्रोण चैव कृप चैव

5 ^{a}) D_{7-10} T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ सौमदत्तिं (D_8 °त्त) — ^{d}) T_2 विशा पतिं (for विविं)

६४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २
संजय उवाच ।
वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४
द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६
सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७
ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८
यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०
एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमाँल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११
यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२
शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
धनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा । C 5.2510 B 5 66 13 K 5 59 12

---

6 b) D_5 जयसेन (for त्सेन) G_3 पार्थिव च महारथ D_1 (hapl) om 6c–7d

7 D_1 om 7 (cf v l 6) — a) M_{3-5} दुष्प्रह (for दु सह) — d) D_5 जरासध, $D_{6\,8}$ जारासधिं (for जल) S (G_2 om) पौ(T_1 G_4 कौ)रव (for पार्थिवम्)

8 a) D_7 एव (for अपि) T_1 $G_{1\,4\,5}$ भूमिपाला (for पार्थिवा) — b) T_1 G_1 प्रियाय, G_4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्) — D_6 om 8d–9a — d) B D_n D_s $D_{3\,4\,7\,9\,10}$ होतु (for सूत)

9 D_6 om 9a (cf v l 8) — a) D_1 °वय (for न्याय) $D_{1-4\,9}$ transp कौशल and वदन S (G_2 om) कुशल (for कौ°) G_3 ब्रूहि न (for वदन) — d) B_3 D_n D_s निधान (for प्रधा°)

10 a) K_1 दुर्मर्षण (for अम°) — b) $D_{3\,4\,9}$ सगर्वं (for सुलुब्धम्) — c) D_1 सर्वं मे तद्वचन वै समग्र, $D_{3\,4\,9}$ सर्वांश्चैतान्मद्वचन समग्र

11 a) S (G_2 om) परिष्वज्य (for प्रति) — b) T $G_{1\,5}$ चारु (for चापि) — c) G_5 चेद (for इद) $D_{1\,2}$ निरी (for समी) $D_{3\,4\,9}$ प्रोवाचेद वचन वासुदेव — d) $B_{2\,4}$ G_1 लोहितपद्मनेत्र, D_{n1} $D_{3\,4\,9}$ लोहिताक्ष प्रतीक्ष्य, G_5 लोहिततोयदाक्ष, C_n लोहितान्तायताक्ष (as in text)

12 a) K_1 $D_{5\,6\,8}$ वो वचन (for ते वदतो) — b) D_1 S (G_2 om) यदु (for मधु) $D_{5\,6\,8}$ G_4 समीहित — From here up to 5 66 10, the collations of B_2 are shown wherever possible, as the fol is torn, and a part of it lost — c) K_1 D_5 (m as in text) $_{6\,8}$ महता (for भवता) S (except M_2, G_2 om) अपि (for हि) K_1 $D_{1\,2\,5\,8}$ महद्वच (for हि म) G_5 सजय (for मद्वच)

13 a) B_2 missing K_4 D_n D_s $D_{7\,10}$ महाशराग्नौ

C 5.2510
B 5.66 13
K 5.59 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-
न्दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किंचित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते, Cn presupposes the text reading! — b) K1 4 D1 5-8 °णाश्वबलप्रसा(D1 7 °हा)रिणा (reading implied by Cn)) — c) B8 कुरुते (for क्रियते) D1 7 महाध्वरे, D3 4 9 मया मृधे, D10 रणाध्वरे (for महामृधे) — d) B Dn Ds समेत्य सर्वे (for तथा समेत्य) G3 M इह यतध्वम्, G4 विघटयध्वम् (for प्रयतध्वम्) T1 G1 5 आगता (for आदृता)

14 b) T G1 5 अशकमीप्सित स्वक, G2 4 M अशम भीप्स(G3 4 °प्सि)त स्वक — d) B3 असिता (for अशिवा)

15 a) K1 D5 6 8 महाचतुर्भुज, B1 2 4 5 Dn Ds तदा धनजय, B8 D7 10 हरिं चतुर्भुज (by transp), D3 4 9 तदा चतुर्भुज K4 विभु (for हरिं) — b) B (except B8) Dn Ds चतुर्भुज (for धनजय) D3 4 9 S (G2 om) सत्वर — d) K1 D5-8 10 transp वचो and महत्

Colophon missing in K2 3 5, B2 T2 G1 2 om it — *Sub-parvan* K1 4 B1 3-5 Dn Ds D1 5-8 10 सजययान, D2 यानसधि, M1 सजयप्रतियान, M3-5 सजय प्रतियान and सजययान, to these all except K4 B1 5 D2 8 add समाप्त — *Adhy name* M1 अर्जुनोद्धृतवचन, M3-5 अर्जुनोद्धृतवचनकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 G3 M1 4 66, D5 65, D6 62, D7 G4 M2 3 5 67, T1 61, G5 60 — *S'loka no* Dn 15

65

☞ This adhy is missing in K2 3 5 (cf v l 5 41 1, 32 15, 62 6) The MS B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf v l 5 64 12)

1 b) B D (except D1-4 9) नाभि° (for ऽप्रति°) — d) K1 D10 जनेश्वरा, Dn Ds D5 6 8 नरर्षभा, T2 G2 4 नराधिपा (for नरेश्वरा)

2 cd) T1 प्रति° (for परि°) G5 रहिते नृपतीन्सर्वान्सजय पर्यपृच्छत

4 a) A few T G MSS गावद्गणे D3 4 9 सार च (for न सार) — b) Dn1 D3 4 9 त्व सेनयोर् (for स्वसेनाया) G4 सेनाया वा यदि वेहास्ति किंचित् — c) K1 S (except G4 M2) om त्व D8 पाडवान् (for °वाना) G4 वेत्सि (for वेत्थ) D3 4 9 पाडवाना च निपुण वेत्थ सर्वं — d) D10 transp किमेषां and ज्याय K1 किमु चैषा, Dn1 किं नु तेषा, T1 M1 3 4 किमुतैषा D10 m G4 गरीय (for कनीय)

5 a) K1 D7 10 त्व सेनयो, T1 G1 5 समेतयो (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५

संजय उवाच ।

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किंचि-
दसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं संशितव्रतं
गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-
द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९

C. 5. 2522
B 5 67 10
K 5. 66 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्याय. ॥ ६५ ॥

---

5 ᵃ) [continued] त्वमे°) D1 3 4 S (except T2 G4 M2) सर्वव(D3 4 °वि)त् (for सारवित्) K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्वं) — ᵇ) T2 G2 निपुण — ᶜ) M स पृष्ट सन् (for स मे पृष्ट) — ᵈ) D5 प्रयुध्य° (for युध्य°)

6 ᵃ) G1 न त्वा, G3 त्वा न, M3–5 त्वा (for न त्वा) — M2 om from हि त्वा up to निपुणौ in 7ᵇ — ᵇ) D1 2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वा) T2 G1 2 असूया S (except G4 5 M5, M2 om) त्वा (for त्वा) K4 B Dn Ds D8–10 प्रविशेत, M3–5 सहेत्तु (for सहेत) — ᶜ) T1 G1 5 आनायस्व (for आन°) K1 D10 शसित°, K4 B Dn Ds D1 2 5 6 8 महा° (for सशित°)

7 M2 om up to निपुणौ in 7ᵇ (cf v l 6) — ᵃ) T1 विनयेते — ᵇ) K1 D7 10 धर्माभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ) — ᶜ) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वा) T1 M (except M2) त्वा (for त्वा) — ᵈ) M (except M2) मन्त्र (for मत) K4 B Dn Ds D5 6 8 10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°)

8 B (except B5) om the ref — After the ref, Dn D2–6 8 9 ins

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।
आनीतौ विदुरेणेह सभा शीघ्र प्रवेशितौ ।

— After 8ᵃᵇ, K1 D8 ins

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्र महामुनि ।

— ᶜ) Dn2 Ds D5 6 महाप्रज्ञ

9 Before 9, K1 4 B Dn Ds D3–6 8 9 ins व्यास उ° — ᵇ) D3 4 9 एव (for एषो) K1 D7 अभियुक्ते, T G1 2 अनि° (corrupt), Ca अनु (as in text) — ᵈ) T2 G (except G1) यथातथ्य K1 D10 यदूचतुर्वासुदेवार्जुनौ च, D1 यथातथ्य वासुदेवार्जुनौ च

Colophon missing in K2 3 5, D2 3 om it — *Sub-parvan* K1 B Dn D5–7 10 M यानसधि, K4 सजययान, Ds1 सजययारसधि (sic), Ds2 सजयसधि — *Adhy name* G1 व्यासागमन, M व्यास(M5 वासुदेव)-वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 67, D5 G5 66, D6 63, D7 G1 4 M2 3 5 68 — *S'loka no* Dn D3 10

66

☞ This adhy is missing in K2 3 5 (cf v l 5 41 1, 32 15, 62 6) The MS B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf v l 5 64 12)

1 D2 वैश उ° (for सजय उ) — ᵈ) K1m B (B2 damaged) Dn2 D1 5 (before corr) 6 7 9 10 Cn स(K1 पू)र्वभावाय, Ca d s as in text B1 3 5 Dn2 D2 7 8 10 Ca समतौ, Cd n s समितौ (as in text) K4 पूर्वदेवौ सनातनौ, S पूर्वभाव(T1 G1 °ग)समन्वितौ

2 ᵃ) K4 B1 4 Dn2 D5 6 10m Cn व्यामातर, B3 भावातर, D1–4 7 9 10 दिवोतर, Ca d s द्यामन्तर (as in text) — ᵇ) B1 3 4 Dn2 D3–6 यथामुक्त, G4 युक्तरूपौ (for यथायुक्त) S (except G2) मनस्विनौ (M2 विचक्षणौ), Cs as in text — ᵈ) D7 प्रतिवर्तते (for वर्तते

६६

C 5 2523
B 5.68.1
K 5.67 1

संजय उवाच ।

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
सापह्नवं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

विभो) K1 D10 प्रभो, Dn1 Ds2 D8 विभो

3 ^{a}) K4 B D (except D1 8) G3 कौरवेषु (for पाण्ड) — ^{b}) S इति राजसु (T2 इतरेषु च) सत्तम (G3 भारत), Cs पाडवेषु च समत, Ca d पाडवाना तु समत — After 3^{ab}, Ds D9 10 read 6^{ab} (Ds D9 *repeating* it in its proper place) — B1 3 4 D3 4 om 3^{cd} — ^{c}) K1 Ds1 D7 10 G4 सारासार बल, Cs तथात्वेन बल B5 Dn Ds D10 ज्ञातु, Cs ज्ञात्वा (as in text) D6 सारासार परिज्ञातु — ^{d}) B5 Dn तेज पुजावभासित

4 ^{b}) B2 D8 9 S चैव (for चैद्य) T G1–4 M स (for च) B2 जनार्दन, G5 महासुर (for च माधव) — ^{c}) K1 D7 8 हतवान्, G5 दानवान् T2 G2 3 °सकाश — ^{d}) B (B2 om) Dn Ds महाबल (for जना) — After 4, G5 reads 8^{c} and 9^{d}

5 T1 (hapl) om 5–7, M4 (hapl) om 5–10 — ^{c}) B2 विशुद्धात्मा, T2 G1 विसृष्टा , Ca d विशि° (as in text) — After 5, G5 reads 8^{c}–9^{d}

6 T1 M4 om 6 (cf v l 5) Ds D9 10 read 6^{ab} after 3^{ab}, Ds D9 *repeating* it here — ^{a}) K4 D5 6 8 10 च, G5 M (M4 om) अपि (for हि) — D10 om 6^{cd} — ^{c}) K4 B2 Dn1 Ds1 D2–6 G4 सारासार बल, Cs तथात्वेन बल K1 Cs ज्ञात्वा (for ज्ञातु) — ^{d}) K4 B (B2 damaged) D (except D1 2 7, D10 om) तत्समासेन मे श्रृणु

7 T1 M4 om 7 (cf v l 5) G3 (hapl) om 7^{b}–8^{a} (cf the reading of D1 M for 8^{a})

8 M4 om 8 (cf v l 5), Dn G4 5 om (hapl) 8^{ab}, G3 om 8^{a} (cf v l 7) — ^{a}) K4 Ds2 D1 8 M1 2 भस्मी (for भस्म) K1 D2 7 10 T2 G1 2 सर्वं, D1 M (M4 om) कृत्स्न (for इद) G5 reads 8^{c}–9^{d} after 5 — ^{d}) K4 D1 5 M (M4 om) भस्मी , T G किंचित् (for भस्म) T G जनार्दने

9 M4 om 9 (cf v l 5) For G5 cf v l 8 — ^{b}) D10 (m as in text) धीर् (for ह्रीर्)

10 G5 M4 om 10 (cf v l 5) — ^{c}) Ds विवेष्ट°, Ca विचेष्ट (as in text) D8 T1 G1 3 भूतानि, Ca d भूतात्मा (as in text) — After 10, D8 ins

361* भस्मीकुर्याज्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मति ।,

while T G1 5 ins

362* यत्र भावेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^{a}) S पाडव (G4 वे) (for वान्) D1 पूर्वं, D4 सत्रे, D8 सर्वं, G4 कृत्स्न, Ca d s सत्र (as in text) — ^{b}) D1 लोकशकाभयादिव

12 ^{d}) K4 G5 M (except M3) भृश (for ऽनिशम्)

13 ^{a}) D7 M transp च and हि K1 D8 एव, T1 G1 5 अपि (for च) K4 D1 2 एव (for हि) — ^{c})

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४
तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४
संजय उवाच ।
मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् । C 5 2543 B 5 69 6 K 5 68. 6

$G_{1\,5}$ ईष्टे हि, Ca ईशान (for ईशते)

14 ^{a}) G_{4} ईशिता, Cd ईशन् (as in text) $G_{1\,5}$ °बाहु (for योगी) — ^{c}) M (except M_{2}) कर्म हि (for कर्माणि) — ^{d}) K_{1}m D_{7} G_{5} अनीश , Ca d s कीनाश (as in text) K_{4} B_{4} Dn_{2} $D_{5\,6\,8}$ Cn वर्धन , Ca d s दुर्बल (as in text)

15 ^{c}) Dn_{2} $D_{3\,4}$ $G_{3\,4}$ M_{4} (*inf lin* as in text) एतम्, D_{2} एनम्, T_{2} G_{2} एवम् (for ये तम्) T_{1} $G_{1\,5}$ एक, T_{2} एते (for एव) — ^{d}) $D_{1\,2}$m $_{3-6\,8\,9}$ M_{2} transp न and ते

Colophon missing in $K_{2\,3\,5}$ — *Sub-parvan* $K_{1\,4}$ B D (except D_{2}) G_{1} M यानसधि (D_{8} सजययानसधि) — *Adhy name* D_{2} वासुदेवमाहात्म्य, T_{1} G_{1} भगवन्माहात्म्य, M जनार्दनस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K_{1} T $G_{2\,3}$ $M_{1\,4}$ 68, D_{5} G_{5} 67, D_{6} 64, D_{7} $G_{1\,4}$ $M_{2\,3\,5}$ 69 — *S'loka no* Dn 15, D_{8} 25

67

☞ This adhy is missing in $K_{2\,3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15) K_{5} resumes from stanza 5 (cf v l 5 62 6)

1 D_{6} om 1–5 Stanzas 1–4 are missing in K_{5} (see above) — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ M_{2} एत (for एन) — ^{d}) K_{4} त्वम् (for मम)

2 D_{6} om 2 (cf v l 1) — ^{a}) K_{1} $D_{2\,7\,10}$ Ca d विद्या, B Dn D_{8} $D_{1\,3-5\,8\,9\,10}$m शृणु, G_{4} विद्धि (for the first विद्या) K_{1} $D_{1\,2\,7\,10}$(m as in text) वेत्थ (D_{2} द) त्व (for ते विद्या) — ^{b}) G_{3} $M_{1\,3\,4}$ मयि (for मम) G_{5} राजन् (for विद्या) $K_{1\,4}$ $D_{3\,4\,9}$ महीय(K_{4} D_{9} प)ते (for न हीयते) — D_{7} om 2^{cd} — ^{c}) B (except B_{4}) Dn_{2} तपो (for तमो°) — ^{d}) T G नाभि(G_{5} न स)जानासि

3 D_{6} om 3 (cf v l 1) — $3^{b}=4^{d}$ — ^{d}) $B_{1\,3\,4}$ D_{8} $D_{2-4\,7\,9\,10}$(m as in text) T Cap प्रभवाव्यय, Ca प्रभवाप्यय (as in text)

4 D_{6} om 4 (cf v l 1), G_{2} om 4–5 — ^{a}) A few S MSS गावद्गणे S (G_{2} om) ते (for ऽत्र) K_{1} कथ, B (except B_{4}) [ऽ]धिका (for ऽत्र का) D_{8} D_{10} शक्तिर्, T $G_{3\,5}$ विद्या (for भक्तिर्) — ^{b}) D_{8} transp ते and नित्या K_{1} नित्य, $M_{2\,5}$ नित्ये (for नित्या) — ^{c}) D_{8} G_{5} यथा (for यया) — $4^{d}=3^{b}$

5 D_{6} G_{2} om 5 (cf v l 1, 4) K_{5} resumes! — ^{a}) D_{8} सेवेत (for न सेवे) — ^{b}) D_{2} मृषा-, Ca d s वृथा (as in text) $K_{1\,5}$ $D_{7\,10}$ वृथा($D_{7\,10}$ मृषा)धर्मं

C 5 2543 B 5. 69 6 K. 5 68 6

आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८

गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९
वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२
वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६

संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे — ^{c}) K5 D7 10 (*sup lin* as in text) शुद्धभावस्ततो, B (except B4) Dn2 Ds D1 3 4 9 शुद्ध भाव(D3 4 9 °वा)गतो, Ca d n as in text

7 ^{a}) G4 पुंडरीकाक्षो (for देवकी) — ^{b}) K4 B D (except D1 7 10) लोकान् (for लोक) K1 स्व, Dn1 M च, Ca d s चेत् (as in text) K1 M3–5 न हनिष्यति, K5 (corrupt) नितर्प्यैति (for निह°)

8 ^{a}) K4 अद्य, K5 D2 10m G3 अय, B3 Dn1 Ds D3–8 Ca s अर्वाक्, D1 सर्वान्, D9 सर्वे, T2 आवा, Cd n अवाक् (as in text) — ^{b}) K5 स (for सु) K1 D6 न गच्छत्येष दुर्मति — K4 (hapl) om 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K1 5 B D1–6 9 G4 ईर्षुर्, G2, 3 ईर्ष्याद् (for ईर्ष्युर्) M2–5 ईर्ष्यु(M2 5 °र्षु)र्दुरात्मवाग्नीच — ^{d}) S शासना° (for वचना)

9 K4 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) G5 ऐश्वर्यं कामाद्दुष्टात्मा — ^{b}) G4 श्रेयसा K5 B3 Dn D8 G3 शासनातिग , D1 वचनातिग — ^{c}) K1 5 D7 8 ऐश्वर्यं जीवित, G4 ऐश्वर्यजीवित, G5 ऐश्वर्यें जीविते — ^{d}) T1 G1 3 5 बालिश

10 ^{a}) K5 शाति, D1 हर्षं (for प्रीतिं) — ^{b}) S शोकाय (for शोकेन) K4 योज , D7 10 पीड°, T1 M4 रध°, T2 G2 3 5 रुध°, G1 4 M1–3 5 रध्र , Cd अर्द , Ca वर्ध° (as in text) B मा च शोकानले दहन्

11 D1 G5 श्रीव्यास — ^{a}) Hypermetric! K4 B Dn Ds D1–6 8–10 प्रियो° (for दयितो) K1 5 D7 कृष्णस्य दयितो राजन् — ^{c}) D3 4 9 यश्च (for यस्य)

12 ^{b}) K1 D1 2 य , Ca s यत् (as in text) K4 Dn1 D3–6 9 10 T1 नर , B Dn2 Ds Ca पर , G1 (*inf lin*.) भव , Cd s नव (as in text) — ^{c}) B1–3 D5 8 एकाग्र्य, B4 Dn D6 M2 5 ऐकाग्र्य (for एकाग्र) — ^{d}) K1 5 D10 त्रास्यते, B D1 2 मोक्षये, S त्राय (for मोक्ष्य) K1 5 B D1 2 7 10 त्वा महाभयात् (for महतो भ)

13 ^{b}) K4 °तमोहता , B2 4 5 Dn Ds D2–6 9 °समावृता , D1 M4 क्रोधामर्षतमोवृ(M4 हृ)ता , G5 क्रोधमोहतमोवृता , M1 (*inf lin* as in text) 2 3 4 (*inf lin*) 5 °तमो(M2 5 °समा)हृता Cs cites तमोद्धता — ^{c}) T2 G2 5 श्रिता , G1 वीता , G3 स्थिता , Ca d s सिता (as in text)

14 ^{b}) S काममन्युवशानुगा (T G1 2 °वशगता) — ^{c}) D3 4 9 अनु°, Ca d s अध° (as in text) G5 अधैरधा नीयमाना — ^{d}) G5 तद्रुते वै (for नीय°)

15 ^{a}) G4 एकतर , Cs एकायन, Ca d as in text — ^{c}) K4 Dn1 D1 5 6 8 9 10 (m as in text) Cnp अभ्येति, Cn अत्येति (as in text) — ^{d}) K1 D8 मुह्यन्, Ca d s महान् (as in text) K1 D7 8 नि(D7 न)मज्जति, K5 न गर्हति, B3 4 Dn Ds D1–6 9 10 न सज्जति

16 D8 om from 16 up to 14^{ab} of the next adhy — ^{a}) K4 D5 8 अथ, T1 G1 5 त्व हि (for अङ्ग) — ^{d})

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।
श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् । C 5 2560 B 5 70. 2 K 5 69 2
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २

K4 B D (except D7 10, D6 om) सिद्धिम् (for शान्तिम्)

17 D6 om 17 (cf v l 16) — b) K5 Dn1 Ds2 D10 विंद्यात् — c) K4 आत्मात्मनो, Cs आत्मनस्तु (as in text) K1 कृतोपायो, D2-4 क्रियोपाय, S प्रियोपायो, Cs as in text

18 D6 om 18 (cf v l 16) — c) S भैमसेन (M °ना) (for ऽविहिंसा च) — d) T G (except G3) असशय, M2 न सशय

19 D6 om 19 (cf v l 16) — a) D1 G5 Ca d s शमे (for यमे) G4 युक्तो (for यत्तो) — D7 om 19c-20b — c) B3 तु (for च) B3 T2 G2 transp मा and ते K1 Cd च्यवता, B3 व्यचरन्, T G1-3 5 M1 3-5 व्यथतु (for च्यवतु) G4 M2 बुद्धिस्ते मा व्यथा यातु (G4 व्यथयतु) — d) G1 नियच्छेस्, Ca d s as in text K4 B Dn D1-5 9 G3 Cs एना, D3 D10 इमा, G1 ता, Ca d एतान् (for एता) K5 ततस्, B3 इतस् (for यतस्)

20 D6 om 20 (cf v l 16), D7 om 20ab (cf v l 19) — a) K1 ध्यान (for ज्ञान) K5 G5 प्राज्ञा (for विप्रा)

21 D6 om 21 (cf v l 16) — b) D3 G2 इद्रियैरकृ(G2 °जि)तात्मभि — c) K1 (sup lin as in text) आरामाधिगतो, K4 B1 2 5 Dn D3-5 8 आगमाधिगमाद्, B3 4 D3 D7 10 Ca s °धिगताद्, S °भिग(G4 M5 °भिद्द) तो T G (except G3) योगी, Ca d s योगात् (as in text) — d) K1 Cd s वशे, Ca वशी (as in text)

Colophon missing in K2 3, D6 om it — *Subparvan* K1 4 B D (except D1, D6 om) यानसधि (Ds2 सजानसधि, K5 सजययानसधि — *Adhy name* M दुर्योधनानुशासन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 69, D5 68, D7 71, G1 4 M2 3 5 70, G5 66 (*inf lin* 68) — *S'loka no* Dn 21, D3 20

68

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 D6 om 1 (cf v l 5 67 16) — b) K4 5 B D (except Dn1 D10, D6 om) पृच्छत, T2 G2 तत्वत (for पृच्छते) — d) G1 3 M2 3 5 प्राप्नुयात्, Cs प्राप्नुयां (as in text)

2 D6 om 2 (cf v l 1) — a) M1 (*inf lin*) शृणु (for श्रुत) K4 B1-3 5 D3 D3-5 8 9 देव, B4 Dn वासु- (for तस्य) K5 यथा श्रुत मे देवस्य — b) K5 श्रुत (for शुभम्) — c) G3 विजाने, Cs अभिजाने (as in text)

3 D6 om 3 (cf v l 1) — a) T1 G1 वासनात्, Ca d s वसनात् (as in text) — b) G5 M3-5 वासत्वात्, Ca d s वसुत्वात् (as in text) T2 (*inf lin* as in text) G2 सर्वे°, Ca d s देव° (as in text) — c) K1 5 D7 10 वाच्यो, S ज्ञेयो, Ca वेद्यो (as in text) — d) K4 B (except B4) Dn2 D3-5 9 Cn बृहत्वात्,

C 5 2561 B 5.70 3 K 5 69 3 वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं पर धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca s वृषत्वात् (as in text) K_4 $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{2-5\ 8\ 9}$ T_2 G_2 Cs विष्णु , Ca वृष्णि (as in text)

4 D_6 om 4 (cf v l 1) — [a]) $D_{1\ 3\ 4}$ मानात्, Ca d s मौनात् (as in text) D_1 दानात्, Ca d s ध्यानात् (as in text) — [c]) K_4 B Dn Ds $D_{3-5\ 9\ 10}$ °मयत्वाच्च, K_5 $D_{1\ 2}$ S न(K_5 D_2 म)याच्चैव, Ca as in text Cd s cite सर्वतत्त्वलयात् (as in text) — After 4, K_5 reads 10^{ab}

5 D_6 om 5 (cf v l 1) — [b]) B_3 Dn_1 $D_{2-4\ 7}$ G_3 $M_{1\ 2}$ Ca s न , B_4 Ds_1 यत्, Cn ण (as in text) — [c]) Dn विष्णु , Ca s कृष्ण (as in text) $D_{5\ 8}$ तु, T_2 G_2 त्वा, Ca s तत् (as in text) — [d]) K_1(m as in text) $_{4\ 5}$ B D (D_6 om) Ca s सात्वत (for शाश्वत)

6 D_6 om 6 (cf v l 1) — [a]) T_1 $G_{1\ 4}$ पुर (for पर) — [b]) K_5 क्षरम् (for नित्यम्) K_5 D_1 $M_{1\ 2}$ अक्षरम्, $B_{1\ 2\ 5}$ $G_{3\ 4}$ अव्ययम्, Ca s अक्षयम् (as in text) $K_{4\ 5}$ $B_{3\ 4}$ D (except D_7, D_6 om) T_2 G_2 $M_{1\ 2}$ Ca s अव्यय (for अक्षरम्) — [d]) K_1 S (except G_4) दस्युत्राणात्, $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ दस्युनाशात् G_5 च केशव , Ca s जनार्दन (as in text)

7 D_6 om 7 (cf v l 1) — [a]) T $G_{1\ 2\ 4}$ यस्मात्, Ca यत (as in text) $K_{1\ 4\ 5}$ B_4 Dn $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ G_4 M Cs सत्वात्, Ca सत्य (for सत्त्व) T_2 G_2 च्यवति, Ca s as in text — [b]) $D_{1\ 7}$ T_2 $G_{1\ 2\ 5}$ य , Ca यत् (as in text) K_1 M तत्वात्, Ca सत्यात्, Cs सत्त्वात् (as in text) — [c]) T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ transp सत्त्वत and सात्वत $K_{1\ 5}$ D_7 G_4 M सात्वत , T_2 G_2 सर्वे , Ca सत्त्व° (as in text) $K_{1\ 5}$ G_4 M तत्वत , D_7 सर्वे , Ca s सात्व (as in text) — [d]) B_3 च शुभेक्षण , D_1 M (except M_2) Ca s ऋषभेक्षण. (for वृषभे) T G एष गो(G_4 भो)वृषभेक्षण

8 D_6 om 8 (cf v l 1) — [a]) K_4 Dn Ds $D_{2-5\ 7\ 9}$ G_4 जनित्र्या, $B_{1\ 2\ 5}$ Ca जनित्रा, D_1 जनन्या, Cs जनिता (for जनित्र्या) K_4 Dn Ds $D_{2\ 5}$ अय, Ca यत् (as in text) — [b]) D_1 अनेकजित्, T_1 G_4 Ca अजीजनत्, Cs अनीकजित् (as in text) — [c]) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 7}$ सुप्रशसत्वात्, $D_{2-4\ 9}$ अ(D_2 सु)प्रकाशत्वात्, S सुखशसि(T_2 $G_{1\ 2}$ सगि , $G_{3\ 4}$ सशि)त्वात्, Ca s स्व प्रकाशत्वात् (as in text) — [d]) D_1 T_1 G_4 Cnp दामात्, T_2 G_2 दाम्ना, G_3 धर्मात्, Ca s दमात् (as in text) K_4 B Dn Ds $D_{5\ 8}$ Ca s दामोदर K_4 Dn Ds $D_{5\ 8}$ Ca विभु (for विदु)

9 D_6 om 9 (cf v l 1) — [a]) K_4 B D (except $D_{1\ 7\ 10}$, D_6 om) Ca s सुखात् (for सौख्यात्) K_4 $D_{5\ 8}$ तथैश्वर्यात्, D_{10} सुरै , Ca s as in text — [b]) K_1 $D_{1\ 2}$ उच्यते, Ca अश्नुते (as in text) G_4 हृषीकेश इति श्रुति

10 D_6 om 10 (cf v l 1) K_5 (which om 10^{cd}) reads 10^{ab} after 4 — [c]) D_9 नाराणा, Cd s नराणा (as in text) $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 5}$ एव (for अपि) — [d]) B D (except $D_{1\ 8\ 10}$, D_6 om) ततो (for तेन) — After 10^{cd}, G_5 ins

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृत ।

— G_3 om 10^{e}–12^{d} — [e]) K_5 पुराणा, T $G_{2\ 4}$ पुराणात्, G_1 पुराण, Cs पूरण, Ca पूरणात् (as in text) T_1 G_4 सादनात्, Ca as in text K_4 B Dn Ds $D_{3\ 5-8}$ T_2 G_2 Ca अपि, K_5 एव (for एव) — [f]) K_4 B_3 $D_{5\ 8}$ Ca वै, B_4 Ds D_1 S (G_3 om) अपि (for असौ)

11 D_6 G_3 om 11 (cf v l 1, 10) — [b]) K_1 B_3 D_8 प्रभवाव्ययात्, D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ °वाव्यय , T_1 वामय , G_1 वोव्यय , G_5 प्रभुरव्यय , M °वाप्यय , Ca s as in text — After 11^{ab}, G_5 ins

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥१२
विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥ १३
अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शंकरीं सृञ्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C 5.2576
B 5.71 3
K 5.70 3

364* उद्घोषयेद्धरेर्नाम काकवत्तत्त्वचिन्तने ।
चरणायुधवद्ध्याने बकवत्सर्वत स्थिति ।

— c) B8 यथा, D5 8 यदा, T1 तथा, Ca सदा (as in text) — d) K4 B Dn2 Ds D1 5 8 Ca सर्वमेत, T2 (by corr) G1 5 सर्वज्ञ त

12 D6 G3 om 12 (cf v l 1, 10) — a) D7 सत्ये प्रतिष्ठित कृत्स्न — b) D8 कृष्णे सत्य (for सत्यमत्र) S (G3 om) अस्मिन् (for अत्र) — c) K1 सच्चासच्च, K5 सदा सत्य, D1 2 सत्यात्सत्ये, S (G3 om) सत्तासत्ते (T2 °त्तात्), Ca s सत्यात्सत्य (as in text) K1 5 स, Dn2 D2 10 T2 M5 तु, Ca च (as in text) — K5 (hapl) om 12^{d}–13^{c} — d) B5 D3 4 9 हि, Ca अपि (as in text) T1 G1 5 सनातन, T2 G2 स नामत, G4 M सता मत, Ca अपि नामत (as in text)

13 D6 om 13 (cf v l 1), K5 om 13^{abe} (cf v l 12) — a) K1 D2 10 एष, K4 B Dn Ds D5 7 8 Ca देव, G4 5 चैव (for एव) — d) K1 D1 G1 2 चेतनाद्गवां, K4 वेदनाद्भव, K5 चेतनान्भावान्, Ds2 चेतनोद्भवान्, T G3 5 M चेतनादभूत्, G4 चेति नामभूत्, Ca s वेदनाद्गवा (as in text)

14 D6 om 14^{ab} (cf v l 1) — a) T1 G1 3 5 M तदा(G3 °था)त्व, T2 G2 सदा च, G4 तदा तत्, Ca s अतत्त्व (as in text) — b) D3 4 9 ततो, G2 येन, Ca s तेन (as in text) K1 D3 4 9 10 Cn मोहयति, Ca s as in text — d) K4 B D (except D2 7 10) Ca मधुसूदन (for मुनिभि सह) — c) M (except M1) आगन्तेह (for आगन्ता हि)

Colophon missing in K2 3 — *Sub-parvan* K1 4 B Dn Ds D2 5–8 10 T1 G1 M यानसधि, K5 सजययानसधि — *Adhy name* T1 G1 नामनिर्वचन, M वासुदेवनिर्वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 70, D5 G5 69, D6 65, D7 G1 4 M2 3 5 71 — *S'loka no* Dn D3 15

69

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 c) K5 अभिभास्करो, G2 5 वरेण (for परेण) — After 1, T1 G1 ins

365* सजय ।
वक्ता वाच राजमध्ये सभाया
वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमान ।

2 a) D6 G4 5 इती(G5 तमी)रयत (for ईरयन्त) G4 सृजयाना, Ca s भारतानाम् (as in text) — b) K5 D1 2 S Ca अ(G5 मद)र्चनीया, Cs समर्चनीया (for अभ्यर्च) — c) M (except M2) बुभूषुभि, Cs as in text D2 ग्राहणीयाम्, D3 4 9 स्पृहणीयाम् — d) D2–4 9 अग्रहणीयस्वरूपा

C 5 2576
B 5 71 3
K 5.70 3

प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

3 a) K1 Dn2 D5 8 G5 M1 3 4 समुद्यत, G4 समुत्थित D5 6 शाश्वतम्, G1 2 सात्विकम् (for सात्वतम्) D8 °रूप (for वीर) — b) Dn1 D1–4 9 T G1 3 वृषभ (for ऋषभ) D3 4 9 मानवाना, D7 यादवाग्र्य (for याद वानाम्) — d) K1 मृद्नत, B (except B3) Dn D3 4 मुचत, D2 विमुष्ण, D7 मर्दंत (for मुष्णन्त) K4 तत्, D1 3 4 9 S वै, D2 त (for च) B (except B4) वै मनासि, S चैव तेज (for वै यशासि)

5 a) G4 ins कपिल (? gloss) after सनातनतम K4 D3 4 9 सनातनमृषिमुख्य (? read तन ऋषि) विपश्चित — b) B3 5 Ca कलस, G1 5 कुशल, Cs कलश (as in text) — c) S पुराण, Cs सुपर्णं (as in text) — d) K4 B D (except D7 10) Ca s हरिं (for पतिं)

6 b) S अनतवीर्यं (G4 अनतमव्यय) — c) S विश्व° (for शुक्र) K4 B D (except D7) अज च नित्य, T G1 2 अचिंत्यरूप (for अज जनित्र) Cs cites जनित्र — d) K4 B (except B3) D (except D1 4 7 9) परेषा (for °भ्य)

7 K1 D6 om (hapl) 7 — a) T (T2 inf lin as in text) G त्रैलोक्यक(T1 G1 °नि)र्माणमज जनित्र — b) K4 B3 राक्षसाना, K5 यक्षरक्षसा (for नाग)

Colophon missing in K2 3 — *Sub-parvan* K1 4 B D (except D3) T1 G1 M यानसधि (D1 10 सजय यानसधि), K5 सजययान, to these all except Dn add समाप्त — *Adhy name* D2 विष्णोर्नाममनिर्वचनस्तोत्र, T1 G1 M वासुदेवस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 71, D5 G5 M3 70, D6 55, D7 G1 4 M2 5 72 — *S'loka no* Dn D3 7

70

☞ K3 missing (cf v l 5 32 15) K̂2 resumes!

1 Before 1, D3 ins

366* जनमेजय उवाच ।
प्रयाते सजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।
किं चक्रु पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहा ।
एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शस मे ।

— After 1ab, S (G1 5 om line 10) ins

367* अर्जुन भीमसेन च माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
विराटद्रुपदौ चैव केकयाना महारथम् ।
अब्रवीदुपसगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अभियाचामहे गत्वा प्रयातु कुरुससदम् ।
यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता ।
अन्यैश्च कुरुभि सार्धं न युध्येमहि सयुगे ।
एष न प्रथम कल्प एतन्न श्रेय उत्तमम् ।
एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।
पाण्डवै सह राजानो मरुत्वन्तमिवामरा ।
तथा च द्रु सहा सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभा ।

[(L 1) T2 G2 भारत (for भ्रातरौ) — (L 4) G1 5 हि त्वा (for गत्वा) — (L 8) T2 G2 3 उक्त्वा (for उक्त्वा)]
— T1 G1 2 4 cont

७०

वैशंपायन उवाच ।
संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्क्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४
भगवानुवाच ।
अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
यत्तद्द्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो । C 5 2560 B 5 72 10 K 5 71 18

368* जनार्दन समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।, on the other hand, M_1 cont

369* ततो युधिष्ठिरो राजन्नुपगम्य नरर्षभम् ।
— ^{cd}) S अब्रवीत्प(G_4 अब्रुवन्प)रवीरघ्न दाशार्हमपराजित (G_3 °र्हं पाडुनदन)

2 Before 2, $D_{3\,4\,9}$ T G ins युधिष्ठिर उवाच (T G om उ) — ^{a}) $D_{3\,4\,9}$ प्राप्तोसौ (for संप्राप्तो) — ^{b}) $D_{3\,4}$ मित्रार्थं, D_9 र्थं , T G र्थे, M र्थो (for °णां) $D_{1\,2\,9}$ ते, S हि (for मे) K_4 B Dn Ds $D_{5\,6\,8\,10}$ मित्रवत्सल (for मे जनार्दन) — ^{c}) S न त्व(G_4 चे)दन्य प्रपश्यामि

3 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{3-6\,8\,9}$ आश्रित्य, D_1 सस्मृत्य, G_3 सगम्य, G_5 सश्रुत्य — ^{b}) K_1 Dn_2 $D_{1\,2\,6-8\,10}$ Ca n s मोघदर्पित, $K_{2\,5}$ मोघवीक्षित — G_3 om 3^c–5^b — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ समाहृत्य, S (G_3 om) वशे (G_4 धे) कृत्वा (for सहामात्य) — ^{d}) K_2 $B_{1\,2\,5}$ $D_{5\,6\,10}$ °युक्ष्महे, $K_{4\,5}$ $D_{1\,7}$ $G_{4\,5}$ युञ्जमहे, T_2 G_2 भुक्ष्महे, Ca s as in text $B_{3.4}$ Dn $D_{2-4\,9}$ स्वय समनुयुक्ष्महे

4 G_3 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) $D_{3\,4\,9}$ एव (for हि) — ^{d}) $D_{3\,4\,9}$ S (G_3 om) त्राहि (for पाहि)

5 G_3 om 5^{ab} (cf v l 3) $K_{2\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 $D_{1\,7\,8}$ T_1 $G_{1\,5}$ श्रीभगवानुवाच (T_1 G_5 om उवाच), T_2 $G_{2\,4}$ M वासुदेव (T_2 G_4 with prefixed श्री) — ^{a}) T_2 $G_{1\,2}$ M (except M_1) अस्मिन् (for अस्मि) $K_{1\,2\,5}$ $D_{7\,10}$ किमुक्तेनेह बहुना (K_2 धा) — ^{c}) S (except G_{3-5}) इह (for हि) $D_{3\,4\,9}$ त (for तत्)

6 ^{a}) B_{2-4} धार्त (for धृत) — ^{d}) M मा (for मां) — S ins after 6 (G_4, after 9^{ab})

370* मृदुपूर्वं साममिश्रं सान्त्वमुग्रं च माधव ।
न तु तन्न्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ।
[(L 1) T_1 G_5 च यत्प्रोक्त, G_3 साधुमिश्र (for साममिश्र) — (L 2) G_3 कृतस्यायम् (for तु तन्न्यायम्)]

7 ^{b}) K_4 $D_{5\,6\,8}$ सोस्यार्थो, B_3 शोच्यात्मा, T_2 G_2 यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा) $K_{2\,5}$ विवृतोवर , K_4 D_{6-8} विघृ(K_4 भृ)तातर , $D_{1\,5}$ विधृतोत्तर , D_2 G_5 विवृतोतर (D_2 र), T_1 G_2 विकृतोतरा, T_2 विकृतातर , M विवृतोतरा (M_4 °रा), Ca s विवृतान्तर (as in text) Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ सामात्यस्य च सात्मन

8 ^{a}) $D_{3\,4\,9}$ राष्ट्र (for राज्य°) — ^{b}) T_2 G_{1-3} M मार्गते G_5 शांतिमस्मान्निरीक्षते — ^{d}) K_5 Ds D_7 न शमम्, Ca असमम् (as in text)

9 ^{a}) Ds D_7 यत्तु, D_9 तत्र (for यत्तद्) — ^{b}) K_4 B (except B_5) Dn_2 G_4 वनेषु ह्युषिता, Dn_1 Ds $D_{5\,6}$ वनेष्वध्युषिता, $D_{3\,4\,9}$ T $G_{1-3\,5}$ वने निरुषिता, D_8 वने अध्युषिता, M वने निर्युषिता, Ca वने निर्व्युषिता (as in text) — After 9^{ab}, G_4 ins 370* — ^{c}) $K_{1\,2\,5}$ $D_{1\,7}$ एव, Dn_1 $D_{3\,5\,8\,9}$ एक, Ds एषा, T_1 एता (for एकां) $D_{3\,4\,9}$ धार्त (for धृत)

10 =(var) 5 93 42 — ^{a}) $K_{1\,2\,5}$ D_{10} M स्थिता , T G स्थित , Ca स्थाता (as in text) $K_{1\,2\,5}$ D_{10} M (except $M_{1\,2}$) स्म, D_1 T G न (for नः) — ^{c}) T_2 $G_{1\,5}$ आहास्मा(T_2 स्मि)न्, G_2 नाहास्मि, G_3 न सम ,

C 5 2590 B 5 72 10 K 5 71 18

नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्चरन्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द किंचिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्त्विजः ।

G4 M3 5 न हास्म, Ca s नाहास्म (as in text) D3 4 9 कृत्स्न (for कृष्ण)

11 D8 om 11 — a) K1 4 B (except B3) Dn2 Ds1 D2–4 6 G2 Ca गृद्धो (for वृ°) — c) K4 B D (except D7 10, D8 om) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा) T1 G1 2 4 5 M पुत्रगृध्नु(T1 ध्य)त्वात् G3 पश्यन्स्वपुत्रगृध्नुत्वात् — d) S सुतस्य, Ca मन्दस्य (as in text)

12 a) K1 2 5 D3 4 7 9 °वशे (for °मते) — c) K5 वृद्ध (for लुब्ध) — d) K4 B D (except D3 4 9 10) हि प्रियम्, S प्रियमथ (G4 विप्रियम्) (for प्रियमिव) K5 (corrupt) चरयच्चात्मन प्रिय

13 a) K1 2 D1 10 (inf lin as in text) अतो (for इ) K1 B3 D2 3 9 T1 G1 2 तु (for नु) — b) K4 B Dn Ds D1 2 5 7 8 10 यद्, K5 D6 यदा (for यत्र) K1 2 4 B3 Dn1 Ds1 (before corr) s2 D2 7 10 (sup lin as in text) T G Cs np मातुरतत, D1 मातुरन्यत, Cn मातर तत (as in text) Ca cites अन्तत — c) Dn1 D7 Ca s श विधातु, D5 6 सद्विधातु, Cn सविधातु (as in text) — d) K5 पुत्राणा, T1 G1 2 5 भ्रातृ, Cs मित्रा (as in text) K5 Dn2 D2 6 च (for वा)

14 a) K1 G4 पालैश्च, Dn2 D1 पाचाल्यै (for °पाञ्चालै) — c) K5 न्यायेन (for नाथेन) — d) K4 D3 4 9 S (by transp) मयावृता (G2 यथा वृता)

15 =(var) 5 31 19, =(var) 80 7^{cd}–8^{ab} — a) K1 2 5 B Dn D1 2 5–7 10 अविस्थल, K4 Ds कुशास्थूल, D8 आविस्थूल K4 Ds D8 वृकस्थूल — b) K5 D1 2 7 मासदी, K4 B Dn2 Ds D5 6 8–10 माकदी, Dn1 D3 4 माकद, T1 G4 अवन्ति, T2 G1–3 5 वासतीं, M (except M4) आसदीं (for आसन्दी) K4 G4 वारणावर्ती — c) M अवसाने, Ca सान (as in text) D3 4 9 T G1 2 5 M1 2 तु (for च) D1 महाबाहो (for च गोविन्द) — d) B Ds D1–4 T1 G1–4 M2 5 कच्चिद् (for किंचिद्) D3 4 9 एक (for एव) D1 3 4 9 S तु (T1 च) (for अत्र)

16 a) =(var) 5 80 7^{a} K1 2 5 D3 4 7 9 10 एव (for नस्) K2 एतानि, D3 4 9 तावद् (for तात) — b) K1 (before corr) D6 (by corr) 8 G4 च (for the second वा) — d) Ds स्म (for च) K1 2 वो, D7 वै (for नो) K5 D7 10 T G (except G4) भारता S (except G4) नशु, Ca नशन् (as in text)

17 b) D1 5 8 धृत (for धार्त) — c) K1 2 5 D3 4 9 सर्वम्, Ca s स्वाम्यम् (as in text) K1 2 5 D3 4 7 9 सधाय (for मत्वासौ) S (except G4) स (for असौ) — d) K1 5 D3 4 9 G1 5 M ततो, K2 G2–4 इतो, T1 तदा, T2 यतो (for अतो)

18 b) T1 G1 3 5 गृह्णत — c) K5 लोभ प्रज्ञां समाहति — d) Dn1 transp प्रज्ञा and हन्ति K5 स्वय, G3 प्रिय, Ca ह्रिय (as in text)

19 b) D1 transp धर्मो and हन्ति K5 कुत कुल, B2 D7 8 G3 5 M3 4 हतश्रिय — d) K1 2 5 D1–4 8 9 Ca s स्वभावत, K4 B Dn Ds D5–7 10 Cap अधन वध, G5 हतोस्वत (for अस्वता वध)

20 K2 om 20 — a) N (K2 om, K3 missing) Cs अधनात् (for अस्वतो) K1 (by corr) 4 Ds D3–6 8 9 T G M1 (inf lin) वि, K5 वै (for हि) — b) K1 D3 4 9 सुहृदर्थिन, K4 B Dn Ds D2 5–8 10 T1 G1 3 5 सुहृदो द्विजा, M हृत्विज (for °दर्त्विज) — c) K1 D3 4 9 अपुष्पफलदात्, K5 °फलदा (for °ष्पादफलात्)

अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ २४
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५
उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ २९
स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् । C 5.2611 B 5 72 31 K 5.71 89

K5 वृक्षा (for वृक्षात्) — ^{d}) N (except B1 D1 2, K2 om, K3 missing) कृष्ण (for तात)

21 ^{a}) K1 2 D3–9 हि (for च) D1 2 कृष्ण, D7 10 कृत्स्न (for तात) — D6 om 21^{bcd} — ^{b}) K2 5 D7 G5 अस्मान्, K4 B Dn Ds D3–5 8–10 मत्त, Ca अस्वात् (for अस्मात्) K2 5 D2 7 G5 पतितान् (for पतिताद्) Ds विद्धि माधव, T2 G2 प्रतिभाति च (for पतितादिव) — ^{c}) K4 G1 अपि (for वि) — ^{d}) D7 10 (m as in text) गत, Ca s प्रेत (as in text)

22 =5 132 12 — ^{a}) G5 वृत्तिम् (for काचिद्) — ^{b}) K5 T1 G4 शकरो, B3 सजयो (for शम्बरो) — ^{c}) K2 (m as in text) अधन, T G अश्नत (G4 अतत), M1 2 उद्यम, M3–5 उद्यत (for अद्य न)

23 ^{c}) D1 सर्वे (for लोके) — ^{d}) K5 °निर्धना (for त्वधना)

24 ^{b}) Ds2 G3 नरा (for नर) K5 B2 4 D (except D1 8) G1 2 आस्थिता (for आश्रिता) — ^{c}) K4 न, Cs ते (as in text) K5 तेन धर्म कथ काम — ^{d}) D7 प्रतिघ्नति, M प्रमथति, Cs प्रमश्नन्ति (as in text) D5 T G1 2 5 च त नर (by transp), D8 च त वर

25 ^{b}) K4 D3 4 9 चक्रिरे (for वव्रिरे) — ^{c}) G2 जलाय (for वनाय) — ^{d}) D2 9 G2 वनाय, T G1 3–5 जलाय, Ca s नाशाय (as in text)

26 ^{a}) S आत्मानमेके त्यक्ष्यति — ^{b}) Ds1 यास्यत्यन्ये द्विषा वश — ^{c}) G2 5 अन्ये (for एके) K1 5 D1 8 G1 8 न, K4 B Dn Ds D3–6 9 च, D2 तु, M1 2 हि (for नि-) — ^{d}) K1 सर्वहेतुभि, K2 5 D1–4 9 अर्थहेतुभि, T1 G1 5 हेतवे, T2 G2 3 M हेतव, G4 असुहेतव

27 ^{a}) T1 G3 4 एषा (for एवा) K4 M मरण, Cs मरणात् (as in text) — ^{c}) D1 श्रिया, D10 श्रेयो, Ca s श्रियो (as in text) K2 Ds2 D8 तद्यस्य, D7 सा ह्यस्य, Ca s तद्ध्यस्य (as in text) K1 श्रिया विहीनस्तद्दास्य (sic), K5 श्रिया विहीन तद्वा स्यात्, S यया विनश्यते चास्य (G3 चासौ, G4 नान्यत्) — ^{d}) D3 4 9 विनाशो, Ca s निमित्त (as in text)

28 ^{a}) K1 D3 4 9 transp धर्म्यं and मरण K5 D8 धर्मं, Dn1 S (except G3) धर्मं, Ca s धर्म्यं (as in text) — ^{b}) K5 B (except B5) Dn D10 G4 वर्त्मवत्, D2 °धर्मत, D3 4 9 वर्त्मना, T2 G2 समत, Cs वर्त्म तत् (as in text) — ^{c}) D7 T2 G2–4 M1 सम तत्, Ca s समन्तात् (as in text) — ^{d}) K1 2 5 Ds2 D2–4 7 9 transp न and तदत्येति T1 G1 5 एतद् (for तद्) K4 D10 G4 अभ्येति, Cs अत्येति (as in text) D1 तदभ्येति न कश्चन Cs cites कश्चित्

29 ^{c}) K2 (by transp) भद्रा यथा, K5 सुभद्रा च, Ds2 यदा भद्रा — ^{d}) K2 श्रिया (for तया) T2 (before corr) G2 शुभै (for सुखै°)

30 ^{c}) K5 स सेंद्रान्गर्हते देवान् — ^{d}) K1 2 D1 7 T1 G3 5 M1 3 4 आत्मान, T2 G2 मानवान् (for नात्मान) K1 (by corr) B3 D7 8 S (except T2 G2) न, D2 वा (for च) G4 कदा (for कथ)

31 ^{a}) K4 B D (except D1–4 9) चास्य, S तस्मिन् (for चास्मिन्) K5 वश (for सर्व) — ^{b}) K4 B D (except D1) Ca प्रभवति, T G1 5 प्रसरति Cd cites न तरन्ति K2 D8 T2 G1 2 निगर्हणा (K2 D8 ण), K4 B Dn Ds D2 5–7 10 निबर्हणे, K5 D3 4 9 निगर्हणात्, D1 T1

C. 5. 2611 B 5 72 31 K 5.71 39
सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुष्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

$G_{4\,5}$ M न गर्हणा (D_1 ण, G_4 णा , M_1 णा), Ca d s as in text — [c]) Ds T_1 $G_{1\,5}$ अति-, T_2 G_2 $M_{3\,4}$ अपि (for अभि) — [d]) B_2 G_2 M_2 अप्यसूयते, Ds D_7 $M_{1\,3-5}$ अभ्यसूयते

32 [a]) K_1 $D_{1\,3\,4\,9}$ त तथा, K_2 $B_{2\,4}$ $D_{2\,5\,8}$ G_6 Cn तत्तदा, G_3 M (except M_1) त सदा Ds D_9 मृत्यु , Ca s मन्यु (as in text) K_4 Dn_2 (by corr) $D_{2-6\,8\,9}$ T_2 G_2 एवेति (for एवैति) — [d]) K_2 D_2 पाप, T_2 G_3 क्रूर (for क्रूरं)

33 [a]) K_1 पापकर्मानुयायैव, K_2 पाप कर्मा , K_4 B D (except $D_{1\,2}$) पापकर्मतया चैव, K_5 न्वयाच्चैव, T_2 G_2 श्रयाच्चैव, G_5 न्वयादेव Ca d cite अनुयाय — [d]) K_2 $D_{3\,4\,9}$ G_5 सावस्था, K_4 सा कथा (for सा काष्ठा) K_5 सभवत्यपकर्मिणा

34 [c]) S (except $G_{3\,4}$) वै (for एव) — [d]) S प्रज्ञाबुद्धि (G_4 प्रज्ञा बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षु) N (except K_5 D_1, K_3 missing) तरिष्यति, $G_{1\,3\,4}$ M न रिष्यते

35 K_5 om 35[ab] — [a]) D_2 प्रज्ञालाभाद् — [b]) $M_{3\,4}$ अन्वपेक्षते — [c]) K_1 D_9 G_3 शास्त्रनित्य, K_4 B Dn Ds $D_{5-8\,10}$ °निष्ठ , K_5 T_1 °सत्य , $G_{1\,5}$ शास्त्रान्नित्य T_2 $G_{3\,4}$ पर (for पुनर्) K_1 D_2 धर्म्यं, D_1 $M_{3\,4}$ धर्मे (for धर्मं) — D_1 om 35[d]–37[a] — [d]) G_1 (before corr) $_{3\,4}$ श्रीर् (for ह्रीर्)

36 D_1 om 36 (cf v l 35) — [a]) $G_{3\,4}$ श्री° (for ह्री) K_5 ह्रीमान्पाप परिद्वेष्टि — [c]) D_2 ह्री (for श्री°) K_2 ह्रीमान्स यावच्चिंतयति (hypermetric!)

37 D_1 om 37[a] (cf v l 35) — [a]) D_{10} °निष्ठ (for नित्य) — [b]) T_2 G_2 कार्ययोग (G_2 °गे) वहन्, G_4 °बल , G_5 °वश , Cs as in text — [c]) T_1 $G_{1\,3\,5}$ धर्मेषु (for नाधर्मे) $D_{3\,4\,9}$ वृद्धिं, Cs बुद्धिं (as in text) — [d]) K_5 कुर्वते (for वर्त) K_4 B D (except $D_{3\,4\,9}$) न च पापे प्रवर्तते Cs cites प्रवर्तते

38 [a]) T_1 G_4 अश्रीक , G_3 न श्रीक , Ca s अह्रीक (as in text) K_1 $D_{2-4\,9}$ T_1 $G_{1\,5}$ M_3 अपि, K_2 अति-; Ca d s वि- (as in text) — [b]) D_7 वै, Ca d एव (as in text) G_4 पुमान्भवेत् (for पुन पुमान्) — [c]) K_4 om from धर्मेऽस्ति up to 39[d]

39 K_4 om 39 (cf v l 38) — [a]) T_1 G_{3-5} M_5 श्रीमान् (for ह्रीमान्) $K_{1\,2\,5}$ Ds_1 $D_{1\,3-7\,9}$ नमति, D_2 नदति, D_8 नयति, S (except M_2) उपैति, Ca अवति (as in text) — [c]) $K_{1\,5}$ D_1 जय (for व्रज°) S तेनामृत जनयति (T_1 $G_{1\,5}$ जनो याति, G_4 जयति सा)

40 [c]) K_5 $G_{1\,5}$ तथा, M_2 यदा (for यथा) $D_{3\,4\,9}$ राष्ट्रात् (for राज्यात्) — [d]) G_4 M वसानो (for °मि)

41 [a]) T_2 G_2 हतुम् (for हातुम्) — [b]) K_2 मार्गं त्यागेन (for अलं न्यायेन) — [d]) K_2 D_3 $G_{2\,3}$ साधुवत्, B_2 साधुत , D_1 शाश्वत (for साधु तत्)

42 [a]) K_2 B_3 D_1 T_2 G_4 अत्र न , $D_{3\,4\,9}$ तदय, G_2 आत्मन (for तत्र न) — [b]) K_5 तव, Ds G_4 तेन (for ते च) D_2 बाधवा (for माधव) — [c]) B M शमभूता , T_1 $G_{1\,3\,5}$ सह , T_2 G_2 सर्वे , G_4 च महात , Cs समभूता (as in text) Ca cites सभूता — [d]) K_2 प्राश्नुवीमहि, Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ आप्नु , Ca अश्नु° (as in text)

43 [a]) B_3 D_9 अत्र (for तत्र) D_1 एव (for एषा)

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ४९
नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते । C 5. 2638 B 5. 72. 53 K 5. 71. 61

K1 5 D5–8 M चरमा, K2 च परा (for परमा) — d) K1 B D (except D1 7) अवाप्नुम (for अशीमहि)

44 a) D1 असबधा, T1 G M1 (inf lin) Cs असरब्धा (G4 अबद्धा वै), M1 2 सुसरब्धा, M3–5 असमारभा (for असबद्धा) — c) D3 4 अथ (for अपि) D3 4 8 वध, D7 अधिक (for अवध) K1 2 5 काम (for कार्य)

45 a) K2 इति, K4 B2 4 Dn Ds D5 6 8 10 G3 4 एव, B1 3 5 D3 4 9 इह, T2 G2 अपि (for हि) — b) K3 सुहृद, T2 (inf lin as in text) कुरव (for गुरव) — c) K1 5 S तेषा वधात्र (T1 G1 3 5 धस्तु, G4 ध न, M1 °धात्र, M5 ध न) पापीय (T G1 3 5 यान्) — d) K2 Dn1 तु (for नु) G5 युद्धेश् (for युद्धे) K1 सु°, D2 5 6 अति, G5 च (for अस्ति)

46 b) D1 2 ते (for च) K2 4 B Dn1 Ds D1 5 6 8 10 Ca d क्षत्रबधव, D7 क्षत्रियाधमा, G4 क्षत्रबाधवात् — c) D3 4 9 च (for स्व) K5 स न स्वधर्मो वृत्तियां, T1 स तस्य नोऽस्वधर्मोय, T2 (by corr) G1 3 5 स नो स्वधर्मो धर्मो वा — d) K1 D7 हि, G4 5 अपि (for वि)

47 a) T1 G1 करोतु (for °ति) — b) K4 B3 Dn1 D2 5–10 M वैश्यो K4 B3 Ds D5 6 8 10 विपणिजीविका, B1 2 4 5 Dn2 D3 4 9 वै पण्यजीविका (B2 4 Dn2 का), Dn1 [अ]पि पण्यजीविका, S वाणिज्यजीवि(M2 5 °व)न — c) K5 राज्येन, B3 D5 (before corr) धने, S युद्धे (for वधे) — d) S कार्पण्य, Ca d s कपाल (as in text)

48 a) Dn1 D3 4 9 क्षत्रियान्क्षत्रियो, D10 S (by transp) क्षत्रिय क्षत्रिय — c) G3 transp श्वा and श्वान K (K3 missing) B5 D1–9 अत्ति (for हन्ति) — d) K5 यश्च, Ca यस्य (Cap पश्य as in text) D3 4 9 पश्य धर्मे यथागति, T2 G2 पश्य धर्मोयमागत Ca d s cite यथागत (as in text)

49 a) T2 M (except M2) नित्य (for नित्य) — c) G3 फल (for बल) B3 D2 च (for तु) K2 नीतिमात्र यत्, K4 B (except B5) Dn Ds D2–6 8 9 नीतिमाधाय, K5 D7 S नीतिमास्थाय, D10 नीतिनाचार्य (marg sec m मादाय) — d) K2 धतौ (sic), K5 द्यूते, B2 4 Dn2 Cn युध्ये, Dn1 D3 4 9 युद्धे, D2 (before corr) Cs हवे, D5 (m as in text) 6 ईडे, D10 (marg sec m as in text) आहवे, S भवेत्, Ca d हठे (as in text) T2 G (except G5) जये (for जयौ)

50 a) M1 (inf lin) आत्म, Ca नात्म (as in text) — c) Dn2 Ds2 D1 3 T2 M (except M1) प्राप्य (for प्य) — d) K4 5 Ds1 च (for वा) K1 4 5 G4 M यदुत्तम, Ds D10 यदूद्वह, D1 2 यदुत्तर (for यदूत्तम)

51 a) In K1, the portion from पि in 51a up to प्राप्तकालमन in 76b is lost on a missing fol T1 transp हि and अपि K2 [ऽ]प्येव (for ह्यपि) — b) K2 M3–5 अच्यु, K5 श्रुता, G4 हि ते (for अप्युत) — G4 om 51c–53b — c) K5 D1 7 T G1 2 M द्वेष्टि, G5 हता (for हन्ति)

52 K1 missing, G4 om 52 (cf v l 51) — a) K4 B Dn Ds D5–7 10 न (for च) K2 न (for एव) D2 दृष्ट, D3 4 9 न स्याद् (for दृष्ट) — b) K4 B Dn Ds D5 6 8 10 नोभयो, Cs उभयो (as in text) — c) D3 4 9 अथ (for तथा) K2 5 उपचय, S (G4 om) अपजय, Cs अपचय (as in text) — d) D1 ह्यपायेन, D2 उपायाश्च, D6 व्ययमाने, T2 G2 व्यपायाने (T2 inf lin व्यपायेन), G1, 5 ह्यपयाने, Cd अपयाने, Ca s व्यपयाने (as

C. 5. 2633 B 5. 72 53 K. 5 71 61 हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातॄनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७
शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

---

in text) B8 D3 4 6 8 9 T G5 क्षयाव्ययौ, G5 क्षयोदय, C8 क्षयव्ययौ (as in text)

53 K1 missing, G4 om 53^{ab} (cf v l 51) — a) D1 दु ख, S (G4 om) युद्धे (for युद्ध) — b) T2 (by corr) का हि न°, G5 केन न (for को घ्नन्) — c) K5 D7 T2 G2 4 M वा, D2 किं, T1 G1 5 अपि (for च)

54 K1 missing (cf v l 51) M2 om 54^{a}–60^{b} — d) D6 स्याद् (for अपि) K4 5 D5 8 S (except G3 M1, M2 om) अपजयो, D6 अजयो (for अपचयो) B D1 T G (except G4) M1 4 ध्रुव, D7 महान् (for ध्रुवम्)

55 K1 missing (cf v l 51) M2 om 55 (cf v l 54) — a) K2 अतोन्ये, D7 पुत्र च (for अन्ततो) T2 दैवत, Ca d दयित (as in text) D2 T G1 2 हति (for घ्नन्ति) — b) Ds D2 केचिदस्य परे जना, D1 S (M2 om) केचिदप्यपराजिता, D7 केचित्केचित्परे जना — c) K2 D1 2 T G (except G4) M1 वर (for बल°) D3 4 9 तस्याभावेन हीनस्य, M1 (inf lin) 3–5 तस्यात्मबल हीनस्य — d) K2 D7 10 transp पुत्रान् and भ्रातॄन् — f) K2 5 D7 10 M3–5 सर्वश, D3 4 9 सर्वेषा (for सर्वत)

56 K1 missing (cf v l 51) M2 om 56 (cf v l 54) — a) K4 B Dn Ds D2–6 8 9 धीरा (for वीरा) D1 य एव वीरा धीमत, T1 G1 5 एते प्रवीरा श्रीमत, T2 G2 3 M (M2 om) ये ते (T2 G2 3 च) प्रवीरा श्री(M5 ह्री)मत, G4 ये प्रवीराश्च श्रीमत — d) D3 4 9 आयुष्मान्, all comm यवीयान् (as in text)

57 K1 missing (cf v l 51) M2 om 57 (cf v l 54) — a) K2 5 D7 T1 2 (before corr) G (except G3) M1 हि (for अपि) — c) G3 बधस्य (for °बधश्च) C8 cites पापानुबध, Ca d अनुबन्धः S (M2 om) पापस्य (G1 पापश्च, G2 पापोस्य) (for पापोऽत्र) — d) K2 5 D1 2 G5 M3–5 Ca d 8 शेषस्य, G3 शेष वा, G4 एष वा (for शेषश्च)

58 K1 missing (cf v l 51) M2 om 58 (cf v l 54) — a) G3 बलवानस्य (for °मासाद्य) — b) B2 4 Dn Ds D2 5 6 8 M5 अनु, Ca अव (as in text) D3 4 9 नैव शेषमशेषयेत् — c) K2 5 D7 T1 G1 न, G3 4 तु (for च) D1 T2 G2 5 सर्वोच्छेदाय यतते (G2 भीतेन) — d) D1 आशु (for अन्त-) M1 4 5 दिधि° (for विधि°)

59 K1 missing (cf v l 51) M2 om 59 (cf v l 54) — b) D1 5 6 8 G4 जय (for जित) — K5 om 59^{c}–60^{b} — c) D3 4 9 सुख प्रशात (सुख प्रशान्त) — d) Ds जित्वा (for हित्वा)

60 K1 missing (cf v l 51) K5 M2 om 60^{ab} (cf v l 54, 59) — a) D2 तु, D3 4 9 हि (for च) — b) D3 4 9 G4 नित्य (for दु ख) D1 नित्यश, D3 4 9 G4 दु खित (for नित्यदा) — c) K2 5 D2–4 6 G3 अनिवृत्तेन, K4 B1–3 D1 5 10 T2 G1 4 Cd वृत्तेन (for वृतेन)

61 K1 missing (cf v l 51) K5 om 61–77 — a) G4 यत्, G5 तत् (for य) — b) B3 D1 G5 च, D3 4 9 न, G2 वा (for स) B Dn Ds D5 6 8 मुच्यते (for युज्यते) — c) D1 लोकेषु (for भूतेषु) — d) K2 D1 T G1 3–5 M च, D3 4 9 G2 वा (for स) K2 D1 7 10 T1 2 (inf lin) G (except G2) M1 निगच्छति, B3 अधिगच्छ, B5 अभिगच्छ (for नियच्छ)

62 K1 missing (cf v l 51) K5 om 62 (cf v l 61) — b) B Dn Ds D2 (before corr) 5 6 8 °धृतानि, T1 G1 5 °गतानि — After 62^{ab}, D3 reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ६६
या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ C 5 2652 B 5 72 71 K 5. 71 79

63^{cd} — ^{d}) B1 2 5 D3 4 9 पुन , D1 पुसा, Cs पुमान् (as in text) K4 D (except D3 4 7 9 10) Cs चेद्वि द्यते B1 2 5 चोत्पाद्यते, T1 G1 5 M1 2 5 चोत्पत्स्यते

63 K1 missing (cf v l 51) K5 om 63 (cf v l 61) — ^{b}) D1 2 अप्युप , D7 ह्युप , T G प्रति (G3 त च) (for व्युप) — D8 reads 63^{cd} after 62^{ab}

64 K1 missing (cf v l 51) K5 om 64 (cf v l 61) — ^{a}) K4 D1–4 6 9 शातिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्) — ^{b}) D3 4 9 चित्य, Cs नित्य (as in text) — ^{c}) K4 D3 4 9 लप्स्य° (for लिप्स°)

65 K1 missing (cf v l 51) K5 om 65 (cf v l 61) — ^{a}) Ds पौरुषो यो, D1 पौरुष यो, Ca d s पौरुषेयो (as in text) G5 अपि (for हि) — ^{b}) D1 2 °दारण , D10 °दारुण , T1 2 (*inf lin*) G1 °तापन , G5 तापित (for बाधन) — G3 (hapl) om from 65^{d} up to शान्ति in 68^{d} — ^{d}) T1 G5 M2 निवृंत्या, Cd s निवृंत्त्या (for निवृत्त्या) K4 B Dn Ds D5 6 8 10 मरणे नापि वा भवेत्

66 K1 missing (cf v l 51) K5 G3 om 66 (cf v l 61, 65) — ^{a}) G4 मूलघातेन च पुन — ^{c}) D2 T2 फलान्निर्वृत्ति , D8 फलनिवृत्ति , M2 फलनिर्वृति , Ca s as in text T G1 4 5 M2 अर्थस्य, G2 अर्थोम , M3 5 अधस्य (for इद्धा स्यात्) Ca d cite इद्धा — G2 (hapl) om from 66^{d} up to चेच्छाम in 68^{b} — ^{d}) K4 B D1 2 7 Ca d न, Dn2 D8 G4 त (for तत्) K2 महत्, Ca d भवेत् (as in text) D3 4 9 न (D9 ना) नृशस ततो भवेत् Cd cites नृशसान्तर

67 K1 missing (cf v l 51) K5 G2 3 om 67 (cf v l 61, 65, 66) — ^{a}) B2 D3 4 9 यत् (for या) — ^{c}) D3 4 9 साक्षाद्य , S (except M5, G2 3 om.) सशय , Ca d s सशयात् (as in text) D2 समुच्छिद्य, D3 4 7 9 T1 G1 5 Cs च्छेदो (for च्छेदाद्)

68 K1 missing (cf v l 51) K5 G3 om 68 (cf v l 61, 65) G2 om up to चेच्छाम in 68^{b} (cf v l 66) — ^{a}) D7 10 अपि (for च) D3 4 9 इह, Ca d s तत् (as in text) — ^{b}) K4 B2–4 Ds2 D6 7 10 G5 इच्छाम (for म)

69 K1 missing (cf v l 51) K5 om 69 (cf v l 61) — ^{b}) B2 4 काक्षिणा — ^{c}) D1 सात्व, Ca d s सान्त्वे (as in text) K2 G4 प्रतिहत, D1 प्रणिहिते, Cs प्रतिहते (as in text) K4 D3 4 9 युद्धे, Cs युद्ध (as in text) — ^{d}) B Dn Ds D5 6 नापराक्रम (B3 म), Ca s अपराक्रम (as in text)

70 K1 missing (cf v l 51) K5 om 70 (cf v l 61) — ^{a}) Dn1 D3 4 7 9 10 घाते तु (for °घातेन) Ca cites प्रतिघाते — ^{b}) D2 दारुण , Cs ण (as in text) K2 प्रतिपत्स्यते, D1 सप्रपत्स्यते, D2 प्रतिपद्यते, Cs यत्प्रवर्तते G5 तदा युद्ध प्रवर्तते — ^{c}) M (except M1) अपि (for इव) K2 D2 गोष्पादे, K4 B Dn Ds D3–10 Ca s सपाते, D1 गोपाद, T2 G2 विंद, G1 घाते, G3 °घादे, G4 वाटे, G5 त्पाके, M1 3 4 खादे, Cd पादे (as in text)

71 K1 missing (cf v l 51) K5 om 71 (cf v l 61) — ^{a}) D1 दैन्यप्रकाशन, Ca d लाङ्गूलचालन (as in text) B (except B5) Dn2 Ds D5–7 G3 Ca n s क्ष्वेडा, D4 ला , D9 ल , Cd °ड (as in text) G4 लागूलनक्ष्वेळन च — ^{b}) B2 4 D1 2 (before corr) 10 Cn प्रतिवाचो, B3 D2 (after corr) 5 6 बाधो, D3 4 9 °वाच , D8 Cs °वीरो, Ca रोध , Cd as in text B1 5 D9 निवर्तन, Ca d s वि (as in text) S प्रति(G4 त्या)राव निवर्तनै — ^{c}) S दतदर्श(G5 °दश)नरावैश्च, Ca d s as in text

C 5 2652 B 5 72.72 K. 5 71 80 तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽस्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

---

72 K1 missing (cf v l 51) K5 om 72 (cf v l 61) — ^{a}) D1 3 4 9 ततो, G5 यत्र (for तत्र) — ^{b}) K4 D3 4 9 हत्वा (for जित्वा) — ^{c}) D9 एतद् (for एवम्) T2 G2 एष (for एव) — ^{d}) K2 S (except G3 4 M5) transp विशेषो and न

73 K1 missing (cf v l 51) K5 om 73 (cf v l 61) — ^{b}) G2 M3 4 दुर्बलेन बलीयसा, Ca d s as in text — ^{c}) D1 विरोधेषु, M1 2 विरोधस्य Ca d s cite विरोधे — ^{d}) D2 Cn प्रणिपाते, Dn1 T G1 पात , Ca d s as in text K2 B2 D1 3 5–9 G2 3 इह, D4 स, T2 च, Ca d हि (as in text) T2 G2 दुर्लभ , Ca d s as in text

74 K1 missing (cf v l 51) K5 om 74 (cf v l 61) — ^{a}) K2 प्र , D1 अथ, T1 G1 5 अपि (for the first च) — ^{d}) K2 T1 G1 जनेश्वर (for जना°)

75 K1 missing (cf v l 51) K5 om 75 (cf v l 61) — ^{a}) K4 B Dn Ds D1 2 3 T2 M3 4 च (for तु) — D6 (hapl) om 75^{c}–76^{d} — ^{c}) D3 4 7 9 10 S (except M5) वशग सास्व — ^{d}) Ds प्रहास्यते, D7 10 S च हास्यति

76 K1 missing up to प्राप्तकालमन (cf v l 51) K5 D6 om 76 (cf v l 61, 75) — ^{b}) K4 D3 4 9 T1 G1 5 अरिंदम (for अनन्तरम्) — ^{c}) D1 G4 कामात् (for धर्मात्)

77 K5 om 77 (cf v l 61) — ^{a}) K4 B Dn D3–4 6 G3 4 [ऽ]स्यर्थे°, T1 G1 5 M3–5 [ऽ]प्यर्थे (for ह्यर्थे) — ^{b}) G3 M5 किम् (for कम्) G5 धृतराष्ट्रस्य माधव (=75^{b}) — ^{c}) Ds उपास्यन्प्रष्टुम्, D2 G2 उपसद्रष्टुम्, Ca as in text Cd cites उपसप्रश्न K1 2 इच्छामि (for अर्हामि) — ^{d}) G4 मधुसूदन (for पुरुषो)

78 ^{b}) K2 D2 मति , D3 4 9 अभि (for गति°) — ^{c}) K2 5 Dn1 Ds D7 9 10 T2 G2 5 M5 तादृक् (for त्वादृक्) — ^{d}) D9 पूर्वं , T2 G2 3 M °निश्चयकृत् — After 78, T G ins an addl colophon (*adhy no* T G2 3 72, G1 4 73, G5 71)

79 ^{b}) T2 अधोक्षज , G2 स माधव (for जना) — ^{c}) G2 अपि (for एव) K2 D9 कार्यार्थे, K4 कामार्थे, S शात्यर्थे (G3 M र्थे) Ca d cite वा (as in text) — ^{d}) K1 5 B D2–10 ससदि

80 ^{a}) K1 D2 वै, B3 Dn2 च (for चेद्) — ^{c}) S च (for मे) K4 B Dn2 सुमहाराजन्, K5 D7 तु महद्रा जन्, D3 4 9 चरित राजन् — ^{d}) D3 4 9 चिर तत्, D7 त्वरित, G4 चिंतित (for चरित) G1 5 M1 2 महत् (for महा)

81 ^{d}) T2 G2 सर्वांश्च, G5 शासतु (for सर्वां च) — After 81, S ins

371* एवमुक्त प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।
भ्रातृणा समवेताना स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L 2) T2 G1 2 5 M3 सकाशे (for स काले) T2 G2 पुनरुत्तम (for पुरुषो)]

82 ^{a}) B3 transp मम and एतत् T1 G1 5 हित (for मत) D3 4 9 न चैवैतन्मम मत — ^{b}) T2 G2 ब्रूया , Ca याया (as in text) — ^{c}) K1 D1 दुर्यो (for सुयो) K1 D3 तत्किम्, D3 4 9 G5 सूक्ष्मम्, Ca सूक्तम्

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किंचिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरून्गत्वा भारतान्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३ C 5 2674 B 5 72 93 K 5 71 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्याय. ॥ ७० ॥

(as in text) — After 83, T1 G1 5 ins

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबल ।

83 b) K2 4 B D (except D7 10) T2 G1 2 दुर्यो (for सुयो) — c) K2 D7 मध्येवतरण — d) K2 5 D8 रोचते (for ये)

84 a) K1 4 5 Ds2 D5 6 9 प्रीणये (for °येद्) T1 G1 4 5 M राज्य, T2 G2 राजन् (for द्रव्य) — c) K5 तव, D9 न तु, G2 न स (for न च) — d) K2 B Dn Ds D1–4 9 द्रोहेण, D7 10 द्रोहेन (for रोधेन)

85 K2 5 B (except B2 5) D (except Ds1 D2 5) T G M1 श्रीभगवानुवाच (the S MSS om उवाच) — b) Ds D3–6 8 9 G2 धृत (for धार्त°) — d) K2 Ds D5 T1 G1 5 सर्वलोक

86 =5 91 21 — c) K4 सम्मुखै , B3 4 Dn D10 सयुगे, Ds D5 6 8 सम्मुखे (for प्रमुखे)

87 a) K5 B1 3 5 S वा (for चेत्) K5 एते, B1 तु (for ते) B2 Ds प्रवर्तते, B4 Cn तैत (for तेरन्) — d) K5 D7 T2 G2 मन (for मति)

88 ab) K2 Ds G5 चापि (for जातु) K2 B Dn Ds D2 5 8 transp तत्र and पार्थ G5 लोके (for तत्र) D6 तेत्र (for पार्थ) — d) B3 D1 2m 3 G1 5 M वाप्य वाच्यता, D2 (before corr) विवसाम्यह

89 b) D3 4 9 कौरव (for °वान्) — c) T1 च, G2 त्वा (for त्वां) — d) K2 द्रष्टास्मि (corr from स्मि), S (except G1 2 M5) द्रक्ष्याम G1 5 मधुसूदन (for पुनरा)

90 a) K2 सर्वान्, K5 राज्ञो (for गत्वा) — b) K2 B (except B3) D1–4 9 T2 G1 भरतान्, K5 भगवान् (for भारतान्) K5 T2 शमय, B2 4 Dn1 यन्, G5 येत् — d) K2 (by corr) D1 T2 G1 2 4 M1 3 4 आस्याम , K4 5 B2–4 Dn Ds D5 6 8 10 T1 G3 5 Ca d स्याम (for स्याम) T2 G2 3 सुसगता , G1 सुचेतना

91 a) T2 अपि (for असि) both times — b) T1 G1 च मम (by transp), G5 च सदा — c) T1 G1 सौहृदान्न, G5 सहृष्टो न, Cs सौहृदेन (as in text) B विशक्यो, D1 अविशक्यो, D3 4 अविशको, T G1 2 अति शक्यो, G3 असि शक्यो, G4 अतिशाम्यो, G5 अतिशक्तो (for अविशङ्क्यो) — d) K5 D3 4 9 भूतले, M2 भूयसे (for भूतये)

92 b) K4 B Dn Ds D2 5 8 वेत्थार्थान् (for °र्थं) B (except B5) Ds T1 2 (before corr) G1 2 5 M (M1 *inf lin* as in text) भाषितु (for तम्) D3 4 9 वेत्थ कृष्ण सुभाषित — c) D2 किंचित् (for कृष्ण)

93 a) K4 5 B (except B3) Ds2 D1–6 8 T G1 2 M (except M3 5) Cn यद्यधर्मेण, D9 यथा धर्मेण, Cnp as in text G5 यद्वच श्रेयसयुक्त — d) D3 4 9 Cnp सत्य (for सान्त्व) K2 B1–3 D2–4 7 9 G3 इतर (for इतरत्)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn Ds D1 2 5–8 10 T1 G1 M1 3–5 भगवद्यान, K5

७१

C 5.2675
B 5.73.1
K 5.72.1

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५
अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
यावच्च मार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

भगवत्वस्थान (810) — *Adhy name* M वासुदेवयुधिष्ठिरसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K_1(marg *sec m*) G_5 $M_{1\,4}$ 72, K_2 65, D_5 71, D_6 57, D_7 T $G_{2\,3}$ $M_{2\,3\,5}$ 73, $G_{1\,4}$ 74 — *S'loka no* K_5 76, Dn 92

71

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 $K_{1\,2}$ $B_{3\,4}$ Dn $D_{2\,7\,10}$ G_1 श्रीभगवानुवाच, $D_{1\,3\,4}$ T G_{2-5} $M_{1\,3-5}$ श्रीभगवान् ($D_{3\,4}$ om श्री), M_2 वासुदेव — ^{d}) D_1 G_2 $M_{1\,2}$ यत् (for य) $D_{3\,4\,9}$ तेषां भवत एव च

2 ^{a}) K_2 D_5 धर्माश्रया, S (except T_2) धर्मे स्थिता — ^{b}) $K_{2\,4}$ B Dn Ds $D_{2\,5\,6\,8}$ वैराश्रया, T_1 $G_{1\,4\,5}$ वैरे स्थिता, $G_{2\,3}$ M वैरान्विता

3 ^{a}) K_4 $D_{1\,2}$ एतत्, B Dn G_4 M_2 एव, Ds $D_{3-6\,8\,9}$ T_2 एव, G_5 तस्य (for तत्) G_5 एषित, Ca s नैष्ठिक (as in text) — After 3^{ab}, $B_{2\,4}$ Ds $D_{5\,8}$ *repeat* 1^{cd} — ^{c}) D_7 M_2 प्राहुर् (for आहुर्) K_1 D_7 नाश्रमिण, $D_{3\,4\,9}$ चाश्र, G_5 मनीषिण (for आश्र°) — ^{d}) K_4 B (except B_4) D (except Ds $D_{1\,7\,10}$) T_2 न (for यद्) Some MSS भैक्ष्य

4 ^{c}) K_5 D_7 °कर्म (for °धर्म) K_5 D_7 $G_{1\,5}$ एतत्, D_1 एव (for एष) — ^{d}) Dn_2 $D_{3\,4}$ प्रकाशते, D_2 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते)

5 ^{d}) $K_{2\,4}$ B Dn Ds $D_{1\,5\,6\,8}$ T_2 परतप, D_3 युधिष्ठिर (for अरिंदम)

6 K_2 (hapl) om 6, G_2 (hapl) om 6–8 — ^{a}) $K_{1\,4}$ $B_{2\,3}$ D_3(*inf lin* as in text) $_{4-6\,8}$ Cd अभिगृद्धा (K_1 ध्रा), B_3 $D_{1\,7\,9}$ G_3 अभि(B_3 G_3 ति)वृद्धा, $G_{1\,5}$ M_2 अतिगृध्रा, G_4 °क्रुद्धा, Ca as in text $D_{3\,4\,9}$ कृतोत्साहा, Ca s °स्नेहा (as in text) — ^{b}) T_1 $G_{1\,3\,5}$ M इहोषिता, G_4 अरिंदम, Ca d सहो (as in text)

7 G_2 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) $B_{1\,3}$ पर्यास, Ca d s पर्याय (as in text) T_1 $G_{3\,4}$ M_1 तत्, $G_{1\,5}$ ते (for यत्) $B_{1\,3}$ Ds_1 शाम्य, $D_{3\,4\,9}$ साम, G_5 M_1 सम्यक् (for साम्य) — ^{c}) K_5 D_2 $G_{4\,5}$ बलवतो, Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ बलवत, Cn as in text D_2 G_5 अभि (for हि)

8 G_2 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) K_2 D_7 त्व (for च) K_1 B_3 D_7 एव, G_1 M एनान् (for एतान्)

9 K_1 D_1 om (hapl) 9 — ^{b}) $K_{2\,5}$ $D_{7\,10}$ काम्यया, S (except T_2) °सश्रयात् (for °कारणात्)

10 ^{b}) D_9 पाडवेय, D_{10} कौरवास्तु, T $G_{1\,2\,5}$ M_1 (*inf lin*) धार्तराष्ट्रो (T_2 G_2 ष्ट्रा), G_4 धृतराष्ट्रो (for पाण्डवास्तु) — ^{c}) B_1 Ds D_5m T_2 Cs अनु(B_1 T_2 °न्व)तप्यति, B_2 अन्वपश्यत, $D_{6\,8}$ $G_{1\,2}$ अनुतप्य($G_{1\,2}$ प्य)त $K_{2\,5}$ $D_{1\,2\,5}$m $_7$ G_5 कोपेन, K_4 B (except B_1) Ds T_2 कौंतेय, T_1 $G_{1\,4}$ कोप्येन, G_2 कोप्यन्य°, G_3 $M_{1\,3-5}$ को ह्येन, M_2 कोप्येन, Ca s कौपीन (as in text) — ^{d}) K_5 $D_{3\,4\,9}$ सु, Ds तु (for अपि) K_2 B_1 D_1 दुष्कृत, Cs दुष्कर (as in text) T_1 G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
यत्त्वामुपधिना राजन्द्यूतेनावञ्चयत्तदा ।
न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५
कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ १९
कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २० C 5 2698 B 5 73. 24 K 5. 72. 24

सुदुष्कर, T_2 तत्कृत्वापि च दुष्कर

11 After 11^{ab}, N (K_8 missing) T_2 ins

373* ब्राह्मणाना च साधूना राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K_2 $D_{7\ 10}$ राष्ट्रस्य, $D_{3\ 4\ 9}$ राज्ञा च (for राज्ञश्च)]

— ^{c}) D_2 नरवीराणा, S (except T_2) कुरुवीराणा (for °मुख्यानां)

12 ^{b}) $K_{2\ 4}$ B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8}$ T_2 °शीलम् (for °कामम्) B_8 ऋजु, Ca d s अनु° (as in text) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 8}$ M_{3-5} यस् (for यत्) $K_{2\ 4}$ B Ds $D_{2-4\ 7-9}$ T_2 G (except G_5) Ca उपाधिना, Cs as in text K_1 D_7 T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ राज्य, K_5 सत्व (for राजन्) — ^{d}) N (except $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 10}$, K_8 missing) T_2 द्यूते वञ्चितवान् तदा (K_2 पुरा) — ^{e}) K_2 B D (except $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$) T_2 (before corr) तेन (for पापो) — ^{f}) $K_{2\ 4}$ B D (except $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$) T_2 स्वेन (for तेन)

13 ^{a}) B_4 $D_{5\ 6\ 8}$ $G_{3\ 4}$ M (except M_2) -समाचारो — K_5 om from 13^{cd} up to the end of this adhy — ^{c}) K_4 $D_{3\ 4\ 9}$ वध्यस्तु (for वध्यास्ते)

14 K_5 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) B_5 T_1 $G_{1\ 5}$ om तु D_7 त्वा, G_2 तत् (for तु) K_2 D_7 प्रतिकूलाभि, D_1 अप्रतिकूला, G_2 प्रतिरूपा (for अप्रतिरूपा°) — ^{b}) Dn_1 D_8 अनुदत्, D_5 m अतुदन्, Cn as in text K_4 B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ T_2 त्वा (D_8 त्वा) सहानुज, T_1 स च नीचक, $G_{1-3,\ 5}$ M सकनीयक ($G_{1\ 3\ 5}$ M_1 °स), G_4 स चारिदम, Ca d as in text — ^{c}) K_1 Dn_1 Ds $D_{3\ 9}$ श्लाघ्यमान, G_4 सात्वमान, Ca d as in text Ds_1 प्रकृष्ट स, Ds_2 स प्रकृष्ट, S (except T_2) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्ट सन्) $D_{1\ 5-7}$ स, $D_{3\ 4\ 9}$ असौ (for सन्) — ^{d}) D_7 सर्वैस्तै, T_1 बाधते (for भाषते) $K_{2\ 4}$ B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8}$ T_2 भ्रातृभि सह भाषते (B_2 °रत)

15 K_5 om 15 (cf v l 13) — ^{d}) $D_{3\ 4\ 9}$ सिध्यति, Ca शिष्यते (as in text)

16 K_5 om 16 (cf v l 13) — ^{b}) K_4 $D_{3\ 4\ 9}$ °जय (for भव) — ^{c}) K_2 विकृतिं, Ca d s as in text D_1 गमिष्यति, D_8 भवि°, Cs भजि (as in text) K_4 S (except T_2) प्रकृतिस्था भवि(G_4 °जि)ष्यति, $D_{3\ 4\ 9}$ भजेयुरन्या प्रकृति — ^{d}) B Dn_2 Ds $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ T_2 Cn मयि (for जना) — After 16, N (K_8 missing, K_5 om, B_3 om lines 4–6, D_2 marg *sec m*, D_{10} marg) T_2 ins

374* दु शासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।
आकृष्य केशे रुदती सभायां राजससदि ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहु ।
भवता वारिता सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमा ।
धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे ।

[(L 2) $B_{1\ 8}$ आनीता तु (for अनाथवत्) $D_{3\ 4\ 9}$ च (for सु)]

17 K_5 om 17 (cf v l 13) — ^{b}) D_2 च, $D_{3\ 4\ 9}$ ता (for स) — ^{c}) A few MSS श्लाघ्यते B_5 ज्ञातिमध्येषु, S (except T_2) मध्यस्थ B_8 D_1 स (for स्म) — ^{d}) K_1 $D_{1\ 7}$ T_1 $G_{1\ 5}$ प्रव्राजिते

18 K_5 om 18 (cf v l 13) — ^{c}) S (except T_2) °पूर्णा (for कण्ठा) $G_{2\ 5}$ रुदति K_1 $D_{7\ 10}$ S (except T_2) स्म (for च) — ^{d}) K_4 Dn $D_{1\ 5\ 6\ 8}$ T_2 G_4 सदा (for तदा)

19 K_5 om 19 (cf v l 13) — ^{a}) D_2 G_2 एवम् (for एनम्) $D_{3\ 4\ 9}$ नदत (for °नन्दस्ते)

20 K_5 om 20 (cf v l 13) — ^{a}) K_1 $D_{7\ 10}$ निंदा च, $D_{3\ 4\ 9}$ निंदा या (by transp) — ^{b}) T_2 स

C 5 2699 B 5 73. 25 K. 5. 72. 25 तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६
ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

वधो (for वधश्च) K_4 B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ वा (for च) G_5 घातिन, some MSS कर्षण — ^{c}) $D_{5\ 6\ 8}$ G_3 महागुणवधो — ^{d}) $D_{1\ 2}$ च (for तु) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 10}$ $M_{1\ 2}$ कुजीवित ($D_{1\ 10}$ °ता), $D_{3\ 4\ 9}$ जुगुप्सिता, T_1 G M_{3-5} कुजीवन

21 K_5 om 21 (cf v l 13) — ^{a}) K_1 हि, K_2 स (for नि-) — ^{c}) D_7 तु, S (except T_2 G_4) स (for च) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 7}$) T_2 सर्वराजभि

22 K_5 om 22 (cf v l 13) — ^{a}) T_1 G (except G_5) ईषत्कार, Ca s as in text $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ तत्र, D_2 त्वस्य (for तस्य) — ^{b}) $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ यत्र (for यस्य) — ^{c}) K_2 प्रस्कदितप्रतिस्तभ, K_4 $D_{5\ 6\ 8}$ प्रस्क(K_4 °स्कु)देन प्रतिध्वस्त, B_1 Dn Ds $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$ T_2 Cs प्रस्कदेन प्रतिस्त(Ds_1 D_7 Cs °ष्ट)ब्ध, B_{2-5} प्रस्कुदेन प्रति, $D_{1\ 2}$ $G_{3\ 5}$ Ca d प्रस्कदनप्रतिस्त(D_2 °ष्ट)ब्ध, M (except M_2) प्रस्तभनप्रति

23 K_5 om 23 (cf v l 13) — ^{a}) K_2 सर्वो वध्य इवानर्थं — ^{b}) D_2 सर्वलोकेषु G_5 दुष्कृति — ^{d}) K_4 Ds_2 S (except T_2 $G_{1\ 2\ 4}$) Ca d °चिकित्सथा

24 K_5 om 24 (cf v l 13) — ^{a}) K_2 T_2 त्वक्षम, $D_{1\ 2}$ त्वन्मत, $D_{3\ 4\ 9}$ त्वत्कृते, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M तु मत, $G_{2\ 5}$ अनुमत (for त्वत्क्षम) — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ transp च and मम T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ तु, G_3 न (for च) T_2 रोचते मम मानद — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ T_1 G (except G_4) स (for यत्) — ^{d}) $D_{3\ 4\ 9\ 10}$ G_3 समाचर

26 K_5 om 26 (cf v l 13) — ^{b}) B_3 G_5 प्रतिपौरुषि(G_5 °ष)कान्, D_2 G_1 प्रातिपौरुषकान्, $D_{3\ 4\ 8}$ प्राप्त पौरुष(D_3 °षि)कान्, Ca d s as in text

27 K_5 om 27 (cf v l 13) — ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र) $D_{1\ 7}$ S (except T_2) तस्य (for तत्र) — ^{b}) K_1 D_7 विभो (for हितम्) T_1 $G_{1\ 5}$ धर्मकामार्थसहित — ^{c}) $D_{1\ 2}$ श्रुत्वा तु (D_2 च), D_3 विश्वस्य (for निशम्य)

28 K_5 om 28 (cf v l 13) — ^{a}) $G_{3\ 4}$ M सप्रतिपत्स्यति Ca d cite सप्रपत्स्यते — ^{b}) T_1 सत्यवानिति — ^{c}) K_4 $D_{5\ 6\ 8}$ अस्मिन् (for तस्मिन्)

29 K_5 om 29 (cf v l 13) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ T_2 गर्हयिष्यति K_1 ते चैन, K_2 ते नून, $D_{3\ 4}$ $G_{3\ 4}$ चैवैतान्, T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ $M_{1\ 2}$ °नान् (for न) — ^{d}) K_4 $B_{1\ 2\ 5}$ D (except D_7) T_2 चातुर्वर्ण्ये (D_3 °र्ण्यं) समागते (D_3 °मे)

30 K_5 om 30 (cf v l 13) — ^{a}) S (except T_2) धर्मं (for शम) K_4 B D (except $D_{5-8\ 10}$) वै (for चेद्) D_2 सन् (for त्व) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn Ds $D_{1\ 3-9}$ नाधर्मं, D_2 स धर्मस्, D_{10} T_2 न शम (for न धर्मं) B_3 नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे, T_1 G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे — ^{d}) K_4 $D_{5\ 6\ 8}$ T_2 पार्थिव

31 K_5 om 31 (cf v l 13) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ तत्र दुर्योधनो राजा (D_2 राजन्) Ca d s cite हते (as in text) — ^{d}) D_2 किम् (for यद्)

32 K_5 om 32 (cf v l 13) — ^{a}) K_2 D_{10} गत्वा, B_3 यद्वा, Ds योद्धा, $D_{3\ 4\ 9}$ T_2 तथा, Ca d यात्वा (as in text) — ^{d}) $D_{3\ 4\ 9\ 10}$ वि (for च)

33 K_5 om 33 (cf v l 13) — ^{b}) K_1 यु(m बु)ध्वा च कारिका, K_2 M_2 युद्धाभिकारिका (M_2 °तां),

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोर
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
र्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५

शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च
नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
योधाश्च सर्वे कृतनिश्रमास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।
सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७ C 5 2716 B 5 73 42 K 5 72 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

B1 3 5 D1 7 T G1 2 4 5 M1 युद्धाधिकारिणा (B3 G4 °र्णीं, D1 7 M1 ता), D2 बुद्ध्वा विकारिणा, D3-6 9 युद्धाधिकार (D5 6 रि)ण, Cd युद्धावधारिका, Cs as in text — c) K4 B D (except D1) T2 G3 निश(D2 °य)म्य — d) G5 भरतर्षभ (for तव भा)

34 K5 om 34 (cf v l 13) — a) K1 Ds D1 च, K2 D6 G1-3 5 इह (for हि) Dn1 D3 4 9 पश्यामि, D7 रूपाणि (for सर्वाणि) G4 निमित्तानि सहस्राणि — d) Ds दृष्ट्वा, D7 यथा (for तथा)

35 K5 om 35 (cf v l 13) — b) Ds निशामुखे च, D6 तथा रथेषु, G3 4 M निशामये च — c) K2 D2 च, T1 G1 अति (for अथ) K4 B Dn Ds D3-10 T2 मनुष्यलोक(D9 °के)क्षयकृत्सुघोरो (Dn1 ॰त्सुघोरात्, D8 ॰त्स सद्यो), D1 मनुष्यलोक कृपणश्च घोरो — f) K1 4 D3-5 7-9 T2 Cd s न (for नो) K2 4 S (except T2 G4) इह (for अनु) Dn1 Ds D8 10 S (except T2) इवातक , Cn s as in text D1 इहानु कस्मात्

36 K5 om 36 (cf v l 13) — a) D3 4 9 T2 अस्त्राणि K4 B (except B3) D (except Ds D1 7 10) T2 यत्र, Ca d पत्र (as in text) Cn कवचा, Cnp कवचान् (as in text) K1 कवचायुधानि, B कवचा रथाश्च, D2 G5 M कवच रथाश्च, G4 पवनान्रथाश्च ❀Cn कवचा कवचानि वर्माणि सुपा सुलुगिति सुपो डादेश । नान्त पाठे पुस्त्वमार्षं ।❀ — b) K4 B Dn Ds D5 6 8 T2 हयान्, G4 ग्रहान् (for ध्वजान्) K1 S (except T2) °पादयस्व, K2 पादयामि, D7 10 पादयध्व, Cs as in text — c) G5 M3-5 यौधा K4 B Dn Ds D2 5-8 10 T2 G2 M2 5 निश्रयास्ते (B3 G2 °श्र), D3 4 9 युद्धनिष्ठा , T1 G3 4 °विश्र(G3 विक्र)माश्च — d) K1 D1 2 G1 3 5 M1 भवति S (except T2 G1 4) युक्ता (for यत्ता) D3 4 9 हस्त्यश्वमुख्याश्च रथेन युक्ता — f) K2 सज्ज (for सर्वं) K2 वै, D1 M4 ते, D6 त (for तन्)

37 K5 om 37 (cf v l 13) — b) K2 4 D1 3 G5 तथा (for तव) — c) D7 G5 M2 4 यस्, G3 तत् (for यत्) — d) K1 D10 जित (for हृत)

Colophon missing in K3, K5 D5 6 8 T2 om it — *Sub-parvan* K1 2 B Dn Ds D1 2 7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* M वासुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D7 T1 G2 3 M2 3 5 74, G1 4 75, G5 M1 4 73 — *S'loka no* Dn 42, Ds 43

72

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 K2 4 5 Dn Ds D5 7 8 10 T2 भीम उवाच, G M भीम — d) K5 Dn1 भीषये, S (except G4) भीषय-

७२

C 5 2717
B 5. 74 1
K. 5 73 1

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १
अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठुरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५
सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

D8 4 9 मा स्म युद्धैर्बिभीषये

2 [a]) Dn2 S (except T2 G2, M1 *inf lin* as in text) अमर्षात्, D3 4 9 स मूर्खो (for अमर्षी) K1 (m as in text) D10 T1 G4 5 M1 (*inf lin*) नित्यसरभ, K4 B Dn Ds D3–9 T2 जातसरभ — [b]) D7 10 असद्द्वेषी, G1 3–5 M श्रेयो द्वेष्टि (M1 *inf lin* श्रियो द्वेष्टि, M5 श्रेयो दृष्टि) K1 5 D7 10 दुरात्मवान्, G2 महात्मना (for महामना) — [d]) K5 G2 4 साम्ना चैन (G2 व), D2 सात्वे नैव, D3 4 9 सात्वोपेत K2 समाचर, Ca s as in text

3 [a]) K1 2 D1 2 शील, D7 M1 चेता, T1 G1 4 °सधि, G2 3 5 M (M1 *inf lin*) सध (for सत्त्व) — [b]) K5 B (except B3) Dn Ds D5 6 10 T2 G3 तु, G2 स (for च)

4 [a]) K2 5 निष्ठूर, D3 4 5m 9 पापात्मा, D7 दुष्टात्मा, Cs as in text — [b]) D3 4 9 क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी — [c]) K2 4 D1 2 (m as in text) अमेय, D3 4 9 अतेजा, G4 अनीश, Ca d as in text — [d]) D3 4 9 दुरात्मा (for पापा)

5 [a]) G3 5 M म्रियेद् (for म्रियेत) — [b]) Ds न वै (for नैव) K2 स्वक प्रिय, Dn2 (*sup lin*) स्वभावक, S (except T2) स्वकर्म त(T1 कृ)त् (for स्वक मतम्) — [c]) K5 D10 (*sup lin* as in text) तादृशे तु K1 5 B3–5 D (except D1 2 3) शम — [d]) K1 5 B3–5 D (except D1) दुष्कर, G5 दुस्सह

6 [a]) K2 अनाधीन, K4 D7 नाधीन, Ca d s as in text — [b]) K2 4 B (except B2) Dn T1 G1 3 5 M1 त्यक्तधर्मा B3 T1 G1 5 अनृतप्रिय (for प्रियानृत) K5 त्यक्तधर्मपरानत (sic) — [c]) K1 2 5 D7 10 निहति च (for प्रतिहन्ति) — [d]) G2–5 M वचासि च (for वाचश्चैव) T1 G1 मनासि च वचांसि च

7 [b]) B (except B4) Dn2 Ds D3–5 9 T2 G5 स्वभावात् (for व) B1–3 तुष्टिं, B5 Ds दुष्टिं, Ca दुष्ट (as in text) K2 D2–4 9 आश्रित (for आस्थित) N (except K2 D1 7, K3 missing) T2 अभ्येति (for अन्वेति) — [d]) B3 तृणात् (for तृणै) K2 D10 नुन्न, K4 5 B Dn Ds D1–6 8 9 T G3 छन्न, G2 स्विन्न, Ca खिन्न, Cd तुन्न (as in text)

8 [a]) K1 2 5 D7 जयत्सेन, B3 हि दुश्रेष्ठ, Ds D3 4 9 तु यच्छील, D1 2 यथा कृष्ण, S हृषीकेश (for हि यत्सेन) — [c]) D1 प्रभाव (for स्वभाव) — [d]) K4 D5 6 8 यद्धनो (for यद्बलो)

9 [b]) M सहमित्रास् (M5 सुहृन्मित्रास्) G2 प्रसुप्तास्ते तदा वय

10 [a]) S (except T2) क्रोधस्तु (for क्रोधेन) — [b]) K4 B (except B3) D10 भरता, Ds भविता (sic), D1–4 9 S (except T2) भारतान् — K5 (hapl) om 10[c]–11[b] — [c]) K2 धक्ष्यति, D1 3 4 9 T1 G धक्ष्यते, M1 धक्ष्येद्धि — [d]) D1 2 तृणानि (for वनानि) D1 एव (for इव) K1 हुताशिना, K2 D1–4 7–9 S हुताशन

11 K2 om 11[ab] (cf v l 10) — [b]) D3 4 9 पुरुषोत्तम (for मधु) — [c]) D3 4 9 वै सचिच्छिदुर् (for समुच्छि) — [d]) D3 4 9 एव (for स)

ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११
असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ १५
सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः । C 5 2736 B 5 74 20 K 5 73 20

---

12 a) D8 4 9 S (except T2) प्रवृद्धाना (for समृ) — d) K5 B D (except D1 5 9) T2 (*inf lin* as in text) कलिर् (for बलिर्)

13 a) D1 S (except T2 G4) हेहयाना K5 B Dn1 D2 7 10 G1 2 मुदावर्तो (G1 2 र्ति), D1 8 4 G4 उपावर्तो (G4 र्ती), T1 G3 5 M1 2 उदावर्ती — b) K5 मायाना, M3–5 नीचा (for नीपा) — c) K5 तु जलङ्घाना, D7 तारजघाना — d) D4 कृषीणाम्, D9 वृष्णीनाम्, a few MSS क्रिमीणाम् K1 कृषीणा मुद्गलो, K2 हृषीणा मुद्गलो, K5 ऋषीणा मुजलो, D1 क्रिमीना मुद्वतो, D7 कृमीणा युगलो, T1 G कृमीणा (G3 ऋषीणा) मुद्गलो D2 T2 M उद्गतो, D9 उद्भवो (for उद्धतो)

14 b) K5 M4 5 सु(M4 सौ)वीराणा, M1(*sup lin*) 2 कुणिकाना (for सुराष्ट्राणा) K1 2 5 D8 10 कुशद्विप , K4 रथार्द्धिक , B Dn2 Ds D1 2 5 6 T2 रुषर्द्धिक (B3 स्वप र्द्धिक), Dn1 D8 4 9 अथार्द्धिक — c) Ds D7 अलर्क , S अजक (for अर्कज) K1 2 D7 9 बलाहा(D7 का)ना, K5 बलाना च, G2 5 कलिगाना — M2 om 14d–16c — d) Ds D8 4 9 नीचाना, T1 G2–4 वैनाना, T2 वीराणा K1 दौतमूलक , K2 दूत , K5 दौनु , Dn1 D8 4 9 चौर , D5 धौतमौलिक , D8 धौति°, T1 G3 4 M1 धौ(G4 द्वै)तमोहक , G1 2 5 °मोहन , M3–5 माहुक

15 M2 om 15 (cf v l 14) — b) B Dn1 D2–4 9 10 T2 वरयु , Dn2 D6 वरमु°, Ds D10 (*sup lin*) वनेयु , D5 8 वरज , G4 परभू (for वरप्र) K1 G3 4 M3 4 मनौजसा T1 G3 5 व(T1 प)रश्च प्रमनौकसा, G1 परविस्त्रो वनौकसा, G2 वरग्रीहो वनौकसा — c) K1 वह , K2 5 D1 7 वाह , Dn1 D4 6 बहु (for बाहु) K4 Dn Ds D8 6 8 9 T2 वेषाणा (*or* वेशाना), D7 वशाना

16 M2 om 16abc (cf v l 14) — a) K1 2 5 D7 समाज (for सहज) K1 5 D7 चेदि(K5 चैव)मुरयाना, D1 चेदिवत्साना G5 सजयश्चेतिखनता — b) K4 B D T2 प्रवीराणा, T2 वृकाणा च, G1 वृखादाना, G2–4 M3–5 प्रखा(G3 ख्या , G4 घा)ता , G5 मतस्या , M1 प्रवादा° (for प्रचेता) K4 हर्षोद्वह , B Dn Ds D1 5 6 8 10 वृषध्वज , D2 नृपध्वज , D8 4 9 नृपोद्वह , T1 G5 वृषोत्सव , G1 2 M (M2 om) वृषोद्वह , G3 मनोद्वह , G4 वृषोध्वगा (for बृहद्बल) — c) K1 2 5 B3 D1 5 8 वारणश्च K2 चडवत्साना, K4 B2 4 Dn Ds D5–7 10 चन्द्रवत्साना, B1 3 5 D8 4 9 T2 चन्द्रवशाना, D3 G4 चेदि — d) K1 सुदुग्धाना, K2 B2 सकुहा , K5 सुधन्वा , B3 स्वकुभा , Ds मुकुदा°, D5 8 उत्कटा , D7 सुरुद्धा , D10 मुकुटी , T1 G1 5 करभ्राणा, G2 आभ्राणा च, G3 4 M1 3 करधाना, M2 4 (*inf lin*) कवधाना K5 विहायन , D7 विमोह°, G2 विराह , G4 विशोभ , G5 वशो हि न , M3 4 (*inf lin* as in text) विशाहन

17 G3 om 17 — a) K2 5 B5 Dn1 D3 4 9 समश्च, G5 दमश्च D1 गमश्चदनवेगाना — b) A few MSS पाशना — d) K5 B3 4 Dn2 Ds D6 7 10 (*sup lin*) T2 कुले कु(K5 च)पुरुषाधमा

18 a) D3 4 9 अय च (for अप्यय) — D3 (hapl) om 18b–21b — b) K1 2 युगात K4 कालसमत

19 D3 om 19 (cf v l 18) — a) D8 4 9 मृदु , T2 (by corr) मृत्यु (for मृदु) K5 दु शासनैर् (for मृदु शनैर्) K1 2m D3 4 9 एव, K4 B Dn Ds D5–7 T2 ब्रूया (for एन) — b) K2 त्व ब्रूया धर्मसहित, K4 B Dn Ds D5–7 T2 धर्मार्थसहित हित (Dn1 वच) — c) K4 B (except B4) Dn2 D2 10 G3 M कामानुबध बहुल, G4 कामानुबधमधुर, Cn as in text — d) G4 क्रूर न (for नोग्रम्) K4 5 B D (except D3 4 9 10, D3 om) T2 उग्रपराक्रम (Ds2 D2 T2 म)

20 D3 om 20 (cf v l 18) — b) K5 T1 G4

C 5.2776 B 5 74 20 K 5 73 23 नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २
संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।

अधी(G_{4} नी)श्वरा (for अधश्वरा) — K_{5} om 20^{c}–22^{d} — ^{c}) T_{1} $G_{1\ 5}$ M स्थित्वा, G_{3} भूयो (for भूत्वा) M_{3-5} अनुपास्यामो — ^{d}) = 5 74 18^{d} $D_{3\ 4\ 9}$ T_{2} न, Ca d मा (as in text) K_{4} [अ]स्मान्नो, $D_{2-7\ 9}$ T_{2} [अ]स्मत्तो (for स्म नो) T_{1} G (except G_{3}) M_{1}(inf lin) $_{3\ 4}$ ते (for नो) $K_{1\ 2}$ T_{1} G_{4} भारता $D_{3\ 4\ 9}$ S नश्यु, Ca d as in text

21 D_{8} om 21^{a} (cf v l 18), K_{5} om 21 (cf v l 20) — ^{d}) G_{5} कुरूंश्च (for कुरून्) G_{3} M_{1} अयश (for अनय)

22 K_{5} om 22 (cf v l 20), K_{4} om 22^{b}–23^{c} — ^{b}) $D_{1\ 2}$ तस्य, $D_{3\ 4\ 9}$ S (except T_{2} G_{3}) तत्र (for कृष्ण) — ^{c}) $G_{1\ 5}$ सौहार्दं, Ca सौभ्रात्र (as in text)

23 K_{4} om 23^{abc} (cf v l 22) — ^{a}) $M_{1\ 2}$ एव, Ca एतत् (as in text) $K_{2\ 5}$ D_{7} एन, $M_{1\ 2}$ एतत् (for एव) — ^{b}) Dn_{2} $D_{5-7\ 10}$ M_{1} एव (for एव) K_{5} B_{5} S (except $M_{1\ 2}$) प्रशाम्यति (for प्रशस) — ^{d}) K_{5} भुयिष्ठा हि, G_{5} ह्युदासीनो, Ca as in text T_{1} $G_{1\ 3\ 4}$ M नो, G_{2} मे (for हि)

Colophon missing in K_{3}, $D_{5\ 6\ 8}$ T_{2} om it — *Sub-parvan* $K_{1\ 2\ 5}$ B Dn Ds $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ T_{1} G_{1} M भगवद्यान — *Adhy name* D_{2} भीमसेनवाक्य, M_{1} भीमवाक्य, M_{2-5} भीमसेनवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K_{1}(marg *sec m*) D_{7} T_{1} $G_{2\ 3}$ $M_{2\ 3\ 5}$ 75, $G_{1\ 4}$ 76, G_{5} $M_{1\ 4}$ 74 — *S'loka no* Dn_{1} 23, D_{8} 66

73

☞ This adhy is missing in K_{3} (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) K_{2} $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 3-5}$ M स तत् (for एतत्) G_{2} तच्छ्रुत्वा तु महा — ^{d}) K_{4} B Dn_{2} Ds $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ (*sup lin*) मार्दवोपहित

2 ^{a}) T_{1} $G_{1\ 5}$ तु, G_{2} च (for तच्) — ^{b}) T_{1} $G_{1\ 5}$ घर्मदीधिते, T_{2} (*inf lin*) G_{2-4} M इव तेजस (for इव पावके) — K_{5} (hapl) om 2^{c}–3^{b} — ^{c}) Ds_{2} M राजानुज, Ca as in text

3 K_{5} om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{c}) $D_{7\ 10}$ भीमसेन स (for भीममासीन) — ^{d}) $G_{4\ 5}$ हि (for अभि)

4 Before 4, $K_{1\ 4}$ $B_{2\ 5}$ Ds $D_{2\ 5\ 8}$ ins भगवानुवाच, $K_{2\ 5}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ T_{2} श्रीभगवानुवाच ($D_{3\ 4}$ om उ), G_{5} श्रीकृष्ण — ^{a}) T_{2} (by corr) G_{3-5} $M_{1\ 2}$ स ($M_{1\ 2}$ यस्) त्व सदा, M_{3-5} न त्व यदा (for त्वमन्यदा) T_{1} G_{1} ननु स त्व सदा भीम, G_{2} ननु त्व सर्वथा भीम — ^{c}) $G_{2\ 3\ 5}$ युद्धाभिनदिन K_{1} क्रोधात्, D_{1} S (except T_{2}) पापान् (for क्रूरान्) — ^{d}) K_{1} प्रमर्दिषु, K_{4} $D_{2-4\ 9}$ S (except T $G_{1\ 2}$) विमर्दिषु (D_{2} तु), Ca d as in text

5 ^{b}) S (except T_{2}) क्रुद्ध, Ca न्युब्ज (as in text) K_{5} निशि न्युब्ज, $D_{3\ 4\ 9}$ शुष्यसे च (for न्युब्ज शेषे)

घोरामशान्तां रुशती सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९
अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् । C 5 2753 B 5 75 14 K 5 74 14

— c) D3 4 अशीता (for अशान्ता) K1 B1 4 5 Dn D1 2 6 7 Ca d s रुषतीं, B2 3 Ca p उषती, D3 4 9 उशतीं, G2 3 रुदतीं

6 a) K4 B Dn D3–6 8 9 T2 (before corr) अग्निवत्तेन, Ca d s अग्निवर्णेन (as in text) S (T2 by corr) विनिश्वसन्नग्निवर्ण — b) T1 G1 5 सक्रुद्ध स्वे(T1 ते)न तेजसा — d) T1 G4 5 विधूम, G3 निर्धूत, M निर्धूम (for सधूम)

7 a) K (K3 missing) B4 D1–8 T2 Ca d नि श्वसन् (for निष्टनन्) — c) K1 D2 5–7 T1 G1 5 M3–5 त्वा (for त्वां)

8 a) K4 D1 Cd आभज्य, K5 B1 2 5 Dn1 D5–9 G1 Ca आरुह्य, Cn s आरुज्य (as in text) K5 निखिलान्, D1 उन्मूल्य, S (except T2 G3 4) उन्मूलान्, Ca निर्मूलान् (as in text) — b) Dn1 मत्त, D3 4 9 गजान्, S (except T2) भजे (for गज) K1 4 5 B4 D (except Ds D1) T2 Ca d s परिरुजन्, K2 प्रविरुजन्, T1 G M परिभवन् (for भुजन्) — K5 (hapl) om 8^{c}–11^{b} — c) S (except T2 M2) पद्भ्या (for पद्भि) D3 4 9 चापि (for भीम) — d) K1 निधुनन्, K4 D1 3–6 8 9 T2 निष्ठुर, D7 नि श्वसन्, G2 निनदन्, Ca निष्टनन् (as in text) K2 तिष्ठन्विपरिधावसि

9 K5 om 9 (cf v l 8) — a) B4 Dn1 D5 6 8 T2 Cn जने न, G3 जने हि (for जनेऽभि) — K4 om 9^{b}–10^{a} — b) K1 2 D1 T2 G2–4 M क्षीयसि, B Dn Ds D2–10 T1 G1 5 क्षिपसि (*N B* In D MSS प and य are almost indistinguishable), Cd क्षीयसे, Ca s क्षियसि (as in text) — c) K1 2 त्व, Ds2 अन्यत्, D1 10 अन्न, S (except T2 G3) अश्नन् (for अन्य) G2 अपि (for निशि) B D (except D1) T2 G3 4 M2 च (for वा) — d) Ds D7 m T1 G1 5 अपि (for अभि)

10 K5 om 10 (cf v l 8), K4 om 10^{abc} (cf v l 9) — a) D2 अकाम स्मय, S (except T2) अस्वस्थो (T1 G2 स्थ)स्मय, Ca d as in text — b) K1 D8 अभि, K2 D1 G4 5 आसे, D2 7 आस्ते, Ca d आस्से (as in text) D2 9 नुद, D3 4 तुद (for रुद) — After 10^{ab}, D8 reads 11^{c}–13^{b} — c) T1 G1 2 5 असे, G3 4 M अध्रौ (for जान्वोर्) K1 2 D3 4 9 आस्थाय, T1 G2 M3 4 (*inf lin* as in text) आदाय (for आधाय) — d) K1 2 Ds2 T1 आसे, D1 आसे (for आस्से) Dn1 D3 4 9 प्रपीडित, D7 m 10 निमीलित, Ca d प्रमीलित (as in text)

11 K5 om 11^{ab} (cf v l 8) — a) Some MSS भ्रुकुटीं D7 10 वै (for च) D3 4 9 तत (for पुन) — b) K4 B Dn Ds D2 5–8 10 T2 विदशन्, D3 4 9 एव लिहन् (for विलिहन्) G4 ओष्ठौ परिलिहन्निव — For sequence of D8 cf v l 10 — c) D1 2 वीर (for भीम)

12 For sequence of D8 cf v l 10 D6 (hapl) om 12^{ab} — a) T1 G1 3 4 M4 (*inf lin*) सवितुर् (for सविता) — b) T1 G3 4 Cd शुक्र, Ca शुक्क, Cs शुक्र (as in text) — K5 (hapl) om 12^{cd} — c) K2 G3 M2 तथा (for यथा) — d) B2 3 Ds1 T1 G2 M4 5 रश्मिमान् — After 12, G5 reads 15^{cd}

13 For sequence of D8 cf v l 10 — a) Ds G5 यथा, Cs तथा (as in text) K5 D1 सर्वं, Cs सत्य (as in text) D1 ब्रवीम, Cs ब्रवीमि (as in text) K2 एष, K4 B3 D3 4 9 एव, Cs एतत् (as in text) — b) G2 M4 (*inf lin*) सत्य (for तस्य)

14 b) G2 3 M1 3 आलब(M3 भ)से, Ca d आलभसे (as in text) — d) K4 B Dn1 Ds D1 5 6 8 10 G3 ध्रियते (B3 हीयते), D3 4 9 यतते, D7 हीनेच, Ca d

C 5 2763 B 5.75 14 K 5.74 14 तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text) K_5 $D_{3\,4\,7\,9}$ च (for ऽद्य)

15 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1-4\,9}$) T_2 अहो युद्धाभिकाङ्क्षाणा (D_3 D_7 णि) — G_5 reads 15^{cd} after 12 — ^{c}) D_3 चेतसा, D_2 पश्यसे (for पश्यसि) K_4 B Dn $D_{5\,6\,8\,10}$ T_2 चेतासि विप्रतीपानि, $D_{3\,4\,9}$ T_1 G M पश्यसे वासमृद्धानि, D_7 ये ता विप्रतिमानिकीं Ca d cite अप्रतीपानि (as in text) — ^{d}) K_4 B Dn_2 $D_{2\,5\,6\,8\,10}$ T_2 यत्त्वा, D_3 यद्वा, D_1 त त्वा, T_1 $G_{1\,2}$ न त्वा, G_3 M न त्वा (for किं त्वा) K_5 कि त्वा भीम वदति ते, Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ त्व भीमार्थान्न विदसि, D_7 त्वा भीर्भीम विनदति, G_4 न त्वा भीम विनदति, G_5 मनसा भीम नश्यति

16 B_3 om 16^{ab} — ^{c}) $D_{1\,7}$ जाग्रताते, S जाग्रदते, all comm जागराते (as in text) — ^{d}) $=18^{d}$ $M_{3\,4}$ कस्मात् (for तस्मात्)

17 K_4 om from 17 up to 5 74 3, $G_{2\,4}$ om (hapl) 17–18 — ^{a}) $D_{3\,4\,9}$ किं तु (for किंचित्) — ^{b}) D_1 इह (for इव) — K_5 om 17^{c}–20^{d} — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ अभिसपन्न (for अभिपन्नोऽसि) — ^{d}) D_7 किं तु, M_{3-5} केन (for तेन)

18 $K_{4\,5}$ $G_{2\,4}$ om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Ds_2 $D_{4\,9}$ $G_{3\,5}$ मे (for ते) — ^{b}) $D_{1-4\,9}$ च (for ते) B Dn Ds D_{2-10} T_2 प्रतिसीदति (for प्रविषी) — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ अनुकपगृ° — $18^{d}=16^{d}$

19 $K_{4\,5}$ om 19 (cf v l 17) — ^{b}) B D (except $D_{3\,4\,7\,9\,10}$) T_2 $M_{2\,5}$ transp चित्त and पार्थ K_2 $D_{3\,4\,9}$ बलाबल, D_7 बल सुख, Ca d s चलाचल (as in text) — ^{c}) $B_{2\,4}$ D_1 वातवेगप्रतिहता (D_1 °चला), $D_{3\,4\,9}$ वातवेगेन बलिना — ^{d}) K_2m अकूल , Ca d s अष्ठीला (as in text) Some MSS शल्मलेर्

20 $K_{4\,5}$ om 20 (cf v l 17) — ^{a}) $D_{3\,4}$ तच्च (for तव) $B_{3\,5}$ Dn_1 Ds धिकृता (for विकृता) — ^{d}) K_2 B_2 D (except Dn_2 $D_{1\,2\,7\,8\,10}$) मज्जयति, T_2 (before corr) G_3 $M_{1\,3-5}$ मज्जयसि T_1 $G_{1\,2\,5}$ मज्जयस्यप्लवेभसि

21 K_4 om 21 (cf v l 17) — ^{c}) D_2 भाषयेथा (for प्रभाषेथा) — ^{d}) $D_{3\,4\,9}$ T_1 $G_{1\,4}$ M तव, T_2 (*inf lin*) G_2 तत (for वच) G_5 $M_{1\,3}$ (*inf lin*) भीमसेन परतप

22 K_4 om 22 (cf v l 17) — ^{a}) G_2 अ-, Ca स (as in text) — K_5 om 22^{c}–23^{d}

23 $K_{4\,5}$ om 23 (cf v l 17, 22) — ^{b}) S (except T_2) तेषु शातिर् (for यत्ते ग्लानिर्) — ^{c}) M यदि (for यद्) $D_{3\,4}$ तेजसा, Ca ओजसा (as in text)

Colophon missing in K_3, $K_{4\,5}$ om it — *Sub-parvan* $K_{1\,2}$ B Dn Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* D_2 वासुदेववाक्य, G_1 भीमप्रोत्साहन प्रति भगवद्वचन, M भीमरोषदी(M_5 षोद्दी)पन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1(marg *sec m*) G_4 77, D_5 (*sec m*) 72, D_6 68, D_7 T_1 G_{1-3} $M_{2\,3\,5}$ 76, T_2 73, G_5 $M_{1\,4}$ 75 — *S'loka no* Dn_1 23, D_3 89

७४

वैशंपायन उवाच ।
तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत्समाधावद्बभाषे तदनन्तरम् ॥ १
अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
वेत्थ दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवाप्लवः ।
तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ३
कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५
सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६
पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८
पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ।
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९ C 5 2772 B 5 76 10 K 5 75 10

74

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 K4 om 1–3 (cf v l 5 73 17) — a) G4 तथोक्ते वासुदेवे च — c) D1 Cd समाधावन्, D2 M3–5 समाधाय, T1 G M1 2 समाधू(G4 हू)य, Ca as in text K1 समाधावत्स गोविद, D3 4 9 समाश्वसन्माधव स

2 K4 om 2 (cf v l 1) Before 2, K1 2 5 Dn1 D2–4 7 8 10 T1 G1 2 4 5 ins भीम उ (resp भीम), B Dn2 Ds D1 5 6 9 T2 भीमसेन उ (D1 om उ), K4 (which om 2–3) ins भीम उ (wrongly) before 4cd — D7 om 2 — a) D1 M1 2 मा (for मा) — c) B Dn Ds D5 6 8 T2 अत्यर्थं (for अत्यन्त) — d) B D (except D1 2 6 10, D7 om) सत्यपराक्रम

3 K4 om 3 (cf v l 1), K5 om from 3 up to 5 79 7 — a) B2–4 Dn Ds D5 6 8 वेत्सि (for वेत्थ) K1 2 G3 तत्व, B3 4 Dn Ds2 D8 G4 सत्य, D3 4 9 सर्वं (for सत्त्व) D3 4 9 त्व (for मे) — c) K1 2 D7 10 अथ (for उत) Ds बालान् (for वा मा) B2 4 नाभि, Dn2 D5 6 8 नातु, M3–5 मा न (for मा न) — d) K2 Ds प्लव, M3–5 प्लवान् (for प्लवन्) K1 2 D7 G4 M1 2 ह्रद, Cs ह्रदे (as in text) B D (except D1 2 7 10) T2 Cs अप्लवे — G4 om 3e–4d — e) B D (except D3 4 7 9 10) T2 अनभिरूपाभि, G5 अप्रतिरूपो हि — f) D7 transp मा and त्व T1 G1 2 5 समाच्छेसि, T2 G3 M (except M3) सम्रृ(M5 मि)च्छसि, Ca d समर्छेसि (as in text)

4 K5 G4 om 4 (cf v l 3) — a) K1 D7 10 च, K2 त्व (for हि) D5 8 सेनस्य (for सेन मा) D1 M3 5 मा (for मा) — b) D1 G2 मानव (for माधव) — c) K2 M1 (inf lin as in text) अप्रतिरूपाभिर् — d) K2 नैव, M2 तथा (for यथा) D3 4 9 त्व, M3 5 मा (for मा) D1 इच्छ (for अर्ह)

5 K5 om 5 (cf v l 3) — b) T1 G1 5 वृष्णिपुगव

6 K5 om 6 (cf v l 3) — T2 (hapl) om 6cd — c) K4 D3 4 7 9 अतिवादाति(K4 D7 नु)विद्धस्, B2 3 अभिवादापविद्धस्, S (except G4, T2 om) अपवादाप(T1 भि , G2 दि , M3 व)विद्धस्, Ca d as in text

7 K5 om 7 (cf v l 3) — a) K1 D1 7 T G3–5 मे (for इमे) — c) K1 Dn1 Ds D3 4 8 9 T2 G2 वा (for the *first* च) K4 Dn Ds D5 6 T2 अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते) Dn1 Ds D3 4 8 9 T2 वा (for the *second* च) — d) K4 Dn Ds D5 6 8 T2 अप्यनते, D2 7 10 अप्रतिष्ठे, Ca d प्रतिष्ठे (as in text) Dn1 D3 4 9 चैव (for सर्वं) T1 G M सु(T1 G1 3 4 अ)प्रतिष्ठे च मातरौ

8 K5 om 8 (cf v l 3) — a) K4 B2 4 5 D1 7 10 T G2 5 M यदिमे (=यद् + इमे) *or* यदि मे (Lakṣā), G3 4 यदि ते (for यदीमे) S (except T2) सहस (for सा) — c) G5 एको, Ca एते (as in text) Dn वि , D5 6 8 [ऽ]नु (for नि) G3 सरथ्य तेन गृह्णीया — B2 om 8d–11a

9 K5 B2 om 9 (cf v l 3, 8) — c) S (except T2 G3 4 M2) एतौ (for एतत्)

10 K5 B2 om 10 (cf v l 3, 8) — b) B (B2

C 5 772
B 5 76 10
K 5 75 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

om.) Dn2 Ds D2 5 6 8 10 T2 वा, Dn1 D9 G4 इव (for च) D7 बलवान् (for भित्) — c) M3 4 अभिपन्नान्, Ca d न्न (as in text) — d) G1 5 बलान् K4 D3 4 9 G2-4 M आधाय, T1 आदाय, G1 5 माधव (for आस्थाय) D2-4 7 9 T2 तत् (for न)

11 K5 om 11 (cf v l 3), B2 om 11a (cf v l 8) — a) K1 4 D3 4 7 9 10 अद्याह, K2 अथाह, B (B2 om) Dn Ds D5 6 8 T2 युद्धार्हान्, D1 2 हताह, G2 3 M2 युद्धेह, M1 4 युध्येह (for युध्येयं) K1 2 D10 कौरवान् (for क्षत्रियान्) — c) T1 G2 3-5 M अथ (for अधः) K1 B2 D7 10 T1 G1 2 4 M एनान्, G5 एव (for एतान्)

12 K5 om 12 (cf v l 3) — a) B3 T2 (by corr) अभि (for नाभि) — G2 om from विक्रम° up to व्रण in 14b — c) K1 2 D7 10 बलोन्मत्ता (for विनिर्जित्य) D3 4 9 यथा निर्जित्य राजानो — d) D3 4 9 राज्ञोस्य (for राजानो)

13 K5 G2 om 13 (cf v l 3, 12) — a) K1 2 तथा, G4 अपि (for अथ) Ds (by transp) मा चेन्, D3 4 9 कस्मान् D1 M4 मा (for मां) G4 नाभि (for मां न) — b) Ds D6 7 उद्यत, Ca d उद्यत (as in text) D1 सर्वथा वै हि भारत, S (T2 by corr, G2 om) यथा (G3 4 दिवि) सूर्यमिवोदित — T2 om 13c-14b — c) Dn1 सवादे, D3 4 9 सप्राप्ते, Ca d सबाधे (as in text) Ca d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे)

14 K5 om 14 (cf v l 3) G2 om up to व्रण in 14b (cf v l 12) T2 om 14ab (cf v l 13) — a) K1 D7 8 10 मा दुनोषि, K2 Ds D1 2 Cd s मा नेनेक्षि, G3 M3-5 माभ्य(G3 °म)वाक्षी (for मात्यवाक्षी) K4 B D5 प(K4 D5 पौ)रुषैराक्षिपस्येव (B4 क्षिपसि किं), Dn1 परुषा वाक् क्षिप्यस्येव, Dn2 D3 4 9 कि पौ(Dn2 °प)रुषैराक्षिपसि, D7 पौरुषे जक्षयस्येव, G4 किमात्थ चाक्षीद्दाशार्ह — b) K1 D7 व्रणपूतिर्, K2 व्रणपूतिम्, K4 B Dn Ds D1-6 8 9 Cs व्रण पूतिम्, D10 पूतिव्रणम् (for व्रण सूच्या) — c) K4 D3 4 9 यथा ह्येतद्, D2 यथा सत्य, D10 यथाविध (for यथामति) D3 4 9 अद्य (for एतद्) Ds D7 यथा ह्यतिब्रवीम्येतद् — d) K1 2 G3 4 M1 माभ्यधिक

15 K5 om 15 (cf v l 3) — a) D3 4 9 सबधे — b) K1 D7 8 भुवि (for ऽहनि) — d) D7 10 सरथान् (for रथिन)

16 K5 om 16 (cf v l 3) B2 om from 16 up to the end of this adhy K2 om 16ab — a) D1 वरान् (for नरान्) K4 B3 Dn1 D9 अतिक्रुद्धान्, D3-6 8 अतिक्रुद्ध (for अभिक्रुद्ध) S तथातकमिव क्रुद्ध — c) K1 M1 लोकाश्च, D1 ये लोका — d) K1 2 B1 3 5 D1-4 9 निष्कर्षंत, Ca d s विकर्षंत (as in text) T1 नरान्, G (except G4) M3 परान् (for the *first* वरान्) G4 M4 परान् (for the *second* वरान्)

17 K5 B2 om 17 (cf v l 3, 16) — a) D1 ह्यगानि, D7 10 S (except T2) गात्राणि (for मज्जानो) — b) S (except T2) न च मे (M3 5 ते) वेप(G2 सीद)ते मन — c) K1 2 D7 समा-, B5 D2-4 9 T G1 2 5 M1 2 4 (*inf lin*) अपि, Ds अति (for अभि)

18 K5 B2 om 18 (cf v l 3, 16) — a) D9 G4 5 नु (for तु) D3 4 9 एक (for एतत्) K2 D7 किं नु (D7 तु) सीदति मे चेत — d) = 5 72 20d B3 च

७५

भगवानुवाच ।
भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् । C 5 2791 B 5 77 10 K 5 76 10

(for स्म) D8 4 9 अस्मत्तो (for स्म नो) S नश्नु (for नशन्)

Colophon missing in K3, K5 B2 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B1 3–5 Dn D8 D2 5–10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D2 भीमसेनवाक्य, T1 भीमकोपवचन, G1 भीमकोप , M भीमस्वाभि(M1 भीमाभि , M5 °स्वाभि)प्रायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) G1 4 78, K2 68, D5 (*sec m*) 73, D6 69, D7 T G2 3 M2 3 5 77, G5 M1 4 76 — *S'loka no* Dn D8 19

75

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15) K5 om the whole adhy (cf v l 5 74 3)

1 K2 B3 Dn D6 7 10 T2 G3 4 M1 5 श्रीभगवानुवाच (S MSS om उवाच), D1 2 वासुदेव , G1 5 श्रीकृष्ण — a) K1 युष्मान्, K2 युष्मत्, Ca d भाव (as in text) S भाव(T1 भव , T2 भाव, G1 भवज्-, M2 तव)जिज्ञासया पार्थ — b) D1 2 S Ca d सौहृदात्, Cap प्रणयात् (as in text) — G4 om 1c–2b — c) K1 D7 अपक्षेपात्, K2 अवज्ञया, S अधि(M1 2 °व)क्षेपात् (for चाक्षेपात्)

2 G4 om 2ab (cf v l 1) — c) G3 मत (for उत) — d) T1 G5 M त्वा (for त्वा)

4 a) G4 हि, G5 व (for च) — d) K1 2 G5 अपि (for असि)

5 a) K1 2 D7 अपि (for हि) D8 4 9 S किं तु (D9 T1 G1 3–5 तु) पर्यायधर्मस्य — c) K1 2 B D (except D1–4 9) Cd [अ]ध्यवस्यति, Ca s व्यवस्यन्ति (as in text) — d) K4 B2–4 Dn D1 5 6 8 T G1–3 देव°, Ca दैव (as in text) Cd s cite दैव

6 a) D10 M (except M2) य, Ca d s स (as in text) D1 भूताय, M भवति (for भूत्वा हि) — b) K2 D1 2 अर्थसिद्धये, D8 4 9 इह सिद्धिषु — c) K1 D8 Ca d s विनाश (for °शे) S च (M2 स) (for ऽपि) M2 च (for स) K1 D7 10 (before corr) M (except M5) स्यात् (for अस्य)

7 d) K1 2 D (except Dn D5 6 8) मरुत्वत (for नभस्वत)

8 a) D7 (before corr) सुमित्र, Ca d s सुनीत (as in text) — c) D1 7 G3 मानुषक T2 G2 तत्कृत मानुष कर्म — d) D1 G2 देवेन, Ca d s दैवेन (as in text) S (except T2 G2–4) एतद् (for अपि) K2 न रुध्यते, D8 4 9 न हन्यते, T1 G1 विहन्यते, G3 विमध्यते, all comm विरुध्यते (as in text)

9 G3 M om (hapl) 9ab — a) T G (G3 om) तेन (T2 G2 तथा, G4 किं तु) दैवकृत C3 cites दैव, Ca d s cite अकृत — b) K2 D7 निहन्यते, T2 विकुर्वते, C3 विरुध्यते, Ca d as in text — c) D8 4 9 क्षुत्पिपासे (for तथा वर्षं) — d) D8 4 9 लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे)

10 a) G4 यत्तत्तत्, all comm यदन्यत् (as in text) K1 Ds2 D2 7 G2 4 इष्टभाव(G4 °य)स्य, K4 दिष्टभाव स्यात्, Ca d s as in text D8 4 9 यदि स्यादिच्छया तात — b) K4 B D (except D1 7) G4 अनुपरोध , Ca d

C 5 2791 B 5 77 10 K 5 76 10 तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद् ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५
शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्याय. ॥ ७५ ॥

अनवरोध (as in text) — ^{d}) $D_{1\,2}$ विद्यात्तत्, Ca s विद्यते (as in text)

11 ^{a}) G_{5} अन्यथा, Ca d s अन्यत (as in text) — ^{b}) D_{8}(m as in text) $_{4\,9}$ कर्मसु, Ca d s as in text — After 11^{ab}, $D_{8\,4\,9}$ ins

375* बाहुशालिन्महावीर्य भीमसेन विचक्षण ।

D_{4} (which om 11^{c}–13^{b}) cont

376* मात्रा स्यादवधारणे ।

— $D_{4\,9}$ om 11^{c}–13^{b} — ^{c}) T G (except G_{4}) एव बुध्वा, Ca d s as in text — ^{d}) $K_{1\,2}$ न्वय, K_{4} B D (except $D_{1\,2}$, $D_{4\,9}$ om) T_{2} Cs न्वये, Ca d °न्वयात् (as in text)

12 $D_{4\,9}$ om 12 (cf v l 11) — ^{a}) $G_{3\,4}$ M_{3-5} स (for य) D_{1} $M_{3\,4}$ एव (for एवं) B_{4} Dn D_{6} Ca d स, M_{3-5} य, Cs सन् (as in text) — ^{b}) S कर्म च, Ca d s कर्मसु (as in text) K_{1} $D_{1\,2}$ S (except G_{2-4}) एव, Ca d s एव (as in text) — ^{c}) T G_{1} M कश्चित्, G_{2-5} किंचित्, Ca d s तस्य (as in text)

13 $D_{4\,9}$ om 13^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) D_{7} M_{3-5} अत्र, T G (except G_{3}) यत्र, Cs तत्र (as in text) K_{4} B (except B_{2}) Dn_{1} $D_{5\,6\,8}$ Cn अनुमात्रा, Ca d s अर्थमात्रा (as in text) T G ते (for मे) — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{2\,7\,10}$) वक्तव्या (for मन्तव्या) — ^{d}) K_{4} B_{2-4} Dn Ds D_{3}m $_{5\,6\,8\,9}$ शत्रु (for कुरु) D_{7} सयुगे कुरुभि सह

14 ^{a}) K_{4} B Dn Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ प्रहीणरश्मि, $D_{3\,4}$ S प्रणीतबु(G_{5} सि)द्धि, Ca d s as in text — ^{b}) $K_{2\,4}$ B Ds $D_{2\,5-8\,10}$ T_{2} G_{2-4} M_{1}(*inf lin*) $_{3-5}$ Cs भाव- विपर्यये Dn_{1} $D_{3\,4\,9}$ तद(Dn_{1} °था)भावि विपर्यये Ca d as in text — ^{c}) K_{1} D_{10} अर्छेन्, K_{2} T_{1} $G_{4\,5}$ इच्छेद्, K_{4} अर्थे, Ds D_{7} G_{1} M ऋच्छेद्, $D_{5\,6\,8}$ अर्थे, T_{2} G_{2} इच्छन्, Cs गच्छेद् (for अर्छेद्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ $D_{1\,9\,10}$ अप्येतद्, K_{4} B Dn Ds $D_{2-6\,8\,10}$ (*sup lin*) अप्येतम् (for एतद्) D_{7} तदर्थं प्रब्रवीमि ते

15 ^{a}) B_{3} D_{9} धार्तराष्ट्रस्य — ^{b}) D_{1} भारत (for पाण्डव)

16 ^{b}) Ds तदा (for ततो)

17 ^{a}) K_{2} न, Cs ते (as in text) K_{4} B (except B_{5}) Dn Ds $D_{5\,6\,8}$(by corr) $_{10}$ T_{2} G_{4} अभिनिवेक्ष्यते (G_{4} त), $D_{3\,4\,9}$ अभिनिविष्टार्थं, Ca as in text — ^{b}) K_{1} D_{1} $G_{3\,4}$ अभ्युपेष्य(K_{1} °ष्ये)ति, K_{2} अभ्युपेक्षति, $D_{3\,4\,9}$ अवेक्षति न, T_{1} अप्युपेष्यति, T_{2} G_{2} अभ्युपेक्ष्यति, G_{1} M_{1} अप्यवेक्ष्य(M_{1} °क्ष)ति, G_{5} $M_{3\,4}$ अप्युपेक्ष्य(M_{4} क्ष)ति, $M_{1\,2\,5}$ अप्यपे(M_{1} वे)क्षति (M_{1} *inf lin* अप्यवेक्ष्यति) (for अभ्युपैष्यन्ति) B_{3} मद् (for मे) — ^{c}) D_{7} कुरवो रौद्रमेवात — ^{d}) K_{4} B Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ घोर, D_{7} युद्ध (for रौद्र)

18 ^{b}) K_{2} समर्पित (for समाहि) — ^{d}) T_{2} इतरे, M चेतरो, Ca इतरो (as in text) Ds_{2} इति रोचते (for इतरो जन) T_{1} $G_{1\,5}$ वोढव्या इतरे जना.

19 ^{d}) K_{2} मयि, G_{5} नाभि-, Ca d s न हि (as in text) $K_{1\,2}$ D_{1} G_{5} कामयेत्, Ca d s °ये (as in text)

७६

अर्जुन उवाच ।
उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३
तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् । C 5 2808 B 5 78 7 K 5 77 7

---

20 [a]) D_7 S (except T_2 $G_{1\ 2}$) आशसमानो — [b]) D_7 मत (for मतिं) K_4 तदा (for तव) G_4 वृकोदर मरिंदम — [c]) K_1 नुदन् K_2 नुदन्निव क्लीबया वाचा (hypermetric), K_4 B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ गदत क्लीबया वाचा, $D_{3\ 4\ 9}$ वाचा त्वक्लीबया वीर, G_5 इद न क्लीबया वाचा — [d]) K_2 T_2 सम(T_2 मु)दीपयन्, K_4 B Dn_2 Ds $D_{6\ 10}$ समदीदिप, Dn_1 $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ G_5 समुदीरय (D_7 °यन्), $D_{1\ 5\ 8}$ समदीपित $G_{3\ 4}$ तेजस्तेजसि दीपये (G_4 यन्)

Colophon missing in K_3, K_5 om it — *Sub-parvan* $K_{1\ 2\ 4}$ B Dn Ds $D_{2\ 5-8\ 10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* D_2 भीमसेनसान्त्वन, M भीमानुमोदन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1(marg *sec m*) $G_{1\ 4}$ 79, K_2 69, D_5 (*sec m*) 74, D_6 70, D_7 T $G_{2\ 3}$ $M_{2\ 3\ 5}$ 78, G_5 $M_{1\ 4}$ 77 — *S'loka no* Dn D_3 20

76

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15) K_5 om the whole adhy (cf v l 5 74 3)

1 [a]) D_3 G_{3-5} M_4 युक्त (for उक्त) $K_{1\ 2}$ M_4 एव (for एव) — [b]) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 7}$ G_3 वाक्य (for वाच्य) — [c]) T_2 G_2 च (for तु)

2 [a]) T_2 G_2 नैव प्रशमन त्व(T_2 m त)त्र — [b]) D_2 transp मन्यसे and सुकर D_9 G_4 सुकृत (for सुकर) $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ विभो (for प्रभो) — [c]) T_1 G_5 M_1(*sup lin* as in text) 2 धार्तं (for धृत°) — [d]) $D_{6\ 8}$ M_1 (*sup lin* as in text) Cs दैवाद्वा S समुपस्थित

3 [a]) N (except $D_{1-4\ 9}$, K_3 missing, K_5 om) T_1 G_3 वा (for च) D_3 अथ (for अपि) — [c]) $D_{3\ 4\ 9}$ कर्मापि, Ca d s कर्माणि (as in text) — [d]) D_1 M पुरुषस्य, D_2 पुरुषेषु, G_1 पुरुषेण, G_2 येषा नास्ति (for पौरु) B_3 Dn_2 D_8 बलोदय, Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ G_5 अफलोदय (Dn_1 G_5 य)

4 [a]) T_2 G_{3-5} $M_{1\ 2}$ यदिद, Ca d as in text D_2 सपाद्यमान सम्यक्तु — [b]) S (except M_2) तथैव, Ca d तथा च (as in text) Nil reads तथाचन (=तथापि)! K_4 B Dn Ds $D_{2\ 5\ 6\ 10}$ Ca तत् (for the second च) $D_{3\ 4\ 9}$ यथा तव तथैव तत्, D_7 तथ्यमेव न चान्यथा — [c]) K_1 तथा (for न च) Ds $D_{5\ 6\ 8}$ एव, G_3 इति (for एव) — [d]) K_4 B D (except $D_{1-4\ 9}$) Cs अपि (for इति) M_{3-5} कि पैरे (for किंचन)

5 M_{3-5} (hapl) om 5^a–6^d — [a]) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn Ds वा, $D_{3\ 4\ 9}$ G_3 $M_{1\ 2}$ न, D_2m $_{5\ 6}$ तु (for च) T G (except G_4) M_2 एव (for एतन्) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 7}$ के($D_{1\ 2}$ ये)नैव (for किं चैतन्) K_2 क्षुद्र, Ds_2 $D_{1\ 2}$m कृष्ण, $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ कृत्स्न, Cs कृच्छ्र (as in text) — [b]) K_1 $D_{1\ 2}$(m as in text) Ca d s अस्मत्त (for अस्माक) K_4 B Dn Ds D_2m $_{5\ 6\ 8\ 10}$ अवसादित, S (M_{3-5} om) उपपादित (for पापमादित) — [c]) K_1 ते न, $K_{2\ 4}$ D_7 तानि, D_2 ये वै, $M_{1\ 2}$ तेपि (M_1 *inf lin* ये न), Ca d s तेषा (as in text) — [d]) D_2 M_1 तेषा (for येषा)

6 M_{3-5} om 6 (cf v l 5) — [a]) $G_{3\ 4}$ सत्य (for सम्यक्) $B_{1\ 2\ 5}$ $D_{2-6\ 8-10}$ G_4 स्यात्, D_1 T_1 $G_{1-3\ 5}$ $M_{1\ 2}$ तु (for च) — [b]) $B_{1\ 5}$ $D_{2-6\ 8\ 10}$ तत्, B_2 सत्, D_9 यत्, Cs स्यात् (as in text) S (M_{3-5} om) च कर्मफल (for कर्म सफल) $D_{3\ 4\ 9}$ भवेत् (for प्रभो) — [d]) $K_{1\ 2}$ येन, Cs यथा (as in text)

7 D_9 om 7 — [a]) = 1 1 11^e Ds_2 $G_{3\ 4}$ M हि (for च) — [b]) K_4 हि परम, $B_{1\ 3\ 4}$ प्रथमत, B_2 Ds $D_{5\ 6\ 8}$ च प्रथम, B_5 Dn न प्रथम, $D_{1\ 2}$ प्रथमक, $D_{3\ 4}$ हि प्रथम, M_5 परमकृत् (for परमक) Ca cites प्रथम

C 5 2808 B 5.78 7 K 5 77 7 सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यच्चे तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

— ^{d}) K_2 $D_{2\,6\,8}$ T $G_{1\,2}$ $M_{2\,3.5}$ वीर (for °र)

8 Cf 377* — ^{a}) =(var) 7^{a} D_8 transp कुरू and पाण्ड — ^{b}) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व) K_1 त्वनामय, K_2 अना , D_3 ह्यना , Ca s निरा (as in text) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2\,7\,10}$) G_4 ष्ठान (for °ष्ठातु) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1\,2\,7\,8\,10}$) मन्ये तव न ($D_{3\,4\,9}$ सु-) दुष्कर

9 ^{a}) B D (except $D_{1\,7\,9\,10}$) M_2 च (for चेत्) — D_8 om 9^{cd} — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ M गमन, G_3 M_1 (*sup lin*) वचन (for गमनाद्) K_4 S (except G_5) चैवम्, $D_{1\,2}$ G_5 एव (for एवम्) K_4 Dn_1 $D_{3\,4\,7\,9}$ T $G_{1\,3\,4}$ M (except M_2) एतत्, D_1 देव, D_2 चापि, G_5 शर्मं (for एव) — ^{d}) B Dn Ds $D_{5\,6}$ जनार्दन (for न स)

10 ^{c}) K_4 B D (except $D_{1-4\,7\,9}$) च तत् (for तथा)

11 K_2 D_1 T_1 G_4 om (hapl) 11^{ab} — ^{a}) B_3 सम, Ds D_{10} G_1 शम (for शर्म) K_4 D_7 transp वा and नो — ^{b}) G_2 यथा तव (for तव वा यच्) — ^{d}) K_2 Ds समो (for स नो)

12 ^{b}) K_2 ससुतबाधव — ^{c}) $G_{4\,5}$ धर्मसुत K_4 B (except B_3) Dn Ds D_{2-4} T_2 G_2 M_{3-5} दृष्टा (for °ष्ट्वा)

13 ^{a}) D_7 यथा, S (except G_4, T_2 before corr) या च (for यच्च) $K_{1\,2\,4}$ Dn_1 $D_{3\,4\,7\,9}$ अस्य (for अपि) T_2 (after corr) न्यायेन पश्यतोपाय — K_4 om 13^{d}–15^{a} — ^{d}) Dn_1 $D_{3\,4\,9}$ हृत, Ca कृता (for हृता) D_7 $G_{2\,3}$ वेदिना, G_4 सेविना, Ca as in text

14 K_4 om 14 (cf v l 13) — ^{d}) $D_{3\,4\,6}$ हि (for ऽपि) S पश्चित (for उपस्थिते)

15 K_4 om 15^{a} (cf v l 13) — ^{a}) $D_{1\,2}$ जित (for जितान्) — ^{b}) D_1 T_1 $G_{1\,2\,5}$ $M_{3\,4}$ प्रव्राजितान् (D_1 त), D_2 प्रव्रजित M_1 (*sup lin* as in text) तदा (for तथा) — ^{c}) K_4 $D_{7\,10}$ (*sup lin*) तव, T $G_{1\,3\,4}$ M_{1-4} एष, $G_{2\,5}$ M_5 एव (for मम) — ^{d}) Ds विज्ञातो; $D_{7\,10}$ निश्चितो, Ca d s निर्गतो (as in text) T_1 $G_{1\,5}$ अय (for असौ)

16 ^{a}) D_1 कर्मं (for कृष्ण) — ^{b}) K_1 $D_{3\,4\,7\,9}$ मित्रार्थं, K_2 ममार्थं, G_5 मित्रत्व $D_{5\,6\,8}$ चिकीर्षसे — ^{c}) D_7 क्रिया K_1 $D_{3\,4\,7}$ तु, K_4 Dn Ds $D_{5\,6\,8\,10}$ च, M न (for नु) D_1 पुण्या, M मूढा, Cs मुख्या (as in text) D_7 स्यु (for स्यात्) — ^{d}) $K_{2\,4}$ Dn_2 Ds_1 $D_{1\,8}$ T $G_{2\,3}$ $M_{1\,2}$ वा (as in text), the rest च G_1 दारुणेन (for वेतरेण)

17 ^{c}) D_1 M_1 स (for तद्) G_5 एव (for एव)

७७

भगवानुवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति । C 5 2829 B 5 79 8 K 5.78.8

— d) S (except G3) न विचार्यो मत(T1 G1 5 वध-, G4 -धम)स्त्वया

18 a) T2 G2 तदा (for यथा) B4 Dn एतेन (for तेन) — d) T2 G2 3 5 M3–5 transp तच्च and तस्य K4 D5–8 अप, B Dn Ds D1–4 9 10 उप (for अपि)

19 a) T2 G1 (before corr) 2 3 न, Cs स (as in text) S (except G4) चैव, Cs नाम (as in text) — b) D1 G3 अपि, Cs इति (as in text) — d) Ds transp बीज and उप्त

20 b) D1 2 कौंतेयाना (for पाण्ड) D7 (m as in text) मत (for हित) K4 B D (except D1 2 7 10) हित च यत् (for च यद्धितम्) — c) K4 B3 4 तथाशु, D1 तदत्र (for तदाशु) — d) K2 ते (for न) S यत्कार्यं सम(M3–5 तद)नतर

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn Ds D1 2 5–8 10 T1 G1 2 M भगवद्यान — *Adhy name* D2 T1 G1 M अर्जुनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg *sec m*) G1 4 80, D5 (*sec m*) 75, D6 71, D7 G5 M1 4 78, T G2 3 M2 3 5 79 — *S'loka no* Dn 19, D3 G5 20

77

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15) K5 om the whole adhy (cf v l 5 74 3)

1 K2 B3 Dn D1 10 T2 G (except G2) read भगवानुवाच (resp भगवान्), some with prefixed श्री — a) T1 G5 भाग (for बाहो) — b) B1 2 भारत (for पाण्डव) — After 1ab, K4 B D (except D1 3 4 9, D2 10 marg *sec m*) ins

377* पाण्डवाना कुरूणा च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ।

(cf 5 76 8ab) — c) B1–4 D (except Dn2 D2 5 8) G4 समायत्त, T1 G1 3 5 समायुक्त B5 युष्मद्धितमनुष्ठेय

2 a) G2 सारवत (for हि रसवत्) — b) B Dn2 Ds D1 5 6 10 (marg *sec m*) कर्मणैव, Dn1 D7 9 10 कर्षकेन Cn s cite कर्मणा — c) B Dn D10 G3 4 वर्षान्, Cs र्षां (for र्षं) Ds1 वर्षासु, Ds2 वर्ष्मसु (for वर्षं न) K1 T1 G1 5 तु (for न) — d) B2 D1 2 निर्वर्तते (for °येत्)

3 a) K1 2 D7 10 अपि, Dn2 D1 एव, G5 एव (for वै) K4 D3 T2 (*inf lin* as in text) G2 पुरुष K1 2 D7 10 T1 G1 5 प्राहु, Dn1 D3 4 9 कुर्यु (for ब्रूयु). — b) K2 (before corr) 4 Dn2 D3 4 6 T2 (*inf lin* as in text) G2 4 Cs यत्र, G5 यत्तु (for यत्न) — c) S पश्य (for पश्येत्)

4 a) Ds यद् (for तद्) — c) D1 दैव च मानुष चैव — d) D2 ससिद्ध, Cs युक्त (as in text)

5 a) K1 2 D7 10 तदेतर्हि, D1 अह तद्धि, D3 4 9 तदिद हि, M1 2 अह तु हि, M3–5 अह तर्हि (for अह हि तत्) — cd) T2 G2 3 M transp शक्य and कर्तुं, G4 transp कर्म and कर्तुं

6 a) G4 सत्य (for धर्मं) K4 B D (except D7 10) लोक, G4 धर्मं (for सत्य) — b) D5 6 8 पूरुष (for दुर्मति) — c) T1 G1 5 स्वेन (for तेन)

7 G5 om 7a–8d — a) B3 4 Dn तथा, D3 4 9 ते च (for ता च) G4 अस्य (for अपि) — b) D2 कर्मणा (for मन्त्रिण) Ds वर्धयिष्यत्यमन्त्रिण, D3 4 9 वर्तयते च म — d) D3 4 9 च ह (for तथा)

8 G5 om 8 (cf v l 7) — ab) T2 G2 transp

C 5. 2630 B 5. 79. 9 K. 5 78. 8 अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३
असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।

स and न T_1 G_1 शर्म, M (except M_2) सम (for शम) K_4 Dn Ds $D_{6\ 10}$ $G_{3\ 4}$ समुपेष्यति, T_2 पेक्ष्यति, G_2 पेक्षति, M शममेष्यति — [c]) K_4 B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ वध (for वधात्)

9 [b]) M_1 (*inf lin*) राज्य, Cs त्यक्तु (as in text) — [c]) B Dn Ds $D_{1\ 2\ 7}$ च (for तु) Dn_1 ते, D_2 च, T_2 G_2 स्व, G_4 हि (for स)

10 [a]) K_1 Dn_2 $D_{3\ 4\ 9}$ न तन्, $G_{2\ 3}$ स तु (for न तु) D_8 T_2 G_2 मन्येत (for मन्ये स) K_1 D_2 Ca d न, $D_{3\ 4\ 9}$ च (for स) — K_4 om 10^b–11^d — [b]) $B_{2\ 4}$ भाषित, Cs as in text — [c]) $B_{2\ 4}$ D (except $D_{1-4\ 7\ 9}$) यत्तु (for तत्र)

11 K_4 om 11 (cf v l 10), D_1 (hapl) om 11^a–12^b — [a]) $D_{2-4\ 9}$ तथाप्यापस्तु (for तथा पापस्तु) K_2 सत्य (for सर्वं) — [b]) $B_{1\ 3}$ पाडव, T_1 $G_{1\ 5}$ ते वच, T_2 G_2 दुर्मति (for कौरव) — [c]) Ds अस्मिन् T_2 G_2 अपि (for असौ) — [d]) $B_{2\ 4\ 5}$ Dn_2 D_{2-4} लोके (for लोक)

12 D_1 om 12^{ab} (cf v l 11) — [a]) D_7 मया (for मम) $B_{1\ 5}$ वा (for च) K_4 B_{2-4} Dn Ds $D_{2-8\ 10}$ हि, $B_{1\ 5}$ अपि, $D_{3\ 4\ 9}$ स्यात् (for वै) — [b]) $B_{2\ 4}$ कृत्स्नस्य जगतस्तथा, D_7 लोकवध्यश्च भारत — B_5 om 12^c–13^d — [d]) $K_{1\ 2\ 4}$ B (B_5 om) Ds $D_{1\ 3-7\ 9\ 10}$ तदा, Dn सदा, G_5 पैरै (for तथा)

13 B_5 om 13 (cf v l 12) — [a]) K_2 D_1 M_2 विप्रल(K_2 लु)ब्ध, D_3 °कृष्ट, G_1 °युक्त (for °लुप्त) T_1 G_1 च ते, G_3 ततो (for च वो)

14 G_5 om 14–17 — [d]) $D_{3\ 4\ 9}$ जानतास्य, T G_2 पाप तच्च

15 G_5 om 15 (cf v l 14) — [b]) $K_{1\ 2}$ $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ त्वमस्य परम मत — G_3 (hapl) om 15^c–16^b

16 G_5 om 16 (cf v l 14), G_3 om 16^{ab} (cf v l 15) — [a]) K_4 Dn_1 $D_{1-4\ 6\ 7}$ G_4 स, T_1 न (for स) T_1 न हि, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M अपि (for तस्य) — [b]) G_2 मम वै परम मत — [c]) K_4 B D (except $D_{3\ 4\ 7\ 9}$) मा कस्मात्, T_2 (*inf lin*) चात्मान (for चाकस्माद्) — [d]) D_2 अपि, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ हि, T_2 G_2 अस्य (for अद्य) K_1 D_2 T $G_{1\ 2}$ अति, $D_{3\ 4}$ अपि, Cs अभि (as in text) M अर्जुनाभ्यतिशकसे

17 G_5 om 17 (cf v l 14) — [b]) $D_{3\ 4\ 9}$ S (G_5 om) om च K_4 B D (except $D_{1-4\ 9\ 10}$) अनु° (for अव) B_5 S (except G_3, G_5 om) मया (for त्वया) — [c]) B (except B_5) Dn $D_{3\ 4}$ T_2 G_4 Cs विधान विहित, Ca d as in text — [d]) T_2 (*inf lin* as in text) G_3 कर्म (for शर्म)

18 D_1 (hapl) om 18 — [a]) Ds $D_{3\ 4\ 9}$ च (for तु) — [b]) K_1 $D_{6\ 7}$ M चापि (as in text), T_1 $G_{1\ 5}$ अपि च, G_3 चैव, the rest वापि — [d]) T_1 G_5 नु (for तु)

19 [a]) B_5 गोहरणान्, S (except T_2 $G_{1\ 2}$) गोग्रहणे K_4 B_{1-4} Dn D_2m $_{5\ 6\ 10}$ ह्युक्त, B_5 मुक्त, Ds [अ]त्युक्त, D_3 युक्त (for ब्रूयाद्) — [b]) K_4 B (except B_3) Dn Ds D_2m $_{5\ 6\ 8\ 10}$ नैतच्, D_{2-4} इत्थ (for इच्छन्) B_3 D_2(m as in text) $_{3\ 4\ 9}$ धर्मं, D_7 कर्मं (for शर्म) K_4 B_5 Dn Ds D_2m $_{5\ 6\ 8\ 10}$ तथा हित, B_{1-4} तथार्दित, $D_{1\ 2}$ T G M_1 त(G_5 य)था चिर, $D_{3\ 4\ 9}$ तथा पर — [c])

C 5 2649 B 5 80 6 K 5 79 6 अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ।। ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ।। ७
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ।। ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ।। ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ।। १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ।। ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ।। १२
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।। १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ।। १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ।। १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ।। १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ।। १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ।। १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।। ७८ ।।

6 a) S चरितो (for चिन्तितो) — b) D2 S च (for स) — c) K2 4 अनन्यमतयो, G1 5 अनित्यमनसो
7 a) B3 D7 10 मतयो (for बुद्धयो)
8 b) G4 विपिने (for वने वि-) Dn1 D3 4 9 सदा, G2 3 M1 (inf lin as in text) 3–5 तथा (for तदा) — c) D8 प्रत्ययो (for प्रणयो)
9 a) K2 B3 D2 वनवासा K1 2 B3 D2 M स्म (for न) — b) D3 4 9 श्रुत्वा वीरान्समागतान् — c) S (mostly) अक्षो T1 G1 तु, G5 अपि (for हि) D1 7 T G2 5 एता (for इमा)
10 c) K1, 2 4 D5 6 8 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — d) K1 2 व्यथेद्धृदि, D3 4 9 G1 5 तेह, D7 °दपि, T1 व्यथते ह (for दिह) T1 केचन, G5 कश्चन (for क पुमान्) B3 व्यथते न हि क पुमान्
11 a) K1 2 मुख्य (for °मध्ये) K2 त्व (for त) — b) K4 B Dn1 D3 D1 2 6 10 भयोत्तर, D7 नयान्वित, T1 G1 5 दयान्वित, M भवान्वित Dn2 D5 8 सात्वपूर्वं भयोत्तर — c) S (except G3 4) [अ]सक्तो (for मन्दो)
13 b) D1 2 महारथ, D3 4 9 महाबल, D5 6 8 M2 सहानुज, G5 महासर्तिं (for सहात्मजम्) — d) K4 B D (except D1–4 7 9 10) माधव (B2 केशव) (for पार्षतम्)
15 a) G4 देवकार्यं च (for गमनादेव) — d) G4 केशव (for केवलम्)
16 b) K2 D3 4 7 9 10 T1 G1 5 द्रोणश्चैव सबाह्लिक — c) G4 सर्वेंशृण्वन्यथावाक्य — d) K4 B D (except D1 7 9 10) G4 उच्यमानास्
17 a) B1 3 5 D1 वै तम्, D5 6 8 चैवम् (for चैनम्) — b) B2 4 सबाधव (for जना°)
18 b) T2 G2 वक्तासि, G1 3 5 M वक्ता च (by transp), G4 वक्ता वै — c) G4 5 किम् (for कम्) K1 4 B1 2 5 Dn2 D1–4 9 10 नि(K1 न)वर्तत, T1 G1 5 M विवर्त्मस्थ, T2 G2 विपन्नस्त्व, G3 4 विपन्नस्थ, Ca d s as in text — d) T1 G1 5 स्थापयेथा T2 G2 नृपात्मज (for न वर्त्मनि) D8 स्थापयेतात्मवर्त्मनि

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn D3 D1 2 5–8 10 T1 G1 M1 3–5 भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 M नकुलवाक्य, G2 कृष्णयान — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg *sec m*) G1 4 82, D5 (*sec m*) 77, D6 73, D7 T G2 3 M2 3 5 81, G5 M1 4 80 — *S'loka no* Dn D3 18

७९

सहदेव उवाच ।
यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४
सात्यकिरुवाच ।
सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 K_5 om 1–7 (cf v l 5 74 3) — [a]) $D_{3\,4\,9}$ T_1 G_3 M (except M_4) यथैतत् (M_1 *inf lin* यदैतत्) — [c]) S तथा (for यथा) K_2 (before corr) नो, K_4 B D (except $D_{3\,4\,7\,9\,10}$) च, T $G_{1\,2}$ न, G_5 नु (for तु) S साध्य एव (for युद्ध°) — [d]) S यथाका(G_1 °क्र) मरिंदम

2 K_5 om 2 (cf v l 1) — [b]) T_1 $G_{1\,5}$ युधि (for सह) — [d]) $K_{1\,2}$ $D_{3\,4\,9}$ सदैव

3 K_5 om 3 (cf v l 1) — [a]) $K_{1\,2}$ $D_{6\,9}$ तु, D_1 $G_{3\,4}$ M हि, D_7 च (for नु) — [b]) $K_{2\,4}$ B Dn Ds $D_{2-6\,8\,9}$ $G_{1\,4}$ कृष्ण (for क्लिष्टां) Dn_1 गता सभा, G_1 $M_{3\,5}$ सभा गता, Ca as in text D_7 क्लिश्यमानामनागस

4 K_5 om 4 (cf v l 1) — [b]) D_7 सात्यकि, T_1 $G_{1.5}$ धार्मिका — [d]) B_3 Ds युद्धम् (for योद्धुम्) — After 4, D_1 S ins

378* ब्रूहि मद्वचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।
कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L 1) D_1 तद्वचनं T_2 G_2 दुर्योधनम् T_1 $G_{1\,5}$ उपस्थित (for अपण्डितम्) — (L 2) D_1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरे स्मिन्नागसा]

5 K_5 om 5 (cf v l 1) — [a]) S (except G_4) महाबाहु — [b]) Ds D_1 T_1 $G_{1\,5}$ M_1 द्युति (for °मति) — [c]) $K_{1\,2}$ $D_{7\,10}$ सुयो° (for दुर्यो) — [d]) $K_{1\,2}$ $D_{7\,10}$ सम्यक् (for तस्य)

6 K_5 om 6 (cf v l 1) — [a]) K_4 B Dn Ds D_{3-8} न जानासि, D_1 जानामि हि, D_2 जानासीति, D_9 जानासि न (for जानासि हि) T_2 G_3 कृष्ण (for दृष्ट्वा) — [b]) D_2 चीरांबर° — [c]) Ds उद्धूत, $D_{1\,3\,4\,9}$ सभूत (for उद्भूत)

7 K_5 om 7 (cf v l 1) — [a]) B_3 वीर (for शूर) — [b]) K_4 B D (except $D_{3\,4\,9}$) रणकर्कश (for पुरुष) — [c]) G_1 M_{3-5} °यौधाना — [d]) $B_{2\,4}$ मधुसूदन (for पुरुषो)

8 K_5 resumes! — [a]) $K_{1\,2}$ B_2 $D_{3\,4\,7\,9}$ G_4 ब्रुवति (for वदति) D_1 तद्वाक्य, D_7 T_1 G_5 M_1 वाक्ये तु — [c]) G_4 सभूत (for सुभीम) $K_{1\,2}$ बभूव सुमहान्नाद, K_5 बभौ मही सुनादेन, $D_{3\,4\,9}$ सहर्षं समभूद्भूय, D_7 बभौ मही तदा * * — [d]) D_2 भारत, $D_{7\,10}$ गर्जतां (for सर्वशः)

9 [a]) B Dn $D_{1\,5\,6\,8\,10}$ सर्वशः (for °तः) D_1 शूरा (for वीरा) — [b]) D_1 G_2 सम° (for प्रत्य) — [c]) A few MSS सैनेय

Colophon om in K_2 G_3, K_3 missing — *Sub-parvan* $K_{1\,4\,5}$ B Dn Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ G_1 M भगवद्यान

८०

C 5 2871
B 5 82 1
K 5 81 1

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५
युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किंचिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।

— *Adhy name* T_1 M_1 सहदेववाक्य, G_1 M_{2-5} सहदेव सात्यकिवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 $G_{1\ 4}$ 83, D_5 78, D_6 74, D_7 G_5 $M_{1\ 4}$ 81, T G_2 $M_{2\ 3\ 5}$ 82 — *S'loka no* Dn D_3 9

80

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) B_5 D_9 तद् (for तु) — ^{b}) G_4 वच (for हित) — ^{c}) G_4 कृष्णा तदनु दाशार्हं — ^{d}) $B_{1\ 5}$ Ds_2 D_8 °कर्षिता

2 ^{b}) K_1 Ca d असिता, S (except G_4) स्वचिता° — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ M पूजयन् (for सपूज्य) $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 10}$ त, Ds_2 तु (for च) $G_{3\ 4}$ पूजयित्वा तु शैनेय — ^{d}) $G_{3\ 4}$ सहदेव (for सात्यकि च)

3 ^{c}) $D_{2-4\ 9}$ वाच, T_1 $G_{1\ 5}$ देवी (for वाक्य)

4 Before 4, K_1 D_8 T_2 $G_{1\ 2\ 5}$ ins द्रौपद्युवाच (resp द्रौपदी) — D_1 om 4^c–5^b

5 D_1 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 10}$ हि, K_2 Ds_2 D_6 स (for च) Ds राज्ञ

6 ^{a}) D_{10} युधिष्ठिरस्य D_1 धर्मज्ञ (for दाशार्ह) — K_5 om 6^{cd} — ^{c}) T_2 $G_{2\ 5}$ M_5 यथोक्त T_1 G_1 समय (for सजय) — ^{d}) K_1 $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$ transp श्रुत and त्वया K_2 यथा, Ds $D_{1\ 6}$ T_1 $G_{1\ 5}$ मया (for त्वया)

7 7^{ab}=(var) 5 70 16^{ab} — ^{b}) D_2 ग्रामाणि नगराणि च — 7^{cd}=5 31 19^{ab}, 70 15^{ab} — ^{c}) N अविस्थ(Ds D_6 °स्थू)ल Dn_2 Ds $D_{6\ 9}$ वृकस्थूल — ^{d}) K_2 M आसदी, K_4 B Dn_2 Ds $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ माकदीं, K_5 D_7 मासदी, Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ माकद, D_1 मासदे (sic), T_1 G_4 अवर्ती, T_1(*sup lin*) $_2$ $G_{1\ 2\ 5}$ वासतीं, G_3 वाराव (for आसन्दी as in K_1 D_2 only)

8 8^{ab}=(var) 5 31 19^{cd}, =(var) 5 70 15^{cd} — ^{a}) K_2 $D_{1\ 2}$ T G तु (K_2 D_2 G_4 च) गोविंद (for महा°) M अवसाने च ($M_{1\ 2}$ तु) गोविंद — ^{b}) B Dn Ds T_1 $G_{1\ 2}$ M (except M_4) कचिद् (for किंचिद्) K_4 B Dn $D_{3-6\ 8\ 9}$ एक (for एव) $K_{1\ 2\ 5}$ Ds $D_{2\ 7\ 10}$ अत्र, K_4 B Dn $D_{1\ 3-6\ 8\ 9}$ च (for तु) — ^{d}) K_2 $D_{1\ 2}$ सजय (for केशव) — K_4 om from केशव up to 10^a

9 K_4 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ न (for तच्), and हि (for न) D_1 तत्र (for तच्च) — After 9^{ab}, D_8 reads 10^c–11^b — K_5 D_1 om (hapl) 9^c–10^b — ^{d}) B (except B_5) Dn Ds $D_{3\ 4\ 9}$ G_2 श्री° (for ह्री)

10 K_5 D_1 om 10^{ab} (cf v l 9), K_4 om 10^a (cf v l 8) D_8 reads 10^c–11^b after 9^{ab} — ^{c}) K_5 $B_{2\ 4}$ D (except $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 9}$) G_3 M_1(*inf lin*) $_2$ कर्तव्य

11 ^{a}) $K_{1\ 2}$ Ds_2 शक्यति, M_{3-5} शक्ष्यसि Ds_2 ह, D_1 च, G_3 इह, M_{3-5} त्व (for हि) — ^{b}) S विनाशे ($M_{1\ 2}$ रोधे) पाडवा (G_3 बांधवै, M_{3-5} पाडवै) सह — ^{cd}) G_5 M_{3-5} धृत° (for धार्त) B_2 $D_{1\ 2}$ transp घोर and क्रुद्ध S क्रुद्धा (for °द्ध) T_2 (*inf lin*) G_1

धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७
यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु । C 5 2895 B 5 82.25 K 5 81 25

°समाधितु, Ca d s as in text

12 K5 om (hapl) from 12^{b} up to दानेन in 13^{a}, D4 om from स्तेषु up to 18^{d} — ^{b}) S शक्योर्थस्ते कथचन (M2 स्तेस्ति कश्चन) — G5 (which om 12^{c}–13^{d}) *repeats* 11 after 12^{ab} — ^{cd}) D8 9 transp तेषु and न G4 कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते)

13 D4 G5 om 13, K5 om साम्ना दानेन (cf v l 12) — ^{a}) K1 5 D7 10 वै (for वा) G8 वार्ष्णेय (for वा कृष्ण) — ^{b}) S (G5 om) शाम्यते ये न शत्रव — ^{c}) K5 B (except B5) Dn Ds D2 3 6 10 (m as in text) योक्त, S (G5 om) क्षेप्त (for मोक्त)

14 D4 om 14 (cf v l 12) — ^{a}) K2 T1 महान्, D8 9 सदा (for महा-) — ^{b}) D7 मोक्त° (for क्षेप्त°), cf v l 13 — ^{d}) K4 D8 9 पाचालै (for पाण्डवै) B1–3 transp सह and सृञ्जयै K1 D3 7 9 10 M (except M2) च स, K5 चैव (for सह)

15 D4 om 15 (cf v l 12) — ^{d}) K1 एव, G4 अपि (for च)

16 D4 om 16 (cf v l 12), B2 om 16^{ab} — ^{b}) Ds बलम् (for लोभम्) K5 D10 आश्रित (for आस्थित) — B2 om (hapl) 16^{d}–19^{a}

17 B2 D4 om 17 (cf v l 16, 12) — ^{b}) T1 G4 सर्वान्पापेषु, Ca सर्वे° (as in text) K1 M3 4 अपि स्थितात्, T1 G4 अवस्थितान् Dn1 D2 3 9 सर्वपापे ष्व(Dn1 ष्ठ)वस्थितात् — ^{c}) D10 (m as in text) G4 °भूताना (for वर्णाना)

18 B2 D4 om 18 (cf v l 16, 12) — ^{ab}) K1 2 5 D1 7 10 यश्च, M1 2 अथ (for यथा) B1 5 Dn transp भवेद्दोषो and वध्यमाने — ^{d}) K1 5 D1 8 9 10 वृत्त, K2 वेद°, D2 सर्वे (for धर्म°)

19 B2 om 19^{abc} (cf v l 16), K5 om 19^{a}–20^{b} — ^{a}) D1 T1 G (except G3 4) M2–5 त्वा, D2 एषा, T2 (after corr) अस्मान्, M1 वो (for त्वा) — ^{b}) D2 तथा (for दोष), and हित (for तथा) — ^{c}) B3 4 Dn2 Ds G3 4 दाशार्हैं — ^{d}) B2 4 D2 सहसैनिकै ; B5 च ससोमकै, S च महारथै (for च ससै°)

20 K5 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{b}) K4 D1 S Ca विस्रभेण, D3 4 9 विश्रभाच्च — ^{c}) K1 2 4 B D (except D1 3 4 7 10) G4 तु, K5 वा (for नु) K5 D1 M (except M2) तादृक् (for मा)

21 ^{b}) Some MSS वेदीमध्यात्, G2 अग्निकुडात् — ^{d}) D3 4 9 वरा (for प्रिया)

22 ^{a}) Some MSS अज — ^{d}) Dn1 D3 4 7 9 पचानामिद्र(D7 ना दीप्त)वर्चसा

23 ^{d}) S एते, Ca d s ते (as in text)

24 ^{a}) D1 कच (for केश) — ^{b}) Dn Ds D7 G3 4 M सभागता, D1 वश गता — D6 om 24^{c}–25^{d}

25 D6 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) K1 D5 7 8 10 पाडवेयेषु, K4 5 B Dn Ds D3 4 9 पाडुपुत्रेषु (for कौरवे) — ^{b}) K5 B2–4 Dn1 D2 7 10 पचालेषु K5 D8 च

C 5 2895 B. 5 82. 25 K. 5. 81 25
दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१
यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अथ)

26 a) K2 5 B (except B5) Dn2 Ds D1 7 10 M2 5 निरमर्षेषु, Ca d as in text — b) K2 क्षम° (for प्रेक्ष) — c) K2 4 B D (except D1 7 9 10) पाहि (for त्रा) — d) K4 B D (except D1 7-10) चिंतितो (for काङ्क्षितो) T2 (*inf lin* as in text) मया (for ऽसि मे)

27 K2 om 27 — ab) D1 G3 5 M (except M2) मा, D3 4 9 अय (for मा) Dn1 Ds2 D3 4 7 9 G2 3 5 M1 भगवन् D2 T1 transp भगवान् and श्वशुरो — d) K4 B1 3 4 D6 हि, D1 च, T1 G1 स्त्री, M त्व (for the first असि) K1 5 Dn D3 4 7 9 10 मम, G3 4 हि मे (for असि मे)

29 Ds om 29^{ab} — b) K2 पात्रभूता, K4 D5 6 G2 अभिज्ञास्मि — c) K4 5 B D (except D1-4 7-9) त्रायस्व (for त्राहि मा) — d) K4 B2 4 Dn D6 8 T2 G4 सभर्तृ(G4 °भ्रातृ)ज्ञातिबाधवान्, K5 T1 G1 5 सभ्रातृज्ञातिबाधवाम्

30 ab) K2 5 Dn1 D7 8 न त्वह (for नन्वह) B1 3 भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वह कृष्ण चोभयो — K5 om 30^{b}–31^{b} — d) K1 2 4 B D (except D1 2) बलात् (for अभवम्)

31 K5 om 31^{ab} (cf v l 30) — ab) T G M4 धनुष्मत K2 4 B Dn Ds D5 6 8 10 धिक्पार्थस्य धनुष्मत्ता भीमसेनस्य धिग्बल — c) K2 पाप (for कृष्ण)

32 b) K1 यद्यस्ति मयि ते कृपा — d) K1 D1 M Cd विनी°, D2 (before corr) प्रणी , Ca s विधी° (as in text) — After 32, K4 ins an addl colophon

33 K5 om 33–41 — Before 33, all MSS except T1 G3 5 ins वैश° उ (D1 2 4 S om उ°) — a) D1 मृदुसभार, Ca d s as in text — b) D3 m कुटिला , Cd s वृजिना° (as in text) — d) K4 B D (except D1 10) सर्वं° (for पुण्य°)

34 K5 om 34 (cf v l 33) — a) Dn1 D2 °सपूर्णं, Ds2 सयुक्त — c) K2 D7 केशपाश, Ca d as in text — d) K2 4 B D (except D3 4 7 9 10) वामेन (for सव्ये)

35 K5 om 35 (cf v l 33), D1 om 35^{cd} — c) D3 4 9 अश्रुपूर्णेक्षण B2 4 दीना, G4 कृष्ण — d) G4 इद (for कृष्ण) T1 G1 5 वाक्यमथ (for वचनम्)

36 K5 om 36 (cf v l 33) — Before 36, K4 T G ins द्रौपदी (K4 cont उ°) — a) K2 मे, K4 D2 (by corr) 5 7 8 तु (for ते) — b) K1 2 Dn Ds D1 7 9 10 M4 करोद्धुत — cd) K2 B Dn Ds D2–5 8 सर्वकार्येषु, K4 सधिकार्येषु, G4 5 सर्वलोकेषु Dn1 Ds2 D2 5 G2 4 इच्छता D6 स्मरणीय सदा कृष्ण तत्र तेषु त्वया विभो

37 K5 om 37 (cf v l 33), D6 om 37^{ab} D3 om from सधि° up to मे in 38^{b} — b) D3 4 9 सधिकारकौ, T1 G1 5 °काङ्क्षिणौ — c) D3 4 9 योत्स्यति मे (for मे योत्स्यते) B4 वीर (for वृद्धः) D6 पिता मम महाबाहो, G5 विराट सहपुत्रश्च — d) K4 om (hapl) from पुत्रैर् up to 38^{d} D3 4 9 महारथ T1 G1, 5

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ ४७
चलेद्धि हिमवाञ्शैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ C 5 2919 B 5 82 49 K 5 81 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

द्रुपद सह पुत्रकै

38 K4 5 om 38 (cf v l 33), D8 om up to मे in 38^{b} (of v l 37) — ^{a}) D10 एते, T G1 2 5 इमे (for एव) — ^{d}) K1 2 B Dn Ds D2 (after corr) 3–6 8 9 योत्स्यते T1 G1 5 शत्रु° (for कुरु)

39 K5 om 39 (cf v l 33) — ^{a}) D1 G3 M3–5 शाव, T1 2 (*inf lin*) G1 5 यावत्, G4 चापि, M1 2 श्याव (for श्याम) — ^{b}) Some N MSS पाशु° S (except G3 4 M2 5) पासुकुठित — ^{c}) D5 6 8 तु (for त) K1 D1–4 7 9 10 G4 न प्र (for त न) — ^{d}) D3 4 9 हृदये मम (for हृदयस्य मे)

40 K5 om 40 (cf v l 33) — ^{b}) D3 4 9 प्रतीच्छत्या — D6 om 40^{c}–41^{d} — ^{c}) B4 Dn2 D2–4 वि (for नि) — ^{d}) K1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्)

41 K5 D6 om 41 (cf v l 33, 40) — ^{a}) K1 D7 S (except G4 M1) विशीर्यते — ^{c}) D8 महाबाहो — ^{d}) K1 2 B (except B4) Dn D1 2 7 10 एवानु (for समनु)

42 Before 42, T2 G ins वैश° — ^{a}) K4 छदेन, B5 Dn2 रुद्धेन, D2 (before corr) 3 4 9 छन्नेन, G3 °क्लिन्नेन (for °सन्नेन) — ^{c}) K1 B3 D1–4 7 9 T G1 2 5 M1 सोत्कठ, K5 सापेक्ष, G4 सोत्कठा — ^{d}) K1 5 D3 4 7–10 M सुस्वर, K2 T2 सत्वर, B3 D2 सस्वन K1 बाष्पगद्गदा, K2 भीमगद्गदा, D8 चाप्यगद्गद

43 ^{b}) K1 5 D2–4 7 9 10 T1 G1 सहतौ, Ca सहितौ (as in text) K5 Ds D7 G3 5 M2 अभिवर्षति — ^{c}) K2 अत्यर्थं, Cs अत्युष्ण (as in text) — ^{d}) K1 D7 G4 असृजद्, K2 4 B1–3 5 Dn1 D8 10 मुञ्चती, B4 Dn2 Ds D5 6 मुचती

44 Before 44^{cd}, T2 ins श्रीभगवान् — ^{c}) D3 4 9 नचिराद् (for अचिराद्) D7 भीरु (for कृष्णे) — ^{d}) D3 4 9 G5 रुदतीर् K1 कौरव°, K2 D10 S (except G5 M1 2) भारत°

45 ^{a}) K1 4 5 Ds1 D7 ते (for ता) T G M1 2 चापि (for भीरु) M3–5 च रुरोत्स्यति (for भीरु रो°) — ^{b}) D2 निवृत्त° (for निहत) — ^{d}) Ds2 G3 यासा (for येषा) K4 B1–3 5 Dn Ds D3–6 8 9 भाविनि (Ds2 D8 °नी), B4 D7 T2 G1 2 4 M2 भामिनी

46 ^{a}) D3 4 9 वै (for च) — ^{c}) K1 S °नियोगाच्च — ^{d}) D1 विधिचोदितात्

47 ^{b}) T1 G1 3 च (for चेत्) S श्रोष्यति (for शृण्वन्ति) D3 4 9 मद् (for मे) — ^{c}) K2 5 D1 7 8 M1 2 शेष्यति — ^{d}) Some MSS °सृगाला° T2 G2 5 °लाशनी Ca d cite अदनीकृता (as in text)

48 ^{a}) K1 5 D7 10 M चलेत, T G चलेच्च (G4 पतेच्च) (for चलेद्धि) B8 शतधा (for हिमवान्) — ^{b}) S शकली (for शतधा) K1 B Dn2 Ds D1 10 फलेत्, K4 Dn1 D3 4 9 व्रजेत् (for भवेत्) — K5 om (?hapl) from

८१

C. 5. 2920
B. 5. 83. 1
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।
कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

भगवानुवाच ।
धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।

48^{d} up to हतामित्रा in 49^{c} — After 48, G1 ins

379* द्यौ पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाञ्छिथिलीभवेत् ।

G1 cont T1 G5 ins after 48

380* शुष्येत्तोयनिधि कृष्णे न मे मोघ वचो भवेत् ।

(cf 48^{cd})

49 K5 om up to मित्रा (cf v l 48) — ^{a}) T1 G1 5 च (for ते) — ^{b}) G3 4 बाष्प T1 कृष्णे बाष्पाणि गृह्यतां — ^{d}) K1 4 M3 नचिराद् (for अचि)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn Ds D1 2 5–8 10 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 द्रौपदीवासुदेवसवाद , G1 वासुदेव द्रौपदीसवाद , M द्रौपदीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 G1 4 84, D5 79, D6 74, D7 T G2 M2 3 5 83, G3 5 M1 82, M4 80 — *S'loka no* K5 34, Dn 48, D8 51

81

☞ This adhy is missing in K3 (cf v.l 5 32 15)

1 K5 om 1–4 Dn1 D3 4 9 युधिष्ठिर (for अर्जुन) — ^{a}) D1 2 चैव, S इह (G2 अपि) (for अद्य) — ^{d}) D1 transp उभयो and पक्षयो S (except M2) तथा (for अपि)

2 K5 om 2 (cf v l 1) — ^{c}) K4 B Dn Ds D5 6 8 M5 एव (for एषां) — ^{d}) K4 B D (except D1 2 7 9 10) T G1 2 4 M5 अर्हसि (for त्वमसि)

3 K5 om 3 (cf v l 1), D7 om 3^{a}–4^{b} — ^{a}) T2 G2 मित्र (for इत) — ^{b}) T2 G (except G1) दुर्यो° (for सुयो) — ^{c}) K4 B D (except D1, D7 om) G3 M2 5 भ्रातर (for भारत) D1 ब्रूहि, D2 3 T2 ब्रूयाद् (for ब्रूया) — ^{d}) B3 युक्तवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्) S यद्वा(G5 मा वा)च्यमिह (M °ति) शत्रुहन्

4 =(var) 5 91 18 — K5 om 4 (cf v l 1), D7 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{b}) K1 Ds D1 उक्त (for उक्तं) D1 शमम् (for शिवम्) — ^{c}) G1 आसादयन्, G5 M3–5 आसाद्यते (for आदास्यते)

5 K5 B1 3 4 Dn D1 3 7 10 श्रीभगवानुवाच (Df om उ°), K2 कृष्ण उ , G4 श्रीवासुदेव — ^{a}) K1 5 Dn2 D7 9 G3 M5 धर्मं, Cs धर्म्यं (as in text) — ^{c}) T1 G1 5 तत्र (for एष) — ^{d}) K1 2 5 D2 अभीप्सयन्, Cs as in text

6 ^{a}) K5 ह्यपेते, B1 3 T1 2 (*inf lin* as in text) G1 2 5 व्यतीते, Ds1 G4 M3–5 व्यपेत· (for व्यपेते) — ^{b}) B3 विमल उद्यते, B4 D3 5 6 G3 Cn विमलवद्गते, Dn विमलता गते, D2 विमलमुद्गते, G2 विमल उत्थिते (for विमल उद्गते) — ^{c}) D3 4 9 पूर्वाह्णे (for सप्राप्ते) — ^{d}) D7 10 वृद्धार्चिषि, D8 महा°, S ऋद्धा°

7 ^{a}) K5 कामदे, D3m 7 T2 (*inf lin*) कार्तिके, Ca d s कौमुदे (as in text) Ca ❀कौमुदे उत्थानैकादशीपूर्वंदशम्यामाश्विनकृष्णषष्ठ्यामिति विमलबोधपादा ।❀ — ^{c}) K1 स्फीतै सस्यै शुभे, K4 B2 3 5 D (except Dn1) स्फीतसस्यमुखे (B3 D10 स्ये शुभे, D2 °स्यसदा, D7 °स्यशुभे), S स्फीतसस्ये सुखे, Ca d as in text — ^{d}) N (K3 missing) Ca d कल्प , G3–5 काल्य (for कल्य) D1 3 4 सत्य° (for सत्त्व°)

8 ^{a}) K5 G4 5 मागल्या D3 4 9 मागल्यश्रुतिनिर्घोषा — ^{b}) B2 T1 G1 5 तु (for च)

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् । C 5.2939 B 5 83.20 K 5 82.20

9 a) K1 2 5 B3 D1 3 4 9 पूर्वां (for पौर्वा°) — D1 om (hapl) 9^{c}–10^{d}

10 D1 om 10 (cf v l 9), D3 om (hapl) 10^{a}–11^{b} — a) K2 औक्षस, D10 वृषभ, T1 आर्षभ, Ca ऋषभ (as in text) K2 G4 पृष्ठम्, T1 G1 5 पुच्छम् (for पृष्ठे) — b) D3 4 9 °वद्य (for वाद्य) — c) G1 5 प्रदक्षिणीकृत्य

11 D3 om 11^{ab} (cf v l 10) — b) K2 महात्मन (for जना°)

12 a) K2 Ds2 D1 9 S (except G1) रथम् (for रथे) K3 5 G4 5 शख (for शङ्ख) — c) K1 Dn1 D2 M1 3 उपासगान्, K5 °सगौ, D3 4 9 सगश्, Ca d as in text K1 शक्ती, K2 5 D7 G2 5 M3 4 (*sup lin* as in text) 5 शक्ति, K4 शरा, Dn1 D2 3 शक्तीन्, D9 शार्ङ्ग, M1 2 शार्क्ङं (for शक्त्य) — d) D1 2 सर्वोपकरणानि च

13 a) Dn T1 G1 2 5 च (for हि) — b) K2 कर्णश्चापि ससौबल, T1 सकर्णश्च ससौ — c) M (except M2) हि (for च) K4 विश्वसेय (for अवज्ञेय) — d) K4 B D (except D1 2 7 10) G4 दुर्बलो (for प्राकृतो)

14 b) G1 5 शैनेय सत्यविक्रम — c) T2 (*inf lin* as in text) G2 प्रसन्न, Ca d प्रसस्रु (as in text)

15 b) Ds Cn आकाशग, Ca d s आकाशग (as in text) D2–5 8 G4 Cnp आकाशमिव च (for °गमिव) B3 4 Dn आशुग, Ca d s अध्वग (as in text) — c) K1 2 4 B (except B2) Dn Ds D5 6 8 सूर्यचन्द्र° (by transp) — d) G3 चामराभ्यामलकृत

16 a) T1 G1 नक्षत्रैश्चैव, G2 अर्धचन्द्रेण (for अर्धचन्द्रैश्च) Ca cites अर्धचन्द्रै, Cd अर्धचन्द्रादय, Cs अर्धचन्द्रादिभि D3 4.9 मत्स्यै (for चन्द्रै) — b) K2 D1 S च (for स) D3 4 9 रुचिर मृग — D9 om from 16^{c} up to मणिहेमवि in 17^{c} — c) D1–4 G2 3 चित्रै, D8 चैव (for चित्र) — After 16^{c}, T1 G1 ins

381* भूषणैर्विविधैरपि ।
विप्रैश्च विविधैश्चित्रैर्

— d) G5 भूषणैर्विविधैरपि (see above)

17 D9 om up to मणिहेमवि- in 17^{c} (cf v l 16) — b) D1 वर्चस, G4 तोमर (for दर्शनम्) — D7 om (hapl) 17^{cd} — c) T1 G1 5 मणिमेघ, M2 हेमविचित्राभ — d) K1 2 5 D10 सध्वज सपता

18 18^{ab}=(var) 5 179 10^{cd} — b)=5 138 21^{b} K5 D9 T2 G2 °वारिण, D2 वारक, Ca as in text — d) S बधूना (G4 मित्राणा) (for यदूना) K1 (by corr) D1 8 यदूना नद°, D3 4 9 पाडवानद

19 ab) K4 B D (except D1 7 10) शै(B2 D9 सै)ब्यसुग्रीव° — K4 om from सुग्रीव up to 20^{b} — c) D3 4 7 9 यान, D5 6 सूतै, T G M1 (*inf lin*) सूत (for स्नातै) B D (except D7 10) Ca d s सपादयामासु, T G M1 याचक्रे — d) T2 G2 5 सपन्न (for °न्नै) D3 4 9 ह्रुव (for सर्वं)

20 K4 om 20^{ab} (cf v l 19) — a) Ds D3 4 9 हि, D5–8 G3 M2–4 च (for तु) K5 पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य) — c) K1 D10 सुघोष-, K2 5 D3 4 9 G5 °ष, D1 सघोष (for सुघोष) — d) K (K3 missing) D3 4 9 G3–5 रथ (for °थ)

C 5 2989 B 5.83 20 K. 5.82 20 सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

---

21 ^{b}) Many MSS नि स्वन — After 21^{ab}, T_2 G_2 ins

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षित दारुकेण च ।
कृत्वा प्रदक्षिण शौरि प्रस्थानोचितभूषण ।

— ^{c}) T_2 G_2 श्रीमान् (for शौरिर्) — ^{d}) K_4 B D (except D_{7} $_{10}$) कामग (for पुण्यकृत्)

22 ^{a}) D_8 तत्र (for तत) — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ om the first च

23 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1-4\ 9}$) T_1 व्यपोढाभ्रस्तत काल — ^{b}) S समजायत — ^{c}) T_2 G_2 ययौ (for ववौ)

24 ^{a}) K_2 प्रदिश चानुलोमाश्च — ^{d}) S अनुनादिन (T_2 G_2 अमला दिश) (for अनुयायिन) D_7 मगल्या मृगपक्षिण ($=24^{b}$)

25 ^{a}) K_2 $D_{3\ 4\ 9}$ G_3 M_1 (*inf lin*) मगलार्थपदै , B Dn_2 $D_{5\ 6}$ Cn मगल्यार्थप्रदै (B_3 मगलानुप्रदै), C_8 as in text $D_{3\ 4}$ सर्वैर् (for शब्दैर्) — ^{b}) B Dn $D_{1\ 5\ 6\ 8}$ G (except G_2) अनु (for अन्व) $K_{1\ 5}$ D_{10} M सर्वत , G_4 सर्वथा

26 ^{c}) K_4 B_4 Dn $D_{5\ 6\ 8}$ G_2 °मुखो (for शिखो) — ^{d}) Ds_2 सर्वत (for विधूम) T_2 समजायत

27 ^{b}) K_2 गय क्रतु , K_5 गयस्तथा, D_2 (before corr) गयो ध्रुव S °द्युम्नस्तथैव च — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $D_{5\ 8}$ शुक(K_1 भ)नारदवाल्मीका, T $G_{1\ 2}$ M_{2-5} शुक्रमारुतवा(M_{2-4} °व)ल्मीका (T_2 $G_{1\ 2}$ °क-), G_{3-5} M_1 शुकमारुतव($G_{3\ 5}$ °वा)ल्मीका — ^{d}) B $D_{3-5\ 9}$ T_1 $G_{3\ 4}$ M मरुत्त Dn_2 कुशलो, D_{10} T $G_{1\ 2\ 5}$ कौशिको, G_4 कपिलो (for कुशिको) T_2 गुरु (for भृगु)

28 ^{a}) K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ देवब्रह्मर्षय° (by transp) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 7\ 10}$ अकुर्वत (for अवर्तन्त)

29 ^{b}) T_1 G_5 °सामभि — ^{d}) T_1 $G_{1\ 5}$ भवन (for सदन) — After 29, K_4 (marg , om line 2) S (except G_4) ins

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्ष सात्यकेन सहाच्युत ।

[(L 1) G_3 M देवतास्तु (for °भ्यो) G_1 नमस्कृत्वा — (L 2) M_2 सात्वतेन, M_3 सत्यकेन (for सात्य)] — After the above, G_5 reads 31^{cd}

30 K_4 om 30 — ^{a}) $K_{1\ 2}$ Dn_2 Ds_2 D_7 त प्रयातम् $D_{3\ 4\ 9}$ अनुप्राप्त — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ Ds $D_{7\ 10}$ एव (for उभौ)

31 ^{b}) K_2 सात्यकि (for चेदिप) — G_5 reads 31^{cd} after 383*

32 ^{a}) G_4 च बलवान् (for सपु°) — ^{b}) Some N MSS कैकयै K_2 D_3 सह कैकयै (for केकयै सह) — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ हि (for प्र-) — ^{d}) K_5 B_2 Dn $D_{3-6\ 8}$ क्षत्रियर्षभ, D_9 भरतर्षभ

33 ^{a}) Ds_1 द्रुत्य, Ds_2 °घृत्य (for °व्रज्य) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 5}$ समीपे (for सकाशे) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ (*sup lin* as in text) Ds_2 T_2 तथा (for तदा)

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
असत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२
अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी । C 5 2968 B 5 83 44 K 5 63 8

---

34 K_5 om 34^{ab} — With 34^{ab}, cf 5 49 15^{ab}, 89 24^{ab}, 178 11^{ab}, etc — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 7\ 10}$) वै न (for नैव) Cs cites वै K_1 कोपात्, Cs कामात् (as in text) G_4 यदैव सभयकामात् — ^{b}) $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 5}$ D (except Dn D_1) क्रोधात् (for लोभात्) K_2 च (for the second न) M (except M_1) om the second न — ^{d}) G_3 नैव चार्थी न लोलुप

35 K_5 om 35^c–36^d — ^{c}) D_1 °सत्वाना, Cs °भूतानां (as in text) — ^{d}) K_4 B (except B_3) D (except $D_{3\ 4\ 9\ 10}$) सनातन (for प्रताप)

36 K_5 om 36 (cf v l 35) — ^{b}) T_1 G_1 श्रीवत्सा चितलक्षण, G_5 corrupt — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $D_{7\ 10}$ T_1 $G_{1\ 5}$ परिष्वज्य च, M_2 त परिष्वज्य (for सपरि) — ^{d}) K_2 सप्रष्टु, G_5 सदेश, Cs सदेष्टु (as in text)

37 Before 37, all MSS ins युधिष्ठिर उ° — D_1 om 37^{ab} — ^{a}) K_4 वै, K_5 $D_{2\ 7}$ असौ (for सा) $D_{3\ 4\ 9}$ एव (for अस्मान्) — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ तर्पयती सदाबला — ^{d}) S गुरूणा पूजने रता

38 ^{b}) 1 2 213^d K_2 तथा (for रता) S भृत्यानां पोषणे तथा ($G_{2\ 4}$ रता) — ^{c}) D_2 नृपपुत्री च, $D_{3\ 4\ 9}$ च प्रियास्माक (for प्रियपुत्रा च) — ^{d})S माता (for प्रिया) $D_{3\ 4\ 9}$ जनार्दन सदैव हि

39 D_1 om 39^{ab} — ^{a}) K_2 D_7 G_3 दुर्यो° (for सुयो) T_1 $G_{1\ 5}$ भीता, $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 2}$ या न, M_{3-5} या च (for या नो) — ^{b}) S स्थापितामित्र° Ca cites आत्रा यतवती, Cd त्रायते स — ^{c}) K_2 Dn_1 मृत्युसबधात्, G_1 सवासात्, G_4 दु खसबाधात्, Ca as in text — ^{d}) $K_{1\ 2\ 5}$ दुर्द्धरान्, K_4 Ds $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$ Ca उद्दध्रे, B Dn $D_{1\ 2m\ 5\ 6\ 8}$ उद्धरेन्, G_3 दुस्तरान् (for उत्तरन्) Cd cites आहरत् D_2 (before corr) उद्धरन्नौरिवाभयात् — Cf 1 2 102, 5 29 35^{ef}, and B 2 72 3

40 ^{b}) $K_{2\ 5}$ D_9 यथा, $M_{1\ 2}$ (corrupt) याहि (for यया) T_2 (*inf lin* as in text) G_2 भारत (for माधव) — ^{c}) D_1 अन्वयुक्त हि (for अनुभूतानि) $K_{1\ 2}$ $D_{5\ 7}$ T_1 $G_{1\ 5}$ M_4 अदु खार्हां, B_3 अदु खार्तां

41 K_5 om 41^a–43^b — ^{a}) K_2 D_{10} (*sec m*) $G_{3\ 5}$ आश्वासयस्वैना, Dn_1 आश्वासयश्चैना — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ B_3 D (except Dn $D_{2\ 7\ 10}$) शोकैरभि(D_1 शोकै परि) प्लुता — ^{c}) T_1 G_1 समुत्तीर्णान् (for स्वजेथाश्च) K_4 B D (except $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 9}$) स्व (for च) — ^{d}) T_1 G_1 परिकीर्तय, M (except M_1) प्रतिकीर्तयन्.

42 K_5 om 42 (cf v l 41) — ^{a}) K_2 बाल्यात्, T G M_1 (*inf lin*) दाहात्, Ca s ऊढात् (as in text) — ^{b}) K_2 T G_{1-3} स्वसुताना, G_5 तानि सर्वाणि, Cs श्वशुराणा (as in text) — G_4 read 42^c–43^d after 45^{ab} — ^{c}) K_2 सा (for च) K_1 निराकारानतदर्हां, $D_{3\ 4\ 9}$ निकारानतदर्हांश्च, T $G_{1\ 2\ 5}$ निराका(G_5 क)रा तदर्हां च, G_3 निकारातदनर्हां च, G_4 (hypermetric) निराहारा तदनर्हां च, M निराकारा (M_3 *inf lin* निकारान्) अतदर्हां Ca d cite निकारान् (as in text) — ^{d}) K_1 दु खमाप्नुते, M_4 $D_{3\ 4\ 9}$ दुर्मनायते

43 K_5 om 43^{ab} (cf v l 41) — ^{a}) D_2 स्वकालुष्यात् (for स काल स्यात्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ °विपर्ययात् S कृष्णाह भृ(G_3 कृ)शदु खिता — ^{c}) K_1 Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ T_1 G_1 M_1 यदा, $K_{2\ 5}$ $D_{7\ 8\ 10}$ यत्र, T_2 G_{2-5} यथा, Ca यत् (as in text) T $G_{1,2}$ M_1 (*sup lin* as in text) ता, G_3 एना (for अह) — ^{d}) K_4 B D_1 सुख B Dn D_1 T G_5 दद्याम्

C 5 2963 B 5 83 44 K 5.83 8 रुदतीमपहायैनाम्रुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

---

44 K_5 om 44–48, G_4 reads 42^{e}–43^{d} after 45^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ $D_{7\ 10}$ प्रव्राजने K_4 B D अनु($D_{3\ 4\ 9}$ °न्व)धावतीं ($D_{4\ 9}$ °ती) (for अन्वधावत्सा) — ^{b}) = 1 97 1^{b} T_1 G_1 °गर्धिनी, T_2 G_2 गृध्नुनीं, G_3 °गर्द्धिनी K_4 B D (except D_4) G_4 कृपणा गृद्धिनीं — ^{c}) S (except $G_{3\ 4}$) रुदतीम् B D_6 उपहाय, D_1 Ca अवहाय (for अपहाय) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 3}$ तद् (for यद्) K_4 B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8\ 10}$ अ(K_4 Dn_1 आ)गच्छाम वय वन ($B_{3\ 4}$ Dn_2 $D_{1\ 2}$ वन वय), $D_{3\ 4\ 9}$ वय गच्छामहे वन

45 K_5 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) Ds S (except T_2 G_1) सा नून, D_9 नून सा (for न नून) $K_{1\ 2}$ $D_{7\ 10}$ कच्चिन् (for नून) — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ न वै (for सा चेज्) $B_{2\ 4}$ माधव (for केशव) — ^{c}) T G_5 पृथा, T_2 (before corr) G_1 पृथा, G_2 वृद्धा (for तथा) Dn Ds_1 $D_{5\ 8}$ T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 पुत्रादिभिर् G_5 ग्लाना, M बाढ (M_2 °ढा) (for गाढ) $D_{3\ 4\ 9}$ तथा पुत्रैर्विघटिता — ^{d}) Dn_2 Ds_1 D_{10} आर्ता ह्यानर्तसत्कृत, $D_{3\ 4\ 9}$ नात्यार्तानर्त्तसत्कृता, T_1 (corrupt) मात्रा चानर्चं सत्कृता, T_2 $G_{2\ 5}$ आर्तामर्चय सत्कृता, G_3 आर्ता माना च सत्कृता, M (M_1 by corr) आर्तामानर्च्यं (M_1 orig आर्तामभ्यर्च्यं) सत्कृता

46 K_5 om 46 (cf v l 44) — ^{a}) K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ अथ (for तु) G_5 ता (for सा) S कुती (G_5 कुर्तीं) (for कृष्ण) — ^{b}) K_1 प्रभो (for विभो) S मम वाक्यात्त्वया विभो — After 46^{ab}, $M_{1\ 2}$ ins

384* सक्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषा वचनादपि ।

— ^{cd}) S धृतराष्ट्र च व्य न च °धिक

47 K_5 om 47 (cf v l 44) — ^{a}) M भीष्मद्रोणौ — ^{c}) T_2 सपुत्र (for द्रौणिं च) $D_{1\ 2}$ T_1 G (except G_2) सोमदत्तिं, M_{3-5} सौमदत्तिं — ^{d}) K_4 Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ भरतान्प्रति, T_1 G_1 भरतर्षभान् $D_{1\ 2}$ भ(D_2 भा)रताश्च पृथक्पृथक् — After 47, K_4 T G ins

385* यथावयो यथास्थान पूजयस्व जनार्दन ।

[T_1 G_5 साक (for स्थान) T_1 G_1 अर्चे°, G_5 प्राप (for पूज)]

48 K_5 om 48 (cf v l 44) D_2 transp 48^{ab} and 48^{cd} — ^{a}) B_3 Dn_2 Ds D_5 महाप्रज्ञ — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ °कारक (for धारिणम्) — ^{d}) M भजेथा (for स्व) $D_{3\ 4\ 9}$ तमरिंदम (for मधु°) — After 48, G_5 M_1 ins an addl colophon (*adhy no* 83)

49 Before 49, $K_{1\ 4}$ D_2(marg) $_{3\ 4\ 8\ 9}$ S ins वैश उ° (resp वैश) — ^{ab}) Ds माधव (for केशव) T_2 G_2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशव स युधि° — ^{d}) $D_{1\ 2}$ transp कृष्ण and कृत्वा

50 ^{b}) T_1 G_4 सहास, T_2 G_2 सहाय, T_2 (*inf lin*) $G_{1\ 3\ 5}$ सभाया (for सखाय) K_1 D_8 G_4 पुरुषर्षभ, K_2 भरतर्षभ, K_5 D_8 G_1 भरतर्षभ

51 ^{a}) D_1 यथा (for यद) T_1 $G_{1\ 5}$ पुरा (for विभो) $K_{1\ 2\ 5}$ D_7 यदिद धर्मराजस्य — ^{b}) D_2 G_5 °निर्णये (for निश्चये) $K_{1\ 2\ 5}$ D_7 हृत दुर्द्यूतदेविभि — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B_3 D (except Dn Ds D_2) अर्धं राज्यस्य, T_2 G_2 अर्धराज्येन — ^{d}) T_2 G_2 सर्वराजसु निश्चित

52 K_5 om 52^{a}–53^{b} — ^{a}) K_4 $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ S दद्युर् (for दद्याद्) — ^{b}) D_8 S अनवमत्य च (T_1 G_3 अनव मच्युत) — After 52^{ab}, K_2 ins

386* ददाति गोविन्द पर धर्मराज्ञे सुयोधन ।

53 K_5 (cf v l 52) D_2 om 53^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ B_1 Ds_2 $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$ T G (except G_4) अथ (for अतश्च) K_2 (before corr) कृत्वा, D_1 कुर्यात् (for कर्ता) — ^{b})

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ५६
इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९
अथापश्यन्महाबाहुरृषीनध्वनि केशवः ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् । C 5 2984 B 5 83 65 K 5 83 84

D_{n1} G_4 अनुपाविशत्, $D_{6\ 7}$ अनुपायकृत्

54 K_5 om 54–56 Before 54, K_1 $D_{3\ 4\ 6\ 9}$ T_2 $G_{3\ 4}$ ins वैश° उ (resp वैश) — ^{a}) $G_{1\ 5}$ पांडवे तु (for वेन) — ^{b}) K_4 B_4 Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ G_3 समहृष्यद्, T $G_{1\ 2}$ परिष्वज्य, M_{3-5} पर्यांगर्जद् (for पर्य°) — ^{d}) S प्रवेपन्निव पा.

55 K_5 om 55 (cf v l 54), K_2 om 55^{ab} — ^{d}) $D_{3\ 4\ 9}$ हर्षहृष्टमना, D_7 क्रोधोत्सिक्त

56 K_5 om 56 (cf v l 54) — ^{a}) Ds D_1 तन् (for त) — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{3\ 4\ 9}$ °मूत्रे (for °मूत्र)

57 ^{b}) $D_{1\ 2}$ transp च and उक्त्वा $D_{3\ 4\ 9}$ इति (for च) S कृत्वा (for चोक्त्वा)

58 ^{a}) K_5 राजसु चापि, D_7 तथा राजसु (for तेषु रा°) — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{1\ 5\ 6\ 8\ 10}$ अभ्य(Ds °भ्या)- गमद्, G_4 अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्) G_3 कृष्ण (for हृष्ट) $D_{3\ 4\ 9}$ स तूर्णमपतद्धृष्ट — ^{d}) K_4 $B_{1\ 3-5}$ D_{n2} Ds $D_{2-6\ 8}$ शैब्य°, B_2 D_9 सैब्य°

59 ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ वाहा (for हया) — ^{c}) K_1 आविशु, K_2 ययु, T_1 G_1 $M_{1\ 2}$ आक्रमन्, M_{3-5} आक्रमु, Ca d s आचेमु (as in text) K_2 अभ्यग्रा, T_1 G_1 M_{3-5} तेथ, $M_{1\ 2}$ तूर्णं (for इव) K_4 D_{n1} $D_{3\ 4\ 9}$ पथानमीयुर्मुदिता, D_2 खमुत्पतत सुभृश, D_3 पथानमाक्रमेयुस्ते, T_2 G_2 पथानमाचक्रमिरे — ^{d}) D_2 उल्लिखत (for ग्रस°)

60 ^{a}) Ds तथा, G_3 तत (for अथ) — ^{b}) K_2 $M_{1\ 2}$ मुनीन् (for ऋषीन्) — ^{c}) G_4 लक्ष्म्या (for श्रिया)

61 ^{a}) G_4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्) — ^{c}) Ds तथावत् $K_{1\ 4\ 5}$ B D_{n2} $D_{1\ 7\ 10}$ यथावृत्तान् (for °वत्तान्)

62 Before 62, T G (except G_5) ins श्रीभगवान् — ^{b}) K_2 B_3 G_2 सुनिष्ठित, $D_{3\ 4\ 9}$ प्रति (for स्वनु) — After 62, K_4 (om lines 8–10) ins 388* On the other hand, S (except G_3) ins after 62

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ।

63 ^{a}) S तेषा (for तेभ्य) — ^{c}) K_2 क्व सिद्धार्थी, $D_{3\ 4\ 9}$ स्वयसिद्धा, Ca d s as in text — ^{d}) $K_{1\ 5}$ $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ क्व, S (except G_4 M_5) को (for का) K_4 गतिर्, $D_{3\ 4\ 9}$ कार्यं, S (except G_4 M_5) विधिर्, Ca d s वीथी (as in text) $D_{3\ 4\ 9}$ अपि, G_4 इव (for इह)

64 ^{a}) K_4 Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ transp भग and कार्यं $M_{1\ 2\ 4}$ (*inf lin*) किं वेह भवता कार्यं — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ च (for किं) K_4 $M_{3\ 4}$ (*inf lin* as in text) $_5$ च (for व) — ^{c}) D_{n1} $D_{3\ 4\ 9}$ इह (for उप) — S ins after 64 K_4 (om lines 8–10) ins after 62

388* एवमुक्ता केशवेन मुनय सशितव्रता ।
नारदप्रमुखा सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।
अध शिरा सर्पमाली महर्षि सत्यदेवल ।
अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेय शुनको बली ।
बको दाल्भ्य स्थूलशिरा कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
आयोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ ।
दामोष्णीषस्त्रिषवण पर्णादो घटजानुक ।
मौञ्जायनो वायुभक्ष पाराशर्योऽथ शारिक ।
शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतश्रम ।
श्वेतकेतुश्च कत्थामा वैदश्चापि हिरण्यद ।

[The MSS differ considerably in the readings of these names]

65 ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ उत्पेत्य (for उपेत्य) — ^{d}) K_5 सुं

C. 5 2984
B 5. 83. 65
K 5. 83 34

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।
त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरित K4 B D (except D1) सुरा(B3 राम, Dn1 पुरा)सुरपते सखा (D2 before corr पुरा सुगतिना हरिं), T G पुराणचरिते (G5 °त) सखा Ca d cites सुचरिते (as in text)

66 c) G4 ऋषयश्चैव (for राज°) K2 B3 Ds2 D5 7 10 G1 दाशार्हं, S मानार्हं (G2 °र्थं, G3 4 °र्हां) — d) S मानयति

67 a) T G °सुराणां, Ca s as in text — b) T G1 5 पुराणाश्च, Ca d s पुराणस्य (as in text) K2 5 B3 M3–5 महाद्युते, K4 B2 4 Dn Ds D5 6 8 °मते — c) D3 4 9 समर्थं (for समेत) — d) G3 om from दिदृक्षन्त up to श्च in 68a K1 दिदृक्षते स, K2 5 B3 D1 7 दिदृक्षत स K1 B5 Ds D1–4 8 9 सर्वश S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव

68 a) G3 om सभासदश्च (of v l 67) K1 2 5 D1 तथा राज्ञ, D2 तथा राजन् (for च राजान) — b) Ca cites सभ्य Dn D7 जनार्दन — c) K1 4 Dn1 Ds महा (for महत्) — d) B3 T2 G1 4 5 M2 3 5 इच्छामि, T1 G2 3 M1 4 इच्छाम (for गच्छाम)

69 G5 om 69, T2 G2 om 69ab — a) T1 G1 °सहिता वाच — b) B3 Dn2 Ds2 T1 G3 इच्छामि K2 B5 केशव (for माधव) — Ds om (hapl) 69c–71b — c) T1 G1 माना — S (except G5) ins after 69 K4, after 64

389* सभाया मधुरा वाच शुश्रूषन्तस्त्वयेरिता ।
कुरूणा प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L 2) G1 3 4 इच्छामि (for इच्छाम) G2–4 M4 माधव (for केशव)]

70 D3 om 70 (of v l 69), G4 om 70ab — b) D3 4 9 महाद्युति — d) D2 सभामध्ये (for °या वै). D3 4 9 समेष्यसि

71 Ds G4 om 71ab (of v l 69), D7 om 71 — a) T G (G4 om) सर्वाणि, M धर्म्याणि (for दिव्यानि) — b) K4 Dn D5 6 8 तथा, D3 4 तानि, D9 यानि (for तत्र) D3 4 9 तानि (for तेषा) M3–5 तु (for च) D2 तत्तेषा चैव माधव — c) K1 (before corr) B3 Dn2 Ds2 D1 T2 G1 3 इच्छामि (for इच्छाम) — d) K4 D6 8 विहि(K4 दि)तानि, K5 B Dn Ds D1 2 5 10 च हितानि (for च शुभानि) — After 71, M1 2 ins

390* त्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।
धर्मवृद्ध्या शोभमाना प्रीतिं चाधास्यतीह न ।

72 K5 om 72 — a) G4 5 हि (for ऽसि) — b) G4 वक्ष्या (for द्रक्ष्या) — c) K4 D1 5 6 8 गोविंद (for वै वीर) — d) M3 4 सभा गत G4 वक्ष्यामि त्वा जनार्दन — After 72, K4 Dn D3–6 8 S ins

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेज समाहितम् ।

[S ज्वलत तेजसाच्युत (G4 °वृत) (for the posterior half)] — After the above, S reads (*before* the colophon) the first two stanzas of the next adhy

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn Ds D1 2 5–8 10 T1 G1 M1–3 5 भगवद्यान — *Adhy name* K2 ऋषिदर्शन, T1 G1 ब्रह्मर्षिस(G1 om स)दर्शन, G2 ऋष्यागमनप्रसग, M भगवन्निर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) D5 80, D6 75, D7 T G2 5 M1–3 5 84, G1 4 85, G3 M4 83 — *S'loka no* Dn1 D3 72, Dn2 69

८२

वैशंपायन उवाच ।
प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १
पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २
जनमेजय उवाच ।
कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५
प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिश्चञ्शतशो जलम् ॥ ७
तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥ १०
यत्र यत्र तु वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत । C 5 3003 B 5 84 11 K 5 84 9

82

☞ This adhy is missing in K_{3} (cf v l 5 32 15)

1 S reads 1–2 after 391* (cf v l 5 81 72) — ^{a}) $K_{1\,5}$ Dn Ds_{1} (by corr) $_{2}$ $D_{3\,5\,6\,9\,10}$ प्रयात, Cn as in text D_{1} प्रयाते पुत्रे — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ G_{4} महारथ

2 ^{a}) $B_{2\,4}$ तु (for च) — ^{b}) $M_{2\,4}$ (*sup lin* as in text) पर शत (for परतप) — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ सुविपुल, G_{4} च बहुल — ^{d}) T_{2} (*inf lin* as in text) तपना (for शतशो) $K_{1\,2\,5}$ $D_{1\,7\,8}$ T_{2} परे, G_{5} नृप (for अपरे)

3 ^{b}) $D_{5\,6\,8}$ महत्वात्, G_{3} भगवान् (for महात्मा) — ^{c}) K_{2} $D_{3\,4\,9}$ च, T_{1} G_{1} प्र (for वा)

4 D_{9} om 4^{ab} — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1\,2\,7\,10}$) निमित्तानि (for अद्भु°) — ^{c}) Ds वै (for मे) K_{4} B D सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{d}) D_{1} दैवाद्, $D_{3\,4\,7\,9\,10}$ दिव्यानि, S (except G_{5}, M_{4} *sup lin* as in text) भौमा(G_{4} चैता)नि, Cs दैवानि (as in text) D_{1} T_{2} G_{2} उत्पात°, Cs as in text K_{5} दिव्यानातरिकानि च

5 ^{c}) D_{2} अतरे चैव पर्जन्य — ^{d}) $D_{3\,4\,9}$ वितत, Ca d विघने (as in text)

6 ^{b}) K_{5} Dn_{2} $D_{2\,5-7\,9\,10}$ $M_{3\,4}$(*inf lin* as in text) $_{5}$ सिंधुसत्तमा, G_{4} सगमा — ^{d}) $K_{1\,5}$ D_{6} S (except T_{1} $G_{1\,4}$ M_{2}) प्रज्ञायत ($M_{3\,4}$ यत)

7 D_{9} om 7^{abc} — ^{a}) $D_{1\,2}$ G_{2} प्रज्वलन् D_{3-5} G_{1} नाभ्रयो (for अग्नयो) — After 7^{ab}, T_{1} G_{1} read 8^{c}–9^{b}, T_{2} G_{2} read 9^{cd}, G_{3} M (M_{2} om) read 9^{cd}, and finally G_{5} reads 9^{ab}, the MSS *repeating* each passage respectively in its proper place — G_{4} M_{2} om 7^{c}–9^{b} — ^{c}) D_{1} कूपाश्च, G_{5} प्रासिचन् (for कुम्भाश्च) — ^{d}) K_{2} प्रास्रवन्, D_{2} (after corr) प्राशुष्यन्, Ca d as in text D_{2} (before corr) प्राशुष्यत सरोजल, D_{3} प्रासिंचत ततो जल, G_{5} शतश शोणित जल

8 G_{4} M_{2} om 8 (cf v l 7) — ^{a}) S (G_{4} M_{2} om) एव (for अपि) — ^{b}) $K_{2\,4}$ B D (except $D_{2-4\,7\,9\,10}$) $G_{1\,3\,5}$ तथा (for तदा) — For T_{1} G_{1} cf v l 7 — ^{c}) D_{5}(*sup lin*) $_{8}$ S (G_{4} M_{2} om) विदिशो (for नादिशो) Ca cites आदिश, Cd अदिश — ^{d}) $K_{2\,4}$ $D_{3\,4\,9}$ प्राज्ञायते

9 G_{4} M_{2} om 9^{ab} (cf v l 7) For transposition and repetition in S cf v l 7 — ^{a}) $K_{1\,5}$ T $G_{1\,2}$ महाशब्द, D_{7} महानाद — ^{b}) K_{5} शखो भेरी (for खे शरीर) S (G_{4} M_{2} om) अदृश्यत (for न दृश्यते)

10 K_{5} om 10–17 — ^{a}) $K_{1\,2}$ प्रामथत्, K_{4} अमश्नात्, D_{2} प्रापतत्, $D_{5\,6\,8}$ आमश्नात्, T_{1} प्रामदत्, T_{2} $G_{2\,5}$ प्रावहत्, $M_{1\,3\,4}$ प्राधमत् (for प्रामथ्नात्) T_{1} $G_{1\,2\,5}$ हस्तिनपुरे (T_{1} G_{1} °र) — After 10^{ab}, G_{5} reads 12^{cd}, *repeating* it in its proper place — ^{c}) D_{2} अरुजन् K_{2} $D_{1\,3\,4\,7\,9\,10}$ शतशो, S तृणशो (for गणशो) — ^{d}) $D_{3,\,4\,9}$ मारुतो (for परुषो) K_{4} B D (except $D_{3\,4\,7}$

C 5.3008 B 5.84.11 K 5.84.9 तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामद्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६
नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

9 10) [ऽ]शनिनिस्वन , some MSS नि स्वन

11 K_5 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) B D (except $D_{1\ 2\ 7\ 10}$) T_1 $G_{1\ 5}$ च (for तु) D_{10} गोविंदो (for वार्ष्णेयो) — ^{c}) M_1 (*inf lin*) शिवो (for सुखो) — ^{d}) T G_2 om च

12 K_5 om 12 (cf v l 10) — ^{c}) K_1 T_1 $G_{1\ 5}$ निर्दोषो, D_2 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो)

13 K_5 om 13 (cf v l 10) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_7 गच्छश्च (K_2 स्तु), K_4 B Dn Ds $D_{5\ 8\ 10}$ सस्तुतो, D_2 (by corr) सत्कृतो, D_6 सस्कृतो, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ सगच्छन् K_4 B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8\ 10}$ गीर्भिस्, $D_{3\ 4\ 9}$ सार्धं (for राजस्) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{3\ 4\ 7\ 9}$) सहस्रश (for महाभुज) — ^{c}) K_2 G_4 अर्चितो $D_{3\ 4\ 9}$ मधुपर्केण — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B_3 $D_{1-4\ 9\ 10}$ सुमना च, K_4 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn Ds D_{5-8} वसुभिश्च (for सुमनोभिर्) G_4 च सर्वत (for वसु)

14 K_5 om 14 (cf v l 10) — ^{a}) B_3 त स्तुवति, S व्यकिरत (for त किरन्ति) — ^{b}) D_1 दिव्यै (for वन्यै) $K_{1\ 2}$ $D_{7\ 10}$ च माधव (for सुग°) — ^{d}) $D_{3\ 4\ 9}$ कृष्ण (for सर्व)

15 K_5 om 15 (cf v l 10) — ^{b}) K_4 Dn_1 D_8 °समन्वित (for समाचित) — ^{d}) K_2 अध्यगात्, B Dn $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ अभ्यगात्, D_1 अभ्ययात् (for अत्यगात्) $K_{1\ 2}$ $D_{7\ 10}$ मनुजर्षभ (K_1 °भ), S मधुसूदन $D_{3\ 4\ 9}$ गधाढ्य मनुजर्षभ

16 K_5 om 16 (cf v l 10) — ^{ab}) B_3 $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 9}$ G_4 °विधान् (for °पशून्) $D_{3\ 4\ 9}$ transp ग्रामान् and रम्यान् D_1 ह्रदान् (for रम्यान्) $D_{7\ 10}$ °तर्पणान् (for तोषणान्) $K_{1\ 2}$ महा(K_2 अह्ला)हृदयतर्पणान्, S सुखा न्हृदयहर्षणान् (G_2 °हर्षिण)   Cd cites अह्ला — ^{c}) T_1 $G_{1\ 3}$ व्यतिचक्राम, T_2 $G_{2\ 5}$ $M_{1\ 3\ 4}$ च व्यतिक्रामत् — ^{d}) S (except T_1) नगराणि (for विवि°)

17 K_5 om 17 (cf v l 10) — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 7\ 9\ 10}$) G_{3-5} नित्य (for नित्य) — ^{c}) S (except G_4) °चक्रेभ्य — ^{d}) K_4 B D (except D_1, D_2 marg) व्यसनानामकोविदा , T_1 $G_{1\ 5}$ M_1 ह्यनयानामको°

18 ^{a}) S उपप्लाव्याद्   B Dn Ds $D_{1\ 2\ 10}$ अथागम्य, $D_{3\ 4\ 9}$ $M_{3\ 4}$ उपायात — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ त (G_5 ते) जना पुरवासिन , M (except M_1) कुशस्थलनि° — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{2\ 3\ 9}$ $G_{4\ 5}$ पर्यतिष्ठत, D_1 पथि तिष्ठति, G_3 प्रत्यतिष्ठत K_5 D_7 सहसा (for सहिता) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 5}$ °क्षव

19 ^{a}) B_4 Dn_1 $D_{3\ 4\ 9\ 10}$ समायांतम् (for सुनामानम्) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 7}$) G_3 अर्चार्हं, K_5 अत्यत, T_2 G_2 अभ्यर्च्यं (for अर्च्यं त) — ^{d}) D_2 यथातिथिम्, G_2 देशाधिपम् D_3 T_2 उपागत (for उपस्थितम्)

20 ^{a}) $K_{1\ 5}$ D_1 बृहत्स्थल, K_4 Ds D_6 वृकस्थूल, S कुशस्थल ($M_{1\ 2}$ and M_4 *inf lin* as in text) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ माधव (for केशव) — ^{d}) N (except $D_{1\ 2}$, K_3 missing) व्योम्नि वै (for विमले)

21 T_1 G_1 read 21–22 after 24 K_4 om 21^{d}–22^{c}

22 K_4 om 22^{abc} (cf v l 21) — ^{a}) K_5 शुक्लान् (for मुक्त्वा) — ^{b}) T_2 (by corr) G_1 M परिचार्य, T_2 (before corr) G_2 गृह्य, G_4 °वाह्य (for °चर्य) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ $D_{3\ 4\ 9}$ सर्वान्धर्मज्ञ , K_2 सर्ववर्मण्य, B Dn सर्वं योक्त्रादि, Ds D_2 (after corr) $_{5-8\ 10}$ सर्वं योक्त्रादि, D_1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।
तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् । C 5 3023 B 5.83 2 K 5.83.2

सर्वं वर्माद्य, D_2 (before corr) सर्वं धर्मांण्य, G_5 सर्वं-मस्त्राणि Ca d cite वर्मण्य — [d]) N (except K_1, K_3 missing) एतान् (for एनान्) T_2 (*inf lin* as in text) G_2 M_4 अपासृजत् G_5 रज्वा चैवानुपाव्रजन्

23 K_5 om 23, G_5 om 23^a–24^d — [a]) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ अवतीर्यं च (D_1 तु), D_5 D_6 अव्यतीत्य तु, T_1 G_1 अभ्यतिक्रम्य $D_{3\ 4\ 9\ 10}$ T_2 G_{2-4} M च (M_2 अथ) (for तु) $K_{1.2}$ D_{10} (marg *sec m* as in text) स क्षिप्र, $D_{1\ 2}$ तान्सर्वान् (for तत्सर्वं) — [d]) $B_{1\ 3}$ वत्स्याम्यह (for °महे) $D_{3\ 4\ 9}$ S (G_5 om) वय (for क्षपाम्)

24 G_5 om 24 (cf v l 23) — [b]) $K_{1\ 2\ 5}$ D_{10} जना (for नरा) $D_{3\ 4\ 9}$ चक्रुरावसथानि च — [d]) D_2 स्वादूनि च, S (G_5 om) रसवति (cf v l 27), Ca गुण (as in text),

25 [a]) $D_{3\ 4\ 9}$ राष्ट्रे (for ग्रामे) $M_{3\ 4}$ ग्रामप्रधानास् — [c]) $D_{3\ 4\ 9}$ धीमत , T_1 $G_{1\ 5}$ श्री° (for ह्री) — [d]) K_2 उपाश्रिता , K_5 अनुव्रता , D_5 D_6 उप(D_6 °पा)स्थिता , $D_{1\ 2}$ समाश्रिता (for अनुष्ठिता)

26 [a]) D_1 अभिवाद्य (for अभिगम्य) — [b]) $D_{3\ 4\ 9}$ G_4 अरिदम

27 K_5 om 27–28 — [b]) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ विश्रुत (for पूजितम्) — D_3 (hapl) om 27^d–28^c — [d]) S गुण(G_1 रत्न)वति महाति च

28 K_5 om 28, D_3 om 28^{abc} (cf v l 27) — [c]) K_4 B D (except D_{10}, D_3 om) चैषा (for तेषा)

29 [a]) K_1 T_2 समृष्ट G_4 पूज (for भोज) $D_{1\ 2\ 7}$ M_1 तु, $D_{3\ 4\ 9}$ अन्न, T_1 $G_{1.5}$ अथ, G_3 M_{2-5} स (for च) — [c]) T_1 G_5 सहितै (for सह तै) $D_{3\ 4\ 9}$ सार्धम् (for सर्वैर्) — [d]) T_2 G_2 निशा (for क्षपा)

Colophon missing in K_3, D_1 om it — *Sub-parvan* K (K_3 missing) B Dn D_5 $D_{2\ 5-8\ 10}$ T_1 $G_{1\ 2}$ M भगवद्यान — *Adhy name* T_1 G_1 M कुश-($M_{1\ 2}$ वृक)स्थलनिवास , G_2 कुशस्थलप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 81, D_6 77, D_7 T $G_{2\ 5}$ $M_{1-3\ 5}$ 85, $G_{1\ 4}$ 86, G_3 M_4 84 — *S'loka no* K_5 71, Dn 29, D_3 27

83

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 [a]) T_1 $G_{1\ 5}$ तदा (for तथा) — [b]) K_4 B Dn $D_{2-6\ 9\ 10}$ प्रयात, D_5 $D_{1\ 8}$ प्रयात, $M_{2\ 4}$ चायात — [c]) T_1 G_1 वाक्यम् (for भीष्मम्)

2 [ab]) $D_{3\ 4\ 9}$ transp सजय and विदुर — [c]) K_4 B D (except $D_{1\ 7\ 10}$) सहामात्य (for च सा)

C. 5 3023
B 5 85 2
K. 5 85 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

---

3 Before 3, K1 4 D3 4 6 8 9 T2 G2 ins धृतराष्ट्र उ (T2 G2 om उ) — a) T2 G2 अत्यद्भुत महाश्चर्यं — c) D1 transp बाला and वृद्धा

4 K5 om 4 — a) Dn1 D3 4 9 सश्रुत्वा (for सत्कृत्य) — b) D7 T1 G1 5 च (for वा) — c) G4 पृथक्पृथक्च वक्ष्यते

5 a) K1 2 (*sup lin* as in text) B Dn Ds1 D7 10 T2 G2–4 M1 2 उपायास्यति, K5 उपतिष्ठति — d) T2 G2 सर्वं मधुनिषूदन

6 a) D2 हि वृत्तिर्, D3 4 9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा) Ca d cite यात्रा — c) K5 Ds Ca वृत्ति, T2 G2 हित (for धृति) K5 पूजा, D3 4 9 सत्य, D7 कीर्ति, Ca वीर्यं (as in text) — d) K2 शौर्यं, K5 तेज., S पूजा, Ca d प्रज्ञा (as in text) K5 om the first च K2 Dn1 D3 4 9 G4 तेज, B4 D1 G2 5 Cd शौच, T2 शौर्यं (for चौज)

7 a) K1 2 5 समभ्येति, Dn1 D3 4 9 सता मान्य, Dn2 Ds D1 T2 (orig) G2–4 समान्यता, T1 2 (*inf lin*) G1 5 स समान्य, M स मान्येत D8 G3 4 M1 2 नरश्रेष्ठ — K5 om 7^{c}–8^{b} — c) Dn1 अथ, G5 च (for हि) — d) K2 B8 D3 4 9 T2 (before corr) G2 असुख, M2 असुखे D1 7 T1 2 (after corr) G1 3 5 असुखायाप्य (D7 °य त्व-, G3 °य ह्य) पूजित

8 K5 om 8^{ab} (cf v l 7) — b) D2 जनार्दन, D3–5. 8. 9 अरिंदम — c) K1 5 B D6 9 कृष्णात् (for कृत्स्नान्) — d) K2 आप्स्याम, K5 प्राप्स्यसे S वय ल (M1 *sup lin* आ) प्स्यामहे नृषु

9 a) D3 4 9 10 M1 पूजा त्वम् (for पूजार्थम्) — b) G2 सवर्तस्व (for सवि) — c) Dn1 D3 4 9 S (except G4) प्रति (for पथि) — d) N (K3 missing) M1 (*inf lin*) समन्विता (D1 3 4 9 समाचिता)

10 a) Dn Ds M4 महाबाहो

11 Before 11, K4 D7 S (except T1) ins वैश° — a) K2 सभासद (for भीष्मा) — b) D1 नराधिप, D3 4 9 T2 G2–4 जनेश्वर — c) K1 D1 S (except G1 3 4) एव (for एवं) — d) S पूजयति (G3 °ते) स्म (for पूजयन्तोऽस्य)

12 c) K1 2 5 Dn1 D1 3 (by corr) 3 9 T2 G1 2 M2 सभावस्तूनि, K4 वेश्मानि, D10 °गृहाणि

13 a) D3 4 तथा (for ततो) T1 G1 5 भृत्याश्च (for the first देशेषु) — b) K1 G4 भारत (for भागश)

14 b) B4 5 D10 युता° (for युक्ता) D1 बहुभिर् (for विविधैर्) — d) D3 4 9 श्लक्ष्णानि (for सूक्ष्माणि) K5 D2 10 (marg *sec m* as in text) शयनानि; D8 विविधानि (for वसनानि) K1 2 4 D1 7 श्लक्ष्णानि (D7 भक्ष्याणि) शयनानि च, S वासांसि विविधानि च

15 D8 om 15^{ab} — b) D1 G1 भक्ष्याणि (for भोज्यानि) — G4 (hapl) om 15^{c}–18^{b} — d) D3 4. 9

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७
ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।
उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३
वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः । C. 5 3046 B 5 86 7 K. 5. 86 7

G3 M राजन् (for राजा)

16 G4 om 16 (cf v l 15) — a) S (G4 om) वासार्थं — b) D3 4 9 शुभे (for सभा) K5 एका, D2 चक्रे (for ग्रामे) K1 D1 बृहत्स्थले, M1 2 4 (inf lin) कुशस्थले — c) K5 D10 विविधौ, M3 5 विविधे (for विदधे) — d) G1. 5 सभा चित्रा (for बहु°) T2 G2 मनोहरा

18 K1 om 18, G4 om 18ab (cf v l 15) — c) T1 G1 5 अतीत्य माधवो वीर — d) K2 आययौ, D8 उपासीत्, G4 उपयात् K2 5 G4 कुरुसत्तम (K2 म), T1 G1 5 कुरुससद

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn Ds D2 5–7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 भगवत सभाकरण, G1 भगवन्त प्रति दुर्योधनेन सभाकरण, M सत्कारसाधनकरण — *Adhy no* (figures, words or both) D5 82, D7 T G2 5 M1–3 5 86, G1 4 87, G3 M4 85 — *S'loka no* K5 16, Dn 18, D8 19

84

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 a) S उपप्लाव्याद् K2 Ds2 D1 3 9 T1 G4 5 M3 4 क्षत्त (for क्षत्तर्) — b) K4 B (except B4) Dn Ds D7 10 (before corr) G2 4 M3–5 उपायातो — K1 D8 om (hapl) 1c–2d — c) K2 वृकस्थल, Ds1 D6 वृकस्थूले, D1 बृहत्स्थले, S (except M1 2) कुश° — d) D3 4 9 तु (for च) K2 B D (except D1–4 7 9) T1 इहैष्यति

2 K1 D8 M3 5 om 2 (cf v l 1) — b) B2 Dn1 (by corr), n2 Ds सर्वसत्वता — d) K4 B D (except D7 10) T1 G1 5 °सत्वो (for मात्रो) T1 G1 5 महाबल (for जना)

3 G4 om 3ab — a) K4 B Dn D1 2 5 6 8 वृष्णि राष्ट्रस्य, Ds राजस्य, D3 4 9 °चक्रस्य — b) T2 G2 जनार्दन, G3 M च केशव (for च माधव) — d) D3 4 9 स (for प्र)

4 b) D7 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्) T2 G2 4 M समासते (for उपा) T1 G1 5 यस्याज्ञा समुपासते

5 a) G4 अस्मै पूजा प्रदास्यामि — b) K1 2 5 महा मते, D3 4 9 S (except G4) गताध्वने (for महा) — K5 om 5cd — d) K1 2 4 B2 4 5 Dn2 Ds D5–8 10 ता (for तन्) D1 2 निगदत (for कथ)

6 a) K1 2 D9 तु कृष्णागैर्, K4 5 T G1 2 5 M सुपुष्टांगैर्, B Dn Ds D2–4 6 7 10 G3 सुकृताङ्गैर् — b) T1 वाह्निकैश्च, G1 बाह्लिजैश्च, G2 बाह्लीजातैर्, G5 बाह्लीकैश्च — c) T2 G2 चतुर्युजान् B3 G5 चतुर्युक्त रथ तस्मै — d) B3 G5 रौक्म

7 b) D3 4 इषादतप्र°, Ca d s as in text — d)

C. 5.3046
B 5.86 7
K. 5.86 7

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K4 B (except B5) D (except D3 4 8 9) कौरव, T2 G2 शार्ङ्गिणे (for केशवे)

8 a) Dn1 D3 4 9 10 अप्रसूताना, Ca d अप्रजा (as in text) — b) Dn1 तेजसा, D2 सुरयाना (for शुभाना) B4 चद्र° (for रुक्म) — D1 (hapl) om 8d–10c — d) K1. 2 5 D10 T1 G1 दासानपि च (for दासानामपि) B1 केशव, B3 5 भारत, Dn2 D2 7 G4 M तावता (for °त)

9 K5 om 9–15, D1 om 9 (cf v l 8) — a) G2 4 M2 स (for सु) K4 B (except B5) D (except D3 4 7 9, D1 om) आविक च सुख(D2 5 6 8 सुस)स्पर्श

10 K5 om 10 (cf v l 9), D1 om 10abc (cf v l 8) — a) G4 अशुकाना (for अजि) — b) D3 4 9 मे, T2 G2 5 M वै (for च) — c) K2 D2 (by corr) G4 M3 4 (inf lin as in text) 5 तत्, Dn Ds तान्, T2 G2 तत (for तानि) D3 4 9 अथ (for अपि) — d) K1 तानपि, K2 तदपि, G3 एतद् (for यावद्) D2 तुष्यति (for अर्हति) Dn1 तमर्हति हि केशव, D3 4 9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9d)

11 K5 om 11 (cf v l 9), B4 om (hapl) 11 — b) T1 G1 4 5 सुजातो (for तेजा) — K2 om 11cd — c) B2 T2 G4 M3–5 तद् (for तम्) — d) Ds2 D3 4 9 यावद् (for तमपि), cf 10d B (B4 om) Dn2 अर्हति हि, Dn1 अर्हयति (for अप्यर्हति)

12 K5 om 12 (cf v l 9) — a) B2 Dn D5 7 10 G4 M अभि-, Ds अति- (for अपि) T2 (inf lin as in text) G2 वह° (for पत°) — b) M4 चत्वारिंशद्धि योजन — d) K1 2 D7 10 तदपि च (for तस्मै तद्) D1 S तदप्यस्मै ददाम्यह (D1 मह्यय)

13 K5 om 13 (cf v l 9) — b) S (except G2) वै (for ते) — d) K4 भक्ष्य, D3 4 9 भोग, T2 सैन्य (for भोज्य) K1 2 D7 10 मुदा, D1 M3 5 तदा, D2 T2 तथा (for सदा)

14 K5 om 14 (cf v l 9) — c) K2 प्रतिप्रयातु, G2 प्रत्युद्यास्यतु — d) D3 4 9 रथश्रेष्ठैर् (for रथैर्मृष्टैर्) K1 D7 10 S युक्तै, K2 D1 अश्वै, Ca d मृष्टै (as in text) K4 B4 5 Dn Ds D5 6 स्वलकृता (Ds तै), D7 अलकृतै

15 D1 om (hapl) 15–16, K5 om 15 (cf v l 9) — a) K2 B3 Ds S (except G1 2) अलकृ D3 4 9 कल्याणै — b) D3 4 9 यानैर् (for पादैर्) — c) Dn1 D3 महाभाग, G2 महाबाहु

16 D1 om 16 (cf v l 15) — ab) B3 M °पि य कश्चिद्गमिष्यति ज — d) D2 G2 अलकृता, Ca d अनावृता (as in text)

17 a) K4 B D (except D1 7) च (for हि) — K5 om 17cd — c) K1 4 B D (except D1 2 10) उदीक्षता, K2 तु (for °ते)

18 a) K1 5 D10 ध्वजा (for ध्वज) — b) K4 B Dn1 Ds D5 6 8 G1 4 5 °दिश (for दिशम्) — c) G4 जलाभिसिक्तो G5 समृष्ट (for विरजा) — d) K1 2 D2 6 चानुगान् (for चान्वशात्) K4 D3 4 7 9 पथास्तस्य विधीयता, S पथा कार्यस्तु सर्वत (G3 4 M2 °श)

19 c) K2 B Dn Ds D5 6 8 G3 4 तदद्य, T1 G1 5 तस्य तत् (for तदस्य) — d) K4 सुप्रमृष्टम्, M1 सुसमृद्धम्

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तु सुमहाधनम् ॥ २०
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेत्स वार्ष्णेयस्तत्तदेयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।
राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् । C 5. 3067 B 5. 87. 7 K. 5. 87. 7

---

20 [d]) K_4 सुमनोहर, $D_{5\ 6}$ सुमहावन, $D_{7\ 10}$ सुख साधन (for सुमहाधनम्) K_1 Dn_1 Ds $D_{2-4\ 8\ 9}$ सर्वर्तुषु (K_1 D_8 क) महाधन, K_2 सार्वर्तुकमहावन, K_5 सप्तकक्ष महाधन, D_1 सर्वं च सुमहद्धन, S सर्वत्र (G_2 र्वं च) सुमनोहर (G_1 रम)

21 [a]) D_1 अस्मद्- (for अस्मिन्) — [c]) $K_{4\ 5}$ B D (except D_1) T_2 G_2 अर्हति, G_3 अर्हेत (for अर्हेत्स) B_5 दाशार्ह (for वार्ष्णेय)

Colophon missing in K_3, K_5 om it — *Subparvan* $K_{1\ 2\ 4}$ B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5-8\ 10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* G_1 M प्रदेयद्रव्य(G_1 om द्रव्य)कथन — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 83, D_6 79, D_7 T $G_{2\ 5}$ $M_{1-3\ 5}$ 87, $G_{1\ 4}$ 88, G_3 M_4 86 — *S'loka no* K_5 12, Dn D_8 21

85

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 [b]) K_1 B_4 $D_{2-4\ 7\ 10}$ M सत्तम, B_5 D_1 समत — [c]) $K_{1\ 5}$ Ds D_2 T G सभावितस्य (for तश्च) D_2 लोकेस्मिन् — [d]) K_1 B_2 Ds D_1 $_2$ M_1(*inf lin* as in text) $_2$ अपि (for असि)

2 [a]) $D_{3-5\ 9}$ यस् (for यत्) T_1 एवागत, T_2 G_1 $_2$ M_1(*inf lin*) $_{2-5}$ एवगत, G_5 M_1 एवविध K_2 त्वमेव च गते ब्रूया — [c]) D_2 शास्त्राद्वाथ सुतर्काद्वा, S शास्त्रान्व याद्वा तर्काद्वा (G_4 शास्त्राद्वापि महाभाग, G_5 याद्वा सत्कारात्) — [d]) K_2 सुस्थित K_5 तत्सर्वं त्वयि युज्यते

3 [a]) Dn_2 Ds D_7 लेखा शशिनि भा, G_3 रेखाश्मनीव भा, G_4 लेखाश्मनि प्रभा — [b]) $D_{2\ 7}$ गाभीर्यम् (for महोर्मिर्) — [c]) D_1 transp धर्मं and त्वयि $K_{1\ 5}$ D_7 महाराज, K_2 B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 10}$ तथा राजन्, K_4 $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ महाराजन्, T_2 G_2 महाश्चीति. — [d]) T_1 $G_{1\ 5}$ नित्य, G_2 अद्य (for इति)

4 [a]) $D_{3\ 4\ 9}$ भासि (for भावि) $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ T G_2 लोके — [b]) K_4 Ds_2 $D_{3\ 4\ 9}$ गुणौघ, $B_{1\ 3}$ गुणै स्वै T_1 $G_{1\ 5}$ भारत (for पार्थिव) — K_5 om 4[c]–16[d]

5 K_5 om 5 (cf v l 4) — [b]) K_2 राजन्, D_8 बलाद् (for बाल्याद्) K_2 T_2 (before corr) बहुधा नश (T_2 श), K_4 B Dn Ds $D_{2\ 5-8\ 10}$ बहु नीनश, $D_{3\ 4\ 9}$ बहु भाषिथा — [c]) K_4 B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ राजन्, D_9 राष्ट्र (for राज्य) — [d]) K_1 सुदारान् (for सुहृदश्) K_4 B Dn Ds $D_{2-6\ 8\ 9}$ एव (for अपि) S (for M_2 see below) अति- (for सु-) $D_{1\ 2}$ (before corr) सुहृदश्च प्रियान्प्रति, M_2 सुहृदश्चास्य च प्रभो

6 K_5 om 6 (cf v l 4) — [a]) K_2 $G_{1\ 2\ 4}$ स त्व (for यत्त्व) K_4 B D (except $D_{7\ 10}$) इच्छ° (for दित्स°), cf. v l 7

7 K_5 om 7 (cf v l 4), D_6 om 7–12 — [c]) K_2 B_4 Dn_1 D_7 S दित्स (for इच्छ), cf v l 6

C. 5. 3067
B. 5. 87 7
K. 5. 87 7

एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैषातत्त्वमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो बिभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२
अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

8 K5 D6 om 8 (cf v l 4, 7). T1 G1 transp 8^{ab} and 8^{cd} — a) K1 D10 शाठ्य, K4 B Dn Ds D2–5 7 8 G4 [अ]सत्य, Cs अतत्त्व (as in text) K1 2 D7 10 एतत्ते (for एवैतत्) — b) B (except B4) Ds यथा, Ca छद्म (as in text) T2 G2 एषा (for एतद्) D1 T2 G2 M1 (inf lin as in text) 5 भूरिदक्षिणा — c) K4 B D (except D1 3 4 7 9 10) त्वन्मत (for ते मत)

9 K5 D6 om 9 (cf v l 4, 7) — a) K2 B Dn2 D2 8 10 T2 G (except G5) लिप्स्यति, Ds D1 9 लिप्सते, D3 4 7 लिप्स्यते — c) K2 D2–4 9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्व (D2 °स्तान्) — d) Dn तत्सम, S त्वत्(M1 2 त्व)सम (M2 म) B1 4 5 Dn Ds D5 न, T2 G2 M1 2 4 (inf lin as in text) किं (for क) B5 Dn Ds D5 M1 2 करिष्यसि

10 K5 D6 om 10 (cf v l 4, 7) — a) K2 महाभाग — b) D3 4 9 T1 G1 4 5 च (for त्व) D1 तितीर्षसि, S चिकीर्षसि K2 वार्ष्णेय भर्तुमिच्छसि — c) K4 D3 वा, B2 4 Dn Ds D5 च (for एव) K2 B4 Dn अपि (for अभि) — d) K4 Dn1 विभेत्ससि, B D2–5 7 10 Cn विभे(B3 °भि)त्स्यसि, Ds2 D9 बिभि(D9 भे)त्स्यसि, S प्रदीयता, Ca d बिभित्ससि (as in text)

11 K5 D6 om 11 (cf. v l 4, 7) — a) K1 भेद्य , Ca d शक्य (as in text) — b) K2 मायया (for गर्ह) — c) K2 शक्यो धनजयाद्धेतु, Ca d as in text — d) D1 M3–5 सत्यमेतत्, D3 4 9 एतदर्थं, G3 तत्वमेतत् (for एतत्तत्त्व)

12 K5 D6 om 12 (cf v l 4, 7) — a) D1 वेद्मि (for वेद) K4 D3 4 9 वेदाह कृष्णमाहात्म्य — b) D1 वेद्म्यस्य, D3 4 9 Ca वेदाह (for वेदास्य) — c) K1 पश्या˜ (for जाना)

13 K5 om 13 (cf v l 4) — a) M अन्यात्, Ca as in text T2 G2 4 transp कुम्भाद् and पूर्णाद् — b) M1–3 अन्यात् T G1 (by corr) 2 3 5 अन्यत्पादा वनेजनात् — T2 om 13^{c}–15^{d} — c) M (except M4) अन्यात् — d) K1 2 नाशि , K4 नो प्रे , B4 Dn2 Cn नैवेक्ष्यति, Ds Ca 8 नैशि°, D3 4 9 M न तुष्यति, D10 Cd नेशि , T1 G न चेच्छति

14 K5 D3 4 6 9 T2 om 14 (cf v l 4, 13) — c) K2 एव, S (T2 om) अस्मिन् (for अस्मै) — d) K4 B (except B5) D (except D1 2 10) असौ (for हि)

15 K5 T2 om 15 (cf v l 4, 13) — a) K2 आशसन्नेष (for °समान) — K4 om 15^{c}–17^{b} — d) D1 7 9 10 T1 G1 3 M1 तमेव, G4 तथैव K2 तेनैवाहूय दीयता

17 K4 om 17^{ab} (cf v l 15) — a) D1 transp राजन् and पुत्रा — d) T1 G1 5 च, M अपि (for हि) K2 ते हि वर्तति पु , D3 4 9 तेन्ववर्तंतु पु — K4 D2 5 8 ins after 17 D10, after 5 86 11^{ab}

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभि सह।
कृत्वा सुख यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L 2) D10 यशो (for यथा°) K4 चैवमवाप्स्यसि, D10

८६

दुर्योधन उवाच ।
यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २
देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३
अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९   C 5 3086 B 5. 88. 9 K 5. 88. 9

त्व समवाप्स्यसि]

Colophon missing in K_8, K_5 om it — *Sub-parvan* $K_{1\,2\,4}$ B Dn Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* T_1 G_1 M विदुरवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 84, D_6 80, D_7 T $G_{2\,5}$ $M_{1-3\,5}$ 88, $G_{1\,4}$ 89, G_3 M_4 87 — *S'loka no* Dn 17, D_8 18

86

☞ This adhy is missing in K_3 (cf, v l. 5 32 15)

1 [b]) $K_{2\,5}$ B D (except $D_{2-4\,9}$) T_1 G_5 अच्युते (for उच्यते) — [c]) K_4 सानुक्रोशो (for अनुरक्तो) D_1 असवार्यं, $G_{4\,5}$ असभाव्य, Ca d as in text — [d]) K_2 transp पार्थान् and प्रति

2 D_6 om 2 — [a]) K_4 B (except B_3) D (except $D_{1\,7\,9}$) $G_{1\,2}$ M_5 तत् (for तु) K_2 सस्कार, Ds सकारण युक्त Ca d cite कारण — [b]) D_2 transp देय and वसु $D_{3\,4\,9}$ बहु (for वसु) — [d]) S transp न and तत् K_1 $D_{1\,2\,7\,10}$ कथचन, S जनार्दने (for कदा°)

3 [a]) K_4 $D_{3\,4\,9}$ देशकालैस्तदा(K_4 था)युक्त, G_5 देशकालौ तथा तात, Ca s as in text — [b]) K_2 तत्तु, $D_{3\,4\,9}$ स हि, G_5 युक्तौ, Ca d न हि (as in text) — [c]) K_1 $D_{1\,7\,10}$ (m as in text) ज्ञास्यति, $D_{3\,4\,9}$ मन्येत, Cs मस्यति (as in text) — [d]) K_2 B_2 Dn_2 $D_{2-4\,6\,7\,9\,10}$ T_2 G_2 अर्चति, G_4 चरति (for अर्चति) K_5 यादवे ह्यतिमानिनि

4 [a]) B_2 T_1 $G_{1\,5}$ अवमान; Ca d अवमान (as in text) S तु (for च) — [d]) T_2 G_2 निश्चित मन (for °ता मति)

5 [a]) K_4 B D (except $D_{1\,3\,4\,7\,9\,10}$) लोके (for देव) — [b]) K_4 B D (except $D_{3\,4\,7\,9\,10}$) G_3 पृथुल° (for कमल) — [d]) $D_{3\,4\,9}$ किं पुनर् (for विदित) $B_{2\,4}$ सर्वश, G_3 सर्वदा

6 [a]) G_4 तत्, M_1 हि (for तु) K_4 B Dn Ds $D_{2-6\,8\,9}$ G_4 तस्मै, D_1 तस्य (for तस्मिन्) D_2 प्रदास्यामि (for प्रदेय स्यात्) — [b]) S (except G_4) इति (for तथा) K_5 (before corr) D_7 कार्यमिति, Ds G_3 कार्यां गति, D_1 कार्यां मति, $D_{3\,4\,9}$ कार्यं प्रति (for कार्यगति) — [d]) D_5 (m as in text) $_{6\,8}$ विग्रहात् (for अवि°)

7 K_5 om (hapl) 7–15 B Dn_2 Ds $D_{5\,6}$ T_1 G_5 om the ref — [b]) K_1 $D_{7\,10}$ कुरुवृद्ध पिता°

8 K_5 om 8 (cf v l 7) — [c]) S नावमस्यति (T_1 अनुमस्यति, G_2 नावमुह्यति), Ca d s नालमन्य (as in text) K_2 D_{10} अस्मान्, K_4 B Dn Ds $D_{3-7\,9}$ एन, D_2 (before corr) अप्यस्ति, D_2 (after corr) $_8$ एव, Ca d s अन्य (as in text) T $G_{1\,2\,5}$ अवज्ञातून्, M अवज्ञा तां (M_2 त), Cs अवज्ञातु (as in text) — [d]) K_4 B D (except $D_{1\,10}$, D_2 by corr) G_3 नावज्ञेयो हि, M_2 अवज्ञातोपि (as in text)

9 K_5 om 9 (cf v l 7) — [a]) K_1 S च, $D_{3\,4\,9}$ तत् (for तु) — [b]) M_1 (*inf lin*) $_2$ मनस, Ca d as in text

C 5.3087 B 5.88 10 K 5.88 10 स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०
धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैः सहेमामुपाश्नीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ १२
इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३
तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥ १४
अत्रोपायं यथा सम्यङ्न बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७
दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९
इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

---

10 K5 om 10 (cf v l 7) — [a]) D1 यत् (for स) K2 च (for यद्) — [b]) K1 2 D10 तत्कुर्यास्त्वमशकया — 10[c]=5 103 34[c] — [d]) D2 (before corr) पुत्र, S वैर (for क्षिप्र)

11 K5 om 11 (cf v l 7) — [a]) K4 B3 D1 5 6 8 9 T2 G2 3 धर्मम् K1 2 4 B3 D (except D5 D7) T G1–3 5 अर्थं K4 B D (except D2 6 7 10) G3 च (for स) — After 11[ab], D10 ins 392* — [c]) D10 (marg sec m) तस्मिन्वाच्य प्रिय राजन् — [d]) T2 G2 बधुभि (for बान्धवै)

12 K5 om 12 (cf v l 7) — [a]) B3 D1 S (except G3 4) पर्यास, Ca d s पर्याय (as in text) D2 T1 असि, T2 G (except G4) M अस्मि, Ca d अस्ति (as in text) — [b]) G4 निक्षेपयामि, C3 निष्कैवल्य, Ca d निष्केवला (as in text) — [c]) K4 D8 एता (for इमां) — [d]) K1 2 4 B Dn D5 D2 5–8 10 यावज्जीव, D3 4 9 क्लीब जीवे (for जीवञ्जीवै)

13 K5 om 13 (cf v l 7) — [b]) K2 D4–8 समर्पित, B5 D5 T2 G1 5 M3 4 (inf lin as in text) 5 समुत्थित, D1 विवक्षित, Ca d समर्थित (as in text) — After 13[ab], M1 2 ins

393* न भेदस्थान्तर दातु प्रयाणायास्य वा पुन ।

14 K5 om 14 (cf v l 7) — [a]) T2 G3–5 M4 यस्मिन् (for तस्मिन्) — [d]) K4 B D (except D1 7 8) T1 इहैष्यति (for इहे°)

15 K5 om 15 (cf v l 7) — [a]) K4 B D (except D7 10) G5 M5 उपायान् (for उपाय) D3 4 9 तस्य (for सम्यङ्) — [b]) D3 4 9 च बुध्येत् (for बुध्येत) — [c]) K1 स च, D7 तथा, S यश्च (for न च) Dn1 D1 3 4 7 9 S उपायो (for अपायो) — [d]) K2 transp तत् and भवान् T1 2 (inf lin as in text) G1 M1 2 त, G4 स (for तद्)

16 B D5 D3–6 8 9 om the ref — [b]) S कृष्णेभि, Ca as in text — [d]) S transp व्यथितो and विमना

17 [a]) D3 4 9 तत्र (for इद)

18 [a]) K5 वै, D3 4 9 एव (for हि) — [b]) B2 दयित (for च प्रिय) K1 2 5 D1 7 मे (for न) — [d]) K5 D5 स बधम् (for बन्धनम्) K4 B Dn D2 5 6 8 स कथ बध (B3 बद्धु, Dn2 वध) मर्हति

19 [ab]) D1 T1 G1 4 M परेत, T2 G2 3 5 पतित, Ca d s परीत (as in text) D3 4 9 transp धृतराष्ट्र and अय, K4 B Dn D5 D2 5 8 transp धृतराष्ट्र and तव पुत्र S सुयोधन (for सुमन्दधी) — [c]) K4 B D (except D10) एव, K5 G4 अति (for तु) — [d]) T1 G1 5 वार्यमाण (for याच्य) K4 B D (except D1 3 4 7 9 10) सुहृज्जनै (for द्गणै)

20 [a]) K1 2 एवम्, D7 एनम् (for इमम्) — [b]) K1. 5 D7 T2 M °बधन, D3 4 9 G2 °वर्तिन, Ca °बधिन (as in text) — [d]) T2 G2 अथ (for अपि) K5 D10 S अद्य (T2 G2 अपि) (for अस्य)

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् । C 5 3106 B 5.89 6 K 5.89.7

22 K_5 om 22 — ^{b}) K_2 तव पुत्रस्य दुर्मते — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ B D (except $D_{3\,4\,9}$) सयुक्ता — ^{d}) $K_{1\,2}$ $D_{7\,10}$ वाच (for वाच) K_4 B Dn Ds $D_{1\,2\,5\,6\,8}$ श्रोतु वाच (for वाच श्रोतु)

23 K_5 B D (except $D_{3\,4\,7\,9\,10}$) T_1 G_4 om the ref — ^{a}) K_2 स नर (for भरत°) — ^{b}) T_2 G_2 वृद्ध परमदुर्मना

Colophon missing in K_3 — *Sub-parvan* K (K_3 missing) B Dn Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* T_1 G_1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मव्युत्थान, M दुर्योधनासत्प्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 85, D_6 81, D_7 T $G_{2\,5}$ $M_{1-3\,5}$ 89, $G_{1\,4}$ 90, G_3 M_4 88 — *S'loka no* K_5 29, Dn 23, D_3 24

87

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) T_2 G_2 च (for तु) — ^{b}) T G_{3-5} पूर्वम्, M पौर्वम् (for सर्वम्) D_1 रथमारुह्य वेगवान् — ^{c}) T_1 $G_{1\,5}$ अपि (for अभि-)

2 ^{a}) K_1 Ds_2 D_{6-8} प्रयात, K_5 आयात — ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{2\,5\,6\,8}$ महाबल, $D_{3\,4\,9}$ परतप (for ततो नृप) — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ प्रत्यवर्तंत, T_2 G_2 पर्यावर्तंत — ^{d}) $K_{1\,2}$ D_1 बृहत्स्थल , T G कुश (for वृक°) — After 2, T G ins

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्ष कुरूणा सदन प्रति ।
आचक्रमुश्च पन्थान ग्रसमाना इवाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मन ।
अन्नानि शय्या वासासि तथा रत्नानि सर्वश ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि सविहित बहु । [5]
ता सभा पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशा ।
नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुससदम् ।

[Lines 1–3 =(var) 5 81 29^{cd}, 59 — (L 2) T_1 आचेमुरिव पथान, $G_{3\,4}$ पथानमाचेमु(G_3 रु)रिव (for the prior half) — (L 3) G_2 प्रमथिता, G_3 प्रयुदिता (sic), G_5 प्रणुन्नास्ते (for प्रचोदिता) — (L 4) T_2 G_2 रथा (for तथा) — Lines 6–7 =(var) 5 83 18]

3 ^{a}) Dn_1 Ds_2 $D_{3\,4\,9}$ T_2 $G_{2\,4}$ M_2 समायात (for तमा°) — ^{b}) K_5 प्रतिजग्मु , $D_{3\,4\,9}$ प्रत्याजग्मु K_2 ततस्तत , T_1 $G_{4\,5}$ अतस्तत (for स्वल) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1\,3\,4\,7\,9\,10}$) T_1 $G_{1\,5}$ दुर्योधनाद् (for धनम्)

4 ^{b}) K_2 $B_{1\,5}$ $D_{1\,7\,10}$ T $G_{1\,2\,5}$ $M_{2\,4\,5}$ हृषीकेश-दिदृक्षव ($D_{1\,7}$ M_2 या) — K_5 om 4^c–6^b — ^{c}) $K_{1\,2}$ रथ्यै , Ds_2 $D_{1\,3\,4\,8\,9}$ T_2 $G_{2\,3\,5}$ M_{3-5} अन्यै , D_2 राजन्, G_4 द्रव्यै (for अन्ये) — ^{d}) $M_{1\,2}$ अन्ये (for एव) D_8 पदातय , M यथार्हत (for तथापरे)

5 K_5 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) $D_{1\,7}$ G_5 सर्वै (for स वै) $K_{1\,2}$ समासाद्य — ^{b}) D_7 भीष्मेणापि जनार्दन

6 K_5 om 6^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) $D_{3\,4\,9}$ नार्थाय, T_2 $G_{2\,4}$ नार्थं हि — ^{cd}) Dn D_7 समन्विता (for

C. 5. 3106 B 5 89 6 K. 5 89. 7 बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स्म कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

°समाचिता) K4 5 B Ds D1–6 बभूव मार्गश्च समाचित

7 a) K4 5 B D (except D1) च (for स्म) — c) D1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न)

8 a) K2 नार्यं, K4 B Dn Ds D2 5–8 10 G3 4 तस्मिन् (for न स्म) D1 राजमार्गेण रामा स्यु, D3 4 9 °मार्गगता सर्वे, T2 G2 °मार्गगता न स्म — b) K2 4 B Dn Ds D2 5–8 10 सस्तुवति (for संभ°) K1 2 5 D7 अवनी, B3 D2 5 6 8 10 T1 G1 2 अवनीं D3 4 9 ततोर्धं भवन गता — G4 om 8^{cd} — c) K5 D1 T2 G2 तदा (for तथा) T2 G2 5 [अ]स्मिन्, G3 M1 3–5 स्म, M2 4 (*inf lin*) एव (for हि) T1 G1 समभवद् M1 2 4 (*inf lin*) हि सभ्रमो (for हि सुमहद्) K4 B Dn Ds D2m 5–8 10 तस्मिन्काले महाराज — d) B4 °निवेशने, D1 °प्रवेशन

9 a) K1 2 5 D7 10 आचितानि, M3–5 आरूढानि (M4 *inf lin* as in text) Ds2 D1 गृहस्त्रीभि, D3 4 9 तत स्त्रीभि — 9^{cd} =(var) 5 92 25^{cd} — c) G3 4 प्रचरति D1 एव, G4 इह, G5 च (for इव) — d) T G M3–5 तत्र तत्र, M1 2 राजस्तत्र (for दृश्यन्ते स्म) T G1 2 5 विशा पते, G3 4 महीपते

10 a) K5 D10 आशु- (for च) — c) A few MSS प्रणष्ट° T2 G2 राजन्, G5 भूप (for ऽभूवन्) — d) K1 D3 4 7 9 10 T G1 2 5 जनैर्वृते, B2 4 जनावृते (for नरै°)

11 b) D2 5 8 om प्र- A few MSS °कर्षण T2 G2 प्रविवेश चतुर्भुज, M1 2 4 (*inf lin* as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युत — c) S पांडर

12 a) N (K3 missing) कक्षा — b) K1 G4 °वेश्मनि

13 =(var) 5 92 35 — a) D1 अभिगच्छति, D3 4 9 अभ्यागते तु — b) K1 जनेश्वर, K4 B D (except D1 7 10) नराधिप (for नरे) — c) D3 4 9 S (except G4) भीष्मद्रोणाभ्या (by transp) — d) D3 मुदायुत, T1 G1 5 जनेश्वर- (for महा)

14 a) T1 G1 5 शल्य (for कृप) — 14^{cd} = 5 92 34^{cd}

15 a) D9 G4 ततो राजन्समासाद्य — b) B1 3 D1 T2 G2 जनाधिप, D3 4 9 जनेश्वर, D7 G3 मनस्विन (for यश) — c) T1 G1 3 भीष्म सपूजयामास, G4 स वार्ष्णेय सुवाग्भिस्त, G5 भीष्म द्रोण कृप चैव — d) G4 राजान सप्रपूजन — After 15, S ins

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त सपूज्य मधुसूदनम् ।
[G4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्)]

16 G3 om 16^{a}–18^{b} — a) D1 तेषा, G5 तेन (for तेषु) Dn1 D2 7 8 G4 °पूर्वा, G5 °पूर्वं (for पूर्वीं) — b) K1 G4 प्रपूज्य, D1 G5 सपूज्य (for प्रयुज्य) — c) K1 2 5 T2 G1 2 5 M1–4 Ca d समेयाय (Cap समी° as in text) — d) T2 प्राजलिस् (for राजभिस्) K4 5 B D (except D1–4 7 9 10) सह (for तत्र)

17 G3 om 17 (cf v l 16) — ab) K4 B2 4 Dn Ds D5 6 सबाह्लीक सपुत्र (for सपुत्र स बाह्लीक) B1 3 D1–4 7–10 T2 G2 M2 च, T1 G1 5 त (for स) K1 2 5 D1 3 4 7 9 10 T2 G1 2 बाह्लिक (for बाह्लीक) — d) K1 2 5 D1 9 S (G3 om) समेयाय, K4 B (except B3) Ds D2 5 समियाय, cf v l 16

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६ C 5 3127 B 5 89 27 K 5 89 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

18 G3 om 18^{ab} (cf v l 16) — a) B3 T1 G1 5 तस्य (for तत्र) D2 असौ (for आसीद्) K1 2 D7 10 सज्जित, D1 2 (before corr) पूजित, S (G3 om) आजित, Ca ऊर्जित (as in text) K3 D2 (by corr) 5 6 8 सृष्ट, D1 श्रेष्ठ, Ca मृष्ट (as in text) — c) K1 (marg *sec m*) आज्ञया (for शासनाद्) — d) T G1 2 5 तद् (for तत्र)

19 ab) K2 Dn1 D3 4 9 T1 om अपि K5 सु- (for अपि) K4 D3 4 9 जनार्दन, T2 G4 महात्मने — c) K1 2 5 D7 10 उपा(K2 5 प)निन्युर्, B1 2 5 Ds D1 3 4 T G1 2 5 M3 5 उपाजह्रुर्

20 a) T1 G3 5 स (for तु) — b) D1 परिसरन्, D10 चरन्, T1 G1 5 व्यवहरन्, T2 नृपवरान्, G2 उपहरन्, G3 उपचरन्, M1 2 अभिवदन्, M3–5 अपहसन्, Cs परिहसन् (as in text) — c) K (K3 missing) B4 Dn D1 3 4 7 9 10 Ca साबधिक, Cd साबधक, Cs as in text

21 K5 om 21^{cd} — d) K1 4 B Dn2 D5–8 10 निरक्रामद्, D1 परिक्रामद्

22 b) K5 कुरुससदि माधव, M वदितु ता पितृष्वसा (M1 *sup lin* as in text)

23 K2 om 23^{c}–24^{d} — d) D3 4 9 अव (for उप°) — After 23, B4 Dn ins 417* (cf v l 5 90 28), while D1 ins

396* या प्रीति पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K2 om 24 (cf v l 23) — b) D3 4 9 कर्म (for °धर्म) — d) S (except G1 2) पप्रच्छ (for अपृच्छत्)

25 a) T2 (by corr) प्रीयमाणस्तु D2 transp 25^{b} and 25^{d} — b) K4 5 B (except B2) D3–6 8 T G M2 विदुरो (for षो) B2 Dn Ds D7 8 10 वृष्णिसत्तम, D1 बुद्धिमत्तर, M बुद्धिमत्तम — K5 om 25^{c}–26^{d} — c) T1 G1 5 तु (for च) K2 D3 4 9 10 सदा, D2 तत (for तदा) K4 B Dn Ds D1 5 6 8 धर्मार्थनित्यस्य सत — d) K4 B D (except D1 3 4 7 9 10) गतरोषस्य

26 K5 om 26 (cf v l 25) — a) D1 2 तस्मै, Ca तस्य (as in text) B2 D1 सुविस्तार — c) Ds मुहु, Ca क्षत्तु (as in text) D7 क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट — d) B3 4 Dn2 D3 4 6–8 10 सर्वं, S यथा (for सर्वं)

Colophon missing in K3, D1 om it — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn Ds D2 5–8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 M हस्तिन(M3–5 om it)पुरप्रवेश (G1 वेशन) — *Adhy no* (figures, words or both) D5 86, D6 82, D7 T G2 5 M1–3 5 90, G1 4 91, G3 M4 89 — *S'loka no* Dn 27, D3 26

88

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 a) Ds उपागम्य — K4 om 1^{c}–3^{b} — c) K1 2 5 B Dn Ds D1 2 5–8 10 स पृथा (for गोविन्द) D3 4 9 पितृष्वसुरगाराणि — d) Ds अभ्यागच्छत्, S सोभ्यगच्छत् D3 4 9 गोविद सोभ्यगच्छत

८८

C. 5. 3123
B. 5 90.1
K 5 901

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराह्ले जनार्दनः ।
पितृष्वसार गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ २
तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३
अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

---

2 K4 om 2 (cf v l 1) — ^{d}) K1 2 5 D10 पृथक् (for पृथा) Ds G5 पार्थं, D1 G2 पुत्रान् (for पार्थान्) B Dn D2 5–8 स्मरती तनयान्पृथा (D2 यास्तदा)

3 K4 om 3^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) K2 D1 सत्य° (for सत्त्व) — ^{b}) D7 पुरुषोत्तम (for सह) — ^{c}) D1 गोविद (for वार्ष्णेय) — ^{d}) K5 पार्थं (for बाष्प) K2 D1 आहरयत्, K5 आकारयत् K4 तथा, D3 4 9 तदा (for पृथा)

4 ^{b}) K2 5 D7 विशां पते (for युधां पतिम्) — ^{c}) D3 4 9 पूर्णेंदु- (for °पूर्णेन)

5 ^{a}) D3 4 9 ये तु, T1 G M3 एते (for ये ते) K5 D10 एव — ^{c}) Dn1 D3 4 9 परस्परेण — ^{d}) K2 Dn1 D3 4 9 समेता D1 G5 समतेजस

6 K5 om 6^{ab} — ^{a}) D3 4 9 ध्वसिनो, D7 10 वञ्चिता (for भ्रंशिता) — ^{b}) Dn1 D3 4 9 राज्यार्हा (for जना) T G1 5 विजन (for निर्जन) — ^{c}) K1 2 विगत , K5 सत्यक्त , T1 G1 5 विजित — After 6, D1 3 4 9 read 10^{cd}

7 ^{a}) K4 D5 6 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) D3 4 9 सुख प्रिये (for प्रियसुखे) K1 2 5 D7 8 10 त्यक्तप्रियसुखा पार्था — ^{b}) K (K3 missing) Dn2 D1 2 5–7 10 G3 5 रुदतीं

8 ^{c}) K5 ते वासिता वने तात — ^{d}) K (K3 missing) D1 3 4 7 9 10 व्याघ्रसिंहगजा(K4 D1 समा)कुले, T1 G1 4 5 सिंहव्याघ्रसमा

9 ^{a}) D7 T1 G1 M5 पुत्रा (for पित्रा) D1 च, M5 मे (for ते) K5 ते बलविहीना पुत्रा — ^{b}) M2 °पालिता — ^{c}) K1 5 D7 8 Ca अब , K2 तु, K4 B Dn Ds D5 6 10 च (for स्व)

10 G4 om 10^{a}–11^{d} — ^{b}) K1 2 5 D3 4 7 9 10 M5 पणवैरपि, K4 B Dn Ds D1 2 5 6 8 वेणुनि स्वनै — D1 3 4 9 read 10^{cd} after 6 — ^{c}) D3 4 9 °बाध्यत, T1 G1 5 °बुध्यत

11 G4 om 11 (cf v l 10) — ^{d}) D1 विबुध्यत, D3 4 9 विबो K4 B4 D (except Dn1 D1 2 7 10) तदा, B1–3 5 पुरा (for सदा)

12 ^{b}) K1 5 D7 10 वीणावेणुनिनादिना, K2 D9 G3 वेणुवीणानिनादिना, G5 वीणादिनैपुणै — ^{c}) T1 G1 5 °मिश्रैश्च

13 K5 om 13^{a}–16^{d} — ^{a}) D1 रत्नवस्त्रैरल — ^{b}) D1 द्विजास्तथा, D2 द्विजातय , S द्विजोत्तमान् (for द्विज) — ^{c}) Ds गीतैर्, D9 वाग्भिर् K1 2 D3 4 7 9 मगल रूपाभि

14 K5 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) K2 D7 10

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४
ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सता वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९
राजर्षीणां पुराणानां धुर धत्ते दुरुद्वहाम् ।
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परतपः ।　C 5.3153 B 5.90.25 K 5.90.25

अर्चनैर् (for अर्चितैर्) — ^{b}) T G (except G_3) विद्वद्भिर् $D_{3\ 4\ 9}$ अपि बदिभि , D_8 अविलबिता — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ T_2 G_2 अबुध्यत

15 K_5 om 15 (cf v l 13) — ^{a}) K_4 transp ते and नून B D (except $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 9\ 10}$) क्रूर च (D_{10} m ते क्रूर) (for ते नून) D_1 नि स्वन (for निनद) — ^{b}) Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ वने वने (for महा) — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ ते (for वै) $D_{3\ 4\ 9}$ न स्वपति हि रात्रौ च — ^{d}) N (except K_2, K_3 missing, K_5 om) G_1 न तदर्हा (for अत°)

16 K_5 om 16 (cf v l 13) — ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ शख निनादैश्च, S मृदगपणवै (T_1 $G_{1\ 5}$ टह) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{7\ 10}$ शखवेणुविमिश्रितै , B_3 निनदनि स्वनै , $D_{3\ 4\ 9}$ वैण वैर्नि स्वनैस्तथा, $G_{4\ 5}$ शखवेणुवि(G_5 णोश्च)नि स्वनै , M_{3-5} दुदुभिनि स्वनै — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ निनादेन — M_2 om (hapl) 16^{d}-17^{a}

17 M_2 om 17^{a} (cf v l 16) — ^{a}) A few S MSS वदि° — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ स्तुवद्भिर्यै विबोधिता , M_2 °रभिबोधिता — K_5 om 17^{cd} — ^{c}) B Dn Ds $D_{1\ 2\ 5-8\ 10}$ T_2 महावनेष्वबो(T_2 °बु)ध्यत, $D_{3\ 4\ 9}$ वने विबोध्यते, T_1 $G_{1\ 5}$ वने ह्यबोध्यत — ^{d}) T_1 $G_{1\ 5}$ रवैस्तु, T_2 G_{2-4} M रुतैस्तु (for रुतेन) K_2 वा, K_4 B (except B_2) Dn $D_{3\ 4\ 9}$ च (for ते)

18 ^{a}) D_2 धी , G_4 श्री (for ह्री) Ds सम (for सत्य°) — ^{c}) K_4 G_4 कामक्रोधौ, T G_5 रागद्वेषौ T_2 G_2 समौ (for वशे) — ^{d}) K_5 B_3 $D_{2-4\ 9}$ सता धर्मं(K_4 B_3 D_2 र्मा)नुवर्तते

19 G_3 om 19^{b}-21^{a} — ^{b}) A few MSS नाहुष — G_2 om 19^{cd}

20 G_3 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ सपुण्याना (for पुरा°) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 10}$ Ca d s वहि (for धत्ते) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{5\ 6\ 8}$ दुरुत्सहा, K_4 कुरूद्वह (for दुरुद्वहा) $D_{2-4\ 9}$ धुर वहति दुर्वहा, S (G_3 om) धुर धुर्य इवोद्वहन्

21 G_3 om 21^{a} (cf v l 19) — ^{a}) B_2 सत्य° (for सर्व) — 21^{ab} =(var) 5 34 81^{ab}

22 K_5 om 22 — ^{a}) D_7 transp कुरु and सर्वे — ^{b}) $D_{3\ 4}$ सर्वेषु, D_7 $T_{1\ 2}$ (*inf lin*) M धर्मज्ञ (M_4 *inf lin* सर्वज्ञ) (for धर्मत) $D_{2-4\ 7\ 9}$ T_1 $G_{1\ 5}$ श्रुत($D_{3\ 4\ 9}$ °ति)वित्तम — ^{c}) Hypermetric! D_{10} °बाहु (for °भुज) $K_{1\ 2}$ B_2 D_2 m प्रियदर्शो दीर्घबाहु , K_4 $B_{1\ 3-5}$ Dn $D_{1\ 5-8}$ प्रियदर्शो (D_1 र्शी) दीर्घभुज , S सुदर्शनो दीर्घबाहु ($G_{3\ 4}$ $M_{2\ 5}$ भुज)

23 ^{a}) Ds_2 T_1 $G_{4\ 5}$ यस्य (for य स) K_2 T_2 बलो (for प्राणो) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{7\ 10}$) महाबल (for वृको) — K_5 om 23^{c}-24^{b} — ^{c}) K_4 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ सामर्ष (for अमर्षी) — ^{d}) D_8 पाडवाना प्रियकर°

24 K_5 om 24^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) K_2 B D (except Dn_1 $D_{7\ 10}$) G_4 तु (for च) K_4 कीचकस्याति बलिन Ca d cite सज्ञाते (as in text) — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 5}$ निहता (for यो हन्ता) — ^{c}) $D_{1\ 8}$ तु, $D_{3\ 4\ 9}$ य , D_7 हि (for च) Some MSS हिडबस्य

25 ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ मातरिश्वसम , $D_{1\ 2}$

C 5.3153 B 5 90 25 K 5 90 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१
यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

मरुत्पतिसम , T_2 युवा वायुसम Ca d cite मरुत्पति K_4 B D (except $D_{2-4\ 7\ 9\ 10}$) T_2 G_2 बले (for जवे) — ^{c}) D_2 M_{3-5} कोपे (for क्रोधे)

26 K_5 om 26^{a}–27^{b} — ^{b}) $M_{1\ 2}$ विनीय (for निधाय) $D_{3\ 4\ 9}$ M_4 परतप

27 K_5 om 27^{ab} (cf. v l 26) — ^{a}) D_8 जितात्मान (for महा) — ^{b}) K_4 B Dn Ds D_{5-8} वरिष्ठम् (for बलौघम्) T_2 (before corr) अतितेजस (for अमितौ) D_1 बलघ्नसमतेजस — ^{c}) Ds_2 S प्रदर्शने च, Ca नेन (as in text) — K_5 om 27^{c}–28^{b}

28 K_5 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{b}) B_4 Dn बली (for ऽच्युत) — ^{c}) K_4 Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ तुल्य , S (except M_4) योसौ (for य स) Ca cites अवर (? for अर्जुन) — ^{f}) Ds अभीतेन, Ca अतीतेन (as in text)

29 ^{b}) Ds_2 $D_{3\ 4\ 9}$ G_4 च (for य) — ^{c}) $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ इष्वस्त्रेण समो राज्ञ — ^{d}) D_2 माधव, G_4 चार्जुन (for पाण्डव)

30 ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ T G (except G_1) °सकाश (for सदृश) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{2-4\ 7\ 9\ 10}$) महर्षिसदृश , T $G_{1\ 2\ 5}$ ब्रह्मर्षिप्रतिम

31 K_5 om 31^{a}–32^{b} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ (by corr) Ds_2 D_5 (by corr) G_3 अधिराज्य, Ca d as in text K_4 $G_{1\ 3}$ महादीप्त, G_4 प्रशास्ति हि — ^{b}) K_2 पाडवे, S पार्थिव (for प्रथित) — ^{c}) S (except M_2) विक्रम्य (for वीर्येण) — After 31, S read 34^{ab} ($G_{1\ 5}$, the whole of 34)

32 K_5 om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{ab}) K_4 B D (except $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$) सर्वे (for घोर), and पाडवा (for कौरवा) — G_3 om 32^{c}–33^{d} — ^{c}) T G (G_3 om) य (for स) K_5 सर्वेषा रथिना श्रेष्ठ — After 32, M reads 34^{cd}, while N (except K_1, K_3 missing) ins

397* य गत्वाभिमुख सख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।
यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L 2) K_2 B_3 Ds_2 D_6 अच्युत , K_5 $D_{1-4\ 9}$ उच्यते]

33 G_3 om 33 (cf v l 32), K_5 om 33–34, K_1 om 33^{ab} — ^{a}) K_2 उपाश्रय , K_4 आश्रय , Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ चाश्रय , $M_{3\ 4}$ वाश्रय (for अपाश्रय) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ अपि (for एव)

34 K_5 om 34 (cf v l 33) For sequence of S of v l 31, 32 — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1\ 7}$) G_4 ह्रीनिषेव D_2 महाद्युति — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ महास्त्र (for मृदुश्च) — After 34, T $G_{1-3\ 5}$ read 38–41, followed by a *repetition* of 34

35 K_5 om 35^{c}–37^{b} — ^{d}) T_2 G_2 धर्मात्मा कुशल ; G_4 धर्मार्थसहित $D_{1\ 2}$ बली (for युवा)

37 K_5 om 37^{ab} (cf v l 35) — ^{a}) K_4 ज्येष्ठानुयायिन, B_{2-4} Dn $D_{3-5\ 8}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ Cn ज्येष्ठोपचायिन (Dn_1 $D_{3\ 4}$ °रिण), D_9 श्रेष्ठो , Ca as in text Cd cites अपचायी $K_{1\ 2\ 4}$ B_3 $D_{3\ 4\ 7\ 9\ 10}$ शूर, D_2 नित्य, $G_{3\ 4}$ M घोर (for वीर) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ महामतिं (for युधा पतिम्) — ^{c}) M (except M_1) शुश्रूषु — ^{d}) K_2 च शस (for प्रचक्ष्व)

भ्रातॄणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना । C 5 3179 B 5 90 51 K 5 90 51

38 K5 om 38 For sequence in T G1-3 5, cf v l 34 — ^{b}) B (except B3) D (except D7 10) चैव (for कृष्ण)

39 For sequence in T G1-3 5 cf v l 34 — ^{b}) K1 2 5 D3 4 7 9 रथ (for बल) — ^{c}) K1 2 5 D7 तु, D1 न, G2 च (for स) — ^{d}) B2 4 transp वत्स and मम D3 4 9 बालो, D7 पुत्रो (for वत्सो) K (K3 missing) B1 5 D2-4. 7 9 10 सुखोचित (for सुखै°)

40 K5 om 40^{a}-41^{b} For sequence in T G1-3 5 of v l 34 — ^{c}) T1 G1 4 5 महाबाहु — ^{d}) T1 G1 प्रिय (for पुन)

41 K5 om 41^{ab} (cf v l 40) For sequence in T G1-3 5 of v l 34 — ^{a}) Ds D1 2 Ca संघातजे काले, S संघातज काल Cd s cite पक्ष्मसंघातज, Cap °संपातज — ^{c}) M3-5 transp न and लभामि K4 B D (except Dn1 D3 4 7 9 10) धृतिं (for सुख) — ^{d}) Ds पश्यता (for पश्य माम्)

42 ^{a}) N (except K1 2 4 D3 4 9, K3 missing) प्रियतरा — ^{c}) K4 5 B (except B3) D (except D1 2 7 10) T2 G3 4 रूप° (for शील) — K2 om (hapl) 42^{d}-44^{a} — After 42, T G1 2 5 ins

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 K2 om 43 (cf v l 42) — ^{a}) K1 5 D7 10 पितृलोकात्, K4 D3-5 9 S (except M1 2) पुत्रलोकान्, Cs पुत्रलोकात् (as in text) K1 D1 भर्तृलोक, K5 B4 D2 7 10 Cn s पतिलोक, G4 भर्तृलोकान् — ^{c}) Ds प्रियान्परित्यज्य सुतान् — ^{d}) K1 5 B2 Ds D1 7 10 Cd अन्वरुध्यत, Dn D2 5 6 8 Cap अनुरुध्यते, D3 4 9 उपपद्यते, T1 G1 5 अन्ववर्तत, G3 अभ्यपद्यत, Ca अनुपद्यते

44 K5 om 44^{ab}, K2 om 44^{a} (cf v l 42) — ^{b}) K1 तु पूजिता, K2 समेधिता, D1 2 (before corr) T G1-3 M (except M1) सुखैधिता, D3 4 9 G4 5 सुखोचिता — ^{c}) S ईश्वरा D1 सा हि (for सर्वं)

45 ^{b}) K1 2 D7 प्रतापिभि (for प्रहा°) — K4 om 45^{c}-46^{d}, K5 om 45^{c}-49^{b} — ^{d}) K2 D1 सुखभागिनी, D3 4 9 वसुधासमा (for दु ख)

46 K4 5 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) S त्रयोदश, Cs चतुर्दश (as in text) B D (except D1-4 7 9 10) इद (for इम) — ^{b}) K1 2 Dn1 D1 2 (m as in text) 3 4 7 9 अपश्य (for नापश्य) S या न पश्याम्यरिंदम — ^{c}) K1 D1 2 3 9 S (except G4 M1) पुत्रादिभि G4 परिद्यूना, M1 3 4 परिन्यूना — ^{d}) G4 द्रौपदी वादिनी

47 K5 om 47 (cf v l 45) — ^{a}) D3 4 9 नून स्वकर्मभि S शुक्रैर् (for पुण्यैर्) — ^{b}) S अश्नुवति स्त्रिय सुख — ^{d}) G5 om न T2 G2 दु खम् (for सुखम्) K2 अश्नुते दु खमुत्तम

48 K5 om 48 (cf v l 45) — ^{a}) B3 4 Dn1 कृष्णाथो, Ca d as in text K2 नाप्रियाण्याहतु कृष्णा, S न मे प्रिया द्रौपदेया (G4 न च मे द्रौपदेयाश्च) — K4 om 48^{b}-49^{c} — ^{b}) S न बीभत्सुयुधिष्ठिरौ — ^{c}) B3 D1 2 7 9 च (for वा) S न भीमसेनो न यमौ (G4 भीमसेनो न च यमौ) — ^{d}) K1 2 D1-5 7-10 ता, Dn2 तदा, Ds यां, T G2 3 5 M3-5 यदा, G4 न च (for यद्) Ds अपश्यत्, M अपश्यन् K1 D3 4 8-10 M1 सभा गता

C 5 3179 B 5 90 51 K 5 90 51

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वेस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

---

49 K1 om 49, K4 om 49^{abc}, K5 om 49^{ab} (cf v l 48, 45) — ^{a}) S अद्भुततर (T1 G1 3-5 म) (for दु खतर) — ^{b}) D5 6 गत (for भूत) D1 तथाविध (for ततोऽधिकम्) B3 कृतपूर्वमरिंदम — ^{c}) K2 विवा सस्था, Cs नियत, Cd ap निवा (as in text) B Dn Ds D2 m 5 6 8 Ca स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्, D2 यद्द्रौपदीं सभासस्था, D3 4 9 या द्रौपदीं चिंतयत्या

50 ^{a}) K4 Dn2 Ds D7 8 अनायिता, D1 3 4 9 आनीता ता — ^{c}) K5 Dn Ds D1 3 4 7-10 T G2 5 प्रेक्षत K2 प्रैक्षत कुरव सर्वे

51 K5 om 51^{a}-61^{b} — ^{a}) Ds2 D7 तथा, G3 अत्र (for तत्र) K1 एष, B3 वै, S मे (for एव) — ^{c}) T1 G1 4 सौमदत्ति — ^{d}) Ds निविष्टा (for निर्विण्णा) K1 D1 2 7 10 G2 तदा (for तथा)

52 K5 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) K4 B D (except D1 7) सर्वेषा (for सर्वेस्या)

53 K5 om 53 (cf v l 51) — ^{d}) K1 2 D7 लोक (for लोकान्) T2 G2 आवृत्य (for विष्टभ्य) — After 53, T G1 2 5 read 56 followed by 55

54 K5 om 54 (cf v l 51) Before 54, N (K3 missing, K5 om) G1 3 5 ins वैश उ° (resp वैश) — ^{a}) T2 G2 सहृष्टा (for च हृष्टा) — T1 G1 5 *repeat* 54^{cd} after 88 — After 54, T2 G2 ins

399* जन्मप्रभृति सप्राप्त दु ख नानाविध बहु ।
अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K5 om 55 (cf v l 51) T G1 2 5 transp 55 and 56, and read them after 53 — ^{a}) D2 (m as in text) तु, D6 हि, D7 च (for तत्) — ^{b}) K1 2 D1 2 (m as in text) T G1 2 5 M3 सुराजभिर्, D3 4 6 9 G4 कुरुराजैर् (for कुराजभिर्) — ^{d}) D2 कथ, Cs कच्चित् (as in text) D8 D2 Ca तेषा (for एषा) — After 55, D7 10 ins

400* तत्र क्लेशतम मे स्यात्पुत्रै सह परतप ।

56 K5 om 56 (cf v l 51) T G1 2 5 transp 55 and 56, and read them after 53 — ^{a}) M मा (for मा) S (except T2 G2) transp यत् and कृष्णा — ^{b}) K2 D3 G4 कुरुससदि — ^{c}) K2 परिक्लिसा, G4 परिधूना — ^{d}) K1 ह्यकुशल, D2 5 6 8 न कुलज, T G (except G3) न कुलजा (for न कुशल)

57 K5 om 57 (cf v l 51) T1 G1 5 transp 57^{ab} and 57^{cd} — ^{b}) K1 D7 10 अपि, K2 तु, Cs च (as in text) — D5 om 57^{cd}, D6 om (hapl) 57^{c}-58^{b} — D1 reads 57^{cd} after 58 — ^{d}) K4 B D (except D1 2 7 8 10) अभिज्ञास्मि, T2 G2 आवासास्मि — ^{f}) B Dn Ds माधव (for केशव)

58 K5 om 58, D6 7 om 58^{ab} (cf v l 51, 57) — ^{a}) K1 2 D1 2 अस्मात्, K4 B Dn Ds D5 8 10 मे (for स्म) K1 क्लेश मत, K4 T2 G2 3 क्लेशकर, D2 क्लेशोदय, D10 क्लेशो मत (for क्लेशतम) K4 B Dn Ds D5 3 तत् (for मे) G3 अभूत् (for स्यात्) D3 4 9 तस्मात्कथ शमो मे स्यात् — ^{b}) D1 सुतै सममरिंदम, D2 पुत्रै सार्धमरिदम — ^{d}) T2 G1 2 5 अत्र (for अद्य) K4 B4 Dn2 चतुर्दश, S त्रयोदश — After 58, D1 reads 57^{cd}

59 K5 om 59 (cf v l 51) — ^{a}) T G1 2 4 सुदु ख, G5 सुखस्य, Cs सुख न (as in text) K4 B3 4 Dn2 D1 7 10 Cn न (for न) G5 अद्य, Cs स्यात् (as in text) — ^{b}) T1 G4 इति, G5 दिवि, Cs यदि (as in text) — ^{c}) Ds ज्ञात्वासीत्, D3 4 9 यस्त्वासीत्

60 K5 om 60 (cf v l 51) — ^{a}) K1 कृत्वाह (for कृष्ण त्वा) D1 M त्वा (for त्वा) — ^{b}) B2

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६१
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । C 5 3201 B 5 90 71 K 5 90 71

श्रियायुत, D_1 श्रियान्वित — ^{e}) B_3 D_5 S तस्मात् (for अस्मात्) D_8 हि मुक्त, S प्रमुक्त (for विमुक्त) — ^{e}) $B_{1\ 3\ 5}$ शक्य, B_4 T $G_{1\ 2\ 5}$ $M_{3\ 4}$ शक्ता (for शक्या) D_1 पर जेतु, S (except G_{3-5} M_3) परे जेतु (for परा) — ^{f}) K_4 $B_{2\ 4}$ Dn D_5 $D_{5\ 6\ 8}$ सर्वं, $D_{3\ 4\ 9}$ सत्य (for सत्त्व) S तेषा (for ह्येषा) K_4 B D (except $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 9\ 10}$) M_4 (*inf lin*) °विध (for °गतम्)

61 K_5 om 61^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) T_1 $G_{4\ 5}$ च (for तु) S C_s गर्हामि (for गर्हेय) — ^{b}) K_2 $D_{1\ 2}$ न त्वां नापि सुयोधन — K_5 om (hapl) 61^d–62^e — ^{d}) B_4 Dn_2 $D_{5\ 8}$ Cn वृत्तै, D_6 द्दै, Cnp_s धूर्तै (as in text) $D_{3\ 4\ 9\ 10}$ धन धूर्तेष्विवार्पित ❀ Nil धूर्तै रिवेत्यपपाठ ।❀

62 K_5 om 62^{abe} (cf v l 61) — ^{a}) T_1 G_1 पिता (for बाला) T_2 G_2 आढ्यक, Ca आर्यक (as in text) — ^{b}) D_7 क्रोशतीं (for क्रीडन्तीं) Some MSS हस्तिका — 62^{cd} = (var) 1 104 3^{cz} — ^{e}) $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 5}$ D_5 $D_{2-4\ 7\ 9\ 10}$ अददत्, $B_{2\ 4}$ Dn_1 D_6 अदात्तु, Dn_2 आदात्तु, D_1 आददात् — ^{d}) M सख्यु (for सख्ये)

63 ^{a}) K_2 T_2 G_2 अपि, $D_{1\ 3\ 4}$ Ca वि (for च) — ^{b}) $G_{1\ 5}$ श्वशुराणा परतप — ^{c}) $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ अत्यत (for अत्यन्त) — K_5 om (hapl) 63^d–67^e

64 K_5 om 64 (cf v l 63) — ^{a}) N (except D_{s2} D_1, K_3 missing, K_5 om) G_4 मा (for मा) K_2 स्वस्था, Dn_1 $D_{3.4\ 9}$ तर्त्कि, D_2 (before corr) S पूर्वं (for नक्त) — 64^{cd} = 5 135 4^{ab} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 9}$ पृथिवी° — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_{10} यशसा च (for श्चास्य) $D_{3\ 4\ 9}$ दिश (for दिव) S दिवि(M व)स्पृक्चास्य वै यश

65 = (var) 5 135 4^{cd}, 5^{cd} — K_5 om 65 (cf v l 63) — ^{a}) D_1 जित्वा (for हत्वा) $D_{3\ 4\ 9}$ G_4 शत्रून् (for कुरून्) K_1 D_3 G_4 राजमध्ये, K_4 B Dn $D_{3-7\ 10}$ Ca महाजन्ये, D_8 महायज्ञे, $T_{1\ 2}$ (*inf lin*) $G_{1\ 3}$ स सग्रामे, T_2 G_2 राजमेधे (for ग्राम) K_2 D_2 हत्वा कुरूश्च सग्रामे

66 = (var) 5 135 8 — K_5 om 66 (cf v l 63) — ^{a}) D_5 ता, Ca ता (as in text) D_5 नाभ्यसूयामि, M_{3-5} अभ्यसूयानि, Ca_s as in text — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ नैव (for नमो) — ^{c}) T_2 G_2 तुभ्य (for नित्य) T_1 कृष्णाय धर्मप्रभवे — ^{d}) D_5 T_1 धारयते

67 = 5 135 7 — K_5 om 67^{abe} (cf v l 63) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{7\ 10}$) यथा वागभ्यभाषत

68 K_5 om 68^a–69^b — ^{a}) D_5 मे, D_1 G_5 मा (for मा) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ B Dn D_5 $D_{3\ 4\ 7}$ $G_{2\ 4}$ Ca वैरता $D_{5\ 6\ 8}$ राज्यनाशो न वैरता — ^{c}) K_2 दधते, K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn T G दहति, $B_{2\ 5}$ D_5 $D_{2\ 5\ 6}$ दधति, $D_{3\ 4\ 9}$ बाधते (for भवति) — ^{d}) K_1 $D_{6\ 10}$ T_2 $G_{1\ 2}$ M विनाभव, K_2 विनाकृता

69 K_5 om 69^{ab} (cf v l 68) — ^{a}) $B_{1\ 3}$ S सा (for या) — K_5 transp 69^{cd} and 70^{ab}

70 ^{a}) $K_{2\ 4}$ B D (except $D_{1\ 7\ 10}$) Cs इत, G_4 इम (for इद) S त्रयोदश (for चतुर्दश) — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ या न पश्ये युधिष्ठिर — K_2 om 70^{cd} — ^{d}) M_{3-5} त्वा (for त)

71 ^{a}) K_2 जीवता सप्रनष्टाना, K_4 $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ जीव

C 5. 3201 B 5. 90 72 K 5 90 72 अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीर द्रौपद्याः पदवी चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशात्प्रन°, Ds_2 D_1 जीवनाशे प्रन , D_7 M जीवनाशप्रन A few MSS प्रणष्टाना — ^{d}) D_1 अह तेषा जनार्दन

72 K_5 om 72^a–74^b — ^{a}) K_1 गीयते, G_4 नियत (for हीयते) — ^{d}) B_3 मा च पुत्रक तत्कृथा , T_1 G_1 2 5 मा मा (T_1 G_1 स्म) पुत्र वृथा कृथा

73 K_5 om 73 (cf v l 72) — ^{a}) T_1 G_1 परश्रिया, M पराश्रयात् — ^{b}) G_2 यावजीव, G_5 याह जीवे (for या जीवामि) K_4 B D (except D_7 10) या जीवति धिगस्तु ता — ^{c}) T_1 G_4 5 वृत्तै K_4 B D (except D_7) कार्पण्य(D_1 कृपालो)लब्धाया

74 =(var) 5 135 9^{abcd} — K_5 om 74^{ab} (cf v l 72) — ^{a}) K_2 T G (except G_3) M_5 अतो (for अथो) — ^{b}) K_1 D_1 10 उक्तो हि, B_2 4 Ds D_2(before corr) 3 4 7 9 Ca उद्युक्त K_1 B_4 Ds D_1 7 10 वृकोदर 74^{cd}=5 157 7^a, 5^d

75 ^{a}) K_1 5 D_7 9 अस्मिंश्चित्, S तस्मिश्चेत् — ^{b}) Dn Ca मिथ्या, T G (except G_3) M_1(*inf lin* as in text) 2 कार्यं, M_{3-5} काल (for कालो) K_5 D_6 10 T_1 वा, Dn Ca च, G_5 य (for वो) K_2 विक्रमिष्यति, M_1(*inf lin* as in text) 3–5 अतिक्रमिष्यते, Ca d s as in text D_1 कालो ऽयतिक्रमिष्यति — K_5 om 75^c–89^d — ^{d}) B_3 Ds D_7 मा नृशस, Cd स्वनृशस, Cs अनृशस, Ca सुनृशस (as in text) G_5 सदृश सकरिष्यथ

76 K_5 om. 76 (cf v l 75) — ^{a}) T_1 G_1 3 M तु (for च) K_1 D_1(m as in text) 7 10 समायुक्तान्, K_2 समायुक्ता , D_6 च वो शक्ता , T_2 G_2 5 तु ये युक्ता , G_3 च वो युक्ता , G_4 समायुक्त (for च यो युक्तान्) — ^{c}) K_1 D_1 7 10 समतिक्राते (for समनु) — ^{d}) B_3 Dn जीवन (for जीवित)

77 =(var) 5 135 13 — K_5 om 77 (cf. v l 75) — ^{b}) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T_2 G_2 व्यवस्थितौ) — ^{c}) K_1 S (except M_5) जितान् (for अर्जितान्) S (except G_4 M_2) लोकान् (for भोगान्) — ^{d}) K_1 2 4 D_{1-4} 9 वृणीध्व, B_3 वृणुध्व, G_3 M (except M_2) वृणीतौ, G_5 वृणीथा

78 =5 135 14 — K_5 om 78 (cf v l 75) — ^{a}) G_3 4 अभि (for अधि) G_4 om हि

79 =(var) 5 135 19 — K_5 om 79 (cf v l. 75) — ^{c}) T_1 G_5 वीर

80 =(var) 5 135 20 — K_5 om 80 (cf v l 75) — ^{a}) K_1 2 B_2 4 D_3 4 7 9 10 तवात्यर्थं — ^{b}) K_4 B_1 3 5 Dn_2 क्रुद्धौ तौ तु, B_2 4 Dn_1 Ds D_1 2 5 6 8 सक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव) K_2 D_{10} M_1 (*inf lin* as in text) यमातकौ — ^{d}) G_3 M तथा लोकान् (for देवानपि) T G (except G_4) पराभव (for परा गतिम्)

81 =(var) 5 135 21^{abcd} — K_5 om 81 (cf v l 75) — ^{a}) S तयोश्चैव तदा(M द)ज्ञात — ^{b}) D_1 2 S (except T_2 G_2) सभागता K_1 2 Ds D_7 यत्ता (K_2 °त्र) कृष्णा सभा(K_2 °भा)गता

82 K_5 om 82 (cf v l 75) — ^{b}) K_1 D_8 10 T_1 G_1 M_1 अभ्यगर्जत्, K_4 D_2(by corr) 5–7 गर्हत्, Cs अत्यगच्छत्, Ca d as in text K_2 यशस्विन, S सभागत (for मन)

83 K_5 om 83 (cf v l 75) — ^{a})=5 135 9^c.

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ८३
न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८४
यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८९
का नु सीमन्तिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४ C 5 3225 B 5 90 93 K 5 90 95

G_{3} M (except M_{5}) समासज्य — [f]) B_{4} $D_{1\ 2\ 3}$ शत्रुकर्षण — After 83, M_{3-5} ins

401* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुख लभेत् ।

84 =(var) 5 135 16 — K_{5} om 84 (cf v l 75) — [b]) D_{5} $M_{1\ 2}$ तु (for च) $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 2\ 5}$ M_{3-5} द्यूत- (for द्यूते) — [c]) K_{4} B_{4} Dn $D_{2\ 10}$ तु (for च) — [d]) $D_{2\ 5\ 8}$ दु खकारक K_{2} T_{2} $G_{2\ 4}$ न मे दु खस्य कारक — After 84, T_{1} G_{4} ins

402* पश्यतां कुरुपुत्राणा न मे तद्दु खकारणम् ।
[Posterior half = 84[d]]

85 =(var) 5 135 17 — K_{5} om 85 (cf v l 75) — [a]) K_{1} $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ G_{3} यत्र, K_{2} यत्तत्, $D_{1\ 2}$ यस्स (for यत्तु) — [b]) Dn_{1} T G_{1-4} $M_{1\ 2}$ सभा (for सभां) — [d]) K_{4} B D (except $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$) किं नु दु खतर तत

86 =5 135 18 — K_{5} om 86 (cf v l 75) — [c]) K_{4} B (except B_{3}) D (except D_{1}) T $G_{1\ 2\ 5}$ अभ्य (for अध्य) — After 86, G_{5} ins

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्व नाथो मधुसूदन ।,
which is followed by a *repetition* of 54[cd] (see below)

87 K_{5} om 87 (cf v l 75), G_{5} om 87–88 — [d]) K_{2} G_{2} महाबल

88 K_{5} G_{5} om 88 (cf v l 75, 87) — [b]) K_{1} $D_{7\ 10}$ T_{2} (by corr) सहामि, K_{4} B Dn D_{5} $D_{3-6\ 9}$ सहेय, T_{1} G_{1} सहे हि (for सहेऽद्य) — [d]) G_{4} विजये चापराजिते — 54[cd] is *repeated* in T_{1} G_{1} after 88, in G_{5} (which om 87–88) after 403* T_{1} $G_{1\ 5}$ ins an addl colophon (*adhy no* 91) after the *repetition* of 54[cd], D_{1} T_{2} G_{2}, after 88

89 K_{5} om 89[ab] (cf v l 75) Before 89, all MSS ins वैश उ° (resp वैश) — [a]) T_{1} $G_{1\ 5}$ तां तत्राश्वासयामास — [b]) T $G_{1\ 2}$ M_{3} पुत्रादिभिर् Dn_{1} D_{7} परि (for अभि) D_{2} पुत्रक्लेशपरिप्लुता, T_{2}m दर्शन-लोलुपा — [cd]) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 2}$ पृथा पार्थसखा शौरि शोचती स्वा पितृष्वसा S पृथा पार्थसखो हरि (for [d])

90 Before 90, K_{1} G_{2} ins भगवानु (G_{2} om उ°), K_{3} श्रीकृष्ण उ , K_{4} B D T_{1} $G_{1\ 5}$ M वासुदेव उ (the S MSS om उ), T_{2} G_{4} श्रीभगवान् — [a]) $K_{2\ 4}$ B Dn $D_{2-4\ 6}$ T_{2} $G_{1\ 2}$ तु (for नु) G_{4} लोके (for त्वादृग्) — [b]) G_{4} त्वादृशा (for लोकेषु) G_{5} M अपि (for अस्ति) $K_{1\ 5}$ D_{7} लोकेष्वपि हि विद्यते — [d]) A few MSS अज°

91 =(var) 5 132 14 — [a]) K_{5} B_{4} Dn $D_{6\ 9}$ G_{5} भवति (for ती) — [c]) T_{1} $G_{3\ 5}$ M ईश्वरा, T_{2} (*inf lin* as in text) G_{2} सेश्वरी — [d]) S (except G_{5}) समभि (for परम°)

92 [a]) K_{4} $B_{3\ 5}$ D (except $D_{1-4\ 7\ 9}$) स्व (for च) — [c]) $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 5}$ Dn_{2} D_{5} D_{7} महाप्रज्ञे

93 [a]) K_{2} B_{4} Dn $D_{3\ 4.\ 9}$ T_{1} निद्रातद्रे, G (except G_{1}) निद्रा तद्रीं — [d]) K_{1} $D_{7\ 10}$ transp नित्य and वीरा K_{2} $D_{3\ 4\ 9}$ धीरा , M_{1}(*inf lin*)$_{2}$ प्राप्ता , M_{1}(orig)$_{3-5}$ पार्था (for वीरा) D_{3} T_{2} (before corr) G_{2} C_{3} सुखैधिता , G_{4} सुखोचिता (for सुखे रता) K_{5} B_{4} Dn D_{32} नित्य वीरसुखे रता

94 K_{5} om 94–97 — [a]) $D_{3\ 4.\ 9}$ वीरा (for पार्था)

C 5 3226 B 5 90 96 K 5 90 96 अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्श्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९
यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^{b}) $K_{1\ 4}$ D_{10} वीर(K_4 °रा)सुखे रता, K_2 वीरा सुखोचिता, G_1 वीरा सुखप्रिया, G_4 वीरा महाबला, M_1(*inf lin*) $_2$ धीरसुखप्रिया — D_6 om (hapl) 94^{e}–95^{b} — ^{c}) Dn_2 न तु, D_1 ते न (by transp) K_2 तुष्यति, T_2 G_2 जीवेयु — ^{d}) G_4 सुतास्तव, $M_{1\ 2}$ महारथा (for महाबला)

95 K_5 om 95, D_6 om 95^{ab} (cf v l 94) — ^{a}) K_2 B (except B_4) D_2 वीरा, Ca d s धीरा (as in text) — ^{c}) D_7 $M_{3\ 4}$ उत्तमा, Ca as in text — ^{d}) S भोगाश्चैवाति(M श्चातीत)मानुषान्

96 K_5 om 96 (cf v l 94) $K_{1\ 2}$ $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ transp 96^{ab} and 96^{cd} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ B_2 $D_{2\ 7\ 10}$ G_4 वीरा (for धीरा) — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ एव, D_7 च (for ते) — ^{c}) K_1 D_7 T_2 G_2 अत प्राप्तिं, D_2 अत प्राप्य, Cd अन्त° (as in text) D_2 S सुख प्रा($G_{3\ 5}$ M चा)हुर् (for सुखामाहुर्) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 Dn $D_{2-4\ 6\ 8-10}$ G_1 $M_{3\ 4}$(*inf lin*) $_5$ एतयो (for अन्तयो) D_1 दु ख-मतरमध्ययो

97 K_5 om 97 (cf v l 94), T_2 om 97^{a}–98^{b} — ^{a}) Hypermetric! S (T_2 om) अभिवादयते — ^{b}) K_2 वै, $D_{1\ 2}$ T_1 G ते, M चेत् (for च) K_1 $D_{7\ 8\ 10}$ आत्मनश्चैव कुशल

98 T_2 om 98^{ab} (cf v l 97) — ^{cd}) K_5 ईशान (for ईश्वरान्), and श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्)

99 Before 99, $K_{1\ 4}$ $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ S ins वैश° उ° (S om उ°) — K_5 om 99^{c}–102^{d} — ^{c}) D_5 $D_{1\ 8}$ T G (except G_5) पुत्रादिभि $D_{3\ 4\ 9}$ अतिध्वस्ता, T_2 $G_{1\ 2}$ परिध्वस्ता

100 K_5 om 100 (cf v l 99) Before 100, all MSS ins कुन्त्युवाच (resp कुन्ती) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ पुरुषोत्तम (for मधु)

101 K_5 om 101 (cf v l 99) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ सुनिकृत्या (for अनि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ हि (for अस्मि) — ^{d}) B_2 S (except G_1) सत्व, $D_{3\ 4\ 9}$ सम (for सत्य°)

102 K_5 om 102 (cf v l 99) — ^{a}) B_2 D (except Dn D_{10}) व्यवस्थाया, G_{3-5} व्यवसाय, Ca d as in text Cs cites व्यवस्था K_2 D_9 स्वमित्रेषु, $D_{3\ 4}$ स्वमित्रेषु (for च मित्रेषु) Ca d cite मित्रेषु T $G_{1\ 2}$ M व्यवसायस्य मित्रेषु — ^{d}) K_1 त्व च सत्य, G_4 सत्य तत्व (for त्व सत्य त्व)

103 ^{a}) K_5 भ्राता, D_1 S धाता, $D_{3\ 4\ 9}$ धाम (for त्राता) K_1 महद्धर्म, G_4 पर ब्रह्म — ^{b}) D_1 सत्य, $D_{3\ 4\ 9}$ धर्म (for सर्वं) $D_{3\ 4\ 9}$ प्रतिष्ठित — M_{3-5} (which om 103^{cd}) ins 404* after 103^{ab} — ^{c}) Ds_2 T_1 G_1 एव तत्, $D_{3\ 4}$ चैतत् (for एवैतत्) K_5 यथैव गच्छेत्तत्रैव, $D_{7\ 10}$ यथैवात्थ तत्तथैव — ^{d}) $K_{1\ 2\ 5}$ नित्य (for सत्य) S (M_{3-5} om) सर्वमेव भविष्यति — S ins after 103 (M_{3-5}, after 103^{ab})

404* कुरूणा पाण्डवाना च लोकाना चापराजित ।
सर्वस्यैतस्य वार्ष्णेय गतिस्त्वमसि माधव ।
प्रभाव बुद्धिवीर्यं च तादृश तव केशव ।

104 =(var) 5 89 1 — Before 104, most MSS ins. वैश° उ (resp वैश°) — G_1 om 104

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २
ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ३
तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५
अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७
तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८
तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९
तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ।　C 5 3246 B 5. 91 13 K 5. 91 12

— [a]) D8 4 9 स (for च) B1 3 5 D1 2 T G2-5 M1 2 5 हृषीकेश (for च गोविन्द) K1 5 B2 D7 M3 4 पृथामामन्त्र्य गोविंद — [b]) K1 2 D3-5 8 9 T G2-5 M1 2 चापि (for चाभि) — [c]) K5 S (G1 om) दुर्योधनगृह शौरि — [d]) K1 D1 3 4 7 9 10 °गृह (for गृहान्) K5 T2 G2 अभ्यगच्छदरिंदम, T1 G3 4 M प्रातिष्ठत महाद्युति

Colophon missing in K3, K5 D2 5 6 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn D8 D1 7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D1 कुन्त्याश्वासन, T1 कुन्तीवासुदेवसंवाद, G1 वासुदेवकुन्तीसंवाद, G5 कृष्णकुन्तीसंवाद, M कुन्तीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D7 81, T G2 4 5 92, G1 93, G3 M4 90, M1-3 5 91 — *S'loka no* Dn 104, D8 107

89

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 K5 D7 10 om 1 D2 5 6 G2 om the ref — [a]) T2 G2 तामामन्त्र्य हृषीकेश — [b]) B Dn D8 D1 5 6 M3-5 चाभि (for चापि) — [d]) T2 G2 प्रातिष्ठत महाद्युति — Cf v l 5 88 103

2 After 2[ab], N (K3 missing) ins

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दन ।

— [c]) K5 तिस्र, D1 तत्र (for तस्य) K1 2 D (except D1 3 4 6) कक्षा (for कक्ष्या) S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामत् — [d]) T G1-3 5 M अथ (for तिस्रो) G3 5 निवेदित (for अवारित) K5 G4 द्वारस्थैरभि(G4 नि)वारित

3 [b]) Dn1 D4 8 उत्थित (for उच्छ्रितम्) — [d]) K1 2 °मना (for °यशा)

4 [b]) D5 D8 4 9 T G1 2 M1 2 चापि सवृ(T1 G1 श्रि)त, D2 संवृत गृहे, G4 परिवारित (for चाभि) — [c]) B (except B3) धृतराष्ट्र T2 G2 3 5 M1 2 महाबाहु

5 K5 T2 om 5[a]-6[b] — [b]) K2 शकुनिं च महाबल

6 K5 T2 om 6[ab] (cf v l 5) — [b]) K2 S (except G3 5, T2 om) °मना (for °यशा)

7 K5 om 7-9 — [b]) K2 4 माधव (for केशव) S सामात्येन परंतप — [c]) K1 2 D5 D7 10 सह (for तत्र)

8 K5 om 8 (cf v l 7) — [a]) K2 तस्य, G3 5 तत (for तत्र) D8 4 9 जाबूनदमये — [b]) D3 सुमनोहर, D10 समुपस्कृत (for सुपरि) D8 4 9 पर्यंके सुपरिष्कृते — [c]) D8 4 9 स्तीर्णे — [d]) Dn1 समुपाविशद्, D8 4 9 ह्यभ्युपा S आविवेश गदाग्रज

9 K5 om 9 (cf v l 7) — [ab]) K1 2 D8 S (except M1 2) तस्मै (for तस्मिन्) K1 4 B Dn D8 D5-8 10 अभ्युदक च, D2 उदक च, D8 4 9 उपाहृत्य K2 D2 महात्मने (for जना) T2 G2 उपहृत्याथ चक्रिणे — [d]) K1 2 Dn1 D2-4 7-10 T1 G1 4 गृह (for गृहान्) D5 8 स (for च) — After 9, K4 D2 5 8 S ins

406* आसन सर्वतोभद्र सर्वरत्नविभूषितम् ।
कृष्णार्थमेव संसिद्ध धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।

[(L 2) K4 D8 M धृत° (for धार्त°)]

C. 5. 3247 B. 5. 91 12 K. 5. 91 13 न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११
ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३
उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५
स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६
अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७
कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९
कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वा वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०
न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१
वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

---

11 After 11^{c}, T_2 G_2 ins
407* नाभ्यनन्दज्जनार्दन ।
पुन पुन कौरवेयो भोजनेन न्यमन्त्रयत् ।
असकृत्प्रार्थ्यमानोऽपि
— ^{d}) Dn_1 $D_{1\ 4\ 7\ 9\ 10}$ नाभ्यनदत केशव

12 ^{a}) K_5 अथ दुर्योधनो राजा — ^{b}) N कुरु° (for राज) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{8\ 4}$ केवल (for कौरव)

13 ^{b}) $K_{1\ 5}$ रौक्माणि (for वासासि) T_1 G_1 विविधानि (for शय) $D_{8\ 4\ 9}$ शयनानि मृदूनि च — ^{c}) $D_{8\ 4\ 9}$ न भुक्षेस्त्व महाबाहो — ^{d}) K_1 नाभुक्ता (sic), K_5 नाभुक्ष , T_1 G_1 $M_{1\ 2}$ नाभुकथा , T_2 G_2 नाभुज , $G_{3\ 5}$ M_{3-5} न भुक्षे , G_4 नार्हथा (for नाग्रही) K_2 नालीढानि जना , B_2 नाग्रहीर्मधुसूदन, $D_{8\ 4\ 9}$ अस्माक तु जना°

14 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{1-4\ 9}$ T_1 $G_{1\ 3}$ ददत्, K_5 अददत, D_5 $G_{4\ 5}$ अददा , T_2 G_2 M वदन् Ds $D_{5\ 6\ 8}$ सह्य, Ca d as in text

15 ^{a}) Ds D_7 माधव, T_2 G_2 तत्वेन (for गोविन्द) T_2 G_2 गोविंद (for धर्मार्थौ) — ^{b}) $D_{8\ 4\ 9}$ तत्व च (for तत्त्वेन) T_2 G_2 धर्मार्थौ वेत्थ केशव — ^{d}) K_5 श्रोतु तव जनार्दन

16 Before 16, K_1 B_2 Dn $D_{8\ 4\ 8\ 9}$ S (except T_2) ins वैश उ (resp वैश°) — ^{a}) $K_{1\ 5}$ श्रुत्वैतत्तस्य गोविद — ^{b}) K_2 जनाधिप (for महा) — ^{c}) N (except $B_{1\ 2\ 5}$, K_3 missing) उद्यन्मे(D_1 वर्षांमे)घस्वन (B_2 °र) काले Ca d s cite ओघ

17 ^{a}) K_4 B (except B_5) Dn $D_{6\ 8\ 10}$ अलघू°, Ds $D_{2\ 7}$ T $G_{2\ 4}$ M अनर्मं , D_5 Cnp अनन्य , G_1 अर्थवत्°, Ca d s np अनम्बू° (as in text) B_8 Ds अध्वस्त, $D_{8\ 4\ 7\ 9}$ अव्यग्र, S (except G_4) अत्रस्त, Ca d s as in text — ^{b}) Ds अनकुश, Ca d असकुल (as in text) — ^{d}) K_2 S अब्रवीत्, D_7 ईदृश, Ca उत्तम (as in text)

18 K_4 om 18^{a}–19^{b}, G_4 om 18^{ab} Before 18, K_1 $D_{2-6\ 8\ 9}$ ins भगवानुवाच (D_8 with prefixed श्री) — ^{ab}) $M_{1\ 2}$ read गृह्णते (for भुञ्जते), भुजति (for गृह्णन्ति), and transp दूता and पूजा K_5 $B_{2\ 4}$ Dn_1 n_2 (by corr) Ds $D_{5\ 6\ 8}$ M_{3-5} ह (for हि) — K_5 om 18^{c}–21^{b} — ^{c}) K_2 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{8\ 4\ 9}$ G_3 सहामात्य, D_2 सभामध्ये — ^{d}) $B_{4\ 5}$ Dn $D_{8\ 4}$ समर्चिष्यसि, D_9 अर्चयि , G_3 पूजयि° (for त्वमर्चि) K_2 D_8 मानद (for भारत)

19 K_5 om 19, K_4 om 19^{ab} (of v l 18) Before 19, K_1 $D_{8\ 4\ 8\ 9}$ ins वैश° उ° — ^{d}) S °वक्तुम् (for °पत्तुम्)

20 K_5 om 20 (of v l 18) — ^{a}) $D_{8\ 8\ 9}$ वा (for the first च), and K_2 $D_{8\ 10}$ वा (for the second च) — ^{b}) $D_{8\ 4\ 9}$ transp त्वा and वय — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1\ 2}$) दाशार्ह (for गोविन्द) G_{3-5} M तु (for च)

21 K_5 om 21^{ab} (of v l 18) — ^{a}) D_1 T_2 $G_{1\ 2\ 5}$ एतत् (for तत्) K_2 S (except G_3 $M_{1\ 2}$) विद्म (for विद्मो) — ^{b}) K_2 S यस्मात्, D_7 कस्मात् (for यस्मिन्) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ T_1 G_1 प्रीयमाण (for °माणैर्) — ^{d}) K_1 नाभुक्था , K_2 न भोक्ता, K_5 नाभुक्ष्व, D_1 नाभुक्ष्वा (sic), D_2 (before corr) नाभुक्षे, D_8 न भुक्ष्व (for नामस्था) S न भुजीथा परंतप

22 ^{b}) B_8 नास्ति (for न च) K_2 न च गोविद

C. 5. 3270 B 5 91 34 K. 5. 91 56 निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(*inf lin* as in text) G_2 क्रुद्धो (for शुभ्राद्)

34 G_3 om 34 (cf v l 33), G_4 om 34^{ab} — ^{a}) Dn_1 $D_{8\,9}$ निर्ययौ — ^{c}) T $G_{1\,2\,5}$ M_{3-5} निवासाय, Ca d निवे (as in text)

35 D_1 om 35^a–37^b — ^{ab}) $D_{3\,4\,9}$ T $G_{1\,2\,5}$ अन्व (for अभ्य) K_2 transp द्रोण and भीष्म K_2 B_2 T_2 G_5 च (for अथ) — ^{d}) $K_{1\,5}$ $G_{3\,5}$ M गृहेतिथिं, T G_1 गृहातिथिं, G_4 अतिथि प्रिय (for गृहे स्थितम्)

36 D_1 om 36 (cf v l 35) — ^{a}) S (except G_1) अनु° (for अभि) D_{10} सर्वे (for तत्र) B Dn Ds $D_{6\,8}$ त ऊचुर्माधव वीर — K_5 om 36^c–37^b — ^{c}) $K_{1\,2}$ $B_{3\,4}$ Dn_1 Ds $D_{2\,5\,6\,8}$ निवेदयाम — ^{d}) K_1 $D_{5\,6\,8}$ स्व, Ds च, D_7 वै (for ते) K_2 transp गृहान् and वय $D_{3\,4\,9}$ सरत्न च गृह वय

37 K_5 D_1 om 37^{ab} (cf v l 35, 36) — ^{a}) S °बाहु (for °तेजा) — ^{b}) $G_{3\,5}$ पार्थिवान् (for कौर) — ^{d}) K_5 स्वानि वेश्मानि भूमिपा — After 37, T_2 G_2 ins

410* न नीतिरस्मत्पूजा वो भवता कुरुसत्तमा ।
दुर्याधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।
त एवमुक्ता कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययु ।

38 K_5 om 38 — ^{a}) $D_{1\,2}$ गते (for याते°) T_1 G_1 यातेषु तेषु क्षत्ता तु — ^{d}) T G M_1 (*inf lin*) उपस्थितै ($G_{3\,5}$ °त, M_1 °त) (for प्रयत्नवान्)

39 ^{a}) T_1 G_1 तत्र, T_2 $G_{2\,3\,5}$ M (except M_1) अथ (for तत) — ^{b}) = 41^d K_5 गुणवति च केशव — ^{c}) S अमेयानि (for अनेकानि)

40 ^{c}) $G_{3\,4}$ M अददात् (for ददौ) — ^{d}) K_5 Dn_2 प्रथम (for परम) — After 40, K_4 S (G_3 om hapl from the posterior half of line 1 up to 41^a) ins

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य वरासने ।
शुचि सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ।
श्रद्धया परया युक्त इद वचनमब्रवीत् ।
सम्भ्रमैस्तुष्य गोविन्द एतन्न परम धनम् ।
अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।
[(L 1) T_1 G (except G_2) द्विजाग्र्येषु (for द्विजे°) T $G_{1\,2\,4}$ निषण्णेषु T_2 G_2 आसनेषु च (for वरा) — (L 3) T_1 G_1 विदुर श्रद्धया युक्त (for the prior half)]
— T_2 (marg *sec m*) cont

412* उदारस्य तृण वित्त शूरस्य मरण तृणम् ।
विरक्तस्य तृण नारी नि स्पृहस्य तृण जगत् ।

41 G_3 om 41^a (cf v l 40) — ^{b}) S निषण्ण॰ परमासने — ^{d}) = 39^b — After 40, K_4 S ins

413* त भुक्तवन्त विविधा सुशब्दा सूतमागधा ।
अभितुष्टुवुरासीन दाशार्हमपराजितम् ।
[(L 1) T_1 G_1 गोविंद (for विविधा)]

Colophon missing in K_3 — *Sub-parvan* $K_{1\,2\,4\,5}$ B Dn Ds $D_{1\,2\,5-8\,10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy. name* T_1 विदुरगृहे कृष्णभोजन, G_1 विदुरगृहप्रवेशन, G_5 विदुरगृहभोजन, $M_{1\,4}$ विदुरमाहात्म्यप्रतिपादन, M_5 विदुरमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both), D_5 89, D_6 87, D_7 $M_{1-3\,5}$ 92, T $G_{2\,4\,5}$ 93, G_1 94, G_3 M_4 91. — *S'loka no* K_5 72, Dn 43, D_8 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
एकः कर्णः पराजेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन । C 5 3285 B 5 92 8 K 5.92 8

90

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) T1 आश्वास्य, M3-5 आसीन (for आश्वस्त) — ^{b}) D3 4 9 निशीथे (for शाया) — After 1^{ab}, K5 ins a passage given in App I (No 4), and om from 1^{c} to the end of stanza 21 of the *next* adhy — ^{c}) S transp सम्यक् and व्यवसित — ^{d}) D7 10 यदव्र (for केशव)

2 K5 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) K2 B Dn Ds1 D10 मद (for मूढ) Ds2 D7 अथ धर्मातिगो मद, D5 6 8 अनुधर्मातिगोविंद (D8 °गो मूढ), G4 अर्थातिगश्च मूढश्च, Ca d s as in text — T2 reads 2^{c}–3^{d} after 7

3 K5 om 3 (cf v l 1) — For T2, cf v l 2 — ^{a}) D2 सर्वं (for धर्मं) K1 मर्त्यं, K2 4 B D G4 मूढ (B5 मत्त), T1 G1 मूर्खं (for मन्द) — ^{b}) B3 प्रकृतिं, D1 दुर्ग्रह, Ca d s प्रग्रह (as in text) — ^{c}) K1 D1 G5 अनय, Ca d as in text B3 Dn1 Ds श्रेयसा, Ca d as in text K4 B D (except D1-4 9) मदो (for पापो)

4 K3 om 4 (cf v l 1) — ^{b}) K4 B2 4 Dn2 Ds1 D5 6 10 Cn °शकिता, G4 °वचक (for शङ्कित) — ^{c}) Ds2 अकृतात्माकृतज्ञश्च — ^{d}) K2 4 B Dn Ds D2-7 9 10 G4 त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्मं) (for त्यक्त) B3 [अ]नृतप्रिय — After 4, N (K3 missing, K5 om) ins

414* मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वर ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चय ।

[(L 1) K1 2 D1 2 मूढश्च प्राज्ञमानी च, Dn1 मृदुश्च पापमानी च, D7 मूढ प्रज्ञावमानी च (for the prior half) Ds क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्) — (L 2) D1 कामानुचारी कृत्ये च (for the prior half) D1 तत्वेषु (for सर्वेषु) K1 Ds1 D2 कृतनिश्रम, D1 5 8 कृतनिश्चय, Ca अकृतविश्रम (for अकृत°) Cd cites नि श्रम]

5 K5 om 5 (cf v l 1) — ^{b}) K1 transp दोषै and एष B3 4 Dn2 D1 3 4 6-9 M2 एव, G4 एव (for एष) — ^{c}) S °मान (for °मान) — ^{d}) S करि° (for ग्रही°)

6 K5 om 6 (cf v l 1), D1 om 6–7 Dn2 Ds D5 8 10 read 6–7 after 9 — ^{a}) D2-4 9 सेनासमुच्चय, Ca as in text K4 Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा) — ^{d}) K2 चाविचक्षण, D3 4 9 च विचक्षण, G3 अपराजित (for अविचक्षण)

7 K5 D1 om 7 (cf v l 1, 6) For transp in Dn2 Ds D5 8 10 cf v l 6 — ^{ab}) K1 2 Ds D1 5 8 पराजेतु (for पराजेतु) S (except G4 M2) निश्चय (for निश्चितम्) D3 4 9 उच्यमानोपि पापात्मा न करिष्यति निश्चित — ^{c}) K2 D3 4 9 धार्तराष्ट्रस्तु (K2 °ष्ट्र सु-) दुर्बुद्धि — ^{d}) D3 4 9 M3 4 प्रशम, D8 शमन, G3 5 सशम (for स शम) T1 G3-5 M1 3-5 उपलप्स्यते (G3 5 °से) G2 °लप्स्यते, M2 °लक्ष्यते (for °यास्यति) T1 शम नैवोपलप्स्यते — After 7, T2 reads 2^{c}–3^{d}

8 K5 om. 8 (cf v l 1), D6 om 8^{a}–9^{b} — ^{c}) Ds1 S (except G3) भूयसी, Cs भूयसीं (as in text) T2 G1 2 4 वर्ध° (for वर्त°) Ds1 T G1 2 4 बुद्धि, M वृत्ति, Cs वृत्तिं (as in text), — ^{d}) D3 4 9 मति (for मन)

C. 5 3285
B. 5. 92 8
K. 5. 92 8

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

9 K_5 om 9 (cf v l 1), D_6 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{b}) T_1 G_1 च केशव (for जना) — ^{c}) K_4 B Dn D_3 $D_{5\,6\,8}$ T_1 G_1 मुखान् (for °कृपान्) — ^{d}) T_1 $G_{1\,3\,4}$ M_{3-5} transp न and शक्ता — After 9, Dn_2 D_3 $D_{5\,8\,10}$ read 6–7

10 K_5 om 10 (cf v l 1) — ^{a}) D_2 सधिश्च, $D_{3\,4\,9}$ मूढाना, $D_{5\,6\,8}$ सधिं च, S निश्चित (for संविच्च) Ca d s cite संवित् — ^{b}) D_2 इति केशव, $D_{3\,4\,9}$ मधुसूदन (for एव केशव) — 10^{cd} = (var) 5 93 15^{cd} — ^{d}) D_3 बलसौभ्रात्र, S तव शासनकाङ्क्षिणा (T_1 $G_{1\,3\,5}$ लघन)

11 K_5 om 11 (cf v l 1) — ^{c}) M_{3-5} यदि (for इति) D_1 व्यवसितस्, D_2 S °सित, Cs as in text

12 K_5 om 12 (cf v l 1), K_4 om 12^{a}–14^{b} — ^{a}) S वा (for च) — ^{d}) K_2 Dn_1 T_2 G_2 गायन, D_7 (sup lin as in text) T_1 $G_{3\,5}$ M (except M_1) गायक- (for °न)

13 $K_{4\,5}$ om 13 (cf v l 12, 1) — ^{a}) K_2 अविज्ञातेषु, B_3 D_2 ज्ञानेषु, G_4 $M_{2\,5}$ अपि जानत्सु, Cs as in text — ^{b}) S केशव (for माधव) — ^{c}) K_2 न ते, S (except $G_{1\,2}$) तत्त्व (T_2 m तव) (for न त्व) K_1 D_8 ब्रुवन्सूक्त, K_3 ब्रुव युक्त, $D_{3\,4\,9}$ क्षमो वक्तु, S (except T_1 $G_{1\,2}$ M_2) ब्रुवन्युक्त- — ^{d}) K_1 B_4 $D_{1\,6}$ S चडालेषु

14 K_4 om 14^{ab}, K_5 om 14 (cf v l 12, 1) — K_4 reads 14^{cd} after 415* — ^{c}) D_3 तस्मात् (for तस्मिन्) — ^{d}) S संपद्यते (for °त्स्यते) D_3 D_9 तत (for तव)

15 K_5 om 15 (cf v l 1), D_2 om (hapl) 15^{c}–16^{b} — ^{c}) D_1 तव मध्येवतरण

16 K_5 G_3 (hapl) om 16 (cf v l 1), D_2 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) T $G_{1,2\,4}$ अबुद्धीनाम् (for दुर्बु°) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1\,7\,10}$, D_2 om) दुष्टचेतसाम्, G_5 कारिणा (for पाप) — ^{c}) D_3 $D_{5\,6\,8}$ S (G_3 om) प्रतीप-, Ca d प्रतीप (as in text) G_4 कृष्ण, $M_{1\,2}$ (inf lin as in text) तात (for मध्ये) — ^{d}) G_4 तन्मे मध्ये (for तव कृष्ण) B D_3 $D_{1\,5-7\,10}$ M_1 (inf lin) रोचये (for °ते)

17 K_5 om 17 (cf v l 1). — ^{b}) K_2 B_4 $D_{2\,7\,10}$ श्रिय- (for श्रिया) K_4 B D (except $D_{3,4\,7\,9}$) दर्पाच्च (D_1 °न्व-) मोहित, S मोहेन दर्पित (T_1 G_1 गर्वित) (for मोहाच्च द°) — ^{c}) T G (except G_3) वचो (for वयो-) T_2 G_2 -गर्वात् (for -दर्पात्) K_2 अमर्षाश्च, $D_{3,4,9}$ अधर्माच्च — ^{d}) K_2 तात (for न ते) $G_{2\,4}$ भविष्यति; G_5 M ग्रहीष्यते

18 K_5 om 18 (cf v l 1) — ^{a}) K_2 $D_{2\,5}$ m हित, S वच, Ca d s बल (as in text) — After 18, K_4 ins

415* मानी मौर्ख्येण पार्थाना न पश्यत्यधिक बलम् ।,
followed by 14^{cd}

19 K_5 om 19 (cf v l 1) — ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ $M_{1\,2\,4}$ (inf lin) अस्य (for अद्य) D_2 वदेम यद्यथा शक्य — ^{d}) D_1 जनेश्वर (for जना)

20 K_5 om 20 (cf v l 1) — ^{b}) K_2 $D_{3\,4\,9}$ S °क्रोधानुसारिषु

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
आशसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो
बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-
त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५
तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २६
सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८ C 5 3306 B 5 92.29 K 5 92.29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

21 K_5 om 21 (of v l 1) — [ab]) S हस्तियूथस्य (for हस्त्य°) K_2 transp मद and मूढ — [c]) K_2 T_1 G_1 जातमन्यु , K_4 B Dn $D_{5\,6\,10}$ वीतभीति , Ca d s वीतमन्यु (as in text) — [d]) B_3 D_2 G (except G_1) मम (for मया) K_1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति)

22 K_5 om 22 (of v l 1) — [a]) K_4 B D (except $D_{1\,2\,9}$) ins वै after आशसते K_1 °ष्ट्र सपुत्रो (for °ष्ट्रस्य पुत्रो) — [b]) G_1 महद्राज्यम्, $M_{1\,2}$ माहाराज्यम् (for महाराज्यम्) T_1 G_1 पृथिव्या — 22^{cd}=(var) 5 26 19^{cd} — [c]) K_2 G_5 अस्मिन् (for तस्मिन्) Ds Cs क्षम , Ca d क्षेम (for शम) $D_{1\,4}$ केवले, S (except $M_{3\,5}$) °ल, Ca d s लो (as in text) — [d]) K_1 लब्ध सभा, D_7 लब्ध पुरस्तात्, $G_{3\,5}$ यश्चासत (for बद्ध सन्त) K_2 बद्ध स ह्यात्मगत मन्यतेर्थं, K_4 B Dn Ds $D_{1\,5\,6\,8\,10}$ Ca d s बद्ध सत मन्यते ($D_{5\,8}$ लभ्यते) लब्धमर्थं, $D_{3\,4\,9}$ पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगा च, T $G_{1\,2}$ यश्चासत मन्यते प्राप्तमर्थं

23 K_5 om 23 (of v l 1) — [c]) G_1 M_{3-5} सर्वयौधा K_2 Ds_2 पृथिव्या — [d]) $K_{1\,2}$ क्षितिपा वै, D_7 Ca s क्षितिपाला , T G $M_{1\,2}$ भूमिपाला (G_3 °लान्), M_{3-5} ये भूमिपाला· (for क्षितिपालै) Cd cites क्षितिपा

24 K_5 om 24 (of v l 1) — [a]) D_7 सम (for पुर) — [b]) D_7 राजानो वै (for त्वया राजानो) $K_{1\,2\,4}$ $D_{3\,4\,7\,9}$ °रत्ना , T $G_{1\,2}$ °राज्या , G_4 M वैरा , Ca सारा (as in text) — [d]) K_2 D_2 T $G_{2\,4}$ $M_{1\,4\,5}$ Ca d सुसहिता , B D_4 °हृता , G_1 श्रिता , G_3 °हितान्, G_5 शिता (for °हता) Cs cites सहता S चैव (for वीरा)

25 K_5 om 25 (of v l 1) — [a]) $D_{5\,6\,8}$ युक्ता°, Ca d त्यक्ता° (as in text) — [b]) K_4 B Dn_2 Ds D (except $D_{3\,4\,9}$) G_3 हृष्टा, Ca d s सृष्टा (as in text) G_1 $M_{1\,2\,5}$ °यौधा (for योधा) — After 25^{ab}, S ins

416* मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावा
कामात्मानो मन्युवशाविनीता ।

26 K_5 om 26 (of v l 1) — [b]) D_1 पाप° (for दुष्ट) — [c]) Ds_1 (before corr) $D_{1\,8\,9}$ मध्ये (for मध्य)

27 K_5 om 27 (of v l 1) — [b]) G_5 सुदु सह (for दुरु°) — [c]) D_7 प्रभाव बुद्धिशौर्यं च — [d]) D_7 transp जानामि and तव

28 K_5 om 28 (of v l 1) — [b]) K_1 Dn_1 $D_{3\,4\,7\,9\,10}$ भूयसी (for भूय सा) — After 28, K_4 B Dn

९१

O 5 3808
B. 5 93 1
K. 5 93 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽसि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

D8 D2 (marg) 8–9 ins

417* या मे प्रीति पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।
[In B4 Dn it is a *repetition*! Cf v l 5 87 23]

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn D8 D1 2 5–8 10 T1 G1 5 M भगवद्यान — *Adhy name* D1 T1 G1 5 विदुरवाक्य, M विदुरमत — *Adhy no* (figures, words or both) D5 88, D6 84, D7 M1–3 5 93, T G2 4 5 94, G1 95, G3 M4 92 — *S'loka no* Dn D8 30

91

☞ This adhy is missing in K3 5 (cf v l 5 32 15, 90 1)

Before 1, K4 D8 S (except G1) ins

418* वैशपायन ।
विदुरस्य वच श्रुत्वा प्रश्रित पुरुषोत्तम ।
इद होवाच वचन भगवान्मधुसूदन ।
[(L 1) G3 प्रश्रित K4 मधुसूदन (for पुरुषो) — (L 2) D8 T1 G3 प्रोवाच (for होवाच)]

— K2 B3 Dn D1 2 7 10 T G1–3 5 M (except M2) श्रीभगवान्, G4 कृष्ण — ^{c}) D8 T G1 2 5 तथा (for यथा) — ^{d}) K4 B D (except D2 4 7 9 10) भवता (for सुहृदा)

2 ^{a}) T1 G1 तत्व (for तथ्य) — ^{c}) D8 यथा (for तथा) — ^{d}) D2 यथैव, S क्षत्तस्ते (for त्वयैतत्) D3 4 9 पितृवन्मयि, Ca पितृमातृवत् (as in text)

3 ^{ab}) K1 एव, K2 S सर्वं (for सत्य) G4 ह्येव (for युक्त), K4 B4 D (except Dn1 D1–4 10) G3 M5 वा, G4 मे (for the second च) K1 2 T2 G2 4 5 om अपि (leaving hiatus!) K1 2 D1 5 6 8 10 एतद् (for एव) T1 G2 5 यदा (for यथा) G4 यदा यत्व यदात्थ मां — ^{c}) S शृणु च (for शृणुष्व) — ^{d}) S मम (for भव)

4 ^{a}) K2 D7 S °राष्ट्राणा — K4 om 4^{b}–5^{b} — ^{b}) K1 G5 वैरिणा, B D (except D1) T2 G2 वैरता — ^{d}) K2 D2 G5 अस्मि (for अद्य)

5 K4 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) S कृत्स्ना (for सर्वां) — ^{b}) D3 4 9 सहाश्वरथकुजरा — ^{c}) K1 अमोचयन्, K2 प्रमो°, D7 G2 यो मोच — ^{d}) K1 2 D7 प्राप्नुया K2 पुण्यम् (for धर्मम्)

6 ^{a}) D1 धर्मकार्यैं K1 D7 8 धर्मं कुर्वन्यथाशक्त्या, K2 धर्मकार्यैं यतेच्छक्त्या, D2 धर्मकामार्थता शक्त्या, D3 4 9 धर्मकामो यथाशक्ति, S धर्म(G5 र्मैं)कार्यैं यतमानो — ^{b}) B Dn D8 D10 नो (for न) N (except D1–4 9, K3 5 missing) M5 प्राप्नोति (for शक्नोति) — ^{d}) K2 T1 तत्र, D3 4 9 इति (for अत्र)

7 ^{a}) K2 S (except G4 M2 5) चिंतित (for चिन्तयन्) — ^{b}) K1 उपपादयेत्, K2 (before corr) उपपद्यते, and (after corr) उपपादित, K4 B2 4 Dn2 अतिरोचयन्, Dn1 D2 4 T2 G2 Cs अभिरोचयेत्, D7 10 उपपादयन्, T1 G1 समाचरेत्, G4 5 करोति य, Ca अभिरोचयन् (as in text) — ^{cd}) K1 D7 8 अप्येव, K4 B Dn D8 D1 2 5 6 10 इत्येव (avoiding hiatus!), S इति (for एव)

8 ^{a}) K1 2 (*sup lin sec m* as in text) D8 G5 प्रथम, G2 च शम (for प्रशम)

9 ^{a}) K2 आपद्धीय (for सेयमापन्) — ^{b}) K2 D2

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८
अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्थां
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ C 5 3829 B 5 93. 22 K 5 93. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

एव D_9 T_1 G_1 कुरुष्वेवमुपस्थिता — ^{c}) $D_{2-4\ 9}$ कर्ण दुर्योधनकृपा, S (except $G_{3\ 4}$) कृते — ^{d}) T_2 दु शासन कृते स्वय

10 ^{a}) K_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ D (except $D_{7\ 10}$) T_1 G_1 व्यसने, B_3 °नात् (for नै) $D_{3\ 4\ 9}$ च (for हि) — ^{b}) K_1 $D_{7\ 10}$ transp यो and मित्र — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 7\ 8\ 10}$ अर्थज्ञो हि, K_4 B_4 $D_{5\ 6}$ Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in text), B_2 Ds अन्वयाय, D_2 अर्थं ज्ञात्वा, $D_{3\ 4\ 9}$ अनर्थज्ञ, T G_{1-3} अन्वानीय, $G_{4\ 5}$ अन्वयानि — ^{d}) B D_{2-4} S (except T_1 M_3) Cn तत् (for त)

11 ^{b}) K_2 S (except G_3) सनिवर्तयेत् — ^{c}) Hypermetric! K_1 D_7 Ca न वाच्य (for अवाच्य) K_1 D_1 T_2 G_2 कस्य, Ca d कस्यचित् (as in text)

12 ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_7 समीक्ष्य (for समर्थं)

13 ^{a}) K_2 T_1 G_1 हित च, $B_{1\ 3\ 5}$ हिताय (for हित हि) — ^{b}) S अथो (T_2 G_2 अथा) हित (for तथैव च) — ^{d}) Ds करि (for यति)

15 ^{a}) K_2 Ds T_1 G_1 च, D_2 तु (for हि) — ^{b}) $D_{3,4\ 9}$ अभिमन्यते (for °पद्यते) — ^{c}) K_4 Dn_2 $D_{1\ 5\ 9}$ माध्यस्थ, $B_{1\ 3\ 5}$ D_2 T_2 $G_{1\ 2}$ मध्यस्थ्य, $B_{2\ 4}$ Ds $D_{3\ 4\ 6}$ माध्यस्थ्य

16 ^{a}) G_5 M मा (for मां) N (except K_1 D_7, $K_{3\ 5}$ missing) M_5 अधर्मिष्ठा (D_2 ष्ठ) (for र्मज्ञा) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ B Dn Ds $D_{5-8\ 10}$ G_3 ह्य(K_2 कु)सुहृद, $D_{2-4\ 9}$ ह्यहृदय (for असुहृद) — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ transp शक्तो and न Ds D_8 न वार, G_4 नोवार (for नावार)

17 ^{b}) D_1 T_2 G_3 M अय (for अह) $G_{4\ 5}$ महाभाग इतीत्युत — ^{d}) S धर्मस्यानृण्यतामिया

18 =(var) 5 81 4 — ^{a}) K_1 D_{10} S धर्मार्थं सयुक्त, $D_{5\ 6}$ र्थमुक्त हि — ^{c}) T_2 G_2 हि दास्यते, Ca आदा (as in text)

19 ^{a}) K_1 अवाप्यार्थं, K_2 D_3 अवाप्याह, D_2 (corrupt) प्रभ्रापयन् (m अहापयन्वै), $D_{3\ 4}$ अहाप्य वै (for अहापयन्) Dn_2 D_8 पाडवार्थं S अह यतेय पाडवाना हिता($G_{3\ 5}$ यथा, G_4 शमा)र्थं — ^{b}) $D_{1\ 2}$ अथ (for यदि) $K_{1\ 2}$ Dn_1 $D_{1-4\ 9\ 10}$ चेच्चरेय, B_3 तैश्चरे, Ds वा चरे (for चाचरे) S शम कुरूणा च सहेह (T_1 G_1 सह सर्व॰, T_2 $G_{2\ 4}$ च सहैव) राजभि — ^{c}) K_4 B (except B_3) Dn_2 Ds

९२

C 5 3330
B 5 94 1
K 5 94 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २
कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३
ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४
तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५
कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६
अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७
आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्, G4 महाफल, Ca महार्थं (as in text) — d) D5 चेत्, D3 4 9 वै (for च) S मुच्येरश्चेन् (G4 रन्, G5 रक्षे) मृत्युपाशाद्धि सर्वे

20 a) S का(G3 5 र)म्या, Ca d काम्या (as in text) — c) K1 आदेक्ष्यते, T2 G2 आचक्षेरन् (for अवेक्षे) K1 धार्तराष्ट्र K2 D1 समर्थौ, K4 B (except B3) Dn Ds D2–10 शमार्थं, T1 G1 समग्रा, T2 G2 समाधौ, G3 समस्ता, G4 5 समस्ता (for समर्थौ) — d) T2 G2 प्रोक्त (for प्राप्त)

21 =5 70 86

22 D3.4 9 T1 G4 om the ref K5 resumes! — a) K1 D3 4 7 9 10 स (for इति) K5 एवमुक्त्वा तु वचन — b) D5 वृषभस्, M2 अधिपस् D3 4 9 G3 तथा (for तदा) G4 वृष्णिवीर प्रतापवान् — d) N (mostly) शिष्ये K5 भूय (for यदु)

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn Ds D1 2 5–8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 विदुर प्रति भगवद्वचन, M वासुदेव(M1 भगवन्)मत — *Adhy no* (figures, words or both) D5 89 (repeated), D6 85, D7 M1–3 5 94, T G2 4 5 95, G1 96, G3 M4 93 — *S'loka no* Dn1 D3 21, Dn2 22

92

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 a) D3 S कथा (for तथा) K1 2 5 D (except Dn2 Ds D5 6 10) T2 G2 5 एव — b) D3 D2 G1 4 तथा (Ds2 तत) (for तदा) — c) K1 नक्षत्रसहिता, Ca d as in text — d) = 3d D7 व्यतीता च, D9 ताथ (for याय) T2 G2 सा व्यतीता विभावरी — After 1, D2 G3 read 4

2 K4 om 2a–3b, M2 om (hapl) 2–3 — a) K1 2 5 B4 5 D7 10 धर्मकामार्थवत्स(B4 5 °युक्त)श्च, D1 3 4 9 धर्मार्थकामवत्यस्तु (D1 °श्च), D2 °बद्धाश्च, S (M2 om) धर्म्या रम्याश्चार्थवती — b) D2 विचित्रा सुपदाक्षरा

3 K4 om 3ab, K5 M2 (cf v l 2) om 3 — a) D1 2 S (except M5, M2 om) कुलाभि (for रूपाभि) — b) K1 2 हृतस्य, D2 नु तस्य, D3 एव हि, T G1 4 रक्तस्य, G3 M (M2 om) रतस्य (for कृष्णस्य) G4 5 क्षत्तुस्तस्यामितौजस — c) T G (except G4) एव (for इव) — d) = 1d D2 व्यतीता च (for याय)

4 D2 G3 read 4 after 1 — a) S (except T2 G2) तत सुस्वरसपन्ना — d) D1 2 समबोधयन्, T2 G2 प्रत्यपूजयन्, M3 5 (*inf lin* as in text) घोषयन् (for °बोधयन्) — After 4, K4 S (except G4) ins

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्त वश समनुकीर्तयन् ।
तुष्टुवु केशव तत्र बहव सूतमागधा ।
[(L 2) K4 T1 पुण्डरीकाक्ष (for केशव तत्र)]

5 b) K2 D1 वृषभ — c) G4 तदाह्निक (for आवश्यक) — d) G1 4 कृत्य (for कार्यं)

6 K5 om 6–7 — a) K1 D2 M कृतोदकार्थजप्य स (M1 सन्), K2 काग्निजप्य स, K4 B Dn D5 6 8 कृतोदका(B3 कृताग्निको)नुजप्य स, D3 4 10 कातजप्य स, D9 °दको यथान्याय, T G कृतोदक कृतजप — c) K4 M5 तत्र (for तत) T G transp आदित्य and उद्यन्त B (except B3) Dn1 D3 4 चादित्यम् — d) D1 3 T2 G2 5 उपतिष्ठत D1 2 7 G4 केशव (for माधव)

7 K5 om 7 (cf. v l 6) — a) S ततो दुर्योधन

कुरूंश्च भीष्मप्रमुखांस्त्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥ १०
विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३

कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ १६
सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ १७
तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् । C 5 3349 B 5 94 20 K 5 94 32

कर्ण — ^{c}) K_1 $B_{1\,3\,5}$ Dn_2 Ds_1 $D_{1\,5-7}$ अभ्येता, T_1 $G_{1\,4}$ अभ्यायन्, T_2 $G_{2\,3\,5}$ M अभ्यायात्, Ca अभ्यैता (for अभ्येत्य) — ^{d}) D_7 अमितौजस (for अपरा)

8 ^{a}) K_1 $D_{1-4\,8\,9}$ च (for तु) K_2 ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य) S आचख्युस्तेथ (T_2 स्ते तु, $G_{2\,5}$ स्ते च) कृष्णाय Cs cites आचक्षेता (as in text) — ^{b}) $M_{3\,4}$ सभा गत — ^{d}) S चैवाथ (for सर्वांश्च)

•9 For S see below — ^{a}) $K_{1\,2\,5}$ D_1 अर्चय(K_5 य)त, B_8 Ds_2 अर्थय(Ds_2 य)त, Cs as in text K_1 गोविंद — K_5 om 9^{b}–10^{b} — For 9, S (transposing the lines) subst

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्द साम्ना परमवल्गुना ।
तेऽभ्यर्च्य देवकीपुत्र दिवि शक्रमिवामरा ।

10 K_5 om 10^{ab} (cf v l. 9) — ^{b}) G_3 महायशा (for जना) — ^{c}) Ds_2 $D_{1\,9}$ G_4 हिरण्यवासासि — ^{d}) K_1 Ds_2 D_8 परतप, D_2 जनार्दन K_2 गाश्च रत्नानि सर्वश

11 ^{a}) K_4 $B_{2\,4}$ Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ विसृज्य बहुरत्नानि Ca d cite निसृष्टवन्त — ^{d}) T_1 G_1 ववदे कृष्णसारथि — After 11, N (K_3 missing, K_5 om line 2) ins

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुक ।
[Line 1 = 5 129 21^{ab}]

On the other hand a passage given in App I (No 5) is ins in S after 11, in K_4 after 421*

12 K_5 om 12^{ab} — ^{b}) D_1 G_4 महात्मन (for °मना) — ^{c}) S घनसकाश

13 D_7 om 13^{c}–14^{d} — ^{c}) $D_{3\,4,9}$ S आबध्य, Ca d आमुच्य (as in text)

14 D_7 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) G_4 चापि (for कृष्णो) — ^{b}) T_2 G_4 अपि सवृत, G_2 अपि रक्षित (for अभि°) — ^{c}) $K_{1\,2}$ प्रातिष्ठत, G_{2-4} अतिष्ठत — ^{d}) T_2 °वल्लभ

15 ^{b}) $D_{3\,4\,9}$ चैव (for सर्व) — K_5 om 15^{cd}, D_9 om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) T_2 $G_{1\,2}$ श्रेष्ठ — ^{d}) K_2 सर्वं प्राणभृता, K_4 B D (except $D_{7\,10}$, D_9 om) M_2 सर्वबुद्धिमता $B_{1\,5}$ T $G_{1\,2\,4}$ $M_{1\,2}$ वर

16 D_9 om 16^{ab} (cf v l 15) — 16^{ab} = (var) 7^{ab} — ^{a}) B (except B_4) तदा (for ततो) S कर्ण (for कृष्ण) — ^{c}) Ds D_8 T_2 G_2 एवम्, D_2 एव, D_9 एतम् (for एनम्) — ^{d}) $D_{3.4\,9}$ अन्वयाता, $D_{6\,8}$ अन्वायातां (D_8 त), T_1 G_1 अन्वयुस्ते, T_2 G_{2-5} M अनु(G_3 भि)याता K_5 Dn_1 Ds_2 D_7 परतप, D_2 परस्पर, $D_{3\,4\,9}$ अरिंदम

17 ^{b}) $K_{2\,4}$ B D (except $D_{7\,10}$) अपरे रथा (K_2 Ds_1 तथा) (for महा) — ^{d}) $K_{4\,5}$ B D (except $D_{1-4\,7\,9}$) transp रथै and गजै $D_{1\,2}$ तथा (for अपि)

18 K_5 om 18–26 — ^{a}) N (except D_1, K_3 missing, K_5 om) G_5 Ca हेमपरिष्कारै ($K_{1\,2}$ ष्कारा, G_5 ष्कार) — ^{b}) D_5(m as in text) $_{6\,8}$ G_5 मुक्ता (for युक्ता) — ^{c}) $K_{1\,2}$ $D_{1\,7\,10}$ प्रयात, Ds_2 गच्छत, D_2 व्रजत, $D_{3\,4\,9}$ जयिन, S यास्यता (for गच्छता) T_2 G_{2-4} घोषणाश्च B_4 $D_{5\,6\,8}$ चित्र (for चित्राश्च) — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ रथा राजन्विरेजिरे

19 K_5 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) $K_{1\,2}$ $D_{9\,10}$ समृष्टमथ ससिक्त, Cap °ससिक्तरज, Ca as in text — ^{b}) Dn_2 Ds_2 $D_{9\,10}$ T $G_{2\,3}$ M_4 महारथ, Ca as in text

C 5 3349 B 5 94 20 K 5.94 32 राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ।। १९
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ।। २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ।। २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ।। २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्वाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ।। २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ।। २४
वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ।। २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ।। २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ।। २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ।। २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।। २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T_1 G_4 read 24^{cd} — ^{c}) Dn_1 $D_{1\,9}$ G_4 राजर्षिचरिते (D_9 G_4 त) काले — ^{d}) S श्रिया परमया ज्वलन्

20 K_5 om 20 (cf v l 18) — ^{b}) K_1 प्राचोद्यत, K_2 $D_{1\,8\,9}$ T_2 G_{3-5} M_5 प्रवाद्यत ($G_{3\,5}$ ते) T $G_{1\,2\,4\,5}$ अथ पुष्करा, G_3 M च पुष्करा, Ca एकपुष्कला, Cd s as in text — ^{c}) $D_{2-5\,8\,9}$ शखाश्च — ^{d}) T_2 (m as in text) वाद्यभाडानि यानि च

21 K_5 om 21 (cf v l 18) — ^{b}) D_2 सत्य (for सिंह) — ^{d}) D_7 अतिष्ठत (for अगच्छन्त) $K_{1\,2}$ पर शता, $D_{3\,4\,9}$ G_5 तप, G_4 तप

22 K_5 om 22 (cf v l 18) — ^{ab}) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणय — ^{c}) K_2 असिचक्रायुधधरा — After 22, K_2 ins

422* योधा परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रश ।

After the above, K_2 reads 26^{ab}, 25, 23^{cd}, 24, 23^{ab}, 26^{cd}, etc

23 K_5 om 23 (cf v l 18) For sequence of K_2 cf v l 22 — ^{a}) K_2 $D_{1\,7}$ $G_{3\,4}$ परशता, K_4 $B_{1-3\,5}$ Dn_1 $D_{5\,6\,8}$ पचशता, B_4 Dn_2 D_3 $D_{3\,4\,9\,10}$ पचाशता, M Cd पर शता (for पर शता) T_2 G_2 चात्र (for तत्र) — ^{b}) K_1 T G (except G_4) व(T_1 G_5 प)राश्वाश्च, K_4 B D रथाश्वासन् (D_1 श्वाश्वा, D_{10} °श्चैव), M_2 पराश्वाश्वा (for वराश्वाश्वा) $D_{1\,2}$ च सर्वश, G_3 (*inf lin* as in text) पर शता (for सहस्रश) — ^{c}) K_2 हृष्टास्तम्, B (except B_1) Dn_2 Ds_2 $D_{3\,4\,9}$ प्रायातम्, D_4 प्रयातम् $K_{1\,2}$ $D_{1\,2\,10}$ T_1 G_1 M वीरा

24 K_5 om 24 (cf v l 18) For sequence of K_2 cf v l 22 — ^{a}) D_3 एव (for पुर) $G_{3\,5}$ सद्रष्टु, M उद्वृत्त, Ca सस्यूत (for सवृत्त) — ^{b}) $G_{3\,5}$ यथा° (for द्रष्टु) — T_1 G_4 read 24^{cd} after 19^{ab} — ^{c}) K_4 Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ स(D_8 आ)बालवृद्ध (for सवृद्धबाल) K_2 D_7 सवृद्धबालसस्त्रीक — ^{d}) $K_{2\,4}$ Dn_1 $D_{7\,10}$ $G_{3\,5}$ $M_{1\,2}$ अरिंदम

25 K_5 om 25 (cf v l 18) For sequence of K_2 cf v l 22 — ^{a}) K_4 B D (except D_1) G_2 M_1 वेदिकामा(G_2 चक्रा)श्रिताभिश्च, G_4 पाश्रयाभिश्च — 25^{cd} =(var) 5 87 9^{cd}

26 K_5 om 26 (cf v l 18) For sequence of K_2 cf v l 22 — ^{a}) B (except B_5) Dn_2 $D_{5\,6}$ स पूज्यमान G_3 सपूज्य कुरुभि सर्वै, G_5 माधव कुरुभि पूज्य — ^{b}) K_1 $D_{2\,3}$ G_2 M_3 स शृण्वन्, K_2 शृण्वश्च N (except K_2 $D_{1\,2}$, K_3 missing, K_5 om) मधुरा (for विविधा) K_2 गिर (for कथा) — ^{c}) K_2 यथावत् (for यथार्हं) D_7 प्रतिकुर्वन्वै — ^{d}) D_3 T M_2 प्रेक्ष्यमाण K_2 यथा, D_7 अपि (for ययौ)

27 ^{c}) S समिश्रै (for निर्घोषै) — ^{d}) B_4 $D_{2-4\,9}$ G_4 सर्वाभ्य(D_2 °नु)नादयन्, G_5 सर्वा ह्यना

28 K_5 om 28^{c}–29^{d} — ^{c}) M (except M_5) प्राकपत प्रहर्षेण

29 K_5 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ B (except B_4) $D_{6-8\,10}$ अभ्यासगते — ^{b}) D_2 T_2 (m as in text) G_2 समाहृष्टा (for समहृष्यन्) — ^{c}) K_1 $D_{7\,10}$ अथ (for त)

30 ^{a}) $K_{2\,4}$ तत प्राप्य (for आसाद्य तु) M_{3-5} सभामृद्धाम् (for द्वारम्) — ^{c}) $K_{1\,5}$ D_7 सोवतीर्य

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्रच्छादयञ्श्रिया ॥ ३२
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३७
स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ४०
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप । C 5 3372 B 5 94 42 K 5. 94 54

— ^{d}) A few N MSS कैलाश

31 K_5 om 31–32 — ^{a}) K_4 B_{2-4} Dn Ds_2 $D_{1\ 5\ 7\ 8}$ नव — K_1 om 31^{bc} — ^{d}) K_2 transp सभा and तत

32 K_5 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) $D_{2-4\ 9}$ पार्श्वे (for पाणौ) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1\ 7}$) M_{3-5} प्रा(Dn_1 आ)च्छा

33 $D_{3\ 4\ 9}$ om 33^{d}–34^{c} — ^{cd}) K (K_3 missing) B Dn Ds $D_{1\ 5-8\ 10}$ अप्यासन् (K_2 आसीत्), D_2 ह्यासन् (for आसन्)

34 $D_{3\ 4\ 9}$ om 34^{abc} (cf v l 33) — ^{b}) Ds $D_{7\ 8\ 10}$ तथा, D_1 तु ते, D_2 S च ते (for तत) T_2 G_2 भीष्मद्रोणकृपास्तत — 34^{cd}=5 87 14^{cd} (cf v l 35)

35 =(var) 5 87 13 — K_5 om 35 — ^{b}) K_4 B_4 Dn Ds $D_{5\ 6\ 8}$ नरेश्वर, $B_{1-3\ 5}$ नराधिप (for महामना) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2-4\ 8\ 9}$) G_4 द्रोणभीष्माभ्यां (by transp) — ^{d}) $G_{1\ 2\ 4}$ मना (for °यशा)

36 ^{a}) $M_{3\ 4}$ महाराज — ^{b}) D_1 नरेश्वरे, D_2 महात्मनि (for जने) — ^{c}) D_2 सर्वे एव समुत्तस्थु — ^{d}) K_2 D_7 सहस्रश (for समन्तत) D_2 राजानो ये समागता

37 ^{a}) M_2 °मृष्ट (for °भद्र) — ^{b}) G_4 सर्वरत्नविभूषित — K_5 (which om 38^{a}–40^{b}) ins after 37

423* दुर्योधन उवाच ।
भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मा मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृत वृषलभोजनम् ।
भगवानुवाच ।
भक्त पृच्छसि राजेन्द्र आदर किं न पृच्छसि ।
भोजन गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।
आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च ।
प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृत मानवर्जितम् ।
वर हालाहल प्रीत सद्य प्राणहर च यत् ।
न तु भुक्त धनाढ्यस्य भ्रुवा कुटिलितेयुषे (sic) ।
न जाति कारण तात गुणा कल्याणकारणम् ।
चाण्डालमपि सद्वृत्त त देवा ब्राह्मण विदु ।
कैवर्तीगर्भसभूतो व्यासो नाम महामुनि ।
तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 K_5 om 38^{a}–40^{b} — ^{a}) $D_{2-4\ 9}$ S च (for तु) — ^{b}) T_2 G_2 भीष्मद्रोणैश् — ^{c}) K_2 दाशार्हे (for धर्मात्मा) — ^{d}) T_1 G_1 यथार्हत, T_2 G_4 M यथागतान्, $G_{2\ 3\ 5}$ अथागतान्, M_1 (*inf lin*) समागतान् (for यथावय)

39 K_5 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) K_2 ते तु, D (except Dn $D_{1,\ 2\ 5\ 6}$) G_4 तत (for तत्र) — ^{b}) K_1 शुभ (for सभाम्) K_2 सभामध्यगत विभु — ^{c}) K_4 $D_{5\ 8}$ प्रहृष्टा, $M_{3\ 5}$ राजान K_2 सगता (for पार्थिवा)

40 K_5 om 40^{ab} (cf v l 38) — ^{a}) T_1 G_1 ततस् (for तत्र) B_3 Ds $D_{5-8\ 10}$ अतिष्ठत, S तिष्ठस्तु (for तिष्ठन्स) — ^{b}) Dn_1 Ds_2 $D_{3\ 4}$ परतप

42 ^{c}) K_1 Dn_1 Ds_2 $D_{1\ 5\ 6\ 8\ 9}$ $G_{2\ 5}$ निमन्त्र्यताम्, K_2 D_3 T_1 $G_{1\ 4}$ निमन्त्र्य तान्, G_3 आमन्त्र्यताम् — ^{d}) K_5 सत्कारेणैव (for सत्कारेण च)

C 5. 3372 B 5. 94 43 K. 5. 94 55

निमन्त्र्यन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीञ्शांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घेषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

---

44 ^{b}) B (except B_4) $D_{1-4\ 9}$ T $G_{1\ 2\ 5}$ उपागतान् (for उपस्थितान्) — K_5 om 44^{c}-53^{d} — ^{c}) $D_{2-4\ 9}$ भीष्म (for भृत्यान्) — ^{d}) $D_{2-4\ 9}$ भृत्यानर्थं, T_1 G_1 आसनार्थं (for आसनानीति)

45 K_5 om 45 (cf v l 44) — ^{b}) विमलानि (T_2 G_2 विविधानि) (for विपुलानि) — ^{c}) $D_{4\ 9}$ काचनरत्नानि — ^{d}) K_2 जना जह्रुस् (for समा)

46 K_5 om 46 (cf v l 44) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ Dn_1 $D_{4\ 6-9}$ गृहीतार्थेषु, B (except B_4) Ds_1 $D_{1\ 2}$ S गृहीतार्घ्येषु

47 K_5 om 47 (cf v l 44) — ^{a}) K_1 D_8 सात्यकाय, G_3 सात्यकिने — Ds_1 om 47^{c}-48^{b}

48 K_5 D_6 om 48 (cf v l 44), Ds_1 om 48^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) K_4 B D (except Ds_2, Ds_1 D_6 om) तु (for ऽथ) T_1 G_1 अविदूरेण, T_2 G_2 अतिदूरेण (for दूरेऽथ) — ^{d}) K_1 D_7 T_1 Cap निषेदतु , $D_{1\ 3.\ 4\ 9}$ न्य(D_1 नि)षीदेता, Ca निषीदतु (as in text) D_7 S अरिंदमौ (for अमर्षणौ)

49 K_5 om 49 (cf v l 44) — ^{a}) $D_{4\ 9}$ विवेश शकुनिस्तत्र, D_3 विवेश तत्र शकुनि — ^{b}) K_2 अभिपूजित , G_3 सर्वतो वृत , M अभिसवृत (for रक्षित) — ^{c}) K_1 $D_{1,\ 3\ 4\ 9}$ शुभ्रे, K_3 राजन् (for राजा) — ^{d}) K_1 $D_{1-4.\ 7\ 9}$ T G (except G_5) M_2 सह पुत्रैर्, M_{3-5} सह ताभ्या (for पुत्रो)

50 K_5 om 50 (cf v l 44) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ Ds_2 $D_{5\ 6\ 8}$ T_1 G_1 शुक्लस्पर्ध्यं(T_1 G_1 °साध्व)जिनोत्तरे

51 K_5 om 51 (cf v l 44) — ^{ab}) K_2 transp दाशार्हं and राजान K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 10}$) सर्वं एव ते (for °पार्थिवा)

52 K_5 om 52 (cf v l 44) — ^{c}) $D_{3\ 4\ 9}$ सदो (for सभा°) — ^{d}) T G हेम्नी(T_2 G_2 °म्ने, G_3 म्ना)वोपचितो मणि

53 K_5 om 53 (cf v l 44) — ^{a}) M_3 तत्र (for ततस्) $D_{3\ 4\ 9}$ समासीरन् (for सर्वमासीद्) — ^{b}) $D_{3\ 4\ 9}$ गतचेतस , S °गतचेतन (G_4 °स) — ^{c}) D_8 D_2 T_2 G_2 transp कश्चित् and किंचित् K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 10}$) वा, $G_{2\ 4}$ च (for हि) — ^{d}) $D_{7\ 10}$ (*sup lin* as in text) तदा, S मुदा (for पुमान्)

Colophon missing in K_3 — *Sub-parvan* $K_{1\ 4\ 5}$ B Dn Ds $D_{2\ 5-8\ 10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* D_1 कृष्णस्य पुन सभागमन, T_1 भगवत सभाप्रवेश , G_1 M सभाप्रवेश , G_5 कृष्णसभाप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 90, D_6 85 (repeated), D_7 $M_{1-3\ 5}$ 95, T $G_{2\ 4\ 5}$ 96, G_1 97, G_3 M_4 94 — *S'loka no* Dn_1 D_8 53, Dn_2 54

९३

वैशंपायन उवाच ।

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत । C 5.3395 B 5.93.12 K 5.93.12

93

☞ This adhy is missing in K_{3} (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) $K_{2\ 5}$ T_{1} $G_{4\ 5}$ आसनेषु (for आसी) — ^{d}) T_{2} G_{2} देवदुदुभिनिस्वन , $G_{3\ 5}$ सुदष्ट्रो भीमनिस्वन

2 ^{b}) D_{5} सर्वं, D_{6} G_{3} M_{3} सर्वान् (for सर्वां) K_{2} $D_{1\ 2}$ S (except G_{4}) विश्रा(D_{1} °द्रा)वयन् (for सश्रा) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ समाभाष्य च, T_{1} समाभाषत (for समभा°) D_{7} समाभाष्य जनार्दन

3 Before 3, $K_{1\ 4}$ Dn_{1} $D_{7\ 10}$ श्रीभगवानुवाच, $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ भगवानुवाच ($D_{3\ 4}$ om उ°), T_{1} $G_{1\ 5}$ श्रीकृष्ण , T_{2} श्रीगोविद — ^{c}) K_{2} सुप्रसन्नेन, K_{4} B D (except $D_{1\ 2\ 9}$) अप्रणाशेन (for अप्रयत्नेन) — ^{d}) $K_{1\ 5}$ $D_{2-4\ 9}$ T_{2} $G_{2\ 3}$ वेदितुम्, B_{4} D_{8} याचितुम्, T_{1} G_{1} गदितुम्, G_{5} विदितुम् (for यतितुम्)

4 Before 4, M_{3-5} ins वासुदेव — ^{a}) S अद्य (for नान्यत्) $D_{2-6\ 8\ 9}$ राजन्मयैव वक्तव्य — ^{b}) K_{4} B (except B_{5}) D (except $D_{1-4\ 9\ 10}$) नै श्रे (for नि श्रे) — ^{c}) B_{3} $D_{1\ 7}$ तत् (for ते)

5 ^{a}) N (except D_{1}, K_{3} missing) ह्यद्य (for अद्य) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 5}$ B_{2} $D_{7\ 10}$ भारत (for पार्थिव) S पृथिव्या सर्वराजसु — K_{5} (which om hapl 5^{c}–6^{d}) ins after 5^{ab}

424* त्वन्निमित्त विशेषेण नेह युक्त विशिष्यते ।

6 K_{5} om 6 (cf v l 5) — ^{a}) K_{2} दान (for सत्य) S सत्य क्षमा(G_{4} तितिक्षा चा)र्जव चैव — ^{d}) D_{5} T $G_{1\ 2\ 5}$ एव, D_{2} एव (for एतद्) $D_{3\ 4\ 9}$ विभाव्यते, S विशेषत (for विशि)

8 ^{a}) K_{2} D_{1} Ca d वारयता, K_{4} $B_{2\ 4}$ Dn D_{10} धारयिता, G_{1} M_{4} पारयिता K_{5} त्व निवारयता श्रेष्ठ — ^{c}) $D_{3\ 4}$ प्रचलता — ^{d}) B_{2} $D_{5\ 6}$ S (except $G_{1\ 2}$ M_{1}) अभ्यतरेषु

9 ^{a}) $B_{1\ 3}$ त्वत् , $B_{2\ 5}$ D_{5} $D_{5\ 6\ 8}$ तत् (for ते) T_{1} G_{1} तव पुत्रास्तु कौरव्य — ^{d}) K_{1} D_{10} प्रचलति

10 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ हृत° (for गत°) — ^{b}) K_{2} गतचेतस , D_{9} हृत°, T_{1} G_{1} आहृत K_{1} B_{2} लोभोपह(B_{2} °हृ)तचेतस — ^{d}) T_{1} G_{3} विद्धि (for वेत्थ) B D (except $D_{3\ 4\ 7\ 9}$) पुरुष (for भरत°) G_{4} त्वमेतद्वेत्थ भारत

11 K_{5} om 11–14 — ^{a}) M (except M_{1}) सोय (for सेय) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 10}$ भरतान् (K_{2} भवता, D_{2} भारतान्) प्रत्युपस्थिता, $D_{3\ 4\ 9}$ T_{1} $G_{1\ 4}$ कुरुष्वेवमुप(G_{4} °व व्यव)स्थिता, D_{7} भारतानामुपस्थिता — ^{c}) Some MSS उपेक्ष° T_{2} $G_{1\ 2}$ उपेक्ष्यमाण — ^{d}) T $G_{1\ 2}$ घातयिष्यसि

12 K_{5} om 12 (cf v l 11) — ^{b}) B_{4} D_{2} Cn न (Cnp त्व as in text) B_{4} D_{2} Cn दित्ससि (Cnp इच्छसि as in text) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ T_{2} G_{1-4} M सुदुष्करो (for न दुष्करो) $K_{1\ 2}$ T_{2} $G_{2\ 4}$ M अपि (for हि) G_{5} दुष्करो

C 5 3395 B 5 95 12 K 5 95 12 न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७
न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

ष्यत्र न शमो

13 K5 om 13 (cf v l 11) — ^{b}) K4 D5 6 8 त्वयि (for मयि) — After 13^{ab}, D7 ins

425* सहभूतास्तथैवैते सर्वनाशाय भारत ।

— ^{c}) B4 राजेंद्र (for कौरव्य) — ^{d}) K2 चापरान् (for अहं परान्) — After 13, S (except G3 4) ins

426* हित हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवाना तथा हितम् ।
शमे प्रयतमानाना तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।
[With line 2, cf 5 90 10^{cd}]

14 K5 om 14 (cf v l 11) — D2–4 9 *repeat* 14^{ab} after 21 — ^{a}) S अनुज्ञात (for आज्ञा तव) D5 7 8 transp तव and हि T2 G2 भगवता (for हि राजेन्द्र) D1 कौरव्य, T1 G1 3–5 M1 (*inf lin*) भवता, M भवत (for राजेन्द्र) — ^{b}) S सर्वै (for कार्या) B1 3 5 D7 सहानुगै (D7 °जै°), D3 4 9 सबाधवै° — ^{c}) D3 4 9 बल यद् (for बलवद्)

15 G4 om 15^{a}–17^{b} — ^{a}) D1 तथैव च (for तव चैव) D3 4 9 हि राजेंद्र (for हित राजन्) — ^{b}) K2 तथा, T2 ततो (for अथो) — M5 om 15^{cd} — 15^{cd} = (var) 5 90 10^{cd} — ^{d}) K (K3 om) D (except D3 4) M2 तव (for मम) N T1 G1 काङ्क्षिण

16 G4 om 16 — ^{a}) D10 शम, Cs स्वय (as in text) K (K3 missing) B D2 5–8 10 Cap निष्फल (D5 *sup lin sec m* निश्चय), D1 लक्षण, Ca d s निष्कल (as in text) D3 4 9 स्वय निष्कलुष क्षत्र, S (G4 om) तेषा (T2 G 3 षु) निष्कल्मष राजन् — ^{b}) K1 D3 4 9 स्व विधत्स्व, Cs सवि (as in text) — ^{c}) K4 B D (except D1 7) सहायभूता, T2 G2 समाहूतास्तु; Ca d. s सहभूतास्तु (as in text) Dn2 Ds T2 G2 3 भवता (for भरता) — Ds om (? hapl) 16^{d}–17^{c} — ^{d}) K1 5 D1 तथा, S सह (for तव) K5 D10 जनेश्वरा, T1 G3 5 M जनाधिप; T2 G2 जनाधिपा, G1 नराधिप

17 Ds om 17^{abc} (cf v l 16), G4 om 17^{ab} — ^{c}) S रूपा (for °भूता) D3 4 9 न हि शक्यस्तदा भूय — ^{d}) K5 यमेनापि नराधिप, S युद्धे जेतु जना(T1 G1 2 नरा)धिप

18 ^{a}) T1 G5 M त्वा (for त्वां) K2 T1 G1 3 5 M जातु, G4 साधु (for जेतु)

19 ^{a}) K2 द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च, T2 G2 4 यत्र भीष्मस्ततो (G4 था) द्रोण — ^{b}) K5 विशा पते (for विविं°) K2 कर्णो कृपविविशति — ^{d}) K2 Ds2 D3 4 9 च, G5 अपि (for अथ)

20 ^{b}) A few MSS काभोज — ^{d}) S उभौ (for तथा)

21 After 21^{ab}, D3 4 9 ins

427* को नु तान्युधि शत्रुघ्न सहितान्कुरुपाण्डवै ।

— ^{cd}) Ds एतान्, Ca तान् (as in text) D3 4 9 परीतात्मा सुयुध्येत देवोपि भरतर्षभ, S तत्र युध्येत को राजञ्जीवितप्रेप्सुराहवे — After 21, D2–4 9 *repeat* 14^{ab}

22 K5 om (hapl) 22–39 — ^{a}) D2 m 4 9 प्राप्य (for भूय) S गौरव सर्वराज्ञां हि (G3 5 च, M1 [*inf lin*] 2 तु) — ^{b}) K1 4 B D (except D3–5 9) T2 G2 M3–5 अप्यधृष्यता (for अप्र°) — ^{cd}) D3 4 9 प्राप्स्यसि त्व महाराज लोकेषु सुमहद्यश

23 K5 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) D3 4 9 वश्यास् (for तस्य) — ^{b}) D2 च विशां पते (for पृथिवी)

श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परतप ॥ २३
स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परतप ।
यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्क धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।
यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३०
न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् । C 5 3418 B 5 94 35 K 5 94 35

---

24 K5 om 24 (cf v l 22) — b) K4 B D (except D7 9) transp भ्रातृभि and पितृभि — d) D2–4 9 प्राप्स्यसि, T2 G2 शक्योसि (for शक्ष्यसि)

25 K5 om 25 (cf v l 22) — b) T G1 2 M पुर, G3 5 सुख (for पुरा) — c) G4 अनिश (for अखिला) K2 राजन्, D1 चेमा (for सर्वां)

26 K5 om 26 (cf v l 22) — a) T1 G1 च (for हि) G4 transp सहित and सर्वै B1 2 Dn2 D2 T2 G2 सहितै — b) K2 पाडुपुत्रै (for पाण्डवै स्वै°) K1 Ds2 D2 7 8 चैव, D3 4 9 T1 G2 तैश्च (for स्वै°) — c) K1 2 D7 सर्वान् (for अन्यान्) S बाधिष्यसे (for विजे°) — d) Dn1 D5, 6 8 अर्थिन (for अखिल)

27 K5 om 27 (cf v l 22) — a) K1 D7 निर्जिता, D1 चार्जिता, S चार्जित (for उपार्जिता) T1 G5 भुक्ष्व, T2 G2 भुक्ते, G1 भुजे, G3 4 M भुक्षे (for भूमि) — D7 G3 om 27^{cd} — c) K1 Ds2 D9 सपत्स्यते, D1 G5 सधत्स्यते, D2 सपृच्छसे, M1 2 सधास्यसे, M3–5 सधस्यसे, Ca सधित्ससे, Cs as in text S (except T1, G3 om) राजन् (for पुत्रै) — d) K1 D2 10 परतप, B2 जनेश्वर, D3 4 9 अरिंदम (for नराधिप) S (except T1, G3 om) पाडवैश्च परतप

28 K5 om 28 (cf v l 22) — a) Dn1 D3 4 9 T2 G2 च, M तु (for वै) G4 असयोगे महाराज — b) K2 तु महान्, D3 4 9 अत्र महा , T G2 4 M वै महान्; G3 5 च महान् (for सुमहान्) — c) K2 हि जगतो, D1 वोभयतो, D5 6 नोभयतो Cs cites उभयो — d) D3 4 9 क धर्मं सप्रपश्यसि

29 K5 om 29 (cf v l 22) — a) Ds विजितै , B3 D1 4–6 8 9 G4 M1 3 4 निहत , D10 हि हतै , Cs विजित (for निहतै) — b) K1 D7 G3 5 M2 च, Cs वा (as in text)

30 K5 (cf v l 22) T2 G2 om 30 In Dn2, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy is lost on a missing fol (86) — a) K4 D1 2 एव, G4 अधि· (for हि) D6 7 कृतार्थां (for कृतास्त्रा) — b) D2 G4 सर्वे युद्धाभिनदिन — d) D3 4 9 स्वान् (for तान्) S (T2 G2 om) पाहि (for रक्ष)

31 K5 om 31, Dn2 missing (cf v l 22, 30), K4 om 31^{a}–32^{b} — d) B4 Dn1 D3 4 9 10 रथिनो (for रथेभ्यो)

32 K5 om 32, Dn2 missing, K4 om 32^{ab} (cf v l 22, 30, 31) — a) D4–6 8 पृथिव्या D4 9 नु, T1 वा (for हि)

33 K5 om 33, Dn2 missing (cf v l 22, 30), K1 D1 T1 G3 om (hapl) 33^{ab} D8 transp 33^{ab} and 33^{cd} — a) Ds2 S (T1 G3 om) इमान् लोकान् (for इम लोक) — d) K2 D3 10 (*sup lin*) शम , B3 5 D3 4 7 9 T2 G3–5 शेष , D6 दोष (for शेष) K2 कुरुभि सह, Ds D2 T2 G2 कुरुसत्तम

34 K5 om 34, Dn2 missing (cf v l 22, 30) — a) B2 शूरा, D2 श्लक्ष्णा, D3 4 8 9 शक्ता (for शुक्ला) — c) D2 m 3 4 9 पुत्रान्ससचिवान्राजन् — d) D2–4 9 त्व (for तान्)

C 5 3418 B.5 94 35 K.5 94 35 सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षांश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

---

35 K5 om 35, Dn2 missing (cf v l 22, 30) — a) K1 D7 10 सान्त्वेन, T1 G1 3-5 M सुखेन, Ca d शिवेन (as in text) T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते — b) S परिष्वज्य (for समा) — d) K1 2 D1 10 यथागृहान्, T2 G2 यथागत

36 K5 om 36, Dn2 missing (cf v l 22, 30) — b) K4 B D (except D1 2, Dn2 missing) सत्कृता (for सत्कृत्य) — c) K4 B4 D (except D7 10, Dn2 missing) G4 अमर्षं

37 K5 om 37, Dn2 missing (cf v l 22, 30) — b) S नागसाह्वये, Ca d s आयुष क्षये (as in text) — d) K2 D1 2 9 T2 G2 यशश्च, K4 B2 4 5 Dn1 D5 D6-8 10 सयत्स्व (for शश्वच्च)

38 K5 om 38, Dn2 missing (cf v l 22, 30), D1 T1 om (hapl) 38–39 — a) K1 D7 10 त्वयैव रक्षिता बाला — b) K2 परिरक्षिता — d) K2 B (except B2) D8 मनुजेश्वर (for भरत)

39 K5 D1 T1 om 39, Dn2 missing (cf v l 22, 38, 30) — a) K1 2 D2-4 10 अपि- (for हि) S (T1 om) transp रक्ष्या and ते — c) K1 D2-4 न (for मा)

40 Dn2 missing (cf v l 30) — a) G5 M1 3 4 त्वा (for त्वां) — b) K1 प्रणम्य, B2 4 Ds2 °पद्य (for °साद्य) — c) K2 वचनाद् (for शासनाद्) — d) T2 G3-5 सहानुजै

41 Dn2 missing (cf v l 30) — b) T G निरु-षितानि (for निर्व्यु) K1 2 5 D7 10 वने निर्व्युषिता वय, D3 4 9 वने निर्व्युषिताश्चिर — c) S त्रयोदशस् K1 D2 च सजनै , K2 D1 च सजने, D3 4 9 च स्वजनै (for तथाज्ञातै) — d) K1 अज्ञाता , K2 D1 2 अज्ञातै , D3 4 9 ह्यज्ञाता (for सजने) S उषित परिवत्सर

42 =(var) 5 70 10 — Dn2 missing (cf v l 30) — a) K1 5 D1 2 7 10 स्थिता स्म, K2 स्थित च, K4 स्थाता स्म, B3 D3 4 9 स्थाता व , T G2 4 स्थापिता , G3 5 स्थातार , C8 स्थितानां (for स्थाता न) K2 अस्माभि , D7 नित्य (for तस्मिन्) — b) D2-4 9 पितुस्ते, T G4 5 पित्रेति (for पितेति) — c) D2 9 न जह्नु , D3 4 न जह्नु , T1 G1 तीर्णा स्म, Ca नाहास्म (as in text) G4 राजन् (for तात)

43 Dn2 missing (cf v l 30) — a) B3 व , T2 G2 हि (for न) — T2 G2 om 43c–45b — d) K1 D7 स्वराज्य च, K2 निज राज्य, D2-4 स्वराज्य स , G3 5 राज्याश च (for स्वराज्याश) — After 43, G4 reads 47c–48b, *repeating* the lines in their proper place

44 Dn2 missing, T2 G2 om 44 (cf v l 30, 43), G4 om 44ab — a) G3 5 M तान् (for त्व) K1 2 D1 युजानान्, K4 B (except B3) Dn1 D5 D6 8 3 10 सजानन् (for युञ्जान) D3 4 9 त्व धर्ममथ जानासि, T1 G1 धर्ममर्थं च युजान — b) D5 6 8 सपन्न स्थातुमर्हसि- — D1 om 44c–45d — c) K1 तव स-, K2 D7 त्वयि स , G5 भवत (for भवति) — d) S (T2 G2 om) सहा(T1 G1 क्षमा)महे (for तिति°)

45 Dn2 missing, D1 om 45, T2 G2 om 45ab (cf v l 30, 44, 43) — a) B2 पितृमातृवत् (by transp) — K5 om from 45b up to the end of this adhy — c) K1 2 D2-4 9 गुरोर्गरीयसीं वृत्ति — d) T G (except G3) स्यात् (for या) S (except G3) चेत् (for च) K1 2 अव(K2 °नु)तिष्ठस्व भारत, D2-4 9 यावच्छिष्यसि भारत — After 45, K4 B D (except D1, D2 10 both marg , Dn2 missing) ins

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५२
पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥ ५३
अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता । C 5 3441 B 5 95.58 K 5 95.58

428* वर्तामहे त्वयि च ता त्व च वर्तस्व नस्तथा ।

46 K_5 om 46, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) K_2 पुत्रा (for पित्रा) — ^{b}) K_1 S (except G_1 M_5) आश्रिता (for आस्थिता) — ^{c}) D_6 स्व ह्यस्मास्तु, T_2 G_2 प्रतिष्ठा ता (for पथिष्वस्मान्) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ B D (except $D_{1\ 7}$, Dn_2 missing) धर्मे (for राजन्) B सुवर्त्मनि, D_6 $M_{3\ 4}$ स्ववेश्मनि

47 K_5 om 47, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ एता, S इमा (for इमा) S परिषद , Cs as in text — G_4 reads 47^{c}–48^{b} (for the first time) after 43

48 K_5 om 48, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) For G_4 cf v l 47 — $D_{1\ 6}$ om (hapl) 48^{b}–49^{a}

49 K_5 om 49, Dn_2 missing, $D_{1\ 6}$ om 49^{a} (cf v l 45, 30, 48), Ds_2 om 49 — ^{a}) T_1 $G_{1\ 4}$ transp विद्धो and धर्मो — ^{b}) G_3 M_5 सभा T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ उपपद्यते, M_5 प्रवर्तते (for प्रपद्यते) — ^{d}) D_1 हता (for विद्धा)

50 K_5 om 50, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) T_2 G_2 अनुपश्यति — ^{c}) K_4 B $D_{2-4\ 7\ 10}$ धर्म्यं, Cs धर्मं (as in text) K_1 D_3 धर्मज्ञा (for धर्मं च) Dn_1 सत्यमाहुश्च धर्मे च — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3\ 9}$ T $G_{2\ 5}$ M_1 न्याय

51 K_5 om 51, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{b}) K_2 T_1 $G_{1\ 4}$ M (except M_1) नरे° (for जने°) — ^{c}) T_2 G_2 शृण्वतु, Cs ब्रुवतु (as in text) B_4 $D_{3\ 10}$ ते (for वा) — ^{d}) K_2 $D_{1-4\ 9}$ $G_{3\ 5}$ समागता (for समासते) D_7 त्वयि (for यदि)

52 K_5 om 52, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) $D_{2-4\ 8\ 9}$ प्रमुच्य (for मुञ्च) — ^{b}) K_2 D_3 $D_{1-4\ 8\ 9}$ G_2 भरत°, K_4 B Dn_1 $D_{5\ 6}$ पुरुष (for क्षत्रिय) — ^{d}) K_2 $D_{2-4\ 9}$ मृत्यु (for मन्यु)

53 K_5 om 53, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) K_2 प्रदाय स्व (for याश) — ^{c}) K_2 सिद्धार्थो ज्ञातिसहित

54 K_5 om 54, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{d}) T_2 G_2 यो (for या)

55 K_5 om 55, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) S द्रोहित , Ca d दाहित (as in text) — ^{b}) K_1 $D_{1\ 7\ 10}$ अपाश्रित , $D_{2\ 4\ 9}$ उपस्थित , T_1 एव श्रित , T_2 G_2 अह श्रित , $G_{1\ 3-5}$ M इहाश्रित (for उपाश्रित) K_2 स त्वामेवाश्रित पुन — ^{c}) K_2 D_2 S इन्द्रप्रस्थे

56 K_5 om 56, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) D_6 T_2 G पुत्र (for तत्र) $B_{4\ 5}$ D_3 विवसन् (for निव°) — ^{b}) D_3 समानीय च पार्थिवान् — ^{d}) T $G_{1\ 2}$ त्वा, M (except M_1) त्वत् (for त्वाम्) B_{1-3} D_4 अभ्यवर्तत, T_1 $G_{1\ 3-5}$ M_1 सोत्यवर्तत, T_2 G_2 M_{2-5} स न्यवर्तत, Ca अत्य (as in text)

57 K_5 om 57, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{a}) $B_{3\ 5}$ अस्य (for तस्य) — ^{b}) T G जिगीषता (for जिही°) — D_1 om (hapl) 57^{d}–59^{a} — ^{d}) K_1 प्रयुक्त्वा, K_2 प्रयुक्त, Dn_1 सयुक्त, D_3 प्रमुक्त , $G_{1\ 4}$ प्रलुप्त

C 5.3442 B 5.95.59 K 5.95.58 राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १
कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्त) K_2 परमे पथि, Dn_1 G_4 परमोषधि, $D_{6\,7}$ T_2 $G_{2\,3}$ M_4 परमो विधि, G_1 $M_{2\,3\,5}$ परमोवधि, C^a n s परमोपधि (as in text) C^d cites उपधि

58 K_5 D_1 om 58, Dn_2 missing (cf v l 45, 57, 30) — ^{a}) $G_{3\,5}$ प्रेक्ष्य (for प्राप्य) — ^{b}) K_2 दृष्ट्वा कृष्णा (for कृष्णा प्रेक्ष्य) $B_{3\,5}$ M_{3-5} सभा गता

59 K_5 om 59, Dn_2 missing, D_1 om 59^a (cf v l 45, 30, 57) — ^{a}) $K_{1\,2}$ च (for तु), and K_2 तु (for च) — ^{d}) D_3 T G_2 नीनशु, $G_{1\,3-5}$ M (except M_1) विनशु, C^a नीनश (as in text)

60 K_5 om 60, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{ab}) K_1 M_4 मन्वाना, K_4 B D (Dn_2 missing) न (D_1 °नान्), T G_5 $M_{1\,2\,5}$ नान् (for ना) K_4 B Dn_1 D_s $D_{3\,5\,6\,8\,10}$ अप्यर्थं, $D_{2\,4\,9}$ ह्यर्थं, T G_2 स्वार्थं, $G_{1\,3\,4}$ M_1 त्वर्थं (for अर्थं) $K_{1\,4}$ B D (except $D_{9\,10}$, Dn_2 missing) T_2 $G_{2\,3}$ च (for वा) D_3 सुखम् (for अनर्थम्) G_5 स्वार्थिनोनर्थमात्मन — ^{c}) K_1 D_3 लोभ विप्रसृतान्, K_2 $D_{2-4\,9}$ लोभेन प्रसृ, $D_{5\,6}$ लोभेभिप्र, T_1 G_1 लोभातिप्र — ^{d}) $D_{3\,4\,9}$ प्रगृह्णस्व, C^s निगृह्णीयात् K_2 नराधिप, D_1 परतप (for विशा पते)

61 K_5 om 61, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — ^{c}) T_1 पथ्य तु त, G_1 पथ्य मत, G_5 पथ्यतर

62 K_5 om 62, Dn_2 missing (cf v l 45, 30) — Before 62, Dn_1 T_2 G_2 ins वैश उ° (resp वैश) — ^{b}) K_2 B_2 हृदये (for °यै) — D_s om 62^{cd} — ^{c}) D_1 वाच (for कश्चिद्) — ^{d}) K_2 वाच, D_1 कश्चित्, $D_{2-4\,9}$ वाक्य (for वाच) T_1 $G_{1\,5}$ प्राक्रमत, T_2 प्रक्रमते, M प्राक्रामत (for प्राक्रामद्) K_2 अच्युते (for अग्रत) — After 62, M_{3-5} read stanzas 1–2 of the next adhy

Colophon missing in K_3 Dn_2, K_5 om it — *Sub-parvan* $K_{1\,2\,4}$ B Dn_1 D_s $D_{2\,5-8\,10}$ G_1 M भगवद्यान — *Adhy name* T $G_{1\,2}$ वासुदेववाक्य, G_5 सदेशकथन, M सदेशा(M_3 शना)र्थकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 91, D_6 88, D_7 $M_{1-3\,5}$ 96, T $G_{2\,4\,5}$ 97, G_1 98, G_3 M_4 95 — *S'loka no* Dn_1 63, D_3 51

94

☞ This adhy is missing in K_3 (cf v l 5 32 15) For the lacuna in Dn_2 (which is missing up to st 33 of this adhy), cf v l 5 93 30, the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

2 For M_{3-5} cf v l 5 93 62 — ^{a}) G_5 किंस्विद्, M क स्विद् (as in text), the rest कश्चिद् $D_{3\,4\,9}$ नोत्तरम् (for उत्तरम्) $K_{4\,5}$ B Dn_1 D_s D_{8-10} T_2 G_4 एतेषा, D_2 T_2 (*inf lin*) एतस्य (for एतस्माद्) — ^{b}) G_5 दातुम् (for वक्तुम्) N (except $K_{1\,2}$ D_1, K_3 Dn_2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते)

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ कजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४ C 5.3461 B 5.96.14 K 5.96.14

---

3 ^{a}) S तु तेषु (G_{3-5} कृतेषु) (for तेषु च) K_{2} तु (for च)

4 Before 4, T_{2} G_{1} ins जामदाग्न्य (T_{2} °ग्नि), G_{2} परशुराम — ^{a}) T_{2} इष्टाम् (for इमाम्) $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 2}$ मेघोपमा, K_{4} B (except B_{3}) Dn_{1} Ds $D_{3\ 4\ 6-10}$ मे सोपमां (for एको) N (except K_{2}, K_{3} Dn_{2} missing) T_{2} (*inf lin*) G_{2} वाच (for राजन्) — ^{b}) $K_{1\ 5}$ D_{7} राजन्, D_{2}(by corr) $_{4}$ सभ्याम्, T_{1} $G_{3\ 4}$ सत्यम् (for सत्याम्) $K_{1\ 5}$ D_{7} न शकित , K_{2} T_{2} G_{3} अशकिता — ^{c}) $K_{1\ 5}$ $D_{1\ 7\ 8}$ T_{1} G (except G_{1}) आधत्स्व

5 ^{a}) S (mostly) डभो — ^{c}) K_{1} D_{1} य इमा, K_{2} सोखिला (for अखिला) K_{2} राजन् (for सर्वां)

6 ^{a}) B_{3} शश्वत्, T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ स वै (for स स्म) — ^{c}) S (except G_{4}) वैश्यान् (for चैव) — ^{d}) K_{2} परतप, D_{2} महाभुज

7 ^{a}) S (except G_{2}) मद्विशिष्ट (for विशिष्टो वा) — ^{b}) S मत्समो (for मद्विधो) B_{3} Ds G_{2} वाभवद् K_{5} क्वचित् (for युधि)

8 ^{a}) $G_{3\ 5}$ ब्रुवाण (for ब्रुवन्) B_{2} $D_{1\ 2}$(by corr) $_{5\ 8}$ अनुचर(D_{1} रा)न् (for अन्वचरत्) — ^{c}) T G (except G_{2}) आविष्ट (for मत्त) — ^{d}) Ds_{2} T_{2} G_{2} M_{4} किंचिद् D_{1} नान्यम् (for अन्यम्) D_{1} अचिंतयत् K_{2} नैव चान्यदचिंतयत्, K_{5} न किंचिदवचिंतयन्

9 ^{a}) K_{4} $B_{2\ 4\ 5}$ D (except $D_{1\ 2\ 7}$, Dn_{2} missing) G_{3} च (for स्म) $B_{2\ 5}$ M_{2} Ca सुकृपणा , T_{2} ह्यकृपणा , M_{2-4} त्वकृपणा — ^{b}) K_{1} अकुतोभया , Ds $D_{5\ 6}$ T_{2} M_{3-5} सर्वतोभयात्

10 ^{a}) Hypermetric! N (except $B_{1\ 3}$ D_{1}, K_{3} Dn_{2} missing) M_{1} नि (for प्रति) — ^{b}) D_{1} पुन , T_{2} G_{3} सदा (for स वै) D_{1} पुन (for द्विजान्) — B_{2} om (hapl) 10^{c}–13^{b} — ^{c}) K_{2} अतिमानिनमुन्मत्त, $K_{4\ 5}$ B (B_{2} om) D (except D_{1}, Dn_{2} missing) अतिमान श्रिया मत्त

11 B_{2} om 11 (cf v l 10) — ^{b}) B_{4} Cn वेदप्रत्यय दर्शिन (Dn_{1} as in text!), Ds वेदव्रतसमाश्रिता , D_{2} वेदवेदागपारगा — After 11, D_{5}(marg *sec m*) $_{8}$ ins

429* तपस्विनौ महात्मानौ वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B_{2} om 12 (cf v l 10) — ^{a}) K_{4} B (B_{2} om) Dn_{1} $D_{2-6\ 9}$ Cap अनेकजयिनौ, T_{2} G_{2} °जन्मक, Ca °जननौ, Cd_{s} जनन (as in text) K_{4} B (B_{2} om) Dn_{1} $D_{1\ 5\ 6\ 9}$ सख्ये, D_{2-4} सख्यौ, Cs सख्य (as in text) — ^{b}) K_{4} B (B_{2} om) Dn_{1} D_{2}(marg *sec m*) $_{3-6\ 9}$ यौ वै पुरुषसत्तमौ — ^{c}) S युद्धे (for राजन्) — ^{d}) K_{5} $B_{3\ 5}$ $D_{7\ 10}$ कथ° (for कदा°)

13 B_{2} om 13^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) T_{1} $G_{1\ 4}$ वै (for तु) — ^{b}) S पृच्छत्येव (T_{1} $G_{1\ 4}$ प्रत्युवाच) द्विजोत्तमान् — ^{c}) T_{1} $G_{1\ 4}$ कजननौ (for जन्मानौ)

14 S transp 14 and 15 $D_{6\ 9}$ ब्राह्मण उ , G_{2} द्विजा , G_{4} M_{3-5} ब्राह्मणा — ^{a}) S अजातौ (for आयातौ) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ मानुष लोक — ^{d}) Ca आभ्या $B_{3\ 5}$ Ca भारत (Cap पार्थिव as in text) S ताभ्या विहर सयुगे

C 5.3462 B 5.96 15 K 5.96 15 श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छत्तौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

---

15 S transp 14 and 15 — [a]) $K_{1\ 4}$ $B_{1\ 5}$ D (except Dn_1 Ds $D_{1\ 8}$, Dn_2 missing) G_4 M_1 श्रूयेते S महाभागौ (G_2 °बाहू) — [b]) K_5 D_7 M_1 (*sup lin*) ऋषी (for उभौ) — [c]) D_1 अनिर्देश्यौ, T_1 $G_{1\ 4}$ महच्चैव, Ca d as in text — [d]) K_2 तप्येता, B (except B_2) $D_{1\ 7}$ T_2 G_2 तप्यते, T_1 $G_{1\ 4}$ चरतौ (for तप्येते)

16 $K_{1\ 2\ 5}$ B Dn_1 Ds $D_{1\ 2\ 5-7\ 10}$ S (except M_{3-5}) om the ref $D_{3\ 4\ 9}$ परशुराम उ (D_4 om उ) — [b]) Ds वरूथिनीं (for षडङ्गिनीम्) — [c]) K_2 Ds_1 D_1 M_{2-4} स प्रायाद् — [d]) $D_{3\ 4\ 9}$ °जयौ (for जितौ)

17 K_5 D_7 T_2 G_2 om (hapl) 17 — [ab]) K_2 transp विषम and पर्वत — [c]) K_2 S (T_2 G_2 om) मार्गमाण, Dn_1 मृगमाण, Ca मृगयाण (as in text) $K_{1\ 2}$ अभ्यगच्छत्, $B_{1\ 3\ 5}$ $D_{2\ 4\ 5\ 8\ 9}$ T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ M_{3-5} अभ्यग, D_1 प्रयच्छत्, $M_{1\ 2}$ ह्यगच्छ° (for अन्व°) — [d]) K_2 इति न श्रुत, K_4 $D_{3-6\ 8\ 9}$ वनवासिनौ, B Dn_1 Ds वनमाश्रितौ (for अपराजितौ)

18 [b]) D_1 श्रातौ (for कृशौ) — [c]) T $G_{1\ 2\ 4}$ M उग्रै (for चैव) $G_{3\ 5}$ शीतवातादिभिरुग्रै — [d]) A few MSS कर्षितौ — [e]) S (except G_1) वाद्य (for °गम्य) — [f]) B_3 पर्यपृच्छत भारत, Cs as in text

19 [a]) B_2 T $G_{2\ 3}$ M_1 (before corr) तमर्चयित्वा (hypermetric!), G_4 अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा) D_1 फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्) — [c]) S अ(T_1 $G_{1\ 4}$ प्रा)ब्रूता परवीरघ्नौ — After 19, N (K_3 Dn_2 missing) ins

430* ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[$D_{1\ 2}$ तौ (for ताम्)]

20 $K_{1\ 2\ 4}$ B D (Dn_2 missing) om the ref K_5 राजा उ°, S (mostly) डम्भोद्भव — [a]) K_1 D_{10} विजिता, K_5 च जिता (for मे जिता) — [b]) K_1 $G_{3\ 5}$ निर्जिता (for निहता) D_1 निहत सर्वशात्रव, T_1 G_4 हता सर्वत्र शत्रव — [c]) $D_{1\ 2}$ क्रियताम् (for दीयताम्) $B_{3\ 5}$ अद्य (for एतत्) — [f]) $K_{1\ 5}$ $D_{7\ 10}$ चिरतन, K_2 चिर स्थित, S चिरादपि (G_2 °दिति) (for चिर प्रति) D_1 काक्षित समर प्रति

21 K_2 $B_{3\ 5}$ G_2 तावूचतु — [d]) Ds T_1 अनृजु — [f]) K_2 युधि, $G_{3\ 5}$ भुवि (for क्षितौ)

22 K_5 T_2 G_2 om the ref D_1 भार्गव (for राम) — [a]) G_5 एष (for स) K_2 उच्यमानस्तदा सम्यक् — [b]) Only Ca d s अत्यगृह्यत (for अभ्यभाषत)! — [cd]) S (except T_1 $G_{1\ 4}$) transp क्षम्यमाण and सान्त्व्यमान — [e]) S (mostly) डम्भोद्भव — K_5 om 22^{d}–23^{c}

23 K_5 om 23^{abc} (cf v l 22) — [b]) K_4 B D (except D_{10}, Dn_2 missing) G_4 भारत (for कौरव) — D_1 om (? hapl) 23^{d}–24^{a} — [d]) S युद्धकाम मया सह

24 D_1 om 24^{a} (cf v l 23) — [a]) G_{3-5} आधत्स्व — [b]) S सयोजय (for योजयस्व) — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६
तस्य तानस्यतो घोरानिषून्परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७
ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९
स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०
तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च सैवं पुनः कृथाः ॥ ३१
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२
कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३
अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैव भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४ C 5 3487 B 5 96 38 K 5 96 38

---

ins line 1 of 431* — ^{c}) K1 तेद्य, K5 तेत्र (for हि ते) — ^{d}) K1 2 D1 M3–5 अत (for इत) B1 3 M2 परा — K4 Dn1 D2–4 8 9 ins after 24 S ins line 1 after 24^{ab} and line 2 after 24

431* सनह्यस्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।
यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ।

[(L 2) K4 Dn1 D3 4 8 गर्वे (for दर्पे) K4 Dn1 D2–4 8 9 व्रजन् (for जनान्)]

25 K2 राजा, S (mostly) डभोद्भव — ^{b}) G1 4 योक्तु (for युक्त) — D1 om 25^{c}–26^{d} — ^{d}) D2 T2 G2 4 5 M तु, T1 G1 त्वम् (for हि) T1 G1 इह (for अहम्) K5 युद्धार्थमहमागत

26 D1 om 26 (cf v l 25) K1 5 D7 10 G4 M1 2 om the ref — ^{c}) S तापसौ तौ (for तापस त) — ^{d}) D5 6 10 सह सैनिकै, S बलदर्पित

27 ^{a}) S क्षिप्र (for घोरान्) — ^{c}) T1 G1 4 शकली कृत्य, Ca s कदर्थी (as in text) — ^{d}) K1 2 D1 7 8 10 उपानुदत्, K4 B (except B2) Ds D5 6 समार्पयत्, Dn1 समापतत्, D3 समर्थयत्, D3 4 9 उपाद्रवत् (for अपानुदत्)

28 G2 om 28–29 — ^{a}) K2 ततोस्त्र, S (G2 om) तस्मै स (M1–3 स-) (for ततोऽस्मै) K1 प्राहरद्घोराम् (for प्रासृजद्घोरम्) — ^{b}) B1 3 5 D1 2 T G1 4 M2 अपराजित K1 इषीकामपराजितां

29 G2 om 29 (cf v l 28) — ^{b}) K1 4 5 B Ds2 D2–10 नासिका, K2 Dn1 नासिका, S (G2 om) मस्तकान्, Ca s नस्तकान् (as in text) — ^{c}) D1 G3 4 निमित्तवेदी, Ca as in text — ^{d}) K1 4 B D (except D2 7 9, Dn2 missing) Ca s समार्पयत्

30 ^{a}) S घोरम् (for श्वेतम्) — ^{b}) K2 S समावृ(G2 °मर्पि)त, Cap हित, Ca चित (as in text) — ^{c}) K2 T G1–3 M अपतद्, K5 र्व्यप, G5 त्वप (for न्यप) B3 T2 राजन् (for राजा) — ^{d}) D1 स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति)

31 ^{a}) T2 G2 ततो (for नरो) — ^{b}) Ds वरेण्य (for शरण्य) K2 S (except T1 G1) शरणैषिण — ^{c}) K2 G3 5 M1 3 4 धर्मात्मन् — ^{d}) K2 Ds D2–4 9 T G1 2 4 transp च and स्म K2 Ds मन (for पुन) — After 31, N (K3 Dn2 missing) ins

432* नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
मनसा नृपशार्दूल भवेत्पुरपुरंजय' ।

[(L 1) K5 समाचरन् (for अनुस्मरन्) — (L 2) K5 भवान्, Ds भवन् (for भवेत्) K2 B3–5 D1 5 10 भवत्परि पुरजय (for the posterior half)]

32 ^{a}) K2 वै, T1 G1 4 स्म (for च) — ^{b}) T2 क्लेशात्, G2 क्षेपात् (for क्षेप्सी) K2 निर्भर्त्सय (for क्षेप्सी कांश्चित्) K1 D7 8 10 कच्चित्, K5 D1 T2 G2 किंचित् (for कांश्चित्) K4 B4 D (except D1 2 7 10, Dn2 missing) कथ (for कदा) — K5 om 32^{c}–33^{d} — ^{c}) S सदृशाञ्छ्रेयसो वापि — ^{d}) K1 4 B D (except D3 4 9, Dn2 missing) Cs समाहित (for पर हितम्)

33 K5 om 33 (cf v l 32) — ^{a}) K1 2 B3 5 D1 7 10 शोको (for °लोभो) S जितक्रोध कृ(G5 जि)तप्रज्ञ — ^{c}) D2–4. 7 9 10 T1 G5 M शात (for क्षान्त) K1 क्षेम्य, K2 क्षेमी, K4 B Dn1 Ds D2–6 8 9 सौम्य, D7 10 क्षात, T G (except G3) M1 2 °क्षेम (for क्षेम) — ^{d}) S सर्वदा (for पार्थिव) Ds प्रजापालनतत्पर — After 33, N (K3 Dn2 missing) ins .

C 5.3487 B 5.96.39 K 5.96.39 ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५
सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८
एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स्म भूय क्षिपे कञ्चिदविदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn2 resumes ! — b) K1 2 D2 (by corr) 3 4 9 समाचर S स्वगृहान्राजसत्तम — c) D3 4 9 transp कुशल and ब्राह्मणान् — d) K2 विभो (for भृशम्)

35 Before 35, K5 D3–6 8 ins राम उ — a) D5 पाद, T1 G1 5 M पादान् (for पादौ) — b) T1 अभिवद्य — c) S अभ्या° (for प्रत्या) — d) K1 4 5 B2 4 D (except D1 2) अचरत्, K2 अकरोत्, Ca अचिनोत् (as in text)

36 a) S अनेक चा(G5 कथा)स्य (for सुमहच्चापि) D5 T2 G2 5 यत् (for तत्) — c) K1 2 G5 M3 स (for सु-) T G1 2 4 गुणै स बहुभि श्रेष्ठ — d) D2 श्रेयान् (for श्रेष्ठो) D3 4 6 G3 भवेत् T G1 2 4 नरनारायणो-भव(T2 G2 वे)त्

37 a) K1 युधा श्रेष्ठ (for धनु श्रेष्ठे) — b) A few N MSS गाजीवे

38 a) Dn1 कागदीक, Cs काकुद्मीक, Ca n काकुदीक (as in text) B1 3 गुरु, D1 स्वक, Ca s शुक (as in text) Cs तोक, Ca नाक (as in text) K1 ककुदीक सुकेचाक, K2 D2 ककुदीक शुक पाक (D2 चार्क), K4 ककुद किंशुक वाक्य, B2 काकुदीद सुत नाम, T G ककुदीप क(G3 5 प)कुचाप, M ककुदीप पकु(M1 गु-, M4 5 क)चाप — b) K5 अक्षसतर्जन, D9 कक्षि , T G1 2 4 5 M अक्षिसतर्दन, G3 अक्षि हत धन, Ca s as in text — c) K4 5 B Dn D5 D1–6 8–10 नर्तक, D7 नरक, G5 सदन, Ca s नर्तन (as in text) — d) K1 G4 5 M5 हास्यमो(K1 मा)दक, D1 2 आस्यमोदन, T G1 2 M1–4 हास्य मोदक (T2 G2 न), Ca s आस्यमोदक (as in text) B5 अष्टक

39 a) K1 2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्) — b) D2 (before corr) शरण, S प्रमोह (for मरण) — After 39^{ab}, Dn ins

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।
मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृता ।

[Cs cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपादास्तु इति ।) ! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38 Just this passage is unformably lost in Cd, on a missing fol ! Nil has incorporated it in his *text*, to preserve it presumably from being irrevocably lost !]

— K2 om 39^{cd}, D3 om (hapl) 39^{c}–40^{b} — c) K1 S तु (for च) S (except T2 G2 M2) विनश्यति (for विचेष्टन्ते)

40 D3 om 40^{ab} (cf v l 39) — a) N (except K1 2, K3 missing, D3 om) स्वपति — b) D5 छर्दयते, D1 छादयति, T G1–3 5 M प्रछर्दति, G4 दीर्घयति (for छर्दयन्ति) K1 2 5 D7 एव, T2 G3 इव (for च) — D5 om 40^{cd} — c) D10 (*sup lin* as in text) मूर्छयते — d) K1 5 D2 T2 G2 M रोदति, K2 रोदते (for रुदन्ति) G1 विष्टभति हसति च

41 a) K2 अतो गुणै सुबहुभि (marg आसन्नेते गुणा पार्थे), cf 36^{c} — b) K2 (m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो) S तद्विशिष्टा जनार्दने

42 S reads 42 after 44 — a) K2 चोभौ, T G1 2 4 यौ हि (for यौ तौ) — b) S ता(T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ — c) S प्राज्ञ (for °राज) — d) K5 यौ वीरौ, S अजेयौ, Ca प्रवीरौ (as in text) K2 B1 2 4 Dn D1 2 6 T G M1 (*inf lin*) 3–5 पुरुषोत्तमौ, M1 (orig) 2 कृष्णपाण्डवौ (for पुरुषर्षभौ) — After 42, K4 D (except D5 D1 7 10) S ins

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वर सर्वकर्मकृत् ।
यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दु सहो युधि ।
कस्तमुत्सहते जेतु त्रिषु लोकेषु भारत ।
वीर कपिध्वज जिष्णु यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L 1) Dn2 D2–4 9 कर्मणाम् (for °लोकानाम्) K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३
अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४
भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।
जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३
निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये । C 5.3507 B 5.97 7 K 5.97 7

D (except D8 D1 7 10) वित् (for कृत्) — (L 2) T1 G1 4 यस्य भ्राता युधिष्ठिर (for the posterior half) — (L 3) T1 G1 4 त जेतु क समर्थश्च (for the prior half)]

43 a) D1 G5 एव (for एव) — b) N (except K1 D7, K8 missing) T2 G2 अभि, G8 अवि° (for अति°) — c) S साम्यमात्मनि चास्थाय

44 a) D8 यदि त्व (for अथ चेन्) S (G8 damaged) मन्यसे यदि वै (T G1 2 [by transp] वै यदि) श्रेयो — b) K2 मम (for न मे) K2 D1 2 खेदो (for भेदो) — K5 D1 om (hapl) 44^d–45^a — After 44, S reads 42 (followed by 435*)

45 K5 D1 om 45^a (cf v l 44) — a) K1 D7 10 S (except G4) हि (for च) — d) S अत्र (for एव) B D (except D1 2 4 7 9 10) उप (for अनु°)

Colophon missing in K8 — *Sub-parvan* K2 5 B1–4 Dn D8 D10 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* K1 4 5 B2–5 Dn D8 D2–7 9 10 T1 G1 4 M द(G1 4 M ड)म्भोद्भवोपाख्यान (K4 द्भवाख्यान, D9 दम्भोरुपाख्यान), G2 भार्गवरामवाक्य, G5 जामदग्न्यवचन and डम्भोद्भवोपाख्यान, to it K1 5 B4 D2 5 6 10 add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) D5 92, D6 88 (repeated), D7 M1–3 5 97, T G1 2 4 5 98, G8 M4 96 — *S'loka no* Dn 52, D8 54

95

☞ This adhy is missing in K8 (cf v l 5 32 15)

2 Before 2, all MSS except B1–3 D10 ins कण्व उ° (resp कण्व) — b) D3 4 9 यथा (for ब्रह्मा)

3 a) K1 5 B2 4 D7 10 च (for हि) — c) K1 2 5 D1–4 7 9 10 अक्षय, D5 6 8 T2 G1 2 4 Ca अजेय (for अजय्य)

4 a) K2 D7 निमित्तकारणा, D1 निमित्त कारण, Cnp निमित्तकारणानि, Ca s निमित्तमरणा (as in text) B Dn D8 च (for तु) K4 D2–4 9 निमित्तकारणा ह्यन्ये, T2 (inf lin as in text) G1 4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च — K5 om (hapl) 4^b–6^a — b) Dn D9 चद्र सूर्यं, D2 चद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ) K4 D82 D5–7 9 10 S महीतल (for मही जलम्) — d) T1 G1 4 अभ्र (for ग्रहा)

5 K5 om 5 (cf v l 4) — c) D7 G2 ते (for वै) — D1 om 5^d–6^a

6 K5 D1 om 6^a (cf v l 4, 5) — c) K1 5 D82 D1 M1 2 तिर्यग्योन्या, K2 °ग्योनौ, B1 4 Dn D3 4 T2 तैर्यग्योन्य, D8 D2 9 °ग्योना, D3 4 तैर्यग्यौना, D7 ग्योन्यां, G2 °ग्योनि, G5 °ग्योन, M4 तैरग्योन्य (for तिर्यग्योन्य) — d) K1 जीवलोकपरा, Dn1 D8 °वरा, D3 4 9 लोके चरा, T1 G1 4 °धरा K4 B Dn D8 D1 2 5 6 8 9 T G1 2 4 तथा, D3 4 7 10 सदा (for स्मृता)

7 a) K1 2 5 D7 भूयिष्ठमत्र, G5 ष्ठैव तु (for °ष्ठेन तु)

C 5 3507
B 5.97 7
K 5 97 7

मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४
धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

Dn1 D3 4 9 M2 च (for तु) — b) K1 युगक्षये, D1 ययु क्षय, D8 तथा क्षये (for [आ]युष क्षये) — c) N (K3 missing) C8 तरुणा (for मरण) K4 B Dn D8 D2–6 7–9 Ca s प्रतिपद्यते, K5 कृतमिच्छति, D1 प्रति पत्स्यते, D7 10 प्रेत्य गच्छति — d) K4 5 B D T G1 4 5 M3 (inf lin) दुष्कृते

9 a) K1 5 D7 10 अप्येव, D5 T2 M2 इत्येव (for इत्येव) — b) B2 4 कथचन (for सुयोधन) — D7 om 9^{c}–10^{b} — c) K4 B D (except D1, D7 om) बलिभ्यो हि (B2 भ्योपि, D2 °भ्योभि), T2 G2 [ऽ]पि बलिभि (for हि बलिभि) — d) K1 मृष्यते, T G1 2 अश्यते, G5 क्लिश्यते, Ca दृश्यन्ते (as in text) D1 2 M भरत (for पुरुष°)

11 ab) = 5 35 5^{ab}, 104 7^{ab}, 131 1^{ab} Cf 5 9 2^{ab}

12 a) Dn D8 D10 मतस्त्रिलोकराज्यस्य, S त्रैलोक्य नाथस्य — c) K5 B2 D10 (by corr) M2 एवैका, T2 एका च, G2 चैव (for एकैव) T2 अभवत् (for कुले) — d) K5 सर्वलक्षणसयुता, D2 रूपतो विश्रुता भुवि

13 K2 om 13^{ab} — d) G2 3 5 M स (for सा) K5 स्त्रियोन्या व्यत्यरिच्यत

14 a) K5 T1 तस्या प्रदानसमये — c) B2 दृष्ट्वा, D10 बुध्या (for ज्ञात्वा) Some N MSS विममृषे K2 समन्त्र्य विमृशे राजन् — d) Dn1 तत्पद, T G1 2 तद्वर, G3–5 त वर (for तत्पर) T2 G2 प्रतिचिंतयन्

15 a) D1 transp धिक् and खलु K5 D10 m बल, Dn1 D2–6 8–10 अस्तु, G3 कुल (for खलु) K2 लब्ध शीलाना, K5 B2 Dn1 D1–6 8 9 10 m G3 लघुशीलाना, D10 गुणशीलाना, Ca अलघुशीलाना (as in text) — b) B2 D1 उत्थिताना, Ca s उच्छ्रि (as in text) K2 महात्मना, D5–6 8 मनस्विना (for यश°) — c) K5 D10 (sup lin) इद्ध, B D (except D7 10) G4 मृदु (for ऋद्ध) — d) T G2 3 5 कन्यानिरूपण (T2 G2 णा), M विरोपण, Ca as in text

16 c) D8 सशयितु (for °यित) — d) S सती (for सताम्)

17 b) K1 2 B (except B2) T2 M2 मानुषेण, K4 D3 4 9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन) — D1 om 17^{c}–18^{b}, K5 om 17^{cd} — c) B5 विदितौ, D2 विधिना, G3 चित्तेन (for विचितौ)

18 D1 om 18^{ab} (cf v l 17) Before 17, K4 B D (except D7, D1 om) G1 ins कण्व उ° (G1 om उ°)

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५
अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १० C 5 3531 B 5.98 10 K 5.98.10

— b) K1 2 गधर्वांश्च च (K2 °श्चैव) मानुषान् — K5 om 18e–19b — c) K4 B D (except D1) G4 Ca अरोचयद् (for °चय) — d) D5 D8 यथा (for तथा) S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) ऋषीन्

19 K5 om 19ab (cf v l 18) — a) K1 4 B4 Dn तु, K2 T2 G2 च (for तु) D1 7 10 S (except M5) सु (for स) — b) T2 G2 पुत्र्या (for सह) S पुत्र्या (T2 G2 सह) (for रात्रौ) D5 T1 G4 M4 सधर्मया, Ca सु (as in text) — d) K1 2 5 D10 T2 G2 5 M (except M1) मन (for मतिम्)

20 a) S वै (for मे) — c) K2 समतो, D1 रूपेण (for रूपतो)

21 a) D5 6 स° (for सु) K2 तु, K5 ता, D9 च (for स) — b) K2 5 B1 3 D1 10 T G (except G3) M1 चापि, D7 वारि (for चाभि) — d) K2 D1 2 T1 G1 4 रसा (for मही)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K1 5 B1–3 D7 10 G1 5 M भगवद्यान, to it K1 B1–3 D10 G1 5 M add मातलिवरान्वेषण K2 4 B4 5 Dn D5 D2 5 6 8 T1 G2 4 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* G2 5 कण्ववाक्य, M मातलिगमन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 93, D7 T G1 2 4 5 99, G3 M4 97, M1–3 5 98 — *S'loka no* K5 18, Dn 21

96

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 b) K2 4 D3 4 9 S (except G3 5 M1 2) सुरर्षिणा (for मह)

3 a) Dn1 D6 8 9 एव (for एव) — b) K1 2 D1 स पृष्ट — d) D5 G3 वरण, M नारद (for वरुण) B1 3-5 स्वकन्यावरण प्रति

4 b) B3 Dn D5 T1 G3 4 M गच्छाव (for व) — d) K5 अभि, T1 अस्मि (for अपि)

5 a) K1m त्वा, D1 तु (for ते) — b) D3 4 वसुधातले, G1 4 वै रसातल, Ca as in text — d) B5 D1 रोचयिष्यामि, D2 ष्यसि, M4 (*inf lin*) ष्याम

6 a) K1 4 B4 D7 10 तु तौ (for ततो) — b) K2 उभौ नारदमातली — c) K1 D7 10 G3 4 महात्मान

7 b) Dn transp प्राप and स K2 B1 3 T2 G2 प्राप्य स, D5 D5 6 सप्राप, D8 सप्राप्य (for प्राप स). — c) K1 5 D7 10 तु (for च)

8 a) K5 D5 D8 प्रीति° (for प्रीत) — b) K2 कार्यतत्त्व, K4 B3.4 Dn D3–6 8 9 G3 4 °वतौ, D1 वृत्त B2 D1 G2 M2 च (for ह)

9 c) D5 6 8 9 राजन् (for जानन्) D3 4 चाख्यान (for व्या) — d) S अजानत (for अशेषत)

10 a) K4 B D (except D1–4 9) सूत (for तात) — b) K1 2 5 D1 7 10 M °समन्वित — c) T1 G1 3-5

C. 5. 3582 B 5 98. 11 K 5 98 11 एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M2 तोयपते , T2 G2 M1 3-5 तोयनिधे (for उदकपते)

11 a) K1 B1 3 5 D3 4 9 T2 G2 महाप्राज्ञ — b) T2 G2 3 M (except M1) एव (for इह) — c) K4 B D (except D1) वै (for त) — d) K2 शौर्येण (for शौचेन)

13 a) D1 G3 ज्योत्स्नावलीति, T2 G2 4 कातीति K2 ताम् (for याम्) — b) T1 G1 श्रिय — c) K4 B Dn Ds D1-6 8 10 G3-5 अदित्याश्च, D7 T G1 2 M आदित्य(M3 5 त्या)श्च (for आदित्यस्य) K2 एष (for एव) Ca s cite अदित्या N (except K1 2 5, K3 missing) य , Cap गौ , Ca s गो (as in text) — d) T1 G1 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठ) K2 B2 4 5 Dn Ds D5 8 10 G4 श्रेष्ठ (for पुत्र) T1 ऋतु (for कृत) T1 G1 4 कृत (for स्मृत) K5 D10 (before corr) ज्येष्ठ पुष्करसस्मृत , D3 4 7 9 ज्येष्ठ पुत्र कृत(T2 °त)क्रतो , M ज्येष्ठ पुत्रकृत कृत (M2 प्रभु)

14 a) B3 वारुण पश्य (for पश्य वारुण्या) K4 5 B1. 2 4 5 D (except D1) G4 5 वारुण्य (for °ण्या) — After 14ab, G5 ins

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।

— c) K4 5 B Dn Ds D5-8 10 यत्, D1-4 9 T2 य, Ca s या (as in text)

15 b) K5 D10 G5 च, T G1-3 M1 2 4 (*inf lin*) हि (for स्म) D3 महाबले , M3-5 महीतले (for स्म मातले) — K2 om (hapl) 15c-16b

16 K2 om 16ab (cf v l 15) — a) T1 G1 5 अक्षय्याणि — b) K1 5 Dn2 D1 5 7 10 Ca s निवर्तंते, B3 5 विवर्तंति, D2-4 9 वर्तयति, S प्रवर्तंते, Cn विवर्तन्ते (as in text) S च (for स्म) — c) K2 अनुभावत्व युक्तानि, M1(*inf lin* as in text) 4 आनुभाव , Ca अनुभाव (as in text) Cs cites अनुभाव — d) K1 4 5 B1 3-5 Dn Ds D1-4 7 10 अवजितानि (as in text), D5 6 आवर्जि , S एव जितानि, the rest अवि-जितानि K2 D2-4 T2 (*inf lin*) च (for ह)

17 a) D1 G2 राक्षसजात्या , Ca as in text — b) K4 B (except B5) Dn Ds D5 6 8 दैत्यजात्यश्, D1 भूतजात्याश्, S भूतयोन्यश् (G3 °न्याश्) — c) K5 D10 प्रहरणान्यासन् — d) K1 2 5 D7 10 पूर्वदेव(D7 वैर्)वि निर्मिता , B1 3-5 M2 पूर्वदैवतनिर्जिता , B2 Dn Ds D5 6 8 10m G2 M2 Cnp सर्वदैवतनिर्मि(Dn1 °र्जि)ता , Cn as in text Ca cites पूर्वदेवता

18 b) K1 2 D9 वरुणे ह्रदे, K4 B Dn Ds D2-7 10 वारुणे ह्रदे, K5 वारुणो ह्रदे — c) S आविष्ट, Ca आविद्ध (as in text)

19 a) K1 2 5 D1 2 एता (for एष) K1 2 5 गाडी-मया , D1 गाडमया , D2 गांडीवजा , D6 गाडीवय , T G2 वै गाडिव , G1 5 गाडीवक , Ca s °मय (as in text) — b) K1 2 B2 5 D5 Ca s °सभारसभृत (K1 2 ता), K5 °सहारतत्परा , D1 सभारसभवा , D2 S (except M2) °सहारसभव (D2 वा), D6 सहारकारक — c) K1 2 D1 2 रक्ष्यते दै

20 b) Dn1 D3 4 9 धनु , T1 G1 2 तद्वत्, Ca s तत्तत् (as in text) — d) T1 G1 M1 2 समि(M2 °हि)त, G4 समित (for सतत) K1 B2 4 5 Dn1 Ds D1 5-8 Cs ध्रुव

21 a) T G1 2 4 अशिष्टान्, G5 अशिष्यान् (for अशा स्यान्) T2 G2 अभि- (for अपि) B3 D3 एव (for एष)

एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।
एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः । C. 5 3550 B 5 99 4 K 5 99 4

— b) T G1–3 M रक्ष्यो बहुषु, G5 अर्थ्यो बहुषु, Ca रक्षोबधुषु (as in text) K2 सतत सर्वराजसु — c) K4 B D (except D1 2 7 8) G4 प्रथमत (for ज) K4 B (except B2) Dn Ds D5 6 G4 चडो (for दण्डो)

22 a) K1 2 Ds D8 M (except M5) Ca s np शास्त्र, B2 G1 छत्र (for शस्त्र) — b) K4 B3–5 Dn2 D5 6 T1 G1 3 4 चक्रेण, Cnp छत्रेण, Cs np शुक्रेण (for शक्रेण) K4 Dn2 G2 भासित, K5 भारत, T1 G1 3–5 भूषित, M2 भावित, Cs भाषित (as in text) — c) K5 छत्र (for पुत्रा) — K5 M2 om (hapl) 22d–23a — d) Ds G2 5 धारयते, Cs as in text — After 22, B2 M3 4 *repeats* 22cd (v l एतत् for पुत्रा)

23 K5 M2 om 23a (cf v l 22) — b) T1 छत्र चित्र गृहे स्थित, T2 G2 3 5 छत्र चित्रगृह(T2 G2 °हे)स्थित, M1 (*inf lin* as in text) 2 छत्र छत्रगृहोचित

24 a) T G2–4 M अस्मात्, G5 तस्मात् (for एतत्) — b) B1 D3 4 9 G1 सोमनिर्मित, D2 दर्शन, Ca निर्मल (as in text) — c) D1 मूर्च्छित, T G5 M मिश्रता, G1 4 मिश्रित, G2 3 मिश्रिता, Ca s मूर्च्छित (as in text) K4 B Dn Ds D5–8 10 भाति (for याति) D3 4 9 तदेवमुज्ज्वल भाति — d) M2 केन (for येन) B3 T2 (*inf lin*) नार्चति, D1 M1 नर्छे, M2–5 गच्छ (for नार्छे) T2 G2 योनर्चयति दर्शन

25 b) T G (except G4) भूतले (for मा°) — c) K1 कार्योपरोधात्, B4 5 G3 कार्यावरोध, Ca कार्योपरोध (as in text) T G1 2 स्यात् (for तु) — d) D1 G5 गच्छाम (for °व)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K2 5 B1–3 Ds D1 3 T1 G1 5 M भगवद्यान, to it K2 B2 3 Ds D8 G1 5 M add मातलिवरान्वेषण K1 4 B4 5 Dn D2 5–7 10 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* G5 मातलिनारदसमागमे वरुणलोकदर्शन, M वरुणदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 94, D6 89, D7 T G1 2 4 5 100, G3 M4 98, M1–3 5 99 — *S'loka no* K5 Dn2 25, D8 23

97

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 a) S (except G4) तत् (for तु) — b) K1 transp स्थित and पुर — K1 om 1cd

2 b) K5 देवता (for ये केचिद्) K4 B4 5 Dn2 D2–5 8 भुवि जगमा, D6 (gloss?) स्थावर (for ध्रुव) Ca cites ध्रुवा

3 c) K1 धृतात्मा स, K2 D7 आवृतात्मान, K5 वृतात्मा स, B3 आप्लुता°, D1 अनिबद्ध सन्, T G1 2 महा, G3 5 M कृता° (for धृता) — d) K1 5 D1 Ca निबद्ध, B2 G4 निरुद्ध, B3 M5 निबध, T1 G5 निबध्यन्, T2 G2 निबध्य K2 5 अवबुध्यते, K5 समबुध्यते, D3 4 9 युध्यत, D7 T G1 2 4 बध्यत

4 cd) K2 Dn1 D2–4 8 9 अत्र, T G M1 तत, Cs अत (as in text) S transp हानि and वृद्धि B3 प्रजायते (for प्रदृश्यते)

C. 5 3550 B 5 99 4 K 5.99 4 अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

---

5 a) K2 दिव्य , Cs आदित्यो (for दिव्य) K2 Cs हयशिरा K4 B D (except D1 2) अत्रादित्यो हयशिरा — c) K1 4 B Dn Ds D5–7 10 सुव(K1 D7 °प)र्णाख्य, K2 सुवर्णाक्ष , K5 सुवर्णाश्व , D2 सुभीमाख्य, D8 सुवर्णाख्य (for °भ) — d) K1 D1 2 भाभिर्, K2 D8 T G1 2 4 5 अद्भिर्, K4 5 B Dn Ds D3–5 7 10 G3 M2 5 Cs वारिभिर् (for वार्भिर्) K1 D1 2 आपूरयत्, Cs आपूरयन् (as in text)

6 a) B5 Dn D3 4 अल, Cs अत्र (as in text) K1 2 5 B5 Dn D1 2 10 G2 समस्तास्ता (for ग्रास्ता) — b) D7 पतते, T2 सतत, G2 समग्रा (for पतन्ति) — c) K4 Dn Ds D5–7 10 एव, B4 D3 4 9 एव (for एतत्) — d) D7 ज्ञायते (for ख्यायते) D7 T G1 2 4 5 सुरसत्तम, G3 M पुरसत्तम

7 a) K1 4 5 B D (except D1) ऐरावणो (for °तो) — b) K1 2 5 D2 7 जग्राह, S प्रगृह्य (for गृहीत्वा) S (except G3) हित (for हित) — c) K2 5 B2 D10 शीघ्र (for शीत) — After 7, G5 reads 15

8 b) K1 2 5 B1 3 D1 5 8 10 G1 4 अनेक° (for नैक°)

9 a) K2 Dn1 D2–4 निर्भिन्ना , G5 भिनुंन्ना — b) D10 (m as in text) तलवासिन , T1 G1 4 °तलसंस्थिता , T2 G2 3 5 M3 5 त(G5 °ज)लसंश्रिता , M2 °तलसहिता — c) K4 B (except B2) Dn D2–4 7 9 हि दिवसे, Ca 3 दिवसत (as in text) K2 5 तत्र (for सूत) G5 स्मृदिता दिवसे संत — d) K4 B D (except D7 10) वै (D1 वा) (for ते)

10 e) K4 B2 4, 5 Dn Ds D5 6 M2 5 उदयन् (for ये) T G1 2 4 रश्मिभि (for नित्यश) — b) K1 5 Ds1 D1 2 G3–5 M1 (*sup lin*) Ca 3 रश्मिपर्वत , K4 B Dn D3–6 8 9 बाहुभि , D7 10 निजरश्मिभि , T G1 2 °पर्वते (T1 त) (for रश्मिभिर्वृत) — c) K5 अमृतस्य च (for अमृत स्पृश्य) D5 6 सस्पृशन्स्पर्शात्, G5 स्पृश्य सस्पर्शन्

11 a) K2 D7 नियता (for °निरता)

12 a) T2 G2 तत्र (for अत्र) — b) K5 सर्वभूतहिते रत — K5 om 12cd — d) K1 D7 10 अतपत्, G4 आचरत् (for अचरत्)

13 a) G5 व्रतिका दीक्षा — b) K2 स्वाध्यायास्तप-कर्शिता , a few MSS कर्षिता

14 K5 om 14 — a) D2–4 9 G1 यत्रकुत्रशयो नित्य, T2 G2 °शया नित्य, G3 5 यत्रक्वचनशायी च — b) K2 आशन , T2 G2 अशिता , G1 आश्रित (for आशित) — In B2, the portion from 14cd up to the end of the next adhy is lost on a missing folio — c) T2 G2 आच्छन्ना — d) T1 G1 3 5 M गोव्रतिर्, G4 गोवृत्तिर् Dn1 D3 4 9 इवो° (for इहो) T2 G2 ते गोव्रतिन उच्यते

15 B2 missing (cf v l 14) G5 reads 15 after 7 — a) K1 4 5 B (B2 missing) D (except D3 9) ऐरावणो K1 D7 नाम गजो — c) T2 (before corr) G2 प्रख्याता (for प्रसूता)

16 B2 missing (cf v l 14) — b) K5 गुणवान् (for °तो) — c) N (K3 B2 missing) वरयिष्यामि, T2 G2 °म

17 B2 missing (cf v l 14) — c) Dn1 T1 G3 4

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्धि नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८
अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २
अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः । C 5 3571 B 5 100 5 K 5.100 5

$M_{3\,5}$ अप्रजानां, Cs आ प्रजातात् K_5 $D_{1\,3\,4\,7\,9}$ विसर्गात्, Ca निस (as in text) S वा (for वै) — [d]) D_1 नभिद्यति (for नोद्भि) $K_{1\,5}$ न मज्जति, K_2 निमज्जति (for न सर्पति)

18 B_2 missing (cf v l 14) — [a]) $K_{1\,5}$ Ds $D_{2-6\,9\,10}$ T_2 G_1 जातिनि(K_1 D_{10} °वि)सर्गं T_1 जाति, G_4 Ca जात, Cs जातिं (as in text) K_2 $D_{1\,3}$ Cd विसर्गं, Ca विमर्दं (for निसर्गं) B (B_2 missing) Ds $D_{3-6\,8}$ वै (for वा) — K_5 om 18^{bcd} — [b]) $D_{2-4\,9}$ G_5 Ca शृणोति, Cd °मि (as in text) $B_{1\,3}$ मे (for वै) — [c]) K_4 $B_{1\,3\,5}$ D (except $D_{3\,10}$) T_2 $G_{2\,5}$ च (for वा) D_{s2} T_2 G_2 एव (for अपि) — [d]) K_2 $B_{1\,3}$ D_1 जानामि K_2 D_1 किंचन

20 B_2 missing (cf v l 14) $K_{1\,2\,5}$ B (B_2 missing) D (except $D_{1\,3\,4\,9}$) T_1 $G_{4\,5}$ om the ref $G_{1\,3}$ वैश° (for कण्व उ) — [b]) K_5 T_2 G_2 च, $D_{3\,4\,9}$ तु, $G_{1\,4\,5}$ अपि (for अथ) K_2 नारदस्य वचस्तदा — [c]) T_2 G_2 च मे (for मेऽत्र) — [d]) K_2 S (except T_1 G_3) अन्यत्र (for °तो)

Colophon missing in K_3 B_2 — *Sub-parvan* K_2 $B_{1\,3}$ Dn Ds D_1 T_1 $G_{1\,5}$ M_5 भगवद्यान, to it K_2 B_3 Dn Ds T_1 $G_{1\,5}$ M_5 add मातलिवरान्वेषण $K_{1\,4\,5}$ $B_{4\,5}$ $D_{2\,5-8\,10}$ M_{1-4} all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* T_1 G_1 वरदर्शन, G_2 मातलिनारदसवाद , G_5 M पातालद(M_{3-5} क)र्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D_6 80 (wrongly for 90), D_7 T $G_{1\,2\,4\,5}$ 101, G_3 M_4 99, $M_{1-3\,5}$ 100 — *S'loka no* K_5 17, Dn 20

98

☞ This adhy is missing in K_3 B_2 (cf v l 5 32 15, 97 14)

1 [b]) T_1 $G_{1\,4}$ ख्याति प्राप्त पुर महत् — [d]) D_2 विभाषिणा, T $G_{1\,2\,4}$ M_4 विहारिणां

2 [c]) D_7 उपायैर्बहुभि सृष्ट

3 [a]) K_2 यत्र (for अत्र) — [b]) T_1 G_5 प्र (for वि) K_2 D_2 सहस्रश (for महौ) — [c]) G_5 सोमपा (for दानवा) — [d]) G_4 क्रूरा (for शूरा)

4 [a]) K_5 नाथेन (for नान्येन) — [b]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{7\,8\,10}$) T_2 $G_{1\,2}$ transp वरुणेन and यमेन K_5 $D_{7\,8}$ च (for वा) — [c]) $G_{3\,5}$ शक्यते युधि निर्जेतु

5 K_5 om 5–18 — [a]) D_{10} (m as in text) दानवा , S पौलोमा (for असुरा) K_4 B_5 Dn Ds D_5 कालकजाश्च, S कालकेयाश्च — [b]) T G मदोद्भवा — D_7 om 5^{cd} — [d]) N (except $D_{1\,2}$, K_5 D_7 om , K_3 B_2 missing) M_1 (*inf lin* as in text) °पादो° (for °वेदो),

C 5 3571 B 5 100 5 K 5 100 5 नैरृता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्नोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२
नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

6 K_5 om 6 (cf v l 5) — [a]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{7\ 8}$) $G_{3\ 5}$ भीमवेगाश्च — [b]) T_1 $G_{4\ 5}$ वायु — [d]) K_4 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{1\ 5-7}$ अत्र मातले (for आत्म)

7 K_5 om 7 (cf v l 5) — [c]) T_2 $G_{2\ 5}$ हि (for च) — [d]) D_7 नैताञ्छक्त प्रबा

8 K_5 om 8 (cf v l 5) — [c]) $D_{3\ 4\ 9}$ तु (for च) — [d]) $D_{3\ 4\ 9}$ T_2 सह पुत्रै

9 K_5 om 9 (cf v l 5) — [a]) T_2 G_2 transp वेश्मानि and रौक्माणि — [d]) $D_{5\ 6}$ मुक्तानि (for युक्तानि) K_2 D_3 उपधनानि, $D_{3\ 4\ 9}$ उपहृतानि, D_{10} उरुधनानि (for उपगतानि) $B_{3\ 5}$ वा (for च)

10 K_5 om 10 (cf v l 5) — [a]) K_2 एव (for इव) K_4 B Dn Ds $D_{3-7\ 9}$ वैदू(Dn Ds D_9 डू)र्यमणिचित्राणि (D_7 °रत्नानि), D_2 T_1 $G_{1\ 2}$ वैदूर्यहरितानीव — [d]) $G_{1\ 4}$ पत्नानि (for °ज्ज्वलानि)

11 K_5 om 11 (cf v l 5) — [b]) K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{2-6\ 9\ 10}$ पद्मरागमयानि च, D_1 पुनर्नाकगमानि च, D_7 पुनर्गगनगानि च — T_2 G_2 om (hapl) 11^c–12^d — [d]) K_1 $D_{7\ 10}$ ताराभानीव, K_2 $D_{1\ 8}$ तारारूपाणि, K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{2-6\ 9}$ $G_{3\ 5}$ दारवाणीव (for तारकाणीव)

12 K_5 T_2 G_2 om 12 (cf v l 5, 11) — [a]) $G_{1\ 5}$ दृश्यते, Ca वाभाति (for चाभान्ति) — [b]) $K_{1\ 2}$ Ds_2 $D_{1\ 8}$ M_{2-4} दीप्तानि (for दीप्ताग्नि) — D_9 om 12^d–13^c. — [d]) $D_{2\ 7}$ M_{3-5} विविधानि (for निबिडानि) T_1 $G_{1\ 4}$ भाजनान्यासनानि च

13 K_5 om 13 (cf v l 5), D_9 om 13^{abc} (cf v l 12) — [b]) D_1 transp रूपत and द्रव्यत K_2 च वा, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ अपि वा (for तथा) — [c]) $G_{1\ 4}$ वृद्धानि (for सि°)

14 K_5 om 14 (cf v l 5) — [d]) G_2 M_{3-5} भोज (for भाज) T_1 $G_{1\ 4}$ प्रांशूनि विविधानि च

15 K_5 om 15 (cf v l 5) — [b]) $K_{1\ 4}$ B (B_2 missing) D (except $D_{1\ 2\ 10}$) M_{3-5} तोयप्रस्रवणानि च (M_{3-5} णान्युत) — [c]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{2\ 8}$) अपि (for एव) — [d]) $D_{7\ 10}$ T_2 G_4 M (M_1 (*inf lin*) कामरूपिण

16 K_5 om 16 (cf v l 5) — [b]) B (B_2 missing) Dn $D_{1-4\ 9}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ रुचिर (for त) — [c]) Ds_2 G_3 M_{3-5} च (for वा) $K_{1\ 2}$ D_3 अथान्य देशमत्रापि

17 K_5 om 17 (cf v l 5) All MSS om the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४
सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः । C 5 3594 B 5 101 9 K 5 101 9

---

ref ! — ^{ab}) D7 10 च (for तु) K2 भाषमाणोब्रवीत्तत्र मातलिर्नारद तदा — ^{c}) D8 4 9 transp मे and कार्यं

18 K5 om 18 (cf v l 5) — ^{a}) Dn1 °नुद्युक्त, D8 °नुरक्त — ^{c}) K4 B (B2 missing) D (except D7 8 10) Ca पर (for अरि)

19 ^{a}) K2 4 B (B2 missing) D (except D2 7 8 10) G4 गच्छाव, K5 G2 °मो (for वो) — ^{b}) D2 5 S अर्हसि (for अर्हामि) — ^{c}) K2 D2 G2 च, G4 त (for तु) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1 3–6 9 तव च (for तु तथा) K1 D8 यथा, D2 T1 2 (*inf lin*) G1 5 M तव, G3 तदा (for तथा) D7 तथा काम (for °त्मान) — ^{d}) D7 10 दिव्यात्मकमल, Ca d s np as in text Ds तथा (for यथा) K4 B (B2 missing) Dn D1 5 6 हिंसात्मकमन (Dn2 मल, D5 मिद) तथा, D2–4 9 दानवाश्च तथाविधान्, S इच्छसे कलहानिति

Colophon missing in K3, K2 5 om it — *Sub-parvan* B1–3 Dn1 D8 T1 G1 5 M1 5 have भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण except in B1 K1 4 B4 5 Dn2 Ds D2 5–7 10 G4 M2–4 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* G5 M हिरण्यपुरनिर्देश (G5 °पुरदर्शन) — *Adhy no* (figures, words or both) D5 96, D6 91, D7 T G1 2 4 5 102, G3 M4 100, M1–3 5 101 — *S'loka no* Dn D8 19

99

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

2 ^{b}) K5 वृत्तम्, D2–4 9 गुप्तम् (for ततम्) — ^{c}) T G1 2 4 °दाम्ना, G3 साम्ना (for °नाम्ना)

3 ^{a}) K1 2 5 D1 2 सु(D2 स्व)रूपपक्षिराज्ञा (K1 नाम्ना) च, K4 B Dn Ds D2m 3–10 सुरुचा पक्षिराजेन (D2m 10 राज्ञा च) — ^{b}) K1 2 5 अनिलेन, T G1 2 4 सुनसेन, G3 5 M सुनखेन (for सुबलेन) — ^{c}) K4 B1 3 4 Dn1 D5 6 8 G2 M2–5 Cn प्रसूत्या (for सूत्या)

4 ^{a}) D2 G3 पक्षिराजाभिजातानि (G3 ना), T1 G2 पक्षिराज्ञा हि भूत्याना, G4 °राज्ञो हि भूताना, G5 जाताद्धि जाताना — ^{c}) S काश्यपस्य K2 सुतो, K5 (*sup lin* as in text) कुले, D2 सुतैर्, D8 4 9 अमले (for ततो) K2 जात, D8 वश (for वंशे) — ^{d}) K2 वंशो (for जातैर्) B2 वशविवर्धनै, Ds1 भूरि D8 जातो विवर्धन

5 K5 om 5^{c}–6^{b} — ^{d}) D8 4 9 बलान्विता

6 K5 om 6^{ab} (cf v l 5) — ^{ab}) D2 transp क्षत्रिया and निर्घृणा K1 2 D8 4 9 हि (for च) D2 S (except G4) एव (for एते) K1 B2 4 Ds1 T2 G1 4 भोगिभोजना, Ds2 भोगिनो जना — ^{d}) K1 5 D7 10 भजति, D1 M2 भवति, Cs लभन्ति (as in text) K2 D2 T2 ते (for वै) — K5 om the rest of the adhy !

8 K5 om 8 (cf v l 6) — ^{d}) K4 B D (except D1 7 10) transp गति and सदा S (except T2 G1 M2) तथा (for सदा)

9 K5 om 9 (cf v l 6) — ^{a}) B2 M1 3 सुपर्ण K1 D7 नागोसौ, K2 नामासौ, K4 D5 6 8 नागेंद्रो, B1 3 नागो य, B2 Dn2 नागेय, Ds नागोय, T2 नागारि — ^{b}) B1–3 D3–5 9 T2 M1(*inf lin*) 2 चूड, T1 G1 2 5 M1 3–5 चूल°, G3 चूलतुडिक, G4 चूलतक्षक (for चण्ड°) — D6 om 9^{c}–10^{d} — ^{c}) K1 4 B D (except

C 5 3594 B 5 101 9 K 5 101 9 अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1 2, D6 om) G1 3 transp अनल and अनिल

10 K5 B3 D6 om 10 (cf v l 6, 9) — a) B1 4 पकजिद्, B2 कल्पजिद्, Dn Ds कपजिद्, D2 काश्यपो, T2 G2 M2 काश्यपी K4 D9 ध्वजविश्रभ, B1 2 4 Dn D5 वज्रविष्कभ, Ds1 बभ्रु, Ds2 बभ्रुविष्कप, T1 G5 ध्वज विरकर्ण, T2 G1 विरकुड, G3 M2–5 °विरकठ, G4 °वित्तुड, M1 विरकुठ (*sup lin* °विट्कठ) K1 D1 कश्यपध्वज विष्कभ, K2 काम्यवध्ववधश्चैव, D7 केश्यध्वजश्च विष्कुभ, D10 केश्यध्वजोथ विष्कभ — b) D1 वासव (for वामन) — c) D7 चड, D9 वायु° K1 D (except D7, D6 om) T G1 2 M1 (*sup lin*) 3–5 निशा, K2 M1 (*inf lin*) दिवा (M1 orig as in text) — d) K4 D10 T1 G4 M3–5 निमिषो, D5 8 निर्मायो (for निमेषो)

11 K5 om 11 (cf v l 6) — a) K1 D2 त्रिधार सप्तधारश्च, K4 B (except B2) Dn Ds D3 4 9 10 त्रिराव सप्तरावश्च, K2 तृणाधार सप्तधार, D7 (corrupt) नृचार-सावचारश्च — b) K2 वल्मीक, D7 वल्मीकि K1 D7 10 द्विपद, K2 D2–4 9 द्विषक, D8 दीपक, D1. 8 T1 G4 M2 द्विपक, M1 (*inf lin* as in text) द्वीपिक, G5 दिवक, M3 4 (*inf lin* as in text) दिविक (for द्वीपक) — c) K2 T1 G1–4 M चैत्य°, T2 चैत्र° (for दैत्य) G2 रसद्वीप (for सरि) — d) K2 Dn1 सरस, D2 (before corr) सालक, S शरभ (for सारस) K4 B D (except D7 10) केतन (for केसर)

12 K5 om 12 (cf v l 6) — a) K1 2 D7 10 सुखकेतु, K4 Dn Ds D1–6 9 10 चित्र°, B3–5 सुखहेतु, D3 M2 सुखकेश (for सुखकेतु.) — b) S केतु (for °बर्ह) K1 2 B1 3 T1 G3 4 M (except M5) तथानघ, D3 8 घन, G1 °नय (for °नघ) D1 त्रिबर्हश्च तथा नव — c) K4 B (except B5) Dn मेषहृत्, T G1–3 M2 मखहृक् (T1 G3 वृत्), G4 M3 5 मघघृक् (G4 कृत्) M1 4 म(M4 न)खघृक् (for मेघकृत्) G5 मुखध्वज कुमुद्रक्ष — d) T G1 2 सर्वाङ्ग, G4 5 M सर्पाङ्ग (for सर्पान्त) D1 T2 सर्प, G2 सम, G4 हिम (for सोम°)

13 K5 om 13 (cf v l 6) — b) D8 च वातक, M2 तथातक, M5 चितातक (for चिरान्तक) — c) K2 बध, K4 B2–5 Dn Ds D2 5 6 8 धर्मा, D1 °गर्भ° (for धन्वा)

14 K5 om 14 (cf v l 6) — a) D2 मधुरश्चैव (for मधुप) — b) K2 हेमपर्णस्, D2–4 9 हिमवर्णस् — c) K2 4 B4 5 D6 T2 मालयो, D7 T1 G4 मालेयो (for मलयो) D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा — d) T1 G1 दिवाकरनिशाकरौ

15 K5 (cf v l 6) D8 om 15 — a) K1 प्रयोग, D1 प्रोद्देश, D7 ते देश, D10 G5 M3 4 प्रादेश° — c) K4 B4 5 Dn Ds D3–6 9 ते, D2 च (for अथ) — d) K4 B D (except D1 2 7) प्राणिन, T1 प्रायश, C3 प्राणत (as in text) D2 10 तथा (for च ते). K1 2 4 B5 Dn Ds D1 3–6 9 G2 ये (for ते)

16 K5 om 16 (cf v l 6) — a) D5 6 न हि (for यदि) — b) D1 इह (for एहि) — c) Dn2 Ds D9 तत् (for त) D1 उन्नयिष्यामि देश त्वा — d) K2 गर्ति, K4 B D (except D1 2 7 10) वर (for रुचि) B4 D6 8 उपलप्स्यते

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K2 B1 3 Dn D1 T1 G1 5 M1 2 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in B1 D1 K1 4

१००

नारद उवाच ।

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
यस्याः क्षीरस्य धारायां निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६
अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले । C 5 3613 B 5 102 12 K 5 102 12

B2 4 5 D3 D2 5–8 10 M3–5 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* T1 गरुडात्मजकथन, G1 गरुडलोकवर्णन, G4 M2–5 सुपर्ण (M4 वर्ण)निर्देश, G5 M1 सुपर्ण(M1 वर्ण)लोक(M1 om लोक)दर्शन — *Adhy no* (figures words or both) D5 97, D7 T G1 2 4 5 103, G3 M4 101, M1–3 5 102 — *S'loka no* Dn D3 16

100

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 ^{b}) M2 धरणी° (for पृथिवी°) — ^{c}) D7 T1 M1 2 अत्र (for यत्र) B5 D1 2 सुरभी (for °भिर्)

3 ^{a}) K5 अति, D7 अपि (for अभि-) — ^{b}) S (except G4) वाचम् (for सारम्) — ^{c}) D3 4 9 G1 वच (for वद)

4 ^{a}) K5 अस्या, D2 तस्या S धाराभि (for °या) — ^{b}) S पततीभिर् (for निपतन्त्या) — ^{d}) K1 2 यदनुत्तम, K4 5 B D (except D1 2 6 10) परमुच्यते, T1 G1 4 परम मत (for परमुत्तमम्)

5 ^{a}) K4 B D (except D1 2) G3 4 Ca s फेनेन (for फेनस्य) — ^{c}) K1 2 5 Ca d बिभ्रत, Cs पिबन्त (as in text)

6 ^{a}) B D (except D1 7 10) ते ख्याता (for नाम्ना ते) — ^{d}) D9 येभ्यो, T2 तेषा, G2 तेभ्यो (for येषा) K (K3 missing) D7 10 T2 M3 5 बिभ्यति

7 D1 om 7 — ^{a}) K2 अग्र्या, M5 यस्या (for अस्या) K2 धेन्वोस्या, D7 विख्याता, T G1 2 4 धेन्वाद्या, G5 या गाव (for धेन्वोऽन्या) — ^{c}) K1 5 D7 10 च दिक्पाल्य, K2 4 B (except B2) Dn D2–4 6 9 G1 3 4 M2 5 दिशा पाल्य, D3 स्म दिक्पाल्य (for दिशा) — ^{d}) K1 B1–3 Dn स्म ता, D7 श्रिता (for स्मृता) D2 धारयति स्म ता दिश

8 ^{b}) G4 5 सौरभि — ^{c}) K4 B D (except D1 2 10) G4 हसिका, K5 वासका, G3 हासका (for हसका) — ^{d}) K1 Dn D7 10 M1 अपरा (for अपरा) G5 धेनुर्धारयते दिश (= 10^{b})

9 D3 (hapl) om 9^{a}–10^{b} — ^{a}) K2 5 B4 T2 G3 5 दिक्षु, T1 G1 2 4 M दिक्तु (for दिक्च)

10 D3 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) M (except M1) कामदुहा — ^{c}) K5 D2 (orig) धन्या, D3 रम्या, D2m 3 4 9 तद्वत्, G2 ह्याशा, G5 रक्ष्या (for धर्म्यां) — ^{d}) K4 D2m 3 4 9 कुबेरपरिपालिता, T G1 2 4 तथैळबिळसश्रिता Ca s as in text

11 ^{b}) T1 सारथे (for सागरे) — ^{d}) K1 सुरैर् (for देवैर्) K1 असुरसयुगै, K4 D5 6 सहतै, Dn D7 G1 3–5 °सयुतै, T1 सवृतै, T2 G2 °सगतै K5 देवासुरैश्च सयुतै, D3 देवैरपि सुसहतै

12 ^{b}) K2 B3 5 D3 4 9 एव (for अपि) — ^{c}) K5 om च G3 हि, G5 तु (for च) — ^{d}) D3 D5(m as

C 5 3613 B 5 102 12 K 5 102 12 उच्चैःश्रवाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।
इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

---

in text) $_6$ महा (for मणि)

13 ^{a}) K_5 D_8 $G_{3\,5}$ सुधा (for सुधा) — ^{b}) K_2 स्वधाहारेषु, B_8 स्वाहाभोजिषु, Ca स्वधाभोजिषु (as in text) K_5 $G_{3\,5}$ स्वधा, B_8 स्वाहा, Cs स्वधा (as in text) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{8\,4\,7\,9\,10}$) $G_{2\,4}$ सुरभी (for भि)

14 ^{a}) K_5 Dn_1 अथ (for अत्र) — ^{d}) T_1 $G_{1\,4}$ च (for या) $K_{1\,5}$ $D_{7\,10}$ T_1 $G_{1\,4}$ महर्षिभि (for मनी) K_2 गीयते परमर्षिभि

15 ^{ab}) B_2 Ds_1 T_1 नाक (for नाग) $D_{8\,4\,9}$ स्वर्गे च (for न स्वर्गे) G_8 transp न and विमाने $B_{1\,2\,5}$ Ds_1 त्रिपिष्टपे Ds_2 G_2 नाग(Ds_2 क)लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे — ^{e}) Ds_2 Ca d s परिचार , D_2 (before corr) वार (for °वास) B D_{10} M परिवास सुख (M_{3-5} ख) $G_{3\,5}$ सुख (for सुखस्)

Colophon om in K_2, K_3 missing — *Sub-parvan* $B_{1\,3}$ Dn_1 T_1 $G_{1\,5}$ M भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in T_1 G_1 $K_{1\,5}$ $B_{2\,4\,5}$ Dn_2 Ds $D_{2\,5-8\,10}$ G_2 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण, K_4 मानव उन्वेषण (sic) — *Adhy name* D_1 G_2 M सुरभिवर्णन, T_1 $G_{1\,4}$ रसातलकथन, G_5 सुरभिमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 98, D_7 T $G_{1\,2\,4\,5}$ 104, G_3 M_4 102, $M_{1-3\,5}$ 103 — *S'loka no* K_5 25, Dn D_8 15

101

☞ K_3 missing up to 10^{ab} (cf v l 5 32 15)

1 ^{ab}) T_2 G_2 भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता — ^{d}) K_5 T $G_{1\,3\,5}$ पुरवर्या

2 ^{b}) K_2 D_5 T_1 $G_{1\,2}$ इद, $D_{8\,4\,9}$ स (for इय) — ^{d}) $K_{2\,5}$ B_5 $D_{8\,10}$ °महती, K_4 B_4 Dn $D_{5\,6}$ °सहिता (for महता)

3 ^{a}) K_4 B D (except D_1, D_2m) G_2 श्वेताचल°, G_3 श्वेततोय Ca d s cite श्वेतोच्चय — ^{b}) Cf 4^b $K_{2\,4}$ B D (except $D_{7\,10}$) दिव्याभरणभूषित — ^{c}) $D_{2-4\,9}$ M_3 धारयेन् K_1 B Dn_2 $D_{8\,4\,6\,7\,9\,10}$ T $G_{1\,2}$ $M_{1\,3}$ मूर्ध्नां (as in text), the rest मूर्ध्नां — ^{d}) K_4 Dn_1 $D_{2-4\,9}$ ज्वलज्जिह्वो $K_{1\,2\,5}$ $D_{7\,10}$ महोरग

4 K_5 om (hapl) 4^c–5^b — ^{c}) S काश्यपस्य (for सुरसाया) Cf 17^{ab}

5 K_5 (cf v l 4) G_2 om 5^{ab} — ^{a}) $K_{1\,2}$ °चक्राक , $B_{3\,5}$ °चक्रागा , D_2 (*inf lin*) °वन्मूर्ध्नां, D_6 °चक्राभ्या, D_7 °दिग्धागा , S (G_2 om) °वज्राका (G_5 °क)

6 K_5 M_2 om (hapl) 6^b–7^a — ^{d}) D_8 [ऽ]परे (for ऽपि च) K_2 $D_{2-4\,9}$ G_2 वा (for च)

7 K_5 M_2 om 7^a (cf v l 6) — ^{a}) G_5 M (M_2 om) त्रि (for द्वि) — ^{b}) T_1 $G_{1\,4}$ सप्तशीर्षास्तथापरे.

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥ ८
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठूरिकस्तथा ॥ १२
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४
दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । C 5 3631 B 5 103 15 K 5 103 15

— c) K2 D7 transp भोगा and काया K5 D10 महाभागा, T1 G1 4 भोगिनो वै, G2 महाबला (for °भोगा) T2 G3 5 M महाकाया महाभागा — d) S पन्नगाभोग, Ca d पताकाभोग, Cs as in text

8 a) K2 T1 G1 4 च, K5 अपि, M2 हि (for इह) — b) =1 31 18b, 47 23b, 52 2b, etc — c) K1 2 5 D7 10 नै(K2 चै, K5 ए)कसत्याना, K4 B2 5 D1-4 G3 5 M1 3 4 एकवश्याना, D8 नैकवशाना (for एकव) — d) K2 यथामुख्यान्, K4 5 B D यथाश्रेष्ठ (D1 10 °श्रैष्ठ्य), G3 4 यथाश्रेष्ठा D2-4 8 9 च (for तु)

9 b) =1 31 5d Some S MSS कार्कोटक — D6 om 9cd, T2 om 9c-16d — c) K1 2 4 D3 D5 G3 M कालियो, K5 T1 कालयो, D1 कालेयो, D2 10 कालिको D7 निमुखश्चैव — D1 G2 om (hapl) 9d-11a — d) = (var) 1 31 10a

10 D1 T2 G2 om 10 (cf v l 9) — a) K1 बाह्यकुभो, K2 बाष्पकुडो, D3 बाह्यदतो, D2 (before corr) कर्णो, D2m 3 4 9 राजकुडो, D5 6 8 बाह्यदडो, S (T2 G2 om) ब(T1 G1 4 बा)हुकुडो T1 G1 4 महानाग — b) T1 G1 4 आभूषण (for आपूरण) D3 4 9 च स (for खग) K3 resumes! — c) K1 5 D6 M4 एव पत्र, G5 M1 (inf lin) 3 एलापत्र G4 पवमानश्चोलपत्र — d) K5 कुर्कुट, D2 कुरक, D3 4 9 कुकुर, G3 कुकुरु, G4 कुकुर, M2 3 ककुर (for कुकुर) K1 5 करण, K2 G5 M2 करुण, D2 कुक्षिण, D3 4 9 कुकण, D5 8 कुकण, D10 करणि°, T1 G1 4 कुणक°, G3 कुरण (for कुकुण)

11 T2 om 11, D1 G2 om 11a (cf v l 9) — b) Cf v l 1 31 7d D1 3 कलशपू(D3 पौ)तकौ, T1 G1 2 M4 (inf lin) शलकपोतकौ, G3 5 M1 3 5 लशक, G4 गलकपोलकै, M4 शकलपोतकौ B5 महाकलशपातकौ K5 om! 11c-16d — c) A few MSS कैलाशक K2 D3 पिंडरक, B2 पुज°, B5 G4 पज, M3 (inf lin) पिंजलक

12 K5 D3 (hapl) T2 om 12 (cf v l 11, 9) — a) =1 31 8a Hypermetric! K1 ज्वालामुखो, K2 सुमनाख्यो, B3 अलामुखो, D5 D1 6 सुमना, D2 3 ह्मुना, D5 सुना, D7 10 सूना, G1 2 corrupt, G4 M3-5 मनो° — b) Cf 1 108 5d — c) =1 31 8c K4 B (except B2) Dn2 D2-5 10 (sup lin) T1 G3 M1 2 4 कोटरक, D1 कर्कोटक, D7 काटनख, D8 कौटरक, M3 5 कोटकन — d) D1 शिशि, D8 शिबि (for शिखी) K1 D1 7 8 10 निष्ठुरक, K3 B4 5 निष्टुरिक, K4 Dn D6 निष्ठुरि(D6 र)क, B1-3 D5 D2-4 निष्ठू(D5 स्ता, D3 4 ष्ठू)रक, D5 नीष्ठुरक T1 G शिखडी निष्ठुर(T1 ष्ठर, G5 ष्ठन)स्तथा, M शिखडी निष्क(M3 ष्ठु)रिस्तथा

13 K5 T2 om 13 (cf v l 11, 9) — a) K1 D3 4 7 9 10 तितिलिर्, G1 2 5 तित्तिरी K1 D1 2 7 9 10 हस्तभद्र°, K2 भद्रहस्त°, B (except B4) D10 (sup lin) G5 हरिभद्र — b) T1 G1 4 पीडक (for पिण्डक) — c) Cf 1 31 10d K1 D10 m द्विपिंग, K2 3 द्विपिड (for द्वौ पद्मौ) — d) K4 मुद्गरवर्णक, B2 5 मुकुरपर्णक, D2 मुद्गर एव च, D5 6 जतुक, D7 10 वर्णिक G2 5 M2-5 पुष्पमुद्गि(G2 M2 मुद्ग, G5 मका)रवर्णक, G3 M1 पुष्पमुद्गरपर्णक

14 K5 T2 om 14 (cf v l 11, 9) — a) K (K5 om) Dn1 Ds1 D2 5 7 10 T1 पिठरक, D1 पठिरकि, G2 M3 4 (inf lin as in text) 5 पीठकर, G5 पीठरक्त — b) K2 Dn1 सवृत्तो, D1 T1 G1 4 5 सुवृत्तो K1 वृत्तकस्तथा, K2 3 दृढ एव च — c) K1-3 D1 10 पिडीरो, B3 T1 G1 4 M2 पिंडको, D3 पींडिरो, G2 3 M1 (inf lin) पिंडरो, G5 बधको, M1 पिजरो D3 बिंदुपत्र, S (T2 om) बिल्वनेत्र — d) A few MSS मूषका

15 K5 T2 om 15 (cf v l 11, 9) — a) T1 G5 शिलिप, G3 4 M2-4 शिली(G4 M3 लि)प (for दिलीप) D7 शश° (for शङ्ख) — b) Cf 1 31 13a K2 3

C. 5. 3681 B 5 103 15 K 5 103 15 कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०
प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको, D_7 बाह्लीको (for ज्योतिष्को) T_1 $G_{1\,4}$ च (for अथ) K_8 $M_{3\,5}$ पराजित (for अपरा) — ^{c})=1 31 13^e — ^{d}) K_4 B D (except D_1) कुह(B4 D6 कुहु, D8 कुत)र (for कुमार) $K_{1\,3\,5}$ D_2(by corr) $_{3\,4\,8-10}$ कुशय°, K_4 $B_{1\,2\,5}$ Dn Ds D_6 कृशक°, D_1 कुहर°, D_5 कृशर, D_7 M कुशिक°, G_3 कुलुश° (for कुशक°)

16 K_5 T_2 om 16 (cf v l 11, 9) — ^{a}) K_{1-3} D_{10} M_3 विराजो, T_1 G $M_{4\,5}$ विरजो (M_4 *inf lin* गो) (for विरजा) K_{1-3} गरण°, D_1 च रय (for धारण) — ^{c}) K_2 बधिराक्षो, Ds $D_{3\,4\,7-9}$ ब(Ds रु)धिराधो, D_2 विधिरोधो, $D_{5\,6}$ रुधिराथौं, S (T_2 om) बधिरश्च (for रान्धौ) K_3 विकुडि, K_4 $B_{2\,5}$ Dn D_6 विश्रुडि, $B_{1\,3\,4}$ $D_{3-5\,9}$ वि($D_{3\,4\,9}$ रु)गुडि, Ds D_8 विगुठि (D_8 °डी), D_1 च कुष्टी, D_2 च कुठि, $G_{3\,5}$ विकर्ण (for विकुण्ड) — ^{d}) S (T_2 om) विरथ (G_3 विरद) T_1 $G_{1\,2\,5}$ M (except M_2) सुरथ, G_3 सुरद

17 ^{a}) T_2 इत्यादिनागमुख्याश्च — ^{b}) K_5 S काश्य पस्या°

18 B Dn_1 Ds $D_{1\,5\,6}$ T_1 om the ref — ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{1\,5\,6}$ G_4 एकम् (as in text), the rest एवम् K (except K_4) $D_{3\,4\,7-10}$ उक्तस्तु, D_2 अप्यत्र, T_1 $G_{1.4}$ अव्यग्र — ^{b}) D_2 G_2 पुरत, T $G_{1\,3\,4}$ M (except M_2) प्रतत (for स) T_1 $G_{1\,4}$ सु (for स), and च (for वै) K (except K_4) $D_{3\,4\,7-10}$ नागान्वीक्ष्य समतत — ^{d}) D_1 अपि (for इव) G_5 स॰ (for च) B_{1-3} D_{10} भारत, D_3 अब्रवीत् (for अभवत्) — After 18, K_1 ins

437* महर्षे शस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छत ।
करामलकवत्सर्वं तव ज्ञान महामुने ।

19 ^{a}) K_5 $D_{5,6\,9}$ पुरुष (for पुरत) — ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ तु (for च) — ^{d}) T_2 G_2 °नदक॰

20 ^{a}) B_2 D_5 वा, Ds D_7 T_1 G_1 M का (for च) — ^{b}) K_5 T_2 G_2 एव (for एष) — K_5 om 20^{cd} — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ यस्य (for कस्य) T_2 G_2 एव (for एष) D_2 कस्यैष वशो द्युतिमान् — ^{d}) S व्यवस्थित (for इव स्थित)

21 ^{c}) K_1 चेत (for मन) — ^{d}) M समो (for पतिर्)

22 Before 22, $K_{3\,4}$ B Dn Ds $D_{5\,6\,8}$ ins कण्व उ° — K_5 om 22 — ^{a}) Dn_2 Ds D_9 T_1 प्रीति (for प्रीत°)

23 Before 23, K $D_{1-4\,7-10}$ T G (except G_3) ins नारद उ (resp नारद) — ^{b}) T_1 $G_{1\,4}$ भोगि° (for नाग) — ^{d}) S मे(T_2 G_2 मौ)नकस्य (for वामनस्य)

24 ^{a}) S (except $M_{2\,5}$) तु (for हि) — ^{b}) K (except K_4) $D_{3\,4\,7\,9\,10}$ निकुभो, D_2 विक्षरो, G_2 कुरवो, G_5 चुकुरो (for चिकुरो) — ^{c}) S अचिराद्वै°

25 ^{a}) B_{1-3} Ds_2 G_4 प्रीति° (for प्रीत°) — ^{b}) T_2 G_2 transp मातलिर् and नारद — ^{c}) $D_{2\,5\,7\,8}$ T_1 G (except G_2) रुचिर°,